

Károli Gáspár Református Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Vezető: Prof. Dr. Hermann Róbert DSc.

DOKTORI PHD ÉRTEKEZÉS

Ambrózy Gábor

GRÓF BATTYÁNY TIVADAR (1729–1812)

EGY VÁLLALKOZÓ FŐNEMES GAZDASÁGI SZEREPVÁLLALÁSAI A
18. SZÁZAD VÉGÉN

Témavezető: Prof. Dr. habil. Kurucz György CSc.

Budapest, 2023.

Tartalom:

1. BEVEZETÉS	1
2. HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS ÉS MÓDSZERTAN.....	7
2.1. Batthyány Tivadar személyével kapcsolatos történeti irodalom	7
2.2. Batthyány Tivadar személyével kapcsolatos levéltári, közgyűjteményi és korabeli sajtóforrások.....	12
2.3. Módszertani megközelítések.....	19
2.4. A téma keretét adó történeti és gazdaságtörténeti munkák.....	28
2.4.1. Áttekintés a 18. századi gazdaságpolitikai gondolkodást meghatározó művekről, tervezetekről	28
2.4.2. A korszak gazdaságtörténetével foglalkozó idegen nyelvű gazdaságtörténeti feldolgozások	35
2.4.3. A korszak gazdaságtörténetével foglalkozó magyar nyelvű gazdaságtörténeti feldolgozások	37
3.AZ ÚJRASZERVEZŐDŐ ORSZÁG	49
3.1. A Helytartótanács felállítása	49
3.2. Betelepítések	51
3.3. Kézműipar- és manufaktúrafejlesztés	57
3.4. Birodalmi integráció, vám- és kereskedelempolitika	63
3.5. Az árutermelésbe és kereskedelembe belépő nemesség, infrastrukturális viszonyok	68
3.6. A belvízi közlekedés körülményei, a hajóvontatás	71

3.7. Átfogó kép a Duna hajózhatóságáról: A Joseph Walcher-féle 1773-as Duna-bejárás.	77
.....	
4. A BATTHYÁNY CSALÁD GAZDASÁGI LEHETŐSÉGEI ÉS SZEREPVÁLLALÁSAI A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.....	86
4.1. Batthyány-Strattmann Lajos (1696–1765) nádor, az apa.....	91
4.2. Batthyány Ádám Vencel (1722–1787), az elsőszülött testvér	96
4.3. Batthyány József (1727–1799), a hercegprímás, a másodsülött testvér.....	97
4.4. Batthyány Fülöp (1734–1795), a legifjabb testvér.....	109
4.5. Batthyány-Strattmann Károly, a nagybáty, katona és udvari ember.....	111
5. BATTHYÁNY TIVADAR (1729–1812).....	115
5.1. Életrajzi adatok	115
5.2. Fiatal évek, tanulmányok	116
5.3. Katonai pálya.....	121
5.4. Házassága és gyermekek.....	125
5.5. Közéleti szerepek, a hivatali karrier.....	130
5.6. A műveltség forrása, az érdeklődési kör és az intellektuális háttér: gróf Batthyány Tivadar könyvtárai	133
6. A BATTHYÁNY TIVADAR URADALMAI ÉS VÁLLALKOZÁSAI	138
6.1. Bányavállalatok és manufaktúrák.....	144
6.1.1. Borostyánkő és a bányászati tevékenység.....	144
6.1.2. A nadelburgi fémfeldolgozó üzem és a lipótfalvi manufaktúrák.....	153
6.1.3. A tarcsafürdői birtok és az itt alapított manufaktúrák.....	165
6.1.4. A kisbéri manufaktúrák és a siklósi selyemáruüzem	173
6.1.5. Új piacok felé - kiútkeresés a gazdasági elszigeteltségből.....	175

6.2. Vízépítés és hajózási vállalatai, a horvátországi birtokok: Ozály, Bród, Grobnik.	178
6.2.1. Csatornarendszerek és vízi közlekedés Nyugat-Európában és Magyarországon.....	178
6.2.2. A Kulpa szabályozásának terve, Ozály, Bród, Grobnik uradalmak.....	180
6.3. Batthyány Tivadar hajóépítői vállalkozásai	188
6.3.1. A <i>Bucentaurus</i> méretei, külső és belső leírása	191
6.3.2. A <i>Bucentaurus</i> feltételezett meghajtószerkezete.....	192
6.3.3. Lehetséges meghajtási módszerek, a két szárazmalmos modell	198
6.3.4. A hajó további sorsa, a vállalkozás kudarcának lehetséges okai	200
7. BATTHYÁNY TIVADAR: WIDERLEGUNG CÍMŰ RÖPIRATA A KORSZAK RÖPIRATIRODALMÁNAK TÜKRÉBEN	201
7.1. Batthyány Tivadar politikai arcéle.....	201
7.2. Az röpiratok szerzősége	205
7.3. A diszkurzív közeg	207
7.4. Az uralkodóváltás körüli hónapok	215
7.5. Eltérő hangok, lehetséges párhuzamok a rendi ellenzék soraiból: Hajnóczy József, Ócsai Balogh Péter, Széchényi Ferenc röpiratai	218
7.6. A közterhek viselése: contributio, subsidium és az insurrectio	221
7.7. A II. József-féle földadó és a feudális tulajdonjog reformja	225
7.8. Lehetséges párhuzamok az időszak gazdasági irodalmából: Skerlecz Miklós, Szapáry János gazdaságpolitikai iratai	228
7.9. A Widerlegung gazdaságpolitikai vonatkozásai.....	235
8. KONKLÚZIÓ.....	242
8.1. További kutatási irányok.....	254
9. FÜGGELÉK	258

9.1. A Widerlegung 1790-ben megjelent röpiratának fordítása	258
9.2. Képek, ábrák, táblázatok.....	309
9.3. Életrajzi dokumentumok.....	357
9.3.1. Batthyány Lajos nádor osztályirata	357
9.3.2. Batthyány Kátholy utáni osztály	359
9.3.3. Batthyány Tivadar kéziratos házassági szerződésének átirata	361
9.3.4. Batthyány Tivadar végrendeletének kivonatos átirata	364
9.3.5. Batthyány Tivadar verse.....	367
9.3.6. Alkalmi vers Batthyány Tivadarhoz: Lampach Elek verse	371
9.3.7. Ismeretlen szerző alkalmi verse Batthyány Tivadarhoz:.....	375
9.4. Misszilisek fordítása – válogatás.....	377
10. BIBLIOGRÁFIA.....	393
10.1. Levéltári források.....	393
10.2. Kézirattári források	403
10.3. Korabeli sajtóforrások.....	405
10.4. Korabeli nyomtatott források	406
10.5. Metszetek, térképek, képi ábrázolások	413
10.6. Felhasznált irodalom.....	415

Előszó és köszönetnyilvánítás

A disszertáció ezen nyitó sorait szeretném az eddig a témában megjelent, és itt, a dolgozatban felhasznált publikációim rövid felsorolásának, valamint az eddig kapott segítségek miatt érzett hálám kinyilvánításának szentelni. 2016-ban kezdtem el Batthyány Tivadar „ár ellen haladó” *Bucentaurus* hajójával foglalkozni egy, a KRE BTK Történettudományi Intézetéhez köthető demonstrátori programban Dr. Gálffy László mentorálása mellett, és lehetőségem nyílt még mesterszakos hallgatóként az eredményeimet publikálni. Az ekkor született, a *Szél fúj, ahová akar* címen megjelent tanulmánykötetben szereplő tanulmány lett az alapja további kutatásaimnak, amelyek elvezettek a 18. századi technika- gazdaság- és közlekedéstörténet tanulmányozása mellett a Batthyány család hercegi ágának kutatásához. Ezekben a témákban több tanulmányom és ismeretterjesztő cikkeim látott napvilágot: a *Károli Könyvek* sorozatban, a *Természet Világa* folyóiratban, a *KRE-DIT* című egyetemi folyóiratban, illetve a Batthyány Lajos Alapítvány Doktori Ösztöndíjprogram tanulmánykötetében jelentek meg tanulmányaim, ezeket átdolgozva, kibővítve felhasználtam a disszertáció elkészítése során.

Az említett tanulmányoknak és ennek a doktori értekezésnek az elkészítésében nyújtott segítségért hálámat szeretném kifejezni elsősorban témavezetőmnek, Prof. Dr. habil. Kurucz Györgynek, aki a konzultációk során szakirodalmi és kutatási javaslatokkal egyengette haladásomat. Köszönöm, hogy segített doktori értekezésem, tanulmányaim, kutatási terveim véleményező és építő jellegű kritikájával. Köszönet és hála illeti továbbá azért, hogy olyan kutatókkal hozott ismerettségbe, akik számottevő segítséget nyújtottak a témám alaposabb kidolgozásában. Itt emelném ki Dr. Balázs Györgyöt a Magyar Molinológiai Társaság elnökét, aki a *Bucentaurus* hajó lehetséges meghajtási modelljeinek megalkotásában, újragondolásában nyújtott segítséget. Köszönetemet szeretném továbbá kifejezni azoknak a közgyűjteményi dolgozóknak, akik lelkiismeretes munkájukkal támogatták kutatásaimat: a Archives Nationales Paris, Magyar Nemzeti Levéltár budapesti és pécsi levéltárosainak és több múzeológus és gyűjteménykezelő kollégának: a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum részéről Dr. Benei Bernadettnek, a Körmenyi Batthyány Örökség Centrum részéről Dr. Móricz Péternek. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában végzett kutatásaim és a *Widerlegung* című röpirat kritikai kiadásán végzett közös munkánkkal kapcsolatban Hursán Szabolcsnak tartozom köszönettel. A disszertáció szerkezeti átalakítására és tartalmi kérdéseinek alaposabb átgondolására sarkalltak Dr. Kincses Katalin, Dr. Kökényesi Zsolt, Prof. Dr.

Nagy Mariann, Dr. Gózszy Zoltán és Dr. Soós István véleményei, hozzászólásai. Nekik is köszönettel tartozom és hálával gondolok rájuk áldozatos munkájuk miatt. Nem utolsó sorban pedig feleségemnek, Dr. Kiricsi Ágnesnek köszönöm azt rengeteg segítséget, amit mind szakmailag, mind emberileg nyújtott, hogy ez az értekezés megszülethessen.

1. Bevezetés

A disszertáció a Habsburg Birodalom egységesülő gazdasági szerkezetébe beilleszkedő, Magyarországot érintő legfontosabb infrastrukturális, gazdaság- és kereskedelempolitikai kérdéseket vizsgálja, egy nyugat-dunántúli, árutermelésben érdekelt arisztokrata életpályájának gazdaságtörténeti fókuszú megrajzolásával, és a rendi konzervativizmus és a felvilágosult rendiség diskurzív elemeivel operáló politikai pamfletjének bemutatásával. Elsősorban egy olyan gazdaságtörténeti fókuszú életrajzról¹ van szó, amelyben bemutatásra kerül, milyen életpályalehetőségek álltak egy magyar főnemes előtt, aki az árutermelésbe és kereskedelembe bekapcsolódva igyekezett gyarapítani javait a felvilágosult abszolutizmus évtizedeiben. Munkánk célja tehát az, hogy eddig fel nem tárt történelmi forrásokon alapuló, hiteles képet rajzoljunk a késő tereziánus kortól I. Ferenc uralkodásának korai szakaszáig tevékeny birodalmi gróf, valóságos belső titkos tanácsos, földbirtokos-vállalkozó, gépész és feltaláló Batthyány Tivadar (1729–1812)² bányavállalkozói, manufaktúra-üzemeltetői, hajóépítő tevékenységéről, és ezt a pályaképet beillesszük a korszak gazdaságtörténeti diskurzusába.³ További kérdések, amire választ keresünk, hogy a gróf szerteágazó tevékenysége, élénk érdeklődése az ipar és kereskedelem és az ehhez kapcsolódó infrastruktúra-fejlesztés iránt, mennyire tekinthető atipikusnak a korszakban, és hogy e tevékenysége hogyan illeszkedik a Batthyány család hagyományaihoz. A disszertáció vállalt célja az is, hogy megvilágítsa Batthyány miként ad hangot az 1790-es évek elejét jellemző, felfokozott, már-már forradalmi légkörében a jozefinus önkénnyel, és az olvasatában Magyarországra nézve hátrányos birodalmi szempontokat figyelembe vevő gazdaságpolitikával szembeni álláspontjának.⁴

Előjáróban érdemesnek tűnik tisztázni, hogy az értekezés alanyának a keresztnévét, ami az eddigi hazai historiográfiai hagyományban Tódorként és Tivadarként is megjelent, a

¹ Az életrajzírás elméleti megközelítéséhez lásd: Bödeker, Hans Erich: *Biographie schreiben*, Göttingen, Wallstein Verlag, 2003., ill. Röckelein, Hedwig: *Biographie als Geschichte*, Tübingen, 1993., ill. Loriga, Sabina: *La biographie comme problème*, In: Revel Jacques: *Jeux d'échelle. La micro-analyse a l'expérience*. Párizs, 1996. 209–231.

² A megadott évszámok végig a szóban forgó személy születési és halálozási dátumait jelölik, uralkodók esetén az uralkodásuk, pápák esetén pontifikátusuk idejét jelzik.

³ A dolgozat mintaadó munkái H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795*. Budapest Akadémiai Kiadó, 1967; Kurucz György: *Keszthely grófja Festetics György*. Budapest: Corvina Kiadó, 2013. ill. Szakály Orsolya: *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)*, Budapest, ELTE, Eötvös Kiadó 2003. munkák.

⁴ Röpiratának teljes címe: *Widerlegung des falsch genannten unpartheiischen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherrigung vor des Krönung ihres Königs*. Kiadási hely nélkül, 1790. MTAK Magyar Tört.O.586.

disszertációban végig, következetesen a „Tivadar” alakban használjuk. Ennek az oka az, hogy maga Batthyány is magyar nyelven így használta a keresztnévét. A 19. század végétől hozzá kapcsolódóan megjelenő magyar nyelvű történettudományi és ismeretterjesztő (szak)irodalomi említések ingadoznak a két névváltozat között, bár a Tódor alak elterjedtebb.⁵ Ennek az oka kettős. Egyrészt, a 18. század végi magyar nyelvű sajtó, amely közölt híradásokat a grófról előnyben részesítette a Tódor változatot és ez hatással volt a személye iránt érdeklődő történészekre, akik vizsgálataik során nem támaszkodtak Batthyány Tivadar személyes irataira, leveleire. Másrészt, akik mégis a levéltári kutatással kívántak személyével kapcsolatban tájékozódni azt tapasztalhatták, hogy a Tódor keresztnév változat szerepel a levéltári struktúrában is. Az 1953-54-es éveket követően, amikor az akkori Országos Levéltár átvette a Batthyány család levéltári anyagait, a Zimányi Vera nevéhez köthető rendszerezésben és levéltári struktúrában „Batthyány Tódor” név alatt kerültek besorolásra a hozzá köthető iratok, levelek.⁶ Ezért már nemcsak a korabeli sajtóanyagokban, hanem a levéltári kutatás során is ez az utónév változat vált alapvetővé a kutatók számára, és ez a változat vált egyre inkább elterjedté. Valószínűleg a többnyelvűség természetes alkalmazása miatt maga is váltogatta keresztnéveinek változatait, és nem okozott számára különösebb problémát a keresztnévek ilyen változatossága. A hátrahagyott iratanyagát áttekintve, amely leginkább franciául, németül és latinul íródott, mind a hivatalos levelekben, mind a személyes közléseket tartalmazó missziliszekben a Theodor(e) formával találkozunk leggyakrabban. A Magyar Nemzeti Levéltár által őrzött misszilis anyagot átnézve találunk pár magyar nyelvű levelet is, s ezeket Tivadarként vagy Tivadorként írta alá.⁷ Emellett családja is ezt a keresztnévvariánst részesítette előnyben, ha magyarul szólították meg, hivatkoztak rá leveleikben. József bátyja egy magyarul írt levelében tudósítja öccsét arról, hogy egy, a Forgách családnál tartott ünnepségen, melyen Tivadar gróf katonai szolgálata miatt nem tudott részt venni, mennyire hiányolták őt, és leírja, hogy távollétében rá is mondtak egy köszöntést, mert az esemény éppen Tivadar napjá-

⁵ Példának okáért a Tivadar névalakot használják meg: Tóth Lőrinc: Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai I. *Budapesti Szemle*, 74. füzet 1893. 321–372.; Fest Aladár: Fiume Magyarországhoz való kapcsolásának előzményeiről és hatásairól, *Századok*, 50. évfolyam 4-5. szám 1916.; Felhő Ibolya: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában, Dunántúl*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.; Fallenbüchl Zoltán: Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai 1740-1780. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1984-1985. III. Könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest 1992. 306.

⁶ A Batthyány család hercegi ágának levéltárhoz kapcsolódó, az akkori Országos Levéltárba történő inkorporációs munkákról: Zimányi Vera: A Magyar Országos Levéltárba került körmendi Batthyány Hercegi Levéltár, In: Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai*, Tudományos konferencia Körmenden, IV. A körmendi Batthyány Hercegi Levéltár és a várkastély gyűjteményei, Körmend Város Önkormányzata, Körmend, 2006, 275–280. Batthyány Tódor említése a repertóriumban: Zimányi Vera: *A herceg Batthyány család levéltára*, Budapest, 1962. 70.

⁷ MNL OL P 1314 Nr. 66.144. Batthyány Tivadar levele apjának, Bécs 1748. április 10., és MNL OL P 1314 Nr. 66.234. Batthyány Tivadar levele valamelyik bátyjához, Pozsony, 1753. hónap nélkül 28.

ra esett.⁸ Megítélésünk szerint mind a Tódor, mind a Tivadar változat elfogadható, és mindkét forma használható későbbi történeti munkák írása esetén, ha egyértelművé tesszük, hogy nem a dualizmus idején tevékeny, majd a Károlyi-kormányban belügyminiszterként funkcionáló Batthyány Tivadarról (1859–1931) van szó.⁹ Ezeket a megfontolásokat figyelembe véve disszertációban a Tivadar változatot részesítjük előnyben, hűen a magyar nyelvű levelezési anyagban talált aláírásokhoz, megszólításokhoz.

Ami az értekezés tartalmi vázát illeti, a vállalásunkban megcélzott gazdaságtörténeti fókuszú életrajzhoz az alább részletezett szerkezeti felépítés tűnt célszerűnek. Egy historiográfiai áttekintést követően, ami a Batthyány Tivadarral kapcsolatos történeti és gazdaságtörténeti irodalom elemző bemutatása, az értekezés alanyával kapcsolatos levéltári, kéziratári, és képzőművészeti források bemutatása következik. Ezután a feltárt és feldolgozott forrásanyaggal kapcsolatos szelekciós és módszertani kérdések és a szakirodalom beépíthetőségének megvilágítása szükséges. Ezt a témakijelöléssel megalapozott expozíció követi az a gazdaságtörténeti keret és vázlatos családtörténeti áttekintés, amiben Batthyány Tivadar magyar főrendként, udvari tanácsosként, vállalkozóként – a saját és családja tőkéjét kockáztató befektetőként – ipari, kereskedelmi és infrastruktúra-fejlesztési vállalkozásokba kezdett. Az értekezésben helyet kapó történeti vizsgálódások elsősorban gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti vonatkozásúak, azonban maga a disszertáció nem vállalkozik a korszak gazdaságtörténetének teljeskörű elemzésére, ami hiábavaló próbálkozás is lenne a műfaj adta kereteken belül. Célja ehelyett a Batthyány Tivadar tulajdonában álló uradalmak termelési sajátosságain, a gróf vállalkozásainak működésén, és egy 1790-ben, csak a monogramjával megjelent röpiratának kritikai olvasatával megvizsgálni, melyek voltak azok a fő gazdaságpolitikai, és infrastrukturális tényezők, amelyek a Magyar Királyság gazdaságát jellemezték az 1770-es éveket követően. Vizsgálódásaink időbeli hatósugara a tizenkilencedik század első évtizedéig terjed, mert a gróf még 1804-ben is gyarapította birtokállományát vásárlásokkal. A disszertációban megvilágításra kerül, hogy mik voltak azok az külföldi piacokra is termelő gazdasági szereplők által érzékelt, geopolitikai helyzetből, infrastrukturális hátramaradottságból adódó problémák, melyek a gróft egy különös, a közlekedés- és technikatörténeti szakirodalomban

⁸ MNL OL P 1314 Nr 59.913 Batthyány József levele Batthyány Tivadarnak, Nagyszombat.

⁹ Róla 2017-ben született egy feldolgozás *Beszámolóm* címmel. gróf Batthyány Tivadar: *Beszámolóm*, Szépmíves Könyvek, 2017.

máig minden kétséget kizáró módon nem tisztázott meghajtású hajó megalkotására készítették.¹⁰

Hivatali karrierje mellett, ami az 1750-es években kezdődött az Alsó-Ausztriai Kormányzatnál (1753–1754) Batthyány Tivadar egész életében jelentős kiterjedésű birtokai fejlesztésével foglalkozott és szerteágazó gazdasági tevékenységet folytatott.¹¹ Az alapvetően az udvarhoz lojális, a 17. századtól a hovát területekről egyre inkább a nyugati határszélre áttelepülő Batthyány család, Tivadar hivatali és vállalkozói pályafutásának kezdetén, az 1750–1760-as évekre érte el a gazdasági és politikai befolyás tekintetében legerősebb pozícióit. Mivel a korszakban elsődlegesen a társadalmi és családi kapcsolatok jelentették az előléptetés és a karrier lehetőségét, emiatt kívánatosnak tűnik a szűkebb családi kör vázlatos bemutatása. Apja, Batthyány Lajos (1696–1765) nádori kinevezésével, valamint nagybátyja, Batthyány Károly (1697–1772) tábornagyi (*Feldmarschal*) előléptetésével, majd a Habsburg főhercegek főudvarmesterévé (*Obersthofmesiter/Ayo*) való kinevezésével fényes karrierlehetőségek nyíltak meg az ifjú Batthyány Tivadar (és testvérei) számára: a gyors felemelkedéssel kecsegtető katonai karrier éppúgy nyitva állt előtte, mint az udvari életben forgolódva a magas hivatalok, címek elérésének lehetősége. Ezentúl, bár harmadik fiúgyermek volt – a családi hitbizományt nem ő örökölte – apja 1765-ben bekövetkezett halála után, akit Bakács István megfogalmazásával a főnemesség bankárának¹² is tekinthetünk, Batthyány Tivadar Magyarország negyvenötödik legnagyobb birtokállományával rendelkező földbirtokosává vált az 1767-es úrbérrendezés iratai alapján.¹³ A birtokgyarapítást élete végéig folytatta, vásárlással és örökléssel, hiszen gyermektelen nagybátyja és testvérei is hagytak rá birtokokat. Érdeemesnek tűnik emiatt a szűkebb értelemben vett család életútját felvázolni: egyrészt a birtokok származását azonosítandó, másrészt a testvéreinek eltérő életpályái, adott esetben gazdasági kérdésekben tanúsított felelőtlenségük kontrasztosan körül rajzolhatóvá teszi a gazdasági kérdésekre fogékony, kiterjedt gazdasági és műszaki könyvtárat felépítő Batthyány Tivadar alakját. Termé-

¹⁰Az állati erővel meghajtott hajók folyami felhasználhatóságáról lásd: Crisman K. J., Cohn A. B.: *When Horses Walked on Water, Horse-powered Ferries in Nineteenth Century America*, Washington, London, Smithsonian Institution Press, 1998. Verancsics Faustus: *Machinae novae és más művei*, Budapest, Magvető Kiadó 1985, de Saxe, Maurice: *Machine pour remonter les bateaux*, In: M. Gallon: *Machines et inventions approuvées par l'Academie royale des sciences, depuis son établissement jusqu'à present Tome 6*, Paris, 1735, van Natrus, Leendert, Polly, Jacob, van Vuuren, Cornelis: *Groot Volkomen Moolenboek ...* Amsterdam, 1734.

¹¹Kökényesi Zsolt: Az érvényesülés útján. Az Udvari Kamara magyar tisztségviselői a 18. században, *Századok*, 155. évfolyam, 2. szám 2021. 413.

¹²Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei*, Budapest, 1965. 38.

¹³Fónagy Zoltán: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában: Adattár I-II. Budapest, MTA BTK TTI 2013. 772–773.

szetesen nem hagyható el az emancipálódó fiatal gróf alakjának megrajzolása, mint ahogy a házasságának és szűkebb családjának bemutatása sem.

Az uradalomtörténeti és gazdaságtörténeti vizsgálódások tekintetében elsősorban a nem-mezőgazdasági tevékenységekre koncentrálnak. Ehhez az egyes uradalmakon működő protoindusztriális jellegű üzemek, bányászati vállalkozások gazdasági lehetőségeit, személyzeti összetételét vesszük szemügyre. Miután az egyes uradalmak árutermelési sajátosságait megvizsgáltuk alaposabb elemzés tárgyává tesszük azokat a horvátországi birtokokat, ahol Batthyány a hajóépítési munkálatait elkezdte, és bemutatásra kerülnek azok folyószabályozási munkák, amik az 1770-es évektől egészen a 1790-es évek végéig – eltérő intenzitással bár – de végig kísérték Batthyány életét, nevét ismertté tették a kortársak között. A kutatás nem titkolt célja, hogy Batthyány Tivadar önjáró hajóját alaposabban, egyfajta esettanulmányként hozza az olvasó elé. A vízi jármű, a *Bucentaurus* (a meghajtásra vonatkozóan a *Batthyianisches Wassermaschine*) közlekedéstörténeti kuriózumként való tárgyalásán túl, érdemesnek mutatkozik arra, hogy a hajót működésbe hozó meghajtó szerkezetet vizsgálva megvilágítsuk azokat a problémákat, melyek Magyarország teherszállítási, folyami közlekedési infrastruktúráját érintették.

Az 1790-es évek elejére Batthyány Tivadart, miképp hercegrímás bátyját Batthyány Józsefet szintén, szembefordította a jozefinus rendszerrel az a rendi alkotmány sérelmére elkövetett rendeletalkotási buzgalom, és az a birodalmi szemléletű, gazdaságpolitikai egységsítési program, ami II. József felvilágosult abszolutizmusának magyarországi megvalósulását jellemezte. A családi tradíció, az ősök szerepvállalása, ami az országos ügyekben való részvételből, a rendi jogok védelméből táplálkozik mindkét testvért harcos állásfoglalásra, röpiratok megfogalmazására sarkallta. A Batthyány által írt, és 1790-ben megjelent *Widerlegung* című közjogi kérdéseket is boncolgató, ám alapjaiban gazdaságpolitikai röpirat magyar fordítása, számos francia nyelvű levél fordításával egyetemben szintén a dolgozat részét képezi; ezek itt kerülnek először publikálásra.¹⁴ A röpirat és a misszilis anyag egyedi bepillantást enged a gróf gondolkodásába, mind közpolitikai, mind pedig nemzetgazdasági tekintetben, és kirajzolják egy országgyűlési megerősítéssel támogatott, megfontoltan kialakított reformokban gondolkodó, konzervatív főnemes világlátását. A közjogi és kereskedelempolitikai témákat egyaránt boncolgató röpirat hevesen bírálja – olykor nem tartózkodva a személyeskedő megjegyzésektől sem – II. József (1780–1790) és a bécsi udvar Magyarországgal kapcsolatos intézkedéseit.

¹⁴ A mű teljes címe: *Widerlegung des falsch genannten unpartheiischen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung vor des Krönung ihres Königs*, Kiadási hely nélkül, 1790.

Bemutatja a káros következményeit annak a – Batthyány és több kortárs értelmezésében – rövidlátó gazdaságpolitikának, amely rosszul értelmezett merkantilista iparfejlesztési programjával, későbbi fiziokrata adórendeletével, vámpolitikájával és egyéb gazdaságpolitikai intézkedésekkel szankcionálta a magyar rendek vonakodását a közteherviseléstől.¹⁵ A röpirat elemzése a magyar rendeknek és a korszak egyes gazdasági szakembereinek a Habsburg-magyar kapcsolatokat gyarmati viszonyként értékelő álláspontját is bemutatja, és igyekszik adalékokkal szolgálni ezeknek 18. szerzőknek a 19-20. századi gazdaságtörténetírásra gyakorolt hatását illetően, ekképpen a gazdaságtörténetírásunkban sokszor visszatérő és egy ideig eminenssé váló „gyarmat-toposzt”, illetve az ekörül kialakult értelmezési vitát is igyekszik árnyalni a dolgozat.

---

¹⁵ Említésre méltó ezek közül az 1790/91-es országgyűlés Kereskedelmi Bizottságában is szerepet kapó Podmaniczky József harmincadvámval és egy méltányosabb vámrendszerrel kapcsolatos munkája: Podmaniczky József: *Principia Vettigalis Tricesimalis...pro Deputatione commercialis elaborata*, Pozsony, 1826. Almásy Pál nemzetgazdasági művei közül: Almásy Pál: *Considerationes super Statu Commerciali Regni Hungariae tam relate ad industriam internam, quam et commercium externum, Vom Handel des Königreich Ungern*. Staats-Anzeigen. Vol. XVIII. No. 69 Göttingen, 1793. Idetartozónak tekinthető: Berzeviczy Gergely: *De comercio et industria Hungariae*, Lőcse, 1797, In: Gaál Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*, Budapest, 1902. írása is, amiben a gyarmat-polémiaának olvashatjuk kortárs megnyilatkozását: „Kitűnik tehát ezekből, hogy a harminczadrendszer az osztrák tartományokkal szemben Magyarországot tökéletesen olyan állásra szorította, a minőt gyarmatinak szokás nevezni, s mely viszony a barbár indus népek és némely európai ország között áll fenn.” A földalapi adózás kritikáját fogalmazza meg Spilenberg Pál: „Szabad elmélkedések. A Földeknek kimérése szerént felállítandó adózás systemájának tökéletlenségéről” 1790. Ezek részletesebb elemzését lásd lentebb.

2. Historiográfiai áttekintés és módszertan

2.1. *Batthyány Tivadar személyével kapcsolatos történeti irodalom*

Annak ellenére, hogy készültek monografikus igényű munkák és tanulmánykötetekben is jelentek meg írások a Batthyány család egyik-másik nevezetes tagjáról, Batthyány Tivadar életpályájának alapos feldolgozásával adós a történetírás. A Batthyány család hercegi ágáról, ahová Batthyány Tivadar is tartozott, a legkomplexebb, legegységesebb ugyanakkor vázlatos család- és birtokszerzés-történetet Zimányi Vera levéltári repertóriumának bevezetője adja. Ez természetesen nem uradalomtörténeti munka, de Zimányi Vera egy levéltári kutatásra alapuló birtoktörténeti áttekintést ad, melyet a család hercegi ágához kötődő levéltári anyag rendszerezése során állított össze az 1950-1960-as években és mind Batthyány Tivadarra, mind a szűk családi körre, sőt a birtok-provenienciára fontos adalékokkal szolgál.¹⁶ A Batthyány család történetére vonatkozóan két tanulmánykötetet érdemes megemlíteni. Mindkét kötet tudományos konferenciákon elhangzott előadások alapján készült: a Nagy Zoltán szerkesztette, Körmenden megrendezett, *Batthyányak évszázadai* címmel megtartott konferencia anyaga 2006-ban jelent meg, míg a német nyelven kiadott, Rudolf Kropf szerkesztette 2 kötetes munka három év, 2005 és 2007 között Szalónakon (Schlaining) elhangzott Batthyány családdal kapcsolatos konferenciaelőadások szerkesztett átirata.¹⁷ Mindkettőre jellemző, hogy a ben-

¹⁶ Összefoglaló levéltári ismertető: Zimányi 1962., melynek jelzeteit a Magyar Nemzeti Levéltár módosította, így a Zimányi-féle mutatók már nem aktuálisak, ehhez külön segédlet elektronikus formában érhető el. A burgenlandi uradalmi levéltárakhoz ad eligazítást Homma, Josef Karl: Zur Herrschaftsgeschichte des stüdlischen Burgenlandes, *Burgenlandische Forschungen* Heft 1. és Homma, J. K.: *Die Herrschaftsarchive Burgenlands, Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 4. kötet. Bécs, 1951. További, a Batthyány Levéltárral foglalkozó irodalom: Iványi Béla: *Körmendi Füzetek*. Körmend, 1942–43. 1–3. sz. és egy sorozaton kívüli A) füzet, ill. Zimányi Vera: A Magyar Országos Levéltárba került körmendi Batthyány Hercegi Levéltár, In: Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai*, Tudományos konferencia Körmenden, IV. A körmendi Batthyány Hercegi Levéltár és a várkastély gyűjteményei, Körmend Város Önkormányzata, Körmend, 2006, 275–280.

¹⁷ Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27-29.*, Körmend Város Önkormányzata, Körmend, 2006; Kropf, Rudolf (Hrsg.): *Die Familie Batthyány Ein österreichisch-ungarisches Magnatengeschlecht vom Ende des Mittelalters bis zur Gegenwart*, I-II. kötet, Eisenstadt, Landesmuseum, 2014; Móricz Péter (szerk.): *Batthyány Lajos nádor*, Körmend, Körmend Kulturális Központ, Múzeum és Könyvtár, 2017; Koltai András: *Batthyány Ádám - Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*. Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012; Bobory Dóra: *Batthyány Boldizsár titkos tudománya - Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2018. A család egyes tagjainak életrajzi adataihoz: Wissgrill, Franz: *Schauplatz des landsässigen niedereösterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande*, Bd. 1. Bécs, 1794. 318., *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der gräflichen Häuser*. 67 kötet. Gotha, 1894, 79., *Verzeichniss der in dem Stammbaume der fürstlichen und gräflichen Familie von Batthyány vorkommenden Familienmitglieder sammt biographischen Daten*. Bécs 1896, Wurzbach, Constant Von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. I. kötet, Bécs, 1856, Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I. kötet, 1990. 30., Siebmacher, Johann Baptist: *Groses und allgemeines Wappenbuch. Steiermarkischer Adel*, Bd. 4/7 Nürnberg, 1921. 207.

nünk szereplő tanulmányok széles idő- és témahorizonton helyezhetők el, a késő középkortól napjainkig tartó intervallumban, a hadtörténettől a társadalomtörténeten át a gazdaság- és művelődéstörténetig és tovább. Az eddigi egyetlen, történeti és módszertani szempontból értékelhető, Batthyány Tivadar teljes életútját leíró munkát is ez utóbbi, Rudolf Kropf szerkesztette kötetben találjuk. Ezt Gert Polster jegyzi, azonban ez sem haladja meg egy ismertető tanulmány terjedelmét.¹⁸ Polster 1998-as diplomamunkájában már foglalkozott a Batthyány Tivadar és testvéreinek életútjával, mely munkáját levéltári kutatásra és elsősorban német nyelvű – olykor helytörténeti jellegű – szakirodalmi bázisra építette; ezirányú kutatásainak eredményét később több helyen, ismeretterjesztő jellegű cikkekben is, egyszerűbb hivatkozási apparátussal közölte.¹⁹ Emellett több, a család történetéhez kapcsolódó tanulmány szerzője, többek közt foglalkozott a Batthyányak temetkezési szokásaival, a Batthyány Tivadar nyughelyéről is szolgáló németújvári családi kriptával.²⁰ Magyar nyelven egy kisdoktori disszertáció kereteiben Mialkovszky Mária vizsgálta Batthyány Tivadar műszaki és természettudományos könyvtárát, alapvetően a gazdasági szakirodalomra fókuszálva, azonban ez a kutatás is torzóban maradt, mivel a teljes könyvtári anyagot nem dolgozta fel: példának okáért a kohászati, hajózási és vízépítési szakirodalommal egyáltalán nem foglalkozott.²¹ Ennek ellenére ez a doktori értekezés is értékes uradalom- és gazdálkodástörténeti adalékokkal szolgál az életút megrajzolásához, a Batthyány által felhalmozott könyvészeti anyag tudomány- és művelődéstörténeti vizsgálatához pedig nélkülözhetetlen. Egy másik, francia nyelven napvilágot látott disszertációt érdemes még ehelyütt megemlíteni, ami érintőlegesen foglalkozik Batthyány Tivadar személyével, mégpedig Bíró Doina kevésbé problémafókuszú, ugyanakkor rendkívül nagy mennyiségű levéltári anyagot megmozgató dolgozatát, ami a családi kapcsolatok, a Batthyány testvérek közti viszonyrendszer árnyaltabb képét adja.²²

Batthyány több évig töltött be titkos tanácsosi címet (*Geheimer Rat*) a Bécsi Udvari Kamaránál (*Hofkammer*) és a Magyar Udvari Kancelláriánál is és az itt eltöltött éveiről is maradtak fenn dokumentumok, melyek a korabeli államigazgatást és az udvari reprezentáció színtereit kutató történészek munkáiban kaptak említést. Életének ezen aspektusának feldolgozásával találkozhatunk Fallenbüchl Zoltán tanulmányában, mely a Magyar Udvari Kancel-

¹⁸ Polster, Gert: Theodor Graf Batthyány (1729–1812). In: Kropf (Hrsg.) 2014. I. kötet. 203–222.

¹⁹ Polster, Gert: *Von Soldaten, Prälaten und Magnaten*, Diplomaarbeit, Wien 1998.

²⁰ Polster, Gert: *Die Gruft der Fürsten und Grafen Batthyány*. Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2016.

²¹ Mialkovszky Mária: *Batthyány Tódor gróf gazdasági és művelődéstörténeti jelentősége*, Doktori disszertáció, ELTE 1972.

²² Bíró Doina: *Les Batthyany une famille de magnats au service des Habsbourg dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*. École doctorale Histoire moderne et contemporaine Paris, 2012.

lária, a Helytartótanács és a Magyar Udvari Kamara tisztségviselőivel foglalkozik,²³ ahogy Fazekas István szintén említi 1770-es lemondását a kancelláriai tanácsosi posztról.²⁴ A vonatkozó szakirodalomban részeredményekkel találkozhatunk, és mondhatni, hogy kevés az átfogó jellegű ismeretünk a Bécsi Udvari Kamara személyi állományának magyar tanácsosaival kapcsolatban. Már Ember Győző is felhívta a figyelmet a „tízkettes” negyedik részében az udvari adminisztrációval foglalkozó fejezetben arra, hogy az Udvari Kamara magyar tisztségviselőinek még a névsorát sem tudjuk, az egyes tanácsosok pályáíve pedig további prozopográfiai kutatás feladata.²⁵ Erre a homályos pontra igyekszik Kökényesi Zsolt 2021-es tanulmánya fényt vetni az *Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer, Hofffinanz Österreich* anyagainak vizsgálatával.²⁶ E tanulmányból és Kökényesi Zsolt udvari reprezentációval foglalkozó doktori értekezéséből, valamint az abból született monográfiából részletesebb képet kapunk Batthyány hivatali és udvari életben 1765-ig betöltött szerepéről, pályatársairól és átfogóan az udvari adminisztrációban forgolódó magyar főnemesi szerepvállalásról.²⁷

A dolgozatban elsősorban Batthyány ipari tevékenységeit vizsgáljuk, manufaktúráinak, bányászati és hajózási vállalatainak gazdaságtörténeti elemzésére vállalkozunk. Az első két tematikus pontot tekintve – a manufaktúrákat és a bányaművelést, melyek esetében a termelés sok szálon összefonódott – az osztrák uradalomtörténeti, bányászattörténeti és helytörténeti munkákból kaphatunk némi eligazodást. Harald Prickler gazdaság- és uradalomtörténeti vizsgálódásai betekintést engednek az egykori, történeti Vas vármegye nyugati határszélén elhelyezkedő Borostyánkőn és környékén folytatott bányaművelési tevékenységbe. E helyen a középkortól folyt bányászat, de kiemelkedő eredményeket Batthyány Tivadar birtokba kerülése után értek el az itteni bányák.²⁸ Szintén helytörténeti ihletettségű, azonban technika- és bányászattörténeti szempontból is rendkívül értékes feldolgozás Albert Schuch-nak a térség bányaművelésével foglalkozó kismonográfiája, és a témában megjelent tanulmányai. Ezekben

²³ Fallenbüchl Zoltán: Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai 1740-1780. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1984-1985. III. Könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest 1992. 283–335.

²⁴ Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai, *Századok*, 148. évfolyam 2014. 5. szám, 1146.

²⁵ Ember Győző: A kormányzati szervezet. In: *Magyarország története 1686-1790*. Főszerk. Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. (Magyarország története 4/1.) 451.

²⁶ Kökényesi: Az érvényesülés útján. Az Udvari Kamara magyar tisztségviselői a 18. században, *Századok*, 155. évfolyam, 2021. 2. szám, 395–436.

²⁷ Kökényesi Zsolt: A magyar arisztokrácia integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között, ELTE Budapest 2016; Uő: *Az udvar vonzásában, A magyar főnemesség bécsi integrációjának színtere (1711–1765)* Budapest l’Harmattan. 2021.

²⁸ Prickler, Harald: Der Eisenbergbau Ludwig Batthyäns zu Bocksdorf – Stegersbach – Loipersdorf (1745- ca. 1770) In: *Burgenländische-Heimatblätter*, 1984. 46. Prickler, Harald: *Geschichte der Herrschaft Bernstein*, Burgenländische Forschungen, Heft 41. 1960.

olyan primer forrásközlések is felbukkannak, melyek a Batthyány bányák működését felülvizsgáló adminisztrációhoz (*Münz- und Bergwerks-Direction*) készült bányamesteri jelentésekből közölnek részleteket.²⁹ Az itt bányászott nyers rezet a Vas vármegyei Lipótfalván (ma: *Loipersdorf in Burgenland*) elhelyezkedő rézárú- és tügyára, valamint az 1769-ban a Kereskedelmi Tanácstól (*Kommerzienrat*) megvásárolt, nadelburgi (ma: *Lichtenwörth*) fémmegmunkáló üzemében dolgozta fel. Ez utóbbi csúcs idejében hatszáz fős üzemméretével egyik legnagyobb fémmegmunkáló létesítmény volt, több olvasztót, fémhengerelőt, dróthúzó³⁰ és hámort tartalmazott, és bár a Magyar Királyság közigazgatási határán túl helyezkedett el, mégis magyar arisztokrata kezelésében állt. Ennek az fémtömegcikk-gyártó üzemnek áttekinthető történeti leírását adja Herta Müller nem túl friss, de tematikailag idevágó doktori disszertációja.³¹ Ennél valamivel naprakészebb Gerhard Stadler ipartörténeti tanulmánya és bár sok mindenben támaszkodik a Müller-féle dolgozatra értékes adatokkal járul hozzá Batthyány gazdasági szerepvállalásainak megértéséhez.³² A magyar szakirodalomban is találkozhatunk személyére és manufaktúráira vonatkozó részletekkel, elsősorban a textilmanufaktúrákat illetve majolikaüzemét illetően.³³ Sajnos ezek nem a legmodernebb történeti munkák, de a forrásadottságok és az az átmenetiség és időszakosság, ami a jellemezte ezeknek az üzemeknek a működését kevés támpontot ad a működésüket illetően a kutatók számára.

Batthyány Tivadar alakja a történeti irodalomban legtöbbször hajózási kísérleteit tárgyaló közlekedéstörténeti cikkekben, tanulmányokban bukkan fel.³⁴ Batthyány hajóépítői vállalkozásainak első korai, figyelemre méltó említését Gonda Béla hajózástörténeti monográfiájában olvashatjuk. Gonda a szerteágazó vízrajzi tevékenységgel foglalkozó mérnök, tanár, a Vaskapu építésében is szerepet játszó vízéptő szakember tudományos igényű írások szerzőjeként is ismeretes volt: 1899-ben megjelent könyvében, *A magyar hajózás* című munkában

²⁹ Schuch, Albert: *Zur Geschichte des Bergbaus in südlichen Burgenland* (18 bis 20 Jahrhundert), Burgenländische Forschungen, Eisenstadt, 2000, Schuch, Albert: Der Bericht des K.K. Königsberger Bergmeisters Franz Xaver Puchholz über das Schlaininger und Bernsteiner Bergbaugesamt aus dem Jahr 1784 Schlaininger und Bernsteiner Bergbauarbeit, *Burgenländische-Heimatblätter*, Heft 59. 36–37.

³⁰ A lággyá, képlékennyé tett fémrúd, fémhuzal kúp alakú szerszámfejen történő áthúzása. Lásd erre: Kiss Ervin (szerk.): *Képlékeny alakítás*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.

³¹ Müller, Herta: *Die k.k. Nadelburger Fabrik zu Lichtenwörth*, Dissertation Wien, 1941.

³² Stadler, Gerhard: Die „Nadelburg“ zu Lichtenwörth unter Theodor Graf Batthyány. In: Kropf, Rudolf (Hrsg.) *Die Familie Batthyány*, Eisenstadt, 2014. 101–115.

³³ Siklóssy László: Egy iparos–mágnás a XVIII. században. *Pesti Napló*, 1917.09.27.1–4., Uő: Batthyány Tódor porcelánpöre és kisbéri majolikagyára, In: *Búvár*, 1940/5. 234–237., Endrei Walter–Makkai László: Az első főúri manufaktúrák Magyarországon, *Történelmi Szemle*, 1970., K. Karlovsky Endre: Magyar gyár- és kézműipar 1771-74-ben, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 3. évfolyam, 1896. 194–196; Katona Imre: *A magyar kerámia és porcelán*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalt, 1978, 80–81.

³⁴ Tóth Ferenc: Egy nemzeti érzelmű kozmopolita, Adalékok a hajóépítő Gróf Batthyány Tódor életrajzához, *Vasi Szemle*, 2003. LVII. évfolyam 4. szám, 482–488; Szöcs Géza: *Batthyány Tódor album*, Bécs, 2015.

először hívta fel a figyelmet Batthyány hajóépítői munkásságára. A könyvrészlet, amit metszetekkel is illusztrált a szerző először hozza az olvasóközönség elé ilyen részletesen – az ehelyütt *Bucintoro*-ként hivatkozott – hajót.³⁵ A gróf hajózási vállalkozásaival a 18. századra vonatkozó folyami hajózással és kereskedelemmel ideáig a közlekedéstörténeti irodalomban Bíró József foglalkozott legalaposabban. Bíró, az akkor Közlekedési Múzeumként, ma Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeumként működő gyűjteményben a Hajózási Osztály vezetőjeként könnyen hozzáfért azokhoz a korabeli metszetekhez, tervrajzokhoz, amik Batthyány Tivadar önjáró Bucentaurus hajóját, hajós felvonulásait ábrázolják és ezek alapján az 1970-es években több tanulmánya is megjelent e témában.³⁶ A Bíró József-féle kutatást több ismeretterjesztő jellegű cikk: Siklóssy László művelődéstörténész és Endrei Walter, valamint Tardy Lajos technikatörténeti jellegű írásai megelőzték, melyek minden bizonnyal inspirációs forrásként szolgáltak Bíró Batthyányt érintő érdeklődésében.³⁷ Több más hajózástörténeti és művészettörténeti elemeket ötvöző tanulmány munka foglalkozik Batthyány nevezetes, a kor sajtójában és metszeteken is többször megjelenő *Bucentaurus* hajójával, pozsonyi és bécsi hajós felvonulásaival, azonban ezek rendre Bíró kutatási eredményeire támaszkodnak.³⁸ Bíró-tól függetlenül és az általa nem ismertett sajtóforrásokra, illetve a korszak hajózási, történeti-vízrajzi kutatási eredményeire támaszkodik Kurt Schaefer könyvrészlete a Batthyány-féle hajót illetően.³⁹ A témában magam is elmélyedve több tanulmányban igyekeztem új kutatási eredménnyel bővíteni Batthyány hajózási vállalkozásairól, kísérletezéseiről eddig napvilágot látott ismereteket.⁴⁰ Többek közt egy kutatási projekt keretében molinológiai és hajózástörténeti analógiákat, a korabeli sajtóforrásokat, valamint a közgyűjteményekben elérhető tervrajzokat alapul véve megkíséreltük méretezett tervekkel láthatóvá tenni – egyfajta gondolat-kísérletként újratervezni – az önjáró *Bucentarus* hajót működésbe hozó *Batthyányische Wasser-*

³⁵ Gonda Béla: *A magyar hajózás*, Budapest, Műszaki Irodalmi és Nyomdai Vállalat, 1899.

³⁶ Bíró József: A hajózás szerepe Magyarország közlekedésében a 18. század utolsó harmadában, In: Czére Béla (szerk.): *Közlekedési Múzeum Évkönyve 3. 1974-1975*, Budapest, Közlekedési Dokumentációs Vállalat, 1977, u.ő.: Batthyány Tódor hajóépítő és hajózási kísérletei, In: Czére Béla (szerk.): *Közlekedési Múzeum Évkönyve 1. 1896-1971*. Budapest, Közlekedési Dokumentációs Vállalat, 1971

³⁷ Siklóssy László: Egy iparos-mágnás a XVIII. században. *Pesti Napló*, 1917.09.27.1–4; Endrei Walter–Tardy Lajos: Batthyány Tódor hajója, *Élet és Tudomány*, 1963. XVIII. évf. 41. 1300–1303.

³⁸ Tóth Ferenc 1996.; Tüskés Anna: Batthyány Tódor hajóinak képzőművészeti ábrázolásai, *Művészettörténeti Értesítő*, 2004/1-4. 173–179.

³⁹ Schaefer, Kurt: *Historische Schiffe in Wien*, Wien, NWV, Neuer wissenschaftlicher Verlag, 2002.

⁴⁰ Ambrózy Gábor: A Bucentaurus, Batthyány Tódor önjáró hajója, In: Fülöp, József; Mészáros Márton; Tóth Dóra (szerk.) *A szél fűj ahová akar*: Bölcsészettudományi dolgozatok, Budapest, L'Harmattan Kiadó, Károli Gáspár Református Egyetem, 2016. 192–201; Uő.: Malomszerkezet mozgatta hajók I. rész: A mechanikus meghajtású hajó történetének rövid áttekintés. *Természet Világa*, 151. évfolyam 9. szám, 2020. 386–392; Uő.: Malomszerkezet mozgatta hajók II. rész: Egy vállalkozó magyar főnemes hajózási kísérletei a XVIII. század végén *Természet Világa* 151, évfolyam 10. szám 2020. 457–462.

maschine-ként aposztrófált, hajótestben elrejtett meghajtó szerkezetet.⁴¹ Ezek a tanulmányok szerkesztett és átírt formában a disszertáció szerves részét képezik. A történeti kutatást Batthyány Tivadar személye a fentebb említett ipari, kereskedelmi és hajózási kérdéseken túl a könyvgyűjtés és a fennmaradt könyvállomány sajátos összetétele miatt érdekelte elsősorban. A már említett Mialkovszky disszertáción kívül Endrei Walter ezirányú kutatásait szükséges kiemelni, minthogy a technikatörténeti kérdések iránt fogékony történész több rövidebb tudományos cikkben és egy kisebb technikatörténeti szempontokat követő kompilációban emlékezik meg Batthyány több ezer kötetre rúgó műszaki és természettudományos, valamint gazdasági témákban bővelkedő bibliotékájáról.⁴² További kutatások folynak a témában, Hursán Szabolcs több, a Batthyány könyvtárhoz kapcsolódó, ezen belül Batthyány Tivadar könyvgyűjtési szokásaira rávilágító tanulmánnyal járult hozzá, hogy e témában gazdagabb ismeretanyaggal rendelkezünk. Kutatási igyekeznek azonosítani az egyes könyvek, könyvcsoportok származási helyét azok hatását a gróf gondolkozására, világlátására.⁴³

2.2. Batthyány Tivadar személyével kapcsolatos levéltári, közgyűjteményi és korabeli sajtóforrások

Batthyány Tivadar családi és gazdasági háttérének bemutatásához azon a kevés, kifejezetten vele foglalkozó tanulmányon túl, ami eddig napvilágot látott elsősorban új, eddig fel nem tárt levéltári és egyéb közgyűjteményi források bevonása és feldolgozása volt szükséges. A dolgozat alanyához kapcsolódó levéltári és kéziratos forrásanyag sokrétű: személyes iratok, magánlevelek, birtokigazgatási dokumentumok, az állami adminisztráción belül keletkezett források mellett metszetek, tervrajzok, kéziratos térképek és a korabeli sajtóban megjelent közlések, aprónyomtatványok képezik kutatásunk bázisát. A legfontosabb források a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Magánlevéltárak (P szekció) *Batthyány levéltár* levéltári egysége alatt találhatóak; itt is főként a Törzslevéltár, másként Majoratus (P 1313), a Missiles,

⁴¹ Ambrózy Gábor: Gróf Batthyány Tivadar Bucentaurus hajójának rekonstrukciós lehetőségei, In: Furkó Bálint Péter (szerk.): *Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig - tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem; L'Harmattan Kiadó, 2019, 37–61.

⁴² Endrei Walter: Batthyány Tódor műszaki könyvtára, *Magyar Könyvszemle*, 107. évfolyam, 1-4. 1991. 141–145; Endrei Walter: *Batthyány Tódor műszaki könyvtára, Technikatörténeti források III*. Budapest, 1995.

⁴³ Hursán Szabolcs: Batthyány-könyvtárak az Akadémiai Könyvtárban, in: Molnár Andrea (szerk.): *Teleki József: Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2019.

Batthyány családtagok magánlevelezései (P 1314), a Batthyány családtagok személyes iratai (P 1320), valamint a Körmenyi Tisztartóság iratai (P 1322) fondok tartalmazzak kutatási szempontból figyelemre méltó anyagokat. A törzslevéltár iratai között elsősorban a családot közösen érintő, alapvető, gyökeres jogokat biztosító iratok lelhetőek fel: kutatásunk szempontjából fontosak a birtokokat és ingóságokat az örökösök közt felosztó osztálylevelek. A birtoköröklésekhez a Batthyány Ádám, József, Tivadar és a Fülöp közötti osztály Batthyány Lajos nádor és Batthyány Károly herceg után maradt osztályiratait volt szükséges feldolgozni, és mivel legtovább Tivadar gróf élt a testvérei közül, és tőlük is háramlottak rá javak, az egyes elhalt testvérek után fennmaradt öröklési iratokat is be kellett vonni vizsgálandó források körébe. Ezen iratok nemcsak támpontot adnak a Tivadar gróf tulajdonába került birtokok értékéről és nagyságáról, de termelési sajátosságait, jövedelmezőségét, és legtöbb esetben a birtokhoz tartozó ingóságokat is ismertetik.⁴⁴ Ugyanitt bukkanhatunk rá arra a korai ipar- és szabadalomtörténeti szempontból értékes, nagyméretű oklevélre, egy II. Ferenc (1792–1835) által kiadott szabadalomlevélre, ami a gróf újjépítésű és egyedi meghajtású hajójára húsz év szabadalmat adott.⁴⁵ Ebben a fondban található meg több házassági szerződés is, például Batthyány Tivadar házassági szerződése Esterházy Filippinával.⁴⁶

A disszertációban feldolgozott egyik legfontosabb és legtöbbet használt forráscsoport Batthyány Tivadar fennmaradt magánlevelezése (P 1314). Ez bepillantást enged a gróf gondolkozásába, világlátásába mind a hétköznapi magánügyek tekintetében, mind a közügyekre vonatkozóan. Egyaránt előkerülnek a levelekben a családi ügyek, egy élmény, egy találkozás leírásai, sorjáznak apjához intézett gyermekkori levelei, a házasságának szervezésével kapcsolatos teendők, a meghívandó személyek listái, de egy magyar betoldásokkal írt, rezignált hangvételű levél is figyelemre méltó, mely az öreg kor megfáradtságát érzékeltetve, a kísérletezésekkel leszámoló, csak a könyvtár nyugalalmát élvező gróft látatja.⁴⁷ Ugyanakkor képet kaphatunk a közpolitikai és nemzetgazdasági kérdésekről vallott nézeteit illetően is: a hátrahagyott misszilis anyagban plasztikusan, folyamatában követhető végig a gróf kiábrándulása a

⁴⁴ Batthyány Lajos utáni osztály: MNL OL P 1313 Majoratus 68. d. 1–12. no. 8–9; Batthyány Károly utáni osztály: MNL OL P1313 Majoratus 67. d. 33, (ebben vannak az osztályos iratok elenchesai is); a Batthyány József érsek hagyatékának osztálya MNL OL P1313 Majoratus 66. d. 1 (28), 4 (9), Batthyány Ádám MNL OL P 1313 Majoratus, 65. d. 31. 2–12. Batthyány Fülöp osztályiratai. MNL OL P 1313, 68. d. 34.

⁴⁵ MNL OL P 1313 Majoratus 62. d. 28. 114. Magyarul közli, és további szabadalomtörténeti adalékkal szolgál: Bittó Béla: *Szabadalmi intézményünk történeti előzményei*, Budapest, Magyar Királyi Szabadalmi Bíróság, 1943.

⁴⁶ MNL OL P 1313 Fasz. 55. Lad. 34. Nr. 10. fol. 147-149. Matrimonialia.

⁴⁷ Az egyes levelek hivatkozásait azok alaposabb vizsgálatakor adjuk meg.

jozefinus rendszert illetően.⁴⁸ Ezentúl Batthyány előszeretettel oszt meg udvari pletykákat, személyzeti kérdésekkel kapcsolatos értesüléseket. Számos olyan adalékkal szolgál az irategyüttes, ami a Bécsi Udvari Kamara, illetve a Magyar Udvari Kancellária működésének magyar vonatkozású recepcióját, kritikáját adják, és fényt vetnek az adminisztratív struktúra módosításaira, személyi változások (vélt) okaira, valamint reprezentációtörténeti aspektusokat is tartalmaznak. A kutatás során érintőlegesen Batthyány apjának, testvéreinek és feleségének, valamint fiának levelezését is áttekintettük. Dátumra, nevekre és kulcsszavakra keresve ezekben a levelekben több Batthyány Tivadar vonatkozó adatot, említést sikerült kiszűrni, továbbá az adott levélíróra vonatkozó aspektust kiemelni, amennyiben az valamiféle relevanciával bírt értekezésünk alanyára, a kor viszonyaira. A disszertációban sokszor használt irategyüttes feldolgozásával kapcsolatban lentebb a módszertani megközelítések kapcsán részletesebben szönlünk.

További relevánsnak bizonyuló, a gróf gazdasági tevékenységét megvilágító iratokat sikerült azonosítani a P 1320 mutató alatt, melyek az uradalomtörténeti, pénzügyi vizsgálatok során kerültek feldolgozásra.⁴⁹ A Batthyány Tivadartól fennmaradt személyes iratanyag egy nagy doboznyi vegyes állagú, alapvetően francia, német és latin nyelvű birtokigazgatással, hivatali előmenetelével kapcsolatos irategyüttes. Hosszú élete során számos uradalmat birtokolt: Borostyánkő, Szalónak, Kisbér, Nagytymhály, Rohonc, Nadelburg, Bozsok, Üszög, Mosgó, Somodor, Siklós, Bicske, Ozály, Bród és Grobnik, de a Magyar Királyság határain túl, Karintiában is vásárolt földeket.⁵⁰ Ezeknél a birtokoknál adott esetben a tisztartói iratok, számadások korszakra vonatkozó vizsgálata indokolt, ahol ezt a forrásadottságok lehetővé teszik.⁵¹ Az itt található iratok olyan sokféleséget mutatnak, hogy csak említés szintjén tudjuk ehelyütt bemutatni a tételt: a már említett típusokon túl, többek között vannak itt gratuláló levelek kinevezésekhez, árvaszéki iratok, úriszéki jelentések, kötelezvények, be- és kitáblázási iratok, katonaaállítási hozzájárulás megajánlásáról kelt vármegyei levelek, de az udvari adminisztráció magasrangú szereplőinek levelei is, például Leopold Kolowrattól (1727–1809), az Udvari Kamara vezetőjétől egy megrovás.⁵² Az irategyüttes számos hitelügylethez kapcsolódó – szisztematikus adatgyűjtésre kevésbé alkalmas – anyagot is tartalmaz, de ezekre jelen

⁴⁸ Batthyány Tivadar levelei: MNL OL P 1314 Nr. 66.101–66.505 (1741–1763) közti levelek, MNL OL P 1314 66.506–66.763 (1763–1812) + é.n. levelek.

⁴⁹ Batthyány Tivadar személyes iratai: MNL OL P 1320. 5.d.

⁵⁰ MNL OL P 1322, 185. Lad 222. Schulzriegl.

⁵¹ Ezen uradalmakra egyenként mutatnak jelzetek. Lásd: Zimányi:1962, ill. az MNL OL ideiglenes levéltári segédlete.

⁵² MNL OL P 1320 5. d. s fol. 136.

kutatás és a disszertáció nem helyez hangsúlyt.⁵³ A Baranya és Somogy megyei uradalmakra vonatkozóan a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltárában végeztünk kutatásokat, ahol a Mosgó, Üszög Somodor – Batthyány Károly örökségéből származó – birtokokra találhatóak iratok, valamint igyekeztünk Siklós uradalommal kapcsolatban forrásokat találni, hogy az miképp és hogyan került Batthyány Tivadar birtokába.⁵⁴

Batthyány Tivadar számos alkalommal került hivatalos ügyben kapcsolatba a korabeli államigazgatás iratképző szerveivel. Több, a kutatásunk szempontjaihoz kapcsolódó irat található a Helytartótanácsi Levéltár C 64 állagában, a *Departamentum Commerciale* 1783-tól 1848-ig keletkezett iratai között, melyben a kül- és belkereskedelem, a manufaktúrákra, a közlekedés és a vízszabályozás ügyeire vonatkozó forrásokat találhatunk.⁵⁵ Az itt fellelhető, elsősorban Batthyány bányaművelési és ipari-kereskedelmi tevékenységére rávilágító, II. József korabeli manufaktúratebellák vizsgálatával és feldolgozásával igyekszünk bemutatni a nyugati határszélen elhelyezkedő a összetettnek mondható bányászati és fémfeldolgozó vállalkozást, melyet a gróf üzemeltetett. A kéziratos német és latin nyelvű táblázatokból bizonyos évekre vonatkozóan rekonstruálható ezeknek a manufaktúráknak üzemszervezési modellje, a foglalkoztatottak személyi állománya, és hogy mik voltak azok a gazdasági nehézségek, melyekkel a Batthyány-féle vállalkozásnak szembe kellett néznie és ezekre milyen innovatív válaszokat tudott adni. Ezek a kutatások kiegészülnek a jogtörténet olyan forrásainak vizsgálatával, melyek keretbe helyezik a gazdaságtörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű intézkedéseket. Itt elsősorban a Kropatschek-féle „Sammlungokról”, e sajtó alá rendezett rendeletgyűjteményekről van szó.⁵⁶ Ezek esetében a vámrendeletek, manufaktúratelepítési politi-

⁵³ A témához további irodalom: Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei*, Budapest, 1965, 84–86, Kurucz György: Bevétel, adósság, hitelforgalom: Adatok a Batthyány család pénzügyi helyzetéhez a 18–19. század fordulójáról, In: Szirácsik Éva (szerk.): *A földesurak szerepe*, Budapest, Unicus Műhely Kiadó, 2018, 134–147. Kurucz György: The Finances of the Hungarian Aristocracy in Boom and Recession: The Credit Transactions of the Prince Esterházy, Batthyány and Festetics Families at the Turn of the Eighteenth and Nineteenth Centuries, *Historical Studies on Central Europe*, vol. 1. 2. szám, 2021, 21–49.

⁵⁴ Az ehelyütt átvizsgált iratok a következők voltak: MNL BaML XIII. 10.c; MNL BaML XIII. 10.d; MNL BaML XIII. 10.a. 1. doboz 2.tétel; MNL BaML XIII. 10.a. 1. doboz 4. tétel 17; MNL BaML XIII. 10.a. 2. doboz 9. tétel; MNL BaML XIII. 10.a. 8. doboz 30. tétel; MNL BaML XIII. 10.a. 8. doboz 34. tétel; MNL BaML XIII. 10.a. 10. doboz 40. tétel; MNL BaML XIII. 10.a.17. doboz 55. tétel; MNL BaML XIII. 10.a. 17. doboz 56. 57. tételek; MNL BaML XIII. 10. a. 24. doboz 67. tétel; MNL BaML XIII. 10. a. 25. doboz 68. tétel (1782–1849)

⁵⁵ Az ügyosztály felállítása előtti időszakban az "Acta oeconomica", "Acta miscellanea", "Acta telonialia" és "Acta naturalium administrationis" állagban, Balogh (1780–1781), Bachó (1783), Bacsák (1780–1783), Balassa (1780–1783), Mednyánszky (1780–1783), Sidó (1780–1781), Skerlec (1780–1783) és Sauska (1780–1782) előadónál találjuk a tárgyhoz kapcsolódó iratokat. Például a borostyánkői manufaktúrára lásd: MNL OL C 64. Departamentum commerciale. 1786. F 25A P 86; 1787. F 17. P 19. Az egyes iratok lentebb a feldolgozásuknál vannak megadva.

⁵⁶ Kropatschek, Josef: *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780.*, Bécs, J. G. Moesle. 1786–87., uő. *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II für die k.k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze ... vom Jahre 1780 bis 1789.* Bécs, J. G. Moesle 1785–1790, uő. *Sam-*

ka, a gazdasági versenyt élénkítő, illetve korlátozó rendelkezések vizsgálatán túl, a közlekedésszervezéssel, az infrastruktúrafejlesztéssel kapcsolatos jogi szabályozás, valamint ahol ez lehetséges, a döntéseket előkészítő háttérmunkálatok, elaborátumok, tervezetek témánkhoz illeszkedő feltárásáról van szó.⁵⁷

A Magyar Kancelláriai Levéltár anyagai között figyelemre méltó levéltári nyomait lehetjük fel Batthyány hivatali előmenetelének és a különböző vállalkozásai részéről a Magyar Kancelláriához benyújtott pályázatainak. Ezekről az iratokról és azok elérhetőségéről az évenkénti bontásban kereshető lajstromkönyvek adnak rövid bejegyzésekben áttekintő listát az A35 és az A39 jelzet alatt. Így megtalálhatók itt ajánlólevelek alkalmazásához, a titkos tanácsosi kinevezéséről szóló bejegyzés, de az 1780-as évekből pályázatok a károlyvárosi (*Carlstadt*) erőd rekonstrukciójához építőanyag szállítására, a Kulpa folyó hajózhatóvá tételére, és a rajta lévő hajómalmok kiiktatására szóló indítványa, valamint egy 1789-es folyamódványa újjépítésű hajójának szabadalmi jogáért.⁵⁸ A dolgozat elkészítéséhez további levéltári kutatást folytattunk a Magyar Nemzeti Levéltár Térképtárának (S szekció) kartográfiai dokumentumai és a Tervtár (T szekció) tervrajzai között. Innen származtathatólag számos birtoktérképpel, vízrajzi helyszínrajzzal, hajó- és épülettervvel sikerült gazdagítani a Batthyányhoz kapcsolódó uradalom- és közlekedéstörténeti vizsgáldást.⁵⁹ A térképmásolatok, melyek függeléként a dolgozat végén megtalálhatók, megvilágítják az egyes vizsgált birtokok fekvését, termelési sajátosságait, esetleges bekapcsolhatóságukat a kereskedelembe, a vízrajzi felvételek pedig a Kulpa folyó történeti földrajzi sajátosságait tárják fel előttünk; az azokon szereplő mederrendezési javaslatok láthatóvá teszik, hogy mik voltak azok a hajózási nehézségek, amikre Batthyány folyószabályozási kezdeményezései megoldást kerestek. A Tervtárból származó dokumentumokkal pedig igyekeztünk a korszak folyószabályozási munkálataira, hajózási lehetőségeire és a Batthyány Tivadar tulajdonában álló üzemek elrendezésére, az azokban folyó termelési folyamatokra vonatkozóan áttekintést adni.

---

lung der Gesetze, welche unter der Regierung des König Leopold des II. in den sämmentlichen K. Erblanden erschienen sind, in einer chronologischen Ordnung 1790-1792. Bécs J. G. Moesle 1792., uő. *Sammlung der Gesetze, welche unter der glorreichsten Regierungdes Kaiser Franz II. in den sammtlichen K. Erblanden erschienen sind, in einer chronologischen Ordnung,* Bécs J. G. Moesle, 1792-1808, *Sr. k.k. Majestat Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordungrn für Sammtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates ...* 1792–1848, 1–63.köt. Bécs, Hof und Staats Aerarial-Druckerei, 1806–1848.

⁵⁷ Lásd: Kosáry Domokos: Egy gazdasági utazás a II. József-kori Magyarországon, *Agrártörténeti Szemle*, 4. évfolyam 1-2. szám, 1962. 208–233.

⁵⁸ MNL OL A 35 b II 1764; MNL OL A 39 b II 1788; MNL OL A 39 1789.

⁵⁹ MNL OL S szekció Térképtár, MNL OL T Kormányhatósági fondokból kiemelt tervek (1553-20. sz.) és Csáládi fondokból kiemelt tervek (17-20. sz.). Részletesebb jelzetek az adott dokumentumnál a főszöveghez kapcsolódó lábjegyzetekben és a Függelékben elhelyezett térképek digitalizált változatának lábjegyzeténél található.

Több közgyűjtemény őriz a gróf hajóépítő-telepeihez és *Bucentaurus* nevű hajójához kapcsolódó metszeteket, tervrajzokat, melyek a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Metszet és Kézirattárában, a Magyar Nemzeti Galériában, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában és a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában, valamint az Országos Széchényi Könyvtárban található.⁶⁰ Az ezekből a gyűjteményekből származó képi forrásanyag, nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen alapja annak a vizsgálatnak, mely Batthyány szabadalmazott, önjáró hajójának működésére, külső és belső leírására, használhatóságára irányul. A dolgozatban igyekeztünk az összes Batthyányhoz köthető hajóábrázolást, hajótervezést, hajóacstelepet és hajókészítőüzemet vizuálisan megjelenítő forrást a függelékben feltüntetni. Fontos és megkerülhetetlen forráscsoport az a műszaki és gazdasági könyvtár, amit Batthyány Tivadar gyűjtött, és ma az MTA Akadémiai Könyvtárában őriznek. Ennek a könyvészeti anyagnak a beható tanulmányozása egyértelműen megvilágítja a gróf sokoldalú műveltségét, technikai és műszaki tudományok iránti érdeklődését, továbbá a *Bucentaurus* megalkotását elősegítő hajózási, gépészeti, molinológiai szakirodalomba enged bepillantást. Az MTA Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében található az a 2747 címet felsorló regiszter, mely a gróf bécsi könyvtárának jegyzékeként funkcionált, és kutatásunkhoz ma eligazodásul szolgál főként a könyvek beazonosítását és azok provenienciáját illetően.⁶¹ Fontos kérdés ez, mivel számos kötet a gróf által jegyzetelt, és e megjegyzések rávilágítanak érdeklődésére, gondolataira az olvasottakkal kapcsolatosan: több alkalommal *nota bene* vagy *n.b.* jegyzettel jelöli az általa fontosnak vélt gondolatokat.⁶²

Ami a külföldi archívumokat illeti, érdemesnek tűnik tovább kutatni azokat az iratokat, amelyek megvilágíthatják Batthyány Jacques Grasset de Saint Sauveur (1757–1810) triezsi, francia konzullal folytatott, a Bécsi Udvari Kamarát megkerülő kereskedelmi tárgyalásait. Ezek az *Archive Nationales* párizsi levéltárban a *Correspondances consulaire* iratai közt található.⁶³ Az iratok létezésére H. Balázs Éva hívta fel a figyelmet egy, a Köpeczi Béla

⁶⁰ Batthyány Tivadar hajójának ábrázolásaihoz lásd: Tüskés Anna: Batthyány Tódor hajóinak képzőművészeti ábrázolásai, *Művészettörténeti Értesítő*, 2004/1-4. 173–179.

⁶¹ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára, Magyar Irodalmi Könyvészet 19. I-II. k. Register sammtlicher in dem Wiener Archiv: Graf Theodor von Batthyany befreundlicher Bücher, Ms Bibl. 2° 2/X Extractus Catalogi Librorum (Batthyany Theodore), Magyar Irodalmi Könyvészet 4-r 1. sz. (Bibl. 4° 1).

⁶² E témakör alaposabb feldolgozása folyamatosan történik: Hursán Szabolcs kutatja ezt a könyvészeti anyagot. A könyvészeti anyag feldolgozása kapcsán nagyban támaszkodnunk kell az ő kutatási eredményeire, illetve a már említett Mialkovszky-féle disszertációra, hiszen ez a könyvészeti anyag egyben csak engedéllyel elérhető. Továbbá, mivel e témakör teljes kibontása szétfeszítené vállalt célkitűzéseink keretét, csak annyiban térünk ki rá, amennyire az életút és a gazdasági tevékenység vizsgálata megkívánja.

⁶³ Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg.3. 1777–1778. Correspondances consulaire, Trieste.

szerkesztette tanulmánykötetben.⁶⁴ A mintegy 8 pár levélből, melyek szépen párba rendezve megtalálhatók az Archive National Correspondances consulaire, Trieste iratai között kiderül, hogyan próbált Batthyány kísérletet tenni különutas gazdasági kapcsolatok kialakítására a franciákkal a fiumei kikötő jobb kihasználása, és saját termékeinek értékesíthetősége miatt.

Megvizsgálva a Batthyány Tivadar személyét érintő említéseket a 18. századvégi nyomtatott periodikákban látható, hogy a korszak sajtójában valamiféle reformerként tekintenek rá, a kereskedelem, a vízi közlekedés és teherforgalom megújítóját látják benne. A személyére vonatkozó ilyenén megközelítés a különböző dicsőítő versekben, alkalmi költeményekben is visszaköszön, miképpen a hajós felvonulásairól készült metszetek körirataiban is ez az értelmezés érhető tetten. A kutatás során a *Wiener Zeitung*, a *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, a *Pressburger Zeitung*, a *Magyar Hírmondó*, az *Ephemerides Budenses* és a *Magyar Kurír* digitalizált számaiban végeztünk kutatást, illetve a *Bucentaurus* alkotójához írott alkalmi verseket emeltük be a dolgozat függelékébe: az *An den Schöpfer des Bucentaurus. Als Erfinder der neue mechanischen Schiffbaukunst Grafen Theodor Batthiány* c. költemény⁶⁵, illetve Lambach Elek (1758–1815) kegyesrendi áldozópap alkalmi verse: *Ode an Navim Bucentaurum*⁶⁶ címmel olvasható itt. Ezen felül Batthyány Tivadar hazafias verse is helyet kapott itt a függelékben, amit Marton László fordított.

⁶⁴ H. Balázs Éva: A francia–magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. in: Köpeczi Béla, Sziklay László (szerk.): „Sorsotok előre nézzétek” *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 145–163.

⁶⁵ MTA Akadémiai Könyvtár Kézirattára, 520.952. eírás található róla még: Farkas Gáborné. Az archívum aprónyomtatvány gyűjteménye, In: Czére Béla szerk.: *A Közlekedési Múzeum Évkönyvei* 3. 1974-75. Valószínűleg Lambach Elek (1758–1815) kegyesrendi áldozópap alkalmi verse, a verseket a „Függelékben” közöljük és csak idézünk a főszövegben belőlük.

⁶⁶ Lampach Elek: *Ode an Navim Bucentaurum Excellentissimi Comitis Theodori de Batthyan facta ab Alexio Lampach e Scholis Piis*, in *Gymnasio Pestensi Maiori, Regio, Humaniorum Professore mense Augusto, Anno 1790. Ephemerides Budenses* 46. 1790. 09. 14. 427–430.

2.3. Módszertani megközelítések

Az értekezésben tárgyalt problémakör kifejezetten interdiszciplináris jellegű: a disszertáció több egymástól igencsak különböző aldiszciplína, a gazdaságtörténet, a technikatörténet, a filológia, és több más történettudományi szakterület eredményeit ötvözi. Ezt alapvetően a fókuszban álló személy hosszú életpályájának és szerteágazó gazdasági tevékenységének komplexitása indokolja. Talán annyi személyes megjegyzés megemlíthető, hogy a már fentebb is említett egyedülálló kinézetű és működésű hajó, Batthyány Tivadar „palotás hajója” – ahogy egy 1802-es tudósításban hivatkoznak rá⁶⁷ – az önjáró *Bucentaurus* volt az az inspirációs forrás, ami e disszertáció megírásához a kezdő lökést adta. Elsősorban a hajót működésbe hozó szerkezet, annak lehetséges működési elve és a vízi jármű külső-belső felépítése, a termék és kabinok fedélzeti elhelyezkedése, díszítettsége került érdeklődésünk középpontjába a kutatás korai fázisában. Ebből következik az is, hogy a disszertációnak talán ez a legrégebben kutatott, leginkább kidolgozott része, és mintegy fókusza, ami köré koncentrikus körökben kifelé haladva történt meg a dolgozat egyéb rétegeinek: Batthyány Tivadar személyének, családjának, uradalmainak, vállalkozásainak, és az ezeket keretbe helyező gazdaságpolitikának és történeti miliőnek a megrajzolása. Maradva a *Bucentaurus* hajóval kapcsolatos kutatásnál, általánosan azt lehet mondani, hogy több ponton is nehézségbe ütköztünk, mivel a 18. századi belvízi hajózásnak a személy- és teherforgalomban betöltött szerepét illetően csekély mennyiségű és változó tudományos színvonalú szakirodalom áll a kutatók rendelkezésére. Az állati erővel, malomszerkezet-hajtotta hajókról – amilyen a *Bucentaurus* is lehetett – pedig elenyésző számú monográfia, tanulmány született. Emiatt nagy mennyiségben kellett átvizsgálni témánk szempontjából később irrelevánsnak bizonyuló könyvészeti anyagot. További probléma a speciális hajótípusra vonatkozó terminológia hiánya, ezért a meghajtószerkezet leírásához a molinológia⁶⁸ által is használt szókészletet alkalmaztuk. A hajóval kapcsolatos rendelkezésre álló szakirodalmi kutatást követően az elérhető metszettári, tervtári források feldolgozása történt meg, az azokon olvasható szövegek átírásával, fordításával. A működési modell felvázolása a hajótest méretezésének átszámításával kezdődött. A hajó hossz- és ke-

⁶⁷ „Ma társaság és bál volt Gróf Battyáni Tódor palotás nagy hajóin. Egyik szálában volt a' tántz a' másikban pedig állotak a' frissítő italok, a' mellyeknek volt divatja a nagy meleg miatt, mellyet a Duna vizének egyéb iránt hidegítő ereje meg nem enyhíthetett. Vóltak mind az egyik, mind más három kis hajón tágas helyek, a' hol a' kártyázó Vendégek számára készen állottak a' kártyákkal rakott asztalok. Ezentúl minden szerdán ilyen bált ad itt a Duna hátán a Gróf Battyáni Tódor Ó Excellentiája.” *Magyar Hirmondó* 1802. 5.

⁶⁸ A molinológia a technikatörténet és a néprajz határterületén helyezkedik el, és a különféle, egykor működött malomszerkezetek történeti leírásával, olykor műszaki rekonstrukciójával foglalkozik.

resztmetszeti méretei, valamint a merülése azonosítható a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményében meglévő metszetek alapján, és az innen származó adatok megegyeznek a *Pressburger Zeitung* és a *Wiener Zeitung* hasábjain – a hajón személyesen is megforduló szemtanúk által – megadott méretekkel.⁶⁹ A kora újkori hajózásban is kurióznak számító, malomszerkezeti meghajtási metódusok vizsgálata a 16-17-18. századi francia, angol, holland és német (osztrák) molinológiai és hajózástörténeti szakirodalom vizsgálatával történt,⁷⁰ melyet kiegészítettünk Batthyány műszaki könyvtárának témánkhoz illeszkedő vizsgálatával. Dokumentáltan erőátvitellel mozgatott hajók analógiáján keresztül igyekeztünk modellálni a *Bucentaurus* felépítéséhez leginkább igazodó, a hajótest belső traktusaiban helyet kapó szárazmalom elven működő gépezetet, melyet a korszakban *Batthyányische Wassermaschine* néven ismertek. Ebben a munkában a szakirodalmi, tervtári és kéziratári vizsgálatokon túl nagy szerepe volt a szóbeli közléseknek, elsősorban Dr. Balázs Györgynek és az ő néprajz és a malomépítészet, malomszerkezet-rekonstrukció terén szerzett gyakorlati ismereteinek.⁷¹

A Batthyány Tivadar személyével kapcsolatos levéltári anyag feldolgozása a felhasznált források eltérősége, olvashatósága és mennyisége egyfajta szelekciós kényszert hozott magával. A dolgozatban legsűrűbben használt és hivatkozott forráscsoport a Batthyány Tivadarhoz kötődő kéziratos, francia, német, latin, elenyésző számban magyar nyelven keletkezett misszilis anyag, és a szűkebb értelemben vett család levelezési anyaga. A főúri családok esetén nem kirívó, sőt inkább jellemző a 18. század második felében, hogy a családtagok egymás között is franciául érintkeznek leveleikben, emiatt a leggyakoribb a francia, esetenként a német nyelv használata a levélváltások során. Magyar nyelven kelt leveleket első sorban a birtokigazgatással kapcsolatos iratok között lelhetünk fel, de a plenipotentáriussal való levelezések is már inkább idegen nyelven folytak. Ezeknek a leveleknek a felhasználásánál és átírásánál tekintetbe kellett tehát venni azok, nyelvi, állapotbeli és paleográfiai sajátosságait. Emiatt előfordult, hogy a jelen kutatás során el kellett vetnünk némelyik misszilist, annak ellenére is,

⁶⁹ *Pressburger Zeitung* 1798. 09. 14. 777–778.; *Wiener Zeitung* 1797. 09. 27. Nr.77.

⁷⁰ Többek között: Friedrich, Gottfried: *Anzeige einer neuen Erfindung mit beladenen Schiffen gegen den Strom zufahren*, Bécs, 1786. MTA KIK RKGy. 560.490; Crescentio, Bartolomeo: *Nautica mediterranea*, Róma, 1607, MTA KIK RKGy. 542.567; Héron és Cous, Salomon de: *Buch von Lufft- und Wasser-Künsten ... /mit einem Anhang von allerhand Mühl-, Wasser- und Grotten-Werken aus Salomon De Cous ...vorgestellt*, MTA KIK RKGy. 542.325.; Natrus, Leendert van – Polly, Jacob – Vuuren, Cornelis van: *Groot Volkomen Moolenboek... I.* kötet, Amsterdam, 1734. XIV. tábla; Saxe, Maurice de: *Machine pour remonter les bateaux*, in Gallon, Jean Gaffin: *Machines et inventions approuvées par l'Academie royale des sciences, depuis son établissement jusqu'à present Volume 6*, Párizs, 1735. Verancsics Faustus: *Machinae novae és más művei*, Magvető Kiadó, 1985; Thomas Savery: *Navigatio Improv'd*, London, 1698.

⁷¹ Az idevágó kutatás és projekt munka egy 2018-as ÚNKP ösztöndíj keretében történt, a munkáról ekkor egy tanulmány is napvilágot látott: Ambrózy 2019. 37–61.

hogy szempontjaink szerint az fontos kulcsszavakat, neveket, helységneveket tartalmazott, mivel sérült, ázott volt, esetleg a levélíró kézírásának átírása olyan mennyiségű munkát igényelt volna, ami az értekezés elkészítésének időbeli kereteit szétfeszíti. Ennek ellenére igyekeztünk a teljes életutat érintően válogatni a levelezési forrásanyagból, az onnan származó adatokkal alátámasztani az életrajzot. A Függelékben szereplő levelek saját átírások és fordítások, mint a legtöbb felhasznált dokumentum. Abban az esetben, ha a fordítást más végezte lábjegyzetben jelezzük.

Batthyány saját maga által írt levelein túl testvéreinek néhány figyelemre méltó levelét is beemeltük a vizsgálatba, amennyiben azokban témánkhoz tartalmilag illeszkedő elemeket találtunk. Nem meglepő módon, Batthyány Lajos, az apa központi szerepet töltött be a családban, ezért mind Batthyány Tivadarnak, mind a testvéreinek az apjukhoz címzett levelei fontos adalékokkal szolgálnak a családi miliő, az oktatás, a pályaválasztás és egyáltalán a Batthyány fiúk korai életszakaszának ábrázolásához. Emellett még Batthyány Tivadarnak a feleségével és gyermekeivel folytatott levelezését tekintjük a vizsgálat tárgyának. Döntő szempont, hogy a leveleket, nem hitelügyleti vagy jogbiztosító szempontok alapján vizsgáljuk – ezek a magánügyirat típusú anyagok javarészt ki is kerültek a 18-19. század levéltárosainak szelekciói során és átsorolódtak a személyes iratokhoz vagy egyes uradalmakkal kapcsolatos irattári egységekbe, valamint a jogbiztosító iratok körébe⁷² – hanem a magánleveleket (*literae missilis*), a bizalmas, magánközlés jellegű dokumentumokat tekintjük a vizsgálat tárgyának, melyek a levélíró gondolatairól, világlátásáról, a vele megesett napi események aktualitásairól adnak tájékoztatást.

---

⁷² Zimányi 1962.

Batthyány Tivadar levelezési anyaga: MNL OL P 1314 Nr. 66101-66763. ⁷³ A teljes levelezés: 661 db levél.
Batthyány Ádám Vencel levelezési anyaga: MNL OL P 1314 Nr. 57528-58052. ⁷⁴ A teljes levelezés: 523 db levél.
Batthyány József levelezési anyaga: MNL OL P 1314 Nr. 59779-60375. ⁷⁵ A teljes levelezés: 596 db levél.
Batthyány Fülöp levelezési anyaga: MNL OL P 1314 Nr. 59066-59227. ⁷⁶ A teljes levelezés: 161 db levél.
Esterházy Filippina levelezése: MNL OL P 1314 Nr. 66764-66823. ⁷⁷ A teljes levelezés: 59 db levél.
Batthyány Antal József levelezése: MNL OL P 1314 Nr. 58498-58812. ⁷⁸ A teljes levelezés: 314 db levél.

Az fenti táblázatban a már vázolt, szűkebb értelemben vett család levelezési anyagának kivonatos áttekintése látható, melyből kitűnik, hogy itt több ezer oldalnyi levélről van szó. A levelek feltárása során azok digitális rögzítése, évszerinti besorolása megtörtént, hogy ezután a levelekben kulcsszavakra, kulcsidőpontokra keresve: akár referenciaforrásként, akár elsődleges hivatkozási pontként teljesebbé tehesük a Batthyány Tivadarról készült képet. A kéziratok levelek tartalmi áttekintése és szelekcióját követően azok szöveghű – olykor rontott franciasággal történő – átírása után egy másodlagos szelekcióval azok fordítása történt meg. Ezekből az átírásokból és fordításokból egy csokorra való a Függelékben megtalálható. Azonban, még így, a jelzett szűkítéseket alkalmazva is tekintélyes mennyiségű kézirattal állunk szembe, melynek teljes mélységű vagy eltérő szempontú: akár reprezentáció-, adminisztrációtörténeti vagy művelődéstörténeti aspektusokból történő feldolgozása további kutatást igényel. Az itt röviden vázolt szempontokat alkalmazva a levelekből kibontakoznak előttünk a gróf világnézeti, politikai gondolatai mellett, családi életének legszemélyesebb részletei és

⁷³ A levelek mikrofilmen a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Lángliliom utcai kutatótermében Másolatok Gyűjteménye (X szekció) érhető el. MNL OL X 7435 (151. doboz 21555-21556. tekercs; 152. doboz 21557-21558. tekercs).

⁷⁴ MNL OL X 7435 (132. doboz 21523-21524. tekercs; 133. doboz 21525-21526. tekercs).

⁷⁵ MNL OL X 7435 (137. doboz 21532-21533. tekercs).

⁷⁶ MNL OL X 7435 (135. doboz 21529. tekercs)

⁷⁷ MNL OL X 7435 (152. doboz 21558. tekercs)

⁷⁸ MNL OL X 7435 (134. doboz 21527. tekercs) A disszertációban a levelekre hivatkozás esetén a mikrofilm tekercs számát és diaszámot nem, csak a levelek levéltári számát, a feladót, a címzettet, a keltezés helyét és idejét adjuk meg, amennyiben erre mód van.

kapcsolati körével, találkozásainak leírásával, könyvgyűjtéssel, technikai újdonságokra vonatkozó érdeklődésére nyerhetünk információkat.⁷⁹

A magánélet és a személyes kapcsolatok rajzolatán túl, a levelezési anyagban (P 1314) olykor – a levéltári szelekció ellenére is – felbukkannak gazdasági vonatkozású, a gazdaságtörténeti vizsgálódások tárgykörébe vonható levelek, de említhetnénk a Saint Sauveur trieszti, francia konzullal folytatott levelezést is, melyek Batthyány gazdasági tevékenységének alaposabb megértéséhez, kereskedelem-politikáról vallott elképzeléseiéhez visznek közelebb. Ezeket a sporadikus mikroadatokat, a levélíró által számszerűsített gazdasági teljesítményt, a bevételt, a birtok termelési sajátosságaira vonatkozó közléseket igyekeztünk rögzíteni és összevetni Batthyány személyes irataival (P 1320) és az egyes uradalmak esetlegesen fennmaradt számadásaival (P 1313, P 1322), valamint az állami adminisztráció iratképző szerveinek dokumentumaival (A35, A39, C 43, C63). Az elemzés során több, a tárgyhoz kapcsolódó gazdaságtörténeti megközelítés módszertani sajátosságát vettük figyelembe és igyekeztünk kvantitatív vizsgálatokat éppúgy, mint a termelési sajátosságokat és a szabályzórendszereket középpontba helyező, uradalomtörténeti jellegű vizsgálatokkal körvonalazni Batthyány Tivadar szerteágazó, vállalkozói és birtokosi profilját. Ha a modern európai és nemzetközi gazdaságtörténetírást szeretnénk röviden jellemezni, e két fő irányzat és két szemlélet párhuzamos együttélését látjuk: a főként a neoklasszikus gazdaságtanra alapozó új gazdaságtörténet, vagy (*new economic history, historical economics*), és az institucionalista közgazdaságtanra építő vállalat-történet (*business history*). A két külön iskola mára kialakította intézményesült lapjait, egyesületeit.⁸⁰ Gazdaságtörténeti megközelítésünk mindkét iskola szemléletét magán viseli, emiatt egy rövid módszertani alapvetést érdemes tennünk.

A történeti gazdaságtan művelői, a kliometrikusok európai társulása a *European Historical Economics Society*; ők a statisztikai adatok feldolgozására alapozzák tanulmányaikat, főképp makrogazdasági folyamatokat vizsgálnak, ökonometria gazdasági modelleket próbálnak alkalmazni a történeti múltra, ugyanakkor, az 1970-80 években mikrotörténeti vizsgálatok is előtérbe kerültek munkáikban.⁸¹ A nemzetközi porondon – elsősorban Katus László mun-

⁷⁹ Testvérének, Batthyány József hercegprímásnak például beszámol arról, hogy megszerezte a Montgolfier-fivérek léghajó tervrajzát. A levél pár héttel azután íródott, hogy a párizsi léghajótervezők embert juttattak a levegőbe. MNL OL P 1314 Nr. 66.666. A tervrajz szerepel a Függelékben. (45. ábra)

⁸⁰ Kővér 2006.

⁸¹ Komlos, John: *Interdisciplinary Approach to Historical Analysis: The Uneasy Waltz of Economics and History*, In: Carsten Petere, Modell, John (szerk.): *Theory, Method, and Practice in Social and Cultural History*, New York, 1992. 78–95.

kasságára hivatkozva⁸² – a *Journal of the European Economic History (JEEH)* első száma a kvantitatív gazdaságtörténet-írás budapesti megerősödéséről számolt be.⁸³ A másik iskola, a (neo)institucionalisták csoportja a vállalatok, szerződések, intézmények, szabályrendszerek vizsgálatát tekinti fontosnak, melyek keretezik az emberek gazdasági tevékenységét, őket nevezhetnénk „vállalattörténészeknek”; európai egyesületük, a *European Business History Assotiation*.⁸⁴ A neoinstitucionalizmus – ellentétben a történeti gazdaságtannal – nem a piacon, hanem a vállalat belső szervezetében, a vállalatirányításban, és az intézményi szabályozókban, a „látható kézben” látja a gazdasági folyamatok irányítóját.⁸⁵ A magyar recepció nemigen követte tiszta formában eme nemzetközi trendeket: a kvantitatív gazdaságtörténet-írás sem akkor, sem azóta nem vált elterjedtté, és a vállalattörténeti kutatásokban is csupán néhány adaptációs kísérlet történt, mely jelenség okai az eltérő intézményrendszeri struktúrában keresendők.⁸⁶ Manapság az újkorral foglalkozó gazdaságtörténeti munkák sorában a leggyakrabban mikroszinten történő vizsgálatokkal találkozhatunk, mint Csité András 1999-es tanulmánya, vagy az Uradalomtörténeti Társaság által gondozott Szirácsik Éva szerkesztésében megjelenő *Dominium* sorozat kiadványainak tanulmányai.⁸⁷ Emellett egy-egy ezideáig fel nem dolgozott forráscsoport, vagy kompakt iratanyag feldolgozása adhat témát gazdaságtörténészeinknek: egy technológiai jellegű európai tanulmányútról készült egységes iratcsoport: instrukciók és jelentések feldolgozása vagy vármegyei be- és kitáblázási könyvek vizsgálatával a korszak hitelforgalmi sajátosságaira lehet rávilágítani.⁸⁸ Egyfajta módszertani interdiszciplinaritás jellemzi a mai magyar gazdaságtörténetírást és kutatást, mely az uralkodó gazdaságtörténeti iskolák eredményeinek egybeolvasztásával operál. Ahogy Kövér György is megjegyzi 2006-os dolgozatában: a gazdaságtörténet csak makro- és mikroszinten interpretálható, mind a piac, mind az intézményi hierarchia elemzése szükséges az átfogó a tudományos

⁸² Katus, László: *Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913). A Quantitative Analysis*. In: *Socio-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest, 1970, 35–129.

⁸³ Gross, Nachum: *The Triumph of Quantitative Economic History in Budapest*, *Journal of the European Economic History* (1.) 153–161.

⁸⁴ Kiemelkedő munka az iskola szemléletéhez: North, Douglas: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1990.

⁸⁵ Chandler, A. D. Jr.: *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge, MA, 1977.

⁸⁶ Az institucionalista irányzathoz lásd: Berend T. Iván: *A vállalati fejlődés útjai és sajátosságai a XX. századi magyar iparban. Kutatási koncepció, Valóság*, 1974. 2. sz. 29–42.

⁸⁷ Csité András: *A „szántói modell.” A helyi gazdaság eltartóképességének növekedése és az azt kiváltó tényezők Zalaszántón, Aetas*, 1999. 1-2. sz. 5–30.

⁸⁸ Mordovin, Maxim: *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.), Kurucz György (szerk.): *Technológiai utazás a modern kor hajnalán, Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplójából (1820-1825)*, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2020.

megközelítés számára.⁸⁹ A piacra termelő, alkalomadtán a modern típusú távolsági kereskedelembe is bekapcsolódó nagybirtok szembesült azzal a piaci húzó hatással, mely ösztönzőleg hatott a birtokon megtermelhető áru nagyobb mennyiségben történő előállítására. A 18. század végére értelmezve ez a piaci szívó hatás a koalíciós háborúkból eredő konjunktúra iparcikk keresletből és hadi szállításokból eredt. Ez a fajta kereslet azonban nem kedvezett sem a minőségi áruk előállításának, sem a nagybirtok termelési diverzifikációjának, mivel a termék-szerkezet megrögződését eredményezte.⁹⁰ A piacra termelés növeléséhez – változatlan technológiai színvonalon is – elegendő lehetett akár a belső információs rendszer pontosabbá, az irányítás szakszerűbbé tétele, hatékonyabb munkaellenőrzés, a szerződéses munkaformák révén fokozott ösztönzés. Az, amit a régebbi irodalom "racionalizálásként" emlegetett, a mai kutatásban "bürokratizálásként" is aposztrofálhatjuk.⁹¹

Témánk gazdaságtörténeti feldolgozása során a fent röviden jellemzett módszertani változatosságot alkalmazzuk. Az egyes Batthyány Tivadar tulajdonában álló uradalmakra alkalmazott kizárólagos kvantitatív (mikro)elemzés nem is lehetséges, és nem is célravezető, lévén, hogy a kutatott korszak árutermelésének, iparcikk előállításának adminisztratív apparátus által előállított írásos forrásanyaga szűkebb, mint akár csak a 19. századi nagybirtok, vagy a gyáripar vizsgálatához felhasználható forrásanyag. A kvantitatív adatokat a közgazdaság modern módszereivel elemző gazdaságtörténészek alapvető módszertani problémája, hogy megbízható adatokat nyerjenek az olykor hiányos és nem mindig egységes szempontok szerint keletkezett forrásokból. A kutatásunk során felhasználható levéltári anyag olykor erősen hiányos. Azontúl, hogy bizonyos iratokat nem ítélték megőrzésre méltónak és a leselejtezés áldozataivá váltak, magát a Batthyány Levéltárat is érte súlyos kártétel a második világháborúban, illetve az 1956-os levéltári tűz alkalmával, számos irat elveszett, megsemmisült.⁹² Az egységes adminisztratív szemlélet sem jellemzi az iratokat, és ez olykor lehetetlenné teszi az összehasonlító elemzést, ám, ahol azt a primer forrásanyag lehetővé teszi, érdemes elvégezni ezeket a vizsgálatokat, hogy megvilágítsuk milyen profillal milyen termelékenységi mutatókkal, milyen fejlesztésekkel, hány főt alkalmazva működtek eme olykor multifunkcionális uradalmak.

⁸⁹ Kövér 2006.

⁹⁰ Tóth Tibor: *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái*, Magvető, Budapest, 1980. 35, 43.

⁹¹ Kövér György: Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban, *Aetas*, 1999. 1-2. szám, 289.

⁹² Zimányi Vera: A Magyar Országos Levéltárba került körmenyi Batthyány Hercegi Levéltár, In: Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai*, Tudományos konferencia Körmenyben, IV. A körmenyi Batthyány Hercegi Levéltár és a várkastély gyűjteményei, Körmeny Város Önkormányzata, Körmeny, 2006, 275–280.

A Batthyány Tivadar által kézben tartott komplex uradalomhálózatban egy-egy uradalmakon belül sokszor eltérő profilú és gazdasági tevékenységet folytató alegységek is együtt, illetve egymás mellett működtek. Előfordult az is, hogy a nyersanyagot előállító alegység, és az előállított nyersanyagot tovább feldolgozó manufaktúra, vagy más jellegű üzem (hajóácstelep, vitriolhuta, majolikaégető) egy uradalomba koncentráltak, de olykor az egyik uradalomban megtermelt alapanyagot a másik uradalomban rentábilisabb módon üzemeltethető manufaktúra dolgozta fel. Például a borostyánkői uradalomban működő rézvitriol, (rézszulfát, rézgalic) bányák mellett kénsav előállítás folyt, a rezet viszont Lipótfalván (*Loipersdorf*), illetve távolabb már az örökös tartományok területén elhelyezkedő üzemegységben, Nadelburgban található rézárú-manufaktúra dolgozta fel, tűt, rézcsatokat, gyertyatartókat, egyéb fém tömegárúkat előállítva. A kisbéri uradalom posztómanufaktúrája a helyi gyapjút használta fel, de a tarcsafürdői takácsműhely is használta ezeket az alapanyagokat. Levéltári források alapján, melyek az egyes uradalmak számadásait, tisztartói jelentéseit érintik, úgy tűnik, hogy mikroszinten kvantitatív vizsgálat is elvégezhető. A disszertációban főként a neoinstitutionalista iskola módszertanát alkalmazva esettanulmányokon keresztül kerül bemutatásra ez a birtokigazgatást, termelékenységet elősegítő szakszerűsödés, mely direkt hatásként beavatkozásszerűen hatott a gazdasági folyamatokra mikroszinten. Tágabb perspektívában, de hasonló szellemben jártunk el a kormányzati gazdaságpolitika népesedéssel, infrastruktúrafejlesztéssel, vámpolitikával, manufaktúratelepítéssel, szabadalmakkal kapcsolatos leírása során, hiszen a központi hatalom gazdaságsszabályozásra irányuló rendeleteit elemezve a neoinstitutionalista iskola alapvető módszertanát alkalmazzuk, a „látható kéz” beavatkozó tetteit elemezve.

Az Akadémiai Könyvtárba beillesztett több mint 30.000 kötetes Batthyány-könyvtárat, melynek sajátos és egyedi része a Tivadar gróf által összegyűjtött műszaki és gazdasági könyvészeti anyag, jelenleg feldolgozás alatt áll. Sajnos a Batthyányok rohonci könyvtárának könyvvállománya, melyet Batthyány Gusztáv (1803–1883) ajánlott fel az Akadémia részére az Akadémiai Könyvtár felállításakor számos egyéb gyűjtemény – legfontosabbként a Teleki-könyvtár – könyveivel összekeveredett, emiatt az egyes kötetek származását megállapítani teljes bizonyossággal nem lehet.⁹³ A Batthyány-könyvtár természettudományos és technikai állománya ma az MTA könyvtárának két állagában található, s a 16-17. századi műveket besorolták a hatjegyű *numerus currens* 500.000-es tartományába. A könyvtárban uralkodó hiány miatt azonban számos kötet található a törökbálinti külső raktárban, a Régi Gazdasági

⁹³ Endrei Walter: Batthyány Tódor műszaki könyvtára, *Magyar Könyvszemle*, 107. évfolyam, 1-4. 1991. 142.

Könyvtár (*Octavo*, *Quarto* és *Folio*) állagában. Minthogy a kötetek elkeveredtek más eredetű művek között, felismerésük csak közelítő megbízhatóságú módszerrel történhet, így az egységes kötés és az olykor a szennylapra tett Theodor Batthyány, G. T. B., T. B., illetve G. B. bejegyzések adhatnak támpontot. Emiatt olyan könyvekről, mint például: Agricola *Bergwerk Buchja*, Crescentio *Nautica mediterranea* című hajózási, hajóépítéssel foglalkozó, vagy Salomon de Caus/Cous malmokról, Héron vízi automatákról szóló munkáiról minden kétséget kizáróan állíthatjuk, hogy Tivadar gróf tulajdonában álltak, de kiemelendő Beckmann híres *Anleitung zur Technologie* című szakkönyve is, hogy a 18. században korszerűnek számító példát is említsünk. Magától értetődően azonosíthatónak tűnik viszont egy 1786-os kiadású hajózási szakmunka, mely a folyásiránnyal szembeni hajózást tárgyalja, és alaposabb vizsgálata megvilágíthatja az önjáró Bucentaurus hajó működési elvét.⁹⁴

A disszertáció jelentős hányadát teszi ki annak a német nyelvű röpiratnak a fordítása és kritikai elemzése, amit Batthyány Tivadar 1790-ben a II. József halált követő, de az országgyűlés összehívását és II. Lipót megkoronázást megelőző időszakban jelentetett meg álneven. A fraktúrírassal szedett 120 oldalas röpiratnak először az átírása történt meg, majd annak fordítása. Ehelyütt csupán a fordított szöveget közöljük a Függelékben. A most közölt szövegváltozat alapja egy később, forráskiadásként megjelentetni tervezett kiadványnak, melyen Hursán Szabolccsal közösen dolgozunk, ezért a szöveg stilisztikai és terminológiai szempontú módosítása, lábjegyzetelés tovább folyik. A már fentebb említett Bíró József közlekedéstörténész, a Batthyány hajók egyik első alapos leírója ismerte Batthyány röpiratát, tanulmányaiban említi is a művet. Bizonyosan ő megbízásából valamikor az 1970-es években készült egy nyersfordítás röpiratából, amit egy bizonyos Baumann Miklós készített el. A gépelt kéziratot Bíró József széljegyzetelte, a lapok között hozzá köthető egyéb iratok kerültek elő, de a kéziratot nem használta fel, mert abban inkább a jozefinus idősakra vonatkozó közpolitikai, gazdaságtörténeti jellegű eszmefuttatások szerepelnek, és kevésbé köthetők a *Bucentaurus* hajóhoz, ami elsősorban Bíró József érdekelte. A Baumann Miklós-féle fordítás mai modern történettudományi terminológia szempontjából, de olykor szimpla tartalmi kérdésekben is pontatlannak bizonyult, így egy új, a Baumann-féle nyersfordítást egyfajta referenciaként alkalmazó, újrafordított és revideált szövegváltozat kerül most itt közlésre. A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Kézirattárában található fordított szöveggel kapcsolatban sem a fordítót nem sikerült elérni, sem az azóta elhunyt Bíró József hagyatékát, vagy valamiféle hozzá-

⁹⁴ Friedrich, Gotfried: *Anzeige einer neuen Erfindung mit beladenen Schiffen gegen den Strom zufahren*, Wien, 1786.

köthető közgyűjteményi irategyűttest nem sikerült azonosítani esetleges további adalékok miatt a fordított szöveghez vagy további Batthyányra, a röpiratra, vállalkozásaira vonatkozó jegyzetek, kiadatlan kutatási eredmények miatt.⁹⁵

2.4. A téma keretét adó történeti és gazdaságtörténeti munkák

2.4.1. Áttekintés a 18. századi gazdaságpolitikai gondolkodást meghatározó művekről, tervezetekről

Ha értékelő áttekintést kívánunk adni a 18. századi Magyarország főbb társadalmi-gazdasági tendenciáiról, úgy több kérdéskör is felvethető. Az első és legfontosabb, hogy a korábbi évszázadokhoz képest tulajdonképpen mi jellemezte ez az évszázadot: növekedés vagy hanyatlás?⁹⁶ Vajon gondosan megtervezett társadalmi és gazdaságpolitikai építkezés folyt, mely a politikai stabilitást tekintette elsődlegesnek vagy germanizáció, rekatolizálás, és egy szinte gyarmati struktúra kiépítésének nyitott teret a bécsi udvar politikája Magyarországgal szemben? Rövid és sommás válaszuk a fentebb feltett kérdésekre, az lehetne, hogy Magyarország hosszú évekre mentesült attól, hogy területén hadicselekmények negatívan befolyásolják a békés építkezés és újra berendezkedés folyamatát, azonban az ország teljes államstruktúráját újjá kellett alakítani, átszervezve a közigazgatást, a gazdaságot, a pusztákat be kellett népesíteni, és a felvilágosult abszolutizmus éveiben az egységes birodalom koncepcióját szolgáló központi kormányzati politikát illetően kinek-kinek a saját válaszait kellett megformálnia. Mielőtt a modern történeti feldolgozásokra térnénk rövid foglalatát szeretnénk adni azoknak a műveknek, amelyek mind a korszak gazdaságtörténetének – és benne Batthyány Tivadar tevékenységének – vizsgálatához, mind Batthyány röpiratának értelmezéséhez szükségesek és a 18. században keletkeztek, illetve korábbiak, de hatásuk tetten érhető volt a 18. századi gazdasági szakírók, döntéshozók gondolkozásában, szerepvállalásaikban.

⁹⁵ gr. Batthyány Tódor 1790-ben írott röpiratának magyar nyelvű szövege ("Cáfolat a hamisan Pártatlan szó Magyarország polgáraihoz címzésű művel szemben...") (sic.) Fordította: Baumann Miklós. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Kézirattár, Leltári szám KEZ 646. A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeumban sem sikerült olyan gyűjteményi dolgozót találni, aki a Bíró-féle hagyatékkal kapcsolatban információval szolgált volna.

⁹⁶ Kosáry Domokos: Magyarország a XVIII. században – Növekedés vagy hanyatlás? *Valóság*, 18. évfolyam 1. szám, 1975. 13–22.

A 18. század első felét joggal nevezhetjük az építkezés, az újjáépítés, az „újraberendezkedés” idejének a királyi Magyarország területén. A rendezési, berendezkedési tervek már korán, 1687-88-ban, még a török hódoltsági területek teljes visszavétele előtt kibontakozni látszottak, hiszen valós történelmi-politikai lehetőség nyílt az oszmán kiűzésére, Balkánra való visszaszorítására, és nyilvánvalóvá vált, hogy az így visszaszerzett területeken újra kell formálni az elavult, a kor szelleméhez nem illeszkedő politikai, társadalmi, gazdasági életet szabályozó intézményi rendszert, elsősorban a közigazgatást, és az elnéptelenedett országrészeket újra be kell népesíteni. A korszakban több rendezési terv, modernizációs elképzelés is napvilágot látott⁹⁷, ám ehelyütt most csak az *Einrichtungswerkre* térnénk ki, mert a berendezési tervezet szellemi forrásvidéke igen nagy hasonlóságot mutat az egész 18. század folyamán érvényesülő gazdaságpolitika gondolati irányvonalával.⁹⁸ Az opererátum elkészítésére a Kollonich Lipót⁹⁹(1631-1707) által vezetett bizottság 1688. július 29-én kapott megbízást, és tizenöt hónapnyi ülés után 1689-re elkészültek a több mint ötszáz oldalas kézirattal, mely *Einrichtungswerk des Königreich Ungarn* címen íródott. A Kollonich-féle bizottság által kidolgozott tervezet minden ellentmondása ellenére jól mutatta azokat a hiányosságokat, melyeket orvosolni kellett, és Wellmann idézve: gyakorlati útmutató kívánt lenni az ország célszerű átalakításához és¹⁰⁰ Mindezek a tervek a kül- és belpolitikai események következtében „ad acta” félretételre kerültek, még ha bizonyos elemei meg is valósultak a tervezetnek, úgymint az újszerzeményi birtokok kiosztásának elvei, a Magyar Kancellária újjászervezése, de a 18. századi betelepítések is az *Einrichtungswerk* szellemében folytak. Kollonich tervezete a természetjog és a kameralizmus fő vonásait mutatja. Hugo Grotius (1583–1645) és Samuel von Pufendorf (1632–1694) elméletei nyomán megjelenik az a gondolat, hogy az államnak az élet minden szférájában a közjót kell szolgálni, ezért a felügyelete alá kell vonnia, ki kell alaktania az egységes jogszolgáltatás, a népességszám és népsűrűség befolyásolását, a művelt-

⁹⁷ 1722 júliusára, Prileszky Pál (†1743) és Károlyi Sándor (1669–1743) gazdasági kérdésekkel, pénzforgalommal, adókezeléssel, ipar- és kereskedelemüggyel foglalkozó bizottság tagjaiként szintén kidolgoztak egy tervezetet (*Systema*). Kónyi Mária: Az 1715-22 rendszeres bizottság javaslatai (*Systema politico-oeconomico-militare*) in: Angyal Dávis (szerk.): *A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve II.* Budapest 1932, 155; Felhő Ibolya, Vörös Károly: *A helytartótanácsi levéltár*, Magyar Országos Levéltár kiadványai, Levéltári leltárak 3. Budapest, 1961. 14; Katus László: *A modern Magyarország születése, 1711–1914*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2012, 40–43.

⁹⁸ A tervezet kritikai kiadása: Kalmár János, Varga, J. János (Hrsg.): *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn. (1688-1890)*, Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa. Band 39. Quellen Band 1. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2010.

⁹⁹ Kollonich Lipót esztergomi érsek, bíboros, és magas politikai tisztségeket töltött be, 1672-től a magyar kamara elnöke, 1688-ban megbízzák, hogy dolgozzon ki tervezetet a töröktől visszahódított területek berendezkedését illetően.

¹⁰⁰ Wellmann Imre: Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn. *Nouvelles Études Historiques publiées à l'occasion Du XIIe Congrès International des Sciences Historiques...* I. kötet, 351., Budapest, 1965, 315–354.

ség terjesztését, a tanügy és a hitélet ellenőrzését.¹⁰¹ A gazdaság, az ipar, a közlekedés és a kereskedelem fellendítését Johan Joachim Becher (1635–1682), Philip Wilhelm von Hörnigk (1640–1714), Wilhelm von Schröder (1640–1688) kameralizmus szellemében íródott munkái ösztönözhatték leginkább.¹⁰² E korai művek említése ehelyütt exkurzusnak hathat, de ha meggondoljuk, hogy a fent röviden vázolt közpolitikai és gazdasági gondolkodás elméleti alapjait lefektető gondolkodók művei – a Haugwitz nevéhez kötődő adóreformokig, és sok tekintetben még azután is – milyen mélyrehatóan határozták meg a Magyarországgal kapcsolatos gazdasági szemléletet, nem felesleges ideidézni őket és a 18. század második felében is komoly hatóerővel bíró gondolatiságukat. Elég talán itt hivatkozni a mindegyiküknél megjelenő összbirodalmi szemléletre, mely a Duna menti kompozit államot egységes, illetve egységesítendő gazdasági térként értelmezte,¹⁰³ melyben tartományi szintű, független gazdaságpolitika nem engedhető meg. Olvasatukban az egyes részeket saját gazdaságföldrajzi adottságainak megfelelően szükséges kezelni, ekképpen Magyarország agrár országgént, bányakincs és nyersanyag termelő funkcióban jelent meg, ahol talán némi tere nyílhat a textilipar fejlesztésének.¹⁰⁴

A kameralizmus gyakorlati, gazdasági tényezőit és politikumát nem sokkal később egyetemi kurzusokon is oktatták: 1752-től a Theresianumban, majd 1770-ben a Nagyszombati Egyetem kameralizmus tanszékén, elsősorban Justus Christoph Dithmar (1677–1737) hármas felosztása nyomán. E három tárgykor a kamarai tudományokat (*Kameralwissenschaften*), a voltaképpen pénzforgalmi szabályozás kérdéseit; a mai értelemben leginkább közigazgatás-ként leírható (*Polizeynissenschaft*) tárgykörébe tartozó tudnivalókat, valamint az ökonómiát

¹⁰¹ Hugo Grotius: *De jure belli et pacis* 1625, Samuel von Puffendorf: *De jure naturae et gentium* 1672, *De officio hominis et civis* 1673, és *De habitu religionis christianae* 1687. Lásd erről: Varga J. János: Berendezési tervek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „Einrichtungswerk”, *Századok*, Budapest, 1991. 5-6 szám. 453.

¹⁰² Becher, Johan Joachim: *Politischer Discurs*, Frankfurt, 1688; Schröder, Wilhelm von: *Schatz- und Rentkammer*, Leipzig, 1686; Hörnigk, Philip Wilhelm von: *Oesterreich über alles, wann es nur will, das ist...*, kiadási hely nélkül, 1684. Modern kritikai kiadás: Otruba, Gustav: *Philipp Wilhelm von Hörnigk: Österreich über alles, wann es nur will*. Wien, 1964. Angolul lásd: Rössner, Philipp (szerk.): Hörnigk, Philip Wilhelm von: *Austria Supreme (if it so Wishes)* 1684. ‘A Strategy for European Economic Supremacy’, London, 2018. Lásd erről bővebben: Tuza Csilla: *Állami céhszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt. Zunftregulierung in Ungarn während der Regierungszeit von Karl III. und Maria Theresia*, *Rerum Fides*, Line design, 2018. 24–25.

¹⁰³ Hörnigk Magyarországot is Ausztriai területnek tekinti „A munkám címében megnevezett Ausztria alatt én nem csupán a világszerte dicsért, a Duna-folyam két partján elterülő ilyen nevű főhercegséget értem, hanem emellett a német osztrák uralkodóház minden és valamennyi örökös királyságát és országát a római birodalom belül és kívül, tehát Magyarországot is beleértve.” Idézi: Heckenast Gusztáv: Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században. (1670–1790.) *Történelmi Szemle*. 16. évfolyam 1973. 190.

¹⁰⁴ Tuza 2019 28. 135.

(*Oeconomische Wissenschaft*), a javak létrehozásának kérdéseit vizsgálta.¹⁰⁵ Az új teoretikus alapokat lefektető diszciplína már nem csupán az uralkodói kincstár gyarapítását tartotta szem előtt, hanem az állam minden fontosabb szektorát igyekezett az irányítása alá vonni.¹⁰⁶ Dithmar maga még a Hallei Egyetem oktatója volt, de csakhamar a porosz példa, a felvilágosult abszolutizmus kísérletei osztrák földön is hatni kezdtek és az osztrák adaptáció is megtörtént. Heinrich Gottlob Justi (1717–1771) munkássága nyomán, aki 1750–1753 között a Theresianum tanára és számos államgazdaságtan (*Staatswirtschaft*) tárgykörébe sorolható mű szerzője, Ausztria is fokozatos államháztartási reformba kezdett.¹⁰⁷ Justit elméleti munkásságán túl azért is érdemes megemlíteni, mert, ahogy Szántay Antal rámutat nemcsak az általános adózást az örökös tartományokban és cseh-morva területeken bevezető Friedrich Wilhelm von Haugwitz (1700–1765) reformjaira, hanem II. József gazdaságpolitikai nézeteire is befolyással volt.¹⁰⁸ Justi mellett Christian August Beck (1720–1784), Karl Anton von Martini (1726–1800) és Joseph von Sonnenfels (1732–1817) voltak azok, akik elméleti munkásságukon túl az államigazgatás gyakorlati kérdéseiben is szerepet játszottak kormányzati tanácsadóként.¹⁰⁹ Beck a Theresianum tanára volt 1748–1755 között és bár önálló elméleti munkákat nem írt, József főherceg tananyagainak összeállításában, később pedig kabinetirodájában és a Birodalmi Udvari Kancellárián (*Reichshofkanzlei*) titkáráként fontos szerepe volt politikaformálásban.¹¹⁰ Az uralkodó gazdaságpolitikai irányelvek a merkantilizmus elvei köré rendezhetők, még az 1760-70-es években is, mikor tőlünk nyugatra, már a korszerűbb fiziokrata és a szabadkereskedelmi elveket valló iskolák befolyásolják a közgazdasági gondolkodást. Sonnenfels munkássága nyomán a merkantilista elvek további elterjedése és elméletibb megjelenése, illetve azok a magyar viszonyokra történő áthangolása látható, elsősorban a vámpolitikai

¹⁰⁵ Kosáry 1983 499–513. Többek között: Dithmar, Justus Christoph: *Einleitung in in die Oeconomische Policey und Cameralwissenschaften*, Frankfurt, 1731. Lásd erre bővebben: Madarász Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat az osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle*, 49. évfolyam 2002. 10. 840. (838–858.)

¹⁰⁶ Kökényesi Zsolt: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról, *Aetas*, 2013/3, 62.

¹⁰⁷ Justi, Heinrich Gottlob: *Staatswirtschaft*. Lipcse. 1755. Művei szerepelnek Batthyány Tivadar könyvállományában is. Lásd erre: Mialkovszky 1972.

¹⁰⁸ Friedrich Wilhelm von Haugwitz (1700–1765) – államminiszter a monarchia adóreformja kötődik a nevéhez, melynek során porosz mintára igyekezett a pénzügyigazgatást átalakítani. Lásd: Wurzbach, Constantin von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 8. Bund, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1862, 68. Szántay Antal: Justi és Beck: reformelképzelések II. József környezetében, *Történelmi Szemle*, 36. évfolyam, 1994. 1-2.szám. (53–78)

¹⁰⁹ Szántay 1994 57.

¹¹⁰ Uo. 58. Magyar közjogról írt munkája Benczúr József Jegyzeteivel jelent meg: Beck, Christian August: *Jus Publicum Hungaricae*. Viennae 1790.

szempontokat figyelembe veendő.¹¹¹ II. József mezőgazdaságfejlesztő, adó- és vámpolitikai törekvései valamelyest ismertek lehettek a közvélemény számára, ám a 1783-ra nyilvánvalóvá vált, hogy a fiziokrata elvek mentén szerveződő, földalapú adóreform bevezetése immár a Magyarországon is esedékes. Köpeczi Béla és H. Balázs Éva nyomán ismert, hogy a Ludwig Zinzendorf (1739–1813), az Udvari Számvevőség vezetője (*Hofrechenkammer*) milyen hatással volt II. József gazdaságpolitikai szemléletmódjára.¹¹² A fiziokrata elvek szélesebb körben való elterjesztésében Zinzendorfort lehet sejteni, de az egész Európa szerte ismert szerzők: Francois Quesnay (1694–1774), Jacques Turgot (1727–1781), Guillaume Thomas Raynal (1713–1796) II. József előtt sem voltak ismeretlenek, ahogy minden valamire való gazdasági szakember ismerte e szerzőkön túl Adam Smith (1723–1790) szabadkereskedelmi műveit is.¹¹³

Miután röviden vázoltuk annak a szellemi körnek az alapvető vonásait, amelyik a birodalmi gazdaságpolitikai döntéseinek hátterében meghúzódtak érdemes kissé szemügyre venni, hogy milyen színvonalú, tartalmú és nézőpontú megközelítésekkel találkozhatunk, a magyar nyelven is olvasható, vagy közvetlenül magyar szerzőkhöz kötődő szakpolitikai tervezetek és gazdasági irodalom területén. A magyar vonatkozású, kifejezetten Magyarország gazdaságával kapcsolatos 18. század eleji gazdasági gondolkodás hordozói még kevésbé teoretikus művek. Ezeknek a munkáknak az ismertetését az alaplínek tekinthető Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, valamint Csetri Elek: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig* című kötetekből ismerhetjük.¹¹⁴ Erre az időszakra a nemzetgazdasági eszmék fejlődésének vizsgálatakor, követve a Kautz Gyula és Bekker Zsuzsanna által használt terminológiát, a „közgazdasági szervezkedés első kísérletei” szintagmaszerkezetet alkalmazhatnánk.¹¹⁵ Voltaképpen ez az időszak a közgazdasági gondolkodás pre-

¹¹¹Sonnenfels, Josephs von: *Grundsätze der Polizey, Handlung- und Finanzwissenschaft*, Bécs, Camensina, 1818–1822.

¹¹²H. Balázs Éva: A francia–magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. A fiziokrata tanok útja Magyarországon. In: Köpeczi Béla – Sziklay László (szerk.): „Sorsotok előre nézzétek” *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*. Bp. 1975. 145–161.

¹¹³Quesnay, François: *Tableau économique, et maximes générales du gouvernement économiques*. Versailles 1758., Turgot, Anne-Robert-Jacques: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*. 1766; Raynal, Guillaume Thomas: *Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des Européens dans les deux Indes*, Geneva, J.-L. Pellet, 1780, 4 volumes plus an atlas. II. József fiziokrata tanokkal kapcsolatos ismereteire bővebben: Wagner, Hans: *Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich*. In: *Österreich und Europa. Festgabe für H. Hantsch*. Wien 1965. 221–246; Smith, Adam: *The Wealth of Nations*, London 1776.

¹¹⁴Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest Akadémiai Kiadó 1980; Csetri Elek:

¹¹⁵Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon*. Budapest, 1868, 1911, Reprint kiadás, Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. Bekker Zsuzsa (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolkodás*, Budapest, Aula Kiadó, 25.

klasszikus szakasza: a „praktikus eszmemenetektől”, irodalmi köntösben megjelenő gazdasági tanácsoktól, „mesterségdicsérő” oktató költészettől, tartunk az átgondolt doktriner közgazdasági munkákig.¹¹⁶ Ebben a hosszú időszakban mindenképpen korszakhatárt jelent a rendek és az udvar kompromisszumát elhozó 1711-es év, amikortól az alapvető konfliktust a török által elhagyott területek berendezése, hosszabb távon pedig modernizációs kényszertől vezérelt, integrálódó birodalom új adó- és vámpolitikája jelentette. A hazai, rendszeres gondolkodást mutató gazdasági (gazdálkodási) irodalomban a földművelés és a parasztság életének kérdései láttak napvilágot,¹¹⁷ egyes művek a termelési elmaradottság, képzetlenség és az értékesítési bizonytalanság témái köré szerveződtek.¹¹⁸

A történeti földrajz szemléletével operáló országleíró munkák, mint Bél Mátyás (1684–1749), Mikovinyi Sámuel (1698–1750), s később korszakunkra vonatkozóan Korabinszky Mátyás János (1740–1811), Vályi András (1764–1801) és Schwartner Márton (1759–1823) egyre pontosabb és olykor statisztikai segédletekkel is kiegészített munkái még ha pontatlanok is lehetnek, eligazodásul és támpontul szolgálnak és szolgáltak a korszak gazdaságtörténeti vizsgálódásaihoz.¹¹⁹ Korabinszky lexikonjából értesülhetünk többek közt Batthyány egyes manufaktúráiról, azok termelési sajátosságairól, a felhasznált nyersanyagokról az 1780-as évekre vonatkozólag.¹²⁰ Vályi háromkötetes országleírása az 1790-es évekre, Korabinszkyhez hasonlóan betűrendben, településszinten ad útmutatást egyes vidékek gazdasági viszonyairól, míg Schwartner az 1800-a évekre hoz mondhatni naprakész adatokat (termelés, kivitel), immár a tematikus bontásban adva meg a gazdasági mutatókat.¹²¹ Az 1780-as éveket

¹¹⁶ Csetri Elek: Az erdélyi gazdasági gondolkodás előzményeiről a XVIII. század végéig, in: Somai József (szerk.) *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából (XIX. – XX. század)*, Romániai Magyar Közgazdász Társaság Kolozsvár 2001.13.

¹¹⁷ [Lippai János]: *Calendarium Oeconomicum Perpetuum. Az az Esztergami Ersek Urunj ö Nagysága Poseni Gondviselőjének Majorságról irt Laistroma, mindenEszteendőkre, kívül minden Major-Gazda hóruul hóra egész eszteendő által mit munkáltasson az Majorságon körül, megtudhattya*. Editio Novissima. Kassa 1721.

¹¹⁸ Mátyás: *Egyedülálló gondolatok arról: hogyan lehetne a gabonakereskedelmet Magyarországon belül és kívül biztosan és hasznosan megalapozni*. 1724. In: Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Budapest: Gondolat, 1984,443–445.

¹¹⁹ BÉL Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico geographica: divisa in partes quator, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam, altera Transdanubianam, tertia Cis-Tibiscanam, quarta Trans-Tibiscanam, universim XLVIII. comitatibus designatam, expromit 1-4. tom.* J. P. van Ghelen, Bécs, 1742., MIKOVINYI megye térképei, melyek Béllal való egyezsége után folyamatosan készültek. Közli: BENEDEFY László: *Mikovinyi Sámuel megyei térképei – Különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikovinyi-térképeire*, Budapest, Akadémiai Kiadó, I-II. kötet, 1976., KORABINSZKY János Mátyás: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*, Pressburg, 1786., SCHWARTNER Márton: *Statistik de Könighreichs Ungarn*, Pest, 1798, 1809, Vályi András: *Magyar Országnak leírása* I-III. kötet, Buda, 1796–1799. A második kötetet, Batthyány Tivadar testvéreinek, Batthyány József hercegprímásnak ajánlja.

¹²⁰ Korabinszky János Mátyás: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*, Pressburg, 1786.,

¹²¹ Schwartner Márton: *Statistik de Könighreichs Ungarn*, Pest, 1798, 1809, Vályi András: *Magyar Országnak leírása* I-III. kötet, Buda, 1796–1799.

tekinthetjük egyfajta vízvázalóknak is, főképp, ha a fellendülő gazdasági irodalmat vesszük számításba, melyre serkentő hatású volt II. József elődeinél (és utódainál is) szabadelvűbb cenzúra-rendelete.¹²² A század vége felé haladva egyre inkább felértékelődött a gazdasági szaktudás, a nemzetközi irodalomban terjedő közgazdasági gondolatok egyre fontosabb szerepet játszottak, alkalmazásuk tudatossá vált, bár csupán mikroszinten voltak meg a kellő feltételek egy-egy innováció alkalmazásához, bevezetéséhez, miképpen Tessedek Sámuel (1742–1820) szarvasi mintagazdaságában erre példát láthatunk.¹²³ Az új földművelés eredményei követőkre találtak, terjedtek Magyarországon is a fiziokrata, szabadkereskedelmi elvek az olvasott, birtokfejlesztésben, árutermelésben érdekelt arisztokrácia körében.

A felvilágosult abszolútizmus éveiben legkomolyabb gazdaságpolitikai viták a nemesi és az egyházi kiváltságok szűkítésének kérdése és a közteherviselés körül keletkeztek. Kollár Ádám (1718–1783) jogtudós, az Udvari Könyvtár (*Hofbibliothek*) igazgatójának az 1764-es országgyűlésre afféle háttéranyagként megfogalmazott *De originibus et usu perpetuo Potestatis legislatoriae circa sacra Apostolicorum Regum Hungariae* című, az uralkodói abszolútizmus alátámasztására készült irata is felvázolja a, hogy a magyar nemesek adómentességét el kell törölni, a *misere plebs contribuens* sorsán pedig javítani szükséges.¹²⁴ Mondanunk sem kell, botrányos fogadtatásban részesült: a témában kiadott művét elégették Pozsonyban. Pedig elvi és hivatkozási alapjai a Magyar Királyságot negatívan érintő 1754-55-ös és 1766-os várendeleteknek e tény körül kereshetők, hiszen az örökös tartományok és a Cseh Királyság földbirtokosai már békeidőben is állandó adót fizettek az 1749-es évek környékén.¹²⁵ A már említett korai statisztikai jellegű országleírások mellett az 1790/91-es országgyűlésre létrehozott Kereskedelmi Bizottság működése során látnak napvilágot az egységes és összefüggő elméleti igényű eszmefuttatások. Megemlítendő itt Podmaniczky József harmicadvámmal kapcsolatos munkája¹²⁶, Almásy Pál nemzetgazdasági művei.¹²⁷ Fontosak és a korszak gazda-

¹²² A rendelet hatásairól később, a Batthyány féle röpirat elemzésénél lesz szó.

¹²³ Tessedek Sámuel: *Der Landmann in Ungarn, Was er ist und was er sein könnte; nebst einem Plane von einem regulirten Dorfe*, Szarvas 1784, *A parasztember Magyarországon micsoda és mi lehetne; egy jól rendbe szedett falunak rajzolatával egyetemben*, 1786, Kónyi János (ford.) In: Zsigmond Gábor szerk.: *Tessedek-Berzeviczy: A parasztlak állapotáról Magyarországon*, Budapest, Gondolat. 1979. 109–264.

¹²⁴ Kollár Ádám: *De originibus et usu perpetuo Potestatis legislatoriae circa sacra Apostolicorum Regum Hungariae*. 8. Vindob. 1764. In: *Scriptores rerum Hungaricarum et Transilvanicarum complexa*. Lásd később részletesebb ismertetését.

¹²⁵ Szijártó M. István: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*, Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2016. 112.

¹²⁶ Podmaniczky József: *Principia Vettigalis Tricesimalis...pro Deputatione commercialis elaborata*, Pozsony, 1826.

¹²⁷ Almásy Pál: *Considerationes super Statu Commerciali Regni Hungariae tam relate ad industriam internam, quam et commercium externum, Vom Handel des Königreich Ungern*. Staats-Anzeigen. Vol. XVIII. No. 69 Göttingen, 1793.

ságpolitikai ismeretéhez nélkülözhetetlenek Skerlecz Miklós *Descriptio*¹²⁸ és *Projectum legum motivatum*¹²⁹ munkái, valamint Berzeviczy Gergely írásai, akik már valódi közgazdasági gondolkodóknak tekinthetők; életművük a preklasszikus és klasszikus gazdaságtörténetírás határmezsgyéjén helyezkedik el.¹³⁰ Nem véletlen, hogy az 1825-1830-as években nyomtatásban is napvilágot látnak ezek az operátumok, hiszen a kezdődő reformkor modernizációt sürgető nemessége, mely hasonló gazdasági és társadalmi gondokkal szembesül a francia háborúkat követő dekonjunkúra idején, mint egy generációval korábban az 1790/91-es országgyűlésre készülődő rendek, érzékeny szemmel olvassa újra ezeket a műveket.¹³¹ Ezeknek a műveknek az alaposabb kifejtése lentebb Batthyány *Widerlegung* című röpiratának elemzésénél kap helyet.

2.4.2. A korszak gazdaságtörténetével foglalkozó idegen nyelvű gazdaságtörténeti feldolgozások

A Habsburgok gazdaságpolitikája, még ha a napóleoni háborúk előtti évtizedekre is szűkítjük kutatásunk fókuszát szerteágazó téma, ezért főként a bécsi udvar gazdaságpolitikai intézkedéseit vizsgáló, és abból a Magyarországra is kitérő nemzetközi szakirodalomból válogatunk. Az alapoknál kezdve ki kell emelnünk August Fournier munkásságát, aki a magyar és lengyel kereskedelemről és közlekedési viszonyokról értekezett, lerakva az alapjait egy szemléletnek, mely a közlekedést és szállítási lehetőségeket a gazdaságtörténet immanens részeként tárgyalják.¹³² A korai szerzők sorát folytatva Adolf Beer és Karl Přibram munkássága mellett Arneth Mária Teréziáról szóló tíz kötetes sorozata meghatározó. A korszak döntéshozóinak gondolkodásába engednek bepillantást azok a forrásgyűjtemények, melyek szín-

¹²⁸ Skerlecz Miklós: *Descriptio physico-politicae situationis Regi Hungariae relate ad Commercium...* Pozsony, 1802, In: Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1914. 61–115.

¹²⁹ Skerlecz Miklós: *Projectum legum motivatum in objecto economiae publicae et commercii perferendarum...* Pozsony, 1826, In: Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1914. 116–557.

¹³⁰ Berzeviczy Gergely: *De comercio et industria Hungariae*, Lőcse, 1797, In: Gaál Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*, Budapest, 1902.

¹³¹ Lásd erre: In: Pajkossy Gábor: *Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei*. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó 2019. 151. Dobszay Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Országház Könyvkiadó, Budapest. 2019. 408

¹³² Fournier, August: *Handel und Verkehr in Ungarn und Polen um die Mitte des 18. Jahrhunderts*, Bécs, 1882.

tén Arneth gyűjtött össze.¹³³ Schünemann 1930-as években kiadott munkája Mária Terézia telepítési politikájához használható elsősorban.¹³⁴ 1943-ban, majd 1954-ben jelent meg Hans Halm az udvar keleti kereskedelmi orientációját vizsgáló három kötetes munkája, mely a Dúnán, odesszai végcéllal folytatott hajózó kereskedelmet tárgyalja, és vizsgálatunk szempontjából kiemelkedő jelentőségű, mivel Batthyány maga is részvényese volt annak a keleti kereskedelmi irányokat megnyitni kívánó *Temeswarer Handlungs Compagnie*-nak, melyről Halm több alkalommal hosszasan értekezik.¹³⁵ Az osztrák gazdaságtörténetírás fontos alakja Gustav Otruba, akinek a 17-18. századra vonatkozó általános gazdaságpolitikai és vele szorosan összefüggő államigazgatási gondolkodás történetén túl olyan mikrotörténeti adalékokat köszönhetünk, mint például az 1769-től Batthyány Tivadar tulajdonába kerülő nadelburgi fémfeldolgozó épületeinek és technológiai egységeinek leírása.¹³⁶

Mínt hogy korszakunk szempontjából számos meghatározó döntés egyszemélyi, az uralkodó személyétől elválaszthatatlan, illetve olyan kamarillapolitikai folyamatoknak volt az eredménye, melyek köthetők egy markáns uralkodó közeli tanácsoshoz, miniszterhez, a velük foglalkozó forrásanyagok, szakirodalmak áttekintése is hasznos lehet. Már maga Arneth és Beer is foglalkozott az uralkodók körüli tanácsadókkal, főként Kaunitz-cal, és ha modern szakirodalmi forrásokat tekintjük köztük is találunk szép számmal ilyen szemléletben íródott műveket. Sokszor hivatkozott, és megítélésünk szerint is kiváló munka a már fentebb is idézett Dickson által írt két kötetes politika- és gazdaságtörténeti elemzés, mely a Mária Terézia uralkodását vizsgálja. Gazdaságtörténeti szempontból a második kötet érdekes számunkra, melyben a szerző végigvezeti olvasóit azokon a gazdasági – gazdaságpolitikai megpróbáltatásokon, melyek Ausztria 1741 utáni háborús veszteségeinek következményeként léptek fel, és bemutatja, miként próbált Haugwitz, Zinzendorf és Kaunitz e válság közeli helyzeten úrrá lenni.¹³⁷ Ezentúl több tanulmánya foglalkozik II. József tanácsadói körének gazdaságpolitikai-

¹³³ Beer az átfogó gazdaságtörténeti munkák mellett adalékokkal szolgál Batthyány Tivadar loipersdorfi/ nadelburgi tügyártó üzeméhez: Beer, Adolf: *Studien zur Geschichte der österreichischen Volkswirtschaft unter Maria Theresia*, Archiv, f. öst. Gesch. 81. (1894-95.), Příbram, Karl: *Normalarbeitstag in den gewerblichen Betrieben und im Bergbaue Österreichs*, 1906., Arneth, A. Ritter von (Hrsg.): *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold*. 1–3. Bécs 1867–1868, u.ő: *Joseph II. und Leopold von Toscana. Ihr Briefwechsel von 1781 bis 1790*. 1–2. Bécs, 1872.

¹³⁴ Schünemann 1935.

¹³⁵ Halm, Hans: *Österreich und Neurussland I. Band: Donauschiffahrt und -handel nach dem Südosten 1718-1780*. Verlag Thiel und Hintermeier, Breslau 1943., u.ő: *Habsburgischer Osthandel im 18. Jahrhundert. Österreich und Neirussland (II): Donauhandel und schiffahrt 1781-1787*, München, 1954.

¹³⁶ Otruba, Gustav: Philipp Wilhelm von Hörnigk: *Österreich über alles, wan es nur will*. Wien, 1964; Uő: *Das Inventar der Nadelburg 1751 und die älteste Beschreibung und bildliche Darstellung der Fabriklagen*. In: Mitscha-Märheim, Herbert (Hrsg.): *Festschrift für Richard Pittioni*. Wien 1976. 107–123.

¹³⁷ Dickson, P.M.G.: *Finance and Government under Maria Theresia 1740-1780: Volume I-II.*, Oxford 1987.

gazdaságfilozófiai nézeteivel, II. József fiziokrata szellemű adópolitikájával, melyet Batthyány röpiratában elítélő megjegyzésekkel oly hevesen bírál.¹³⁸ Elismerő kritikai fogadtatás kísérette, és hiánypótló munka, modern megközelítéssel és alapos levéltári kutatással a háttérben Franz Szabó: Kaunitzról írott biográfiája. A bécsi központi kormányzat működése és az örökös tartományok viszonyrendszerén változtatni kívánó reformpolitika leírása áll e munka középpontjában, mely hat fejezetre bomlik: ezek közül az utolsó foglalkozik Magyarországgal.¹³⁹ Szintén hasznos szakirodalom Evans tanulmánykötete, mely a korszakról átfogó szemléletben, a *long durée* szellemiségének jegyében íródott, és tizenhat esszében mutatja be a Bécs központú birodalom kialakulását.¹⁴⁰ Ehelyütt fontos kiemelni, és a jozefinus évtized gazdaságpolitikai leírásához, cenzúravizonyainak megértéséhez nagyban támaszkodtunk Derek Beales II. Józsefről írott kétkötetes monumentális munkájának második kötetére, ami II. József trónra kerülése utáni időszakot dolgozza fel.¹⁴¹

2.4.3. A korszak gazdaságtörténetével foglalkozó magyar nyelvű gazdaságtörténeti feldolgozások

Érdeemes megnéznünk, hogy e műveket és magát a korszakot hogyan értékelte a későbbi történeti és a szűkebben értelmezett gazdaságtörténeti irodalom. Az átfogó, szintézis jellegű történeti munkákra térve azt mondhatjuk, hogy szemléletformáló hatása volt Horváth Mihálynak a vizsgált időszakra vonatkozó 8 kötetes *Magyarország történelme* című sorozatának, melynek 7. kötete foglalkozik a Mária Terézia és II. József-kori magyar történelem-

---

1987. Az egyes kameralistákhoz, tanácsadókhöz külön-külön akadnak kiváló portrál-típusú munkák, és szigorúan vett gazdaságtörténeti rész kérdésekkel foglalkozó elemzések, a teljesség igénye nélkül: Padover, Saul K. "Prince Kaunitz' Résumé of His Eastern Policy, 1763–71." *Journal of Modern History*, 5.3 (1933): 352–365.; Kallbrunner, Josef: Zur Geschichte der österreichischen Verwaltung unter Maria Theresia, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 29./1 (1936), 39–44.; Szabo, Franz A.J.: Prince Kaunitz and the Balance of Power." *International History Review* 1#3. 1979. 399–408.; Klingenstein, Grete: *Karl Graf Zinzendorf, erster Gouverneur von Triest, 1776–1782. Einführung in seine Tagebücher*. Bécs, 2009.

¹³⁸ Dickson P.G.M.: Joseph II's Hungarian Land Survey. *The English Historical Review*, Vol. 106, No. 420. 1991.611–634. Dickson: Count Karl von Zinzendorf's 'New Accountancy'. *The Structure of Austrian Government Finance in Peace and War, 1781–1791*, *International History Review* 29. 2007., 1–56.; Dickson: Count Karl von Zinzendorf on Joseph II's New Taxation, *English Historical Review* 133. 2018., 323–350.

¹³⁹ Szabo, Franz A. J.: *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753–1780*. Cambridge, 1994.

¹⁴⁰ Evans, R. J. W.: *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c. 1683–1867*. Oxford, 2006.

¹⁴¹ Beales, Derek: *Joseph II. Against the world. Vol. II*. Cambridge, 2009.

mel.¹⁴² Horváth liberalizmusból és a nacionalizmusból táplálkozó szabadságeszményeken alapuló, alapvonásaiban pozitivista olvasata karakteresen meghatározta a szisztematikus levéltári kutatásokat megelőző időszak történeti szemléletét – sok tekintetben az azt követőt is – a Habsburgok magyarországi (gazdaság)politikájával kapcsolatban.¹⁴³ Elég ehhez a Mária Terézia uralkodásával foglalkozó fejezetek címeiből idézni: a „A nemzetiség gyöngülésének kezdete”, „Az idegen befolyás növekedése. A kényuralom növekedése” fejezetekkel találkozunk, míg a II. József idejét tárgyaló fejezeteknél a „A nemzetiséget s alkotmányt veszélyeztető önkényes újítások korszaka” alcímen olvasható összegző értékelés. Tartalmi kérdéseket vizsgálva, Mária Teréziának a gazdaságpolitika-irányításának adminisztratív átalakítását célzó intézkedéseinek értékelésénél olvashatjuk azt a visszatérő – elsősorban a diétai jegyzőkönyvekből ismert¹⁴⁴ – sérelmet, hogy a magyar részvétel alulreprezentált az összbirodalmi hivatali apparátusban, és hogy a Magyar Udvari Kamarának a Bécsi Udvari Kamara több jogkörét elveszi, mint például a bányafelügyelet, továbbá a Kereskedelmi Tanács (*Commerzienrat*) a vámügyekbe nem enged magyar beleszólást.¹⁴⁵ A II. József időszakát értékelő fejezetekben is megtalálhatók liberális nacionalizmus hangsúlyai, ahogy a későbbi gazdaságtörténeti elemzésekben is visszaköszönő szempont, miszerint Magyarország elmaradottságáért a Habsburgok „gyarmatosító politikája” a felelős.¹⁴⁶ Ez természetesen nem véletlen, maga II. József egy Pálffy Károly kancellárhoz írott levelében fogalmaz így¹⁴⁷ és a kortársak is gyakorta ezt a terminust (*Kolonien*) alkalmazzák, ha Magyarországnak a Habsburg Birodalmon belüli szerepét ábrázolják.¹⁴⁸

Horváth korábbi, még a szabadságharc leverését megelőző, 1840-es megjelenésű és pályadíjjal is jutalmazott *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt* című munkája ötvözi magában a korai gazdaságtörténetírás pozitivista szempontú

¹⁴² Horváth Mihály: *Magyarország történelme 7. kötet*, Budapest, Franklin Társulat, 1873. 209–655. Értékeléséhez bővebben lásd: Erős Vilmos A magyar történetírás a dualizmus korában, *Valóság*, 55. évfolyam, 2012/2. szám. 22. (22–40)

¹⁴³ Horváth Mihály katolikus papként, Csanád vármegye fel nem szentelt püspökeként a felsőházban a szabadelvű kormánypárthoz tartozott, később a Függetlenségi nyilatkozat után Kossuthtól a kultuszminiszteri kinevezést elfogadta, Világos után pedig felségsértés vádjá miatt emigrációba kényszerült. Lásd erről: Márki Sándor: *Magyar történeti életrajzok*, Horváth Mihály (1809–1878) Budapest, 1913.

¹⁴⁴ Horváth az 1764/65-ös országgyűlés áttekintő feldolgozását is elvégezte egy értekezés formájában. Lásd: Horváth Mihály: az 1764/65-ös országgyűlés, in: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 7. kötet* (1842-1844) Budapest, 1846. 126–163.

¹⁴⁵ Horváth Mihály: *Magyarország történeleme* 1873. 329–330.

¹⁴⁶ Uo. 435; 631.

¹⁴⁷ Uo. 616.

¹⁴⁸ Lásd fentebb Berzeviczy Gergely és Almásy Pálra vonatkozó lábjegyzetet (15-ös). Batthyány Tivadar: ...ich weis zwar gar wohl, daß mancher Oesterreichischer kurzsichtiger Minister gegen Oesterreich Ungarn angesehen haben wollte, wie zum Beyspiel England ihre Kolonien ansahe... Batthyány 1790. 27.

leírásait az iparfejlődésről, városiasodásról, és a reformkor buzdító, felzárkózás sürgető szellemét. E rövid vázlagszerű összefoglaló Batthyány Tivadar Vas vármegyei bányáit és textilmanufaktúrájának bezárását is említi, de részletesebb elemzést nem ad a vállalkozásról.¹⁴⁹ Az első komoly, a nemzetgazdasági eszmékről értekező szerző Kautz Gyula volt, aki a Kiegyezés után egy évvel jelentette meg nagy történeti összefoglalóját és ezzel lefektette az alapokat, a korszakolást gazdasági irodalmunk elemzéséhez.¹⁵⁰ Kautz tanítványaként Weisz Béla¹⁵¹ 1878-as *Bevezetés a gazdaságtörténetbe* című művét, melynek második része kronologikus áttekintést ad a magyar, az európai, az amerikai és az ázsiai gazdaságpolitikai intézkedésekről, válságokról, kereskedelmi szerződésekről 1500-as évektől kezdődően¹⁵² és Thallóczy a kamara hasznáról írt dolgozatát is ide, a korai gazdaságtörténetírás lapjaira sorolhatjuk.¹⁵³ Wenzel Gusztáv is több korai gazdaságtörténeti jellegű munka szerzője, számunkra a mezőgazdaság-történeti és bányászattörténeti összefoglalója kiemelendő.¹⁵⁴ Előbbi munkájából adalékokat tudhatunk meg Batthyány Tivadar Vas vármegyei gazdasági társaságban (*Agrikulturgesellschaft*) betöltött szerepéről.¹⁵⁵ Voltaképpen ebben az időben, az 1880-as években kibontakozó gazdaságtörténeti irodalom körül kialakult tematikai viták vezettek el a történeti és az inkább természettudományos megközelítésű közgazdasági irodalmak szétválásához, melynek eredményeként a gazdaságtörténet a történettudományok, az elméleti közgazdaságtan a társadalomtudományok területére sodródott.¹⁵⁶ A századforduló komoly lökést hozott a gazdaságtörténetírásban, számos folyóirat jelent meg: 1894-ben az európai tudományos gondolkodást formáló *Zeitschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* (1903-tól *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*), de az 1894-1906-ig megjelenő *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* is említésre méltó, mely bekapcsolódva az európai trendekbe számos tanul-

¹⁴⁹ Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt*, Buda, 1840. 150, 306.

¹⁵⁰ Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon*. Budapest, 1868, 1911, Reprint kiadás, Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

¹⁵¹ Nevét később Weiszről Földesre változtatta.

¹⁵² Weisz Béla: *Bevezetés a gazdaságtörténetbe*, Budapest, 1878. 20–69.

¹⁵³ Thallóczy Lajos: *A kamara haszna (lucrum camerae) története – kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével*, Budapest, 1879. Lásd bővebben: Kövér György: *A magyar gazdaságtörténet-írás öröksége*, In: *Válság – kereskedelem. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv*, 2016. Főszerk. Kövér György et al. Budapest 2016. 7–23.

¹⁵⁴ Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*, MTA Könyvkiadó-Hivatala, Budapest, 1880., uő: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Bp. 1887.

¹⁵⁵ Wenzel 1887. 417. Lásd eredetiben: *Allernadigst-privilegirte Anzeigen, aus sammtlich-kaiserlich königlichen Erblandern* Wien, 1771. I. Jahrgang. 167.

¹⁵⁶ Témánkhoz háttérként kapcsolódó gazdaságtörténeti szakirodalom historiográfiai tárgyalásakor elsősorban Kövér György: *A gazdaságtörténet-írás új útjai*. In: Bódy Zsombor – Ö Kovács József szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris 2006. taulmányára támaszkodunk.

mánnyal gazdagította a diszciplína irodalmát.¹⁵⁷ Témánk szempontjából olyan fontos gazdaságtörténészek publikáltak itt kereskedelemmel, manufaktúratelepítéssel, áruforgalommal kapcsolatos tanulmányokat, mint Acsády Ignác, Karlovszky Endre, Thallóczy Lajos, Tagányi Károly, hogy csak a legfontosabbakat említsük, de külön kiemelendő Takáts Sándor, akinek számos tanulmánya foglalkozik a belvízi hajózással, hajóépítő mesterek Magyarországra telepítésével a 18. században.¹⁵⁸

Szintén a korszak kiemelkedő, iskolateremtő történésze, Marczali Henrik, akinek általunk vizsgált időszakokkal foglalkozó művei II. Józsefről, Mária Teréziáról, és az 1790/91-es országgyűlésről, ma is jól használható monográfiák, szintúgy Marczalinak az 1790-es évek elejét vizsgáló, közjogi és alkotmánytervezeti vitákat elemző tanulmánya, ami számos adalékkal szolgál Batthyány röpiratának közjoggal és az osztrák-magyar relációt taglaló passzusaihoz.¹⁵⁹ A jozefinus berendezkedésről írott háromkötetes monográfiája, a *Magyarország története II. József korában*, mely alaposan kidolgozott és adatgazdag, sokrétű forrásanyagon keresztül mutatja be a korabeli magyar gazdaságot, az intézményrendszert, a rendek és az udvar szembenállását, ezért alapműnek számít a korszak ismertetéséhez. A II. József halálát követő, az 1790/91-es diéta körüli eseményeket feldolgozó két kötetes mű hasznos adalékokkal szolgáltak jelen értekezésben szereplő Batthyány-féle röpirat keletkezésének és az összehívandó országgyűlés vitáinak ábrázolásához. Ballagi Géza politikai irodalmunkat vizsgáló, 1888-ban megjelent, összegző jellegű munkája szintén jó kiindulópont a korabeli köznyilvánosság kereteinek értelmezéséhez, a józsefi cenzúrarendelet következtében felvirágzó röpiratirodalom áttekintéséhez. Ballagi vizsgálja és elemzi Batthyány röpiratát, bár a szerzőt nem tudja azonosítani.¹⁶⁰ Concha Győző, aki egy egybefüggő korszakként¹⁶¹ kezeli az 1780-as évek végi és a magyar jakobinusok fellépésig tartó röpiratirodalmának, diétai tervezeteinek és törvénykezési munkájának szellemi hagyatékát a reformkorral és az 1840-es évek polgári-nemzeti átalakulását elhozó politikai törekvésekkel, értékelésében odáig megy, hogy az általa

¹⁵⁷ Bővebb ismertető a korszak gazdaságtörténeti irányaihoz: Cipolla, C. M.: *Between History and Economics. An Introduction to Economic History*, Oxford, 1991.

¹⁵⁸ Takáts Sándor: Hajóépítők telepítése Magyarországra a 16., 17. és 18. században, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1904. 11. évfolyam, 81–116.

¹⁵⁹ Marczali, Henrik: *Magyarország története II. József korában. I-III.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1881-1888., Uő: *Mária Terézia, 1717-1780*, Budapest MTA 1891., Uő: *Alkotmánytervezetek 1790-ből, Budapesti Szemle*, 125. kötet, 1906; Uő: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. Budapest MTA, 1907.

¹⁶⁰ Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Reprint kiadás az 1888-as kiadás alapján, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2016.369–371.

¹⁶¹ Az 1790-től 1848-ig tartó időszakot érintő kontinuitás-diszkontinuitás vitának számos interpreátora van: Miskolczy Ambrus: Egy történeztvitató anatómiája. 1790-1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”). *Aetas*. 2005. 20. évfolyam, 1-2. szám. 160–212. c. tanulmánya fontos összegzője ennek a kérdésnek.

is történelmi fordulópontnak tekintett 1848-as átalakulások kezdőpontját nem az 1820-as évek reformtörekvéseiben, hanem az 1790-es évek elején szárba szökkenő politikai irodalmában látja.¹⁶² Nagy történelmi szintézisében hasonló álláspontot vesz fel Szekfű Gyula is, aki irodalmi metaforákkal, bár Mályusz Elemér jakobinizmus-kritikájára támaszkodva a megszakítottág hangsúlyozásával kapcsolja össze 1790 és 1848 szellemi örökségét és politikai eredményeit.¹⁶³ A Batthyány-féle röpirat interpretálásával igyekszünk ezt a kontinuitás-diszkontinuitás vitát is árnyalni, és kimutatni, hogy a reformkorba torkolló, gazdasági dekonjunktúrjális évek útkeresései mennyiben egyeznek az 1790-es évek elején kibontakozó rendi ellenzéki álláspontokkal.

A két világháború közti polgári történetírás reprezentánsai közül, elsősorban Szekfű Gyula: *Magyar történetének IV-V.* kötete is érdemes a tanulmányozásra, ha átfogó képet akarunk kapni a korszakról. Szekfű több társával együtt, úgymint Domanovszky Sándor, Hajnal István, Hóman Bálint, Marczali tanítványként ahhoz a generációhoz tartozott, akik a modern forráskritikai módszereket magukévá téve írták munkáikat.¹⁶⁴ Domanovszky Sándor József nádorról írott munkái mellett, művelődéstörténelmi sorozata miatt is fontos szerzője a korszaknak, és számos gazdaságtörténelmi cikk köthető hozzá, mely a tereziánus és jozefinista külkeresedelem irányait világítja meg.¹⁶⁵ Szintén Marczali tanítvány volt Eckhart Ferenc, akinek 1922-ben megjelent gazdaságtörténelmi feldolgozása, a *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában* a Finanz- und Hofkammerarchiv iratanyagára támaszkodva a Horváth, majd Marczali nyomán eminenssé váló, Magyarország osztrák gyarmati függéséről szóló narratíváját erősítette meg.¹⁶⁶ E munkájában kiemeli a magyar rendeknek gazdasági reformokkal szembeni ellenállását, melyet elítél ellentétben Marczalival és hangsúlyozza azt a Bécs központú gazdaságpolitikai szemléletet és gyakorlatot, mely a Magyar Ki-

¹⁶² „Ez irodalmat, a nemzet szellemének épp oly édes gyermekét, mit aminő törvényhozási nyilvánulása volt, hozzá kell vennünk a 90-es évek jellemzéséhez, s akkor azokat méltán számíthatjuk nemzetünk életének legnagyobb forduló pontjai közé, méltán kezdhethetjük velők a 48-diki reformok történetét, melyek kiinduló pontja, valódi forrása nem a jelen század húszas, harmincas éveiben, hanem az előbbinek utolsó tizedében keresendő. A harmincas évek reformmozgalmai semmi új eszmét nem hoznak fölszínre, ami már itt föl ne tűnt volna, sőt el nem érik a 90-es éveknek az irodalomban nyilatkozó szellemét se bőség, se mélységre nézve; a harmincas évek gyakorlatiabbak voltak, mint ez irodalom irányzata; állandó nyomokat is hagytak, de amit ekkor életre kelni látunk, annak magvát már a múlt században hintették el, sőt még többet, de minden még ekkor sem kelhetett ki.” Concha 1885. 60–61.

¹⁶³ Miskolczi 2005. 169.

¹⁶⁴ Gunst Péter: *A magyar történetírás története*, Debrecen, 1995. 159.

¹⁶⁵ Domanovszky Sándor: *József nádor élete és iratai*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925, uő: Dunai-Feketetengeri [sic.] kereskedelmi hajózásunk múltjáról, In: Gonda Béla szerk.: *A Tenger*, 8. évfolyam, 1918. 161–183.

¹⁶⁶ Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*, Budapest, 1922.

rályságnak a nyersanyagbeszállító, és felvevő piac szerepet határozta meg.¹⁶⁷ Eckhart 1915-ben egy osztrák vámtörténeti munka kritikája kapcsán kezdett szélesebb körben gazdaságtörténeti, vámpolitikai kérdésekkel foglalkozni, és bár kritikájában kiemeli, hogy rendek is felelősek voltak adómentességük és immunitásaik védelme miatt a később Magyar Királyságra nézve károsnak bizonyuló kettős vámhatár kialakításában, mégis az osztrák gazdaságpolitika sokkal inkább okolható Magyarország elmaradott fejlődésért. A későbbi marxista történetírásban előszeretettel alkalmazott toposzt, miszerint a Magyar Királyság gyarmata lett volna a Habsburgoknak Eckhart is erősítette, felelőssé téve az uralkodóházat a magyar ipar és kereskedelem hátramaradottságában, melynek oka alapvetően az osztrák fél intézményi struktúrájában rejtett, és „nemzetellenesség” volt az oka.¹⁶⁸ Eckhart annak ellenére is ragaszkodott később, 1958-ban megjelent gazdaságtörténeti munkájában¹⁶⁹ a gyarmat-koncepcióhoz, hogy pár esztendővel 1922-es műve után Ember Győző a Helytartótanács gazdasági programjait, valamint az Államtanács jegyzőkönyveit vizsgálva kimutatta, hogy Bécsben nem tekintették a Magyarországot külön gazdasági területnek, a birodalom részeként kezelték, és gazdaságpolitikájukban az egész birodalom érdekeit tartották szem előtt, és emiatt az esetleges hátrányos gazdaságpolitikai megkülönböztetések más társországokat, területeket is érintettek.¹⁷⁰ Eckhart azt sem vette tekintetbe, hogy azok a gazdasági elmaradottságot mutató tényezők, melyek a birodalom nyugati és keleti fele közt létrejöttek korábbi eredetűek, s nem Mária Terézia idején, hanem még a 17. század során – főként a török hódoltság eredményeként – alakultak ki, így a birodalom két nagy „alkatrészének” fejlődési íve mintegy száz évvel korábban eltérő pályára állt. Példának okáért, Hörnigk a kézművesek számát az örökös tartományok területén az 1670-es években 82.000-re becsülte, szemben a magyarországi adatokkal, melyet Bánkúti Imre kutatott, és az ő eredményei 5-6000 főre teszik a kézművességből élő népesség létszámát a Rákóczi szabadságharc idején.¹⁷¹ Minden kritika mellett azonban Eckhart kiemelkedő és korszakos munkát végzett vizsgálataival, és például a Batthyány Tivadar gazdasági szerepvállalásainak szempontjából is fontos Temesvári-Trieszti Kereskedelmi Társaság működését, és a horvátországi belvízi áruszállítás 1760 és 1770-es évek közé eső leírását is megtalálhatjuk

¹⁶⁷ Törő László Dávid: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki” – Eckhart Ferenc történeti munkásságának főbb problémái, Ráció Kiadó, Budapest, 2020.

¹⁶⁸ Törő László Dávid: Eckhart Ferenc történetírói munkássága: Historiográfiai vázlat, *Valóság*, 62.évfolyam 2019/2. szám, 33. (31–41)

¹⁶⁹ Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780-1815*, Budapest, Akadémiai Kiadó 1958.

¹⁷⁰ Ember Győző: *A Magyar Királyi Helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában*, Magán kiadás, 1933.

¹⁷¹ Heckenast Gusztáv: *A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17-18. században*, Előadások a Történettudományi Intézetben 17. Budapest, MTA TTI, 1991. 6. Ember Győző: *Der österreichisches Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*, 6. kötet. (1959) 1-2. sz

nála.¹⁷² A két világháború közti időszak témánk szempontjából másik fontos alapműve Belitzky János széleskörű forrásbázisra támaszkodó gabonakereskedelemről írott munkája.¹⁷³ A Domanovszky által szerkesztett *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* keretében látott napvilágot, és kiváló eligazodás a korszak árutermelésébe becsatlakozó arisztokrácia arculatának megrajzolásához, és a gabonaexport irányainak és volumenének meghatározásához. A fent említett sorozatban, 1930 és 1943 között tizenöt, főként uradalomtörténeti munka látott napvilágot. Domanovszky, aki a Pázmány Péter Tudományegyetem Művelődéstörténeti Intézetében iskolateremtő munkát végzett a két világháború közti évtizedekben, úgy vélte, hogy egy agrárországban a mezőgazdaság története kell, hogy a gazdaságtörténet-írás kiemelt témája legyen: az általa szerkesztett sorozatban olyan történészek közölték 18. századi majorsági termeléssel kapcsolatos uradalomtörténeti tanulmányaikat, mint Wellmann Imre, Bakács István.¹⁷⁴

Az 1945 utáni néhány év a témaválasztások tekintetében – legalábbis látszólag – a demokratizálódás jegyében telt. Teleki Pál Intézetnél megjelent Mérei Gyulának az 1790 és 1848 közti magyar mezőgazdasági átalakulását bemutató monográfiája. A 18. századi történelemre vonatkoztatva elsősorban a betelepítések hatásait, a felvilágosult abszolutizmus modernizációs politikáját és a parasztság állapotát vizsgálták a korszak történészei. Mérei Gyula 1951-ben a 18. század végétől a kiegyezésig terjedő időszakra vonatkoztatva az iparban végbemenő változásokat mutatta be.¹⁷⁵ Ekkoriban jelentkezett H. Balázs Éva II. József uralkodásának újszerű értékelésével, és Benda Kálmán is ezekben az években adta ki a magyar jakobinus mozgalom iratait, majd 1957-ben egy értékelő kötetben összegezte kutatásait, hogy a témánk szempontjából is kiemelkedő fontosságú történeti munkákat említsük.¹⁷⁶ Ekkoriban indult útjára az *Agrártörténeti Szemle*, előtérbe kerültek a technikatörténeti kutatások, a KSH publikációs lehetőséget nyújtott a történeti demográfia művelőinek.¹⁷⁷ Ehhez az időszakhoz köthetően Felhő Ibolya két alapvető művét kell kiemelnünk, az úrbérrendezésről és a Helytar-

¹⁷² Eckhart 1922 183–185.

¹⁷³ Belitzky János: *A magyar gabonakivitel története 1860-ig*, In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*, Budapest, 1932.

¹⁷⁴ Wellman Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. 1933; Jármay Edith–Bakács István: A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. I. A regéczi uradalom üzeme a XVIII. századelsőfelében. II. Trautsohnherceg regéczi uradalmának terméseredményei a XVIII. században. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1.)

¹⁷⁵ Mérei Gyula: *Magyar iparfejlődés: 1790-1848*, Budapest, 1951.

¹⁷⁶ H. Balázs Éva: *Magyarország története 1711-1790, 3. rész Kísérlet Magyarország teljes beolvasztására (1780-1790)*, Budapest 1954., Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai I-III.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952-1957.

¹⁷⁷ Kovacsics József: *A történeti statisztika forrásai*, Budapest, 1957.

tótanácsi Levéltárról írt könyveit.¹⁷⁸ A Molnár Erik (1894–1966) történész neve fémjelezte, 1956 utáni korszakban több vita került megrendezésre¹⁷⁹, és ebben a kialakuló vitakultúrában új hangok is jelentkeztek. A gazdaságtörténet-írásban ez az az időszak, amikor Heckenast Gusztáv, Endrei Walter, Kosáry Domokos vizsgálatainak nyomán, de visszautalhatunk itt Ember Győző 1930-as években publikált munkájára is, egyre inkább vitatottá válik a gazdaságtörténet-írásban Magyarország osztrák gyarmatként való egyoldalú beállítása. Közös alapvetés volt az említett szerzőknél, hogy az elsősorban Eckhart Ferenc munkáiban megjelenő gyarmat-koncepció kritikai megközelítéséből indultak ki, és az osztrák-magyar viszonyrendszer gazdaságpolitikai tendenciáit árnyaltabb módon igyekeztek ábrázolni.¹⁸⁰ Heckenast Eckhart monográfiáiról így ír: „a bizonyos körökben valóban meglevő gyarmatosító törekvéseket abszolutizálják, így anyaggazdagságuk ellenére a tárgyilagos olvasó számára elfogadhatatlannak.”¹⁸¹

Egyfajta szemléleti pluralizmus jegyében a magyar történetírás marxista korszakában, főleg az 1960-as évektől kezdődően eltérő megközelítésekkel születtek gazdaságtörténeti témában fontos dolgozatok: a mezőgazdaság és agrártársadalom témájában, Szabad György, Für Lajos, Wellmann Imre, Mérei Gyula, Zimányi Vera nevét kell kiemelni, Bakács István nemesi családok hitelügyleteivel, Hanák Péter üzemszervezéssel kapcsolatos műveire hívnánk külön fel a figyelmet.¹⁸² Az 1980-as évekre gazdaságtörténetírás szaktudományának hazai kibontakozása volt tapasztalható, olyannyira, hogy 1982-ben a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Budapesten tartotta világtudománykongresszusát.¹⁸³ A gazdaságtörténeti vizsgálatok során a hangsúly főleg a földművelési rendszerek fejlődésének feltárásán, az ipar, a kereskedelem és az üzemtörténet kutatásán volt. Korszakunk szempontjából fontos kiemelni Wellmann Imre munkásságát, aki elmélyült kutatója lett a 18. századi agrártörténelemnek, és áttételesen maga is cáfolta a korábbi hanyatlás-kizsákmányolás elméleteket.¹⁸⁴ A folyóiratokat tekintve a *Századok*, az *Aetas*, a *Valóság*, a *Levéltári Szemle* és a *Történelmi Szemle*, *Hadtörténelmi Közle-*

¹⁷⁸ Felhő Ibolya: *Úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.; Uő: *A helytartótanácsi levéltár*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.

¹⁷⁹ Lásd erre: Gunst 1995. 194.

¹⁸⁰ Kosáry Domokos: Magyarország a XVIII. században – Növekedés vagy hanyatlás? *Valóság*, 18. évfolyam 1. szám, 1975. 13–22.

¹⁸¹ Heckenast Gusztáv: Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században. (1670–1790.) *Történelmi Szemle*. 16. évfolyam 1973. 202.

¹⁸² Zimányi Vera: *A rohonci-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI.-XVII. században*, Budapest Akadémiai Kiadó, 1968, Bakács 1965. Hanák Péter: Az üzemtörténet kutatásának problémái, In: Incze Miklós (szerk.): *Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok*, Budapest, 1979. 47–69. [eredetileg *Századok*, 1968/5-6. 915–941.]

¹⁸³ Kövér 2016 14.

¹⁸⁴ Wellmann Imre: *Népesség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján*. *Történelmi Szemle*, 1975. Uő: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*, *Agrártörténeti tanulmányok* 6. Budapest, 1979.

mények valamint a már korábban hivatkozott *Agrártörténeti Szemle*, *Gazdaságtörténelmi Szemle* és az 1894-től *Közgazdasági Szemle* címen megjelenő folyóiratok oldalain is számos, ma is fontos társadalom- és gazdaságtörténeti cikk, tanulmány, forrásközlemény látott napvilágot.¹⁸⁵

Mint hogy a Batthyány Tivadar számos, eltérő profilú ipari tevékenységgel foglalkozott hosszú élete során, a hajóépítéstől, a kohászaton át, a porcelánkészítésig, a történettudományhoz és gazdaságtörténethez szorosabban kapcsolódó folyóiratok mellett olyan lapok is, mint *Hidrológia Közlöny*, a *Vízügyi Közlemények*, a *Közlekedéstudományi Szemle* és a *Teknikatörténeti Szemle*, a *Bányászati és Kohászati lapok* vagy a fahajózás korának bemutatásához az *Ethnographia* című időszaki kiadványok, évkönyvek is szép számmal közöltek a témánkkal kapcsolatos tanulmányokat. E lapok szerzői közül most csak Gráfik Imrét és Dóka Klárát emelnénk ki. Gráfik a belvízi közlekedés korai, gőzhajózást megelőző éveinek néprajzi kutatásaival fontos szerző számunkra, mivel a műveiből feltárul előttünk a hajóvontatás olykor keserves, a nagymennyiségű ömlesztett áru szállítását megdrágító és gazdaságilag olykor a magyar gabonát versenyképtelenné tevő folyamata, ami központi probléma Batthyány Tivadar kereskedelmi lehetőségeit illetően.¹⁸⁶ Hasonlóan a belvízi infrastrukturális nehézségekkel foglalkozik Dóka Klára, aki a 18. századi vízrendezési munkálatokkal és az ehhez szükséges háttérintézmények felállításával kapcsolatos tanulmányok szerzője.¹⁸⁷

A nagy szintézis jellegű munkákat figyelembe véve, a már említett Hóman-Szekfü sorozat mellett 1956 és 1990 között négy maradandó próbálkozás történt a magyar történelem átfogó ismertetésére. Ezekből az ún. tíz kötetes *Magyarország történetének* Ember Győző, Heckenast Gusztáv által szerkesztett 4. részét emeljük ki. Maga a sorozat torzóban maradt, de egyes részei, mint például a fent említett két kötetes munka első kötete jól használható a korszak kormányzati intézményrendszerének, közigazgatásának és gazdaságának áttekintéséhez, melyet Ember Győző és Heckenast Gusztáv jegyez. Továbbá Wellmann Imre mezőgazdaságról, Kosáry Domokos művelődésről, oktatásról, a 4. rész második kötetében a felvilágosodásról írott fejezetei szintén figyelemre méltóak. Hasonlóan az előbbiekhöz, remek összegzést ad

¹⁸⁵ Ember Győző: Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második harmadában, *Századok*, 1975.

¹⁸⁶ Gráfik Imre: *A magyarországi fahajózás*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 1983. (Néprajzi közlemények XXVI.); Uő: Az áru útja a szállítás forradalma előtt. *Ethnographia*, 1983/1., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983; Uő: *Hajózás és gabonakereskedelem*, Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék, 1992.

¹⁸⁷ Dóka Klára: A vízügyi szakigazgatás fejlődése I. rész. (1772–1867), *Vízügyi közlemények*, LXIV. évfolyam, 4. füzet, 1982; Uő: A vízügyi szakigazgatás kezdetei 1772-1788, *Levéltári Közlemények*, 1977-1978, 81-100; Uő: Az Országos Vízügyi Szaklevéltár előkészítő munkáiról, *Vízügyi Híradó*, 1975. 1-4. szám.

H. Balázs Éva a tereziánus és a II. József-korabeli gazdaság- és politikatörténet terén, Heckenast Gusztáv a bányászat, az ipar és a manufaktúratelepítésekkel kapcsolatosan, meghatározó fordulópontokra mutatva rá, az örökös tartományok és a magyar viszonyrendszert illetően, mindezt európai kontextusban vizsgálva.¹⁸⁸ Sok kiadást megért Katus másik könyve, *A modern Magyar ország születése* kötetet, mely a vizsgált korszak társadalom- és gazdaságtörténeti sajátosságainak vizsgálatához nélkülözhetetlen kiadvány, és meghatározó jelentősége van e dolgozat gazdaságtörténeti keretezésének és alapvetéseink szemléletét tekintve,¹⁸⁹ amiképpen Tuza Csilla céhszabályozásról és a Habsburg gazdaságpolitika alapvonásairól írott munkájának szintén.¹⁹⁰

Nem lehet most feladatunk a számos tanulmánykötet, továbbá rendkívül nagyszámú cikk és tanulmány részletes felsorolása, illetve elemző áttekintése, viszont a disszertáció témájához kapcsolódóan mindenképpen alapvető fontosságúnak ítéljük a 20. század utolsó két évtizedétől napvilágot látott művek egy-egy csoportját. Ezek sorából mindenképpen kiemelendő Gergely András eszmetörténettel, nemzetiségtudattal, polgári átalakulással foglalkozó és ifj. Barta János felvilágosult abszolutizmussal, II. Józseffel kapcsolatos, valamint G. Gyórfy Katalin művelődéstörténeti munkái.¹⁹¹ Említésre méltó Miskolczy Ambrus tanulmánykötete, mely arra a folytonosságra hívja fel a figyelmet, mely a nemesi progresszió kiábrándult jozefinista tagjainak tervezetei és a reformkor polgári átalakulásának programjával fellépők között húzódik és Batthyány röpiratának diskurzív közegét hozza közelebb.¹⁹² Nem megkerülhető a Bódy Zsombor szerkesztésében 2006-ban kiadott társadalomtörténeti tanulmánykötet, mely megállapításunk szerint helyesen a gazdaságtörténetet a társadalomtörténet egyik fejezeteként tárgyalja.¹⁹³ A gazdaságtörténeti áttekintésekhez, uradalomtörténethez, közlekedési viszonyok áttekintéséhez felhasználtuk a Kaposi Zoltán egyes munkáit, figyelem-

¹⁸⁸ Ember Győző, Heckenast Gusztáv: *Magyarország története 1686-1790*. I-II. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

¹⁸⁹ Katus 2012.

¹⁹⁰ Tuza Csilla: *Állami céhszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt. Zunftregulierung in Ungarn während der Regierungszeit von Karl III. und Maria Theresia*, Rerum Fides, Line design, 2018. 24–25.

¹⁹¹ Gergely András: *Egy nemzet születése 1790–1848*. Budapest, 2009; uő: Kazinczy a történelemben, In: Debreczeni Attila–Gönczy Monika (szerk.): *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010. 285-293; ifj. Barta János: *Újjáépítés és modernizáció, 1699-1795: új remények a kétfejű sas árnyékában*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2020. uő.: *A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. G. Gyórfy Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon: idegen utazók megfigyelései*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

¹⁹² Miskolczy Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között*, Budapest, Lucidus Kiadó, 2007; Miskolczy Ambrus: *Egy történészvita anatómiája. 1790-1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”)* *Aetas*, 20. évfolyam, 1-2. szám, 2005. 160–212.

¹⁹³ Bódy Zsombor szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris, 2006.

reméltóak mind átfogó jellegű művei, mind kisebb tanulmányai.¹⁹⁴ A Bekker Zsuzsa szerkesztésében megjelent két kötetes *Gazdaságelméleti olvasmányok* című, tankönyvként is kiváló válogatás szintén haszonnal forgatható könyv, melyben a korszakra vonatkozó legfontosabb szerzőket Horváth László gyűjtötte össze, az egyes szerzőkhöz rövid életrajzot adott, és ő írta a korszak gazdasági irodalmáról szóló bevezető tanulmányt.¹⁹⁵ A gazdaságelméleti alapvetéseken túl a már említett Heckenast Gusztáv bányászat- és kohászat-történeti monográfiája, Endrei Walter ipar- és technikatörténeti munkái voltak fontos kiindulópontjai kutatásunknak: Heckenast Batthyány horvátországi vasbányájának, Endrei a korszak textilmanufaktúráinak – benne Batthyány textilüzemének – és tágabb értelemben a textilipar technikatörténetének bemutatásához volt segítségünkre.¹⁹⁶

A gazdaságtörténeti és biográfiai vizsgálódások mellett elkerülhetetlenül szükségesnek látszik, hogy a közlekedéstörténet és a közlekedéstudomány, valamint az azt megalapozó technika- és tudománytörténeti vizsgálódásokba bocsátkozzunk, mivel ahogy azt korábban is említettük, a gróf idejének jelentős részét a hajóépítésnek és az új típusú hajója fejlesztésének szentelte.¹⁹⁷ Ugyanakkor nem lehet célunk a közlekedés fejlődésének részletes történeti áttekintése, csupán a 18. század végi közlekedési állapotok és ezen állapotok magyarországi gazdasági életre gyakorolt hatásának leírása, illetve a közlekedési eszközökben – elsősorban a hajózásban – létrejövő témánk szempontjából jelentős újítások bemutatása. Számunkra elsősorban a magyar közlekedési viszonyok ismertetése lényeges, de ez nem választható el az általános közlekedéstörténettől, már csak azért sem, mert a közlekedésben innovációt jelentő technikai találmányok és megoldások nagy része nem Magyarországon jött létre.¹⁹⁸ A következő historiográfiai fejezetben értékelő bemutatásra kerülnek a korszakkal foglalkozó fontosabb szintézis jellegű munkák, az osztrák-magyar gazdasági viszonyt vizsgáló szakirodalom.

¹⁹⁴ Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000*, Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2002, uő: *Uradalmi gazdaság és társadalom a 18-19. században*, Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2000, uő: *Az angol közlekedési rendszer átalakulása (1750-1850)* In.: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László tiszteletére*. Pécs, 1997. 211–225, uő.: *A herceg Batthyány-Strattmann hitbizományi uradalmak területi és gazdasági változásai (1746–1945)*, *Uradalmak térben és időben – Baranyai történelmi közlemények* 5. 2013. 109–146.

¹⁹⁵ Bekker Zsuzsa: *Gazdaságelméleti olvasmányok 1, Alapművek irányzatok*, Budapest, Aula Kiadó, 2000, uő.: *Gazdaságelméleti olvasmányok 2, A magyar közgazdasági gondolkodás*, Budapest, Aula kiadó 2002.

¹⁹⁶ Heckenast Gusztáv: *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991. 264; Endrei Walter: *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*. Akadémiai kiadó, 1969. Uő (szerk.): *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon: malomipar, vaskohászat, textilipar*. Akadémiai Kiadó 1995.

¹⁹⁷ Átfogó irodalom a korszak technikai újításairól Singer Charles. et al.: *A History of Tecnology Vol. I-V.*, Oxford, Oxford at the Clarendon Press. 1954-1958. IV. kötetében kapunk képet., Dezsényi Miklós, Hernády Ferenc. *A magyar hajózás története*, Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1967.

¹⁹⁸ Az általános infrastrukturális viszonyokhoz lásd: Berzeviczy 1797, Fazekas Csaba: *Útviszonyok, úthálózat és városok a 18. századvégi Magyarországon*, *Közlekedéstudományi Szemle*, 1992. 8. szám. 308–318, Antalffy Gyula: *Így utaztunk hajdanán*, Budapest, Panoráma, 1975.

Ugyanígy ki kell térnünk a Batthyányéhoz hasonló közgazdasági jellegű írásokra, politikai vitairatokra, illetve arra is tekintettel kell lennünk vajon a döntéselőkészítő elaborátumokat milyen fénytörésben olvasta a késő tizenkilencedik és huszadik század magyar történetírása, milyen következtetéseket vont le az 1900-as évek első évtizedeiben kutathatóvá váló osztrák levéltári anyagok vizsgálata során.

Nem kétséges, hogy Batthyány Tivadar elsősorban valóban folyásiránnyal szemben haladni képes, önjáró hajójáról nevezetes. A gőzhajózás elterjedése előtt a hegymenetben, azaz folyamiránnyal szemben történő, szélről független vízi teherszállításnak az állati és emberi erővel történő hajóvontatáson kívül nemigen volt életképes alternatívája. Batthyány ennek a körülményes és rendkívül költséges szállítási gyakorlatnak a kiküszöbölésére alkotta meg önjáró hajóját, a *Bucentaurust*. Emiatt érdemesnek látszik a néprajz hajóvontatással, hajósgazdákkal, közösségi vízhasználattal kapcsolatos irodalmát áttekinteni, hogy láthatóvá váljon milyen infrastrukturális adottságok jellemezték a korszakot, s mik voltak azok a tényezők, amik a gróft e hajó megalkotására sarkallták.¹⁹⁹ Minthogy a gróf a hajózási vállalkozásokon túl érdekelt volt a Duna–Száva–Kulpa folyami útvonalon való adriai kijutás kiépítésében – az udvar megbízásából az 1770-es évektől tevékenyen részt vett a Kulpa folyó szabályozásában –, ezért a vízszabályozás történetének a Kulpára és a Duna déli szakaszára vonatkozó irodalmát.²⁰⁰

¹⁹⁹ Gráfik 1992; 1983/1; Az ártéri gazdálkodás 18. századi átalakulásához és közösségi vízhasználathoz lásd: Andrásfalvy Bertalan: A fokok szerepe az ártér használatában. Adatok a fokok készítéséről, *Hidrológiai Közlemény*, 2002 (82. évfolyam)1. szám; uő: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*, Tanulmányok Tolna megye történetéből VII., Szekszárd, 1976.

²⁰⁰ Petrovic, Nikola: *Hajózás és gazdálkodás a Közép-Duna Medencében, a merkantilizmus korában*, Belgrád–Novi Sad, Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia, Történelmi Intézet, 1982, Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*, Országos Vízügyi Hivatal, Budapest, 1973. A Vízügyi Levéltár struktúrájához lásd: Dóka Klára: Az Országos Vízügyi Szaklevéltár előkészítő munkáiról, *Vízügyi Híradó*, 1975. 1-4. szám.

3. Az újraszerveződő ország

3.1. A Helytartótanács felállítása

Fontos fordulat következett be időszakunkban a gondolkodásban, mely voltaképpen alapja volt e demográfiai-társadalmi változásoknak. A felvilágosodás eszméi – elsősorban az új európai szellemi irányzatokra fogékony elit számára – meghatározóan befolyásolták az egyén magáról vallott elképzeléseit, és a szűkebb, valamint a tágabb értelemben vett csoportjaiban, a társadalomban betöltött szerepéről, szabadságjogairól és kötelességeiről kialakított fogalmait, továbbá az évszázadokig megkérdőjelezhetetlennek tartott teocentrikus világképet. Kialakulóban a modern állam, mely új normaalkotó entitásként az intézményein keresztül elválasztja a jót a rossztól, a hasznosat a haszontalantól, a támogatásra méltót az elvetni valótól.²⁰¹ Az új berendezkedésben, az új tulajdonviszonyok kialakításában, a közigazgatási struktúra kiépítésében, a lakosság át- és letelepítésében, az infrastruktúra-, ipar- és kereskedelem-fejlesztésben az állam felülről lefelé terjeszkedő adminisztrációjának szervező szerepe kiemelkedő fontosságúvá lett, hiszen ilyen léptékű munkát sem a ritkán összeülő országgyűlés, sem a vármegyei adminisztráció, sem a nagybirtokos arisztokrácia önmagában nem tudott kezelni. A kiépülő felvilágosult abszolutisztikus állammodellben a főhatalmat az uralkodó egy központosított, jól szervezett, bürokratikus apparátuson keresztül gyakorolta, illetve törekedett ilyen típusú hatalomgyakorlásra, mely hatalmat csak a közjó étosza, az államrejon és a dinasztia érdekei korlátozták. Kis túlzással az államérend zsarnoksága alatt nyögtek az uralkodók, és ha jól akarták kormányozni országukat, tekintetbe kellett venniük a szegény adózó nép viszonylagos jólétét.²⁰²

Ehhez az egyik legfontosabb eszköz a magyarországi ügyek intézésében egy központosított kormány szerv, a Helytartótanács (*consilium regium locumtenentiale Hungaricum*) felállítása volt, mely 1722-23-tól kezdte működését, és az uralkodói akarat végrehajtó intézményeként funkcionált, az időszakosan összeülő országgyűléssel ellentétben a nádor elnöksége mellett folyamatosan ülésezett.²⁰³ A Magyar Udvari Kancellária, a Főhadparancsnokság, és a Pozsonyi, valamint a Szepesi Kamara mellett a legfontosabb dikasztérium lett, és a rendektől

²⁰¹ A 18. századi normakialakítási igényekhez lásd: Foucault, Michel: A diskurzus rendje, In: Romhányi Török Gábor (ford.): *A fantasztikus könyvtár*, Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft, 1998, 50–74, Felber Tamás: Michel Foucault pedagógiakritikája, avagy az oktatás mint a normalizáló hatalomgyakorlás hálózata. 2009.

²⁰² Mályusz Elemér: *Magyarország a felvilágosodás korában*, Budapest, Osiris, 2000. 19.

²⁰³ Ember Győző: *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724-1848.*, Budapest, A M. Kir. Országos Levéltár Kiadványa, 1940. 4.

függetlenedő államigazgatási rendszer sarokkövévé vált. Annak ellenére, hogy a bizottsági munkákban mind a főrendek, mind a közrendű nemesség képviseltette magát, a Helytartótanács elsősorban királyi hivatal volt. A bizottsági munkában már a működése kezdetén nagy számban képviseltette magát a köznemesi réteg, mivel a főpapi méltóságokat betöltő, vagy a hatalmas birtokokon gazdálkodó nagybirtokos családok tagjai státuszukból adódó elfoglaltságaik miatt nem voltak alkalmas személyek az állandó üléseken való részvételre. Számos köznemes, birtokkal nem rendelkező család az állami szolgálatban emelkedett fel. Ezek a személyek és családok sok tekintetben függtek az uralkodótól és remek eszközei voltak a királyi akarat végrehajtásának, és lévén, hogy birtokuk nem volt, idejüket a hivatali életnek és az ott történő előmenetelnek szentelheték. A 18. század végére, II. József reformintézkedései nyomán lényegében minimálisra csökkent a főúri részvétel a Helytartótanács bizottsági munkáiban.²⁰⁴ Hosszú működése alatt számos átszervezésen esett át eme kormányzék, ugyanakkor jellemezte az állandóság, a szakértelem és a szakszerű ügyintézés. 1754-re tíz állandó bizottsággal működött: számvevő gazdasági, kegyes alapítványi, vámügyi, egészségügyi, zsidó türelmi, adóügyi, nemességvizsgáló, egyházi és lelkéspénztári, és 1769-től a törvényhatóságok ellenőrzésében is illetékességet nyert.²⁰⁵ Felállításával a modern közigazgatás alapjait tették le.

Anélkül, hogy Helytartótanács működését alaposabban kifejtjenék – ezeket a feltáró munkákat már Ember Győző intézménytörténeti monográfiái, tanulmányai és Felhő Ibolya, valamint Vörös Károly Helytartótanácsi Levéltárral kapcsolatos kutatásai elvégezték – fontos megjegyezni, hogy ez volt az a kormányzati szerv, mely az uralkodó – elsősorban merkantilista, majd II. József idején a fiziokratizmussal rokonítható – gazdaságpolitikai elképzeléseit hivatott volt érvényre juttatni, illetve feladata volt a kiadott gazdaságösztönző rendelkezések betartatása, alkalomadtán tervezetek készítése.²⁰⁶ Hosszú működése során számos feladatot átvett a kamarától, mivel végrehajtó szervként helyi szinten erélyesebben volt képes érvényesíteni az udvar rendelkezéseit. Az 1724. január 20-án a magyar kancellária által kiadott utasítás rögzíti a feladatait.²⁰⁷ Ezek közül a gazdaságtörténeti jelentőségű az utasítás 8. pontja, mely a puszták benépesítésére szóló rendelkezés mellett, a gazdaság és ipar fejlesztésre irá-

²⁰⁴ Felhő Ibolya, Vörös Károly: *A helytartótanácsi levéltár*, Magyar Országos Levéltár kiadványai, Levéltári leltárak 3. Budapest, 1961. 19. Erre ellenpélda Batthyány József hercegprímás, aki II. József egyházpolitikájának ellensúlyozására ül be a Helytartótanács egyházügyi bizottságába. Lásd később az életrajzról.

²⁰⁵ Beliznai, Horváth, Mezey in: Mezey Barna (szerk.) *Magyar alkotmánytörténet*, 3. átd. jav. kiad. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 113; Ember Győző: *A Magyar Királyi Helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában*, Magán kiadás, 1933. 21.

²⁰⁶ Ember 1933. 89; Felhő, Vörös 1961. 21.

²⁰⁷ MNL OL C Kézíkönyvtár, No. 5.

nyuló rendelkezéseket tartalmazza. Ez a passzus szorgalmazza az iparosok és kereskedők be-telepítését, kereskedelmi szabályzat kidolgozását, korlátozni kívánja a haszontalan iparcikkek behozatalát. Fellépést vár el a borhamisítással szemben, lépéseket tesz a belső, nem szükséges vámok felszámolására, és kötelességévé teszi a Helytartótanácsnak, hogy figyelmet fordítson a közmunkákra, úgymint: az út- és hídjavításokra, töltések és hajózóutak karbantartására, és rendelkezik, hogy a hajózható folyókat az ország különböző részeibe a kereskedés könnyítése csatornákon vezessék el.²⁰⁸ Hogy működése milyen akadályokba ütközött, és a rendeletek végrehajtása, hogyan bicsaklott meg a vármegye vagy a birtokos nemesség ellenállásán, azt jól mutatja, hogy számos helytartótanácsi leiratban találkozhatunk azzal a feddő fordulat-tal, hogy a törvények azért vannak, hogy megtartsák azokat.²⁰⁹ Mindazonáltal, ahogy haladunk a 18. század vége felé, a gyakorlat egyre több olyan kérdést vetett fel, amire a felvilágosult abszolútizmus kiterjesztette ellenőrző figyelmét, és a válaszokat – akaratát a rendekre erőltetve – az összbirodalmi gazdaságpolitikai érdekek védelmében hozta meg: a fatelepítéstől kezdve a vízszabályozáson át, a szegényügy rendezéséig vagy az úrbéri viszonyok tisztázásá-ig mindenhol központosított, az államérdeket és a közjót szem előtt tartó intézkedéseket látha-tunk. Plasztikusan mutatja ezt a folyamatot, hogy a Helytartótanács ügyintézésében egyre gyarapodnak az ügykörök. 1750 után ez a folyamat felgyorsul, és II. József uralkodása alatt a közigazgatási struktúra olyan állapotot mutat, amit kis módosításokkal az 1840-es években is láthatunk.²¹⁰

3.2. *Betelepítések*

Történetírásunkban sokáig vita tárgya volt a 18. századi eleji demográfiai állapot, és ez nem véletlen, hiszen a történeti korszak értékelése szempontjából alapvető tényező a népes-ségszám. Ez a növekvő népesség ugyanis monarchia pénzügyi biztonságának záloga volt, a kivethető adó egyenes arányban nőtt a népességszámmal, gyakran idézet szöveg volt: *ubi po-pulus, ibi obulus*, magyarul, ahol a nép, ott az adó.²¹¹ A 18. századi Magyarország esetében,

²⁰⁸ MNL OL C Kézíkönyvtár, No. 5. 8. 115, 117, 122 c.

²⁰⁹ Dóka Klára: A vízügyi szakigazgatás fejlődése I. rész. (1772–1867), *Vízügyi közlemények*, LXIV. évfolyam, 4. füzet, 1982.

²¹⁰ Felhő, Vörös 1961. 23.

²¹¹ A változó és a gazdasági körülményekhez igazodó központi pénzügyigazgatási rendszerhez lásd: Dickson, P.M.G.: *Finance and Government under Maria Theresia 1740-1780: Volume I-II.*, Oxford 1987., Szántay Antal: A Habsburg Monarchia és pénzügyei a 18. században, *Századok*, 2018. 5.

ahol a természeti erők széles körben elterjedt felhasználása kezdeti szakaszban volt – ráadásul a „fennsík” peremén e technológiai vívmányok alkalmazása még alacsonyabb szinten állt, mint az iparosodott, kereskedelmileg fejlett Atlanti-partvidéken – a legmeghatározóbb erőforrás, az állati és emberi erő volt.²¹² Ezeket a tényezőket tekintetbe véve különösen nem mellékes, hogy mekkora egy adott terület népessége, egy olyan, jellemzően agrártípusú ország esetén, mint amilyen hazánk volt a 18. században. A 19-20. századforduló statisztikusai, történészei, Acsády Ignác, Szekfű Gyula, de még a két világháború közöttiek is, úgymint Barsy Gyula, Szabó István is alábecsülték ezt az értéket, és csak az ötvenes években Dávid Zoltán számításai közelítették meg a ma elfogadottnak tartott 4 millió körüli népességszámot. Habár csupán megközelítő adataink, illetve az 1787-es népszámlálási adatokból regresszíven kalkulált népességi számaink vannak a 18. század elejét illetően, az 1720-as évek demográfiai bázisértékéről indulva az 1790-es évekre a konzervatív becslések szerint megduplázódott a népesség.²¹³ Az 1715-ös és az 1720-as összeírásokból nyerhetünk megközelítő képet a századeleji népességi állapotokról. Az összeírások azonban az adózó családfőket jelölik, és nem adnak tájékoztatást az egy családfőhöz tartozó személyekről, ezentúl ezek az adatok is nyilvánvaló hiányosságokkal, területileg eltérő alapossággal kerültek felvételre.²¹⁴ Pontosabbak a számaink, ha a 18. századvégi adatokat nézzük. A II. József-féle 1787-es népszámlálás alapján a határőrvidékkel együtt 9,6 milliós lélekszámmal számolhatunk, így a népességszámban megkétszereződés tapasztalható.²¹⁵ Európai viszonylatban alacsony népességszámról és egyenetlen eloszlású népsűrűségi adatokat mutató állapotról indult el a népességgyarapodás. 1720 körül 12-13 főt találunk egy négyzetkilométeren, míg 1787-ben a négyzetkilométerenkénti

---

²¹² Magyarországon, az emberi és állati munkaerőt kiváltó műszaki innovációk tekintetében viszonylag elterjedt volt a vízenergia használata, azonban a különféle korszerű malomszerkezetek például a szárazmalmok, szélmalomok, a telepítések utáni szaktudás beáramlásnak következtében kezdtek elterjedni. Lásd erre: Balázs György: Szárazmalmok, In: Endrei Walter (szerk.): *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon: malomipar, vaskohászat, textilipar*. Akadémiai Kiadó 1995

²¹³ Katus László: Újratelepítés, népesedési változások, In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország története*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007, 543; Katus 2012. 113.

²¹⁴ Az Acsády-féle munkát lelkesedve fogadta a korabeli közönség és a történész szakma azonban sokáig nem nézett Acsády magabiztosan kijelentett számai mögé. Lásd: Dávid Zoltán: Az 1715–20. évi összeírás in: Kovácsics József: *A történeti statisztika forrásai*, Budapest, 1957. 145–200.

²¹⁵ Az 1720-as összeírást alapul véve körülbelül 4,3 millió fővel számolhatunk. Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése, In: Ember Győző–Heckenast Gusztáv: *Magyarország története 1686-1790*, 4/I. kötet, Budapest Akadémiai Kiadó, 1989. 41., Acsády Ignác és vele együtt Szekfű Gyula ezt a számot még 2-2,5 millió közé tette. Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-1721*. *Magyar Statisztikai Közlemények*, XII. Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1896., Szekfű 1939. 417. Kaposi Zoltán 5,5 milliós lélekszámot tart minimálisan elfogadhatónak, ami túlzónak tűnik, míg Katus László 4 millió körüli népességszámmal kalkulál, ami közel esik Wellmann Imre adataihoz, és a leginkább elfogadott szám. Kaposi 2002. 25., Katus 2007. 543–544.

átlag 29 fő, ám ebből Vas megyére nézve 40, Békésre 19, a Keleti-Kárpátok területein 10 fő alatt volt a népsűrűségi mutató.²¹⁶

Az birodalmi szemléletű kameralista gazdaságpolitika több szempontból is előtérbe helyezte a betelepítések programját, mikor a Magyar Királlyal kapcsolatos gazdasági megfontolásokról volt szó.²¹⁷ Az adózó fők létszámának növelése, egy terület gazdasági termelésbe történő bevonása mellett a fő cél az olykor lázadó szellemű magyarok pacifikálása volt olyan módon, hogy közéjük a német, túlnépesedett területekről jól képzett és lojális alattvalókat telepítenek.²¹⁸ Az uralkodók – legyen az III. Károly, Mária Terézia vagy II. József – egyaránt tisztában voltak azzal, hogy megengedhetetlen, hogy a birodalom mezőgazdasági szempontból legtermékenyebb területei szinte lakatlanok, azokon érdemleges gazdasági tevékenység nem folyik, az egymást követő háborúk miatt deficités államkincstár ezekből az országrészekből semmilyen hasznot nem lát, onnan semmilyen adó nem folyik be. Ezt a problémát telepítésekkel próbálták orvosolni. Az elnéptelenedett országrészek betelepítése, melynek szervezésében, és adókedvezményekkel elősegítésében elsődleges szerepet vállalt a központosított államapparátus, több hullámban, és az adott gazdasági-politikai-hadi eseményeknek megfelelően történt. Már az említett Kollonich Lipót is sürgette az egykori hódoltsági területek benépesítését, olyannyira, hogy megkötésekkel, de protestánsoknak is engedélyezte volna betelepülést, annak ellenére, hogy a betelepítéseknel egyik legfontosabb szempont a katolikus többség megteremtése volt.²¹⁹ Elsősorban a birodalom határán túli területekről érkező németajkú katolikus vallású népességgel kívánták az impopulációs terveket teljesíteni, azonban megakadályozhatatlan volt az országon belüli vándorlás.²²⁰ Az örökös tartományok területéről is vándoroltak be, és jelentős volt – bár nem kívánatos – a Balkánról, Délvidékről betelepülő rácok, románok, ruszinok és egyéb délszláv népelemek letelepedése. A török ki-

²¹⁶ Az országon belüli eltérő népsűrűségi adatokhoz lásd: Szekfű Gyula: *Magyar történet*, IV. kötet, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1939, 418; Kosáry Domokos: *Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás? Valóság*, 1975/1, 13–14; Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000*, Budapest-Pécs, Dialog Campus Kiadó, 2002, 25, Katus László: *A modern Magyarország születése, 1711–1914*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2012, 113.

²¹⁷ Kincses Katalin Mária–Tuza Csilla: Az etnikai arányok megváltozása a kora újkorban (16–18. sz.) In: (L. Balogh Béni, Majtényi György, Mikó Zsuzsanna, Szabó Csaba szerk.): *Az együttélés történelme: nemzetiségi kérdés Magyarországon*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2020. 41–57. További idevágó szakirodalom: Schünemann, Konrad: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*, Berlin, 1935; Fata Márta: *Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn*. Sigmaringen, 1997. Karl-Peter Krauss: *Quellen zur Lebenswelten deutscher Migranten im Königreich Ungarn im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 2015. Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860; Band 2: 1860 bis 2006. (Studien zur Ostmitteleuropaforschung 24/1–II.)* Herder-Institut, Marburg, 2012.

²¹⁸ Kincses–Tuza 2020. 52.

²¹⁹ Varga J. János: Berendezési tervek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „*Einrichtungswerk*”, *Századok*, 5-6. szám, 1991. 475.

²²⁰ Kincses–Tuza 2020. 52.

űzéséhez kötődött, de illeszkedett a telepítési politikába a korábbi Adriai tengertől Drávaig terjedő sáv, a Katonai határőrvidék (*Militärgrænze*) kiterjesztése Erdélyig, és annak speciális közigazgatási területként az Udvari Haditanács alá rendelése, az oda katonai szolgálatot teljesítő betelepített szerb és román lakosság részére mentességek biztosítása.²²¹

Annak ellenére, hogy számos alkalommal változott a központi hatalom szemlélete a betelepítési politikát illetően – főképp a juttatandó kedvezmények és a betelepülő lakosság nemzetiségi összetétele volt vita tárgya – a bécsi udvar nagyon is fontosnak tartotta, hogy a lakosság gyarapodása ne a véletlen és a jövevények tetszése szerint alakuljon.²²² Ennek megfelelően nagy számban főleg katolikus németek érkeztek felső-rajnai, vidékekről a telepítések első hullámában. A puszták benépesítését az 1723. évi XVIII-as, CIII-as és CXVII-es törvénycikkek mondták ki,²²³ melyből a magyarországi nagybirtokos nemesség is tevékenyen kivette a részét. Döry László Baden-Württembergből plakátszerű felhívásokkal hívott be munkásokat teveli uradalmába, hirdetve, hogy német tisztartó és német katolikus pap van a birtokán. Károlyi Sándor szatmári, Harrucken János György békési, Festetics Kristóf nyugat-magyarországi, a Zichy család Buda-környéki birtokaira telepített le német telepeseket, de említésre méltóak Claudius Florimund Mercy²²⁴ császári hadvezér telepítései is a Temesi Bánság területén.²²⁵ A telepítési program újabb lendületet Mária Terézai uralkodás alatt vett, több fázisban, államilag szervezett módon történt meg – az immár elvárásként valamelyes tőkével rendelkező, elsősorban katolikus – németek behívása.²²⁶ Az 1763. február 25-én kiadott *Kolonisationspatent* hatévi adómentességet, szabad *lignat*ot (szerszám és épületfa biztosítással) biztosított, és lehetővé tette megadott területű szántó, legelő és réthasználatot, valamint egy egyholdas telket (házhelyet) adott minden betelepülőnek. A házépítéshez olykor előleget nyújtottak, később azonban már állami költségen épített, kész házakat adtak az új telepéseknek, akik vallásszabadságot élveztek, a betelepülő legidősebb fiúkat pedig mentesí-

²²¹ Uo: 53.

²²² Lásd bővebben: Schünemann, Konrad: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*, Berlin, 1935.

²²³ „Ő legszents. felsége jószágosan meg fogja engedni, hogy bármely szabad embert, hat éven keresztül, minden közzadó fizetéstől való mentesség feltétele mellett, az országba hivhassanak, és hogy e szabadságot országszerte kihirdethessék.” Az 1723.évi XVIII. tc. és az 1723. CIII. tc. az ország benépesítéséről rendelkezik, míg a CXVII. tc. a különféle nemű kézművesek országba behozataláról szól. *Magyar Törvénytar. 1657-1740. évi törvénycikkek*, 1900.

²²⁴ Claudius Florimund Mercy lovassági generális, a Temesi Bánság katonai kormányzója (1716-1734), az *Unvorigreifliches Einrichtungsprojekt* elkészítője, mely tervezetben többek közt kifejti, hogy járjon a Temesvárra költöző katolikus német kereskedők számára hat adómentes év, továbbá engedélyezte a Bánság területén hatvan zsidó családnak is a megtelepedést. Ettől a lépéstől a kereskedelem fellendülését remélte. A tervezet további hasonlóságairól a Kollonich-féle tervezettel. Lásd: Kalmár 1991. 491. Tevékenységéről bővebben: Szentkláray Jenő: *Mercy Kormányzata a Temesi Bánságban*. Budapest, MTA, 1909.

²²⁵ Szekfű 1939. 428; Kaposi 2002. 26.

²²⁶ Kincses–Tuza 2020. 54.

tettek a katonai szolgálat alól.²²⁷ Franz Albert Craußen, Grassalkovich Antal (1694–1771) kamarai elnök és Cothmann Antal (Anton Cothmann) (1721–1785) neve kiemelhető ezeknek folyamatoknak a szervezésében, irányításában. Az utóbbi, Cothman operatív irányítása alatt folyt például a bácskai területek betelepítése. Belenézve Cothmann 1763-as bácskai kamarai pusztákról írott jelentésébe, kibontakozik a német telepek képe, és hogy milyen viszonyok várták a betelepülőket.²²⁸

...Ebédre Filipovára siettem, ahol 10 új kamarai házat már a betetőzésig készen találtam, és már régibb intézkedéseim szerint egy mészárszék és egy kovácsműhely építését újra sürgettem. Láttam, hogy az ideküldött és általam némi pénzsegéllyel ellátott néhány iparos már serényen dolgozik, és mindannyian házi dolgaik rendezésében szorgalmatoskodnak, és a kaszálási munkákra is készülnek...²²⁹

A műhelyek, lakóházak és templomok kamarai pénzen történt építése mellett beszámol az együttélés nehézségeiről is, elég példának az, mikor a szerbek marháikat kalkatúrában tartva a németeknek károkat okoztak. Mivel a jószágok összetaposták a vetést, a tulajdonosok pedig nem hajlandók állattartási szokásaikon változtatni Cothmann javaslatot tett eme népelemek áttelepítésre.²³⁰ Visszatérő gondot jelentettek a magántulajdon ellen elkövetett vétségek. A Bánátban a 18. század folyamán állandó problémát jelentett a növekvő számú szarvasmarhalopás, amely komoly anyagi terheket rótt az adminisztrációra, és jelentős erőfeszítéseket kellett tenni a közrend és a tulajdonvédeleme érdekében.²³¹ A második hullámban, Mária Terézia idején elsősorban Tolna, Bács-Bodrog és Baranya megyékbe érkeztek a betelepülni vágyók Lotaringiából, Trier környékéről, Svábszágából, Tirolból és még Svájcból is.²³² A német telepeseeknek csak egy része tudta kiállni a költözködésből, és az igencsak eltérő klímából adódó megpróbáltatásokat, ám az itt született nemzedékük már virágzó falvakat hozott létre a

²²⁷ Uo. 54.

²²⁸ Cothmann Antal: A bácskai kamarai puszták állapota és benépesítése 1763-ban, Iványi István fordítása, In: Trencsény Károly (szerk.): *A Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve 28.*, Zombor, Bittermann Nándor és fia Könyvnyomda, 1912.

²²⁹ Uo. 18-19.

²³⁰ Uo. 22.

²³¹ Kurucz György: Agrarwirtschaft und Kolonisation in Ungarn in 18. Jahrhundert. Ein Überblick aufgrund des ungarischen Forschungsstandes. In: Seewann, Gerhard; Kraus, Karl-Peter; Spannenberg, Norbert (Hrsg.): *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn, Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach dem Türkenzeit*, Oldenbourg Verlag, München, 2010. 81–101. 84.

²³² Kincses – Tuza 2020. 55.

Dunamenti megyékben, a Balatonfelvidéken és a Dél-Dunántúlon éppúgy, mint Békésben, vagy Zemplén, Szabolcs, Heves megyékben.²³³

II. József uralkodásának éveire esik a „nagy sváb-vonulásnak” (*großer Schwabenzug*) nevezett betelepülési hullám, amikor a legnagyobb lélekszámú betelepülővel lehet számolni.²³⁴ 1782–1787 között zajlott le a folyamat, aminek során körülbelül 85–90 ezer főnyi, elsősorban német telepest telepítettek le, főleg a Bácska és a Bánság területén. A Mária Terézia idején alkalmazott intézkedésekhez képest nagyobb kedvezményeket igyekezett nyújtani: nagyobb lakóházat, több földet, haszonállatokat, szekeret, a földesúri terhek alól tízévi mentességet, és vallásszabadságot garantált a betelepülőknek; amennyire lehetett igyekezett rajta tartani a szemét az ügymeneten, hogy ezeket a biztosított kedvezményeket idejében megkapják a bevándorlók.²³⁵ Bár eleinte nem nagy kedvvel jöttek a német telepesek – elterjedt a hír ugyanis, hogy Magyarország a németek temetője –lassan a népességbeáramlás olyan ütemű lett, hogy gazdasági korlátozásokat kellett bevezetni. 1788-ban kitört a háború a törökkel és ez véget vetett a folyamatnak.²³⁶

Az itt röviden vázolt impopulációs program az állam részéről költséges, bár hosszútávon megtérülő beruházás volt, és mindenképpen a 18. század egyik legfontosabb társadalomszervező munkájának tekinthetjük, 1686 és 1829 között mintegy 150.000 betelepülő érkezett az országba, és mint hosszútávú gazdaságpolitikai intézkedés a legsikeresebbek közt tarthatjuk számon.²³⁷ Falvak emelkedtek a pusztaságokon, melyhez egy jelentős templomépítési „hullám” is kapcsolódott: a ma is használatban lévő templomaink jelentős része ekkoriban épült. Az elhagyott területeken újraindult a földművelés, új típusú ipari növények jelentek meg, és lassan új mezőgazdasági eljárások honosodtak meg, köszönhetően elsősorban a betelepülő német telepesek fejlettebb mezőgazdasági kultúrájának. Kosáry Domokos megjegyzi, hogy a németföldről hozott árutermelő gazdaság tapasztalatait egy olyan országban igyekeztek átplántálni, amelyik addig javarészt önellátó gazdálkodást folytatott. Az újonnan jött a német telepesek igyekeztek az agrártechnológiai eljárásokat tekintve modernebb gazdálkodásuknak köszönhetően feleslegként jelentkező mezőgazdasági termékeik egy részét a piacon értékesíteni, az abból származó hasznot további földek vásárlására felhasználni. A betelepítés költségeit 7.5 millió forintra becsülhetjük, ez Mária Terézia esetében 300 forintos fejenként

²³³ Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése, In: Ember Győző-Heckenast Gusztáv: *Magyarország története 1686-1790*, 4/I. kötet, Budapest Akadémiai Kiadó, 1989. 51.

²³⁴ Kincses–Tuza 2020. 55.

²³⁵ Wellman 1989. 56–57.

²³⁶ Uo.

²³⁷ Kincses–Tuza 2020. 55.

állami támogatást jelent, II. József idejében ez 500-ra tehető.²³⁸ Tessedik Sámuel azon kritikája, miszerint talán megtérülőbb beruházás lett volna, ha a bécsi udvar inkább a hazai jobbágság áttelepítésére ad lehetőséget megfontolás tárgyává tehető.²³⁹

3.3. Kézműipar- és manufaktúrafejlesztés

A betelepítések során fontos szempontként jelentkezett az az elvárás, hogy iparosok, kézművesek költözzenek az országba. III. Károly idején a Temesköz újratelepítésre váró részeibe beköltöző iparosoknak 15 évi adómentességet és egyéb kedvezményeket ígértek, de így sem érkezett olyan létszámú kézműves-iparos, ami nagyobb volumenű állami iparfejlesztést indukált volna.²⁴⁰ Alapvető probléma volt a Magyar Királyság társadalomszerkezete: hiányzott az a tőkével rendelkező polgárság, mely társadalmi csoport bekapcsolódhatott volna az ipari fejlesztésbe, a magyar nemességnek pedig nem volt érdeke a gazdasági-ipari fejlesztés, hiszen elsődleges célja adómentességének és politikai befolyásának körülbástyázása volt. 1726-ban, majd 1736-ban a Helytartótanács körlevelet bocsátott ki a megyékhez és a városokhoz, aminek célja az egyes vidékek területén működő iparosok létszámának az ipari tevékenységnek, illetve az egyes városok, megyék igényeinek felmérése volt.²⁴¹ Ezekből a felmérésekből – már ahol nem szabotálták el a válaszokat – kirajzolódik előttünk Magyarország kézművesekkel, iparosokkal való ellátottságának viszonylag megbízható képe. Ezek alapján kiderül, hogy míg 1726-os jelentések jórészt elutasítóak a céhes, kézműves iparosok letelepítést illetően, és egyetlen besztercebányai posztómanufaktúráról, valamint egy épülő libetbányai nagyolvasztóról értesítenek,²⁴² addig 1736-ra több megkérdezett törvényhatóság is befogadóbban viszonyul a kézművesek behívásához, de összességében jelentős változást nem hozott az eltelt tíz év.²⁴³

Ausztriában és Csehországban az 1750-es évekre, Magyarországon, inkább az 1760-as évek derekára tehető a manufaktúra-alapítások számának viszonylagos megugrása.²⁴⁴ A ma-

²³⁸ Wellmann 1989. 58.

²³⁹ Uo. 59.

²⁴⁰ Tuza 2018. 63.

²⁴¹ Heckenast Gusztáv: Magyarország ipara 1726-ban, *Történelmi Szemle*, 14. évfolyam, 1974. 320–329; Tuza 2018. 74–76.

²⁴² Heckenast 1974. 328.

²⁴³ Tuza 2018. 76.

²⁴⁴ Az örökös tartományokra és Csehországra. Heckenast 1974. 196. Magyarországra: Heckenast 1989. 1005.

gyar viszonyokat tekintve a kezdeti 1720-as 1730-as évek alapításait egy jelentős visszaesés követi, majd az 1760-as évektől felívelő manufaktúrális fejlődést látunk, egy kisebb 1770-es években tapasztalható megtorpanással, hogy az 1780-as évek iparpártoló, védővám-rendeletinek köszönhetően megint egy növekedés jelentkezzen. A manufaktúra jellegű üzemek meghatározásánál több kérdés is felmerül. Maga a szó a korabeli használatban eredetileg mindenféle szakszerűen üzemeltetett ipari tevékenységet jelentett, majd alkalmazták olyan üzemekre, ahol a munkafolyamatok racionalizálták, egy-egy munkafázist a termék előállításánál. Amikor manufaktúráról beszélünk legtöbbször textilipari, esetleg bőripari üzem ötlük fel, mint meghatározó típus, és ez volt valóban a legjellemzőbb tevékenység Magyarország esetén. Nem könnyű azonban megragadni a manufaktúrának a céhes kézműipar és az árutermelő háziipar (*verlag, putting out*) típusú termelésből való kiemelkedésének folyamatát sem.²⁴⁵ Ezért Batthyány egyes üzemait, vállalkozásait sem egyszerű kategorizálni, mert a korabeli sajtóforrások, Korabinsky és Vályi statisztikai lexikonjai esetleg fabrikának írják le, sőt maga Batthyány is *fabrique, manufacture* szóval utal ezekre leveleiben, de a termelési sajátosságok és volumen alapján úgy tűnik, hogy a háziipari bedolgozás nagyon is jellemzi ezeket korai üzemeket.²⁴⁷ Egy másik problémával is számolnunk kell, ha Batthyány ipari tevékenységét elemezni kívánjuk, és erre Heckenast Gusztáv is felhívja a figyelmet, mégpedig az a kérdés, hogy a 18. századi bányászati tevékenység mennyiben írható le a manufaktúra termelési sajátosságai szerint. A 18. századi bányaművelés a dolgozók létszámával, a tevékenységek komplexitásával (kitermelés, osztályozás, zúzó-aprító feldolgozás, pörkölés, olvasztás, hámorokkal való fémmegmunkálás és sorolhatnánk a bányászati tevékenység profiljához igazodó további eltérő munkafolyamatokat), a munkaszervezésben és a termelésben, lényegében azt a szerepet töltötte be, amit a textiliparban a manufaktúrák.²⁴⁸ Batthyány Tivadar borostyánkői bányászati tevékenységével és vitriolüzemével, valamint horvátországi vasbányájával kapcsolatban is hasonló komplexitással találkozunk, így ezeket is ekképpen kezeljük.²⁴⁹ A vállalkozásai kapcsán leképeződik szinte az összes termelési modell: a siklósi selyemáru-üzem a bedolgozós típushoz áll közel, a tarcsai posztóüzem több forrás szerint is igazi manufaktúráként működött, a nadelburgi fém-

²⁴⁵ Németh Györgyi: Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József-korabeli manufaktúratáblán, In: Németh Györgyi–Veres László (szerk.): *Manufaktúrák Magyarországon* 1. Manufaktúratörténeti Konferencia Miskolc, 1989. október 16–17. Miskolc, 1989. 7.

²⁴⁶ Heckenast Gusztáv: Magyarország vastermelése II. József korában. *Századok*. 120. évfolyam 1986. 1040–1094. 1092.

²⁴⁷ A korai textilmanufaktúrák eltérő termelési sajátosságaira lásd: Endrei Walter: *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*. Akadémiai kiadó, 1969. 86–90.

²⁴⁸Uo.

²⁴⁹ Heckenast 1991. 264.

megmunkáló pedig már inkább egy gyárhoz hasonlítható többszáz fős alkalmazotti létszámával, üzemhez kötött gépeivel. A bányászati és hajóépítői vállalkozásai pedig szintén – üzemmértét és munkaszervezését tekintve – manufakturális egységeknek tekinthetők, bár az itt elvégzett komplex munkafolyamatok miatt nem is igen értelmezhetőek ezek az üzemegységek a céhes keretekre.

Az egységes birodalmiszintű iparfejlesztésben a fordulópontot Szilézia elvesztése, és az ezzel elodázhatatlanná váló, a Birodalom egyéb területein történő manufaktúratelepítés, ipar reorganizáció jelentette. 1746-tól működött először Philpp-Joseph Franz Kinsky (1700–1749), majd Rudolf Chotek (1706–1771) vezetése alatt, de a császár, Lotharingiai Ferenc (1708–1765) tényleges irányításával, a gazdaságirányítás feladatait egy centralizált hivatal az *Universal-Kommerz-Direktorium* látta el, ami a kereskedelem, a közlekedés, a manufaktúrák és általában az iparfejlesztés ügyeivel foglalkozott.²⁵⁰ A hivatal több átszervezést is megélt, 1762-ben Kommerzhofrat néven működött tovább, és 1776-ban, amikor a cseh és osztrák területek vámúniója létrejött szintén történtek adminisztratív változások, de az alapvető funkciói nem változtak, hacsak annyiban nem, hogy a korai évek után hatásköre Magyarországra már nem terjedt ki, és elsődlegesen az alsó-ausztriai és cseh területek iparfejlesztésével, iparvédelmével foglalkozott. Azonban kapcsolati rendszerével – minthogy tagjai az iparfejlesztésben érdekelt osztrák és cseh arisztokraták közül kerültek ki – képes volt más gazdaságirányítási szerveket befolyásolni, és a nem kívánatos magyarországi konkurencia háttérbe szorítását kieszközölni.²⁵¹

A birodalmi iparpolitika a felvilágosult abszolutizmus éveiben két korszakra osztható: az 1770-es évek előtti merkantilista, protekcionista szellemű, valamint az azt követő, már a fiziokratizmus és szabad kereskedelmi elveket követő, kevésbé gyámkodó időszakra. Egyes manufaktúrák esetében, figyelembe kell venni, hogy bár némelyikük császári-királyi privilegizált manufaktúráként szerepel a forrásokban, valójában nem, vagy csak részben tekinthetők állami vállalkozásoknak. Az udvari kamara folyamatos likviditási gondokkal küzdött, nem szívesen investált kétes jövőjű ipari vállalkozásokba, ezért a protekcionizmus a vállalkozás privilegizálásában nyilvánult meg: monopólium biztosítása, a konkurens külföldi áru behozatalának tilalma, vám- és adókedvezmények nyújtása, és az adott üzemegység mentesült a ka-

²⁵⁰Hanns Leo Mikoletzky: Franz Stephan von Lothringen als Wirtschaftspolitiker. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 13. Band. 1960. 231–257.

²⁵¹Heckenast 1973. 198.

tonai beszállásolás, munkásai pedig a hadkötelezettség alól.²⁵² A biztosított kedvezmények dacára a manufaktúratabellák „min lehetne javítani” oszlopából azonban kiderül, hogy e protoindusztriális üzemek sokszor küzdöttek termelési és értékesítési nehézségekkel, szakmunkáshiánnyal, és tőkehiánnyal, a Batthyány-féle Vas vármegyei üzemeknek még vámok is gondot jelentettek az 1780-as évek elején.²⁵³

Az udvari arisztokrácia is egyre gyakrabban kapcsolódott be az ipari tevékenységbe, például a Kinsky-család egyik tagja, Jan Maximilian Kinsky (1705–1780) 1756 és 1762 között tíz különböző manufaktúrát alapított csehországi birtokain, többek között egy luxusigényeket kiszolgáló üveg- és tükörüzemet. Őt és a családját azért érdemes ehelyütt kiemelni, mert a szakirodalomban sokszor emlegetett cseh mágnás, Batthyány Tivadar nagybátyja volt, ahogyan nagybátyja volt, a fent már említett és 1749-ben elhunyt Philipp Kinsky is, aki az Universal-Kommerz-Direktorium vezetői pozícióját 1746-ig betöltötte. Batthyány Tivadar édesanyja, Kinsky Terézia révén kapcsolódott a családhoz, aki az itt említett manufaktúralajdonosnak és a gazdasági vezetőnek, a nővére volt. Mindhárman Wenzel Norbert Octavian Kinsky (1642–1719) cseh kancellár gyermekei voltak.²⁵⁴ Amikor tehát 1769-ben Batthyány át- és megveszi a nadelburgi fémüzemet, és más manufaktúrák üzemeltetésébe, bányaművelésbe fog, volt előkép és protekció is, hiszen az Universal-Kommerz-Direktorium hivatalvezetői pozíciójában a Kinsky famíliát követő Chotekokkal is rokoni kapcsolatban álltak. Batthyány továbbá rendelkezett ausztriai és cseh indigenátussal, a Bécshez területileg közel eső nadelburgi fémüzemet minden adminisztratív probléma nélkül működtethette.²⁵⁵ Hozzá kell tenni ehhez az adás-vételhez, hogy Batthyány olyan időszakban veszi meg az üzemet, amikor az iparfejlesztési politikát átmeneti megtorpanás jellemzi, és az udvar éppen szabadulni kívánt a kincstárra terhes üzemektől.²⁵⁶

Igencsak pozitív a megítélése szakirodalmunkban az iparfejlődésre és manufaktúratelepítésekre vonatkozó intézkedéseknek a II. József uralkodásának idejében.²⁵⁷ Fentebb már vázoltuk azokat főbb gazdasági (szak)irodalmi alapokat és hatásokat, melyek II. József gazda-

²⁵² Uo. 192

²⁵³ Uo. 192.

²⁵⁴ Cerman, Ivo: *Chotkové. Příběh úřednické šlechty*. Praha. 2008. 92, 109. A fordításban köszönet Fehér Jánosnak.

²⁵⁵ Az adás-vétel általunk ismert legkorábbi említése: Beer, Adolf: *Studien zur Geschichte der österreichischen Volkswirtschaft unter Maria Theresia*. I. Band. Die österreichische Industriepolitik. Wien 1894.102. A vételárat 270.268 forintban határozták meg, amit a gróf évek alatt, sok adminisztratív huzavona árán fizetett csak meg. Az üzemről és az ott folyó termelésről lentebb Batthyány ipari tevékenységének elemzésénél lesz szó bővebben.

²⁵⁶ Beer 1894. 102.

²⁵⁷ Heckenast 1973. 200.

ságirányítási szemléletét meghatározták. Konrad Schünemann mutat rá először arra, hogy II. József gazdaságpolitikai kérdésekben nem köti le magát egyetlen gazdaságpolitikai irányzathoz sem, gazdaságpolitikája eklektikus. Megfogalmazása szerint: „Nagyon sokat átvett a fizokratáktól és szabadkereskedőktől, de a leglényegesebb pontban megmarad a merkantilista politika mellett...A leghatározottabban küzdött minden kényszerítő politika ellen a belső ügyekben és minden a gazdaságot zavaró akadály ellen, amely a monarchia egyes országai közt fennállt. De éppen oly erélyesen síkraszállt a külföldtől való elzárkózás érdekében, más szóval ő volt az összmonarchia gazdasági autarchiája gondolatának az atyja.”²⁵⁸ A jobbágyrendelet (1781) a jobbágyok szabad helyváltoztatásának biztosításával valamelyest könnyített a krónikus munkaerőhiányon, hiszen a szabad költözés elvi biztosításával további munkaerőforrásokat bocsátott a manufaktúrák rendelkezésére.²⁵⁹ A valóságban ezzel elenyésző számú szabaddá vált jobbágy tudott élni.²⁶⁰ A türelmi rendelet (1781) lehetőséget biztosított a protestáns, tőkével és vállalkozó kedvvel bíró szakemberek számára, a zsidóságot érintő emancipációs rendelet (1781) elhárította az akadályokat az iparba befektetni kívánó, műhelyt, manufaktúrát nyitni kívánó zsidó vallású vállalkozók előtt.²⁶¹ Az újonnan kialakított vámrendszer (1784) kizárta a birodalom piacáról a belföldi vállalkozó idegen versenytársait, azonban Magyarországot és Erdélyt beolvasztották a Habsburg birodalom egységes vámterületébe. Ez nem jelentette ugyanakkor mégsem az osztrák tartományok és Magyarország közötti vámvonnal megszüntetését. Amikor a magyar-erdélyi kancellária felterjesztésben tájékozódni kívánt, hogy az új rendszerben milyen lesz Magyarország és az örökös tartományok vámügyi viszonya, azt a választ kapta, hogy amíg Magyarországon nem ugyanolyan az adórendszer, mint az örökös tartományokban, addig az eddigi vámrendszert kell fenntartani. Az államtanácsi állásfoglalás az ügyben így fogalmaz: „Ami a német örökös tartományok és Magyarország közti vámokat illeti, változás nem történhetik, amíg el nem érkezik az a szerencsés időpont, amikor az egész monarchia minden árujának teljesen szabad forgalma megengedhető lesz.”²⁶² Mégis valamelyes előrelépést jelentett az Erdéllyel létrejött vámúnió, és a birodalmi gazdaságirányítás tágabb horizonton az összbirodalmi egységes vámterület koncepciójának gondolatával

²⁵⁸ Schünemann, Konrad: Die Wirtschaftspolitik Josephs II, in der Zeit seiner Mitregentschaft. *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*. XLVII. Band. 1. Heft. 1933. 47. Idézi: Csapodi Csaba: A vámhatár megszüntetése Magyarország és Erdély között 1784-ben. *Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 1934. 365.

²⁵⁹ Heckenast 1973. 200.

²⁶⁰ H. Bálázs Éva: *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800*. Budapest, CEU Press. 1997. 222–223.

²⁶¹ Beales 2009. 186–193. A zsidókra vonatkozó rendelet hatásaira Uo. 193–210. A zsidóság helyzetének mélyebb analizisét lásd: Katz, Jakob: Kifelé a gettóból A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870. Budapest, 1995.

²⁶² Válasz a Magyar Udvari Kancellária 1784. január 25-ei felterjesztésére. Államtanácsi jegyzőkönyv 1784:2410. idézi: Eckhart 1958. 39. Az átfogó integrációs politikáról lentebb lesz szó.

lépett elő. Minthogy a szerzetesrendek feloszlásával számos szabadon felhasználható épület állt rendelkezésre, az állam alacsony áron, sőt előfordult, hogy a vételár megfizetése nélkül bocsátotta használatba a korábban rendi ingatlanállományt az ipari termelésben érdekelt befektetők számára, megoldva ezzel a manufaktúraalapítók üzemelhelyezési gondjait. Az állam egyre inkább szakított a merkantilizmus közvetlen dotációval operáló iparpolitikájával, és csak kivételesen részesítette az ipari vállalkozásokat pénzügyi támogatásban.²⁶³ Birodalmi szinten a 18. század második fele tekinthető a manufaktúrakorszak fellendülésének, amely időszakban mindenképpen az 1780-as évtized a csúcspont, amely egybeesik a magyarországi manufaktúrák számának a csúcsával.²⁶⁴ Mindazon gazdaságpolitikai intézkedések ellenére, amelyek Magyarország kézműves és manufakturális iparát az örökös tartományok iparcikk-előállításával szemben hátrányosan érintették, egy viszonylagos gazdasági növekedésről lehet beszámolni, szemben az Eckhart féle hanyatláselmélettel. Heckenast Gusztáv szerint, Magyarország a XVIII. század elején sem állt egy szinten a Habsburg-monarchia nyugati részével és a birodalmi gazdaságpolitikai optikán keresztül fejlesztésre a már meglévő, vagy legalább valamelyes hagyományokkal rendelkező kézműipari gócpontok érdekében történtek lépések.²⁶⁵ Az így kidolgozott konkrét elképzelések és javaslatok összhangban álltak a birodalmi politikával: a Habsburg-állam megerősödését és egységesülését kívánták előmozdítani. Kosáry Domokos kiemeli azt is, hogy: „Magyarország már 1754 előtt – Mária Teréziának a magyar rendek által oly sérelmesnek ítélt vámrendeletét megelőzően is – alárendelt, elmaradott agrárpiac volt. Magyarország tehát mint elmaradt agrárország és mint nyugati iparcikkek vásárlója hagyományosan előnytelen helyzetben lépett a XVIII. századba. Ezt az egyenlőtlen-séget és ipari elmaradottságot nem az osztrák gazdaságpolitika hozta létre. Az elmaradottság és a gazdasági függőség a XVI. század óta fennálló, egymással párhuzamos és összefüggő jelenségei voltak Kelet-Közép-Európa történetének. [...] Az osztrák vámpolitika...nem változtatott e több évszázados jelenségek lényegén, sem az alapvető gazdasági struktúrán.”²⁶⁶

---

²⁶³ Heckenast 1973. 200.

²⁶⁴ Heckenast 1989.

²⁶⁵ Uo. 199.

²⁶⁶ Kosáry 1980. 35.

3.4. Birodalmi integráció, vám- és kereskedelempolitika

A telepítési politikán túl az újszerzeményi területeknek a beillesztése és a Magyar Királyság gazdaságának integrációja vált Habsburg gazdaságpolitika egyik kulcskérdésévé. Az egységes gondolkodás ugyanis a Habsburg Birodalomban a Magyar Királyság helyzetéről gazdaságpolitikai tekintetben a 18. század második felének terméke, és a sokszor használt beillesztés fogalom ebben a koherens, a birodalmat egységes piacként kezelő elméleti konstrukcióban értelmezhető.²⁶⁷ Korábban is léteztek pénzügyi megfontolások a kincstár feladataira, az adóztatásra, a pénzverésre, és a vert címletekre vonatkozó intézkedések, de ezek a fiskális politika részeként jelentkeztek. Az egységes szemléletű, birodalmi gazdaságpolitika immár nem csupán pénzügypolitika: nemcsak több adót és több vámbevételt kívántak, hanem jobb módú, képzetesebb adózót és a nagyobb volumenű áruforgalmat.²⁶⁸ Újranyitottak réz- és ezüstbányákat,²⁶⁹ folytak telepítések, és adókedvezményekkel iparosokat, kézműveseket csalogattak Magyarországra. Egységes, az adózó nép jólétét, gazdaságfejlesztő, gazdasági struktúrák átalakítását célzó intézkedések, Mária Terézia és II. József idején jelentkeznek számosan. Magyarország gazdaságpolitikai szempontú integrálásának gondolata, és a birodalom alkotórészeire vonatkozó egységes adó-, vám-, kereskedelem- és iparpolitikai kialakítása is Mária Terézia és fia, II. József idején jelentkezik.²⁷⁰

A Magyar Királyságot továbbá, gyarmatnak sem tekinthetjük, mai terminológiáinkat és definícióinkat figyelembe véve, ahogy több szerző megállapította, Magyarország és a Habsburg Birodalom viszonyrendszerét vizsgálva.²⁷¹ Oláh Miklós, esztergomi érsekre hivatkozva helyesebb, ha Európa éléstáraként tekintünk e területre, mely már csak földrajzi adottságainál fogva is mezőgazdasági termékekkel: élő állattal, elsősorban marhával, lóval, juhval és borral látta el az osztrák, észak-itáliai, bajor, de még a nyugatibb német és németalföldi vidékeket is.²⁷² Nota bene, még a török hódoltsági időkben is folyt a kereskedelem, és főként

²⁶⁷ Heckenast 1989. 503–507.

²⁶⁸ Uo. 504.

²⁶⁹ Rendelet Hont, Bars, Zólyom, Túróc, Liptó vármegyék utasítása 200 ló és 500 munkás kiállítására a selmeci bányák újranyitására. Lásd erre: Schmidt, Franz Anton (szerk.): Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche: Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Grossfürstenthums Siebenbürgen. II./VI. 1834. 28.

²⁷⁰ Csupán 1746-ban szerveztek az egész birodalom központi gazdasági irányításáért felelős kormányhatóságot, az Universal-Kommerzien-Direktoriumot, 1762-ben ennek helyére lépett a Kommerzienrat. Lásd: Heckenast 1989. 505.

²⁷¹ Elsősorban Eckhart Ferenc fentebb említett 1922-es és 1958-as munkáira kell itt hivatkoznunk.

²⁷² Nemkülönböztetve annyi a marhacsorda, kecske- és juhnyáj, akkora a bőség mindenféle vadban, hogy nemcsak Magyarország érzi ennek előnyét, de a vele szomszédos tartományok is részesülnek belőle. A marhák egyrészt

hódoltsági területről indult ki. Oláh ezt a mohácsi vést követő években veti papírra, de a 18. században is ez volt a fennálló képlet, és a 18. század végi 19. század eleji gabonakonjunktúra idejéig a legmeghatározóbb mezőgazdasági exportcikkek e termékek maradtak továbbra is. A gyarmat-toposzra visszatérve, azt kell mondanunk, nem egyedül Magyarország esetén kerül elő ez a terminus. Kenneth Maxwell Pombal márkiról írott életrajzában ez a mottó olvasható: „Portugália angol gyarmat”.²⁷³ Történetileg Anglia és Portugália között nem volt semmiféle perszonálunió, de volt komoly gazdasági függőségi viszony, ami Choiseul külügyminisztert eme megnyilatkozásra sarkallta.²⁷⁴ Igaz persze, hogy a gyarmat kifejezés tartalmilag nem tisztázott, földrajzilag és időben is eltérő sajátosságokkal lehet leírni, sőt még a korszak gazdasági szakírói, köztük Berzeviczy Gergely, de maga Batthyány Tivadar is is használja ezt a terminust, azonban egy-két fontos pontban rögzíthetők a gyarmatosítás ismérvei.²⁷⁵ A legfontosabb, hogy a helyi uralkodó osztály elveszíti hatalmi privilégiumait és birtokait. 1686 után I. Lipót (1657–1705) és I. József (1705–1711) próbálkozott ilyen lépésekkel, de a Rákóczi-szabadságharc és az azt lezáró szatmári béke, illetve a *Pragmatica Sanctio*, megszüntette a gyarmatosítás politikai feltételeit.²⁷⁶ Az örökösödési háborúban marginalizálódó, Szilézia elvesztése után a nyugati gazdasági színvonalhoz csupán felzárkózni vágyó Habsburg Birodalomnak pedig már nincs olyan kényszerítő ereje, hogy a Magyar Királyságot valódi gyarmatként kezelje. Tény azonban, hogy a magyar gazdaság elsősorban nyersanyagszállító és agrárország volt, és tény az is, hogy gazdaságpolitikánkat Bécsből határozták meg, mivel egy egyre inkább centralizálódó birodalom részeként kellett működnünk, és különösen nem volt döntő szavunk az export- és vámpolitikánk meghatározását illetően. A birodalmon belüli munkamegosztásban az iparcikkek előállításának feladata már csak a történeti folytonosság miatt is a nyugati tartományokra tartozott. Még maga Hörnigk, az osztrák kameralista is úgy írja le Magyarországot, hogy bányakincsekben gazdag, és „valóságos kenyér-, zsír- és húsbánya.”²⁷⁷ A

Itáliának Velence környékére eső teljes területét, másrészt Ausztriát, Morvaországot, Bajorországot, a Sváb hercegséget és Németország népeit egész szélében ellátják élelemmel. Oláh Miklós: *Hungaria*, Budapest, Magvető Kiadó, 1985.74–75.

²⁷³ Maxwell, Kenneth: *Pombal, Paradox of the Enlightenment*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

²⁷⁴ H. Balázs Éva: *Európai gazdaságpolitika, magyar válasz. História Könyvtár, Előadások a történettudomány műhelyeiből*, Budapest, MTA TTI, 1996, 7.

²⁷⁵ Berzeviczy Gergely: *De commercio*: „Kitűnik tehát ezekből, hogy a harminczadrendszer az osztrák tartományokkal szemben Magyarországot tökéletesen olyan állásra szorította, a minőt gyarmatinak szokás nevezni, s mely viszony a barbár indus népek és némely európai ország között áll fenn.” Berzeviczy Gergely: *De commercio et industriae*, 1797, Lőcse, ford. Gaál Jenő, 211.

²⁷⁶ Hanák Péter: Hozzászólás a vitához. In: H. Balázs Éva, 1996, 19.

²⁷⁷ ... in Summa Ungarn eine wahre Brot-, Schmalz- und Fleischgrube, von deren zu reden ich abbreche, damit ich nicht einen gedingten Lobsprecher abzugeben scheine.” Otruba, Gustav: Philipp Wilhelm von Hörnigk: Österreich über alles, wan es nur will. Wien, 1964.76; Hörnigk, Philip Wilhelm von: *Oesterreich über alles, wann*

jeles kameralista szerző nemigen járt Magyarországon, megállapítás minden bizonnyal Oláh: *Hungaria* című mű

vén alapul.²⁷⁸ A gyarmat-problémát leginkább felszínre hozó kereskedelmi és vámpolitikai intézkedések eredményeként létrejövő osztrák-magyar gazdasági kapcsolat átfogó statisztikai elemzése adna megnyugtató választ erre a kérdésre. Ezen felül e vizsgálatoknak ki kellene egészülniük eszmetörténeti kutatásokkal, melyek a „gyarmat” kifejezés jelentésváltozásait időben, kontextusaiban vizsgálják.²⁷⁹

A birodalom központi gazdasági kormányzatának, aminek udvari kamarai tanácsosként maga Batthyány Tivadar is része volt, az 1746-os, 1762-es, majd az 1782-es átalakítása mind fontos állomásai voltak a központosított gazdaságpolitika kialakításának. Az utóbbi, az 1782-es reform során a *Vereinigte Hofstelle* felállításával II. József egy integratív gazdaságpolitikai kormány szervet hozott létre. Ebben a meghatározó gazdaságpolitikai és pénzügyigazgatási irányokat megszabó döntéshozók: Leopold Kolowrat-Krakowsky (1727–1809) a *Vereinigte Hofstelle* vezetője, Karl Friedrich Anton Hatzfeld (1718–1793), az Udvari Kereskedelmi Tanács elnöke (*Hof-Commerzien-Rat*) és Karl Zinzendorf (1739–1813), az Udvari Számvevőség vezetője (*Hofrechenkammer*) lettek. A Wenzel Anton Kaunitz²⁸⁰ (1711–1794) államkancellár vigyázó felügyelete alatt működő Államtanács (*Stattsrat*) pedig a gazdaság-, kereskedelem- és közlekedéspolitikát közpolitikai szempontból felügyelő tanácsadói szervként meghatározó fontosságú volt a 18. századvégi Magyar Királyság gazdaságpolitikai lehetőségeit tekintve, úgy, hogy 1785-ig, Izdenczy József (1733–1811) kinevezéséig magyar származású tanácsosa nem volt ennek a tanácsnak.²⁸¹ Kaunitz és az itt felsorolt államférfiak elsősorban a császár birodalmi integrációs politikáját szolgálták, mely gazdaságpolitika programjának homlokterében az örökös tartományok iparfejlesztése állt. Ehhez az alapot a Magyarországról kedvező vámfeltételek mellett importált nyersanyagok: többek közt réz, kén, salétrom, hamuzsír, illetve agrártermékek széles vertikumának behozatala szolgált. Ka-

---

es nur will, das ist..., kiadási hely nélkül, 1684. angolul lásd: Rössner, Philipp (szerk.): Hörnigk, Philip Wilhelm von: *Austria Supreme (if it so Wishes)* 1684. ‘A Strategy for European Economic Supremacy’, London, 2018.

²⁷⁸ Tuza 2018. 28.

²⁷⁹ Példának okáért a 18. század utolsó harmadában az észak-amerikai államok függetlenedési törekvései a „*no taxation without representation*” gondolatának jegyében alaposan átkeretezte a gyarmati lét fogalmát. Szántay Antal, In: H. Balázs 1996. 21.

²⁸⁰ Wenzel Anton Eusebius von Kaunitz-Rietberg osztrák kancellár, diplomata. Részletes életrajz: Grete Klingenstein: *Der Aufstieg des Hauses Kaunitz*, Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 1975; H. Balázs Éva: Négy portré (Mária Terézia, Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels) *Történelmi Szemle*, 29. évfolyam, 1986/3-4, 556–561; Franz A. J. Szabó: *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753-1780*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

²⁸¹ Dickson 1987. 212–256; Szántay 2018. 1106–1110.

unitznak egy korábbi, 1761-es államtanácsi vótuma kifejezi a fő törésvonalakat, mely birodalom két nagy alkotó eleme, az örökös tartományok és Magyarország közt húzódtak, és hosszú távon – a józsefi adminisztrációt idejét is ideértve – meghatározták az osztrák gazdaságpolitika irányait:

„Ha a nagy és áldott Magyar Királyság helyes alkotmányt kaphatna, a dicsőséges uralkodóház hatalma megkettőződne és a bölcs kormányzás a legszebb gyümölcsöket nevelhetné. Magyarország tehát igen nagy figyelmet érdemel és ugyanolyan anyai gondoskodást, mint a többi örökös tartomány. Csakhogy alkotmánya sajnálatos módon még olyan, hogy a király és az ország jóléte egymást kizárják. Ugyanis, ami az ország terményeinek értékesítése, gyárak létesítése, a gazdasági élet fellendítése érdekében történne, az nem az adófizető jobbjának, hanem annak a nemességnek hozna hasznot, amely az állam terheitől teljesen mentesített.”²⁸²

A magyarországi nemesek – és teyük hozzá az egyházi birtokok – adómentességének kritikája itt is kiviláglik. A közteherviselés visszautasításának jogi alapja az 1741-es 8. tc. volt, mely megerősítette a korábbi 1715-ös, és 1723-as adómentességet garantáló kitételeket.²⁸³ A magyar rendek vonakodása és a rendi kiváltságokra való hivatkozása a kormányzat számára remek hivatkozási alap lett az 1754-55-ös, 1766-os és az 1775-ös vámrendeletek érvénybe léptetésére. Ezek a magyar kereskedelemre korlátozó jellegűek voltak, és időről-időre termékspecifikusan is változtak, annak megfelelően, hogy a központi gazdaságpolitikai érdekek mit kívántak.²⁸⁴ A józsefi gazdasági integrációs politika kulcsa a korlátozó jellegű vámkorlátok feloldásának, valamint az ipar- és közlekedésfejlesztés lehetőségének ígérete volt, melynek fejében a rendeknek le kellett volna mondaniuk adómentességükről. A nemesi birtokra is kivetendő földalapú adóbevétel lett volna az ellentételezése az örökös tartományok gazdaságát érő negatív hatásoknak, melyek az olcsóbb magyar termékek megjelenésével a Lajtán túli területeket érintették volna.²⁸⁵ A császár tájékoztatta erről Pálffy Károlyt (1735–1816) Magyarország és Erdély akkori udvari alkancellárját egy 1785. december végén kelt levelében:

²⁸² H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*, Budapest, Magvető, 1987, 67–68. Az eredeti német tanácsülési jegyzőkönyvet közli: Ember Győző: *Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768, Erste Mitteilung, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae* 6. kötet, 1-2. 1959. 135.

²⁸³ Márkus Dezső (szerk.): *1740–1835. évi törvényczikkek, Magyar Törvénytár 1000–1895*, Corpus Juris Hungarici, Millenniumi emlékkiadás 7, Budapest, Franklin Társulat, 1901. 25.

²⁸⁴ Skerlecz 1914. 356–401. Fordította: Berényi Pál.

²⁸⁵ Eckhart 1958. 48.

„Az összes illetéket, amelyeket a harmincadhivatalokon Magyarország minden német örökös tartományokba szállított terméke után szednek, megszüntetnék, és szárazon és vízen a tenger felé teljesen szabad forgalmat engedélyeznék... Továbbá gyárak alapítását, amelyek most az örökös tartományokban meglehetősen gyarapodnak, Magyarországon eddig nemhogy nem támogatták, hanem gátolták, holott a jövőben ott is elterjedhetnének és a megélhetéshez és a külföldi pénz beáramlásához végtelen sokkal hozzájárulhatnának, mert a nyersanyagok legnagyobb részben az országban vannak és a munkaerő is sokkal olcsóbb, mint a német örökös tartományokban, mivel az életszükségleti cikkek kevésbé drágák.”²⁸⁶

E tervezet első lépéseként mindenféle, a rendekkel történt egyeztetés nélkül megkezdődtek a kataszteri felmérések, ami után a tervek szerint a „méltányos és szükséges” adókivétel megállapítása e felmérések alapján a rendekkel való egyetértésben születne meg.²⁸⁷ Az uralkodó a tervezet véghezvitelében, a rendek támogatásának megszerzésében kérte Pálffy alkancellár közreműködését, azzal a figyelemreméltó kitételrel, miszerint e tervezet eredményességétől fog függeni, hogy Magyarország az örökös tartományokkal azonos megítélésben fog-e részesülni, vagy gazdaságilag alárendelt, gyarmati sorban marad végképp:

„E döntéstől fog függeni, hogy Magyarországot az örökös tartományokkal való viszonyában egyenlő módon kezeljék-e, vagy ellenkezőleg pusztán gyarmatnak kell-e tekinteni, amelyből az ipari termelés további emelkedésének lehető megnehezítése és az országban elhelyezett katonaság olcsóbb ellátásához szükséges cikkek alacsony árának megtartása útján a lehető legnagyobb hasznot húzzák ki, anélkül, hogy csak gondolni lehetne némely összegek visszafolytatására.”²⁸⁸

Az adminisztratív korlátozások mellett az infrastrukturális elmaradottság jelentette a legjelentősebb fékező erőt a magyar kereskedelmi törekvések tekintetében. Minthogy a megtermelt agrártermékek, ömlesztett áruként elsősorban folyóvizeinken tudtak volna rendeltetési helyükre, távolabbi piackörzetekbe eljutni, a folyóvizek hajózhatóvá tétele jelentett volna a megoldást több kereskedelempolitikai röpirat szerzője szerint. Történtek lassú kezdeményezések a belföldi vízi forgalom élénkítésére a Magyar Királyság folyóvizein, de ezek nem bizo-

²⁸⁶ II. József levele Pálffy kancellárhoz, 1785. december 30. Idézi: Eckhart 1958. 49.

²⁸⁷ Uo.

²⁸⁸ Uo. 50.

nyultak elégségesnek egyrészt a technológiai háttér, másrészt az adminisztratív és végrehajtói apparátus szervezetlensége miatt.²⁸⁹

3.5. Az árutermelésbe és kereskedelembe belépő nemesség, infrastrukturális viszonyok

Már a késő-középkortól a Magyar Királyság egyik legfontosabb exportcikke a lábönhajtott marha volt: jól bejártatott kivitel volt ez, amely főként Észak-Itáliába, a dél-német tartományokba és a Habsburg Monarchia örökös tartományai felé irányult.²⁹⁰ A lábön hajtott marha exportjához tartós, burkolt utakra nem volt szükség, és mivel a hajtásból élő kereskedők legelők egész láncolatát bérelték, komoly sietségre sem voltak szorítva. A 18. század második felére azonban a marhaexport mellett – többek közt a török által elhagyott déli országrészek újratelepítésének köszönhetően – megnőtt a szántóföldi művelésbe vett földterület aránya. Itt, az új és régi földesuraknak a *neoacquistica* területekből²⁹¹ kiosztott és a kamarai birtokba vett földeken főként gabona- és egyéb szántóföldi növénytermesztésbe fogtak, olykor ipari célra felhasználható növények termesztésével foglalkozó mezőgazdasági kultúrát alakítottak ki. A kamarai birtokokon például kender-, indigó- vagy dohánytermesztést folytattak, selyemgubótermeléshez eperfákat ültettek. A 18. század elejétől folyamatosan újranítító bányák és a hajóvontatás felvevő piacot jelentettek a jó minőségű és jó áron értékesíthető, egyéges átmérőjű bányaköteleknek és egyéb műszaki köteleknek, de természetesen a mezőgazdaság és a katonaság is igényelte a kenderből előállítható termékeket, madzagokat, kanóco-

²⁸⁹ Lásd erre bővebben: Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*, Budapest, Országos Vízügyi Hivatal, 1973, 46–84; Petrovic, Nikola: *Hajózás és gazdálkodás a Közép-Duna-medencében a merkantilizmus korában*, Beograd-Novi Sad, Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia Történeti Intézet, 1982, 21–81.

²⁹⁰ Mályusz Elemér: Bajorországi állatkivitelünk a XIV-XV. században, *Agrártörténeti Szemle*, vol. 28. 1. szám, 1986, 1–33; Kenyeres István: A magyarországi réz- és marhakereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi hitelügyletek a XVI. század második felében. In: Baráth Magdolna–Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Bp.-Győr, 2012. 209–221.

²⁹¹ Újszerzeményi területek: olyan a töröktől visszafoglalt területek, melyek egy bizottság, a *Neoacquistica Commissio* által kerültek újból földesúri tulajdonba. A földre vonatkozó tulajdonjogot igazolni kellett, továbbá meghatározott összegű fegyverválságot volt köteles a földbirtokos fizetni, mivel az udvari kincstárat terhelték azok a háborús kiadások, melyek az adott föld visszaszerzésével jártak. A bizottság tevékenysége sok ellentmondással járt. Nem volt kivételes eset, hogy olyan földeket adományoztak el udvarhú, ám indigenátussal nem bíró személyeknek, mely birtokoknak okleveles tulajdonosa volt, a föld pedig jogilag nem szállt vissza a koronára. Lásd erről bővebben: Soós István: Esterházy Pál nádor és a *Neoacquistica Commissio*, *Századok*, 143. évfolyam, 4. szám, 2009. 802.

kat.²⁹² Az olyan festőnövények termelésének, mint az indigó vagy vörös buzér a bontakozó textilipar kiszolgálása volt a célja, és minthogy a dohányzás szokása kezdett egyre elterjedtebbé válni, és az amerikai gyarmati háborúk miatt akadozott a virgína dohány ellátás, a magyar dohánynak volt egy kisebb felfutása az európai piacokon, így a termesztőknek és a fermentálóknak ez is jó megtérülési lehetőségeket jelentett.²⁹³ A most csak illusztrációként felvillantott példákból kitűnik, hogy a gabonatermelés és az egyéb szántóföldi termelés előretörésének következtében megnövekedett az itt megtermelt agrártermékekhez kapcsolódó szállítási szükséglet. A lábön hajtott marhával szemben ezek olyan termékek azonban, melyekhez szállítási feltételeket, esetleges raktározási kapacitásokat jelentő logisztikai hátteret, infrastruktúrát kellett rendelni, hogy az a vásárlóhoz eljusson.

A szárazföldi úthálózaton történő forgalmat szekerekkel bonyolították, ami nehézkes és bonyolult volt. A szekeresgazdák vagy a hosszúfuvarba állított úrbéresek, elsődlegesen mezőgazdasági termékeket, főleg bort hordóban, gabonát zsákban, bőrt leterítve, gyapjút és dohányt bálában szállítottak, de tíz mázsánál több terhet bajosan tudtak fuvarozni egyszerre.²⁹⁴ A kortárs útleírások, kereskedelempolitikában érdekelt szerzők közül többen is leírják közúthálózatunk siralmas állapotát. Berzeviczy Gergely 1797-es *De commercio et industria Hungariae* című munkájában a magyar utakról azt olvashatjuk: „...nem könnyűek, legnagyobbbrészt kényelmetlenek, gyakran járhatatlanok. A fuvarozás nehézséggel jár: ár és idő tekintetében az bizonytalan ... Az utakon való előrehatolás roppant akadályai miatt az igavonó állatoknak gyakran fele is elpusztul.”²⁹⁵ Ezek a megállapítások elsősorban a folyószabályozás előtti Magyarország Tisza menti, kunsági, sárréti területeire jellemzőek, de más kiöntési területek közlekedési lehetőségei sem jobbak. Ezeken a helyeken a városok vízmentesített magaslatokon ülnek, azokat sárból hányt töltések kötik össze, mint a Kisújszállást és Karcag közti Kara János-gátja, hidak segítik a közlekedést, mint a karcagi zádor híd, és a parasztdvarokban megtalálható a csónak is mint bevett közlekedési eszköz.²⁹⁶ Ezeken „tsinált utakon” kerekessel járművekkel való közlekedés esős időben szinte lehetetlen. Különösen nehezen járha-

²⁹² A merkantilista gazdaságpolitikai tendenciákat követve újraindító bányákról lásd: Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld, szegény ország, Gazdaság és társadalomtörténeti kötetek 2*, Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, 2005, 335-351; Schmidt 1834. 28. A kötelelőállítás manufaktúrális hátterére lásd: Győriványi Sándor: A kötélgyártó kézműipar fejlődésének és a gazdasági kötélárak választékának néhány agrártörténeti vonatkozása, *Agrártörténeti szemle*, 3-4. szám, 1967. 332.

²⁹³ Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*, Budapest, Akadémiai Kiadó 1958. 93–97.

²⁹⁴ Gráfik 1992. 57–59.

²⁹⁵ Berzeviczy Gergely: *De commercio et industria Hungariae*, Lőcse, 1797, Magyar fordításban: Gaál Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadója, 1902. 227.

²⁹⁶ Antalffy Gyula: *Így utaztunk hajdanában*. Panoráma, 1975. 317–319.

tó a Karcag–Nádudvar–Szoboszló szakasz, de a Pest–Szolnok–Debrecen útvonal is Sárrét északi peremétől északra biztonságos távolságban fut. Skerlecz Miklós *Descriptiojában* is a Berzeviczyéhez hasonló panaszos sorokat találunk, habár ő árnyaltabb képet ad közlekedési hálózatunkról. A fő útvonalakat, a Bécsből Pozsonyba menőt, a Bécs–Buda–Erdély útvonalat, valamint a tengerpartot Kanizsán, Pesten át Galíciával összekötő, majd onnan Lengyelországba tovább vezető utat mint kereskedelemre jól használhatót, bár kétségtelenül bizonyos szakaszain javításra és fejlesztésre szorulóként írja le. Az ilyen típusú munkálatokat vámokból igyekeztek fedezni, amelyek a kereskedelemre ekképpen korlátozó jellegűek voltak, illetve a birtokosok és városok költségén későbbi kamarai megtérítéssel ezeket a javítási feladatokat a Helytartótanács delegálta alsóbb szintekre. A fő probléma mégis a feladatok elvégzésének illetékessége körül bontakozott ki; a híd- és útjavítások kérdése folyamatos vita tárgya volt a birtokos és az állam között.²⁹⁷ Lévén, hogy a korszakban még nem bér munkások végezték a feladatokat fizetés ellenében, amelyet egy részvénytársaság fizetett ki, hanem a birtokos jobbágiai úrbéres szolgáltatásként kirótt robotban, a máshonnan kieső robotszolgáltatás anyagi veszteségként jelentkezett a birtokos oldalán, ezért nem volt érdekelt az effajta munkálatok siettetésében.

A 18. század második felére eső, területileg expanzív, a jobbágiai terhek növekedésére építő, és emellett a birtokadminisztrációt racionalizáló-bürokratizáló termelési modell ahhoz vezetett, hogy olyan mennyiségű termékfelesleg keletkezett, melyet érdemes volt értékesíteni, főképp a bécsi felvevő piachoz közel eső, jobb infrastrukturális adottságokkal rendelkező területek birtokosainak. Nemcsak a Bácska, Baranya, és a Temes-vidék új földbirtokosai, hanem a nyugati piacokra könnyebben értékesítő nyugat-dunántúli és horvátországi területek földesurai, is egyre többen kapcsolódtak be az árutermelésbe, mind több eddig közöshasználatú földet vonva allodiális művelésbe.²⁹⁸ A többletermelés nyomán keletkező árfelesleg távolabbi piackörzetekben történő értékesítésének a szándéka, a (vám)külföldre irányuló kereske-

²⁹⁷ Skerlecz Miklós: *Descriptio physico-politicae situationis Regi Hungariae relate ad Commercium...* Fordította Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1914. 229–232.

²⁹⁸ Az úrbérrendezés előtti években, hogy megteremtsek a biztos és mindig elérhető munkaerőt, számos olyan rendelkezést hoztak a földbirtokosok, mely a különböző jogállású úrbéresekre egyaránt korlátozóak voltak, hagyományos szabadságjogaikra, kiváltságaikra fokozatos megszorítások érvényesültek. Példának Batthyány Lajos nádor és a körmenyi hajdúk esete hozható fel, mely esetben a korábban katonai szolgálatokért kiváltságolt hajdúk az 1760-as évekre már heti négy nap robottal tartoztak. Az ekképpen az úrbéresek kárára kialakított új viszonyt nem volt könnyű elfogadtatni a helyi lakossággal: egyre növekedett az elégedetlenség és az úriszék előtt elhangzott panaszos felszólalások száma. Lásd erre: Kondicsné Kovács Éva: Földesúr contra nádor, Parasztmozgalom a körmenyi uradalomban, In: Móricz Péter (szerk.): Batthyány Lajos nádor, Körmeny, Körmenyi Kulturális Központ és Könyvtár, 2017. 85.

delem azonban infrastrukturális akadályokba ütközött az ország túlnyomó részén a már említett vámpolitikai korlátozásokon túl.²⁹⁹

3.6. A belvízi közlekedés körülményei, a hajóvontatás

A szekereken való áruforgalom alternatívájaként kézenfekvőnek tűnhetett a vízi úton történő szállítás, főként, ha nagy mennyiségű ömlesztett árurol volt szó. A vasút, illetve az időjárás viszonyoktól függetlenül mindig járható utak megjelenése előtt pedig a tömegáruk: szálfa, só, homok, gabona szállításának más alternatívája nemigen volt. Még ma is jellemző a belvízi hajózásra, hogy a többi közlekedési ágazathoz képest kis energiafelhasználással és olcsóbban működik. Mai adatokat és közlekedési viszonyokat figyelembe véve, a belvízi hajózás fajlagos költségei tonnakilométerre számolva 6-7-szer kedvezőbbek a közúti forgalom adataihoz viszonyítva.³⁰⁰ Ezt a viszonyszámot vagy, ha úgy tetszik költséghányadost, a 18. század második felére vonatkoztatva, még inkább a vízi utak igénybevétele felé billen a mérleg nyelve, még akkor is, ha a vízi utak fenntartása szintén jelentős kiadást jelenthetett. A középkortól léteztek azok a bejáratott, sószállításra használt hajózó utak a Szamoson, a Tiszán és a Maroson, ahol élénk forgalom zajlott. Itt tutajokon úsztatták le az árut, majd a tutajok faanyagát is értékesítették, visszafelé irányba azonban, a folyásiránnyal szemben nem folyt tömeges áruszállítás. Más volt a helyzet a Dunán történő hajóforgalom esetén. A Magyar Királyság területén megtermelt és a 1730-as évektől árufeleslegként megjelenő gabonát és szántóföldi terményeket főként az örökös tartományok és az Adria irányába lehetett értékesíteni.³⁰¹ Létezett még egy kereskedelmi útvonal a Fekete-tenger felé, de erre nem volt piaca az agrártermékeknek, és majd csak a 18. század végén élénkül meg erre a forgalom az orosz–osztrák kereskedelmi kapcsolatok fellendülésével.³⁰² A gabonakivitel fő iránya Bécs felé mutatott, ez azonban éppen ellenkező volt a legjelentősebb vízi útvonal, a Duna folyásirányával, ezért a nagytömegű ömlesztett árut vízi úton hegymenetben kellett eljuttatni a bécsi piacok felé. Mivel a gőzhajózás előtti korszak hajózása kezdetleges szinten állt: gyenge minőségű,

²⁹⁹ Erre a problémára hívja fel a figyelmet Batthyány Tivadar röpirata is. lásd: Batthyány Tivadar: *Widerlegung des falsch genannten unpartheiischen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung vor der Krönung ihres Königs*, 1790. vagy Szapáry 1784.

³⁰⁰ Erdősi Ferenc: *Kelet-Európa közlekedése*, Pécs, MTA RKK, 2009. 339.

³⁰¹ Gráfik 1992. 19.

³⁰² Lásd ehhez: Halm, Hans: *Österreich und Neurusland I. Band: Donauschiffahrt und -handel nach dem Südosten 1718–1780*, Breslau, Verlag Thiel und Hintermeier, 1943, uő: *Habsburgischer Osthandel im 18. Jahrhundert. Österreich und Neirusland II: Donauhandel und Schiffahrt 1781-1787*, München, 1954.

fahajókon folyt a hajózás javarészt, és nem álltak rendelkezésre olyan nagy befogadóképességű vitorlások vagy sokevezős fahajók, amivel hegymenetben lehetett volna áruszállítás végezni, a hajóvontatás látszott egyedüli megoldásnak.³⁰³ Ritka kivétel jelentett ez alól Batthyány Tivadar 1781-ben épített *Bucentaurus* vitorlása. Batthyány hajózási vállalkozásairól lentebb részletesen lesz szó, most csak annyit jegyeznénk meg, hogy a vízi jármű létezése is kirívó példa volt a kor folyami árufogalmát tekintve. A 12 fős legénységgel működő hajó tölgyfából épült, több mint 50 méter hosszú és 10.000 hl gabona befogadására képes rajnai típusú vitorlás tengeri utakra is alkalmas volt, azonban a folyami szállítást folyásiránnyal szemben, elsősorban állati és emberi erőre támaszkodó hajóvontatással oldották meg.³⁰⁴

A magyarországi területek külkereskedelmi kapcsolatainak és vele párhuzamosan a közlekedés fellendítésének szándéka már I. Lipót idején, a török kiűzését követő években napirenden volt, de konkrét, valamelyes eredményt hozó állami intézkedések a Helytartótanács felállítását követő években történtek.³⁰⁵ Az I. Lipót idején Kollonich Lipót által szövegezett *Einrichtungswerk* már programjául tűzte ki a kereskedelem és a belvízi infrastruktúra fellendítését.³⁰⁶ Ez a szándék egyébiránt teljes összhangban volt az osztrák kameralisták, Becher, Schröder, és Hörnigk kereskedelempolitikai írásaival, amelyek a központi irányítású, összbirodalmi szintű kereskedelemfejlesztés programjával jelentkeztek.³⁰⁷ III. Károly (1711–1740) idején már gyakorlati lépések is történtek, amikor 1715-ben rendszeres bizottság (*systematica commissio*) alakult és 1720-tól felmérték az ország közútjait, és igyekeztek közpénztár felállításával a kereskedelem számára nélkülözhetetlen utak, hidak és hajózóutak állapotán javítani. Javaslatukat azonban 1722-ben az országgyűlés nem fogadta el, a helyi birtokos nemesség ellenállt, mivel rájuk ez súlyos anyagi terhet rótt volna, hiszen szerepet kellett volna vállalniuk az helyi infrastrukturális viszonyok rendezésében, karbantartásában. III. Károly – spanyol példákat követve – igyekezett a tengeri kereskedelmet fejleszteni, és Fiumét bekapcsolni a magyar kereskedelmi vérkeringésbe a Károly-út megépítésével.³⁰⁸ Az 1723-tól felálló Helytartótanács és más központi kormányzati szervek – elősegítendő a belvízi terményszál-

³⁰³ Bíró József: A hajózás szerepe Magyarország közlekedésében a 18. század utolsó harmadában, in Czére Béla (szerk.): *Közlekedési Múzeum Évkönyve 3. 1974-1975*, Budapest, Közlekedési Dokumentációs Vállalat, 1977, 194.

³⁰⁴ Uo. 194.

³⁰⁵ Petrovics, Nikola: *Hajózás és gazdálkodás a Közép-Duna medencében a merkantilizmus korában*, Belgrád, Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia, Történelmi Intézet, 1982, 22.

³⁰⁶ Varga J. János: Berendezési tervek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „*Einrichtungswerk*”, *Századok*, 5-6. szám, 1991. 468.

³⁰⁷ Becher, Johan Joachim: *Politischer Discurs*, Frankfurt, 1688; Schröder, Wilhelm von: *Schatz- und Rentkammer*, Leipzig, 1686.

³⁰⁸ Belitzky 1930 41.

lítást Bécs felé és új külkereskedelmi lehetőségeket keresve az Adriai- és a Fekete-tenger felé – támogatták a Duna és mellékfolyóinak hajózhatóvá tételét, ezért 1734-ben elrendelték a Száva medertisztítását. Ugyanez történt a Kulpával Mária Terézia uralkodása idején, mivel itt volt lehetőség Sziszektól Károlyvárosig a folyami áruszállításra.³⁰⁹

A Dunához folyásához hasonlóan az adriai kikötőket kiszolgáló, Dunába ömlő mellékfolyók: elsősorban a Száva és a Kulpa folyása is ellentétes a tömeges áruszállítás irányával, emiatt hegymenetben itt is főként hajóvontatással lehetett a bányászati árut Károlyvárosig szállítani, ahol szekerekre rakva érte el a fiumei kikötőt.³¹⁰ Egy 1801-es, Batthyány ozályi birtokát ábrázoló – az egyébként a Vízi és Építészeti Főigazgatóság (*Directio in hydraulicis et aedilibus*) Johann Becher nevű, horvátországi alkalmazottja által készített – birtoktérképen, amolyan sztuffázként ábrázolják a hajóvontatás folyamatait: a folyómentén a folyásiránnyal szemben kis emberkék vontatnak, egy amúgy bődönhajóra (*tombász, tombasse*) emlékeztető vontatmányt (22. ábra).³¹¹ Maga a vontatás mint szállítási tevékenység, azontúl hogy embertelen nehéz munka, rendkívül költséges volt, mivel akik önszántukból, illetve pénzkereseti tevékenységként ebből éltek: hajóvontató zsellérek, kormányosok, hajósgazdák, akik ismerték a folyók viszonyait, céhekbe tömörültek és alaposan megkérték munkájuk árát.³¹² Robotmunkával és elítéltek alkalmazásával próbáltak ezen a költségtényezőn csökkenteni. A robotban végzett hajóvontatás viszont a szolgálatra kötelezett úrbéres földesurának volt gazdasági kiesés, ezért különalkuk köttettek a birtokos és a hatóságok között, és kártalanítást helyeztek kilátásba a birtokos számára. Jó példa erre az 1771-ben Zágrábban, Raab udvari tanácsos felügyelete mellett tartott biztosi gyűlés, amelyen a Száva és Kulpa folyók rendezési terveit vitatták meg. A gyűlésen kimondták, hogy továbbra is szükséges a robotmunka alkalmazása a vontatással történő kereskedelem fenntartásához, és megállapították, hogy javítani szükséges a vontatók munkakörülményein. A tervezet szerint hajóállomásokat állítottak volna fel, ahol élelemhez juthattak a vontatók, mivel eddig a hosszú távollét alatt nem volt megoldott az élelmiszerellátás. A folyómenti uradalmak birtokosainak pedig kártalanítást helyeztek kilátásba a hajóvontatás miatt távollévő úrbéres kieső munkaidejére.³¹³

³⁰⁹ Ezekben a munkálatokban Batthyány is részt vett, részletesen erről lentebb szólunk. Uo. 42.

³¹⁰ Belitzky 1930. 43.

³¹¹ MNL OL S 20 No.107.

³¹² A téma ismertetése során az alábbi művekre támaszkodunk: Gonda Béla: *A magyar hajózás*, Budapest, Műszaki Irodalmi és Nyomdai Vállalat, 1899., Gráfik Imre: *A magyarországi fahajózás*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 1983. (Néprajzi közlemények XXVI.), uő: *Hajózás és gabonakereskedelem*, Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék, 1992.

³¹³ MNL OL A39-a-1772. No. 1594. Raab udvari tanácsos jelentése az által tartott biztosi gyűlésről, amelyen a Száva és Kulpa folyók rendezési terveit vitatták meg.

A szállítás, mint ipari tevékenység, amely voltaképpen a helyváltotatást adja el, jelentős költségtényező egy termék piaci árát tekintve. Az a fél, aki terméke árának ezt az összetevőjét csökkenteni tudta, piaci előnybe került. Az udvar hamar szorgalmazni kezdte, hogy ezt a költségösszetevőt csökkenteni kell, hajózási rendeletekkel és vízügyi szabályozók révén. A Helytartótanács 1777-es rendelete rendelkezett arról, hogy a súlyos bűncselekményt elkövető rabokat hajóvontatásra fogják.³¹⁴ Nemcsak az elégtelen börtönviszonyok vezettek erre a döntésre, hanem korábban is bevett gyakorlat volt a Habsburg Birodalom délkeleti, balkáni területeire, a katonai határőrvidékre szállítani, és itt az erődök körül különféle munkákra fogni a rabokat.³¹⁵ II. József a 1783-ban Délvidéket járva tapasztalta milyen nehézségekbe ütközik a folyókon a felfelé vontatás, amely egyedüli módja volt a Bánság és Károlyváros környékének kereskedelmi, és hadi logisztikai ellátására. 1783-ban elrendelte, hogy Zimonyban, Szegeden, Bródon, Gradiskán és Sziszekén 50-50 elítélt számára elhelyezésről kell gondoskodni, „amelyek ezen gonosztevőknek való, éppen olyan súlyos, mint biztos, jelesen földalatt levő és csak szelelő lyukakkal ellátott börtönök legyenek“.³¹⁶ 1785-től, a halálbüntetés helyébe lépett és a közmunka legsúlyosabb, már a korszakban is embertelennek tartott formájává vált a hajóvontatás; az arra ítéltet Szegeden, Péterváradon, Zimonyban, Mitrovicán, Sziszekén, Bródon és Gradiskán tartották katonai felügyelet alatt.³¹⁷

... Mivel a halálbüntetésnek koránt sincs meg az a hatása, amelyet a tartós és nehéz munka előidézni szokott...azokat a gonosztevőket, akikre a jövőben halálbüntetést szabnak ki, ha különben a büntett rendkívül való nagysága miatt a büntetés enyhítésére nem lenne semmi indító ok...életfogytiglan hajóvontatásra...ítéltessenek.³¹⁸

A hajóvontatás körülményei nagyrészt a partmenti terepviszonyoktól és a vízállástól függttek, de feljegyzések szerint két összekötött közepes nagyságú gabonával megrakott hajó vontatásához általában 10-20 hajós, 24 pár ló, a lovakhoz pedig hajtók kellettek. Leginkább lovakat használtak a vontatáshoz, ökröket szinte sosem, mivel az „átköltözést” – a vontató állatok és a vontatószemélyzet egyik partról a másikra való átszállítását abban az esetben, amikor bozót, mellékfolyó vagy akár kisebb patakok beömlése, illetve egyéb terepakadály miatt a vontatás az adott parton lehetetlenné vált – ökrökkel igencsak bajosan lehetett volna megoldani. Az ilyen kényszerű átkelés elég gyakori volt, mivel a vontatóutak gyakran járha-

³¹⁴ Gráfik 1983. 96.

³¹⁵ Vajna Károly: *Hazai régi büntetések*, Budapest, Lőrincz János Univers Könyvnyomdája, 1906, 533–535.

³¹⁶ Uo: 533

³¹⁷ Bíró 1977. 175.

³¹⁸ Vajna 1906 I. 535.

tatlanok voltak. A lovak lovasdereglyén, ami egy általában 15-20 m hosszú és 200-250 cm széles, lapos fenekű csónak volt, a vontatók egy nagyobb csónakon keltek át.³¹⁹ Bizonyos folyószakaszok partmenti viszonyai – főként a Duna déli szakaszán – lehetetlenné tették az állati erővel történő vontatást, itt tisztán emberi erőre kellett támaszkodni. Gyalogvontásban egy-egy megrakott hajóhoz 30-50 ember is szüksége lehetett a vontatmány nagyságától függően. A vontatáshoz szükséges 100-150 m hosszúságú speciális vontatókötél igen drága volt, – olykor a vontatott hajó árával is fölért – állapotára vigyázni kellett, és a hajósgazdák nem szívesen cserélték sűrűn. Gyakoriak voltak a kötéltet elszakadásából fakadó balesetek, a hajók elszabadulva kárt szenvedtek, rakományuk megsérült.³²⁰

A folyami közlekedést gátló körülményeket is igyekeztek központi intézkedésekkel felszámolni. Mária Terézia 1751-ben rendeletet adott ki a folyókra telepített hajómalmok eltávolításáról és egyéb hajózást akadályozó akadályok felszámolásáról, a vízi forgalmat érintő vámszedést eltiltotta.³²¹ 1759-ben megindultak Fremaut³²² németalföldi vízépítő mérnök felügyelete alatt a Kulpa szabályozásának munkálatai, és a partmenti erdők kivágása is megtörtént. A partmenti erdők a vontatást akadályozták egyrészt, de a kereskedelmi hajókat fosztogató haramiáknak is búvóhelyül szolgáltak.³²³ Az 1764-65-ös dekrétum 19. törvénycikke a Garam folyó hajózhatóvá tételéről rendelkezett. A Helytartótanács 1769-es átszervezésével és jogköreinek kiszélesítésével nyílt meg bizonyos szinten a lehetőség a kereskedelem- és a közlekedésfejlesztés előtt.³²⁴ Az 1770-es hajózási rendelet kibocsátásával igyekeztek további lépéseket tenni a vízi közlekedés szabályozására és előmozdítására.³²⁵ Ez utóbbi szabályozta a hajózás biztonságát, a hajóvezetők részére jelentési kötelezettséget írt elő minden hajózást akadályozó tényezőről. A kikötők kotrása és rendben tartása a partmenti városok, uradalmak feladata lett, naplózni kellett azok forgalmát. A hajóvontató utak fenntartása szintén a város, illetve az arra a területre illetékes birtokos felelőssége lett, s ezeket a partmenti utakat folyamatosan karban kellett tartani, hiszen a bokrok benőhették, az árvizek gyakorta megrongálták. A vontatóutak mellett a hajóvontató lovak számára patkolási lehetőség kialakítása is az ő fel-

³¹⁹ K. Kovács László: Hajóvontatás, in Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, 2. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 405–408.

³²⁰ Bíró 1977.175.

³²¹ Mária Terézia 1751.évi dekrétuma 14. cikkely. Márkus 1901. 81.

³²² Bővebb információt a szakirodalom nem közöl róla.

³²³ Belitzky 1930. 42.

³²⁴ Felhő Ibolya, Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár*, Budapest, Magyar Országos Levéltár kiadványai, Levéltári leltárak 3, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 26–28.

³²⁵ Kropatschek, Josef: *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780. ... zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*. Band 6, Wien, J. G. Mössle, 1786-87, 118, 120, 142, 145, 149–151.

adatukká vált. 1770-es évektől felmérték, milyen akadályok nehezítik a vízi áruszállítást a Dunán, és kezdeti lépések történtek a vízügyi szakigazgatás kiépüléséhez.³²⁶

A 18. század második felére nyilvánvalóvá vált, hogy állami érdek és feladat a vízi közlekedés fejlesztése és ehhez hivatali és mérnöki apparátust kellett rendelni. Elsősorban a kamarai kezelésben álló földek lecsapolására, csatornázások során és a telepítési munkálatok alkalmával telekkimérésre, földmérésre alkalmaztak mérnököket.³²⁷ Emellett a vízügyek rendezése is jellemzően kamarai hatáskörbe tartozott, habár ehhez a mérnöki apparátus csak a 18. század utolsó harmadában állt össze. 1754-től új területek termelésbe vonása okán egyre több terv látott napvilágot, amelyek a lápos-mocsaras vidékek csatornákkal való lecsapolására, kiszáritására irányultak. Tervek születtek a Maros és Körös közti területek lecsapolásáról, a Tata környéki mocsaras területek rendezéséről, amelyben Mikoviny Sámuel³²⁸ is részt vett, de a Balaton vízszint csökkentése is felmerült.³²⁹ Megszülettek továbbá az első vízszabályozási szempontból fontos vízrajzi térképek.³³⁰ 1770-re – nem teljesen függetlenül a császárvárost 1770-ben fenyegető éhínség miatt – a hajózási szempontból történő folyószabályozás elsődleges fontosságúvá vált, és kincstári ügyből a gazdaságpolitikai döntéseket meghatározó tényezővé nőtte ki magát. A kamarai mérnökség létszámhiány miatt sokszor nem volt képes ellátni feladatait, ezért az akkor már kiépülőben lévő helytartótanácsai műszaki szervezeti egységek fokozatosan kezdtek átvenni hatásköröket és munkálatokat a kamarától. Főként a mocsarak lecsapolásában, folyókanyarulatok átvágásakor és a hajóútvonalak biztosításában vállaltak részt. Az udvar azonban olyan fontosságúnak ítélte a hajózó utak biztosítását, hogy 1772-ben két Hajózási Igazgatóságot (*Navigations Division Direction*) állított fel, amelyek szervezetenként közvetlenül – a magyar kormányzások kiiktatásával – udvari megbízottak irányítása alatt működtek. Az egyik hajózási igazgatóság Gruber Gábor vezetése alatt a Délvidék hajózását volt hivatva biztosítani a Száva–Kulpa folyami útvonalon, a másik Joseph Walcher irányítá-

³²⁶ Dóka Klára: A vízügyi szakigazgatás kezdetei 1772–1788, *Levéltári Közlemények*, 1977–1978, 81–100.

³²⁷ Uo: 82.

³²⁸ Mikoviny Sámuel (1700–1750) a 18. század első felének meghatározó jelentőségű mérnök-térképész. Amellett, hogy Bél Mátyás (1684–1749) mellett részt vett a *Notitia Hungariae...* bizonyos térképeinek elkészítésében, számos műszaki, vízépítési, bányamérnöki, térképezési feladat irányítója volt, továbbá a Selmecbányai Bányatisztképző Intézet tanáraként vállalt feladatokat. Életére és munkásságára lásd: Plihál Katalin, Reisz T. Csaba, Török Enikő (szerk.): *A magyar térképészet nagyjai, Lipszky János (1766–1826); Mikoviny Sámuel (1700–1750)* Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 133–265.

³²⁹ Maros–Körös-közi területek: MNL OL S 11. Kamarai térképek No. 280, 281. Krieger Sámuel 1776-os térképét a Balatonról többen a tó lecsapolási terveként értelmezték. Lásd: Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*, Budapest, Országos Vízügyi Hivatal, 1973, 66. A Balaton lecsapolásának tervét cáfolja többek közt: Szlávik Lajos, Fejér László, Stelczer Károly: Szemelvények a Balaton és vízgyűjtőjének krónikájából, *Vízügyi Közlemények*, 87. évfolyam, 2005, 441.

³³⁰ Például: A Rába, Rábca rendezési tervei: MNL OL S 12 - Div. XI. - No. 3:1.

sával a Duna Zimony–Engelhartszell közti szakasza fölött diszponált.³³¹ A hajózás, és az áruforgalom zavartalan bonyolításának biztosítása nem magyar ügy, hanem birodalmi kérdés, a közjó és az államérdek kérdésévé vált.

3.7. Átfogó kép a Duna hajózhatóságáról: A Joseph Walcher-féle 1773-as Duna-bejárás

1773-ban az udvar elrendelte a Duna és mellékfolyóinak bejárását, azok felmérését hajózási szempontból. Ezzel a feladattal Joseph Walchert, a Hajózási Igazgatóság vezetőjét bízta meg. Walcher fiatalon teológiát és matematikát tanult, különösen érdekelte a mechanika és a hidraulika. 1748-ban pap lett, 1756 és 1773 között a bécsi Tereziánus tanára volt. A jezsuita rend 1763-ban való feloszlata után a bécsi építési bizottság mérnökeként számos városrendezési és vízügyi kérdésben hol tanácsadóként, hol a munkálatok felelőseként tevékenykedett.³³² Az 1773-ban történt bejáráson Walcher aprólékos pontossággal jegyezte fel az egyes helyeken található hajózási akadályokat, és terveket készített azokról a munkálatokról, amelyek szükségesek az 1774-es évre.³³³ Walcher az utat Béctől Zimonyig 5 és fél nap alatt tette meg, egy Mathias Hepe nevé, udvari hajóépítőmester által tervezett és épített, rajnai-típusú tölgyfa vitorlással. A Bécs–Pozsony szakaszon Walcher becslése szerint megoldható a parti vontatóutak rekonstrukciója és az egyéb hajózási akadályok megszüntetése mintegy 8000 forintos költséggel (15. ábra).³³⁴ Ezáltal biztosítható, hogy a mannswürthi vásárra akadály nélkül és olcsóbban érkezzenek meg az áruk, amely elsődleges szempontja volt a vízügyi rendezésnek.

³³¹ Dóka Klára: A vízügyi szakigazgatás fejlődése I. rész. (1772–1867), *Vízügyi közlemények*, LXIV. évfolyam, 4. füzet, 1982, 516. Majd mikor 1785-ben a kamarát beolvasztották a Helytartótanácsba, a hatáskörök teljes egészében a Hajózási Igazgatósághoz kerültek és 1788-tól a Hajózási Igazgatóság feladatait átvette az Országos Vízügyi és Építési Igazgatóság (*Directio in hydraulicis et aedilibus*), mely szervezet 1848-ig állt fenn. Lásd bővebben: Felhő, Vörös 1961. 503–506.

³³² Wurzbach, Constantin von: Walcher, Joseph, In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 52. Bund, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1885, 159.

³³³ Walcher, Joseph: *Relation über die erste Bereisung im Jahr 1773 und Vorschlag für das 1774 durch die Navigation Direction*. Közlekedési Múzeum, Kézirattár 201/1965. sz.

³³⁴ Walcher: uo. I. 7.§.

Bécs–Pozsony szakasz		
Említett helység	Hajózást akadályozó tényező	Elvégzendő munka
Bécs	A nussdorfi bányá kőtörmelékét a Dunába termelik, ezért sarkantyú keletkezik, a kövek a rajtuk súrlódó vontatókötelet tönkreteszik. A befolyó mellékfolyók akadályozzák a partmenti vontatást.	Gyaloghíd építése a befolyásokra, hogy azokon a vontatók átkelhessenek.
Albern	Parti burkolat levált, tuskók a mederben	A burkolat javítása és a tuskók kiemelése szükséges
Petronell	Zátony, tuskók a mederben	Zátonyok széttolása, tuskók kiemelése szükséges
Altenburg	Zátony, tuskók a mederben	Zátonyok széttolása, tuskók kiemelése szükséges
Dévény	Vontatóút nehézkes, homokzátony: a vontatóknak <i>siftelni</i> kell – ki kell rakodni az árut, és olyan mértékig meg kell könnyíteni a hajót, hogy az elemelkedjen a homokpadtól.	A Morváig a vontatóút kialakítása szükséges a pötscheni Duna-ág felülvizsgálatát követően.

A Pozsony–Komárom szakaszon a Duna három ágra oszlik: a főág a középső, tőle folyásiránynak megfelelően jobbra (délre) a Mosoni-ág, balra (északra) az Érsekújvári-ág folyik. A völgyemenőknek, akik a folyásiránynak megfelelően közlekednek a Nagy-Duna, a főág a legjobb, mivel ez bővizű, és gyorsabb közlekedést tesz lehetővé lefelé hajózás esetén. A hegymenők, a folyásiránnyal szemben közlekedni kívánók pedig akkor járnak jól, ha a másik két ágat választják, mivel a sodrás azokon szelídebb, így kisebb erőfeszítés árán képesek sodrás ellenében, hegymenetben haladni. Emiatt állandó vontatóút elkészítése az erős sodrású

Pozsony–Komárom szakasz: I. Nagy-Duna		
Említett helység	Hajózást akadályozó tényező	Elvégzendő munka
Oroszvár	Tuskók a mederben és a parton	Tuskók kiemelése szükséges
Dunacsúny	Tuskók a mederben és a parton	Tuskók kiemelése szükséges
Somorja	7 db hajómalom közel áll a völgyemeneti hajózó úthoz	Malmok áthelyezése szükséges
Csölösztő–Vajka–Ásványráró	Tuskók a mederben	Tuskók kiemelése szükséges
Gönyű	Júliusban 28 db, ugyanaz év októberében 43 db hajómalom áll a Dunán – az alacsony vízállás miatt a Mosoni-ágból áttelepítették ide a győri molnárok malmaikat.	Malmok áthelyezése a hajózó út biztosítása érdekében szükséges. A molnárok által okozott károkat rendezni kell.

főágon nem célszerű Walcher javaslata szerint.

A Mosoni-ág voltaképp nem Pozsonynál, hanem Dunacsúnynál ágazik le, és Moson, majd Győr mellett folyik, végül Gönyűnél újra beömlik a főágba. A hegymenők ezen az ágon

csak Mosonig haladhattak, onnan kezdve nem volt elegendő víz ebben az ágban a hajózásra, ezért áruikat kénytelenek voltak kirakni és tengelyen tovább szállítani, vagy ezeken a piaci központokon eladni. Amikor Walcher bejárta a Mosoni-ágot, olyan kevés víz volt benne, hogy Győrnél veszteglő hajókról számolt be, melyek a magasabb vízre vártak. Emiatt a szállítási gyakorlat miatt alakulhatott ki, hogy Győr és Moson is fokozatosan a gabonakereskedelem és áruforgalom gócpontjaivá váltak a 19. század elejére, munkát adva számos, a szállításban érdekelt foglalkoztatottnak.³³⁵ A Lajta időnként felduzzasztja ezt az ágot és a Nagy-Dunából is lehetett volna víz áttereléssel magasabb vízállást előidézni, ám a helyi lakosság erősen ellene volt a gondolatnak, nem alaptalanul: félték az esetleges árvizektől.³³⁶

Állandó és biztos hegymenet és hajóvontatás az Érsekújvári-ágban, más néven Kis-Dunán volt lehetséges, amely Pozsonynál ágazik balra, majd Komáromnál torkollik a Nagy-Dunába. Gútánál belefolyik a Vág és a Nyitra, amely mellékfolyók által kiegyenlítettebb a vízállás, mint a Mosoni-ágban tapasztalható. A gyakorlat szerint a hegymenők magas vagy közepes vízállásnál 6-7 nap alatt, alacsony víznél, amikor a szállítmányt át kellett rakni két hajóra, hogy az egyes hajók merülése megfelelő legyen, 9-10 nap alatt jutottak el Komáromtól Pozsonyig. Ugyanezen útra a Nagy-Dunán 21-24 napra is szükség volt, a nagy víznyomás miatt, valamint több ló és hosszabb kötelek kellettek a vontatáshoz.³³⁷ Ebből látható, hogy fontos volt az Érsekújvári-ágot fenntartani, és erre az előző években már áldoztak zátonyok és egyéb hajózási akadályok megszüntetésével. Az 1773-as bejárás alkalmával Walcher feltérképezte a kanyarulatokat, általános beszámolójában a hajómalmok áthelyezésére a kis mellék-

Pozsony–Komárom szakasz: II. Érsekújvári-ág		
Említett helység	Hajózást akadályozó tényező	Elvégzendő munka
Pozsony–Sauwinkel	Elágazás, mely a vizet a hajózástól elvonja	Töltéssel lezárni szükséges
Pozsony–Mühlau	Kövek	Kövek kiemelése
Pozsony–Fácánliget	Kövek	Kövek kiemelése
Pozsony–Wolfstahl	Repülőhid	*
Pozsony–Ligetfalu	A Pötscheni-ág csúcsa a rázúduló víztől folyamatosan lemosódik	Kövekkel való feltöltés

ágak lezárására és a hajóvontatóút letakarítására tért ki.³³⁸

³³⁵ Gráfik Imre: Az áru útja aállítás forradalma előtt, *Ethnographia*, 1983. I. szám, 12.

³³⁶ Walcher: uo. II. 4.§.

³³⁷ Uo. II. 4.§.

³³⁸ Uo. II. 5.§.

A Komáromtól Zimonyig terjedő szakaszon a legkülönbébb hajózási nehézségekkel találkoztak (16. ábra). A Duna Földvártól délre eső szakasza általában lapos, vontatóút építésére nem volt alkalmas, mivel azt az áradások hamar tönkretették volna. Állati erővel a vontatás nem volt ajánlatos, mivel a lovak elsüllyedtek volna a sárban, a bozótos szakaszokat pedig nemigen tudták volna kikerülni. Ezen a szakaszon emberi erővel történt a vontatás.³³⁹

---

³³⁹ Nem véletlen, hogy ezen a Duna-szakaszon voltak azok a börtönök, és telepek, ahol a közmunkára ítélt rabokat fogva tartották: Pétervárad, Belgrád, Zimony stb.

Komárom–Zimony szakasz		
Említett helység	Hajózást akadályozó tényező	Elvégzendő munka
Komárom	Fűzfákkal benőtt vontatóút	A vontatóút megtisztítása
Radvány	Egy patak folyik bele a Dunába	Híd építése szükséges
Nyergesújfalú	A kertek teljesen lehúzódnak a Dunapartig akadályozzák a vontatóút	*
Esztergom	Omladozó városfal és egy bástya nyúlik be a Dunába, a hajóvontatókötél vezetése nehézkes.	Fahíd vagy töltés építése szükséges az omladékon.
Dömös	Fűzfákkal benőtt vontatóút	A vontatóút megtisztítása
Visegrád	A hegy benyúlik a vízbe, a vontatólovakkal be kell menni a kövekkel teli vízbe, ami veszélyes.	*
Buda–Óbuda	Mocsaras a part, a vontatólovak elsüllyednek a sárban, a Saliter-toronynál nem lehet elhaladni a vontatóknak, mert a torony lenyúlik a Dunába, ezért be kell menniük egy szűk utcába és onnan húzni a vontatmányt. A vontatókötél, ami igen drága, tönkremegy az éles kőfalon a súrlódástól. Ahol még vontatni lehetne, ott a partmenti sáv teljesen el van foglalva szemétdombokkal, kikötött csónakokkal és tutajokkal.	A meglévő gyalogjáró kiszélesítése lövontányi távolságra, töltés építése a vontatóknak
Csepel-sziget	5 hajómalom akadályozza a völgyemenő hajóforgalmat, lentebb egy sörház épült a keskeny vontatóút mellett és nehezíti a vontatást.	Eltávolításuk szükséges.
Tétény	Keskeny vontatóút	Szélesíteni szükséges
Hamzsabég (Érd)	Meredek part	Szükséges leásni egy pár méterrel lejjebb az utat.
Rácalmás	Egy kocsmá van a vontatóútban.	Eltávolítása szükséges
Pentele	3 hajómalom a folyó közepén	Eltávolításuk szükséges
Madocsa	3 hajómalom a folyó közepén	Eltávolításuk szükséges
Dunakömlőd–Paks	Vontatóút fákkal, bokrokkal benőtt	*
Paks–Tolna	Lapos part árvíznek kitéve. Az árvíz az itt nőző fákat kidönti, és a folyóba sodorja.	*
Tolna–Baja	Tuskók, kanyargós mocsaras part magas fákkal.	Medertisztítás, fakivágás javasolt, és természetes vontatóút nyerhető
Baja–Mohács	Bozótos part, tuskók	Medertisztítás, fakivágás javasolt
Mohács–Batina, Apatin	4 hajómalom, tuskók	Medertisztítás, malmok eltávolítása javasolt
Máriaalmás–Pétevárad	Magas part, bozótok	Leásás, bozótirtás javasolt. A kitermelt földet az Opatovác és Ilok környéki szakaszok feltöltésére lehetne használni.
Bukin	14 hajómalom áll zsinóregyenesen, keresztben a hajózást ellehetetlenítve.	Eltávolításuk szükséges
Karlovicz	7 hajómalom áll a folyam közepén.	Eltávolításuk szükséges
Gradinovec	Tuskók	Eltávolításuk szükséges
Slankamen–Zimony	Tuskók, magas, kanyargós part	Eltávolításuk szükséges

Walcher bejárta még ezen útja során a Tisza Szegedig tartó szakaszát is, amelyről térképfelvételt készített, majd a temesvári Béga-csatornát is végighajózta. Ez a csatorna eredetileg is kereskedelmi hajózásra készült, és közép vízállásnál Temesvárig jól használható volt. A forgalom fő akadályát a Perlasz és Écske közötti mocsaras rész jelentette, ahol Walcherék alig találtak egy lábnyi vizet.³⁴⁰ Előttük néhány nappal a Bécsi Legfőbb Hajózási Hivatal öt szállítóhajóját ki kellett rakni, és az árut 2-3 fogatú szekereken szállították tovább Temesvár felé.³⁴¹ A sekély szakaszok nem voltak hosszúak, így a hajóút kimélyítése nem lenne költséges a jelentés szerint, ám félő, hogy újra eliszaposodik, ezért gyakrabban kell tisztítani. Erre a célra több megoldás is létezett, az emberi erőn túl ilyen volt a meder kotrására használt hajó, melynek egy kora 19. századi tervrajzait szintén őrzi az Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Tervtára (17. ábra). Nehezítette még a hajózást a csatornában a becskerekai zsilip, melynek felhúzásához tizennégy ember volt szükséges, és két órát is várni kellett, amíg a víz lassan lefolyt, és a zsilipen át lehetett vezetni a hajót.³⁴²

Walcher folyamatosan, évről-évre készítette beszámolóit az udvarnak. A Hajózási Igazgatóság 1775-ben írott jelentése már az előző évben végzett munkáról, az elkészült és készülő vontatóutakról, mederszűkítésekről, hajómalmok áthelyezéséről, és rönkkiemelésekről számolt be.³⁴³ A folyómedrek állapotára jellemző volt, hogy 1775-ben csak a Duna Érsekújvári-ágából 184 fát, 309 tuskót, a dévényi szakaszon pedig 350 tuskót emeltek ki. Ezeket a korai jelentéseket méltán tekinthetjük kezdeti lépéseknek a vízügyi szakigazgatás kialakulásához vezető úton, abban a korban, mikor a kormányzat gazdaságpolitikusi úgy látták, hogy a belvízi szállítás olcsósága és akadálymentesítése államérdek, a közjó ügyének előmozdítója. Az emberi izomerőre építő kéziszerszámok mellett a lassan és fokozatosan kiépülő Hajózási Igazgatóság több munkahajót is szolgálatba állított, melyek gyorsították és hatékonyabbá tették a mederrendezési munkákat (17.,18., 19. ábra).

A jelentések alapján azonban az is jól látható, hogy milyen komplex probléma volt a hajózó utak rendben tartása, továbbá ezek a feljegyzések bepillantást engednek a korszak összetett vízhasználati szokásaiba. Ezek a szokások mélyen ivódtak bele a vízpartok mentén

³⁴⁰ 1 láb: 31,68 cm

³⁴¹ Walcher: uo. V. 1-2.§

³⁴² uo. 6. §

³⁴³ Walcher, Joseph: *Relation über die Donauarbeiten in den Jahren 1775 vorgenommen und 1776 vorzunehmenden Wasserbieten auf der Donau durch die Navigations Direction*, Közlekedési Múzeum, Kézirattár 249/1965.

élok életébe, és ezek sokrétősége miatt látható, hogy mennyi ellenérdekelt fél állt szemben az udvar hajózáscentrikus folyamrendezési szándékaival. A Duna déli szakaszainak part- és mederrendezési munkálatai egész térségek életkörülményeit változtatták meg, ellehetetlenítve egyes vízhaszonvételi, és vízgazdálkodási szokásokat, mint például a Duna menti fokrendszert, amely a halászó-pákászó emberek fő bevételi lehetőségeit és életformáját biztosította.³⁴⁴ A hagyományos gyakorlat során áradáskor a folyó vizét fokokon – kis csatornákon, átereszezen – levezették egy erre megfelelő kiöntési területre, az áradás elvonultával pedig, hogy pangó víz ne alakuljon ki az adott területen, hagyták a kiöntött vizet visszaáramlani a mederbe. Az áradás elvonultával termékeny legelők maradtak hátra, gyümölcskertek virágoztak itt, és a fokok célszerű lerekesztésével halászati tevékenység is folyt: a nagyobb halakat kifogták, a kisebbeket visszaeresztették a folyóba. A 18. század végi központi kormányzat azonban nem sokat adott az évszázados tapasztalat formálta vízhasználati szokásokra, és a Dunában azt a közlekedő folyosót látta, mely a birodalmat nyersanyagokkal látja el, és kereskedelmi összeköttetést biztosít az Adria és a Fekete-tenger között.

Az 1780-as évektől, a cenzúrendeletet követő időszakban megszaporodnak azok az írásos dokumentumok, nem ritkán kritikus élű röpiratok, kereskedelmi beszámolók, jelentések (vízrajzi) térképek, melyek a közlekedés – kiemelten a hajózóutak – reformjából igyekeznek levezetni a kereskedelem és gazdasági élet élénkítését. Ezeknek a dokumentumoknak egy része a bécsi udvar megrendelésére készült felmérés jellegű jelentés: hajózási beszámolók, vízhasználati és haszonvételi szokásokat felmérő és a folyókat, vízi útvonalként értelmező beszámolók, javaslattételek a hajózás fejlesztésére, a vontatóutak rendbetételére.³⁴⁵ Másik tematikus csoport a gazdasági lehetőségek jobb kihasználására és a piackörzetek szélesítésére tett útibeszámolók csoportja, melyeket szintén az udvar rendelt meg vagy az irat az udvari tanácsosok – elsősorban a már említett *Hof-Commerzien-Rat* számára – beadványként készültek. Ilyen volt például: Joseph Weinbrenner, osztrák vállalkozó írása a (*Patriotisch gemeynter Vorschlag*, 1781), amely helyteleníti a Magyarországra nehezdedő vámrendszert, ami szerinte az egész

³⁴⁴ A fok-gazdálkodás, ez az ősi vízhasználati és vízhaszonvételi módszer, mely a folyóvizek mentén élő emberek életformaszerű együttélését szolgálta egykor a folyóval, manapság újra az vízügyi reformok és a fenntartható vízgazdálkodással kapcsolatos gondolkodás előterébe került és lehetséges megoldásként merül fel olyan problémákra, mint a villámárvizek elvezetése, többcélú vízbázis kialakítása. Bővebb irodalom erről: Andrásfalvy Bertalan: *A Duna menti népek ártéri vízgazdálkodása*, Budakeszi, Ekvilibrium Kiadó, 2014.

³⁴⁵ Joseph Walcher: *Relation über die erste Bereisung im Jahr 1773 und Vorschläge für das 1774 durch die Navigation Direction*. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Kézirattár 201/1965, ill. Joseph Walcher: *Relation über die Donauarbeiten in den Jahren 1775 vorgenommenen und 1776 vorzunehmenden Wasserarbeiten auf der Donau durch die Navigations Direction*, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Kézirattár 249/1965.

birodalomra nézve káros és felszólal a magyar alkotmány védelmében.³⁴⁶ Nikolaus Ernst Kleeman (1736–1801), mosoni kereskedő és pénzügyi tisztviselő hosszabb utat tett meg 1768–1770-ig a Dunán a Fekete-tengeren át a Krímig. Nem véletlen, hogy ezen az úton szerzett tapasztalatai és magyar belvizeken folyó kereskedelmi hajózás problémáiról szóló műve most, 1783-ban találnak visszhangra és kerültek kiadásra (*Briefe über die Schiffahrt und Handlung in Ungarn*, 1783). Tematikailag idetartozónak tekinthetjük Szinyei Merse József földbirtokosnak, Sáros és Ung vármegyék táblabírájának, memorandumait szintén (*Observationes commerciales pro superioribus regni partibus*, 1784) és (*Media impopolandi Tokajinum et Szolnokinum, ac in celeberrima Emporia evehendi, regulandi item navigationem per fluvium Tibiscum ... elaborata*, 1785), melyek a felvidék kereskedelmi problémáival és a Szolnok-környéki területek benépesítésével, illetve a Tisza, Tokaj és Zimony közti vízrendezési munkálataival foglalkoztak.³⁴⁷ Ezen írások közül több is kapcsolódott valamilyen formában az 1776–1779-ben a Magyar Királysághoz csatolt tengerparti kikötőhöz, Fiuméhez. Ilyen Johan Baptist Nayss fiumei kereskedő útijelentése, melyet Kosáry Domokos egyik 1962-es forrásközlésében feldolgozott, és Szapáry János: *Der unthätige Reichtum Hungarns* címen íródott indítványa, valamint Batthyány Tivadar: *Widerlegung* című röpiratának idevágó passzusai kevésbé feldolgozott, illetve „leporolásra érdemes” forrásszövegek, melyek e korszaknak a gazdasági viszonyaira fényt vetnek.³⁴⁸ Batthyány *Widerlegung* címen íródott röpirata többször ostromozza a magyar nemességet, hogy elvonja magát a kereskedelmi tevékenységtől, illetve a bécsi udvar gazdaságpolitikáját, hogy nem teszi érdekeltté az árutermelésben és kereskedelemben a magyar arisztokráciát. Éppen úgy, mint Szapáry: *Der unthätige Reichtum Hungarns* című irata is, ami sürgeti a nemesség tevékeny, pénzügyi bekapcsolódást a magyarországi kereskedelem fellendítésébe, ez pénzügyi alap létrehozásával.³⁴⁹ Ha csak egyetlen könyvet kellene említeni Batthyány Tivadar könyvtáraiból az egy 1756-ban megjelent kötet lenne, amelyben két tanulmány igyekszik válaszolni arra a kérdésre, hogy vajon hasznos-e az állam-

³⁴⁶ Teljes címmel: Weinbrenner Joseph.: *Patriotisch gemeinter Vorschlag, wie dem gehemmten Ausfuhr-Handel aus den Hungarischen und Deutschen Provinzen des Hauses Oestreich aufgeholfen werden könnten*. Wien, 1781., második kiadása: 1792.

³⁴⁷ Kleeman, Nikolaus Ernst: *Briefe über die Schiffahrt und Handlung in Ungarn, Sklavonien, und Kroatien, Geschreiben auf einer Reise in diesen Landern im Jahr 1773*, Prag, Wolfgang Gerle 1783. Szinyei Merse József: *Observationes commerciales pro superioribus regni partibus, anno 1784. pro communicatione quorundam amicorum, & aliorum rerum commercialium cupidorum scripto appositae...*, hely nélkül, 1785. OSZK 833.345., és *Media impopolandi Tokajinum, et Szolnokinum, ac in celeberrima emporia evehendi, regulandi item navigationem per fluvium Tibiscum a Tokajino versus Szolnokinum, Zemlinum usque*, hely nélkül, 1785

³⁴⁸ Kosáry Domokos: Egy gazdasági utazás a II. József korabeli Magyarországon, *Agrártörténeti Szemle*, 4. évfolyam, 1962. 1-2. szám, 216–217.

³⁴⁹ A két szöveg alaposabb elemzése lentebb olvasható.

ra nézve, ha a nemesség a katonáskodás helyett kereskedelmi szerepet vállal?³⁵⁰ Az egyik tanulmány Gabriel-Francois Coyer (1707–1782) műve, amelyben Montesquieu-vel szemben amellet foglal állást, hogy kívánatos a nemesség kereskedelmi szerepvállalása. A másik, válaszul íródott tanulmányban, Philippe-Auguste de Sainte-Foy, vagy Chevalier d'Arcq (1721–1795) az ezzel ellentétes nézetet pártolja. Maga, a műveket egy kötetben kiadó és németre fordító Justi a nemesség kereskedelmi szerepvállalásának szükséges volta mellett tette le a voksát.³⁵¹ Maga Batthyány is látta, a nyugat-európai és porosz példákön, hogy a nemesség bekapcsolódás a kereskedelmi tevékenységbe nemcsak a résztvevő birtokos számára üdvös, hanem tőketeremtő erejénél fogva az ország felemelkedésének egy lehetséges útja, *Widerlegung* címmel kiadott pamflettjében is emellet teszi le a voksát.

---

³⁵⁰ *Der Handelnde Adel Dem der Kriegerische Adel entgegen gesetzt wird, zwey Abhandlungen über die Frage: Ob es der Wohlfahrt des Staats gemäß sey, daß der Adel Kaufmannschaft treibe?* aus dem Französischen übersetzt und mit einer Abhandlung über eben diesen Gegenstand versehen von Johann Heinrich Gottlob von Justi Königl. Großbritannischen und Churfürstl. Braunschweig-Lüneb. Bergrathe und Ober-Policey-Commissario. Göttingen Im Verlag der Wittwe Vandenhöck. 1756. MTAK Pol.O.564

³⁵¹ Kökényesi Zsolt: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról, *Aetas*, 2013/3, 76–77.

4. A Batthyány család gazdasági lehetőségei és szerepvállalásai a 18. század második felében

„...az lélek van bennünk, melyet Isten Országunk szolgálatjára rendelt mibelénk...”

A fenti idézetet, melyet mottóul választottunk e fejezethez, egy magánlevélben olvashatjuk. A török veszedelem árnyékában írja e szavakat Zrínyi Miklós (1620–1664), a költő a kanizsai kapitányhoz, Batthyány Ádámmal (1610–1659).³⁵² Ebben a levélben áttekinti a Magyarország sorsát meghatározó külföldi hadi eseményeket és a hazai háborús helyzetet. Reális mérleget vonva, rezignált hangon, ugyanakkor bátorítólag is, e fenti sorokkal vigasztalja harcostársát. Más korszakból, más tematikai megközelítéssel is emelhetünk volna ki hasonló jelentésárnyalattal bíró szövegrészt, hiszen a Batthyány család közel 400 éven keresztül volt alakítója Magyarország sorsának, szolgálta országát, akár katonai-politikai, akár gazdasági, akár művelődéstörténeti szempontokat veszünk figyelembe. Főispánokat, főkamarást, főpohárnokot, tárnokmestert, országbírókat, horvát bánt, nádort és hercegprímást is találunk a család tagjai közt, valamint magas rangú katonai vezetőket: főkapitányi és tábornagyi rangú családtagok is említhetők. A Batthyány család már a 17. századtól fogva a legfontosabb birtokoscsaládok sorába emelkedett, nagy kiterjedésű uradalmakat mondhatva magukénak.

A birtokok jelentősebb része – és maga a birtokigazgatási központ szintén – a korábbi délvidéki és horvát-szlavón területekről a 16. századtól fokozatosan a határszéli Vas vármegyébe, és a nyugat-dunántúli régióba tevődött át. Ettől függetlenül továbbra is jelentős birtoktesteket tudhattak magukénak Zágráb és Kőrös megyében, valamint a Károlyvárosi régióban. Ennek az uradalomszerkezeti és birtokadminisztrációs átalakulásnak közvetlen kiváltó oka a török fokozatos térfoglalása volt a Száva–Duna-vonalától délre eső uradalmak területén, valamint az, hogy Bécs közelsége meghatározó fontosságú volt már a 16-17. századtól a magas rendi méltóságokat, a 18. századtól pedig udvari tisztségeket betöltő családtagok számára, ha hivatali és birtokadminisztrációs tevékenységeiket összhangba kívánták hozni.³⁵³

³⁵²1025. számú Memorabilia, Részlet Zrínyi Miklós 1648-ban kelt, Batthyány Ádámmal írt leveléből. lásd: Iványi Béla: *A körmendi levéltár Memorabíliái, Acta Memorabilia in tabulário gentis principum de Batthyány re-peribilia, Körmendi füzetek 2*, Körmend, Rába Nyomda, 1942, 175.

³⁵³Zimányi Vera: A Batthyány család hagyományai, *Századok*, 116. évfolyam, 1982. 6. szám, 1153–1158.

A Batthyány család első dokumentumokkal igazolható őse, Kővágóörsi I. (Kis) György mester esztergomi várnagy (†1402-ben) volt, aki Zsigmond királytól (1387–1437) 1398-ban kapta hűbérül a Fejér megyei Battyánt, amiről a birtok tulajdonlása óta a család magát nevezte.³⁵⁴ A következő nevezetes családtagnak Batthyány Boldizsárt (†1520) tekinthetjük, aki már országos méltóságokat viselt, volt jajcai és boszniai bán és követ, és az ő idejében kapott a család címert, amely egy kőszirten fészkelő pelikánt ábrázol, amely megsebezve magát, vérével táplálja fiókáit. E címer sok változáson ment keresztül, azonban az önfeláldozás jelképeként szereplő, véréntő pelikán állandó heraldikai motívum maradt mindvégig. A Batthyány család tagjai vitézségükkel generációk óta kitüntették magukat, számos törökellenes harcban bukkantak fel: az 1526-os mohácsi ütközetben ott találjuk Batthyány Ferencet (1497–1566) a jobb szárny vezéréként, aki II. Lajostól (1516–1526) 1524-ben megkapta a több nemzedéken át központi szerepet betöltő németújvári uradalmat 70 faluval, majd 1527-ben Rohonc és Szalónak várait, mely uradalmak földrajzi közelsége egy viszonylag egybefüggő Batthyányak által uralt területté alakította a nyugati határszél ezen vidékét.³⁵⁵ Batthyány I. Ferenc az 1526-ot követő trónharcokban eleinte Szapolyait támogatta, de felismerve a birtokainak fekvéséből adódó realitásokat I. Ferdinánd (1526–1564) pártjára állva a Habsburg-hű nemesi család mintájává tette a Batthyány famíliát. További generációk gyarapították a Batthyány vagyont szolgálatukkal, vásárlással és ügyes házasságkötési stratégiákat alkalmazva. A 16-17. században elsősorban a Zrínyi, a Poppel, az Illésházy, az Esterházy, a Festetics és az Erdődy család tagjaival fűzték szorosabbra kapcsolataikat, a 18. században már nem ritkán az örökös tartományok nemesi famíliáival, a Kinsky, az Althan és nem utolsósorban a Strattmann családokkal lépve frigyre emelték a Batthyány család rangját és érték el a familia udvari körökben történő minél jobb beágyazottságát. Az alábbi táblázat vázlatosan bemutatja a témánk szempontjából fontos uradalmakat, azok megszerzésének évszámával – ahol ez lehetséges – és a birtokszerzőt.

³⁵⁴ Zimányi 1962. 5.

³⁵⁵ Zimányi Vera: *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI-XVII. században*. Budapest, 1968.

A Batthyány-család birtokszerzői, a birtokok és megszerzésük-elvesztésük ideje ³⁵⁶	
I. Boldizsár (†1520)	Gereben (1642-ben átengedik az Erdődyeknek) Garignica (1550-ben elvesz), Brezóc (1599-ben elvesztik), Jakopelc (1638-ban elvesz)
I. Ferenc (1497–1566)	Németújvár, Rohonc, Szalónak, Bozsók, Szerdahely
II. Boldizsár (†1528)	Hédervár, Enying, Alap, Zamárd
II. Ferenc (†1625)	Gradisca (17. sz. közepén leányágon kikerül a család tulajdonából), Dobra, Felső-Lindva (a 17. sz. folyamán elvesz), Körmend
I. Ádám (1609–1659)	Borostyánkő, [Mezőkomárom, Nyék, Enying (egybeolvadt)], Bicske
II. Ádám (1662–1703)	Ludbreg, Bóly, Mosgó, Somodor
+ Strattmann Eleonóra (1672–1741)	Trautmannsdorf, Siklós, Üszög
I. Lajos Ernő (1696–1765) (Tivadar apja)	Inta (1736) Kanizsa (1743) Homokkomár (1744) Sellye (1747) Zalaszentgyörgy (1749) Kisbér (1757-1759)
József (1727–1799) (Tivadar testvére)	Szóce (1775)
Tivadar (1729–1812)	Ozály, Brod, Grobnik, (1766) Lichtenwörth, Glanegg, Oberaich és Trabuschungen (1804)

A család 1630-ban nyerte el a grófi rangot, azonban I. Ádám két fia között megosztotta a családi vagyont, így a család ekkor két ágra szakadt. Minthogy a II. Kristóf leszármazottai közül Károly (1697. április 28–1772. április 15.), 1763-ban a cseh hercegi rangot, 1764-ben pedig a birodalmi hercegi rangot elnyerte, melyet kiterjesztettek Lajos nádor leszármazottjaira is, ezért a család ezen ágára „hercegi-ágként” hivatkozunk, míg a testvére, Pál leszármazottaira a „grófi ágként”. A grófi ág további ágazatokra oszlik, úgymint éleskői, zsigmondi és pinkafői, azonban, mivel munkánk alanya Tivadar gróf a hercegi ágból származott, ezután csak ezen ág történetével foglalkozunk; a grófi ág leszármazottjaival csak annyiban, amennyire az onnan leszármazottak cselekedetei hatással voltak Batthyány Tivadar pályafutására.

Ahogy már említettük, több birtokot is a katonai szolgálatukért, valamint a hadviselés finanszírozására fordított költségeik kárpótlása gyanánt kaptak, és ez állt a 18. század elején történő nagyarányú földosztogatások idejére is, mikor a török kiűzése után, valamint a Szatmári béke megkötését követően további – főként dél-dunántúli – birtokadományokban része-

³⁵⁶ A táblázat Zimányi: 1962, 5–21. alapján készült.

sültek.³⁵⁷ A család történetében különleges szerepet játszott, a fiatalon megözvegyült, Strattmann Eleonóra(1672–1741), Batthyány II. Ádám (1662–1703) horvát bán felesége, Batthyány Tivadar nagyanyja. A megözvegyült Strattmann Eleonóra 1711-ben, 80.000 Ft értékben kapott birtokokat, voltaképp utalványt Nádasdy Boldizsár, Rattky Dániel, György és Ferencz, Jánoky Zsigmond és Ráday Pál birtokaira.³⁵⁸ A híresen szép Strattmann Eleonóra – *Die schöne Lori* – ahogy kortársai nevezték, Theodor Strattmann udvari kancellár (1637–1693) lánya, Elisabeth Christine császárné, VI. Károly császár, III. Károly magyar király (1711–1740) feleségének legbelső tanácsadója volt, továbbá bensőséges baráti viszonyt ápolt a birodalom szerte diadalmas hadvezérként tisztelt Savoyai Eugénnel (1663–1736).³⁵⁹ Apja építtette azt a palotát Bécsben, mely a Bankgasse 4-6. szám alatt áll, és amelyben 1747-től az Udvari Kancellária működött.³⁶⁰ Eleonóra férje halála után a tarcsafürdői birtoka elzálogosítását is vállalta, hogy stabilizálja a család Rákóczi szabadságharc idején bizonytalanra váló anyagi helyzetét. A férjétől örökölt adósságokat rendezte, és a kincstártól, és más adósoktól a kintlévőségeket erélyes fellépést tanúsítva beszédette.³⁶¹ Fiait: Károlyt és Lajost családi és udvari kapcsolatait ügyesen használva magas pozíciókig segítette, valamint a családi birtokállományt további vásárlásokkal főként Baranyában megnövelte. Az 1726-ban királyi határozattal neki ítélt siklói uradalom feléhez 1736-ban 96.000 forintért megvásárolta az uradalom másik felét, melyet korábban Caparra császári tábornok kapott meg.³⁶² Az itt található várkastélyt felújította és ezen túl is számos rekonstrukciós munkát végeztetett többek közt a rohonci, a körmendi és borostyánkői váron, továbbá templomok rekonstrukcióját finanszírozta, azok építéséhez anyagiakkal hozzájárult.³⁶³ 1741-ben a Pálffyaktól megvásárolta a Baranya megyei üszögi uradalmat Mozsgóval és Somodorral, melyet később Tivadar fog örökölni Károly hercegtől, annak 1772-es halálát követően. Bécsben a Bankgasse és a Herrengasse sarkán álló, három házból álló tömböt megvásárolta, egységes homlokzattal átépítette, és ezek után a 18. század második felében és a 19. század elején ez a palota funkcionált a Batthyány család bécsi tartózkodási helyeként. Maga Tivadar is jogosult e hitbizományba vont palota egyes szobái-

³⁵⁷ Zimányi 1962. 5–6.

³⁵⁸ Marczali Henrik: *A magyar nemzet története* 8, Budapest, Atheneum, 1898, 94.

³⁵⁹ Teljes leánykori nevén: Eleonora Magdalena Ursula Strattmann. Apja, Theodor Athlet Heinrich Freiherr von Strattmann (1637–1693) 1679-ben a nijmegeni béketárgyalásokon képviselte I. Lipótot, 1683-ban udvari kancellár lett, 1685-ben pedig bárói címet kapott. Zsámbéky Mónika: A Batthyány hercegek ősanyja, Strattmann Eleonóra: egy regényes életút vázlat, *Vasi Szemle*, 2006, 714.

³⁶⁰ Jelenleg a Bécsi Magyar Nagykövetség épülete.

³⁶¹ Bakács 1965. 84–86.

³⁶² Marczali 1898. 97.

³⁶³ Zsámbéky 2006. 718–719.

nak használatára egy 1766-os inventárium szerint.³⁶⁴ Strattmann Eleonóra halálakor Károly és Lajos egyetértéssel osztották fel az örökségként rájuk szálló vagyont egymás közt, legalábbis a Csódy Pál által Batthyány Lajos nádor halálára írt halotti beszédben fontosnak tartotta kiemelni ezt a példás testvéri osztályt:

Be híres javak, nagy summa, kéncek maradtak mi reánk kedves méltóságos szüleinknek halálok után, nem de nem mind azokat mi ketten egymás között minden közben járók nélkül példás szép csendességgel s szeretettel felosztottuk.³⁶⁵

Strattmann Eleonóra személyének udvari körökre gyakorolt befolyását mutatja egy történetileg nem igazolható legenda, mely szerint, Eleonóra megtudta bizalmas barátjától az akkoriban államminiszteri funkciókat betöltő, de a tanácsadói feladatiból egyre jobban kiszoruló Savoyai Eugéntől a magyar alkotmány megváltoztatására irányuló szándékokat.³⁶⁶ A történet szerint Eleonóra és Pignatelli Beliguardo Marianna hercegnő, Károly favoritája – egyébként Althan gróf felesége – gyászruhába öltözve várták Károlyt az esti találkozáson, és kérték, hogy hallgasson Savoyaira, és ne csorbítsa a magyar rendek jogait.³⁶⁷ A „esetet” megörökíti a Csáktornyái Zrínyi-vár egykori freskója, mely ábrázolja ezt a jelenetet. A király valószínűleg az 1722-es országgyűlés előtt járt Csáktornyán, s ennek kissé kiszínezett történetét ábrázolja a freskó. A történet számunkra annyiban releváns, hogy annak ellenére, hogy minden bizonnyal kitaláció, rávilágít az udvari döntési mechanizmusokra, amennyiben ilyen történetet – Marczali Henrik szerint – 1811-ig, főúri körökben igaznak elfogadtak. Mindenesetre Eleonóra valóban bejáratos volt az udvar legszűkebb elitjébe, és tevőleges szerepe volt abban, hogy a Batthyány család pályája meredeken felívelt. Gyermekai az udvari adminisztrációban hamar, magas beosztásokban jutottak pozíciókhoz, hiszen ahogy már korábban említettük fiai, Lajos és Károly a család történetében a legnagyobb ívű karriert futották be, és olyan vagyont és befolyást szereztek, mely a család későbbi generációira is hatással volt. Emiatt érdemesnek tűnik röviden felvázolni az apa és a nagybáty karrierjének főbb pontjait, mivel az általuk befutott életpálya Tivadar és testvérei életére befolyással bírtak. Ezek a felmenői életutak kiegészülnek Batthyány Tivadar testvéreink mini-portréival, melyekben közös pontokat, markáns

³⁶⁴ HU MNL OL P 1317 A II. 9. 2. 1. 37-38. Inventarium deren in Wiener Mairat-Hauß befindliche Mobilien. Anno 1766. den 23ten Jenner.

³⁶⁵ Csódy Pál: *A nagy méltóságú gróff Battyáni és Strattmann Lajos Német Újvár örökös urának (...) méltóságos élete, és ez alatt tett sok országos fő cselekedetei és örök emlékezetre méltó nagy érdemi, -és azok után következett halálára példás készüllete le rajzolója.* Kalocsa 1766. 28. OSZK 406.518

³⁶⁶ Egy másik történet szerint a nagyhatalmú Savoyai herceg így nyilatkozott erről, a III. Károly uralkodására jellemző kamarillapolitikai rendszer következtében történt háttérbeszólásról: „Leopold atyám volt, József testvérem, Károly pedig uram.” idézi Marczali 1898. 64.

³⁶⁷ Uo. 64–65.

eltéréseket keresünk a főhősünk életútjával. Ehelyütt nem célunk teljes életutak bemutatása, kidolgozott biográfiák írása, hanem inkább a családi környezet felskiccelése a levelezési forrásanyag nyújtotta betekintésen keresztül. Továbbá a testvérei pályaképének felvázolásával szándékunk kontrasztosan rámutatni arra a sajátos és egyedi életútra, ami Batthyány Tivadar sajátja volt, és igyekszünk bemutatni az olykor *homo ludens* vagy ha úgy teszük a kísérletező főúr (*prince-practioner*) alakját felöltő, olykor a *homo oeconomicus*t megtestesítő vállalkozó főnemest.

4.1. *Batthyány-Strattmann Lajos (1696–1765) nádor, az apa*

Batthyány Lajos 1696. március 7-én látta meg a napvilágot, apja II. Ádám és Strattmann Eleonóra első szülött fiaként.³⁶⁸ 1716-ban részt vett a pétervárad és a temesvári csatákban, ugyanebben az évben kamarás lett, majd Vas vármegye örökös főispáni rangját kapta meg, (*officium et dignitas perpetuitatis supremi comitis comitatus*).³⁶⁹ Testvérével, Károllyal együtt 1722-ben nyerte el az osztrák és cseh-morva-sziléziai indigenátust, mely minden férfi és női leszármazottjukra vonatkozott.³⁷⁰ Volt Zala vármegye adminisztrátora, 1723-ban lett főpohárnokmester (*Oberstmundschenken*), 1728-tól valóságos titkos tanácsos, a hétszemélyes tábla elnöke, a királyi tábla rendkívüli *visitator*a, 1732–1746 között udvari kancellár, az 1741-es pozsonyi országgyűlésen kulcsszerepet játszott az ország rendjeinek Mária Teréziát támogató állásfoglalásában. 1744-ben az aranygyapjas lovagrend tagjává választották, 1751-től nádor, ekképpen Pest-Pilis-Solt Vármegye főispánja, valamint a jászok és kunok főkapitánya lett, 1764-től a Szent István Rend nagykeresztese. Karrierje csúcsát az 1751-től haláláig viselt nádori cím jelentette. E feladatkör annyira szerteágazó, hogy ehelyütt most erről nincs mód hosszabban értekezni, ami a legfontosabb, hogy mint legfőbb rendi méltóság közvetítő szerep hárult rá a rendek és az uralkodó közt. Pályafutása végén 1762-től már nem élvezte a királynő bizalmát a magyar nemességre vonatkozó adópolitikai nézetkülönbségek miatt, és halálával véget ért az a hagyomány, hogy magyar nemzetiségű nádort válasszanak, és ezzel a rendek további befolyáscsökkenést kellett tapasztaljanak, ami az ország ügyeibe való beleszó-

³⁶⁸ Az áttekintő életrajzhoz és életrajzi adatokhoz lásd: *Verzeichniss* 1896. 10–13, Móricz Péter: Batthyány Lajos élete – halotti beszédei tükrében, In: Móricz Péter (szerk.): *Batthyány Lajos nádor*, Körmend, 2017, 11–35; Polster, Gert: *Von Soldaten, Prälaten und Magnaten*, Diplomaarbeit, Wien 1998; Zimányi Vera: *A herceg Batthyány család levéltára*, Budapest, 1962.

³⁶⁹ Móricz 2017. 21.

³⁷⁰ *Verzeichniss*, 10–11.

lást illette.³⁷¹ A II. József 1765-ös társuralkodóvá válásával kezdődő korszak egyik jellemzője volt a magyar főnemesek politikai szerepének visszaszorítása, ami fontos támpontul szolgál ahhoz, hogy megértsük, hogy az utódok – és elsősorban Batthyány Tivadar – miért nem futhattak be olyan sikeres közéleti pályát, mint a nádor generációja.

Batthyány Lajos 1717-ben kötött házasságot Wenzel Norbert Octavian Kinsky (1642–1719) lányával, Kinsky Teréziával (1700. január 17.–1775. január 16.). Házassági szerződésükben kikötötték, hogy a férj korai halála esetén a feleség lesz a fiatalok gyermekek gyámja, továbbá Lajos mintegy 5000 forint hozományt (*Heiratsgut*) kapott a menyasszonnyal, maga 10.000 forint házasságkötési ajándékot, vagy jegyajándékot (*Morgengabe*) adott a feleségének, mely összeg általában az özvegyen maradt feleség esetleges anyagi gondjainak kiküszöbölésére szolgált. A szerződés tanúi közt igen magasrangú udvari méltóságokat is felfedezhetünk, úgymint Savoyai Eugént, aki a férj anyjának, Strattmann Eleonórának volt bizalmas barátja.³⁷² Tíz gyermekük született, akik közül hárman gyermekágyban, ketten fiatalon meghaltak, Antónia (1720. január 7–1797. január 11.), Ádám Vencel (1722. március 27. – 1787. október 25.), József (1727. január 30. – 1799. október 23.), Tivadar (1729. október 15. – 1812. június 13.)³⁷³, valamint Fülöp (1735. november 17. – 1795. április 28.) maradtak életben, éltek meg a felnőtt kort.³⁷⁴

Batthyány Lajos anyjától, Strattmann Eleonórától a testvérével, Károllyal történt osztály után kiterjedt birtokkomplexumot örökölt, melyhez a magyar területeken található birtokokon túl a Strattmann majorátus is hozzátartozott. Batthyány Lajos hatalmas kiterjedésű dunántúli hitbizományt alapított, melynek egyik alkotóelemét, a valaha volt Szapáry birtokot, a kanizsai uradalmat, 1743-ban a kincstártól 110.000 forintért vásárolta meg,³⁷⁵ majd 24.000 forintért báró Ecktlől megvette Homokkomáromot.³⁷⁶ Jelentős lépése a rohonci és szalónaki uradalmak megszerzése egy 1746-os és egy 1748-as csereszerződéssel a grófi ághoz tartozó Batthyány Zsigmondtól és Imrétől, mely szerződés később a grófi ággal való nagy pereskedéshez vezetett.³⁷⁷ 1747-ben a körmendi, kanizsai, intai, ludbregi uradalmakat és Homokkomáromot hitbizománnyá, másképp majorátussá alakította, melynek ezután az elsőszülött, és a

³⁷¹ Kulcsár Krisztina: Nádorság és ami vele jár – A nádor hivatali feladatai a 18. században Batthyány Lajos példája alapján, In: Móricz 2017. 62–66.

³⁷² MNL OL P 1313 68. d. 34. Nr. 4–F. Batthyány Lajos és Kinsky Terézia házassági szerződése.

³⁷³ Eltérő adatokat közölnek egyes biográfiák és családfák, lásd erről lentebb.

³⁷⁴ Siebmacher, Johann Baptist: Groes und allgemeines Wappenbuch. Steiermarkischer Adel, Bd. 4/7 Nurnberg 1921, 207.

³⁷⁵ MNL OL P 1313 Majoratus 45d. 13. No. 2. 1743. A kanizsai uradalom adásvételi szerződése

³⁷⁶ Polster 1998. 28.

³⁷⁷ Zimányi 1962. 18.

Batthyány-Strattmann nevet viselő legidősebb férfitagja lett a birtokosa. A felmenői és oldalági rokonainak inscribált és elzálogosított földjeit, szőlőket, házhelyeket kiváltotta, és ezeken túl vásárolt is további birtokokat, illetve nem törlesztett hitelek fejében átvett egész uradalmakat, mint például a kisbéri uradalmat,³⁷⁸ amelyért 1757-59-ben 220.000 forintot fizetett.³⁷⁹

Az uradalmakon túl igen jelentős pénzügyi alapot, kölcsönökről szóló kötelezvényben mintegy 558.500 forintot örökölt.³⁸⁰ Batthyány Lajos nádor tevékeny birtokgyarapítóként is hatalmas vagyon fölött rendelkezett. A szabályszerűen örökölhető hitbizományon felül 1765-ös halála utána négy fiának 2.372.000 forintra becsült birtokot és 1.468.000 forintnyi kötelezvényen kellett megosztani.³⁸¹ Összes birtokának (hitbizományi és megosztottan örökölhető) jövedelme a század közepén körülbelül 450.000 forint lehetett.³⁸² Magát a nádort azon túl, hogy a korabeli Magyarország első számú méltósága, egyik legnagyobb földbirtokrendszer fölött diszponáló mágnása volt, Bakács István megállapításával összhangban, a magyar nagybirtokosság bankárjának is tekinthetjük, lévén, hogy 1766-ban megközelítőleg 1.445.400 Ft feljegyzett kölcsönt találhatunk a bécsi és körmendi *Directio* pénztárkönyveiben, melyeket főként az Esterházy, Zichy, Pálffy, Batthyány és Széchényi család tagjainak nyújtott, valamint további 342.698 Ft kölcsönösszeggel volt adós neki egy sor középbirtokos.³⁸³

Batthyány Lajos az 1750-1760-as években próbálta hatalmas birtokain a termelést racionalizálni és a jövedelmezőséget egységes birtokadminisztrációs igazgatással, alkalmazotti hierarchiával növelni.³⁸⁴ A Bécsi Központi Igazgatóság alá, ahol a főpénztár is működött tagolódott be a Körmendi Igazgatóság, körmendi, pozsonyi, pesti főpénztárakkal, ezek alá pedig a Siklós, Sellye és Tarcsafürdő Tisztartóságok, valamint Németújvári, Rohonci, Szőcei, Bicskei, Enyingi, Kanizsai Ludbregi Tisztartóságok szerveződtek. Ez a struktúraváltás több helyen a fokozott ellenőrzéssel járt a tisztartók ellenőrizték a például a vetést, a cséplést és általában igaz, hogy a munkafolyamatokat igyekeztek minél jobban kontrol alá vonni.³⁸⁵ Ezzel párhuzamosan megtörtént a majorsági gazdálkodás kiterjesztése, ami együtt járt az úrbéres terhek növekedésével. A dunántúli parasztmozgalom éppen az adminisztrációs központnak tekintett Körmenden, és Kanizsán, valamint több Vas vármegyei birtokokon csapott át 1765-

³⁷⁸ MNL OL P 1313 Senioratus Lad.21 no. 70.

³⁷⁹ Kaposi Zoltán: *Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848*, Nagykanizsa, 2009. 113.

³⁸⁰ MNL OL P 1313 Majoratus 64.d. 31. no. 16.

³⁸¹ Kaposi 2009. 114.

³⁸² Kaposi 2009. 113.

³⁸³ Bakács 1965. 88.

³⁸⁴ Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 145.

³⁸⁵ Uo.147.

66-ban parasztlázongásba.³⁸⁶ Emellett több más Batthyány-birtok is érintett volt ezekben a felkelés határát súroló, olykor a katonai erők bevetését is szükségessé tevő lázongásokban, többek között a Batthyány Károly tulajdonában álló Siklós, az 1765-66-os években.³⁸⁷

1765-ös halálával jelentős birtokvagyon és tőke (kötelezvényekben) szállt az utódaira, így a témánk szempontjából fontos Tivadar gróf komoly pénzügyi alaphoz jutott: a 2.372.000 Ft értékre becsült birtokvagyon, illetve az 1.468.000 Ft értékű aktív kintlévőség negyedéhez, összesen mintegy 960.000 Ft értékű vagyonelemhez jutott.³⁸⁸ A birtokok és a kötelezvények elosztásánál figyelembe vették a birtokadottságokból eredő birtokértékkülönbségeket, és az értékegyeztetést további kötelezvények elosztásával tették igazságossá. A nádor testvérének Károly hercegnek 1773-as halálával ismét jelentős summa, mintegy 400.000 Ft értékű birtok került a kezelésébe.³⁸⁹ A birtokgyarapításon és a hivatali pályán túl a nádor láthatóan gondot fordított gyermekei nevelésére, egy 1750-ben kelt levelében az emancipálódó József előtt vázolta fel azokat az életpályákat és lehetőségeket, melyek rá a felnőtt életben várhatnak. Az itt leírt gondolatok általános érvényűek, ami a gyermekei jövőjét, és saját szerepét annak kialakításában illeti, emiatt érdemes teljes terjedelmében ideilleszteni ezt a betétet, mely levélrészletet József másolt be egy apjától kapott levélből, egy saját maga által Ádám bátyjának írt levélbe³⁹⁰:

Drága apám javaslata:

Elégedett vagyok a jogi vizsgád eredményével, de ami azt illeti nekem távolabbra is gondolnom kell, még hozzá Tivadarra és Fülöpre, és vannak dolgok, amiket el kell rendeznem: az első abbahagyja a tanulmányait, hogy jövő hónapban beálljon a hadseregbe, a második filozófiát kíván hallgatni Bécsben. Az önre vonatkozó diszpenzáció³⁹¹ előtt, tudnom kell az elhatározását a pályáját illetően. Három lehetőség áll ön előtt: a katonai, az egyházi, és a civil élet, azaz államiigazgatási pálya. Az elsőt a lehető leghamarabb el lehet indulni, és ott nagy vagyont lehet szerezni, de ez a pálya a legveszélyesebb és legnehezebb; jó egészségi állapotot és természetadta erőt igényel.

³⁸⁶ Kondicsné Kovács Éva: Földesúr contra nádor – Paraszttmozgalom a körmenői uradalomban, In: Móricz 2017. 85–99.

³⁸⁷ Lásd erre: Gózszy Zoltán, Seewann, Gerhard: *Der Bauernaufstand im Komitat Baranya 1766. A parasztfelkelés Baranya vármegyében 1766-ban*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2015.

³⁸⁸ MNL OL P 1313 Majoratus 68.d. 33. Nr. 8-9. Batthyány Lajos utáni osztály (Az osztály átirata a Függelékben szerepel.)

³⁸⁹ MNL OL P 1317 15. d.L fasc. 6, 7, 8, 10. Batthyány Károly utáni osztály (Az osztály átirata a Függelékben szerepel.)

³⁹⁰ MNL OL P 1314 Nr 59.892. Batthyány József levele Batthyány Ádámmal, Rohonc, 1750. október 03.

³⁹¹ Jelen esetben atyai feloldozást kell értenünk alatta, mely az önálló életvitel előtt nyit utat.

A másodikban rövid időn belül, tisztességesen el tud helyezkedni a gyors előrejutás reményével, de ehhez különleges elhivatottság és példaértékű életvitel szükséges. A harmadikban nem tudom, hogyan helyezkedhet el tisztességesen kétéves otthoni tanulmányokkal, mert nincs ínyemre, hogy jelenleg, létszámfölötti alkalmazásban a Helytartótanácsban helyezzem el, vagy a Hétszemélyes Táblán³⁹² törvényszéki ülnöként, amihez nagy fokú ismeretekkel kell rendelkezni a jogról és Magyarország állapota-ról.³⁹³ Bárhog, is mielőtt egy dikasztériumban helyezném el, el kell küldenem önt Egerbe³⁹⁴ (Erlau), hogy ott két évig tanulja a hazai jogot, mert ezt otthoni körülmények között nem tartom megfelelőnek, és legkevésbé sem önnek, akinek magát gyakorolni szükséges jogászok és írnokok között. Ha Ausztriába akarnám önt elhelyezni, el küldeném az Birodalmi Udvari Tanácsba³⁹⁵, akkor is további tanulmányokat kellene folytatnia, mert a magyar jogrendszer ismeretén kívül más is szükséges ehhez, így szüksége lenne egy tanárra, aki feudális jogot, közjogot és osztrák önkormányzati jogot tanítana. De ezt követően nagyon megtisztelő pozícióban lenne része, és nagykövetségeken dolgozhatna, nagy előléptetésekkel haladhatna, és ezzel visszanyerhetné a tanulmányokhoz szükséges időt.³⁹⁶

³⁹² A Hétszemélyes Tábla, „Septemvirális Tábla”, felsőbíróági funkciókat ellátó igazságügyi fellebbviteli szerv volt, neve arra utal, hogy eredetileg hét tagból állt.

³⁹³ Lajos a nádori kinevezése előtt áll (a levél 1750 októberében kelt) és minden bizonnyal nem kívánt támadási felületet biztosítani ellenlábasaival azzal, hogy fiát megfelelő képzettség és tapasztalat nélkül protezsálja egy ilyen kormányzati szervhez.

³⁹⁴ A Collegium Juridicum Foglarianumra utalhat, az egri érseki jogi líceumra, mely intézményt Foglár György egri kanonok 1740-ben alapította azzal a szándékkal, hogy katolikus jogászok kerüljenek ki a falai közül, az eddig nagyobb számban protestánsokra jellemző pályára. Lásd erre: Udvardy László: *Az egri érseki joglíceum története*, Eger, 1898.

³⁹⁵ Reichshofrat: Birodalmi Udvari Tanács volt – A Birodalmi Kamarai Bírósággal párhuzamosan működő felsőbb bíróági szervként funkcionált, 18 tanácsossal, a császár elnökletével működött és elvárt volt a birodalmi jogi kérdésekben való jártasság – legalábbis a két táblája közül a Gelehrnetbank, ami az ítéletek szakmaiságáért felelt elvárta ezt. lásd erre: Ortlieb, Eva és Polster, Gert: Die Prozessfrequenz am Reichshofrat (1519–1806), in: *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, 2004, 26, 189–216. Vajnági Márta: A Német Nemzet Szent Római Birodalma. In: Poór János (szerk.): *A kora újkor története*, Budapest, Osiris, 2006. 114–115.

³⁹⁶ MNL OL P 1314 Nr 59.892. Batthyány József levele Batthyány Ádámmal, Rohonc, 1750. október 03. Saját fordítás franciából

4.2. *Batthyány Ádám Vencel (1722–1787), az elsőszülött testvér*

A nádor elsőszülött fia, (III.) Ádám Vencel a nagybátyja, Károly herceg távollétében – míg az József főherceg nevelője volt – báni helytartó, később ezredparancsnok, táborszernagy volt. A 34. gyalogezreddel, melynek 1761. januárjától parancsnoka volt, a hétéves háborúban (1756–1763) Prágánál, Görlitznél, Schweidnitznél vett részt jelentősebb hadmozdulatokban.³⁹⁷ Vas vármegye főispáni tisztét is betöltötte, 1765-ben apja halálát követően örökölte meg a hitbizományi birtokokat, a bécsi palotát, 1772-ben a hercegi rangot nagybátyjától, Károlytól, lévén, hogy nagybátyjának nem maradtak életben fiúutódai. 1759-ben megkapta a titkos tanácsosi kinevezést, 1761-ben táborszernagyi (*Generalfeldzugmeister*) rangfokozatba léptették elő.³⁹⁸ Arneth, és nyomán többen is tévesen állítják, hogy koronaöri posztra pályázott volna, és hogy e kinevezéstől apja, a nádor 1764-65-ös diétán tanúsított szerepe miatt esett el. Arneth állítása szerint Ádám Vencel mellőzöttsége okozta a nádor halálát is, mivel a „nádor úgy a szívére vette, hogy 1765-ben meghalt”.³⁹⁹ A valóság ezzel szemben az, hogy a nádornak feladata volt az 1764/65-ös diéta alakalmával a tisztújítás, a koronaöri poszt megüresedése miatt, mivel Keglevich János meghalt, és ekkor Batthyány Ádámra (1697–1782) esett a választása, aki nem a nádor fia, hanem az éleskői grófi ág megalapítója volt, Batthyány I. Zsigmond fia, és aki 1759-től a tárnokmesteri posztot betöltötte.⁴⁰⁰

Ádám romló egészségügyi állapota 1777-ben szükségessé tette, hogy elmozdítsák a 34. gyalogezred parancsnokságából, visszaemlékezések szerint nem volt különösebben népszerű tiszt katonái körében. Mária Terézia császárné jóváhagyta lemondását, és Galántai Esterházy Antal herceget nevezte ki ezredtulajdonossá 1777. szeptember 18-tól.⁴⁰¹ Ádám Vencel 1780-tól fiának (II.) Lajosnak adta át a birtokigazgatás feladatait, 1781-től Vas vármegye főispánja is a fia lett, és ezután visszavonult minden közéleti és üzleti tevékenységtől.⁴⁰² Ádám nem örökölte apja takarékoságát, és nem mondhatni, hogy jó gazdája lett volna a rá bízott jószágoknak: folyamatos pénzhiánnyal küszködött, és már apja életében nagy

³⁹⁷ Polster, Gert: *Von Soldaten, Präelaten, und Magnaten*, Diplomarbeit, Wien, 1998, 63.

³⁹⁸ Kreipner, Julius: *Geschichte des K. und K. Infanterie-Regimentes Nr. 34 für immerwährende Zeiten Wilhelm I. Deutscher Kaiser und König von Preussen, 1733–1900*, Kaschau, Verlag des Regimentes, 1900, 181–182.

³⁹⁹ Arneth, Alfred: *Maria Theresia's letzte Regierungszeit 1763–1780*, Band 7, Wien, 1876, 135.

⁴⁰⁰ Kulcsár Krisztina: A Nádorság és ami vele jár – A nádor hivatali feladatai a 18. században Batthyány Lajos példája alapján, In: Móricz 2017. 52. Az életrajzi adatokhoz: Nagy

⁴⁰¹ Kreipner, Julius: *Geschichte des K. und K. Infanterie-Regimentes Nr. 34 für immerwährende Zeiten Wilhelm I. Deutscher Kaiser und König von Preussen, 1733–1900*, Kaschau, Verlag des Regimentes, 1900, 182.

⁴⁰² Lehotzky András: *Regni Hungariae et partium eidem annexarum statuum et ordinum seu nobilium familiarum stemmatographia*, Bd.1 Preßburg, 1796, 120.

mennyiségű adósságot halmozott fel, melyet a nádor 1754–56 között rendezett, de ez nem volt elég, így 1777-re további 494.390 Ft adósságot halmozott fel.⁴⁰³ Többször is testvére Tivadar segítette ki szorult helyzetéből, és elmarasztaló hangon írja meg József bátyjának, idősebb hercegi bátyjuk szorult helyzetét:

...Ádám hercegünk még mindig Triesztben van, örök szükségben. Ahhoz, hogy ide jöhessen, szüksége lenne még háromszáz forintra. Amint mondják nekem, és amit beszélnek szerte mindenhol, hogy folyton az uzsorás karmában találja magát, és nem egészen tudom, hogyan lehetne kihúzni onnan. Ez a testvér valóban egy tákolmány, helytelenül van összerakva...⁴⁰⁴

Ádám herceget minden bizonnyal hosszan gyötörte valamilyen légúti betegség, sok időt töltött Dél-Tirolban élete végén, valószínűleg tüdőgyulladásban halt meg. A fia II. Lajos (1753–1806) örökölte a Strattmann nevet a hitbizománnyal és a Batthyány majorátust, aki tovább örökítette fiára Fülöpre (1781–1871), ő azonban fiúutód nélkül halt meg, ezért a Batthyány Tivadartól induló leszármazási vonalból, Tivadar gróf dédunokájára, Ödönre (1826–1914) szállt a hercegi cím.

4.3. Batthyány József (1727–1799), a hercegprímás, a másodszülött testvér

A második fiú, József az egyházi pályát választva, több állomáshelyen is méltóképpen helytállva, 1776-ban hercegprímás lett 200.000 forint évi jövedelemmel, majd 1778-ban bíborossá nevezte ki a pápa.⁴⁰⁵ Pályája vívódásokkal indult és minden bizonnyal mélyen vallásos édesanyja hatására választotta a civil foglalkozások helyett az egyházi pályát. Nagyszombaton végezte el a teológiát, 1751-ben szentelték pappá, egy évre rá esztergomi kanonok és barsi főesperes lett, majd vasvári és pozsonyi prépostságot is kapott.⁴⁰⁶ Egy rövid időre, egy évre,

⁴⁰³ Bakács 1965. 89.

⁴⁰⁴ Saját fordítás franciából: MNL OL P 1314 Nr. 66.663. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefhez.

⁴⁰⁵ Egy 1779-ben kelt neki címzett levélben az alábbi címzés olvasható: A Son Altesse Eminenetissime Monsieur Joseph de Batthyán Cardinal du Sacré Collège, Prince du Saint Empire, Primas d’Hongrie, Arch-Evêque de Gran, Chevalier de l’Ordre de St. Etienne grand Croix, Conseiller d’Etat Intime Actuel de leur M.M. II. & Roy Apostolique. MNL OL P 1314 Nr. 66.657. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Kisbér 1779. augusztus 27.

⁴⁰⁶ A részletes életrajzhoz lásd: Meszlényi Antal: *A magyar hercegprímások arcképsorozata*, Budapest, Szent István Társulat, 1970, Polster, Gert: *Von Soldaten, Präelaten, und Magnaten*, Diplomaarbeit, Wien, 1998, 64–102, Beke Margit: Mozaikok Batthyány József németújvári gróf, esztergomi érsek életéből, *Teológia*, LIV. évfolyam, 2020. 1-2. szám, 1–11.

1759-ben az erdélyi püspöki széket töltötte be, hogy 1760-ban kalocsai érsekké emeljék. Mária Terézia 1776. január 1-én nevezte ki hercegprímásnak, melyről egy oklevél tanúskodik, felsorolva eddig papi székhelyeit, érdemeit és nem melleleg azokat a birtokokat, tizedeket és pizetumokat,⁴⁰⁷ melyek az esztergomi érsekséggel járnak.⁴⁰⁸ 1781-ben úgy döntött, hogy Hefele Melchiort⁴⁰⁹ megbízva új püspöki palotát és kertet építtet Pozsonyban, melynek költségei Wurzbach szerint 400.000 forintra rúgtak.⁴¹⁰ Az építés költségeihez fedezetül szolgáló primási uradalmak: Esztergom, Érsekújvár, Drégely, Nagysalló, Nagyszombat, Verebély és Pozsonyi birtokok voltak, melyek 250.000 és 300.000 forint közti éves birtokjövedelemmel rendelkeztek.⁴¹¹ Ezeken túl József további, családi örökségként rászállt jószágokat is tulajdonolt, úgymint Bozsok, Rohonc, Bicske.⁴¹² Tivadar is örökölt tőle birtokokat, mivel papi hivatásából következően gyermektelenül halt meg 1799-ben, és ekkora már csak Tivadar élt testvéri közül. Ő koronázta meg II. Lipót és I. Ferenc királyokat.

A két testvér között meglehetősen szoros és jó viszony lehetett, legalábbis leveleik erre engednek következtetni. Tivadar legtöbb fennmaradt levele a primás bátyjának szól: hol közös programokat terveznek, hol orvost ajánl neki bedagadt végtagjaira, köszvényes rohama-ira,⁴¹³ hol csak a legújabb eseményekről és pletykákról számol be az idősebb testvérnek, az Udvari Kamaránál, majd az Udvari Kancellárián tanácsosként szolgáló Tivadar; például az orosz nagyherceg, a későbbi I. Pál (1796–1801) és felesége Bécsbe látogatása alkalmából így ír:⁴¹⁴

Kedves Bátyám,

Küldöm Önnek a titkáromnak egy rendházi személyt érintő kérvényét, ajánlom őt figyelmébe. Remélem ennek a kérvényezőnek a sorsa, méltóvá válik ilyen magas

⁴⁰⁷ A pizetumjog IV. Béla idejére visszanyúló jog, az esztergomi érseknek azon joga, hogy meghatározott mennyiségű kamarai pénzverés után bizonyos mennyiségű ezüstöt kaphassanak. A pénzverésnél használt veretmintákat pedig egyedül csak az ő megbízottjuknak (*pizetarius*) őrizete alatt lehetett tartani. Sokáig feledésbe merült ez a jog, de Pázmány Péter (1570–1637), majd Kollonich Lipót (1631–1707) újra érvényt szerzett neki, hogy majd II. József 1789-ben ismét elvegye, lévén, hogy az ércolvasztás és a pénzverés tisztán állami hatáskör. Batthyány József több egyházi kérdésben szembeszállt az uralkodóval, ebben is, és e jogot igyekezett visszaszerezni, de csak részben járt sikerrel, ezért az őt követő esztergomi érsek kevesebb bevétellel kalkulálhattak immár. Bővebben erről: Kollányi Ferenc: *Az esztergomi érsek pizetumjoga*, Budapest, Athenaeum, 1889.

⁴⁰⁸ MNL OL E 54 16. cs. Nr. 262.

⁴⁰⁹ Melchior, Hefele (1716–1794) osztrák építész. Többek között a szombathelyi székesegyház tervezője.

⁴¹⁰ Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Band 1, Wien, 1856, 177.

⁴¹¹ MNL OL P 1318. 3.d. Batthyány József hercegprímás személyes iratai.

⁴¹² Batthyány Lajos utáni osztály: MNL OL P 1313 Majoratus 68. d. 1–12. no. 8–9; Batthyány Károly utáni osztály: MNL OL P 1317 15. d. L fasc. 6, 7, 8, 10

⁴¹³ MNL OL P 1314 Nr. 66.667. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs, 1784. június 27.

⁴¹⁴ MNL OL P 1314 Nr. 66.658. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs, 1781. augusztus 21.

protekcióna.⁴¹⁵ Ezenkívül, mivel tudom, hogy mindenféle hír szerelmese, küldök Önnek párat, de *salva venia*⁴¹⁶ paszkvillus-hangvételnél⁴¹⁷, amelyet most publikáltak. [...] A nap másik híre az, hogy Oroszország nagyhercege⁴¹⁸ nemsokára idelátogat, és talán hitvese is elkíséri. November elején lesz ez, nem marad csak három négy napig, majd folytatja útját Firenzébe, Nápolyba, ahol a karneváli időszakot tölti, hogy onnan visszajöve ide, négy hetet velünk töltsön. Azt is mondják, hogy a császár meghívta a nagyhercegnő atyját és anyját, hogy szálljanak meg az udvarban, és mivel ők elfogadták, a nagyherceg és a hercegnő is az udvarnál fog megszállni, aki egyébként Galitzin⁴¹⁹ mellett maradt volna, mint a császár a miniszterével, mikor Szentpéterváron járt. Ezenkívül a császár szeretné, hogy a nagyhercegnek itt olyan kellemes és szórakoztató időtöltést nyújtsanak, amilyen csak lehetséges, színházi előadásokkal, ünnepekkel, és amelyeknek itt minden ceremónia nélkül kell megtörténni, nemesség meglátogatásakor, vacsorákon szintén egyszerűen különösebb formáság nélkül. Tehát a lényegre térve, amikor [a nagyherceg és kísérete] Magyarországra érkeznek, a Hercegprímás Uramnak lehetősége lesz arra, hogy kifejezze a nemzet nagyrabecsülését, és talán ők is örömmel veszik.

Újabb anekdota Németalföldről. Azt mondják, hogy a császár megkérdezte ott Ligne herceget⁴²⁰, mit beszélnek róla. Ő azt válaszolta neki: „azt mondják, hogy felséged a világ legjobb táncmestere.” Mire a császár szemmeláthatóan meglepődött de Ligne folytatta: „azért, mert hogy ő [a császár] tanította meg Starembeg herceget⁴²¹

⁴¹⁵ Minden bizonnyal egy volt szerzetes pályázik valamilyen egyházmegyei szolgálatra. 1783-ra 134 férfi és 6 női kolostor ürrült ki, s mintegy 1500 szerzetes vált földönfutóvá, bár közülük jópáran papi szolgálatba léptek. Az itt szóban forgó pártfogolt személy is ilyen ember lehet. Lásd erre: Meszlényi 1970. 138.

⁴¹⁶ engedelmlemmel legyen mondva

⁴¹⁷ gúnyirat – gúnyos formában

⁴¹⁸ Pavel Petrovics a későbbi I. Pál 1781 és 1782 között járta be Európát. Ezalatt találkozott II. Józseffel is. Maga a látogatás egyfajta válasz József korábbi szentpétervári útjára, és illeszkedett az Oroszországgal való kapcsolat-építés külpolitikai irányvonalába. Lásd bővebben erről: Khavanova, Olga: Pavel Petrovics orosz nagyherceg bécsi látogatása 1781-1782-ben, *Aetas*, 34. (2019) 3. sz. 72–84.

⁴¹⁹ Dimitrij Mihajlovics Golitsin herceg (1721–1793) cári követ, műgyűjtő. Az orosz követ jelentette: A császári fenségek számára az alváshoz a legjobb házak vannak kijelölve, és parancsba van adva, hogy ezeket lássák el bútorral és mindennel, ami biztosítja a szállás kényelmét.” Lásd: Golitsin jelentése II. Katalinnak, Bécs, 1781. aug. 21 (szept. 1.) idézi: Khavanova 2019. 75. Ugyanitt részletes leírás olvasható a nagyhercegi pár érkezésének előkészületeiről, melynek során jelentős útkarbantartási munkákat is végeztek a hercegi pár érkezésének várható útvonalán.

⁴²⁰ Charles-Joseph de Ligne herceg (1735–1814) Életrajzához lásd: Mansel, Philip: *Le charmeur de l'Europe. Charles Joseph de Ligne 1735–1814*, Paris, Stock, 1992.

⁴²¹ Valószínűleg Georg Adam von Starhembeg (1724–1807) hercegre céloz, aki 1765-től viselte a hercegi címet, államminiszter is volt Mária Terézia alatt, majd a főudvarmesteri pozíciót töltötte be. Ő volt 1770 és 1783 között Németalföld megbízott minisztere Brüsszelben. Lásd erre: Thürheim Andreas Graf: *Ludwig fürst Starhembeg, Eine Lebens-Skizze*, Verlag Buchhandlung Styria, Graz, 1889.

pukkedlizni. Mivel [ilyen sokáig] mostanáig nem tudott viselkedni – igaz-e vagy sem – mindenesetre a császár jól megleckéztette a herceget, aki egy példátlan, fennhéjázó főrangú személy...

A következő idézett levelében, egy aratóbál időpontját egyeztetik, és az öcs figyelmezteti testvérét, hogy az általa megfogalmazott előterjesztés, a II. József egyházpolitikai döntéseit érintő kritikák milyen fogadtatásában részesültek, és egy az udvari körökben visszatetszést kiváltó személy alkalmazását illetően:⁴²²

Kedves Bátyám,

Pontosan ma, amikor a kezembe veszem a tollamat, hogy írjak Önnek, érkezett meg a hírvivője Berger, hogy meghívjon engem és a családomat az aratási ünnepségre Pozsonyban és Pistorffba⁴²³ - ami földön és vízen [lesz megtartva]. Bár attól tartunk, hogy a vízi flottáját nem lehet kétszeresére növelni, ahogy az divatos az összes vízi hatalom, Anglia, Franciaország esetén, de az Ön garanciája alapján megkockáztatjuk, hogy felmegyünk a fedélzetre.⁴²⁴ Én még szerdán este megérkezem, azonban feleségem, Filippina és lányom, Eleonóra csak csütörtök délelőtt érkezhetnek, addig el vannak foglalva egy fiatalurak és hölgyek részére rendezett mulatsággal, amit szerdán tartanak Entzerstorffba⁴²⁵ az ifjú grófnál, Rindsmaulnál.

De lássuk mik azok a dolgok, amiért írtam volna önnek:

0. Arról a nagyszabású előterjesztésről⁴²⁶, amit a bíboros készített és elküldött a császár után és több pontban is a szerzetesek az eljárásuk szétválasztásának ügyével kapcsolatos, a császár pontról pontra, meglehetősen kemény hangon válaszolt rá; még nem sikerült megszereznem ezt az írást, de remélem, hogy el tudom juttatni önnek, mint iránymutatást.

2do Itt sok kritikával mondják, hogy főigazgatójaként alkalmazta azt a Balog grófot⁴²⁷, akit a császár mellől korrupciós ügy miatt elküldtek, és itt úgy tekintik, mint

⁴²² MNL OL Nr 66.663 Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs, 1781. július 23.

⁴²³ Pischdorf, Püspöki, Batthyány József birtoka.

⁴²⁴ Püspöki a rendezvény másik helyszíne a Duna másik partján fekszik mintegy 10-15 km-re a korabeli városközponttól, így az eljutást a rendezvényre minden bizonnyal vízi úton tervezték. Ma Pozsony legkeletibb városrésze.

⁴²⁵ Entzersdorf – Batthyány Károly birtoka.

⁴²⁶ Itt minden kétséget kizáróan a nyomtatásban is megjelent *Unterthänige Vorstellung* iratáról van szó.

⁴²⁷ Itt valószínűleg Balog Péter septemvirről van szó, aki a II. József halált követő turbulens időszakban röpiratban az uralkodóház szorongatott helyzetének kihasználására buzdít, engedmények kikényszerítésére és az

egyfajta odaszúrást az udvarnak. Nem tudom elhinni, hogy egy ilyen „bútordarabot” akart volna felhalmozni, és még a bizalmába is venni; egy olyan férfit, akit itt teljességgel romlottnak tartanak. A pletyka, amelyről a Pálffy-ház minden bizonnyal semmiképp nem fog letenni, mert tudható, hogyan bánt ezzel a családdal [Balog], továbbá tudom, hogy a bíborosok általában túl politikusak és túlságosan körültekintőek ahhoz, hogy magukra vegyék ennek a „válaszsúrásnak” az ódiúját egy olyan uralkodó esetén, mint a miénk. Tehát ez egy második vélemény az olvasó számára...⁴²⁸

Mária Terézia halálával és II. József trónra kerülésével az állam és egyház viszonya alaposan megváltozott: sorra születtek a katolikus egyház hatalmi pozíciót gyöngítő intézkedések: a cenzúrarendelettől a szerzetesrendek feloszlatásáig terjedő spektrumon.⁴²⁹ Batthyány József bíborosként a pápának, hercegprímásként az uralkodónak is hűséggel tartozó személy, főnemes és főpap volt, továbbá az egyik legnagyobb birtokokkomplexummal rendelkező magyar mágnáscsalád tagja, akinek az egyházi hivatalához kötődő és családi érdekeiért síkra kellett szálljon adott esetben. Minthogy apja halála után nem választottak nemzeti nádort, hercegprímásként a legmagasabb rendi méltóságot viselve a magyar rendek is benne láttak valamiféle támaszt az egyre inkább abszolutista fordulatot vevő jozefinus hatalommal szemben. Nem csupán II. József vallásügyi rendeletei, de a bevezetni tervezett földadó is olyan

---

uralkodási vonal megszakadását is felemlíti, miután II. Józsefet nem koronáztak meg a magyar törvények szerint. A korrupciós vád, ami Balogra vetült további kutatást igényel.

⁴²⁸ Chère Frère,

Justement aujourd’hui lorsque je prends la plume a la main pour vous écrire arrive votre ambassadeur, Berger pour m’invité moi et ma famille ... pour des fêtes champart á Presburg et Pistdorff... par terre et par eau. Quoique nous craignons que vos batimens navales ne seront peut-être pas doublée de cuire, come c’est asteur a la mode chez tout le puissances aquatiques Anglois, Francois etc. nous le risquerons sous votre garantie de venir a bord, mais je ...d’arrive encore le Mercredy vers le soir, mais mes femmes Philippine et Leonore pourront guivre arriver que le matin jeudi, jusqu’elles se trouvent engagées pour une comedie de dames et cavaliers, qui se donnera Mercredy a Entzerstorf chez le jeune Comte ...nier,

Mais les sujets pour lesquels je vous ..la sans cella ecrire sont ;

0 que le cardinal d’ici aiant fait et envoié aprés l’Empereur une grand représentation en plusieurs poins sur le matière des moines et de la separation de leur généraux, l’empereur vient d’y répondre point par point très sévèrement, je n’ai pas encore pu attraper cet écris mais j’espere de vous le pouvoir apporter, comme un avis au lecteur.

^{2^{do}} l’on dit ici avec beaucoup de critique que vous avez adopté pour votre directeur générale le comte Balog chassé de la part de l’Empereur pour cause de corruption et l’on regarde cella ici comme fait par piquet a la cour. Moi je ne peux pas croire que vous eussiez voulu amasser un tel meuble et le mettre même dans votre confiance un homme, qu’on regarde ici come absolument prostitué. Bruit auquel la maison Palffy derogera certainement rien pour ca part car l’on sait comment il a traité cette maison, et aprés je sais que Messieurs les cardinaux sont ordinairement trop politique et trop prudens pour s’attirer cette contre pique d’un souverain comme est le notre. Ainsi c’est un second avis au lecteur.

⁴²⁹ Beales 2009. 68–71; 281–283.

rendelkezés volt, mely érdekeivel szemben állt.⁴³⁰ Az 1782-ben *Unterthänige Vorstellung* címen kiadott, számos nyelvre lefordított röpirata II. József egyházipolitikáját kritizálta.⁴³¹ A 62 oldalas, kisméretű füzet 1782-ben jelent meg, valamikor VI. Piusz (1775–1799) fordított Canossa-járása után, az 1782. márciusában és áprilisban kiadott a *Bulla in Coena* és a *Bulla unigenitus* pápai bullákról szóló rendeleteket követően. A szöveg javarészt a királyi tetszvényjog kérdését vizsgálja, ami lehetővé teszi az uralkodónak az egyházi ügyekbe való beleszólást, és érintett a fenti két pápai bullát is. *Bulla in Coenával*, a pápának fenntartott egyházi kiközösítések jegyzékével foglalkozó jozefinus rendelet kimondta, hogy meg kell semmisíteni minden érseki dekrétumot, intelmet és rendszabályt, melyeket indexre tett az immár állami befolyás alá került könyvvizsgálat, ideértve az említett bullát is.⁴³² Az *Unigenitusra* vonatkozólag, mely pápai dekrétum a elsősorban janzenizmus hittételei ellen született, s melyre úgyszintén tiltást mondtak ki II. József cenzorai, még a betiltás tényéről szóló vitákra, sőt Cornelius Jansen (1585–1638) teológus nevének leírására is prohibíció vonatkozott.⁴³³

A Batthyány József-féle röpirat szövegében keverednek a bibliai idézetek az eddig fennálló állam-egyház viszonyt szabályozó egyházi jogi passzusokkal és hosszas okfejtésekkel, melyek a spirituális és világi lét egymásrataltságát, valamint az állami szféra és az egyház paritását hangsúlyozzák. A mű érvelése retorikailag jól felépített, világos, stílusa határozott, de mértéktartó, és minthogy Batthyány e műve publikálása előtt levélben kikérte püspökeinek véleményét, az iratot tekinthetjük a püspöki kar hivatalos álláspontjának.⁴³⁴ A röpirat bizonyára sok példányban keringett a korszakban, erre utal az is, hogy ma is több példány elérhető honi közgyűjteményekben.⁴³⁵ 1782-ben német és latin nyelven jelent meg, de tudomásunk szerint létezik korabeli, olasz, francia, angol fordítása.⁴³⁶ Magával a szöveggel Balla-

⁴³⁰ Testvére, Tivadar, aki ezidőtájt az Udvari Kancellárián töltött be tanácsosi pozíciót, egy 1783-ban kelt levelében figyelmezteti az általános adózást érintő rendeletek előkészületeiről. MNL OL P 1314 Nr. 66.666. Batthyány Tivadar Batthyány Józsefnek, Bécs, 1783. december 11.

⁴³¹ Batthyány József: *Unterthänige Vorstellung des Cardinals Batthyan, Primas von Hungarn an den Kaiser Joseph II. in Betreff die kirchlich, politischen Verordnungen über die Ordensgemeinden und andere Gegenstände*, Rom 1782. MTAK Magyar Pol.O.148.

⁴³² Auch alle erzbischöfliche Decreta, Monita, und Regulae, welche den Index prohibitorum vorgesetzt sind, und auf die Bulla in coena Domini beziehen, sollen vertilgt werden. (1782. március 11.) Kropatschek: *Handbuch aller unter der Regierung*, 546.

⁴³³ Es wird allenthalben auf das schärfste verboten über die Kondemnation der Bulla unigenitus pro & contra zu disputieren und die theologischen Schuller sollen blos den begriff und den nothingen Unterricht davon erhalten. (1782. április 18). Uo. 509.

⁴³⁴ Marczali: *Magyarország története*, 1884. 62.

⁴³⁵ A röpirat többek között megtalálható: az OSZK Törzsgyűjteményében, az MTA Könyvtárának M.Pol.O.1481, M.Tört.O.693, Misc.O.28.(8.), Polit.O.198, jelzet alatt. A MTAK online könyvtári katalógusa egy helyen tévesen Batthyány Ignácnak tulajdonítja a szerzőséget.

⁴³⁶ Bahlcke, Joachim: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie, von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag 2005. 327.

gi Géza, foglalkozott egy rövid ismertetés erejéig 1888-as, politikai irodalmunkkal foglalkozó művében.⁴³⁷ Az *Unterhänige Vorstellung* alapállítása, hogy az uralkodó megsértve számos korábbi törvényt túllépet azokon a törvényi kereteken, melyek az egyház és az állam hatalmi paritását biztosították. Az irat élesen kritizálja a szerzetesrendek külföldi kapcsolattartására és azok felosztatására vonatkozó reskripciót. Batthyány az előterjesztés bevezetőjében kifejti, hogy lelkiismereti okokra hivatkozva nem hirdette ki eddig II. József vallásügyi rendeleteit, és nem fogja ezt megtenni később sem.⁴³⁸ Kitér a rendeletek sérelmesnek tartott pontjaira: a szerzetesrendek külföldi kapcsolatainak betiltására, azok világi püspökségek alá való betago-lására és a külföldi rendfőnököknek (*generalis*) való engedelmesség megtagadására. Vádolja a kormányzatban ülő tanácsosokat, hogy félrevezetik az uralkodót, azt állítva, hogy az idejüket csupán az istentiszteletnek szentelő rendek nem szolgálják a közjót, és hozzáteszi, hogy e ren-dek reformja nem az uralkodó, hanem az apátok, a rendfőnökök és a zsinat dolga.⁴³⁹

További sarkalatos pont a tetszvényjog ügye (*jus placetum regium*), hiszen az uralko-dó rendeletben nyilvánította ki azon jogát, hogy a számára nem tetsző pápai bullákat tilos ki-hirdetni. Batthyány kifogása, hogy a rendelkezés nem veszi figyelembe az egyház és az állam közötti paritás elvét. Ha feltesszük, hogy az egyházi hatalom is valódi hatalom, amelyet egyetlen katolikus sem vitathat, akkor ahhoz korlátlan törvényhozási jog is kapcsolódik, mely törvényeket minden katolikus embernek be kell tartania. A lelki életet befolyásoló rendel-kezők uralkodói jóváhagyását csak olyan esetben lehet szükségesnek tekinteni, amikor a ren-delet teljesíthetősége kizárólag a királyi hatalom által történhet meg. Egyéb esetekben a világi hatalom nem avatkozhat be az egyházi törvényhozásba.⁴⁴⁰ Lévén, hogy a prímás az egyházjog kiemelkedő tudósa volt, tisztában volt azokkal a törvényhelyekkel, melyek garanciákat nyúj-tottak az egyház – jelen esetben a katolikus egyház – intézményeinek védelmében.⁴⁴¹ Hiába hivatkozott Szent Ambrusra, aki szerint a „jó császár nem az egyház fölött, hanem az egyház-ban van”, és hiába citálta Szent László, I. Mátyás és a Tridenti zsinat rendelkezéseit a szerze-tesrendek védelmében, szavai nem értek célt.⁴⁴²

⁴³⁷ Ballagi: 1888. 139–142.

⁴³⁸ Batthyány 1782. 3–4.

⁴³⁹ Uo. 20–21.

⁴⁴⁰ Uo. 24–25.

⁴⁴¹ 1750-ben tette le az egyházjogi vizsgáit, ezután pedig további tanulmányokat folytatott a Nagyszombaton a *Seminarium Rubrorumban*. MNL OL P 1314 Nr. 59.892 Batthyány József levele Batthyány (III.) Ádámhoz, Rohonc, 1750. október 03., Beke 2020. 1.

⁴⁴² Batthyány 1782. 22–23.

Batthyány bíboros előterjesztésében védelmébe veszi a *Unigenitus* és a nagycsütörtöki bullákat (*bulla in Coena Domini*), melyeket a józsefi cenzúra eltiltott.⁴⁴³ Az előbbiről, mely a hitben való tévelygés ellen – főként a janzenizmus és quesnelizmus térnyerése elleni küzdelemben – 1713-ban látott napvilágot, kijelenti: „Mennyire igaz tehát az államismereti alapelv, miszerint egy állam nem létezhet nyugodt alkotmányban, hacsak a népet nem egyesíti egy bizonyos vallás; a közösség állapota annál boldogabb, minél homogénebb a vallása.”⁴⁴⁴ A másik pápai rendelkezés, a nagycsütörtöki bulla (*bulla in Coena Domini*) a pápai hatalom, az egyházi kiváltságok összefoglalója és kiközösítés feltételeit fekteti le. Ennek a bullának a II. pontja azokat a szakadókat fenyegeti kiközösítéssel, akik a Római Szentszéktől megtagadják az engedelmességet, a IX. pont pedig az egyházi jövedelmek lefoglalását bünteti ekképp.⁴⁴⁵ Batthyány felhívja az uralkodó figyelmét, hogy nem tud egyházi rendeleteket eltörölni, és hogy mivel a nagycsütörtöki bullát XIV. Kelemen (1769–1774) 1770 óta nem hirdeti ki, ezért magyarországi egyházmegyékben sem szokás ezt a rendeletet azóta felemlgetni.⁴⁴⁶ Mindenesetre, ha az uralkodó tetsvényjogát elismerjük, akkor a Rómában kelt rendeletek közül éppen ez az, amelyik ellen fel kellett lépnie, a saját felügyeleti joga megőrzése szempontjából.

Batthyány röpiratának címzettje az uralkodó, azonban, mint minden ilyen irat a köznyilvánosságnak szól, és célja a szélesebb katolikus érzelmi közvélemény figyelmének felhívása a császár visszaszár rendeleteire. II. József persze nem volt hajlandó a kritizált leiratok szövegén és szellemén változtatni. Az Államtanács elé olyan tartalmú javaslat került, melyben az áll, hogy közölni kell a primással, hogy a 1781. március 30-ai leirattól eltérni nem lehet. A külföldi kapcsolattartást illetően az apátok kapják meg azokat a jogokat, amelyekkel eddig a külföldi rendfőnökök voltak felruházva; a rendtartományokban pedig a primás – főpapi jogánál és nem pápai kinevezésénél (*legatus natus*) fogva – dönt a kérdéses ügyekről, melyekről beszámolási kötelezettséggel tartozik a kormányzat irányába.⁴⁴⁷ A császár határozatában lefekteti, hogy nem óhajtott senki lelkiismereti szabadságát megsérteni, viszont az ő jogára alá tartozó földeken a kiadott rendeleteket be kell tartani, ezért ragaszkodik a rendelet mielőbbi kihirdetéséhez, s akinek ez nem tetszik, annak jogában áll külföldre távozni, a kapcsolattartást a külföldi rendfőnökökkel és a pénzkivitelt pedig a legszigorúbban megtiltja.⁴⁴⁸ Egy Batthyá-

⁴⁴³ Kropatschek 1785. 545–546.

⁴⁴⁴ Batthyány 1782. 41–42.

⁴⁴⁵ Pollák János (szerk.): *Egyetemes Magyar Enciklopédia* 6. köt., Pest, Szent István Társulat, 1868, 450–451.

⁴⁴⁶ Batthyány 1782. 56–57.

⁴⁴⁷ Marczali 1884. 71.

⁴⁴⁸ Uo. 71

ny Tivadar által testvérének, a primásnak írott levélben éppen egy ilyen, a hatóságok által lefűlelt pénzkiviteli próbálkozásról számol be:

...Beszélük azt is, hogy a határnál lefoglaltak néhány hordót, tele dukátokkal és *souveraine*-ekkel⁴⁴⁹, de felül ezek el voltak takarva kovakövel. Egy futárral értesítették a császárt. Meglepő, hogy ez olyan pénz, amit az apácák akartak átmenekíteni Szilézia felé, ahol ezek a szerzetesrendek még továbbra is teljes egészükben megmaradtak. Ugyanakkor arról is beszámoltak, hogy egy kamalduli nem volt elégedett azzal a 40 krajcárral, amelyet a császár naponta ad minden egyes személynek, s a császár kijelentette, hogy Maurbachban⁴⁵⁰ amúgy is csak borotválkozni kell, máskülönben menjen olyan vidékre, ahol eleget kapnak ahhoz, hogy ellássák a szerzeteseiket. Ezek is így tettek (ti. az elfogott apácák), és ekkor találták meg azt a pár hordót...⁴⁵¹

Batthyány primás folyamodványával nem ért célt ez a visszautasítás azonban nem akadályozta meg abban, hogy további fórumokon, személyes audienciákon jelezze József jogsértő intézkedéseit – kevés eredménnyel. A primás 1782-ben beült a Helytartótanács szervezeti keretei közt felálló Egyházügyi Bizottságba, hogy ellensúlyozza az állami részvételt és befolyást, ami az egyház ügyeit illeti. „Remélem – írta a császár – az önként jelentkező primás rendelkezéseimnek nem fog ellenszegülni.”⁴⁵² A primás nem volt képes az újonnan létrehozott végrehajtói típusú állami szervnek az államtanácsból diktált leiratokkal történő hivatali ügymenetébe döntő módon beavatkozni.⁴⁵³ Ennek a bizottságnak az udvari egyházügyi bizottsághoz hasonlóan véleményező funkciója volt, mégis Batthyány Józsefnek a bizottság elnökeként alkalma nyílt arra, hogy az egyház érdekeiért fellépjen, és annak szervezeti és személyi körülményein javítson.⁴⁵⁴ Sikeresebbnek mutatkozott primás a szervezőmunkája újabb plébániák és leköszségek felállítását illetően. Ezek az új alapítások és a papi létszám gyarapítása nagyban volt köszönhető a fent kárhoztatott egyházügyi rendeletnek, mely a szerzetesrendek feloszlását, azok vagyonelemeinek állami felügyeletű alapokba történő csator-

⁴⁴⁹ Itt pénzermét értünk alatta.

⁴⁵⁰ Fordítás franciából. Valószínűleg keveri a két rendet, a karthauzi rend tagjai teljes egészében kopaszra borotválták fejüket. Maurbachban, Felső-Ausztriában, kartauzi monostor állt 1312 óta. Lásd erre: Vida Beáta: *A karthauzi rend története a középkori Magyar Királyság területén*. Doktori értekezés, Szeged, 2017, 31.

⁴⁵¹ MNL OL P 1314 Nr. 66.666. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefhez, Bécs, 1783. december 11.

⁴⁵² Ember Győző: *A helytartótanács egyházügyi bizottságának kialakulása, Regnum Egyháztörténeti évkönyv 5. 1942-1943*, Budapest, Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége, 1943. 250–251.

⁴⁵³ Uo. 250.

⁴⁵⁴ Uo. 251.

názását írta elő. Batthyány 1799-ben bekövetkezett halálakor a plébániák száma elérte a 400-at, a papság létszáma a 800 főt, a kezdeti 350 plébániával és 442 fős papsággal szemben.⁴⁵⁵

Batthyány a korszakban legmagasabb rendi méltóságként, hercegprímásként fontos szerepet vitt az 1790/91-es országgyűlés előkészületi munkáiban, a rendek benne látták az ország első emberét, a magyar érdekeket képviselő méltóságot. Széchényi Ferenc alkotmánytervezetét maga is átnézte, széljegyzetelte, kiemelkedő szerepe volt az új országgyűlés teendőinek meghatározásában a bizottsági munkálatok megszervezésében.⁴⁵⁶ 1790-ben ő koronázta meg II. Lipótot, akinek fiát, Sándor Lipótot is ekkor választották nádorrá.⁴⁵⁷

Amint jeleztük a két Batthyány testvér, József és Tivadar között jó viszony állt fönny; levelezésükben, mely az idő előrehaladtával egyre gyakoribb levélváltásokat mutat, személyes és a birtokügyekre vonatkozó elemek mellett mindig felbukkan a politika, az országos ügyek témája. Az itt röviden elemzett szöveg és annak markáns szembehelyezkedése a jozefinus egyházpolitikával nagy hatással volt Batthyány Tivadar *Widerlegungjában* felbukkanó, egyházzal kapcsolatos morálfilozófiai passzusok érvkésztetére.⁴⁵⁸ Tivadar a prímás halála idején is mellette volt: Józsefet minden bizonnyal valamilyen perifériás keringési zavar vitte el, ahogy egyébként Tivadar halálát is ez okozta.⁴⁵⁹ József leveleiben többször beszámol dagadt kezeiről, és arról, hogy nem képes olyan gyakran írni, mint öccse, habár ezt tekinthetjük kibúvónak is a levélírás kényszere alól. 1799. októberében halála előtt az alábbi sorokat írhatja tükárával Tivadarnak: „Duzzadt kezem megakadályozott és még mindig nem engedi, hogy kézzel írjak; Isten dicséretére, teljesen megszabadultam a reumás láztól és annak egyéb következményeitől, de még több erőt kell összeszednem, hogy kimozduljak.”⁴⁶⁰

Tivadar felesége, Filippina nem volt nagy véleményrel a sógoráról, Józsefről. A halálat követő pár napban a haláleset miatt Pozsonyban tartózkodó Tivadarnak és fiának Antal Józsefnek így ír: „Teljességgel haragszom a megboldogultra, életében is megkeserítette (az életünk) halála után meg inkább. Maradj egészséges és gyere haza azt tanácsolom.”⁴⁶¹ Batthyány Tivadar feleségének, Filippinának ez a nagy keserűség valószínűleg összefüggött József végrendeletével, melyben általános örökösként unokaöccsét, Lajos herceget jelöli ki

⁴⁵⁵ Meszlényi 1970. 129.

⁴⁵⁶ Marczali Henrik: *Az 1790/91. országgyűlés*, I. kötet, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1907. 84–85.

⁴⁵⁷ A prímás politikai szerepvállalásáról lentebb, Batthyány Tivadar: *Widerlegung* című röpiratának elemzése kapcsán lesz szó.

⁴⁵⁸ Batthyány 1790. (Függelék 273.) Az oldalszám a Függelékben szereplő, magyar fordításra vonatkozik.

⁴⁵⁹ *Brand der Alten*, a későbbiekben lesz róla szó.

⁴⁶⁰ MNL OL P 1314 Nr. 60.330. Batthyány József levele Batthyány Tivadarnak, Pozsony, 1799, október 6.

⁴⁶¹ Polster 1998. 99.

Tivadar gróf helyett. Az is közre játszhatott a rossz viszony kialakulásában, hogy József még 1795-ben Fülöp öccsük halála után beavatkozott annak végrendeletébe, és Fülöp hainburgi birtokát, melyet az elhunyt testvér Antal József, Tivadar fiára hagyott, magának szerezte meg, így az csak később került át Antal József tulajdonába, valamikor József halála után.⁴⁶²

Mindazonáltal Tivadar is jelentős értékben kapott különböző vagyonelemeket a primás hagyatékából: megkapta Rohoncot, Bozsok és Bicske uradalmakat, valamint a magyarbéli uradalmat és a pesti "*cum hortis et Allodis*"⁴⁶³ területre vonatkozó jogokat. Ez utóbbi fűz- és eperfákkal betelepített – korábban marhalegelőként használt, egyrészt mocsaras, másrészt homokos – terület a mai budapesti Városliget területén elhelyezkedő liget, Batthyány-erdőként is ismert volt a korszakban. Batthyány József halála előtt pár hónappal, 1799. július 1-én vette át 24 évre Pest városától bérletbe a területet. A szerződés szövege szerint kötelezettséget vállalt, hogy az ezen a helyen telepített erdős-fás területen közparkot létesít.⁴⁶⁴ Elképzelhető, hogy érezve a közeli halál lehetőségét valamiféle utolsó, nagyszabású jótéteménnyel kívánta életét befejezni. A munkálatok el is kezdődtek egy bizonyos Rudolph Witsch (1773–1826) földmérő, tájépítész felügyelete alatt, aki több hasonló megbízást is kapott a Batthyány családtól.⁴⁶⁵ Witsch ekképp ír a pest környéki „pusztaság” rendezési terveit illetően:

A köz jónak szeretete a’ legközelebb meghólt Magyar Országí Prímást arra indította, hogy a Pesti lakosok számára egy sétáló helyet készíttessen, még pedig a mi legkülönösebb vélt, sivány homokból és motsárból álló földön. Azért is ezen tzelra nézve én velem egy Plánomot készíttetett, még 1799-ben, júliusban, halála előtt 4 hónappal. A’ munkához tsak nem 2000 Napszamosok hozzá fogtak, még pedig kétfelöl egyszersmind. Tudniillik a’ motsáron keresztül 10.000 négyzetölnyi Vízálláson egy mulátságraavaló Vízárkot vagy tsatornát (Recreations-Kanal) ástak, melly által két szí-

⁴⁶² Lásd: Batthyány József utáni osztály: MNL OL P 1313 Majoratus 66.d. 32.

⁴⁶³ Átfogó ismertetés a terület korai hasznosítási terveiről: Zádor Anna: *The History of the English Garden in Hungary*, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXIII/3–4, 1987–1988, 291–344.; Fatsar Kristóf: *Witsch Rudolph és a Batthyány erdő: a Városliget közparkká alakítására tett egyik első komoly kísérlet*, *URBS, Várostörténeti Évkönyv XIII*, Budapest, Budapest Fővárosi Levéltár, 2019. Zádor Anna: *The History of the English Garden in Hungary*, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXIII/3–4, 1987–1988, 291–344.

⁴⁶⁴ Fatsar 2019. 40.

⁴⁶⁵ Többek közt Batthyány Tivadar fia, Antal József megrendelésére megépíti a tarcsafürdői kútházat – más néven a „Gyógyulás Temploma” –, mely kútház klasszicista épületének és az oszlopcsarnokos épület környékének átépítési feladatait látja el. A munkálatok tekinthetők egyfajta korabeli idegenforgalmi beruházásnak. Witsch, Rudolph: *Der Gesundbrunnen von Tatzmannsdorf zur Kur-Zeit*, *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte*, Erdkunde und Literatur, I/2, 1802. 193–201. Ma Tatzmannsdorf, magyar néven Tarcsafürdő gyógyturisztikai célpont, hatalmas idegenforgalmi komplexumokkal.

get formálódott. Azután, hogy ezekre a mulatóhelyekre alkalmas bójárás legyen, egy 10 ölnyi szélességű és egyenes líneában 500 ölnyi hosszúságú fősétáló helyet, egynéhány homok dombokat elterítvén, a szélhordta homokon keresztül tsináltak, és 4 sorban rész szerént nyárfákkal, rész szerént Vad gesztenyefákkal béültették, a melly által egy Allé szekér-útnak, a két felől lévő Allék pedig a gyalogok kedvéért készültek. Hogy pedig a fúto homokot, a sétálóhelyeknek mind a két oldaláról, a szél a sétálóknak szemébe ne fújja, és hogy a sivatag pusztá egy kies mezüvé váljon egy része ennek a pusztának, a sétálóhelyeknek mind a két oldala felől egész addig, ahol maga a közönséges Sétálóhely kezdődik, 1800-ban tavasszal magános kerteknek, a Pesti lakosok közt elkótyavetyéltetett.⁴⁶⁶

A primás a munkálatok megkezdését követően pár hónapon belül meghalt, a terület bérleti joga Tivadar grófra szállt, akit talán annyira nem hozott lázba a terület közparkként való üzemeltetése, mint bátyját. Annak ellenére volt ez így, hogy az építkezések jól haladtak, és a bontakozóban lévő angolpark típusú, közparknak szánt terület vonzotta a látogatókat (1. ábra). Több leírás szerint is csónakáztak a Witsch által fúratott kutakból táplált kanálisokon, és minden bizonyos jól szórakoztak az idelátogatók.⁴⁶⁷ Az idézetben említett, a parkot övező területek felvásárlói közt találhatjuk Rumbach Sebestyén (1761–1844) Pest városi orvost, aki próbafúrásokat végezve vasoxidokban gazdag forrásra bukkant, és ehelyütt – mai Podmaniczky és Munkácsy utca sarkán – engedélyt kapott a Helytartótanáctól gyógyfürdő létesítésére.⁴⁶⁸ Mindazonáltal a terület fejlesztésében törést jelentett, hogy Tivadar grófnak egyelőre nem ismert nehézségei akadtak az építkezéssel, azok nem haladtak az előírt ütemben. Witsch felmentőleg ír az örökös, Batthyány Tivadar szerepéről a munkálatok abbamaradása miatt, amit éppúgy tekinthetünk a mérnök lojalitásnak az egykori megbízó irányába, mint a helyzet valós értékelésének:

Meghólt (a primás) Pozsonyban, 1799ben Mindszent havának 23dikán, 73 Esztendőkorában. Az ő halála után, ennek a nagy méltóságú Batthyáni famíliára nézve olly igen ditsősséges Monumentumnak folytatása, maradt Gróf Battháni Tódor Ö Exellentziájára. Ez a nagy érdemű Öreg, éppen nem állván ellent öregsége, az elkezdett szép munkát hasonló serenséggel már elvégezte volna, ha némellyek, enek a köz

⁴⁶⁶ Witsch Rudolph: Útmutatás hogy vehetni munkába legkönnyebb móddal a Budán 1807ben tartatott országgyűlésnek 20dik törvényzikkelyét melly a Magyar Országgi hookos puszták haszonra fordíttatását sürgeti. Ford. Pósfai János Buda 1809. [Magyar Királyi Helytartótanács], 53–57. MTAK Gazd.O.19

⁴⁶⁷ Fatsar Kristóf: Witsch Rudolph és a Batthyány erdő: a Városliget közparkká alakítására tett egyik első komoly kísérlet, *URBS, Várostörténeti Évkönyv XIII*, Budapest, Budapest Fővárosi Levéltár, 2019. 41.

⁴⁶⁸ Witsch 1809. 56.

hasznú munkának, valamint minden Jónak, szántszándékkal ellene nem szegezték volna magokat, és annak végre hajtását meg nem akadályoztatták volna. Minekutánna a' Publicum a' munkának folytatását híjjában várta, egyszer osztán kéntelen volt Pest városa, 1805be Mindszent havának 1ső napján ezt a' darab földet ismét magához venni. Ennek elrendelését a' Város a' maga részéről bizta egy nemes indúlatú és serénysege által egészszen arra termett férjfiúra Veidinger Úrra, mint akkori Városi kápitanýra, és a' Pest Város a' ékesítésére ügyelő Commissiónak egyik Tagjára. Ez a' magam fellyebb tett kinyilatkoztatása tsak arra való, hogy ö Excellentiáját a' Grófot ne okozhassa a' rossz ember. E' dologról majd többet, esztendő múlva, Magyar Országí utazásomnak leírásában.⁴⁶⁹

A városligeti terület tehát visszaszállt Pest városára 1805-ben, azonban a primási örökséggel Tivadar gróf tulajdonába kerültek a testvére pozsonyi és soproni házai és megkapta a felsőörsi birtokot is. Az így megörökölt javak összértéke 153.550 forintra rúgott. Továbbá a 696.300 forint értékben fennálló vagyon maradt utána és 274.455 forintnyi tartozás, valamint a bíboros szolgálinak nyugdíja és végkielégítése, és további 85.000 forint felajánlást tett különböző adományozási céllal. A fennmaradó összeg került egyenlő részekben elosztásra, ami így is jelentős pénzösszegnek tekinthető.⁴⁷⁰

4.4. Batthyány Fülöp (1734–1795), a legifjabb testvér

A nádor negyedik, legfiatalabb fia Fülöp volt, aki bátyjához Ádámhoz hasonlóan katonai pályára lépett.⁴⁷¹ Fiatalon már nagy volt benne a szabadságvágy, és szeretett volna minél hamarabb kiszabadulni az otthoni közegből. Bátyja, Ádám aggodó leírása alapján ez a vágya kissé kórossá válhatott, mivel folyton tiltásokba ütközött az otthoni közegben, ami Fülöpöt önemésztő, egyfajta lehangolt állapotba sodorta.⁴⁷² 1755-ben Ádám felajánlotta, hogy menjen vele Horvátországba, ahol ő épp akkor báni helytartóként szolgált, de a szülők ellenezték ezt, és Tivadart bízták meg, hogy keressen Fülöp mellé egy megbízható inast, akivel együtt Po-

⁴⁶⁹ Witsch 1809. 54.b)

⁴⁷⁰ Lásd: Batthyány József utáni osztály: MNL OL P 1313 Majoratus 66.d. 32.

⁴⁷¹ Zimányi 1962. 7.

⁴⁷² MNL OL P 1314 Nr. 57.898. Batthyány Ádám Vencel levele Batthyány Józsefhez, Körmend, 1755. november 16.

zsonyba vagy Bécsbe is elutazhatna.⁴⁷³ 1757-ben elhagyta az otthon – számára nyomasztó – biztonságát, és belépett a hadseregbe, hogy a hétéves háborúban az apja és a nagybátyja által felállított lovasszázadban huszárcapitány (*Rittmeister*) fokozatban szolgálatba álljon.⁴⁷⁴ A két felállított századot kiegészítésként a Festetics huszárezredhez kapcsolták.⁴⁷⁵ Batthyány Fülöp részt vett az 1757. júniusában lezajló és osztrák győzelemmel végződő kolini csatában. 1759-ben főstrázsamesteri (*Obrist-Wachmeister*), később alezredesi (*Obristlieutenant*) kinevezést kapott, 1760-ban, Berlin elfoglalását követően ezredessé (*Obrist*) léptették elő, később egy korabeli mustrajegyzék alapján ebben a rangban 1761-ben létszámfeletti állományba került.⁴⁷⁶ 1767-ben ezredesi rangot kapott, majd lemondott, de ezután is támogatta a hadsereget: 1778-ban testvéreivel 200 lovaszt állított ki a bajor örökösödési háborúban.⁴⁷⁷

A legifjabb Batthyány 1763-ban vette feleségül Perényi Barbarát, és nem folytatta ezután a katonai pályát. A hadseregtől visszavonulva megvásárolta Bethlen grófnőtől a Pozsony-közeli hainburgi birtokot, hogy civil életét ott folytassa. Hogy pontosan mikor került a tulajdonába a birtok nem teljesen világos, de annyi bizonyos, hogy fényűző életet éltek feleségével ott: állatkertet és színházat is tartottak fenn.⁴⁷⁸ Természetesen, a többi testvérhez hasonlóan apja és nagybátyja halála után ő is örökölt birtokokat: Bóly, Bicske, Enying, Mezőkomárom és Szabadbattyán földesura volt, de Pozsonyban is tartott fenn házat, a Gaisgassén.⁴⁷⁹ Minden bizonnyal itt érte utol a végzete is, legalábbis Batthyány József 1795-ben Tivadarnak írott leveléből erre következtethetünk.⁴⁸⁰ József leírása szerint: „sebek vannak a hasán, mennyi és milyen mélyen nem lehet tudni, mert le van kötve” és hozzáteszi, hogy sebészek, orvosok járnak hozzá. Az agónia legalább egy hónapig tartott, akkor már Tivadar fia, Antal József is felkereste a nagybátyját Fülöpöt, akivel úgy tűnik jó viszonyt ápolt, legalábbis abból, hogy a hainburgi birtokát rá hagyta erre következtethetünk, de ahogy már utaltunk rá az idősebb testvér, József közbelépése miatt a birtok csak később lett az övé.⁴⁸¹ A hagyaték fölött heves viták folytak a Tivadar és József között, és annak elosztása, valamint a hainburgi kastély sorsa további kutatás kérdése.

⁴⁷³ Uo.

⁴⁷⁴ Amon von Treuenfest, Gustav Ritter: *Geschichte des k. u. k. Husaren-Regiments* Nr. 3, Wien, 1893. 94–95.

⁴⁷⁵ Zachar József: Die Herrschaft der Habsburger und das Wehrwesen in der ungarischen Reichshälfte 1648–1798, In: *Ungarn-Jahrbuch* 22, 1995/96. 35–66.

⁴⁷⁶ Polster 1998. 104.

⁴⁷⁷ Polster 1998. 137–143.

⁴⁷⁸ Maurer, Joseph: *Geschichte der landesfürstlichen Stadt Hainburg*, Wien, 1894. 88.

⁴⁷⁹ A már idézett osztályiratok alapján, a házra vonatkozó adatok: Korabinsky, Johann Matei: *Beschreibung der kgl. Ungarischen Haupt-, Frey- und Krönungsstadt Presburg*, 1784.

⁴⁸⁰ MNL OL P 1314 1795. április 12. Batthyány József levele öccsének, Batthyány Tivadarnak.

⁴⁸¹ Polster 1998. 151.

4.5. *Batthyány-Strattmann Károly, a nagybáty, katona és udvari ember*

A család presztízse, befolyása és az általuk tulajdonolt birtokrendszer nagysága Batthyány Tivadar apja, Batthyány Lajos nádor és nagybátyja Károly herceg életében érte el tetőpontját.⁴⁸² A levelekben Tivadar gróf legtöbbször a *Feldmarschal* vagy *Marechal*, az *Ayo*, és *Prince* megszólításokat kombinálja az *Oncle*, nagybáty, nagybácsi kifejezéssel, amikor Károly személyét érintő történekekről referál a címzettnek. Mint később szó lesz róla, Tivadar számára erős példakép volt a katonai sikerei folytán felemelkedő idősebb rokon: a családi körben elhangzott katonatörténetei, hadi tettei és az ebből származó promóciók a tanulmányai félbehagyására és a katonai pálya választására sarkallják a huszonéves Tivadar grófot.⁴⁸³ Tivadar – az amúgy rövidre sikeredett – katonai pályájának protezsálóját látta benne, és később Károly volt az, aki a fiatal József főherceg, a későbbi II. József (1780–1790) nevelőjeként Tivadar gróf civil karrierjét, az udvari hierarchiában való előmenetelét segítette. A gyermekeként elhunyt Károly után a hercegi címen túl, számos birtok, ingatlan és ingóság szállt – többek között lovak – unokaöccseire, így Tivadarra is, ezért érdemes e példa nélküli karrier egyes, témánk szempontjából fontos állomását kiemelni.⁴⁸⁴

Batthyány Károly 1697. április 28-án született, és 1772 április 15-én halt meg⁴⁸⁵, testvérével együtt a katonai pályán indultak el, részt vettek III. Károly török háborúiban, de Lajostól eltérően, aki a civil életnek szentelte, magát Károly megmaradt ezen a pályán és fényes karriert futott be. 1718-ban még főhadnagy (*Oberleutnant*) volt, a pozsareváci béke hírhozója, 1731-ben vezérőrnaggyá (*Feldwachtmeister*) avansált, átvéve a Waderborn dragonyosezredet, melyet ezután Batthyány-ezrednek hívtak.⁴⁸⁶ Ettől az időszakától kezdve gyorsan emelkedett a ranglétrán: 1733-ban főstrázsamester (*Generalfeldwachtmeister*) a lengyel örökösödési háborúban, 1735-ben altábornagy (*Feldmarschalleutnant*), 1739-ben lovassági tábornok (*General der Kavallerie*) lett, és az 1740-ben kitört örökösödési háborúban maga is állított ki saját költségen huszárcsapatot, és számos fronton aktívan kivette a részét a harcokból – cseh-

⁴⁸² Az áttekintő életrajzhoz és életrajzi adatokhoz lásd: *Verzeichniss der in dem Stammbaume der fürstlichen und gräflichen Familie von Batthyány vorkommenden Familienmitglieder sammt biographischen Daten*, Wien, 1896, 13–15, Polster, Gert: *Von Soldaten, Prälaten und Magnaten*, Diplomaarbeit, Wien, 1998, 32–38, Kökényesi Zsolt: Katona vagy udvari ember? Batthyány Károly helye a bécsi udvari arisztokrácia sorában, In: Móricz Péter (szerk.): *Batthyány Lajos nádor*, Körmend, Körmend Kulturális Központ, Múzeum és Könyvtár, 2017, 163–183.

⁴⁸³ MNL OL P 1314 Nr. 66.752. Batthyány Tivadar levele Batthyány Károlyhoz, hely és dátum nélkül.

⁴⁸⁴ MNL OL P 1313 Majoratus 67.d. 33. Batthyány Károly utáni osztály.

⁴⁸⁵ *Verzeichniss* 13.

⁴⁸⁶ Polster 1998. 33.

szági hadi sikerei kiemelendők. 1741-ben miniszteri tisztséget töltött be Berlinben, 1743-ban az elfoglalt Bajorország katonai kormányzójává nevezték ki, majd 1745-ben a tábornagyi (*Feldmarschall*) rangot érte el.⁴⁸⁷ Katonai karrierjével párhuzamosan udvari karrierje is emelkedő pályára állt, és fontos külügyi és magyar rendi tisztségeket is betöltött: 1746–1748 között Osztrák-Németalföld megbízott minisztere, 1742-től 1756-ig horvát-szlavón bánnak nevezték ki, mely feladatokat és hatásköröket 1753-tól báni helytartóként unokaöccse, III. Ádám Vencel látta el. 1747-ben Somogy vármegye főispánja lett, melyet távollétében 1748-tól szintén unokaöccse III. Ádám Vencel később, 1767-től Batthyány József (1727–1799) láttak el.⁴⁸⁸ 1748-ban visszahívták Brüsszelből, hogy pályafutása új kanyart vegyen, és megbízták a dacos és sokszor engedetlen József főherceg (később II. József) nevelésének irányításával. Ez a fordulat bizonyára számos kihívás elé állította az akkor már 51 éves grófot. József főherceg és 1752-től Lipót herceg (magyar királyként II. Lipót 1790–1792) főudvarmestere és nevelőjeként (*Obersthofmeister/Ayo*) a császári udvartartás főméltóságai közé emelkedett. Batthyány Károly nevelői munkájának megítélése vegyes képet mutat akár a kortársak, akár a szakirodalom értékelést tekintjük, mindenesetre témánk szempontjából fontosabb, hogy az idősödő gróf jelenléte és főudvarmesteri előléptetése lehetővé tette, hogy unokaöccsei közül Ádám és Tivadar gróf betölthesse a kamarási pozíciót József főherceg udvartartásában. Tivadar levelezési anyagából tudható, hogy magával főherceggel személyes kapcsolatot ápolt: egy 1749-ben kelt levélben arról számol be testvérének, hogy a főhercegnek valamiféle repülőt, minden bizonnyal egy papírsárkányt ajándékoz, melyet a kis József főherceg mindenképpen ki akar fizetni neki.⁴⁸⁹ Azontúl, hogy a főhercegi udvar egyes családoknak remek reprezentációs lehetőséget rejtet, kapcsolatépítési szempontból és a később előmenetel szempontjából is előnyösnek bizonyult. Az ifjú Batthyányok kialakíthattak ismerettségi viszonyokat, akár a Starhemberg, Harrach és Schönborn családok ifjaival, akár egyéb, örökös tartománybeli arisztokrata családok gyermekeivel, később pedig a megfelelő iskolák és képzések abszolválását követően az Udvari Kamaránál, vagy egyéb udvari hivatalnál tölthettek be pozíciót. Ezeket az ifjakat családjuk előszeretettel helyezte el a főherceg udvartartásában vagy más Habsburg gyerekek mellett kamarási pozícióba, lévén, hogy a későbbi karrier szempontjából remek kiindulópontnak számított.⁴⁹⁰ Károly 1763-ig töltötte be a nevelői-főudvarmesteri pozíciót, melyből kilépve,

⁴⁸⁷ Kökényesi 2017. 166–168.

⁴⁸⁸ Uo. 168.

⁴⁸⁹ MNL OL P 1314 Nr. 66.172, Batthyány Tivadar levele Batthyány Lajosnak, Bécs, 1749. november 12.

⁴⁹⁰ Kökényesi 2017. 173.

1764-ben megkapta a hercegi címet szolgálataiért, mely címet férfi utódai örökölhettek, magvaszakadás esetén pedig bátyjának, Lajosnak a leszármazottjaira szállt a cím.⁴⁹¹

Házasságai és családi élete kevésbé nevezhető sikeresnek, mint katonai-hivatali pályája. Annak ellenére, hogy házasságai jelentős gazdasági és társadalmi emelkedést hoztak számára, fiúörökös nélkül halt meg. 1721. augusztus 10-én vette feleségül Maria Barbara Waldstein grófnőt, Ernst Kuenburg özvegyét, akitől született egy fia Eugén (1722–1742), azonban a grófnő 1724-ben, a fia pedig 20 évesen, 1742-ben meghalt.⁴⁹² A grófnő halála után hamar újra házasodott, és 1726-ban elvette unokatestvérét, Franziska Theresia Strattmann grófnőt (1708–1760), akitől négy lánya született, akik szintén fiatalon meghaltak. Károly túlélte második feleségét is, akinek halálát követően, 1764-ben unokahúgával kötött házasságot, Lajos nádor Antónia nevű lányát, Erdődy Miklós vezérőrnagy özvegyét vette feleségül. Ez a házassága gyermektelen maradt, lévén, hogy az idős herceg és a negyvenes éveiben járó Antónia házasságkötése pusztán gazdasági természetű volt, habár Antóniának voltak gyermekei első házasságából. Szintén ebben az évben megvált csehországi birtokaitól, és visszavonult trautmansdorfi kastélyába feleségével és mostohagyermekkel.⁴⁹³ Az utolsó reprezentatív esemény, melyen részt vett, a Szent István Rendbe való 1765-ös felvétele volt, amikor az érdemrend nagykeresztjét megkapta.⁴⁹⁴ Károly 1772-es halála Mária Terézia számára is fájó esemény volt, Ferdinánd főhercegnek írott levelében az adott évben eltávozott barátait, udvari embereit felsorolva a tábornagyként, miniszterként és főudvarmesterként is hűséggel szolgáló Batthyány Károlyt legfontosabb tanácsadói közé sorolta.⁴⁹⁵ A herceget a Batthyány I. Ádám által a 17. században alapított németújvári ferences templom és kolostor családi kriptában helyezték nyugalomra, ahogy a többi Batthyány családtagot is.⁴⁹⁶

1770. november 11-én kelt végrendeletében feleségét, Antóniát és unokaöccsét, az akkor éppen kalocsai érseki széket betöltő Józsefet nevezte ki a végrendelete végrehajtóinak, általános örökösnek pedig Ádám Vencel első szülött fiát, Lajost jelölte ki. Özvegyének a trautmansdorfi kastélyát hagyta meg lakóhelyül, de özvegyének életre szóló tartózkodási

⁴⁹¹ Polster 1998. 35.

⁴⁹² Binder, Sidonia: *Carl Graf Batthyany, nachmals Furst, Feldmarschall, Minister der Niederlande und Erzieher Joseph II.*, Dissertation, Wien, 1976. 126.

⁴⁹³ Kökényesi 2017. 177.

⁴⁹⁴ A Szent István Rend kitüntetettjei (1764–2013) in: Pallos Lajos, Gödölle Mátyás (szerk.): *Szent István lovagjai*. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Múzeum, 2014. 310.

⁴⁹⁵ Arneht, Alfred Ritter von (Herg.): *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde*. I-IV. I. 132. LXIII. levél, 1772. június 18.

⁴⁹⁶ Lásd erre bővebben: Polster, Gert: *Die Gruft der Fürsten und Grafen Batthyany*. Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2016.

joga volt a bécsi Bankgassén lévő hercegi palotában is.⁴⁹⁷ Legidősebb unokaöccsére, Ádam Vencelre szállt a hercegi cím, valamint megkapta a Károly által hitbizománnyá alakított vagyonon túl Siklós uradalmat. Tivadaré lett Üszög és Mozsgó uradalma Somodorral, Fülöp kapta meg Bólyt, Józsefet pedig pénzben, azaz kötelezvényben fizette ki három testvére. A részletes lista a birtokok ingóságairól elsőrendű forrásanyag a korabeli hagyatéki leltárak történetéhez és a birtokok felszereltségéről is remek áttekintést ad, ám ehelyütt eltekintünk azok részletes elemzésétől, csupán egy később készült, 1775-ös áttekintő iratot közlünk, ami a birtokok megosztást mutatja. (Függelék, Életrajzi dokumentumok)

---

⁴⁹⁷ MNL OL P1313 Majoratus 67.d 33. Batthyány Károly utáni osztály.

5. Batthyány Tivadar (1729–1812)

5.1. Életrajzi adatok

Batthyány Tivadar 1729-ben október 16-án született, hetedik gyermekként, és harmadik fiúként a Bécsben és 1812. június 13-án halt meg szintén Bécsben.⁴⁹⁸ Habár halotti anyakönyvében ez szerepel: „aus Resnitz in Ungarn geb.” az itt szerepeltetett rohonci születési adatnak ellentmondani látszik a *Unsere Liebe Frau zu den Schotten* plébániatemplom matrikulája, amiben október 16-ai bejegyzéssel a megkeresztelése dátumát feljegyezték.⁴⁹⁹ Mint-hogy a család ekkoriban sok időt töltött a császárvárosban, lévén apja ekkor alkancellári tisztségben a Magyar Udvari Kancellárián szolgált, valószínűbb a bécsi születési hely. A genealógiai szakirodalom ezideáig bizonytalan volt a születési idő kapcsán, egyes szerzők mint Gudenus János, és a *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch* szintén tévesen 1730-ra teszik a gróf születési idejét, mely tévedésnek minden bizonnyal Franz Wissgrill 1794-es munkája az alapja.⁵⁰⁰ Gudenus a halálozás idejét tekintve sem pontos: helytelenül június 3-át adja meg. Legmegbízhatóbb forrásnak tekintetben a *Verzeichniss der in dem Stammbaume der fürstlichen und gräflichen Familie von Batthyány...* 1896-os munkát tekinthetjük, mely megadja a dokumentumokat, amikre támaszkodva a genealógiai adatokat feldolgozza, és itt helyesen az 1729. október 16-ai dátum szerepel, születési helyként Bécs, illetve a *Stammbaume* 1812. június 13-át adja meg Tivadar gróf elhalálozásának idejeként, a halál helye: Bécs.⁵⁰¹

A keresztnév magyar változataink problémájáról és a történeti irodalomban bevett formáiról fentebb értekezésünk bevezetőjében szóltunk, azonban megjegyzendő, hogy maga a Theodor/Tivadar/Tódor keresztnév választása nem volt gyakori a Batthyányak körében. Elképzelhető, hogy a harmadik szülött fiú a keresztségben a Theodor nevet a dédapja után, a szép karriert befutó Theodor Heinrich von Strattmann (1637–1693), osztrák udvari kancellár

⁴⁹⁸ WStLA, Totenprotokolle, Bd. 132/1812 A–H, idézi: Polster 1998. 102.

⁴⁹⁹ *Unsere Liebe Frau zu den Schotten*, Taufbuch, Tom 30. 1729–1731. 6. Köszönet Kökényesi Zsoltnak az matrikula eléréséhez nyújtott információért.

⁵⁰⁰ Wissgrill, Franz: *Schauplatz des landsässigen niedereösterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande*, Bd. 1. Bécs, 1794. 318., ill. *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der gräflichen Hauser*. 67 kötet. Gotha, 1894, 79., ill., Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I. kötet, 1990. 30., ill. Siebmacher, Johann Baptist: *Groses und allgemeines Wappenbuch. Steiermarkischer Adel*, Bd. 4/7 Nürnberg 1921. 207. Az utóbbi esetben 1729. október 15. – 1812. június 13. szerepel.

⁵⁰¹ *Verzeichniss der in dem Stammbaume der fürstlichen und gräflichen Familie von Batthyány vorkommenden Familienmitglieder sammt biographischen Daten*. Bécs 1896

után kapta.⁵⁰² Leveleinek keltezéséből meglehetősen nagy bizonyossággal kikövetkeztethető, hogy életének bizonyos szakaszaiban hol töltött el több időt. Fiatal éveiben Körmendről, Rohoncról és Bécsből küld leveleket, katona évei alatt a magyar–cseh–morva határról, később mikor a civil életnek szenteli magát elsősorban Bécsből, esetenként pedig egyes uradalmi központokból, Borostyánkőről, Kisberről, Ozályról, Mosgóról származnak levelei.

5.2. *Fiatal évek, tanulmányok*

Batthyány Tivadar általunk ismert legkorábbi, saját maga által keletkeztetett forrásai az 1741-től datálható túlnyomó részt francia, illetve kisebb számban német, latin és magyar nyelven írott levelei, melyeket szüleinek, testvéreinek hol Bécsből, hol Körmendről küldött el. A gróf fiatal éveit ezekből a levelekből rekonstruálhatjuk leghűebben, mely levelek címzettjei a legközelebbi családtagok, elsősorban az édesapa, Lajos nádor és két idősebb testvér, Ádám és József. A Józsefhez írott levelek természetesen később, annak otthonról való elköltözése után szaporodnak meg. Az édesanyjához, öccséhez Fülöphöz és nővéréhez egy-két levelet találhatunk. Ennek oka elsősorban a fizikai közelség, mivel a levelezésből úgy tűnik, az ifjú Tivadar gróf mintegy 20-21 éves koráig élvezzi a szülői ház adta kényelmet. Nemcsak Tivadartól, hanem a többi fiútól is számos ilyen korai levél maradt fenn. Ezekben sok lényegi információt nem közölnek: általános jólétükről, egy családtag érkezése miatt érzett örömről, vagy éppen kedvteléseikről, tanulmányaikról és az apai elvárásoknak való feltétlen megfelelés igyekezetéről számolnak be. Mégis, figyelmesen olvasva ezt a misszilis anyagot kibontakozik e levelekből az a főúri miliő, melyben a gróf fiatalsága telt, az együtt élő személyek és a családhoz bejáratos személyek arcképe. Több ilyen levélen látható, hogy a korabeli francia nyelvű levélváltásoknál megszokott összetett fordulatokat, formulákat már fiatalon használják. Az alább idézett részlet eltérő változatait számos levél tartalmazza; az itteni idézetet az örökösödési háború (1740–1748) eseményeinek felidézése követi.

Mélyen tisztelt drága Apám

A szívfájdalom és a remény között vagyok, amiért hamarosan részesülök a kegyben, hogy személyesen (találkozhatunk), mély alázatos tisztelettel megcsókolhatom kezeit, és megtiszteltetés számomra, hogy ezúton tolmácsolhatom önnek ezt a lel-

⁵⁰² Köszönet Kőkényesi Zsoltnak, hogy felhívta rá a figyelmet.

kes vágyat, amellyel együtt azt a megtisztelő lehetőséget kaptam, hogy a valóság előrelátható bizonyosságával élőszóban is beszélhetünk, és ekképp egyre inkább megerősíthessem magam abban, hogy drága atyai kegyelme megerősödik, és kitart. A legmélyebb hódolattal...⁵⁰³

Fiatalkorát egyfajta gondtalan, gyermeki légkör jellemzi: utazásokról az uradalmi központok, Körmend, Rohonc és Bécs között, pozsonyi és budai kiruccanásokról számol be. Leírások követik egymást bálokról, látogatásokról, sakkfeladványokról és olvasmányairól, illetve többször kéri testvéreit Józsefet és Ádámot bizonyos könyvek beszerzésére vagy ő ajánlkozik küldöncön keresztül könyvbeszerzésre, például Nürnbergből.⁵⁰⁴ Érdeklődése rendkívül tág spektrumon mozog, egy alkalommal Ádám testvérétől kéri, hogy juttassa el Somogy és Baranya megyék településeinek legkisebbitől a legnagyobbig terjedő lajtromát és ehhez térképeket is kér tanulmányozásra.⁵⁰⁵ Több levélből is kiderül, hogy ritkán volt magányos, mivel a körmendi kastély, melyet már nagyanyja idején elkezdtek átépíteni, apja idején uradalmi központként funkcionáló, kényelmes lakóhellyé vált. Körmend találkozóhelyként, valamint egyfajta korabeli „gyermekmegőrzőként” funkcionált, és minden bizonnyal az ott tartózkodó Erdődy gyermekek, lánytestvére, Antónia gyermekinek felvigyázása, oktatása is itt folyt.⁵⁰⁶

Kedves Bátyám!

Értesültem Szabó János (tan)felügyelőtől, hogy Magyarországra jön, és hogy a mi drága nagybátyánk, a tábornagy megyéjébe Shumekbe (valószínűleg Somogy) helyezték.⁵⁰⁷ Türelmetlenül várom azt a napot, amikor az a boldogság ér, hogy nálunk tudhatom önt, és együtt mókázhatunk, ahogy itt vidéken szokás. Nincs kétségem afelől, hogy megkapta az utolsó leveleimet. Az ifjú Károly gróf még mindig velünk van, a nevelője még mindig lázas beteg, és ami azt illeti elég jól szórakozunk itt. Többek között néhány nappal ezelőtt egy tehenet üldöztünk a lovardában, ami után egy fiatalember több mutatvánnyal szórakoztatott minket, befogva a jószágot. Egy hordót egyensúlyozott egy fadarabon és egy lisztes ládát, majd egy vékonyabb bot végére egy tányért helyezett, a tányérra pedig egy pohár bort állítva egyensúlyozott. Vasárnap jő-

⁵⁰³ MNL OL P Nr. 66.145. Batthyány Tivadar levele apjához, Batthyány Lajoshoz, Bécs, 1748. április 24. Saját fordítás franciából. (Az eredetét lásd a Függelékben)

⁵⁰⁴ MNL OL P 1314 Nr. 66.142. Batthyány Tivadar levele Batthyány Ádámhoz, Bécs, 1747. február 5.

⁵⁰⁵ MNL OL P 1314 Nr. 66.179. Batthyány Tivadar levele Batthyány Ádámhoz, Körmend, 1749. május 4.

⁵⁰⁶ MNL OL P 1314 Nr. 66.134. Batthyány Tivadar levele Batthyány Ádámhoz, Körmend, 1747. október 29.

⁵⁰⁷ Károly volt a somogyi főispán és helyette, távollétében Ádám töltötte be a posztot. Lásd fentebb.

jön el a bábra, amely rendkívül felvidítaná a fiatal Károlyt⁵⁰⁸. Azzal fejezem be, hogy várom, hogy hamarosan (láthassam) kedves személyét, nagyrabecsüléssel és barátsággal.⁵⁰⁹

Alázatos szolgája és testvére: Gróf Batthyány Tivadar

Oktatásukról is valamelyest képet adnak azok a javarészt helyesen megírt és választékos stílusban fogalmazott francia levelek, melyek tőle és testvéreitől származnak. A misszilis anyag terjedelme és annak időigényes feldolgozási módszere miatt a levelek vizsgálata főképp Tivadar, József és a nádor francia nyelvű magánlevelezésére terjedt ki, melynek idevágó példányaiból az a kép rajzolódik ki, hogy a Batthyány gyerekeknek, más főúri család gyermekeihez hasonlóan, otthoni magánneveltetésben volt részük. A fiatal Tivadar gróf leveleiben tanulmányairól érintőlegesen számol be, azonban egy 1746-os levélben – tizenhét éves ekkor – invitálja valamelyik bátyját, hogy vegyen rész retorika vizsgáján.⁵¹⁰ A retorika fontos tárgy volt, hiszen a hivatali előmenetel szempontjából a jogi képzettségen túl a választékos és szakszerű önkifejezésre volt a legnagyobb szükség. Ha megnézzük Festetics György fia neveléséről Kultsár Istvánnak kiadott tervezetet azt olvashatjuk:

[...] ezekhez képest az egyik legszükségesebb tudománya az ékessen beszéllés, vagy a rhetorica akár írásban, akár élőszóval légyen, mert a nélkül sem a társolkodásban, sem a nagyobb gyülekezetekben nem boldogúl, haszontalan minden tudománya a nélkül, azért szüntelen abban gyakorolni kelletik magát ékessen írott könyveknek olvasásában, minden nyelvben azokból tsinálendő extractusokkal és compositiobéli themáknak gyakorlásával [...]⁵¹¹

Tivadar jogot is tanult, bátyjához Józsefhez hasonlóan otthon, a körmendi uradalmi központban és a bécsi palotában magántanároktól, legalábbis a levelek erre engednek következtetni. Ez egy szintén 1748-as leveléből derül ki, amiben beszámol testvérének arról, hogy apja engedélyezte egy kőszegi ülnöknek, egy bizonyos Kanicsárnak,⁵¹² hogy annak a fia velük együtt tanulhasson jogot a körmendi kastélyban. A fiú velük lakott Körmenden, egy Nikolics nevű alkalmazottjuk melletti lakrészben, és a levél szerint Bécsbe is velük fog menni a később-

⁵⁰⁸ Egyelőre nem sikerült azonosítani.

⁵⁰⁹ MNL OL P 1314 Nr. 66.130. Batthyány Tivadar Batthyány Ádámhoz, az első szülött testvérhez címzett levele, Körmend, 1747. október 11. Saját fordítás franciából.

⁵¹⁰ MNL OL P 1314 Nr. 66.119. Batthyány Tivadar levele valamelyik bátyjához, hely nélkül, 1746. május 27.

⁵¹¹ Festetics György gróf Planuma fia neveléséről. In: Lakatos Vince. *Magyar Középkor*, 1910. 5. sz. 225–230.

⁵¹² Valószínűleg Kanicsár Pálról van szó, kőszegi ügyvéd, később városi bíró és a kerületi tábla ügyésze.

biekben, amittől a fiatal Tivadar gróf láthatólag nincs elragadtatva, és kissé tiszteletlenül úgy fogalmaz: „attól tartok drága apánknak elment a józan esze.”⁵¹³ A teológiát egy erdélyi származású piarista szerzetestől hallgatták, legalábbis József mindenképp, bár Tivadar is jártas volt a vallás kérdéseiben, erről tanúskodik könyvtára is, mely temérdek vallási témájú irodalmat tartalmazott. A piarista, aki Erdélyben poézist is tanított, Fülöp öccsének lett a személyi nevelője.⁵¹⁴

Egy másik, 1748 márciusából származó, magyar nyelven írt levélből kiderül, hogy egy bizonyos Pierard-nak lehettek a magántanítványai.⁵¹⁵ A levél sajátossága, hogy rámutat Batthyány Tivadar gyakorlatias világlátására, amennyiben azt firtatja, hogy mire mennek majd azzal a tananyaggal, amit itt tanulniuk kell, valamint bepillantást enged az ő, valamint bátyja, Batthyány József filozófiai tanulmányaiba. A filozófia tantárgy gyakorlatilag valamilyen szak fontos elemét képezte, a levélből úgy tűnik, hogy Batthyány Tivadar valamilyen formában a jogi képzéséhez kapcsolódva tanult filozófiát.

Kedves Bátthyám

Másképpen fogsz gondolni mikor utolsó levelemet kezdedhez fog gyönni, hogy pedig saítat föl hozasad, és Basa dohányt csak azért mondattam mivel itt ráritas // nékem ugyan nem köl dohányt azt te tudod, de néked magodnak és Hoffmester uramnak saít csak egyet kívánnám melon formán dohányt pedig a hoffmester uram de nem Basa dohányt, ha nem csak mást, // a Muchenbrök⁵¹⁶ felül tudósíthatom, hogy ahoz egyéb nem köl nékem, mind divisio, multiplicatio, substractio, additio et regula detri, és az az akkor pedig nékem olly könyő látszik, hogy sok proposiot, a mellyeket a Pierard⁵¹⁷ uram nehesznek mongya ellőbb értem és explicálom néki mind sem a könyvben néstem, csak egyedul a figurából és ellobenyi fundamentumokbul, és asztis mondom néked de bizodalomban, hogy ha az uram Attyánk tégedet kérdészne, hogy mikor el vigeszhetünk a Philosophiát, te monhatsz, hogy majusik, mert ha aszt a két Purkotius tomust jól⁵¹⁸ tuggyuk, kérnék, hogy mind te mind én elég a Philosophiából tuggyuk,

⁵¹³ MNL OL P 1314 Nr. 66.148. Batthyány Tivadar levele valamelyik bátyjához Körmend, 1748. december 19.

⁵¹⁴ MNL OL P 1314 Nr. 66.151. Batthyány Tivadar levele valamelyik bátyjához Körmend, 1748. január 31.

⁵¹⁵ MNL OL P 1314 Nr. 66170. Batthyány Tivadar Levele József bátyjához. Bécs, 1748. március 2.

⁵¹⁶ Nem tudtuk azonosítani a személyt.

⁵¹⁷ P: A Pierar uram tégedet igen szépen köszentet, tegnapp is a Kinskinál commissiojat végben vetem

⁵¹⁸ Edmond Pourchot (1651–1734) párizsi filozófiaprofesszor, az egyetem rektora, a karteizianizmus képviselője. Egyik műve megtalálható a Batthyány-könyvtár inkább Batthyány Józsefhez köthető, kisbéri eredetű kötetei között. Philos.O.822/1-2 (beleköteve 1-3 kötet): *Institutiones Philosophicae ad Faciliorem Veterum, ac Recentiorum Philosophorum Lectionem comparatae* Opera, et Studio V. Cl. Edmundi Purchoti Senonensis, (...)

mert ha asztan te vagy én többet kívánna tunni belüle, mindenkor a törvény mellett, vagy aszútán is magából lehatt tanulni sem secundum principia et fundamenta Purkotii, a Pierar pedig minket meg akarna a Muchenbröckkel egész szeptemberig tartosztatni ugyan nem ros indulatbul, de csak mégis szükségtelennek ítélem, hogy azüdüig heverjük in curiositatibus Philosophicis, incertis nonnumquam, non multum utilibus, et omni tempore pernicabilis⁵¹⁹, én ugyan meg nem vetem aszt a tudományt, de csak lenne annyi tartosztatás nélkül, aszt a gondolatommat te veled öcsei Bizodalomban köszlöm nem kívánnám, hogy mas is asztorát belé furjan, talán talállok approbatiot te nálad is, asztha kérdés történnék nem en rolam, ha nem, hogy te maga aszt gondolsz, monhatsz ugyan az uram Attyamnak, hogy pedig egész szeptemberig a Pierard még a [egyelőre nem kiolvasható szó] a ket a philosophiában monhatsz, hogy néked irtam. avval maradom.

igaz szerető öcsed grof Batthyány Tivadar. Bécsben. 2da Martii 1748.

Egyelőre nem teljesen ismert előttünk, hogy pontosan milyen felsőfokú tanulmányokat végzett, ha végzett egyáltalán Batthyány Tivadar Az 1746-ban alapított Theresianum a levél írása idején már létezett, és tudjuk, hogy Batthyány Antal József, Batthyány Tivadar fia tanult ott, hiszen ismeretes, hogy 1779-ben, 17 évesen természettanból tett sikeres vizsgát az intézményben.⁵²⁰ A filozófia tantárgy gyakorlatilag valamennyi szak fontos elemét képezte, a levélből úgy tűnik, hogy Batthyány Tivadar valamilyen jogi képzés részeként tanult filozófiát.

Gyakori és visszatérő eleme a misszilis anyagnak az is, hogy mind József, mind Tivadar kivonatolt híreket, hadi eseményeket és tudomásukra jutott, az udvari életet érintő pletykákat osztanak meg leveleikben. Ez utóbbiakról, mármint az udvari adminisztrációban bekövetkező személyi változásokról és egyéb társasági hírekről, sűrűbben azután írnak, miután kamarásként forgolódnak az udvarban, illetve tanácsosi hivatalt töltenek be a császárvárosban. A fiatal kori levelekben az előbb említett témák és fordulatok dominálnak, az átírt híreket gyakran latinul is megírta Tivadar, valószínűleg gyakorlasképp. Tivadart érdekelték az örökösödési háború eseményei, lévén, hogy nagybátyja Károly aktív résztvevője az eseményeknek, több tudomására került hadicselekményről is beszámol. 1748. augusztusában kelt levelében

---

Tomus Primus, Complectens Logicam, & Metaphysicam. Venetiis, 1730, apud Joannem Manfre. Hursán Szabolcs szíves közlése alapján.

⁵¹⁹ A latin rész fordítása: „filozófiai kuriozitásokban, amelyek olykor bizonytalanok, hasznuk sok nincs, és mindenkor ártalmasak.”

⁵²⁰ Kőkényesi 2012. 48.

beszámol a Haugwitz⁵²¹ által történő pénzügy igazgatási struktúra felállításáról, ahová jó képességű embereket keresnek, és megosztja értesüléseit Prandau és más tanácsosok esetleges alkalmazásáról. Említést tesz a császárné által alapított akadémiáról, az akkoriban felálló és még a jezsuiták irányítása alatt álló Theresianumról, és egy 10.000 forintos könyvbeszerzésről, amikor is Mária Terézia megvásárolja az un. Carelli könyvtárat, ami – Batthyány, illetve a forrása szerint – megéri a vételár tízszeresét is, és azt a jezsuitáknak adja a királynő.⁵²²

Hátrahagyott könyvtára, ami nagy példányszámban tartalmazott természettudományos és műszaki témájú könyveket, valamint hajóépítő- illetve bányavállalkozásai arra engednek következtetni, hogy valamilyen szintű természettudományos, illetve műszaki alapképzést kaphatott a Bécsi Egyetemen vagy a birodalom más oktatási központjaként funkcionáló városban, ahol folyt műszaki képzés. Azonban, sem a levelezési anyag általunk átvizsgált része, sem a személyes iratok nem adnak erre nézve szilárd támpontokat, és a vonatkozó szakirodalom sem említi Batthyányt az 1750-es években és azt követő évtizedben egyetemi hallgatóként.⁵²³ További kutatást igényel e kérdéskör feltárása.

5.3. *Katonai pálya*

A szakirodalom eddig semmilyen említést nem tett Batthyány Tivadar katonai pályájáról, ami érthető, hiszen nagy haditetteket nem vitt véghez és a gróf katonai szolgálata nem bizonyult olyan hosszúnak és sikeresnek, mint nagybátyja, Károly vagy testvérei, Ádám és Fülöp katonai karrierje. A katonai, diplomáciai karrier vonzó életpálya-lehetőségeket rejtett magában, és az örökösödési háború alatt közvetlen családtagjaitól szerzett benyomásai arra sarkalták a 21 éves grófot, hogy levélben folyamodjon nagybátyjához, hogy helyezze el ezredében, a Batthyány-dragonosoknál. A levelet nem keltezte, de József már fentebb idézett

⁵²¹ Friedrich Wilhelm von Haugwitz (1700–1765) – államminiszter a monarchia adóreformja kötődik a nevéhez, melynek során porosz mintára igyekezett a pénzügyigazgatást átalakítani. Lásd: Wurzbach, Constantin von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 8. Bund, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1862, 68.

⁵²² MNL OL P 1314 Nr. 66.152. Batthyány Tivadar levele valamelyik testvérbátyjához, 1748. augusztus 14.

⁵²³ Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715-1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 2., Budapest, ELTE Levéltár, 2000.

levele, melyben apja intelmeit adja elő tudósít arról, hogy Tivadar a katonaságba készül beállni⁵²⁴, valamint a levélben megadott életkora 1750. vége és 1751. elejére datálja a levelet:

Uram, nagyon kedves és mélyen tisztelt nagybátyám,

Az a kedvesség, amellyel megtisztelt engem utolsó bécsi tartózkodásom alatt, és kedves Atyám kegyelmes beleegyezése bátorságot kelt bennem, hogy merészeljek esedezni az ön velem szemben támasztott jóakaratahoz felvételemet illetően, amennyiben megfelelő alkalmat lát a zászlósi rendfokozat üresedésére ezredében, gróf Erdődy Sándor előléptetése által, aki szintén csak kegyes védelmének köszönheti boldogulását. A 21 éves kor, amelyet már elértem, és az ön által felállított példa, hogy elérve a 16. évet hozzájutott vagyona első darabjaihoz, amelyre rendkívüli érdemei már feltették a koronát, elegendő ahhoz, hogy tudjam, minden állásban, de különösen a hadviselés mesterségében nincs vesztegetni való idő, ami még inkább reményt ad arra, hogy kedvezően fogadja alázatos kérésemet, és meggyőződhet arról, hogy nem csak kegyelmes védelmezőmnek tekintem, hanem a (jövőbeli) vagyonom és jószerencsém formálójának, és a mintaképnek, akit igyekszem⁵²⁵ utánózni mindenben, amennyire csak tudok.

Aláírás, keltezés nélkül⁵²⁶

Katonai pályafutása nem volt hosszú életű egy évnél több időt nem valószínű, hogy eltöltött az dragonyosezredben, ahol zászlósként látott el katonai szolgálatot. Annak ellenére sem, hogy egy 1751. május 1-én kelt megbízó levél szerint négyfős cselédség: egy inas, egy vadász, egy lovasz és egy szakács- és mosónői feladatokkal megbízott asszony álltak a frissen rekrutált Batthyány zászlós rendelkezésére, akiket mind a szálláshelyen, mind a tábori körülmények viszontagságai közepette maga mellett tartott.⁵²⁷ Egy 1752 májusában kelt magyar nyelvű levél bepillantást enged a főúri katonatisztek életmódjába. A különböző előléptetésekről szóló hírek, híresztelések a Batthyány testvérek levelezésének gyakori témáját jelentették, és elsősorban a katonatiszti hivatást űző legidősebb testvér, Batthyány II. Ádám karrierjét érintő híreket követték leginkább figyelemmel. Az alábbi levélből kiderül milyen lehetőségek nyíltak a szórakozásra és a gasztronómiai örömök élvezetére egy a Morva határ közelében

⁵²⁴ MNL OL P 1314 Nr. 59.892. Batthyány József levele Batthyány Ádámmhoz, Rohonc, 1750. október 03.

⁵²⁵ Eredetiben facher ige szerepel, de minden bizonnyal a se depecher-vel keveri.

⁵²⁶ Saját fordítás MNL OL P 1314 Nr. 66.752. Batthyány Tivadar Batthyány Károlynak hely és év nélkül.

⁵²⁷ MNL OL P 1320 5d. s. fol. 10.

fekvő faluban Patvarócon, ahonnan több a szolgálati idejére eső levél is származik és ahová Ádám bátyját várta.⁵²⁸

Édes Bátyám uram!

Szerencsés haza érkezésedet örömmel értettem, s tuttomra adott híreidet kedvessen vettem, valo, hogy Vogera ellomozdítását ugyan meg érdemli de ellemben a Regimentünk az ő személlýében derék fő tisztet el veszt Visztumnak⁵²⁹ helyébe valo következésirül nálunk senki nem kételkedzik. Mortzinrul⁵³⁰ valo hírid bizonyos lehetsz hogy titkokban marad nálom, de ellemben az én Capitányom is a ki rend szerint ugy is mostanában leg üdösebb Capitányunk, nagyon vagy az fő strása mesterség után. sok lesz, ha Hartenberg aszt el nem nyeri, hogy szülöink jól meg fontolt szándékomra hajlanak kiváltképpen vigasztaltatok, mellyrül mivel bővebben kívánsz nálom szollani tégedet különös örömmel pro 29ma mind bizonyosan ebédre el várom, el nem bocsátván tégedet nyoltz nap előtt, és ha mingyár is két [???] szekérrel ide érkezll nem félek hogy legyen olly kedves vendégeknek valami fogatkozások vagy lakásban vagy pedig nyoltz napig valo katonás multságban, tudni illik vagy vadászszattal az innergartenben, vagy a halászsással, illuminationioval,⁵³¹ musikával, s más egyebbel a mi kitellik egy zászlo tartotul hitván paraszt faluban. aszt még köl emlitenem hogy az Antalt szakácsoddal együtt elvárom főképpen ha valaki idegent veled fogsz vinni, mert a szakácsném nem igen ki tanulta a francia modi főzést. ezzel végezek s' maradok igazs Attyafiu szeretettel.

Potvorritz 23tin⁵³² Maj 1752. köteles s hif öcsed és szolgálja Batthyáni Tivador

P. S: ha ebédre ide akarsz érkeszni szükséges lésen 5 orakor el indulni. az ut vagyon Kosztolán által, Veszelen mellett, Ostton által, Verbován és Povieda melett Potvorritzra. Poriedán tégedet tiszten egy ora tajban lo hátán fogom el várni.

Más levelei alapján úgy tűnik, hogy Batthyány Tivadar valamilyen fizikai gyengeségre, betegségre hivatkozta kérte szüleit, pontosabban tájékoztatta édesanyját, hogy elhagyja a katonai

⁵²⁸ MNL OL P 1314 Nr. 66218 Batthyány Tivadar levele Ádám bátyjához. Patvaróc 1752. május 23.

⁵²⁹ Bizonytalanul kiolvasható név.

⁵³⁰ Bizonytalanul kiolvasható név.

⁵³¹ Az esti, szabadtéri multságok gyakorta díszkivilágítással folytak.

⁵³² Batthyány Tivadar minden bizonnyal a Trencsén vármegyei, Patvaróc (szlovákul Potvorice) településen tartózkodott.

pályát. Édesapjához, nagybátyjához, illetve testvéreihez e témában írott levelét nem sikerült azonosítani, így az is elképzelhető, hogy a kudarcént is értelmezhető pályamódosítást a családdal az édesanyján keresztül tervezte tudatni. A levél szerint az édesanyja volt az, aki a katonai pályát forszírozhatta Tivadar esetében. Az előző levélhez képest, amiben magára mint „zászlótartóra” (ma: zászlós) utal, egy hónappal korábban, 1752 áprilisában kelt levelében értesíti édesanyját a pályamódosítási szándékairól, melynek okául egy a szemén keletkezett sérülést említi:

Asszonyom, drága és mélyen tisztelt Anyám,

Miután észrevettem, hogy ön bárminél jobban szeretné azt, ha katona válna belőlem, eddig nem beszéltem önnek arról, hogy arra készítettem magam, hogy pályát változtassak. De végülis, miután azóta alaposan átgondoltam, rájöttem, hogy hosszú távon az alkatom aligha teszi lehetővé, hogy hadseregben maradjak, mivel a katonaság egészségemet elrontotta egy kisebb defektus ért, és egy vérömleny is keletkezett a jobb szememen, így elengedhetetlennek tartottam, hogy ezt a változtatást inkább előbb, mint utóbb kérelmezzem, mielőtt a kedves szüleim gondoskodást és protekciót alkalmaztak volna számomra, ami ilyenkor nem sokat segít. Merem kérni Önt, hogy legyen biztos abban, hogy ugyanolyan becsülettel és a feletteseim elismerésével végezem el a polgári munkámat majd, mint ahogy a hadseregben (tettem). Arra törekszem, hogy ez a másik (pálya) teljes elégedettséget okozzon számomra. Részesítsen kegyeiben, ajánlom magam, maradva a legmélyebb tisztelettel

Asszonyom, drága és mélyen tisztelt Anyám⁵³³

Potvoritz⁵³⁴ 1752. április 28.

Alázatos és engedelmes szolgája és fia, Theodore C: Batthiany

P: S: Ha méltóztat rendelkezni velem méltóztassa a levelet Tirnauba intézni⁵³⁵

A civil életben, az udvari adminisztrációban és a gazdasági tevékenységben teljesedett ki később karrierje: 1753-ból származnak levelek, melyek arra utalnak, hogy a kis József főherceg mellett volt kamarás,⁵³⁶ majd 1755-től vagy 1756-tól az Udvari Kamaránál valóságos

⁵³³ Saját fordítás franciából. MNL OL P 1314 Nr. 66.222. Batthyány Tivadar levele anyjához, Kinsky Teréziához, Tirnau, 1752. április. 28.

⁵³⁴ Patvarócz – Trencséntől délre pár km-re.

⁵³⁵ Nagyszombat

⁵³⁶ MNL OL P Nr. 66.230. Batthyány Tivadar levele apjának, Batthyány Lajosnak, Bécs, 1753. szeptember 7.

belső titkos tanácsos lett, mely a tisztséget 1762-ig töltötte be, amikor is lemondott.⁵³⁷ Mivel az udvari adminisztrációban és egyéb közigazgatási pozíciókban betöltött szerepeinek leírása bővebb kifejtést igényel, így itt csak jelezzük a fenti levélben említett életútmodosítás irányát, pályájának az udvari hierarchián belüli alakulásáról a későbbiekben lesz szó.

5.4. Házassága és gyermekek

Az Udvari Kamaránál történt alkalmazásával azonos időszakban, közelebről 1756. június 13-án vette feleségül galántai Esterházy Filippinát (1734–1811), gróf Esterházy Ferenc tárnokmester és Pálffy Szidónia lányát, a későbbi nagy egyházi beruházásairól ismert Esterházy Károly (1725–1799) egri püspök lánytestvérét. A házassági anyakönyvi kivonatot a bécsi Szent István székesegyház állította ki.⁵³⁸ Ezelőtt pár héttel május 23-án kötötték meg házassági szerződésük, mely a kor és a társadalmi rang szokásai szerint számos dolgot lefektetett.⁵³⁹ E dokumentum alapján jelenlévő tanúk és szülők előtt szent házasságot kötnek, hűségben élnek és megbonthatatlan szeretettel viseltetnek egymás iránt. Ezen fennkölt első pont után gazdasági természetű pontok következnek, miszerint a feleség apja hozományként (*Heiratsgut*) 10.000 rajnai forint készpénzt ad (nyugta ellenében) a vőlegénynek, aki cserébe 20.000 rajnai forint értékű hozományt (*Heiratsgut*) és 10.000 forint értékű nászajándékot vagy másképp móríngot (*Morgengabe*)⁵⁴⁰ ajánl fel, aminek biztosítékeként Bozsok (*Poschendorf*) uradalom szolgált. A bozsoki uradalmat 8 évvel korábban bátyja, Ádám Venzel kapta meg éppen így házasságkötése alkalmából, melyet most át kellett adnia öccsének, Tivadarnak, Ádám Venzel pedig, lévén a legidősebb fiú volt, a Batthyány hitbizományhoz tartozó Kani-zsai birtokot kapta meg kárpótlásul.⁵⁴¹ A bozsoki birtokot a tartozékaival 30.000 forint értékű

⁵³⁷ Kőkényesi Zsolt: Az Udvari Kamara magyar tisztségviselői a 18. században, *Századok*, 155. évfolyam 2021. 2. szám. 435.

⁵³⁸ Trauungsscheines Wien, Pfarre St. Stephan, Nr. 60. 10. Mai 1895 vermalte er sich am 13. Juni 1756 mit Philippine, Tochter des Grafen Franz von Esterházy de Galantha und der Gräfin Sidonie, geb. Gräfin Palffy. Verzeichniss 17.

⁵³⁹ MNL OL P 1313 Fasz. 55. Lad. 34. Nr. 10. fol. 147-149. Matrimonialia. Batthyány Tivadar és Esterházy Filippina házassági szerződése, Bécs, 1756. május 23.

⁵⁴⁰ A Werbőczy féle magyar jogrendben idegen, az osztrák jogban gyökerező jogintézmény, mely a házasság elhálását követően a feleséget megillető értékes vagyonelemet jelentette, mely lehetet ékszer, pénz. A 18. századra az osztrák jogi környezetben kötött házassági szerződésekben rendszeresen találkozhatunk vele, és lassan kezd meghonosodni a magyar polgári házasságkötések alkalmával is. Peres Zsuzsanna: Az osztrák császári udvarban szolgáló magyar udvarhölgyek házassági szerződései, *Jogtörténeti Szemle*, 2013. 3-4. szám, 42–48. 45.

⁵⁴¹ MNL OL P 1313, Fasz. 55, Lad. 34, Nr. 9-K. Batthyány Ádám és Illésházy Terézia házassági szerződése, A birtokátruházást egy levélben köszöni meg apjának Ádám. MNL OL P 1314 Nr. 57.948. Dátum hely hiányzik.

vagyonelemként értékelték, mely a vőlegény esetleges halála esetén, „amennyiben Isten kegyelméből születnek gyermekek” felerészt a leszármazottak, felerészt a feleség tulajdonába kerül.⁵⁴² Amennyiben nem lenne elegendő a férj halála esetén a megélhetéshez szükséges anyagi forrás, ami a bozsoki uradalomból származik – ezt évi 3000 forintra taksálja az irat –, akkor a rohonci birtok is biztosítékuul szolgál az örökösöknek.⁵⁴³ A szerződés további része megállapítja a hitbért – azt az összeget, mely megilleti a megözvegyült feleséget, amennyiben gyermektelenül bomlik fel a házasság – és a további pontokban kötelezi a vőlegény apját az ifjú pár megélhetésének támogatására. Érdeemes megjegyezni, hogy mivel Tivadar ekkor még nem osztozott meg az apai részről rá eső vagyonelemekben, ezért a saját vagyonnal nem rendelkező fiáért az apja Batthyány Lajos nádor vállal garanciát, a házasságkötés következtében kialakuló anyagi kötelezettségek teljesítésére. A szerződés vállalásai alapján a nádor évi 6000 forinttal támogatja a fiatal pár megélhetését, melyet negyedévenkénti kifizetéssel kell folyósítani a konyha, a pince, és a lovak, valamint az istálló fenntartásához, habár ebből levonásra kerül a bozsoki uradalom kalkulált éves hozama 2-3000 forint. Emellett természetesen használhatják a kastélyt teljes felszerelésével és ingóságával együtt, és azért, hogy a feleség bizonyos szabadságot élvezzen a háztartás vezetésével kapcsolatban a vőlegény részéről elvárt évi 1200 forint (*Spennadel Geld*), szószerinti fordításban varrótú-pénz, ami egyféle háztartási hozzájárulást jelentett. Ezt havonkénti 100 forintos bontásban szükséges biztosítani.⁵⁴⁴

A szerződés megkötésekor jelenlévő tanúk mind az udvari élet magas köreiből, a pénzügyigazgatási és politikai döntéshozói elitből kerültek ki: Batthyány Lajos nádor, Batthyány Károly herceg, tábornagy a főhercegek nevelője, mellett jelen volt Pálffy Károly (1735–1816) későbbi magyar és erdélyi udvari kancellár, Rudolf Colloredo (1706–1788), birodalmi alkancellár,⁵⁴⁵ valamint Corfiz Anton Uhlfeld (1699–1769), aki az Államkancellária elnöke volt 1753-ig, majd főudvarmester lett.⁵⁴⁶ Tivadar gróf pályafutása szempontjából fontos, hogy Rudolf Chotek (1708–1771), az Udvari Kamara későbbi elnöke is kézjegyével

⁵⁴² U.o. Matrimonialia 3. pont. Ez a kitétel és az elhalálozás esetén a család anyagi biztonságához fedezetül szolgáló vagyonelemek illetén megosztása gyakorinak mondható a hasonló házassági szerződéseket tekintve, elég csak Batthyány Lajos nádor és Kinsky Terézia házassági szerződését megnézni. MNL OL P 1313 68. d. 34. Nr. 4-F.

⁵⁴³ U.o. Matrimonialia 5. pont.

⁵⁴⁴ U.o. Matrimonialia 6., 7., 8., pontok

⁵⁴⁵ Rudolf Joseph Colloredo: 1706. július 6-án született, a cseh kormányzatban kezdte el pályafutását 1728-ban a Cseh Udvari Kancellária tanácsosa. 1731–34 között cseh országgyűlési követ Regensburgban, 1737–1742 között helyettes birodalmi alkancellár, ám ahogy Károly Albert (VII. Károly néven) lépett a császári trónra, elveszítette e tisztségét. 1745-től Lotharingiai Ferenc császárrá választása után birodalmi alkancellár lett és 1788-ig viselte ezt a rangot. Batthyány Tivadar levelezésében számos esetben felbukkan neve. Lásd bővebben: Wurzbach 2. Band. 430.

⁵⁴⁶ Wurzbach 48. Band 290.

látta el a szerződést; Tivadar gróf hivatali előmenetelének, majd az 1765-66-os évtől kibontakozó bányavállalkozásainak, hajózási-kereskedelmi terveinek protezsálóját látta benne.⁵⁴⁷ Az ő neve is folyamatosan előkerül a misszilis anyagban, lévén, hogy számos olyan gazdaságpolitikai részterületre bírt befolyással, ami adminisztratív módon érintette Batthyány Tivadar vállalkozásait. Rudolf Chotek 1749-től a Miniszteri Bankbizottság és a *Commercién-Ober-Directorium*, 1758-tól a bányauzemeltetésért és bányászati engedélyekért felelős *Münz- und Bergwerks-Direction*, majd 1759 és 1762 között az Udvari Kamara elnöke volt. 1749-től a felügyelete alá tartozott továbbá Ausztria adriai külkereskedelmi irányaink kialakítása; az akkor megalakult adriai tengeri kereskedelem fejlesztéséért felelős *Hofkommission für Triest* elnöke volt. A Kaunitz neve fémjelezte reformok következtében a közvetlen befolyása a pénzügypolitikára csökkent, de a Cseh-Osztrák Udvari Kancellárián megtartotta az államügyek formálásában betöltött kulcsszerepét. Az aláírók között találjuk Wenzel Anton von Kaunitzot (1711–1794), aki diplomataként, és 1753-tól államkancellárként meghatározó jelentőségű politikus nemcsak a birodalomban, és azon belül osztrák-magyar relációban, hanem európai szinten is.⁵⁴⁸

Batthyány Tivadarnak és feleségének több gyermeke is született, az első két lány, Maria Terézia 1761-ben 4 éves korában, Mária Julianna 1760-ban 13 hónaposan meghaltak.⁵⁴⁹ Harmadik lányuk, Eleonóra (1760–1831), a gróf legkedvesebb gyermeke volt, felnőve II. Ferenc császár és magyar király (1792–1835) felesége, Maria Ludovika császárné mellett főudvarmesterhölgy, a Csillagkereszt-rend első segéddámája lett.⁵⁵⁰ Egy Althan grófhoz ment feleségül. Eleonóra házassági szerződése szerint 10.000 forint hozomány, 20.000 forint móríng és 50.000 forintnyi hagyatéki vagyont vittek be a felek az új család vagyonalapjába, gyermekük nem született.⁵⁵¹ Egyelőre nem világos és további kutatást igényel mi volt az ok, ami Batthyány Tivadarban a fia iránti ellenszenvet kiváltotta, annyi bizonyos, hogy végrendeletében általános örökösként, lányát Eleonórárt jelölte meg.⁵⁵²

Antal József (1762–1828) a kissé mostohán kezelt, egyetlen fiú, a negyedik gyermekük volt, és Festetics Máriát vette feleségül, aki 1800-ban meghalt; ebből a házasságból csak

⁵⁴⁷ Lásd erre: Szántay 2018. 1109. Nagy János: Kereskedelemügyi sérelmek az 1751. évi országgyűlésen, *Fons*, (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) XXI. évfolyam, 2014. 1. szám, 99–135. 117–118.

⁵⁴⁸ Szabó, Franz A. J.: *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753-1780*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

⁵⁴⁹ Polster 1998. 129–130.

⁵⁵⁰ *Verzeichniss* 23.

⁵⁵¹ MNL OL P 1320 5.d. s. Batthyány Tivadar személyes iratai.

⁵⁵² Uo.

az egyik lányuk, Júlia érte meg a felnőtt kort. Második házassága Cäcilia von Roggendorffal gyermekáldásban gazdagabb volt és a család későbbi történetére tekintettel kiemelendő, hogy ez a leszármazási vonal biztosította a hercegi ág továbbélését, mivel fiágon Tivadar testvéreinek részéről kihalt a család.⁵⁵³ Antal József elsőszülött fia volt Gusztáv (1803–1883), akinek a leszármazottaira szállt a hercegi rang: az ő két gyermeke Ödön (1826–1914) és II. Gusztáv (1828–1906) voltak, s ezek közül Ödön örökölte hercegséget és vele a családi hitbizományt Batthyány Fülöp herceg 1870-es halálát követően. Ödön lett a család hatodik hercege, akinek halálával 1914-ben ez az ága kihalt a családnak, és a hercegi cím a grófi ág, pinkafői ágából származó, későbbi híres szemorvosra, a 2003-ban boldoggá avatott Batthyány-Strattmann Lászlóra (1870–1931) szállt.⁵⁵⁴

Visszatérve Tivadar gróf fiához, Antal Józsefhez, szükséges kiemelnünk, hogy további nevezetes leszármazottai is születtek. Második gyermeke, Eleonore Cäcilia Maria (1805–1884) 1832-ben egy Pergen grófhhoz ment feleségül, a harmadik gyermek, Kázmér (1807–1854) jelentős szereplőjévé a magyar történelemnek. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején szerepet vállalt a Batthyány Lajos vezette kormányban külügyminiszterként, és a szabadságharc bukását követően Törökországba, majd Párizsba emigrált, ahol Keglevich Augusztina grófnővel éltek gyermektelen házasságában.⁵⁵⁵ Kázmér nagyapjához, Tivadarhoz hasonlóan hagyott hátra politikai emlékiratot, melyben meglepő hasonlóságokat lehet felfedezni a generációkkal korábban íródott, Tivadar gróf által jegyzett *Widerlegung* című röpirattal.⁵⁵⁶

Tivadar és felesége fiatal házasként a bozsoki, a körmendi kastélyt használhatták, majd a későbbiekben a szépen felújított, borostyánkői kastélyban élhettek,⁵⁵⁷ de mivel Tivadart Bécshez kötötte Udvari Kamaránál betöltött tanácsosi cím, 1756-tól a bécsi házaikban is lakhattak. Ezt megtehették a már említett bécsi Batthyány palotában vagy a Schenken Strassén⁵⁵⁸ lévő házukban, de akár a Währingstrasse 104, 105, 106 szám alatti házegyüttesben is, mely akkoriban Bécs külvárosi részének számított.⁵⁵⁹ Ezekhez a házakhoz egy viszonylag nagy

⁵⁵³ Zimányi: *Repertórium* 1962. 127. táblázat

⁵⁵⁴ U.o. 127. táblázat

⁵⁵⁵ Füzes Miklós: *Batthyány Kázmér, Magyar História: Életrajzok*, Budapest, Gondolat Kiadó – Baranya Megyei Levéltár, 1990.

⁵⁵⁶ A Kázmér féle irat nem jelent meg nyomtatásban, csupán egy Tóth Lőrinc által írt publikációból ismerünk belőle részleteket. Tóth Lőrinc: Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai I. *Budapesti Szemle*, 74. füzet (1893), 321–372., Tóth Lőrinc: Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai II. *Budapesti Szemle*, 75. füzet (1893), 29–67.

⁵⁵⁷ Polster: 1998. 129.

⁵⁵⁸ Kayserlicher Und Königlicher Wie auch Ertz-Hertzoglicher Und Dero Residentz-Stadt Wien Staats- und Stands-Calender, Schematismus Staat 30.

⁵⁵⁹ Ponty szerint a Währingstrassén álló házakon található táblákon arany sas és bokréta volt látható az 1770-es évek végén. Ponty, Franz de: *Verzeichnis der in der Kaiserl. Königl. Haupt- und Residenzstadt Wien sammt den*

udvar is tartozott, a gróf itt próbálkozott meg a porcelánkészítéssel egy bécsi mestert is elcsábítva ehhez a vállalkozáshoz.⁵⁶⁰ Ez utóbbi házakat és hozzátartozó kertet a nadelburgi rézárugyár és fémolvasztóüzem vételárának teljes kifizetéséhez kénytelenek voltak elárverezni.⁵⁶¹ Előfordult persze, hogy hosszabb időközöket töltött horvátországi és egyéb dunántúli birtokaiban, ilyen esetben rövid levelekben jelezte tartózkodásának helyét, idejét, ahová a leveleit várta.⁵⁶² Utolsó éveikben a bécsi Collalto palotában laktak, ahol a halál is érte 1812-ben. Egy évvel felesége, Filippina után halt meg, 84 éves korában minden bizonnyal valamilyen perifériás keringési zavar, valószínűleg üszkösödés (*Brand der Alten*) okozta a halálát.⁵⁶³

Fontos dokumentum hátrahagyott végrendelete, melyet 1809. május 1-én íratott és több *codicillussal*, azaz fiókvégrendelettel kiegészítette. Itt most csak a fontosabb, a családot érintő és Tivadar gróf közvetlen viszonyaira reflektáló pontokat emeljük ki, lévén, hogy több rendelkezés is olyan vonatkozású, mely témánkhoz nem illeszkedik.⁵⁶⁴ Természetesen a kor végrendelezési szokásainak megfelelően rendelkezett az orvosa bérezéséről, gondolt az alkalmazottaira és a jótékony célú adományozásra, mielőtt a családi vagyonmegosztást taglalta volna. Minden alkalmazásában álló embereknek két havi bért kellett kifizetni, a közvetlen közelében szolgálóknak pedig három havi bér járt, 100 forintot adományozott a helyi szegényháznak és további 1000 forintot egy másik jótékonyági intézménynek. Menyének Cäcilia von Roggendorffnak 20.000 forintot hagyott. Minthogy a végrendelet két évvel felesége, Filippina halála előtt született az ő eltartására irányuló pontok is szerepelnek az iratban, neki a magyarországi és horvát birtokainak éves jövedelmét 24.000 forint évi apanázst ír elő.⁵⁶⁵ A 10. pontban olvashatjuk, ahogy fiát, Antal Józsefet kizárja az örökségből:

Szeretett lányomat, Eleonórárt nevezem ki egyetemes örökösömnek, aki a legcsekélyebb ellenszenvet vagy bosszúságot sem keltett életem során. Ha ő nem tudna örökölni jelenlegi és jövőbeli unokáim, nevezetesen fiam gyermekei következnek az öröklésben, az ő utánuk pedig a fiamat [Antal Józsefet] teszem meg örökösnek, feltéve, hogy (unokáim) hamarabb meghalának, mint az apjuk.

---

dazu gehörigen Vorstädten, und Gründen, befindlichen numerirten Häusern, derselben Eigenthümern, und deren Conditionen, Schildern, Gassen, Grund-Obrigkeiten, Pfarreyen, und derzeit Bezirksaufsehern auf das genaueste nach denen Grundbüchern entworfen, Wien, 1779, 10–11.

⁵⁶⁰ Siklóssy László: Batthyány Tódor porcelánpöre és kisbéri majolikagyára, In: *Búvár*, 1940/5. 234–237.

⁵⁶¹ Müller, Herta: *Die k.k. Nadelburger Fabrik zu Lichtenwörth*, Dissertation Wien, 1941, 86–89.

⁵⁶² MNL OL P 1314 Nr. 66.657. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Kisbér 1779. augusztus 27.

⁵⁶³ WStLA Totenprotokolle Bd. 132/1812 A–H, 13. Juni

⁵⁶⁴ MNL OL P 1320 5d.s fol. Batthyány Tódor személyes iratai.

⁵⁶⁵ Uo. 8. pont

További pénzügyi letéteket létesít és egy lakást is vásárol Stransky nevű udvari fogalmazónak és hagyományoz különböző összegeket vállalkozásaiban segítségére lévő személyeknek: így valamelyik Mitis bányamérnöknek. A Mitis-család⁵⁶⁶ generációkon keresztül foglalkozott fémkohászattal, a bányaműveléssel és vegyiparral, miként Batthyány Tivadar is, és minden bizonnyal számos technológiai és adminisztratív segítséget kapott a családtól. Pontosan nem világos melyikük részesült a juttatásban, valószínűleg Ignaz Mitis, aki később, 1818-ban átvette az összes örökös tartományok területén fekvő Batthyány-féle ipari és bányászati érdekeltséget.⁵⁶⁷ 1000 forintot hagyományozott Hadai Hadaly Károly (1743–1834) matematikus, hidrotechnikus, bölcséleti doktor, királyi tanácsos és egyetemi tanár részére, akinek művei megtalálhatóak a Batthyány könyvtárban.

5.5. *Közéleti szerepek, a hivatali karrier*

Batthyány Tivadar elsősorban hajóépítőként, birtokosként, vállalkozóként és könyvgyűjtőként ismert, azonban az udvari adminisztrációban betöltött szerepe egyelőre feltáratlan történeti probléma, pedig a gróf több tisztséget is betöltött Mária Terézia és II. József uralkodása alatt az Udvari Kamarában, a Magyar Udvari Kancellárián és a Horvát Királyi Tanácsban (*Consilium Croaticum*). Ezen iratsoportok és a misszilis anyag alapján, Batthyány ismereteink szerint 1755-től vagy 1756-tól 1762-ig állt az Udvari Kamara szolgálatában valóságos belső titkos tanácsosként, ezt megelőzően, pedig József főherceg udvarában kamarásként alkalmazták, legalábbis az 1753-as levelekből ez derül ki.⁵⁶⁸ Áttekintve korábbi leveleit az is látszik, hogy már az 1750-es évek előtt is személyes kapcsolatot ápolt a kis József főherceggel – 20 évesen játékokat vitt az akkor 8 éves főhercegnek, midőn látogatást tett Károly nagybátyjánál, aki⁵⁶⁹

Az Udvari Kamaránál való alkalmazásának előtt az ügyintézési gyakorlatot az alsó-ausztriai kormányzati apparátusban szerezte meg.⁵⁷⁰ Ez a gyakorlat egybeesik apjának idézett tervezetével, miszerint az udvari alkalmazás előfeltétele, hogy az állásra pályázó valamilyen

⁵⁶⁶ Wurzbach Band 18. 367.

⁵⁶⁷ Wurzbach Band 18. 370.

⁵⁶⁸ MNL OL P 1314 Nr. 66.230. Batthyány Tivadar levele apjának, Batthyány Lajosnak, Bécs, 1753. szeptember 7.

⁵⁶⁹ MNL OL P 1314 Nr. 66.172. Batthyány Tivadar levele valamelyik bátyjához, Bécs, 1749. november 12.

⁵⁷⁰ Kökényesi 2021. 413.

alsóbb szintű önkormányzati szervnél gyakorlatot szerezzon.⁵⁷¹ A házassági szerződésének aláírásánál több, a pénzügyigazgatásban fontos szerepet betöltő személy is jelen volt, ebből pedig úgy tűnik Batthyány Tivadarnak mind elméleti-gyakorlati előképzettsége, mind személyi beágyazottsága alkalmassá tették az Udvari Kamaránál a tanácsosi poszt betöltésére.⁵⁷² A magyar tanácsosok és titkárok számára az Udvari Kamara közbenső lépcső fokot jelentett a magasabb pozíciók felé, a tisztségviselők kapcsolatokra és a hivatali ügymenetben gyakorlatra tettek szert. Mária Terézia uralkodásának idején az Udvari Kamara számos magyart alkalmazott, Kökényesi Zsolt eredményei alapján 28 fővel lehet számolni.⁵⁷³ 1761. kelt levelében beszámol apjának a cseh-osztrák kancellária felállításáról és pénzügyigazgatás személyi és szervezeti reformjáról:⁵⁷⁴

Kedves Atyám uram,

A mai napon végre a szentmisét követően bejelentették a pár napja várt szokásos, előléptetéseket. Az udvarmester kihirdette, hogy (a császárné) úgy döntött, hogy annak a nagy és sok szolgálatnak a fejében, amelyről a két Gotek (Chotek) gróf több alkalommal szerfölötti nemességgel és képességekkel tanúbizonyságot tett, Rudolphe (Chotek) grófot bízta meg a feladattal, hogy Csehország és Ausztria Udvari Kancelláriájának főkancellárja legyen. Jean (Johann Karl Chotek), a testvére a hadügyi főbiztosi posztot, Hatzfeld gróf a Miniszteri Bankbizottság elnöki posztját kapta meg. Seifrid Herberstein az Udvari Kamara és pénzügyek vezetője lett, Louis de Sincendorf (Ludwig Zinzendorf) lett a Számvevőszék elnöke.

A császárné egy kis jegyzékben biztosította Rudolphe Gotek (Chotek) grófot, hogy továbbra is eltökélt szándéka, hogy a bankot a régi állapotában meghagyja, anélkül, hogy bármi módon hozzányúlna, így az nem fogja elmulasztani a meglévő bankhitelek folyósítását és biztosítja azokat, mivel jelenleg és általában véve ezen új elrendezéssel az új elnököm (Herberstein) lesz az összes pénzügyi adminisztráció felelőse, de a kifizetéseket Hatzfeld fogja teljesíteni, aki az összes pénztárat kezeli, és Sincendorf (Zinzendorf) lesz az, aki mindkét (hivatalt) ellenőrzi. Egyébiránt, tegnap Rudolphe Gotek (Chotek) mint távozó elnököm egy vigasztaló megjegyzéssel búcsúzott tőlem, hiszen tegnap másodszor is biztosított arról, hogy mindig őszinte örömét leli

⁵⁷¹ MNL OL P 1314 Nr. 59.892. Batthyány József levele Batthyány Ádámhoz, Rohonc, 1750. október 03

⁵⁷² Lásd fentebb az aláírók sorát a házassági szerződés elemzése kapcsán.

⁵⁷³ Kökényesi 2021. Függelék 434–436.

⁵⁷⁴ Lásd erről bővebben: Ember Győző: Az új magyar történelmi szintézis előmunkálatai, A Habsburg Birodalom központi kormányserve, Történelmi Szemle, 1975, 18. évfolyam, 2-3. szám, 479–481.

abban, hogy bármilyen ügyben pártomat fogja. Én pedig, mondom neki, ajánlva magam kegyeibe a továbbiakban is, bár ezentúl beosztása elválaszt tőle, soha nem hagyom magam eltávolodni az udvartól, és mindig védelmezőmnek fogom tekinteni, bár már nem elnököm.⁵⁷⁵

A levelezési anyagban sorjáznak a különböző hivatali ügyek leírásai, a központi kormányzati szerveket érintő belső személyi változások és a gróf tudomására jutott pletykák ismertetései. Ennek a levelezési anyagnak a további vizsgálata számos értékes információval szolgálhat, a korszak hivatali ügymenetére vonatkozólag, a forráscsoport további feltárása és az eddig ismert forrásokkal való összevetése folyamatosan történik, itt most csak arra szorítkozhatunk, hogy bepillantást adjunk Tivadar gróf életének eme aspektusáról is. A gróf 1762-ben lépet ki az Udvari Kamara szolgálatából, és ezután helyezkedett el a Magyar Udvari Kancelláriánál. Ezt a változást nem egészen tudjuk függetleníteni a fentebb említett pénzügyigazdaságirányítási átalakítástól, az évszámok egybeesése és az Udvari Kamaránál történt vezetőváltás mindenképp közre kellett játszson Batthyány távozásában és a Magyar Udvari Kancelláriánál történő alkalmazásában. Egy levélben számol be erről testvérének, örömet fejezve ki, hogy megkapta az évi 2000 forint fizetéssel járó pozíciót, hozzátéve, s hogy ebben szerepe lehetett annak is, hogy sógora, Esterházy Károly (1725–1799) ajánlotta őt.⁵⁷⁶ Két héttel később egy *Monsieur* megszólítással ismeretlen személynek írott levélben köszönetét fejezi ki a gratulációk miatt, amit az Udvari Kancelláriára történő kinevezése miatt kapott.⁵⁷⁷ Erről a kinevezésről tanúskodik a Magyar Kancellária Regisztratúrája is: itt a lajstromkönyvben 1765. május 15-ei bejegyzéssel található említés a kinevezéséről.⁵⁷⁸ A promóció nem marad visszhang nélkül: gratuláló levelek sokaságát kapja az egyes vármegyéktől, az 1765-1766-os év fordulójának hónapjaiban.⁵⁷⁹ Sokan, ahogy Batthyány Tivadar is a Magyar Udvari Kancelláriánál folytatták pályájukat, többek között Pálffy Károly, akivel Batthyány Tivadar együtt volt tanácsos az Udvari Kamarán. Pálffy később alkancellári, 1787-től kancellári méltóságig

⁵⁷⁵ Saját fordítás franciából. MNL OL P 1314 Nr. 66.432. Batthyány Tivadar levele apjához, Batthyány Lajoshoz, Téves keltezéssel: Bécs, 1761. január 1. A levél további részében a hétéves háború azon eseményeit újságolja el édesapjának, melyek a spanyol ügyekért felelős minisztertől, Crillon Louis de Balbes Berton de Quiers (1718–1796) mahoni hercegétől, jutott a tudomására, hogy Spanyolország és Anglia hadban álló feleknek tekintik magukat. Emiatt és pénzügyigazgatási reform részletei miatt arra gondolhatunk, hogy a gróf elírta a dátumot és megszokásból, eltévesztve az új év fordulója miatt az 1761-es évszámot írta a levél keltezésekor 1762 helyett.

⁵⁷⁶ MNL OL P 1314 Nr. 66.450. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs. 1762. december 3.

⁵⁷⁷ MNL OL P 1314 Nr. 66451. Batthyány Tivadar level egy ismeretlen személynek. Bécs 1762. december 19.

⁵⁷⁸ HU-MNL-OL-A 35-b-II-1764. fol. 61. 1765. május 15.

⁵⁷⁹ MNL OL P 1320 S. Batthyány Tódor személyes iratai. pos. 29–57.

emelkedett.⁵⁸⁰ Fazekas István adatai szerint Batthyány Tivadar 1770-ben lemondott az Udvari Kancellárián betöltött pozíciójáról.⁵⁸¹

A leveleiben az 1770-es évektől kezdődően egyre kevesebb utalást találunk az udvari életben való forgolódásra és személyi változásokról szóló pletykákra, ehelyett inkább gazdasági természetű témákról ír: kölcsönügyletekről, perekről, és birtokai fejlesztésén, illetve manufaktúráinak profitábilissá tételén fáradozik. Ez az az időszak, 1770-től, amikor manufaktúráüzemeltetői feladatokba fogott Alsó-Ausztriában, Lichtenwörth mellett, és hajóépítői, és állami támogatásokkal a háttérben folyószabályzással kapcsolatos tevékenysége megindult a Károlyváros-környéki birtokán.⁵⁸² Leveleiben, melyeket Bécsből küld – általában József testvérének – a királynőnél tett személyes audienciákról is beszámol, így, ha meg is szűnt kancelláriai hivatala ettől függetlenül továbbra is élvezte az udvar támogatását.⁵⁸³ Ha azt mondtuk, hogy kevésbé ismerjük az Udvari Kamara magyar tanácsosainak a pályafutását, még inkább igaz ez a Horvát Helytartótanács, vagy Horvát Királyi Tanács (*Consilium Croaticum*) személyi összetételére. Annyi bizonyos, hogy a testület 1767 és 1779 között Varasdon ülésezett a horvát bán felügyelete alatt és a tagjai voltak a bánon kívül 5 tanácsos: 1 prelátus, 1 mágnás és 3 nemes.⁵⁸⁴ E testületnek lett tagja Batthyány Tivadar 1769-től.

5.6. A műveltség forrása, az érdeklődési kör és az intellektuális háttér: gróf Batthyány Tivadar könyvtárai

Batthyány Tivadar hajóépítő tevékenysége mellett elsősorban könyvtáráról ismert. Nem véletlen, hiszen 1838-ban az MTA Könyvtárának adományozott, túlnyomórészt általa gyűjtött rohonci könyvtárat az akkori tudósítás szerint 30 ezer kötetre becsülték. A szám Toldy Ferenc irodalomtörténész és akadémikus levelezése alapján inkább 25.000 körül lehetett, mely állománynak egy része (3729 kötet) az inkább a testvéréhez, Batthyány József érsekhez köthető kisbéri könyvtárból került Rohoncra 1813-ban.⁵⁸⁵ Mindenesetre biztos, hogy

⁵⁸⁰ Kökényesi 2021. 426.

⁵⁸¹ Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai, *Századok*, 148. évfolyam 2014. 5. szám, 1146.

⁵⁸² MNL OL P Nr. 66.597. Batthyány Tivadar levele valamelyik testvéérének, Bécs 1771. november 10.

⁵⁸³ MNL OL P 1314 Nr 66.631. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs, 1762. december 3.

⁵⁸⁴ Sashegyi Oszkár: A zagrebi, zadari és dubrovnikai levéltárak mohácselőtti iratanyaga és a Consilium Croaticum levéltára, *Levéltári Szemle* 14. 1964. 342.

⁵⁸⁵ Toldy Ferenc tudósítása a rohonci és kisbéri könyvtárak átvételéről Teleki József elnök számára: MTAK Kézirattár. K. 801. 1839/2.

Batthyány Tivadar hatalmas könyvgyűjteménnyel rendelkezett. A rohonci könyvtárral a szakirodalom a máig kérdéses eredetű Rohonci-kódex⁵⁸⁶ mellett, Batthyány Tivadar műszaki, természettudományi gyűjteménye kapcsán foglalkozott.⁵⁸⁷ Fontos megjegyezni, hogy Batthyány Tivadar könyvgyűjtő tevékenysége nem egyetlen helyre összpontosult, hanem uradalmaiban egy valóságos könyvtári hálózatot tartott fenn, mintegy segítve szakirodalmi bázissal az egyes uradalmak termelési tevékenységét. Könyveit nem csak maga számára, hanem a birtokai igazgatásában eljáró személyeknek, tisztartóknak, titkároknak, mérnököknek is gyűjtötte. Legnagyobb könyvtárai Bécsben, Rohoncon és némiképp meglepő módon a Baranya megyei Üszögön voltak. Több könyvtára volt az ország nyugati részén fekvő Batthyány-birtokokon is.

Érdeemes összegezni a rohonci könyvtár hangsúlyos témáit Toldy egy másik levelének részletesebb felsorolása alapján: nemzetek közjoga, pénzügy-kereskedelem, politikai pamfletek, gazdaságtudomány. Ezeket követik a műtani (technológiai, műszaki) monográfiák: természet-, vegy-, ásvány-, bányásztudomány, hajózás, abroszok (térképek), utazások, enciklopédiák, műszaki folyóiratok, Toldy így ír, a humán tárgyak tekintetében levelének 11. pontjában: „*Felette kevés és mintegy elvétve csak az aestheticára, nyelvre, művészetre és classicai literaturára.*”⁵⁸⁸ Azontúl, hogy a Toldy-féle levélben a Tudós Társaság várakozásait és elvárásait is felismerhetjük az akadémiai könyvészeti anyagba inkorporálandó Batthyány-könyvtárral kapcsolatban, témánk szempontjából fontosabb, ahogy kirajzolódik Batthyány Tivadar praktikus szempontokat előtérbe helyező, racionális portréja. A birtokain folyó termelési tevékenységekhez a legkorszerűbb szakirodalmak álltak rendelkezésére, Toldy megállapítása alapján a kötetek legalább kétharmada 1780 született műszaki tematikába sorolható mű.⁵⁸⁹

Mialkovszky Mária 1972-es doktori disszertációjában⁵⁹⁰ elsősorban az MTA Könyvtárban található ásványtan, kémia, természettan és matematika szakok vizsgálatát végezte

⁵⁸⁶ Király Levente: Struktúrák a Rohonci-kódex szövegében. *Theológiai Szemle*, 54. új évfolyam, 2011. 2. szám. 82–93.

⁵⁸⁷ Mialkovszky Mária 1972-es doktori disszertációjában vette számba Batthyány Tivadar műszaki és természettudományos tájékozottságát. Mialkovszky 1972. Endrei Walter a könyvkatalógusokat és könyvszámlákat felhasználva 1991-ben közölt rövid áttekintést a teljesség igénye nélkül, a gróf természettudományos érdeklődését általában tárgyalva: Endrei 1991; 1995-ben pedig műszaki és természettudományos könyvek 642 műre terjedő listáját adta ki füzetében: Endrei 1995.

⁵⁸⁸ Toldy Ferenc tudósítása a rohonci és kisbéri könyvtárak átvételéről Teleki József elnök számára: MTAK Kézirattár. K. 801. 1839/2. 1839. máj. 12.

⁵⁸⁹ Uo.

⁵⁹⁰ MTAK Könyvészet 2-rét 19. Batthyány Tivadar bécsi könyvgyűjteményének regisztere. I. köt. [1805] (A II. kötet a regiszter másodpéldánya.)

el,⁵⁹¹ valamint az 1805-ös bécsi katalógus alapján vette számba Batthyány Tivadar műszaki és természettudományos tájékozottságát.⁵⁹² A mezőgazdasági irodalom kapcsán megállapítja, hogy német és francia fordításban Batthyány könyvei közt megtalálható a legkorszerűbb angol mezőgazdasági irodalom és gazdag könyvanyaga volt a kertkultúrának.⁵⁹³ Az ő kutatási alapján kiderül, hogy a legkiemelkedőbb német nyelvű vaskohászati író, Franz Ludwig von Cancrin (1738–1816) négy műve is szerepel borostyánkői könyveinek katalógusában.⁵⁹⁴ Megvolt neki a műszaki bibliográfiák egyik legkorábbi példánya⁵⁹⁵ és az elektromosságot tárgyaló könyvei között kettőt is találni, ami Franklin villámhárítóját ismerteti.⁵⁹⁶ Mialkovszky összegzése szerint Batthyánynak szakfolyóiratokból egész Európát átfogó, korszerű gyűjteménye volt.⁵⁹⁷ A korszakban beszerezhető és átfogó szakirodalmi bázissal rendelkezett a vízépítés: gát- és zsilipépítés, csatornaépítés, folyamszabályozás terén.⁵⁹⁸ A francia és német szerzők között találjuk Hadaly Károlyt (1743–1834) is.⁵⁹⁹

Az MTA Könyvtára a mintegy 3000 kötettel bíró Gazdasági szakon túl a Politika, Történelem és Orvostudomány szakján őriz legtöbb munkát a Batthyány Tivadar-féle gyűjtemény anyagából. Batthyány Tivadar tájékozottságára és érdeklődésére nagyon jellemző még a Földrajz és Utazás szakon levő köteteinek nagy száma. Szempontunkból az orvostudományi műveket most mellőzve kézenfekvő a politikai és történelmi olvasmányokra koncentrálni, ha szeretnénk megérteni milyen műveket olvasva milyen eszmetörténeti alapról tekintett azokra a politikai és társadalmi folyamatokra, melyekre élesen reflektál *Widerlegung* című munkájában.⁶⁰⁰ A legtöbb mű a kortárs politikai élet és a közelmúlt eseményeiről szól, ezen belül is az

⁵⁹¹ Fontos megemlíteni, hogy Mialkovszky kutatása idején az MTA Könyvtárban található könyvanyag még nem volt a mai rendezettség szintjén, így például a legnagyobb Batthyány-könyvadományhoz köthető állománnyal rendelkező gazdasági szak hozzáférhetetlen volt számára, a hajózási műveket például egyáltalán nem dolgozta fel. Mialkovszky az általa elérhető anyag alapján adott áttekintés, így az – a bécsi anyagon kívül nézett jegyzékekkel együtt is – csak torzó a valósághoz képest.

⁵⁹² Mialkovszky kisbéri katalógusokat (alapvetően a Secretaires Zimmer XV) és részjegyzékeket (pl. Üszög, Borostyánkő) is vizsgált.

⁵⁹³ Mialkovszky 1972. 19–20, 25–26.

⁵⁹⁴ Uo: 1972. 61.

⁵⁹⁵ Rosenthal, G. E.: *Litteratur der Technologie*. Berlin, 1795. Gazd.Qu. 71. Endrei 1991. 144.

⁵⁹⁶ Hemmer, J. J.: *Anleitung Wetterleiter... anzulegen*. Mannheim, 1798.; Helfenzrieder, J.: *Verbesserung der Blitzableiter*. Eichstadt, 1785. Endrei 1991. 144.

⁵⁹⁷ Külön kiemeli, hogy megvoltak a Freibergi Bányászati Akadémia tanárainak kiváló folyóiratai: *Magazin für die Bergbaukunde és a Bergmännisches Journal*. Mialkovszky 1972. 62–63, 93.

⁵⁹⁸ Mialkovszky 1972. 82–84. Endrei Walter mintegy negyven ilyen, az MTA Könyvtárban megtalálható művet sorol fel. Endrei 1995. 43–45.

⁵⁹⁹ Tivadar gróf személyesen is ismerte Hadalyt, végrendeletileg 1000 forintot helyezett letétbe számára. MNL OL P 1320 5.d s. 1809. május 1.

⁶⁰⁰ A mű jegyzetelt fordítása, és az azt körülvevő politikai röpiratirodalmi közeg elemzése lentebb található. Az ott található jegyzetek igyekeznek megadni azokat az olvasmányokat, amik a gróf könyvtárában megtalálhatóak voltak és hatásuk lehetett a *Widerlegung*ban felbukkanó fejtegetésekre.

egyik leggyakoribb témát II. József császár uralkodása jelenti. Több kötet foglalkozik Bajorországgal, amely érdeklődés egyértelműen a Wittelsbachok bajor ágának 1777-es kihalásával beálló örökösödési konfliktusnak szól, amikor is II. József az örökös, pfalzi IV. Károly Tivardart területcserével kielégítve egyesíteni akarta örökös tartományait Bajorországgal. Az objektív tájékozódás igényére lehet példa, hogy a Bastille-ről nemcsak Simon Nicolas Henri Linguet (1736–1794) 1784-es, a börtön rémséges voltát ecsetelő bestsellerét olvashatta, hanem annak cáfolata is megvolt, szemben például a kortárs Teleki Józseffel (1736–1796),⁶⁰¹ ami azt is illusztrálja, hogy Batthyány Tivadar miért lehetett kevésbé fogékony a felvilágosodás propagandájára, aminek tanújelét adta *Widerlegung* című röpiratában.

Az említett *Widerlegung* röpiratában oly fontos tengeri kereskedelem kapcsán ki lehet emelni, hogy több könyve is a gyűjteményében az európaiak amerikai és afrikai gyarmatosításával foglalkozik. Számos könyve szól az amerikai gyarmatok függetlenségi törekvéseiről és háborújáról. Batthyány Tivadar saját könyveiből is meríthetett ismereteket a *Widerlegunban* pozitív előjellel kiemelt országok, úgymint Hollandia, Svájc, Svédország történelméről. A jelentős számban előforduló útleírások nagy szerepet játszhattak Batthyány Tivadar ismeretszerzésében, szemléletének formálódásában. A Politika szakon számos keresdelmi-közgazdasági jellegű könyvet találunk, így Adam Smith: *A nemzetek gazdagságáról* írt művét (több más itteni kötethez is hasonlóan német fordításban). Könyvei alapján úgy tűnik, Batthyány Tivadarnak egyik kedvenc témája volt a Velencei Köztársaság történelme. Nevezetes hajója a *Bucentaurus* is⁶⁰² a velencei dózsék és I. Mátyás (1458–1490) magyar király díszhajójának nevét viselte és a könyveket tekintve adódik a feltételezés, hogy a névadást olvasmányai ihlethették. A Batthyány-állományban négy mű is az ókori hajózásról és kereskedelemről szól (miközben az állományban ezen kívül mindössze nyolc műnek témája a klasszikus, görög-római ókor). Ezek között külön is említhető a ptolemaida Egyiptom hajózását bemutató mű. A modern találmányok eredetéről szóló mű szintén Batthyány Tivadar jellegzetes érdeklődését példázza. Jellemző az 1783-as izlandi vulkánkitörésről és az

⁶⁰¹ A börtönök reformját emberbaráti megfontolásokból támogató Teleki József könyvtárában 11 mű is volt a Bastille-ről (az itt említett Linguet mű több kötetben is), azonban annak cáfolata nem szerepelt köztük. Hursán Szabolcs: Batthyány-könyvtárak az Akadémiai Könyvtárban, in: Molnár Andrea (szerk.): *Teleki József: Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2019, 211.

⁶⁰² Ahogy korábbi (1780-as évek), nagy gabonaszállító hajójának is ez volt a neve.

1784-es nagy hidegről és áradásokról szóló mű előfordulása. A két esemény összefüggését bizonyára számon tartotta a geológiával komolyan foglalkozó Batthyány Tivadar.⁶⁰³

Mialkovszky Mária Batthyány gazdasági könyvészetével foglalkozó disszertációja a gróf bécsi könyvanyagának 1805-ös katalógusa alapján számol be arról, hogy Batthyány Tivadar könyvtárában bőséges volt a közgazdasági olvasmányok köre.⁶⁰⁴ Kiemeli merkantilizmus német-osztrák megfelelője a kameralizmus kiemelkedő teoretikusait: Heinrich Gottlob Justit (1717–1771), Joseph von Sonnenfelst (1732–1817). Megtalálhatóak továbbá az államháztartás és a pénzügytan neves szerzői: Anton Genovesi (1713–1769), Jacques Necker (1732–1804), Georg Heinrich Zincke (1692–1769), Johann Heinrich Ludwig Bergius (1718–1781) és a szabadkereskedelem és fiziokratizmus szószóli: Johann August Schlettwein (1731–1802) és Adam Smith bíráló közvetítője, Julius von Soden (1754–1831). A kereskedelemmel Johann Georg Büsch (1728–1800) az államszámvitellel és kereskedelmi könyvvitellel Johann Gottfried Brand és a kereskedelmi számtannal kapcsolatban Andreas von Wagner (1766–1813) műveit említhetnénk. Batthyánynak megvoltak a hazai közgazdasági gondolkodás legfontosabb kortárs szerzői, Szapáry János, Skerlecz Miklós, Berzeviczy Gergely, Schwartner Márton művei is. A statisztikusok közül Vályi András (1764–1801) első magyar nyelvű helységnévtára emelhető ki.⁶⁰⁵

Batthyány Tivadar könyveinek a rövid bemutatása végén érdemes elmondani, hogy a Rohoncra felajánlott anyagot a Magyar Tudós Társaság részéről részben Toldy, de elsősorban Nagy Károly meglehetősen negatívan minősítette. Mialkovszky Mária a könyvanyag legjobb ismerője szerint azonban főként annak rendezetlensége és rossz fizikai állapota miatt érthette negatív kritika a rohonci könyvadományt.⁶⁰⁶ Megállapítása szerint a kortársakkal összevetve Batthyány Tivadar kiemelkedő értékű gazdasági-technológiai állományt szerzett.⁶⁰⁷

⁶⁰³ Hursán 2019, 209–213.

⁶⁰⁴ Mialkovszky 1972, 68.

⁶⁰⁵ Uo: 84–85.

⁶⁰⁶ A könyvtár átvételében eljáró Nagy Károly már első levelében a könyvtár „*csekély belső becséről*” beszél, második alkalommal pedig egyenesen „*litteratúrai szemétrakásnak*” minősíti a könyvtárat, amelyet még átszállítani sem érdemes Pestre. MTAKK Tört. 2.23. 1838. dec. 13.; MTAKK Tört. 2.23. 1839. jan. 25.

⁶⁰⁷ Mialkovszky 1972. 99. Batthyány Tivadar bizonyosan buzgó olvasó volt számos könyvét jegyzetelte és több kötetében olvasható bejegyzése az olvasottakkal kapcsolatban. Hogy a könyvek olvasása pontosan mit jelentett Batthyány Tivadar számára, azt az ilyen bejegyzések, levelezése ismeretében és az teljes könyvállományának áttekintésével lehet majd megmondani.

6. A Batthyány Tivadar uradalmi és vállalkozásai

Mindezek mellett az előzőekben vázlatosan ismertetett pénzügyi és birtokállományra vonatkozó adatokból látható, hogy apja halálát követő osztozkodás eredményképp, 1765-re gróf Batthyány Tivadar a Dunántúl egyik jelentős uradalomhálózata felett rendelkező földbirtokosává, a 10.000 holdnál nagyobb birtokkal rendelkező földesurak csoportjába került. Az úrbérrendezés idején tulajdonában álló 14.239 hold úrbéres földdel Magyarország negyvenötödik legnagyobb birtokállománnyal rendelkező földesura lett.⁶⁰⁸ Az alábbi áttekintő táblázat az 1767-es úrbérrendezés alapján felvett jobbágytelkek számát, területi nagyságát és a Batthyány Tivadar tulajdonában álló birtokokon élő jobbágyok, házas és házatlan zsellérek számát adja meg.

BATTHYÁNY TIVADAR BIR- TOKA	Telek	Hold	Jobbágy	Zsellér	Háztatlan
Komárom megye – Kisbér	45.625	1308	54	23	17
Tolna megye – Bölcske	69.000	2449	191	100	30
Tolna megye – Madocsa	30.000	1056	152	10	9
Vas megye – Bo- rostyánkő	10.500	259	22	57	4
Vas megye – Fel- sőkethely	6.750	178	16	5	3
Vas megye – Fel- sőlövő	30.000	568	82	6	21

⁶⁰⁸ Fónagy 2013. 772–773.

Vas megye – Gin- zek	0.000	0	0	14	0
Vas megye – Grabenschachten	4.625	143	26	7	5
Vas megye – Há- romház (Dreihüt- ten)	4.000	116	15	5	4
Vas megye – Ho- chart	2.000	23	7	11	7
Vas megye – Karaszto	2.500	84	8	0	0
Vas megye – Kis- szentmihály	4.125	106	11	1	2
Vas megye – Lipoldfa	19.250	448	71	11	0
Vas megye – Ma- riasdorf	11.500	257	17	13	3
Vas megye – Mé- rem	6.250	168	14	1	1
Vas megye – Ne- ustift (Lapincs)	11.375	270	18	19	1
Vas megye – Né- metszentmihály	22.750	565	58	13	0
Vas megye – Ószalónak	3.750	76	16	2	0
Vas megye – Po- lanic	4.875	140	13	0	0

Vas megye – Pujshach	30.500	764	94	35	6
Vas megye – Rauriegel	1.125	31	9	0	0
Vas megye – Redlschlag	13.000	120	35	3	0
Vas megye – Rettenbach	13.250	241	27	20	4
Vas megye – Sámfalva	12.875	345	74	11	7
Vas megye – Schmirait	7.750	224	20	7	0
Vas megye – Schönherren	4.000	49	14	2	0
Vas megye – Schreibersdorf	8.000	153	23	8	3
Vas megye – Sirokány	2.625	30	7	0	0
Vas megye – Stuben	13.500	236	32	20	1
Vas megye – Sulzriegel	3.625	53	13	0	2
Vas megye – Szécsény	27.000	685	40	0	0
Vas megye – Tarcsa	15.375	232	43	2	17

Vas megye – Tauchen	6.000	129	14	5	0
Vas megye – Újfalu	1.875	60	8	1	2
Vas megye – Velege	6.500	138	26	2	0
Vas megye – Weinberg	4.000	70	12	2	0
Vas megye – Wiesflek	34.250	547	55	8	20
Vas megye – Wiltersdorf	17.875	453	35	7	15
Veszprém megye – Aka	12.875	470	49	6	16
Veszprém megye – Hánta	14.250	503	28	13	7
Veszprém megye – Tamási	14.000	492	51	14	11
Összesen: 41 birtok	553.125	14239	1500	464	218

Egy későbbi 1776-os levele alapján éves terményekből származó jövedelme becslései szerint meghaladta a 100.000 forintot.⁶⁰⁹ A táblázatban jelzett 1767-es állapotokat tükröző a birtokait tovább gyarapította, és egy 1804-ben, az élete utolsó szakaszában keletkezett irat szerint a táblázatban szereplő helységeken túl további birtokok fölött bírt tulajdonjoggal, úgymint Nagyszentmihály (*Petersdorf*), Rohonc (*Rechnitz*), Nadelburg, Bozsok (*Poschendorf*), Üszög, Mozsgó, Somodor, Siklós, Bicske, Ozály (*Ozail*), Bród és Grobnik valamint a

⁶⁰⁹ MNL OL P 1313 Nr. 66643 Batthyány Tivadar levele Batthyány Ádámmalhoz. Bécs, 1776. február 10.

karintiai Glanegg, Oberaich és Trabuschungen uradalmakat birtokolta.⁶¹⁰ (3. ábra - térkép) Birtokolt házat Fiumében a Corson, Bécsben a Währingergassén a 104., 105., 106. számok alatt és Pécsen is.⁶¹¹ Károlyváros környékén, később Pozsonyban hajóácstelepeket létesített, kereskedelmi lerakatokat tartott fenn, hogy csak a legfontosabb vagyonelemeket említsük. Csak a dunántúli földek nagysága – a hercegprímástól örökölt birtokokat és a horvátországi uradalmakat nem számítva – 29.000 holdat tett ki Mialkovszky számításai szerint.⁶¹²

Az uradalmainak egy részét, melyek Vas vármegye területén helyezkedtek el, így Bozsokot, Borostyánkő uradalmat 32 faluval, Kisbért 9 faluval és Szalónak egy részét apjától kapta, illetve örökölte 1765-ben.⁶¹³ Bozsok (*Poschendorf*) például 1756-ban a Tivadar és családja tulajdonába került: a házassági szerződés szerint jegyajándék és a mórings biztosítékául, melyet 30.000 forintban állapítottak meg Tivadar felesége számára.⁶¹⁴ Borostyánkő uradalmának kezelését és az ott folyó bányaművelés vezetését már apja életében, 1763-ban átvette,⁶¹⁵ nem sokkal azután, hogy az Udvari Kamaránál betöltött tanácsosi címéről lemondott.⁶¹⁶ A baranyai Üszög uradalmat 34 faluval és pusztával, illetve a Somogy és Tolna megyei birtokokat, Mozsgót és Somodort 37 faluval és pusztával, pedig gyermektelenül elhalt Károly nagybátyjától örökölte.⁶¹⁷ Köszönhetően annak, hogy magas életkort ért meg – minden testvérét túlélte – tőlük is háramlott rá földbirtok. Az életét az egyházi pályának szentelő, így gyermektelenül meghalt József bátyjától annak 1799-es halálát követően örökölte Rohoncot 12 faluval, valamint Bicskét tartozékaival, bár ezt a birtokot már 1738-ban Strattmann Eleonóra Tivadarnak szánta végrendeletében.⁶¹⁸ A bicskei kastély építését (1796–1799) is Tivadarhoz kötik helytörténeti munkák, így elképzelhető, hogy valamilyen formában hamarabb birtokon belülre került.⁶¹⁹

⁶¹⁰ MNL OL P 1322, 185. Lad 222. Schulzriegl.

⁶¹¹ A fiumei házra vonatkozóan: Fest 1916, 247. A bécsi házakra lásd: Ponty, Franz de, *Verzeichnis der in der Kaiserl. Königl. Haupt- und Residenzstadt Wien sammt den dazu gehörigen Vorstädten, und Gründen, befindlichen numerirten Häusern, derselben Eigenthümern, und deren Conditionen, Schildern, Gassen, Grund-Obrigkeiten, Pfarreyen, und derzeit Bezirksaufsehern auf das genaueste nach denen Grundbüchern entworfen* Wien, 1779, 10-11.

⁶¹² Mialkovszky 1972. 16.

⁶¹³ Batthyány Lajos utáni osztály: MNL OL P 1313 Majoratus 68.d. 1-12. no. 8-9, Batthyány Ádám utáni osztály: MNL OL P 1313 Majoratus, 65d. 31. 2-12, Batthyány József utáni osztály: MNL OL P 1313 Majoratus 66.d. 32. Batthyány Fülöp osztályiratai. MNL OL P 1313, 68d. 34.

⁶¹⁴ MNL OL P 1313 Fasz.55, Lad.34, Nr.10. Matrimonialia.

⁶¹⁵ Polster 2014. 206.

⁶¹⁶ Kökényesi 2021. 435.

⁶¹⁷ Batthyány Károly utáni osztály: MNL OL P 1313 Majoratus 67.d 33.

⁶¹⁸ Zimányi 1962. 10.

⁶¹⁹ Peterdi Ede: *A bicskei Batthyány-kastély*, Budapest, Közdok. Kft. 1999.

A mai, budapesti Városligetet lefedő területének haszonélvezeti jogát, mely miatt perkedni volt kénytelen Pest város tanácsával szintén hercegprímás bátyjától örökölte, amiképpen annak könyvgyűjteménye is Tivadarra szállt a főpap halálával.⁶²⁰ Nem tisztázott a siklósi uradalom sorsa: ezt vagy Ádám Venceltől vagy az ő fiától, Fülöp hercegtől szerezte, vagy vásárlás vagy csere formájában, annyi bizonyos, hogy itt 1798-tól selyemáru-fabrikát üzemeltetett.⁶²¹ Eredetileg a birtokot Ádám örökölte Károlytól, annak osztályos iratai szerint, ám azt is tudjuk, hogy Ádám Vencel folyamatosan adóságokkal küzdött, így előfordulhat, hogy Tivadar egy nagyobb átvállalt adóság fejében kapta meg a birtokot bátyjától, vagy annak örökösétől. Emellett vásárolt is birtokokat: Nadelburg és a hozzátartozó fémmegmunkáló üzem ilyen jellegű szerzemény volt, melynek végleges kifizetéséhez három bécsi házát és egy azokhoz tartozó kertet, mely a Währingergassén volt található el kellett árvereztetnie.⁶²² A horvátországi Ozály, Brod és Grobnik birtokokat Francesco Perlas gróftól⁶²³ vásárolta 1766-ban, akihez minden bizonyal üzleti szálak is kötődtek, lévén, hogy Perlas volt a temesvári kamarai jószágok és a tartományi közigazgatás (*Landesadministration*) vezetője.⁶²⁴ A karintiai Glanegg, Oberaich és Trabuschgen birtokokat Adam Stampfer von Walchenberg gróftól szerezte meg 1804 és 1806 között.⁶²⁵

Jelentős összegeket költött megörökölt és vásárolt várainak, kastélyainak modernizációjára Siklós, Bicske és Ozály váraianak, kastélyainak renoválása jó példa erre. Jelentős átalakítási munkákat végzett az ozályi váron, aminek felújításához még egy téглаégetőt is felállított; a vár 2017 óta folyó rekonstrukciós munkái során több ilyen TB 1769 beütös téгла is előkerült (4. kép).⁶²⁶ A 1530 m² alapterületű bicskei kastély építését 1796–1799 között Hild János tervei alapján – valószínűleg még közösen testvérével Józseffel – végeztette, egy kétemeletes, 64 szobás, késő barokk, kora klasszicista stílusú főúri kastélyt hozva ezzel létre, melyhez egy angol stílusú kertet építettek, tóval, kis kerti házakkal, szobrokkal.⁶²⁷

Az egyes uradalmak termelési sajátosságainak részletes, monografikus igényű leírására ennek az értekezésnek a keretein belül nincs mód, és mivel az idevágó levéltári anyag is

⁶²⁰ Batthyány József érsek hagyatékának osztálya MNL OL P1313 Majoratus 66.d. 1. 28.

⁶²¹ *Magyar Hírmondó*: No. 46, 1798.12.07. 732.

⁶²² Müller, Herta: *Die k.k. Nadelburger Fabrik zu Lichtenwörth*, Bécs, 1941. 86–89.

⁶²³ Magyaros formában Gróf Villana-Perlas Ferenc:1764-ben nyert indigenátust, lásd Nagy Iván: *Magyarország családai*, 12. kötet, 193.

⁶²⁴ Ember Győző: *Der österreichisches Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*, 6. kötet. (1959) 1-2. sz. 148.

⁶²⁵ Polster 2014, 204.

⁶²⁶ Egy 2018-as ozályi várban tett tanulmányút során halott, tárlatvezetői beszámoló alapján.

⁶²⁷ Peterdi Ede: *A bicskei Batthyány-kastély*, Budapest, Közdok. Kft. 1999. 11–12.

hiányos a Tivadar gróf birtokon belül töltött éveire vonatkozólag, ezért a további fejezetekben csupán az általunk eddig feltárt a forrásanyagra támaszkodva mutatjuk be az egyes birtokok gazdasági tevékenységét. E vizsgálódások keretében legalaposabban a borostyánkői uradalom, a nadelburgi fémüzem és a horvátországi birtokegyüttes termelési viszonyai rekonstruálhatóak.

6.1. *Bányavállalatok és manufaktúrák*

6.1.1. Borostyánkő és a bányászati tevékenység

Már a középkor óta üzemeltek a határszéli Batthyány-uradalmakon különböző nyersanyagok kinyerésére szolgáló bányák, erre támaszkodva pedig üveg és vitriolhuták, réz- és vashámorok.⁶²⁸ Az 1566. évben jelentik az udvari kamarának, hogy Borostyánkő bányáiban sok kén termelnek, s most is több mint 100 mázsá van készletben. Eddig leginkább külföldről hozták ezt az alapanyagot, és mivel az import jóval többbe került, az udvari kamara úgy határozott, hogy a borostyánkői bánya lássa el kénnel a bécsi és a neustadti *Zeughausokat*.⁶²⁹ A bécsi udvar gazdaságpolitikai irányelveibe illeszkedő módon és a korszakban megjelenő új kohászati és bányatechnológiai vívmányoknak köszönhetően – itt is újraindított bányák üzembehelyezéstől, illetve új tárnák kiépítéséről volt szó. Maga a bányászati tevékenység Tivadar nagyanyja és apja szorgalmazására kezdődött újra.⁶³⁰ Ilyen újraindított bányaművelési tevékenységként értékelhető a németújvári uradalomhoz tartozó baksafalvi (*Boksdorf*) tárnák esete, ahol Lajos 1745-ben fogott hozzá a vasbányászathoz. Ekkor nyitják meg a borostyánkői

⁶²⁸Prickler, Harald: Der Eisenbergbau Ludwig Batthyäns zu Bocksdorf – Stegersbach – Loipersdorf (1745- ca. 1770), *Burgenländische-Heimatblätter*, 1984. Uő.: *Geschichte der Herrschafft Bernstein*, Burgenländische Forschungen, Heft 41. 1960. 176–178.

⁶²⁹Takáts Sándor: Kénbánya Borostyánkőn a XVI. században. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 9. évfolyam, 1902, 92. Takáts hozzát teszi még: „E czélból először is egy igen ügyes bányászt küldtek Borostyánkőre, hogy az ottani kénbányát megvizsgálja. A kiküldött bányász azt találta, hogy a kén kitűnő minőségű s hogy évenként 2-300 mázsát könnyen lehet termelni. A kén mázsáját Borostyánkőn ekkor 3 firton vesztegették, így állván a dolog, az udvari kamara 1566. február havában szerződést kötött Kunigsberger Jánossal, hogy ő saját szekerein 4 rajnai forintot szállítja a kén mázsáját Neustadtba.”

⁶³⁰Átfogó bányaművelési rendelkezésekre lásd: Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*, MTA Könyvkiadó-Hivatala, Budapest, 1880. A korszak bányaművelésének történetéhez: Heckenast Gusztáv: *Magyarország története* 4/1. 631-636, Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld, szegény ország, Gazdaság és társadalomtörténeti kötetek* 2, Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, 2005, 335–351, Mátyás-Rausch Petra: *Érbányászat a Báthoryak korában, A szatmári és az erdélyi bányavidék arany-, ezüst- és higanyércbányászata (1571–1613)*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2017.

uradalom tartozékaként Neustift tárnáit, és maga Borostyánkő⁶³¹ (*Bernstein, Markt B/Pernstein*), ahol Strattmann Eleonóra kezdeményezésére az 1720-as években történt a kén- és rézvitriolbánya megnyitása, újrainvitása, a kén- és vitrioltermelés beindítása és huták felállítása.⁶³² A közös pont a két uradalom bányászati tevékenységét tekintve a lipótfalvi, (*Loipersdorf*) vas- és rézhámor, ahol e bányák nyersfémtermelésének eredményét feldolgozták, hogy az később piacra félkésztermékként, illetve különböző iparcikkek formájában értékesíthető legyen.

A vasbánya esetén a baksafalvi érclélőhely volt a fő nyersanyag-kitermelő bázis, a tisztító-mosó, válogató és olvasztóegységek Szenteleken (*Stegersbach*) kaptak helyet, feldolgozóegységként a szalónaki (*Schlainig*) uradalomban fekvő lipótfalvi (*Loipersdorf*) vashámort használták. Ez a termelési lánc helyileg viszonylag koncentráltan helyezkedett el: a kibányászott nyersanyagot nem kellett 25 km-nél távolabbra vinni, így ezek a telephelyek együtt alkottak egy vasbányakomplexumot.⁶³³ Harald Prickler számításai szerint a Batthyány Lajos vasbányaiban előállított vas becsült értéke elérte az évi 16.000 forintot.⁶³⁴ A tényleges profitot ugyanakkor csak megközelítőleg lehet megadni, egyrészt a vas bizonyos részének a birtokon belüli felhasználás miatt, másrészt az igénybe vett jobbágyi robot értékének kalkulálhatatlansága miatt.⁶³⁵ A szakmunkások bérezésének fennmaradt feljegyzése, valamint a szállítási- és anyagköltségek megközelítő hozzáadásával is az éves nyereség bizonyára több ezer forint volt.⁶³⁶ A Lajos által alapított, majd Ádám kezelésébe került vasbánya 1769–1772 között egyre kevésbé volt kihasználva, majd befejezte működését. Nem így a lipótfalvi vagy ahogy források sűrűbben említik a loipersdorfi fémfeldolgozó üzem és vashámor, melyre még a későbbiekben kitérünk, és melyet Tivadar gróf üzemeltetett tovább, karintiai és stájer nyersvasat feldolgozva.

A technológiai vívmányok és gazdálkodás kérdései iránt egész élete során fogékony, de még csak a harmincas évei derekán járó Tivadar gróf figyelmét felkeltették a Batthyány-uradalom, főként Vas vármegye határmenti területén elhelyezkedő bányái, ipari üzeimei így az

⁶³¹ Borostyánkő település ősi idők óta lakott, nevét onnan kapta, hogy áthaladt rajta borostyánkőút, mely kereskedelmi útvonal a Balti-tengert kötötte össze Európa délebbi részeivel, Velencével például.

⁶³² Schuch 2000, 17–18.

⁶³³ Prickler, Harald: Der Eisenbergbau Ludwig Batthyäns zu Bocksdorf – Stegersbach – Loipersdorf (1745- ca. 1770), *Burgenländische-Heimatblätter*, 1984. 46. 65.

⁶³⁴ Uo. 73.

⁶³⁵ Uo. 73.

⁶³⁶ Uo. 73–74.

1760-as évek elejétől a borostyánkői uradalom területén bányaművelési munkákba fogott.⁶³⁷ Batthyány Lajos 1765-ös halála után a szalónaki uradalom egy része, és már korábban 1763-tól a borostyánkői birtok kerültek Tivadar kezelésébe, míg a hitbizományhoz tartozó németújvári birtokon található bányák a testvéréhez, Ádámhoz kerültek. A bánya és a feldolgozóegység illetén tulajdonosi különválása bizonyára nem volt kedvező a baksafalvi vasbánya termelése szempontjából, de a termelés végét feltehetőleg elsősorban az Ausztria más részein ekkortájt kibontakozó, jobb minőségű és könnyebben kitermelhető vasérc termelését lehetővé tevő fejlesztéseknek idézhatték elő.⁶³⁸ Lajos bányászati és ipari tevékenysége jelenlegi ismereteink alapján nem fogható fiáéhoz, Tivadaréhoz mindenesetre már létezése és korai kihasználtsága is említésre méltó.

A borostyánkői uradalom nem tartozott a családi hitbizományhoz, így lehetőség nyílt arra, hogy még az apja életében, 1763-ban megkaphassa Tivadar a birtokot, hogy ott bányászati tevékenységet folytasson.⁶³⁹ Az 1770-es évekre megsértve a korábbi bányahasználatban kialakult rendet a pinkafői uradalomhoz tartozó bányákat is művelésbe vette. Cselekedetének oka és a későbbi pereskedésnek is az volt, hogy a Batthyány család a még 17. században két ágra bomlott, a hercegi ág II. Kristóf (†1685.) leszármazottai és a grófi ág I. Pál (†1674.) utódai az uradalmakat megosztották egymás közt. Speciális volt a helyzet a borostyánkői uradalom esetén mert itt a két ág közös érdekelttségében maradtak a bányák és a hozzájuk kapcsolódó infrastrukturális háttér. Tivadar a megosztást figyelmen kívül hagyva művelésbe vette a bányákat, és 1771-ben a család másik, grófi ágának üzemeltetésében lévő, Pinkafőhöz tartozó bányákat erőszakkal egyesítette a borostyánkői bányászati vállalatával, az ott dolgozó bányászokat elzavarta, az általuk kiépített tárnákat berobbantotta.⁶⁴⁰ Ezzel természetesen hosszú jogi vita támadt a család két ága között, mely egészen 1778-ig eltartott. A közben eltelt hét év alatt több tanú meghallgatás is történt az ügyet illetően, elsősorban a munka nélkül maradt bányászokat hallgatták ki. Albert Schuch a burgenlandi bányák történetével foglalkozó gazdaságtörténész összehasonlításai alapján kitűnik, hogy e bányászok később a borostyánkői bányákban jelentek meg a foglalkoztatottak listáin, ami arra utal, hogy valamiféle megegyezés

⁶³⁷ A „bánya” szavunk bizonyos kontextusban a komplex fémelőállítási tevékenység helyét: az ércfeldolgozót, olvasztót és olykor a hámort, a kész fém megmunkálására alkalmas üzemegységet is magába foglalta. A német *Bergwerk* kifejezés is ezt az összetett jelleget írja le. Emellett a „bánya” értelmezhető csupán az érc kinyerésének helyeként is; szűkebb értelemben szinonimája a tárna, táró szavainknak is. Paulinyi Oszkár: A „bánya” kettős jelentése bányagazdaságunk magyar szóhasználatában, *Századok* 107. évfolyam, 1974. 4. szám, 967-969.

⁶³⁸ Uo. 75.

⁶³⁹ MNL OL P 1314. Nr. 66.484. Batthyány Tivadar levele Batthyány Lajoshoz, Bécs, 1763. január 24. Ebben a levélben már a borostyánkői bánya állapotáról számol be apjának.

⁶⁴⁰ Schuch, Albert: *Zur Geschichte des Bergbaus in südlichen Burgenland* (18 bis 20 Jahrhundert), Burgenländische Forschungen, Eisenstadt, 2000, 35.

történt a családtagok között, és hogy Tivadar gróf saját vállalkozásához képzett munkaerőt tudott szerezni.⁶⁴¹

A borostyánkői bányavállalat kén, réz és rézvitriol bányászattal foglalkozott, melyről Korabinszky lexikonja is tudósít:

„Az egész terület egy nagy kénbánya. Nagy mennyiségben készítenek választóvizet⁶⁴², melyet mind belföldre, mind külföldre szállítanak. Emellett rezet és cinóbert is állítanak elő...⁶⁴³ Található még e helyen egy kezdetleges szalag és textilüzem, ami Batthyány Tivadar grófé.”⁶⁴⁴

Az Első Katonai Felmérésen is feltüntetik a kitermelés helyeit (*Schwefel und Kupfer Bergw.*) Languaban pedig, mely falu pár kilométerre esik Borostyánkőtől a *Grafl. Batian Vitriol Hütten* felirat olvasható, mely az itt működő vitriolelőállító üzemet jelöli. (5. ábra.) Egy 1814-es cikk, mely a *Vaterländische Blätter* hasábjain jelent meg beszámol a Borostyánkőn végzett munkákról. A tudósítás az 1770-es években készült bányászati jelentésekre és ott dolgozó bányászok beszámolóira támaszkodik, emiatt rendkívül értékes híradás a valaha itt folyt termelésről és a bányászéletről.⁶⁴⁵ Maga a bányászati tevékenység Tivadar gróf idejében a borostyánkői várdomb aljában lévő táróban folyt, ahol vastag rétegben volt a kén- és rézérc fellelhető (6. ábra). A munkások 1-5 *klafter*⁶⁴⁶ (kb. 2-9 m) nagyságú érc tömböket termeltek ki, melyeket innen továbbszállítottak a még ma is *Schmelz*, azaz olvasztó néven ismert területre, ahol megtörtént a tömbök további feldolgozása. A felszíni munkálatok a nagy érc tömbök érczúzókkal (*pochwerk*) való szétbontásával, apróbb darabokká való széttörésével és eme törmelékek válogatásával, esetleges mosásával kezdődtek.⁶⁴⁷ Ezután a már könnyebben mozgatható tömböket, ércdarabokat pörkölték, mely folyamathoz rétegről rétegre építkezve fel-

⁶⁴¹ Schuch, Albert: Der Bericht des K.K. Königsberger Bergmeisters Franz Xaver Puchholz über das Schlaininger und Bernsteiner Bergbaugebiet aus dem Jahr 1784 Schlaininger und Bernsteiner Bergbauarbeit, *Burgenländische-Heimatblätter*, Heft 59. 36–37.

⁶⁴² Scheidewasser, valószínűleg nem pontosak Korabinsky értesülései, vagy a korabeli terminológia nem pontos. Itt Korabinsky a vitriolra, a kénsavra utalhat, a választóvíz, más néven salétromsav is erős maró hatású sav, azonban más kémiai összetételű vegyület. Az itt előállított vitriol(olaj), másnéven kénsav az itt bányászható rézszulfát bomlásából, a réz és kén szétválasztásakor keletkező SO₂ gáz vízbentörtető elnyelésével jön létre, a víz és a kéndioxid vegyülete. A kénsavat bőrök cserzéséhez, gyapjúfilcek feldolgozása során, parókák fehéritésére, ruhamosásnál a lúgos mosólé vizének semlegessé tételére lehetett felhasználni többek között, de a réz előállításához is szükség volt rá, fontos vegyipari alapanyag. Balázs Lóránt: A kémia története, Budapest, Nemzedékek tudása tankönyvkiadó, 2002.

⁶⁴³ Pecsétviasz színezésére is alkalmas vörös festék anyag. Kémiai összetétele a higanyszulfid, azaz ez is a kén egyik sója.

⁶⁴⁴ Korabinszky 1784. 51.

⁶⁴⁵ Die Bersteiner Schwefel und Steinkohlengruben in Ungarn: *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, Nr. 46. 1814. június. 8. 1–2.

⁶⁴⁶ 1 *klafter* azaz 1 bécsi öl=1,90 m

⁶⁴⁷ *Vaterländische Blätter* 1814. 1.

váltva helyezték el a faszenet és a pörkölni szánt érceket. Ezt a folyamatot kemencékben, vagy másnéven pörkölopáholyokban végezték. A pörkölés során égették ki az ércben még magas koncentrációban megtalálható kén, lévén, hogy az itt feltárt réz kénnel alkotott elegyes ércet, így tették olvasztásra alkalmassá.⁶⁴⁸ A fémek olvasztása nagyméretű olvasztókemencékben ment végbe. Ezekről több – elsősorban német – szakirodalmi leírás létezik, és maga Batthyány tulajdonában is számos ilyen szakkönyv megtalálható műszaki könyvtárában.⁶⁴⁹ Némelyik több példányban is fennmaradt, lévén, hogy a központinak számító bécsi és rohonci tékán kívül, helyileg is hozzáférhetővé tette a gróf az egyes uradalmak termelési sajátságaihoz felhasználható kézikönyveket, szakmunkákat.

A már üzemelő kén- és vitriolhuták mellett rézolvastókemencék és egy új érczúzó vagy másnéven zúzomalom is telepítésre került (7. ábra).⁶⁵⁰ Ez a vízkerék hajtotta szerkezet, az ércek felaprózására általánosan használt berendezés volt, melynek fő alkotórésze, a súlyos fel-le mozgásra képes nyíl vagy nyílsor, ami nem más, mint nagyméretű fagerendák sora, hegyben végződő fémborítással.⁶⁵¹ Ez az eszköz – általában felülcsepő vízkerék meghajtását használva – a nyílsort függőleges mozgásba hozva törri apróra az alá lapátolt ércdarabokat. A szerkezet kialakítása nem változott számottevően a 16. századi formához képest: a telepítéséhez szükség volt a víz energiájára, melyet minden bizonnyal a Hasel patak vize biztosított a borostyánkői bányatelep esetén. A bányászati tevékenységhez szükség volt bizonyos jártaságra az egyes kőzetek megkülönböztetésében, és speciális ismeretekre, ami a fémolvasztást és vitriollepárlást illeti, ezért bér munkaeerőt is alkalmazni kellett. A cikk szerint emiatt olvasztási és „szérelési”, azaz ércválogatási feladatokban jártas mestereket és legényeket fogadtak fel a felső-ausztriai Rosenauból.⁶⁵²

Tivadar gróf elrendelte, hogy havonta 200 centner⁶⁵³(kb. 12 t) kén és 500 centner (kb. 30 t) vitriolt állítsanak elő, azonban ettől elmaradtak az eredmények: a 4 kemence mintegy napi 7 centner kén előállításával üzemelt.⁶⁵⁴ Az ércek kitermelése sokáig nagy nehézségekkel járt, mert bár működtek a bányatelepen vízkiemelő szerkezetek a folyamatosan jelenlévő bányavíz akadályozta a kitermelést. Nincs konkrét bizonyíték, hogy ezekben a bányákban is

⁶⁴⁸ A bányászati szakkifejezések magyarra fordításához lásd: Szeőke Imre: *Bányászati szótár, bányászati tájszó-tár függelékkel*, Budapest, Bagó Márton és fia, 1903. 121.

⁶⁴⁹ Franz Ludwig von Cancrin (1738–1816) négy műve is szerepel borostyánkői könyveinek katalógusában. Lásd: Mialkovszky 1972.61

⁶⁵⁰ *Vaterländische Blätter* 1814. 2.

⁶⁵¹ Több bányászati szakmunkában találkozhatunk az ábrázolásával. Agricola is ismerteti.

⁶⁵² *Vaterländische Blätter* 1814. 2.

⁶⁵³ 1 mázsa= kb. 60 kg

⁶⁵⁴ *Vaterländische Blätter* 1814. 2.

alkalmaztak volna vízkiemelésre gőzenergiát, azonban a pinkafői szételepeken munkálkodott egy William Blakey nevű angol mérnök, akinek segítségével a gróf a gőzenergia előnyeivel is megismerkedhetett.⁶⁵⁵ 1785-ben William Blakey kiadott a kis könyvecskét, *Recueil de lettre ou correspondance avec la société pour l'encouragement des arts, manufacture, etc.*, amely három levelet is tartalmaz, amelyeket Bécsben írt 1785 szeptembere és novembere között. Ezek voltaképp általános műszaki értekezések, amelyekben mindenekelőtt a gőzerő felhasználást és előnyeit, valamint hasznos angliai alkalmazását emelik ki.⁶⁵⁶ Tivadar gróf több más műszaki szakemberrel állt kapcsolatban, akiket alkalmazott ipari tevékenysége során Karl Jordan, a borostyánkői timsó és vitriolműveket vezette egy időben és Blakeyhez hasonlóan szintén írt technológiai tárgyú műveket.⁶⁵⁷ Az 1770-es évektől a kén- és rézbányászat a *Sct. Theodori* táró három fejtőjében folyt Josef von Fernstein bányagazgató felügyelete alatt. Fernstein dolga volt a mindennapi üzemeltetés, bányairodából a szerszámok kiadása, ő felügyelt fa felhasználásra és a fűrészmalomra, és minthogy bányászat rendkívül faigényes tevékenység és a faanyag ésszerű felhasználásának ellenőrzése elsődleges fontosságú feladata volt, erre körültekintően kellett figyelni.⁶⁵⁸

A nyomtatott források mellett képet kaphatunk a bányák fizikai állapotáról is, egy 1784-es jelentésből, melyet Franz Xaver Puchholz császári és királyi bányamester készített a borostyánkői és szalónaki bányák környékén már folyó bányászatai tevékenységről és az általa végzett ércpróbákról.⁶⁵⁹ Ez szintén jó betekintést ad térség viszonyaiba, és kiderül belőle többek közt a három tárna szerkezete, ahol a bányászat folyt. A bányavágatok a várdomb belsőjében, a várépület és a piacként használt térség alatt helyezkedtek el. Az első az *Erb Stölln* (altáró) mely 20 lachter⁶⁶⁰ (kb. 40 méter) mély volt, feljebb a *Sct Theodori Stölln* (Szent Tivadar tárna) és a *Wasser Stölln* (vizes tárna) került kialakításra. A *Sct Theodori* tárna 42 lachter

⁶⁵⁵ Schuch 2000. 47.

⁶⁵⁶ Uo. 48.

⁶⁵⁷ Polster 2014. 210.

⁶⁵⁸ Batthyány Tivadarnak könyvtáraiban több mint 100 kötete volt az erdő- és fagazdálkodásról, ami nem meglepő, hiszen a fának alapvető szerepe volt a korszakban nyersanyagként és energiahordozókénti felhasználás tekintetében, legyen szó hajóépítésről, a kohászatról, vagy akár bányászatról. Több kötet szól a fa takarékos felhasználásáról Francke, Egidius Gotthilf: *Abhandlung von holzsparenden Stuben-Oefen*. Dresden, Walther 1774. MTAK Gazd.O.2028, Lehmann, Johann Christian: *Allgemeine oeconomische Holzspahrkunst... Stuben und Haushaltungs Oefen*, Leipzig, Gross 1754. MTAK. 561.474. Egyes gazdaságtörténészek szerint a korájkor kései szakaszában az eredeti erdőfelület pusztulása és a minden korábbinál nagyobb igény mellett, a köszén gazdasági célú felhasználása előtt a fahiány tulajdonképpen korabeli energiaválságot jelentett.

⁶⁵⁹ Der Bericht des K.K. Königsberger Bergmeisters Franz Xaver Puchholz über das Schlaininger und Bernsteiner Bergbauebiet aus dem Jahr 1784. Hofkammerarchiv (HKA) Münz- und Bergwesen (MüBw) 1784/338. A jelentés átíratát közli: Schuch, Albert: Schlaininger und Bernsteiner Bergbauebiet, *Burgenlaendische Heimatblaetter*, 1997. 1. Heft, 23–44.

⁶⁶⁰ lachter: bányöl, kb 2,058 m

(kb. 86,5 méter) mély és két egymást metsző tellért: egy hatalmas kavicsos eret és egy ércekben gazdag áthatolást tartalmaz.⁶⁶¹ Itt voltaképp két egymást metsző földtanilag eltérő réteg találkozott, az egyik morzsalékosabb szerkezetű, a másik ércekben gazdagabb telér, melyből a kén bányászták és több feketeréz betörés is található volt. Általában évente akár több és ezer centner is kinyernek ezekből az ércekből, ebből mintegy ezer centner volt a tiszta kén, amelyet szerződéses áron értékesítenek a császári királyi tüzérségnek.⁶⁶² Pucholz jelentése alapján 70 és 90 centner közé volt tehető az a vörösréz mennyiség, amit itt előállítottak 1784-ben, és amelyet további feldolgozásra és iparcikk előállításra átadtak a loipersdorfi manufaktúrának.⁶⁶³ Több mint 500 centner tiszta és jó minőségű vitriolt pároltak le főzőedényekkel, amelyeket centnerenként jó áron adnak el. Megjegyzi azt is a jelentés, hogy kívánatos lenne az olvasztási munkálatokat jobb és pontosabb fagazdálkodással végezni, mivel félt, hogy az erdők fogyása és ennek következtében a fa árának növekedése miatt csökkenni fog a nyereség. Ezután beszámol az olvasztókemencékről, melyek ott létekor használaton kívül voltak, azonban megjegyzi róluk, hogy mind a kénegető kemencék, mind a fémolvasztásra használt kohók mesterien kialakított és bizonyára nagy ráfordításból létrehozott olvasztóművek.⁶⁶⁴ Végezetül beszámol a vörösréztermelés éves mennyiségéről, amiből az derül ki, hogy az ércek elég szegények és csak 3 és 5 font⁶⁶⁵ (1,5-2,5 kg) rézet tartalmaznak (feltehetőleg centnerenként), és összevetve a gróf által felállított üzem költségeivel ez a tevékenység nem hoz sok hasznot. Emiatt több új tárnát is megnyitattott és felmértetett a környező hegyoldalakon Batthyány Ti-vadar gróf.⁶⁶⁶

A borostyánkői vállalat termelési volumenére további adatokat tudhatunk meg a jozefinus gazdaságpolitika által bevezetett manufaktúratabellákból. Ez a sajátos forrásanyag jó képet ad a korszak manufaktúra-üzemeltetési gyakorlatáról, az üzemszervezés személyi és tárgyi feltételeiről, és mint iratcsoport egyben tekinthető a jozefinus államigazgatási reform egyik reprezentánsának, így a korai darabok latin nyelven, az 1785 utáni dokumentumok pedig egyre inkább németül íródtak.⁶⁶⁷ A magyar kormányzések a magyarországi manufaktúra-

⁶⁶¹ Schuch 1997. 42.

⁶⁶² A kén a salétrom és a szén mellett fő alapanyaga volt lőporgyártásnak, melyet minden bizonnyal a bányászati tevékenység során maguk is alkalmaztak. Schuch 1997. 42.

⁶⁶³ Uo. 43.

⁶⁶⁴ Uo. 43.

⁶⁶⁵ súlymérték, Pfund – font = 05-06 kg

⁶⁶⁶ Uo. 43

⁶⁶⁷ Németh Györgyi: Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József-korabeli manufaktúratabellákon, In: Németh Györgyi – Veres László (szerk.): *Manufaktúrák Magyarországon* 1. Manufaktúratörténeti Konferencia Miskolc, 1989. október 16–17. Miskolc, 1989. 7–60.

lis ipar állapotáról és fejlesztésének lehetőségeiről kívántak pontos képet kapni általuk, a termelésben résztvevő magánszemély, szabad királyi város, vagy megye terjesztette fel a Helytartótanács illetékes departanemtumába. A tabellák tíz pontban dolgozták fel az üzemek működésének jellemzőit:

1. Működési hely
2. A fabrika vagy manufaktúra fajtája
3. A tulajdonos neve
4. A feldolgozott nyersanyag a) súlya b) mértéke c) értéke (forint, krajcár)
5. A nyersanyag származási helye (bel- és külföld)
6. Az előállított termék mennyisége
7. Az előállított termék értékesítése a) belföldön b) külföldön c) bel- és külföldön d) súly szerint e) mérték szerint f) érték szerint
8. Az ország nyeresége (forint, krajcár)
9. Foglalkoztatás- a) kül- és belföldi segédek b) kül- és belföldi inasok c) összesen
10. A manufaktúra fejlesztésének eszközei.

Ahogy a nevéből is látszik, áttekinthető táblázatos formában kerültek bele az adatok, maga kitöltendő táblázat készülhetett a nyomtatott formában, de az adott manufaktúra felelős adminisztrátora is elkészíthette, a megfelelő rovatokat. A Helytartótanács kereskedelmi bizottsága (*Departamentum commerciale*) felé 1787-ben megküldött manufaktúratabella tanúsága szerint a borostyánkői telephelyen működő üzem változó számú alkalmazottal, 85-101 közé tehető dolgozói létszámmal üzemelt. Ekkora dolgozói létszámhoz már fejleszteni kellett az infrastruktúrát is. A fentebb említett cikkben egy helyi lakos a „régidőkre”, azaz az 1770-es évekre visszaemlékezve 2-300 bányászhoz említ, ahol idővel heti piac, külön sörfőzde, futárállomás, szatócsbolt is létrejött, de meg kellett oldani az élelmezést is ezért figyelmet fordítottak a gabonaellátásra is.⁶⁶⁸ Az itt kinyert nyersanyagokat bécsi, soproni, győri és budai felvevő piacokon értékesítették az 1786-os esztendőben (8. ábra).⁶⁶⁹ Bizonyos részét pedig minden bizonnyal loipersdorfi és lichtenwörthi-nadelburgi réz- és vashámorá-

⁶⁶⁸ *Vaterländische Blätter*, 2.

⁶⁶⁹ MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1786. No. 25 A. pos. 86.; MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1787. No. 1 7. pos. 19. 82, 83. Manufaktúra-tabellák a borostyánkői kén- réz- és vitriolmanufaktúrához.

ban/manufaktúrájában dolgozták fel, és fémtömegcikk-áruként értékesítették távolabbi piacokon.

A fent vázolt bányászati tevékenységét tovább bővítette a gróf, és több tárót is megnyitott Grodnó, Langau, valamint Háromhuta közelében, ahol kénben és rézben gazdag ércekre bukkantak, továbbá egy kovacinkérc- és antimonbányát⁶⁷⁰ is üzemeltetett Neustift közelében, ahol túlterjeszkedve a saját területén bányászati tevékenységével megsértette a sógornője kezelésében álló birtok határait. Emiatt sógornője, az 1795-ben meghalt öccsének, Fülöpnek az özvegye panasszal élt. Az udvari kamara elmarasztalta a grófot, amiért illetéktelen helyen bányászott, és kártérítés fizetésére kötelezte, de elrendelte ezt családon belül elintézni.⁶⁷¹ A borostyánkői kén- és vitriolmanufaktúrának mintegy 100 dolgozója volt és Magyarországon ezzel vegyipari nagyüzemnek számított, és szintén mutatja jelentőségét, hogy az itt előállított áruk elsődleges felvásárlója a császári hadsereg volt.⁶⁷² A fentebb már említett, 1804 és 1806 között történt ausztriai birtokvásárlások a bányászati tevékenység kiterjesztését jelentették volna Karintiában és Stájerországban, azonban az itteni, már kimerülőfélben levő rézbányák megvásárlása nem bizonyult jövedelmező befektetésnek, üzlettársai a gróf halála után ezeket rögtön eladták.⁶⁷³

---

⁶⁷⁰ Az antimont és egyes vegyületeit (oxidjait és szulfidját) alkalmazták hőálló bevonatok készésére edényeken tányérokon.

⁶⁷¹ HKA MüBw 1799/5376; 4198. (Hofkammerarchiv Münz- und Bergwesen), idézi: Shuch 2000. 41.

⁶⁷² Polster 2014. 209.

⁶⁷³ Polster 2014. 209–210.

6.1.2. A nadelburgi fémfeldolgozó üzem és a lipótfalvi manufaktúrák

Batthyány Tivadar a bányászati vállalkozásainak fejlesztésén kívül több, különböző manufaktúra létesítésébe is befektetett. Legnagyobb beruházását jelentette egy, 1769-ben megvásárolt alsó-ausztriai területen, Bécs vonzaskörzetében fekvő fémmegmunkáló üzem (10. ábra) megvétele és működtetése. Az üzem története meglehetősen feltárt, Herta Müller 1941-es doktori értekezésében feldolgozta az üzem 18. századi történetét, majd az ő nyomán több osztrák helytörténész és gazdaságtörténész készített eltérő szempontú tanulmányokat a témában.⁶⁷⁴ Ehelyütt az ő kutatásaira és az általunk feltárt, Batthyány Tivadar személyéhez köthető iratokra, misszilis anyagra, valamint a Helytartótanácsnak megküldött manufaktúratáblákra támaszkodva interpretáljuk ennek a fémfeldolgozó tevékenységnek a meglehetősen komplex történetét. Ez az alsó-ausztriai vállalkozás kimutathatóan több szálon kötődik a fentebb bemutatott borostyánkői bányavállalathoz és egy másik lipótfalvi (*Loipersdorf*) fémműzemhez, amelynek termelési sajátosságait, mutatóit alább szintén ismertetjük. Erre az összetett manufaktúraüzemeltetési és üzemszervezési módszerre nemigen hívták fel a figyelmet eddig az üzem, illetve üzemek történetével foglalkozó kutatók. Maga a komplexum, ami egy fémárukészítő-üzemből egy vas- és sárgarézhamorból⁶⁷⁵ és egy olvasztóüzemből állt, Batthyány idejében Nadelburgban (ma Bécsújhely egyik külvárosi része, akkoriban Lichtenwörth vagy Nadelburg néven volt ismert) helyezkedett el, és eredetileg, a 17. században a bécsújhelyi püspökségé volt, korábban itt festék és fűrészmalomként üzemelő telep állt.⁶⁷⁶ Amikor Batthyány 1769-ben aláírta a lichtenwörth-i tű- és sárgarézárú-manufaktúra megvásárlásáról szóló adásvételi szerződést a Kereskedelmi Tanáccsal (*Kommerzienrat*), az üzem már mintegy 22 éve működött hasonló gyártási funkciókkal. Többnyire veszteséggel termelt, emiatt a Kereskedelmi Tanács számára jó lehetőségnek tűnt megszabadulni a vállalkozástól.⁶⁷⁷

A Batthyány által megvásárolt vállalat kezdetei 1747-re nyúlnak vissza, és egy bizonyos Johann Christian Zug nevéhez köthető az alapítás. Zug 1747-ben eredménytelenül for-

⁶⁷⁴ Müller, Herta: Die k. k. Nadelburger Fabrik zu Lichtenwörth. Ihre Geschichte von 1751–1815 (Diss. Wien 1941), Polster 1998; Stadler 2014.

⁶⁷⁵ A hámor olyan gépesített – elsősorban vízenergiára támaszkodó – fémmegmunkáló-, kovácsműhely, ahol nagy méretű kalapácsokkal, pörölyökkel (ném.: *Hammer*) dolgoznak fel vasat, rezet. A hámor másik fontos eleme a buca kemence vagy olvasztó, ahol a fémeket feldolgozásra alkalmas hőmérsékletre hevítik. Lásd erre bővebben: Endrei Walter (szerk.): *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon: malomipar, vaskohászat, textilipar*. Akadémiai Kiadó 1995

⁶⁷⁶ Polster 1998. 111.

⁶⁷⁷ Stadler 2014. 101.

dult Mária Teréziához privilégiumért varrótű- és drótygyártásra, hiába bizonygatta, hogy ezeket külföldről drágán kell behozni, és hogy nincs ilyen üzem az országban, nem kapott kiváltságot. Ha privilégiumot nem is, de egy 1000 forintos, kezdeti, állami támogatást kapott az üzem, és ebből elkezdhette működését Aachenből hozatott mesterekkel, új gépekkel, és egy, a gyártási folyamatoknak hellyel szolgáló épülettel.⁶⁷⁸ Zug még ebben az évben megvásárolta az új üzemmel szomszédos, és leromlott állapotban lévő, már 1683-tól itt álló, vízkerék működtette fűrészmalmot és szöghámort.⁶⁷⁹ Mivel az üzemek működtetéséhez vízenergiát használtak, érdemes kissé szemügyre venni annak területi elhelyezkedését. Az Első Katonai Felmérés Alsó-Ausztriát ábrázoló szelvényeit átnézve, könnyen felismerhető az üzem, amit *Messinghammerként* tüntetett fel a felvétel készítője. Maga az üzem Bécsújhelytől északkeletre pár kilométerre települt, Lichtenwörth mellé, amit két folyó: a Lajta és Fischa folyt körbe. Elsősorban a Fischa folyó vize számított fő energiaforrásnak az üzem számára, ehhez telepítettek a vízkerekeket, minthogy a Fischát több meleg vizű forrás táplálta és nem fagyott be, ezért télen is stabil működést biztosított a vízkerék működtette hámoroknak, gépeknek.

A korai manufaktúrák sorsa azonban elérte ezt is, a tőkehiány és a kereslet-kínálat szabta viszonyok figyelmen kívül hagyása, rossz felmérése csődbe vitte a manufaktúrát. 1751-ben, Zug anyagilag rendezetlen körülmények közt kénytelen volt átadni az üzemet a Pénzverési és Bányászati Igazgatóság (*Münz- und Bergwerksdirektion*) részére, ami 15.000 forint kárpótlást fizetett a vállalkozónak. Az Igazgatóság ezt követően valamelyes modernizációba kezdett: új felügyelőt és igazgatót nevezett ki. Az ekkor kiadott leltár szerint, az üzem ekkor három épületből, a varrótűgyártó üzemből, egy dróthúzó egységből⁶⁸⁰ és egy, a vashámorokat tartalmazó épületből állt, valamint az ezekhez illesztett malomszerkezetekből, amik működtették az egységeket.⁶⁸¹ Gustav Otruba a tervrajzokat és azok alapján az üzem lokációját ismertetve leírja, hogy a varrótűk gyártására szolgáló gyártóépület egy 3 szintes, 11 x 11 méteres, négyzetalaprajzú épület volt, amit fazsindelyes tetővel fedtek. Az üzemhez malomárokban bevezetett víz egy vízikereket hajtott, amely a tűgyár berendezéseit, például köszörüköveket, súrolódobokat vagy éppen a gyűszűnyomógépet hozta működésbe. A második épületet, a dróthúzót szintén háromszintes épületnek tervezték, egy 21 x 14 méteres téglalap alap-

⁶⁷⁸ Polster 1988. 111.

⁶⁷⁹ Stadler 2014. A 17. század a bécsújhelyi püspökség üzemeltette az itteni fűrésztelepet és hámort, amit a Mátyás és III. Frigyes közt lezajlott hadakozás idején elnéptelenedett és lepusztult lichtenwörthi erősség vagy vár helyen hoztak létre. Lásd erre: Polster 1998. 211. Müller 1941.

⁶⁸⁰ A lággyá, képlékennyé tett fémrúd, fémhuzal kúp alakú szerszámfejen történő áthúzása. Lásd: Dr. Kiss Ervin szerk.: *Képlékeny alakítás*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.

⁶⁸¹ Otruba, Gustav: Das Inventar der Nadelburg 1751 und die älteste Beschreibung und bildliche Darstellung der Fabriklagen. In: Mitscha-Märheim, Herbert (Hrsg.): *Festschrift für Richard Pittioni*. Wien 1976. 107–123.

rajzú épület volt, amihez két vízikereket telepítettek, ezek szolgálták a dróthúzógépek, a húzópadok és az orsók meghajtásául. (40. ábra) Három vízikerek szolgált a 19 x 12 méteres, szintén téglalap alaprajzú vashámor üzemeltetésére, a szerszámok és fogazott kalapácsok, valamint a fűjtatók meghajtásához itt volt szükség a legtöbb energiára.⁶⁸² Ez az állapot jellemezte a Batthyány-féle időszak gyártását is, azzal a különbséggel, hogy ő még egy sárgarézfeldolgozó részleggel bővítette a telepet.

A nürnbergi áruk gyártásában már ekkor voltak párhuzamosságok, belső konkurenciák: 1754-ben Johann Josef Schmid és Johann Fries alapított egy hasonló profillal működő üzemet Weissenbach an der Triestingben, ami rá egy-két évre csődbe ment, ezért 1756-ban a Pénzverési és Bányászati Igazgatóság felvásárolta ezt is, és az ottani gépeket és a termelést áttelepítette a Lichtenwörth-Nadelburgon lévő telephelyre.⁶⁸³ Racionális döntés volt a két gyártóhely egyesítése, és ami a Batthyány-féle tulajdonosi időszakra szintén jelentős befolyással lesz, inentől számítható Nadelburgban a sárgaréz-feldolgozás kezdete, mivel az áttelepített üzem erre is alkalmas gépészeti berendezésekkel bírt. A két vállalkozó, Fries és Schmied pedig kiváltságot kapott rajzszög és reszelőgyártásra, ám az 1755-ben kapott kiváltságban amolyan „társadalmi-felelősségvállási” kötelezettségeket is róttak a gyártulajdonosokra, mivel itt az üzem miatt csakhamar felszökött a lélekszám, és az eddig infrastruktúra nem volt kielégítő manufaktúra dolgozói számára.⁶⁸⁴ Az 1750-es évek közepén külön lakónegyedet, amolyan kolóniát hoztak létre a dolgozók és mesterek számára, akik Nürnberg környékéről, Augsburgból, Bajorországból, Mainzból, Kölnből és Aachenből, valamint Svájcból is érkeztek. Számukra templomot is építettek és lelkészeket is költöztettek ide – a protestáns német, svájci területekről érkező mesterek áttérítése is cél volt kiküldésükkor. Nicolo Pacassi (1716–1790) udvari építőmester tervei szerint épült fel, a később gyártemplomnak is nevezett Szent Teréz-templom, amit 1759. szeptember 21-én Ferdinand von Hallweil (1706–1773) bécsújhelyi püspök jelenlétében szenteltek fel.⁶⁸⁵ Lassan, az 1760-as évekre egy fallal elkerített, iskolával, templommal, vendéglővel és egy központi helyen álló igazgatói udvarházzal (*Herrenhaus*), valamint természetesen a fémfeldolgozást folytató üzemegyüttesel egy jól körülhatárolható komplexummá alakult, és körülbelül ettől az időszaktól valamelyest elkülönül Lichtenwörthtől, és inentől Nadelburgnak nevezik a kis protoindusztriális kolóniát – mond-

⁶⁸² Uo.

⁶⁸³ Mosser, Alois: Genie und Geschäft. In: *Magie der Industrie. Leben und Arbeiten im Fabrikzeitalter*. München 1989. 226–237.

⁶⁸⁴ Otruba, Gustav: Österreichische Fabriksprivilegien vom 16. bis 18. Jahrhundert und ausgewählte Quellen zur Frühgeschichte der Industrialisierung. Wien-Köln-Graz 1981. 374.

⁶⁸⁵ Stadler 2014. 104.

hatni kis „gyárvárost”.⁶⁸⁶ Ekkor a varrótügyártást 80 helyi gyerek, legények és inasok végezték, akik az idetelepült külföldi mesterektől tanulták a mesterséget. A sárgarézüzemben mindazokat az árukat gyártották, amelyeket korábban Nürnbergből importáltak: gyertyatartókat, gyűrűket, mozsarakat, mozsártörőket, kancsókat, de vasalókat, súlyokat, csengőket, gombokat, gyűszűket és még sok minden mást. A Technisches Museum Wien számos itt készült ipartörténeti darabot őriz, többek közt kézi és házak ajtajába felszerelhető harangokat, szánkó- és egyéb lóharangokat.⁶⁸⁷

1759-ben üzemi ellenőrzés érkezett a nadelburgi üzembe, hogy feltárják milyen, a vállalat fellendülését szolgáló intézkedéseket kellene hozni. A bizottság egyrészt a dolgozói létszám drasztikus csökkentését, nevezetesen a munkaerő egyharmadára való korlátozását javasolta, másrészt az értékesítés jobb megszervezését, fokozását javasolta, amelyeket Olaszországba, a Levante útvonalába bekapcsolva és Törökországba is szükséges lenne exportálni. Amikor a Pénzverési és Bányászati Igazgatóság ennek ellenére sem könyvelt el kézzelfogható sikert, a sárgarézárugyárat 1763-ban átadták a Kereskedelmi Tanácsnak, hogy egy új vezetéssel gondoskodjon arról, hogy a gyárat, ha nem is haszonnal, de legalább kár nélkül üzemeltessék. Az új igazgatónak, egy bizonyos Franz Paul von Stegenernek azonban nemcsak a fémüzemet, hanem a linzi gyapjúmanufaktúrát és a berchtesgadeni faáru fabrikát is Bécsből kellett irányítania, és hamarosan kiderült, hogy egy személy nem képes az összes állami vállalatot irányítani.⁶⁸⁸ Történtek azonban ezen időszak alatt racionalizálások a gyártásban – csökkentendő a túltermelésből fakadó árufelesleget – egy mester inentől csak hat legényt alkalmazhatott, kötelező számviteli nyilvántartást kellett vezetni, és az üzem behozatali könnyítéseket és jogokat kapott például cseh vashuzalra, az angliai ólomra és bizonyos típusú sárgarézre.⁶⁸⁹ A Kereskedelmi Tanács jelentős összegeket fektetett be egy új gyűszűgyártást szolgáló gyárepület építésébe és gépészeti berendezésébe, valamint egy új öntöde építésébe.⁶⁹⁰ A túl sok alkalmazott bérköltségén kívül a termékek értékesítésével voltak a legnagyobb gondok. Conrad Sörgel von Sorgenthal (1735–1805),⁶⁹¹ aki korábban segítette Stegnert munkájában, és aki immár Batthyány birtokba kerülését követően, még 1771-ben is a gyár ügyeit

⁶⁸⁶ Személyes benyomások alapján a komplexum még ma is úgy néz ki, mint egy uradalomba oltott protoindusztriális üzem, ahol az épületek elhelyezkedése kifejezi a tulajdonos és a munkások közötti patriarchális viszonyt. A tulajdonos ez idő tájt a kastélyban lakott, hogy ezzel is demonstrálja jelenlétét.

⁶⁸⁷ Stadler 2014. 105.

⁶⁸⁸ Stadler 2014. 106.

⁶⁸⁹ Uo.

⁶⁹⁰ Müller 1941.41–44.

⁶⁹¹ Személyével kapcsolatban lásd: Hefner, Otto Titan: *Stammbuch des blühenden und abgestorbenen Adels in Deutschland*. 3. Band, Regensburg, 1865. 394.

igazgatta, kiszámította, hogy az 1760-as évek közepén, a nadelburgi üzem összes elfekvő áru-készlete mintegy 300.000 forintot ért, miközben az adott évben csak mintegy 70.000 forintnak megfelelő árura van piaci kereslet, az éves termelés viszont 120.000 forintnak felelt meg. Ezért fokozott erőfeszítéseket kell tenni a termékek értékesítésében, javasolták a nem nyereséges értékesítési pontok bezárását kivéve a bécsi, prágai és trieszti lerakatokat.⁶⁹² A termelés leállt öt öntödében, egy dróthúzóban, valamint két gomböntő műhelyben.⁶⁹³ A cég súlyos problémái nemcsak a túltermelésben mutatkoztak meg, hanem mindenekelőtt abban, hogy a vállaltak olyan bérköltégei voltak, amelyek ellehetetlenítették az értelmes gazdálkodást: a lelkész, az orvos, az iskolamester fizetését, a nyugdíjakat, végül a gyárfelügyelő és a könyvelő fizetését és az alapvetően magas bérköltégeket képtelen volt kigazdálkodni.⁶⁹⁴

1766-ban a Kereskedelmi Tanács egy újsághirdetésben eladásra kínálta az üzemet az ott foglalkoztatott 400 fős létszám átvételével együtt. A Tanács végül Batthyány Tivadarnak adta el a tű- és sárgarézgyárat. Batthyány 1769 októberében írta alá az adásvételi szerződést, azonban a leltárat, amely a teljes vételár megállapításának alapja volt és 270.000 forint értékben határozta meg az üzem, valamint a raktáron lévő áru- és alapanyagkészlet értékét, csak több évvel később, 1775-ben fogadta el. Ennek több oka is lehetett: az itteni üzem gazdasági problémái és a maga anyagi helyzete egyaránt szerepet játszhattak abban, hogy halogatta a leltár aláírását. Batthyány az apjától 1765-66-os évben örökölt nem csekély birtok- és tőkejövendelmek ellenére az 1769-es évre, amikor megállapodik a Kereskedelmi Tanáccsal Nadelburg adás-vételét illetően, több helyen is lekötölte magát pénzügyileg. Ekkorra már jelentős beruházásokat hajtott végre a borostyánkői bánya fejlesztésén, a lipótfalvi (*Loipersdorf*) és baksafalvi (*Bocksdorf*) vashámorban, sőt ekkortól válik érdekeltté a Temesvári-Trieszti Kereskedelmi Társaságban, és ekkor vásárolja meg horvátországi birtokait egy bizonyos Perlass gróftól⁶⁹⁵, ami szintén jelentős kiadásokkal járt és a korszak likviditási problémáit ismerve nem lenne meglepő, ha ezt az adminisztratív lépést arra használta volna, hogy elodázza a fizetési kötelezettségeit.⁶⁹⁶ A gyár, különböző épületekkel és a hozzá kapcsolódó jogokkal 40.000 ezer forint lefizetésével végül a gróf részére átadásra került.⁶⁹⁷ Az 1769-ben megkötött 25 pontos vásárlási szerződés több kedvezményt biztosított vállalkozásának: olcsóbb felvásárlási

⁶⁹² Stadler 2014. 107.

⁶⁹³ Müller 1941 51.

⁶⁹⁴ Stadler 2014. 107

⁶⁹⁵ MNL OL P 1320 5.d. s. fol. 61. Az adás-vétel részleteiről lásd lejjebb az Ozály, Brod, Grobnik uradalmak részénél.

⁶⁹⁶ Stadler 2014. 108; Eckhart 1922. 203–235. Schuch 2000.

⁶⁹⁷ Polster 2001. 38–39., Polster 2014. 212.

árat kapott a rézre, üzleteket, raktárakat tarthatott fenn, valamint saját megbízottat működtethetett a vámhivataloknál a konkurens külföldi áruk feltartóztatására.⁶⁹⁸ Az adás-vételi szerződés értelmében a gróf átvette az üzem épületeit, teljes felszerelését, az ott felhalmozott nyersanyagokat: sárgaréz, vasat, és késztermékeket, melyeket kedvezményes áron kapott meg. Batthyány elég gyorsan elkezdett különféle intézkedéseket kezdeményezni, az 1768-ban mintegy 650 főt foglalkoztató vállalat szerkezetátalakítására.⁶⁹⁹ Létszám- és bércsökkenést rendelt el, valamint gondoskodott a nagyobb, nemrégiben beállított gyűszű- és sárgaréz prés-szerkezet szablyalapok gyártására való adaptálásáról. A pottesteini pengemanufaktúra hamar panasszal élt, de mivel nem volt privilegizált üzem elutasították és Batthyány gyárthatta tovább a pengéket.⁷⁰⁰ A gróf szabad kezet kapott a dolgozói létszám és munkabér meghatározásának tekintetében, azonban az épületet köteles volt karbantartani, eladás esetén pedig a kincstáré volt az elővásárlási jog. A teljes vételár végleges kiszámításához leltárt készítettek, amelyben a teljes vásárlási tömeg szerepelt, melynek eredményeként a végső vételár 270.273 forint, 13 krajcár volt. Ezt a leltárt a gróf Batthyány csak 1775 februárjában írta alá, és csak ezután vált jogerőssé az adás-vétel, azonban a teljes vételár megfizetésével még ekkor is adós volt.⁷⁰¹

Batthyány 4%-os behozatali vámra szóló vámkedvezmény-kérelemmel fordult a Kereskedelmi Tanácshoz, ami elsősorban a nyersanyag-behozatal megkönnyítését szolgálta volna, de elutasították. Ezután panaszok sora érkezett a felvásárlóktól, hogy nem tudnak elég nürnbergi áruhoz jutni a behozatali korlátozások miatt, és hogy a nadelburgi üzem nem képes kellő mennyiségben ellátni a piacot. Batthyány újra az alapanyaghiányra hivatkozott, ezért a Kereskedelmi Tanács szabad utat engedett kedvezményes behozatalnak.⁷⁰² A rossz üzletmenet azonban nem igazán javult, így a gróf képtelen volt törleszteni a hátralékokat, a 30.000 forint esedékes törlesztőrészletének elhalasztását kérve a Kereskedelmi Tanácshoz fordult 1775-ben, amikor is beszámolási kötelezettséget írtak elő számára.

1775-ben beszámolt az üzem állapotáról és további lehetőségeiről. Véleménye szerint a Nadelburgot rosszul tervezték, bány engedélyhez kötött gyárat csak ott szabad építeni, ahol a bőséges vízerő- és tüzelőanyag-készlet miatt megépülhetnek, de itt sem a vízenergia, sem a szénellátás nem volt megfelelő meglátása szerint. Sőt, az alkalmazottak élelmiszerellá-

---

⁶⁹⁸ Polster 1998. 113.

⁶⁹⁹ Stadler 2014. 108.

⁷⁰⁰ Polster 1998. 114.

⁷⁰¹ Uo. 113.

⁷⁰² Müller 1941. 64

tása is problematikus, sokszor nincs elegendő élelmiszer a környéken a gyár alkalmazotti létszámához képest, így azt drágán messziről kell hozatni. A nürnbergi konkurenciával összehasonlítva a nadelburgi üzem által előállított késztermék túl drága volt, és ennek az egyik fő oka, hogy a Tirol tartományban található Schwaz bányáiból nagy mennyiségben adtak el nyersrezet olcsón exportra Nürnbergbe, ami import rézárúként, késztermékek formájában került vissza az örökös tartományokba.⁷⁰³ A gróf a telephely épületeinek magas fenntartási költségeire is panaszkodott, amelyeket szerinte túlságosan „pompásan és pazarul” építettek meg. Ehelyütt valószínűleg a munkásházakra és az egyéb kiegészítő infrastruktúrára utal, mert felvázolta, hogy be kívánja zárni a templomot, és törölni kívánja az adományozott nyugdíjakat és eddig jóléti intézkedéseket a társaság költségeinek enyhítése érdekében. A termelés átszervezését irányozta elő: a gyártási folyamatok a mezőgazdasági munkára alkalmatlan emberek, idősek és gyerekek által végeztessenek, akár az esti órákban, vagy a téli hónapokban, mikor nincsenek szántóföldi munkák, és megjegyzi, hogy „kevesebb jótékonykodásra és több tiszta kereskedelmi szemléletre van szükség”.⁷⁰⁴ Itt meg kell jegyezni, hogy a létszámleépítés felé tett első lépések nem jártak eredménnyel, hiszen a gyár 1775-ben még mindig 614 főt foglalkoztatott, köztük 8 hivatalnokot, 38 mestert, 98 segédet, 147 nőt, 155 fiút, 134 lányt, 22 cselédet/szolgálólányt és 12 napszámot.⁷⁰⁵

Végül Batthyány 1775-ös előterjesztésében kifejezte kérését, hogy engedjék át a gyárat lipótfalvi, magyar birtokaira, ahol már volt hagyománya fémfeldolgozásnak. Egy 1774-es levelében is a profitemelés lehetőségeit, mérlegelve az üzem áttelepítéséről ír bátyjának.⁷⁰⁶ A levél szerint a termelés a határ túloldalára, Lipótfalvára áttelepítve, jobbágyai munkaerejével, házi bedolgozásos, kiadási rendszert alkalmazva olcsóbb, a termelés fel fog virágozni.⁷⁰⁷ Voltaképpen egy koncentrált üzemszervezésről egy szórt manufakturális strukturára kívánna áttérni, kihasználva ezzel a magyar úrbéres viszonyok adta munkabér előnyt. A beterjesztésében jobban kifejti érveit és elmondja, hogy a lipótfalvi területen távolabb helyezték el egymástól a gyártó létesítményeket, hasonlóan a lyoni, nürnbergi és birminghami hasonló gyárakhoz, hogy így jobban tudjanak fejlődni, mint Nadelburgban.⁷⁰⁸ Batthyány közvetlenül a nadelburgi tűgyár megszerzése után az 1770-es évek elején az eddigi ottani fűrészmalom helyére építette új sárgarézárú készítő egységet, hogy a borostyánkői bányájából származó rezet itt dolgozzák

⁷⁰³ Uo. 64–66.

⁷⁰⁴ Stadler 2014. 109–110.

⁷⁰⁵ Müller 1941. 71

⁷⁰⁶ MNL OL P 1314 Nr. 66.623. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Ozály, 1774. augusztus 13.

⁷⁰⁷ Uo.

⁷⁰⁸ Stadler 2014. 110.

fel. (10. ábra) A rezet ettől kezdve nemcsak a loipersdorfi sárgarézárugyárba, hanem a nadelburgi tűgyárba is eljutott.⁷⁰⁹

A gróf valamennyi, a szociális infrastruktúrát negatívan érintő javaslatát elutasították, csakúgy, mint a gyár áthelyezésére vonatkozó kéréseit és a kifizetések ismételt elhalasztását, továbbá eljárást indítottak Batthyány ellen a pénzügyi követelések érvényesítése érdekében. Batthyány – ahogy az 1774-es levélből kiderül – már elkezdte Nadelburgban a magas bérköltséget jelentő mesteremberek felváltását nagyrészt képzetlen munkásokkal, és ösztönözi az ottani szakemberek kivándorlását/betelepülését magyarországi birtokaira és lipótfalvi sárgarézárú-manufaktúrájába.⁷¹⁰ A Kereskedelmi Tanács ezt a magatartást súlyos szerződészegésnek tekintette, és megróttta Batthyányt az üzem elhanyagolása miatt is. A gróf válaszul megjegyzi, hogy a Lipótfalvára távozott szakemberek önként hagyták el Nadelburgot, az onnan elment munkásokat nem tudta visszatartani, mivel azok nem voltak „rabszolgák”.⁷¹¹ Elég arcátlanul azt is hozzáfűzi, hogy azért sem tudta megakadályozni az itteni mesterek „elszipkázását”, mert ők a jobb bérezés miatt hagyták el az alsó-ausztriai üzemet. Batthyány úgy tesz mintha nem ő állapította volna meg végső soron a bérvizonyokat mindkét üzemegységben. A sok gyerekes segédek és legények foglalkoztatása, és a privilégiumokért cserében helyben, kialakított szociális juttatások olyan teherként jelentkeztek, hogy végül sokukat el kellett küldeni. A vád Batthyány ellen, az üzem állapotának elhanyagolását illetően sem állt meg, mert nyilvántartásaiból, gondosan vezetett számadásokból kiderült, hogy több mint 10.000 forintos javítási-fenntartási (*Reparaturkosten*) költségeket fordított 1769 októbere és 1775 szeptembere közötti időszakban az üzemre.⁷¹² Védekezése során Batthyány kifogásolta, hogy új alapítású és hasonló profillal üzemelő manufaktúrák komoly konkurenciát jelentenek és a Kereskedelmi Tanácsnak szankcionálni kellen az új hasonló áruprofillal megjelenő manufaktúrákat, így az éppen akkor a szárnyait bontogató annabergi manufaktúrát.⁷¹³ A Kereskedelmi Tanács mérlegelni kezdte a gyár újbóli eladásának szándékát, és erre volt is lehetősége, mivel a teljes vételárral még mindig adós volt Batthyány, ezért titokban tárgyalásokba kezdett különféle nagykereskedőkkel a tűgyár átadásáról, azonban mérsékelt érdeklődéssel találkozott.

Egy 1776-os levélben dicséri az új nadelburgi jószágigazgatót, ügyvezetőt, akit nagyra tart, sőt borostyánkői bányáihoz is átvezényel olykor, mert olyan sokoldalú, műszaki dolgok-

⁷⁰⁹ 1784 és 1798 között Batthyánynak sikerült a borostyánkői réztermelését évi 70-90 centnerről (kb.4,8t) 450-500 centnerre (kb.28,5t) növelni Schuch 2000. 46, 54.

⁷¹⁰ Stadler 2014. 110.

⁷¹¹ Uo.

⁷¹² Müller 1941. 77.

⁷¹³ Stadler 2014. 111.

ban járt személy. Ebben a levélben szintén említést tesz az áttelepítési gondolatairól.⁷¹⁴ 1777 elején Batthyány ismét kijelentette, hogy nem tudja folytatni a nadelburgi termelést, és az egyedüli megoldást a termelő létesítmények lipótfalvi áttelepítésében látja, ahol a dróthúzó-, tűkészítőgépek könnyen elhelyezhetők az ottani vízkerekes üzemépületeiben, a kis méretű sárgarézárúk gyártását pedig házi bedolgozással a környék falvaiban szétterítve meg lehet oldani. Végül az udvari hatóságok is feladták ellenállásukat, és támogatták a gróf elképzeléseit, de a tű- és sárgarézárúgyár mégsem költözött el a lipótfalvi birtokra.⁷¹⁵ Az 1780-as évek elején a hatóságok a gyár elárverezését fontolgatták, hogy végre rendezzék a gróffal folyó vitákat. Amikor azonban ez is sikertelenül végződött volt – 1784-ben és 1785-ben lezajlott árverések eredménytelennek bizonyultak – a *Vereinigte Hofstelle* kénytelen volt Batthyánytól kérni a hátralék rendezését, a kamatokkal együtt 125.000 forintot kitevő összeget. II. József kezdeményezte a pénz behajtását és kilátásba helyezte akár Batthyány kisbéri birtokának lefoglalását.⁷¹⁶

Egy másik árverés is elindult, mégpedig Batthyány Währingerstraße-n található három kertés házának eladása miatt, a 104-105-106-os szám alatti ingatlanokat 48.660 forintra becsülték.⁷¹⁷ Batthyány az 1785. augusztus 25-i árverésen kijelentette, hogy hajlandó az egész ingatlant átadni a kincstárnak 50.000 forintért. A követelésből további 70-80.000 forintnyi hátralék megmaradt, amihez végül megint csak Nadelburg nyújtott elegendő fedezetet.⁷¹⁸ Batthyány a teljes vételárat 1797-ben, 28 évvel az első szerződés aláírást követően teljesítette.⁷¹⁹ A 22 éves bírósági eljárás lezárult, a gyár végleges birtokba vétele. Amint a különböző feljegyzésekből kiderül, az üzletmenet enyhe felfutást mutatott a következő években.⁷²⁰

Összefoglaló képet adva erről a nadelburgi üzemről először is megállapítható, hogy az állami segítséggel alapított, privilégiumokkal rendelkező vállalat volt, amit központi gyártóhely – egy dróthúzó, egy tűgyártó részleg és egy hámor – és gépesítés jellemezett, ezeket a gépeket vízenergiával működtették. Maga a munka mind gépekkel, mind hagyományos kézi munkával zajlott, céhkötelezettségektől mentesen folyt. Az 1760-as és 1770-es évek közt,

⁷¹⁴ MNL OL P 1314 Nr. 66.657. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek. Borostyánkő 1776. május 16.

⁷¹⁵ Uo.

⁷¹⁶ Polster 2014. 214–215.

⁷¹⁷ *Verzeichnis der in der Kaiserl. Königl. Haupt- und Residenzstadt Wien sammt den dazu gehörigen Vorstädten, und Gründen, befindlichen numerirten Häusern, derselben Eigenthümern, und deren Conditionen, Schildern, Gassen, Grund-Obrigkeiten, Pfarreyen, und derzeit Bezirksaufsehern auf das genaueste nach denen Grundbüchern entworfen* Wien, 1779. 10–11.

⁷¹⁸ Müller 1941. 86–89.

⁷¹⁹ Polster 1998. 117.

⁷²⁰ Stadler 2014. 112.

amikor több veszteségesen működő, állami manufaktúrát „privatizáltak”, Batthyány jó választásnak tűnhetett mint üzemeltető. A birodalmi gazdaságirányítás vezető famíliáival, a Kinsky és Chotek családokkal jó viszonyt ápoló, velük lazább rokoni kapcsolatokkal is rendelkező, ausztriai és cseh indigenátussal rendelkező, a Bécsi Udvari Kamarában tanácsosként hivatali teljessítő, tőkeerős, magyar mágnás jó eséllyel pályázott egy ilyen üzem átvételére, privilégiumok, könnyítések megszerzésére. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy annak ellenére, hogy a nadelburgi manufaktúra császári és királyi privilegizált (*k. k. priv. Nadelburger Messing- und Metallwarenfabrik*) üzemként jelenik meg a dokumentumokban, nem állami vállalt volt, privilegizált magánvállalkozásnak kell tekintenünk. Ezeknek a vállalkozási formáknak az esetében csekély mennyiségű állami eredetű, pénzügyi dotációt és leginkább adminisztratív, vámkedvezményt, esetleg adókedvezményt jelentő protekcionizmust tapasztalhatunk, vagy bizonyos áruk előállítására húsz-harminc esztendőre szóló monopóliumot és tilalmat a konkurens külföldi áru behozatalát illetően. Nem utolsó sorban, a privilégiummal ellátott manufaktúra császári-királyi vállalkozásnak nevezhette magát, bejárata fölé kithette a császári sást, s ezzel mentesült a katonai beszállásolás, munkásai pedig a hadkötelezettség alól.⁷²¹ Az államilag garanciákkal és könnyítésekkel támogatott beszerzési jogok, a privilégiumok fejében a tulajdonos számára kirótt, a munkásokat védő szociális kötelezettségek súlyos anyagi teherként jelentkeztek az üzemeltető számára, amitől szabadulni kívánt. A lichtenwörth-nadelburgi üzem egy proto-gyárnak is tekinthető, ami elsősorban hazai szükségletekre, de Olaszországba, Délkelet-Európába is exportált kihasználva Batthyány érdekeltségeit a Temesvári-Trieszti Kereskedelmi Társaságban.⁷²² Minden bizonnyal serkentőleg hatott az áruforgalomra a császárváros relatív közelsége, amely a termékek értékesítése szempontjából alapvető fontosságúnak tekinthető, azonban a nagy távolságokról történő alapanyagszállítás – Magyarországról a réz, Karintiából és Tirolból a vas és Angliából az ólom érkezett – megint olyan költségtényező volt, ami rontotta a versenyképességet. Batthyány több kibontakozási lehetőséget is próbált a gazdasági nehézségek orvoslására, az egyik ilyen a munkások bérének és szociális juttatásainak csökkentése, amihez a gyártás elköltöztetését is tervbe vette, de csak a külföldi mesterek egy részének, lipótfalvi manufaktúrájába csábításával élt.

Az 1780-as évekről vannak adataink a hasonló profillal működő magyarországi manufaktúrájáról, ami Lipótfalván (*Loipersdorf*) működött, és mintegy 20-25 család megélhetését

⁷²¹ Heckenast 1973. 192.

⁷²² Eckhart 1922. 235.

biztosította (9. táblázat).⁷²³ Korabinsky az 1780-as évek elejére vonatkozathatóan, lexikonjában Luebersdorf címszó alatt közöl adatokat a manufaktúráról: „Graf Theod. Batthyány itt építtetett egy nürnbergi árugyárat, ahol mindenféle gombokat, gyertyatartókat sárgaréz-ből, vasból és acélből készített.”⁷²⁴ Vályi országleírásának második kötete, ami 1799-ben jelent meg, Lipoldfaként említi, de nem szól a manufaktúráról.⁷²⁵ Az itt működő üzem sok paramétere tisztázatlan, itt is a sok tekintetben pontatlan manufaktúratáblákra támaszkodhatunk. Egyelőre nem világos milyen kapacitású fémolvasztókkal dolgoztak, milyen szintű gépesítéssel bírt a telephely, és hogy milyen eljárással állították elő a sárgaréz-tömböket, késztermékeket, de azt lehet tudni az 1781-es évre készült manufaktúratáblából, hogy a rézet Magyarországról – minden kétséget kizáróan Borostyánkőről – szerzik be, a vasat, cinket, ónt, ólmot és az olvasztótégelyeket külföldről: Ausztriából, Stájerországból, Passauból hozzák. A termékek származási helyét illetően nem egységes a szemlélet a forrásokban, illetve az is előfordulhat, hogy az adatközlő nem volt teljesen tisztában az egyes nyersanyagok pontos származási helyével. Az előállított áruk eltérő feldolgozottsági fokú félkészárúk: réztömbök (*Stukmeßing*) réztáblák (*Taflmeßing*) réztekercsek (*Rollmeßing*) rézdrót (*Meßingdrat*) voltak, ugyanakkor készáru-szortimenttel is rendelkezik az üzem, gyűjtőnéven rézárut (*Meßingwaare*) varrotűket (*Nähnadle*) és gombostűket (*Spennadle*) is állítanak elő. A rézárú alatt az olyan fémtömegcikkeket érthetjük, amikről a Korabinsky-féle leírás is beszámol, tehát gombok, gyertyatartók, evőeszközök, gyűszűk, csengettyűk, kolompok és ehhez hasonló mindennapi, sárgaréz-ből készült használati tárgyak, amik nem a luxustermékek, de a ritkábban vásárolt, ám mégis a mindennapi élethez szükséges iparcikkek kategóriájába sorolhatók. Ezeket 24 mester és 8 tanuló készíti az 1781-es manufaktúratábla szerint, mindannyian külföldiek, amit lévén, hogy határmenti településről van szó tekinthetünk úgy is, hogy a határ túloldaláról idecsábított bérmunkásokkal van dolgunk, vagy távolabbról külföldről idehívott mesterekről, esetleg a nagyobb nadelburgi telephelyhez köthető személyek alkalmazása történik itt, ahogy ezt a feltevést alátámasztják Herta Müller kutatásai.⁷²⁶ A tábla beszámol továbbá a nyersanyagköltségről: ez mindent összevetve 7672 forint volt az adott évben, de ebből az összegből 5697 forint a nyers réz ára, amit a saját bányáiból termelt ki Batthyány, a többit importálni kellett. A tábla egy rovata tájékoztat az értékesítésre szánt kész- és félkészárúk értékéről: ez 10.251

⁷²³ MNL OL C 43 Acta secundum referentes 1782. Nicolas Skerlecz. No. 29. pos. 4. MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1786. No. 25 A. pos. 86. MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1787. No. 17. pos. 19. MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1788. No. 82. pos. 33. Manufaktúratáblák Batthyány Tivadar lipótfalvi tő és sárgaréz-manufaktúrájához

⁷²⁴ Korabinsky 1786. 389.

⁷²⁵ Vályi 1799. 526

⁷²⁶ Müller 1941.; Stadler 2014.101–115.

forint volt adott évben, s melyeket győri, pesti, fiumei és székesfehérvári piacokon adtak el, illetve helyben is vásároltak fel tőle. Érdekes módon a legtöbb bevétel a fiumei (6021 forint) és a győri (2557 forint) piacokon realizálódott.⁷²⁷ Manufaktúratábellák egyik fontos, utolsó függőleges oszlopa az üzem számára hasznosnak ítélt intézkedések felsorolására szolgált. Ehelyütt azt olvashatjuk, hogy:

„Midőn ezt az üzemet sok költségen, a célból, hogy a helyi lehetőségeket jól ki lehessen használni létrehozták, az olyan nagyon elterjedtnek számító nürnbergi árukat mintha erővel szorították volna vissza, azoknak leáldozóban volt, az itt olcsóbban előállítható áruk miatt. Emiatt ezeket a magyar (kiviteli) és osztrák (behozatali) vámmal eddig is terhelt árukat nem szabad tovább drágítani, ennél fogva az alapanyagok behozatala (Magyarországra) és kész árucikkek kivitele (Ausztriába) teljesen szabadnak és tehermentesnek kell lennie: mentesnek a kötelező kereskedelmi utakon történő lefoglalástól, vámoktól.⁷²⁸

Egy későbbi tabella alapján, ami az 1786-os állapotokról számol be, Batthyány manufaktúrájában 32 segéd és inas dolgozott, a fabrika 23 családnak, azaz 90 „léleknek” a megélhetését biztosította.⁷²⁹ Az 1781-es forráshoz képest kevésbé részletes az adatok beszolgáltatásában, de a fejlesztések és az üzem életét megkönnyítő intézkedések rovatába most is hosszasan írt a főszolgabíró, akinek feladatául adódott ehelyütt az adminisztráció. A gyártás és termékeinek eladása még csak most kezd kialakulni elmondása szerint, és az intézkedéseket, amiktől az üzem felemelkedését és tekintélyesebbé válását lehet várni három pontban foglalta össze:

1. A teljes birodalom területén mind a behozandó anyagok, mind a kivitelre kerülő áruk díjmentessége. Különösen a kovacinkérc⁷³⁰ (*Gallmey*), amely a fő rubrika (behozatali cikk) ebben a gyárban, amivel a rezet sárgarézzé alakítják okoz gondot. A kovacinkércet, amit Karinthia és Vilach (+ 100 km távolság) irányából kell behozni eltúlzott vámtételekkel lehet csak beszerezni.

⁷²⁷ MNL OL C 43 Acta secundum referentes 1782. Nicolas Skerlecz. No. 29. pos. 4 Manufaktúratábella Batthyány Tivadar lipótfalvi tű és sárgaréz-manufaktúrájához.

⁷²⁸ Uo. A tabella utolsó oszlop a fejlesztési lehetőségeket kérte megadni.

⁷²⁹ MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1786. No. 25 A. pos. 86. Manufaktúratábella Batthyány Tivadar lipótfalvi tű és sárgaréz-manufaktúrájához.

⁷³⁰ Galmájnak vagy kalaminnak is nevezi a korai kémiai szakirodalom, vegytanilag talán cinkhidroszilikát vagy cink-szulfid. Cink tartalma alkalmassá teszi a sárgarész előállításra.

2. Szükséges lenne több rézalapanyag a császári-királyi lerakatokból, mert az üzem képes lenne 400 centnert (24 t) feldolgozni. (az idei 100 centner helyett)
3. A közönséges kereskedelmi utak minél hamarabbi létesítése.⁷³¹

Ugyanitt 1800-ban, 71 évesen alapította Batthyány az utolsó posztómanufaktúráját, ami a már meglévő üzemmel összekapcsolódva egy koncentrált ipari tevékenységet folytató üzemegység képét mutatja. A vállalat négy szövőszékkel, kallóval, nyíróhelyiséggel és festő-részleggel volt felszerelve.⁷³² A posztóba angóra nyúl szőrt is keverték így jó minőségű, magas áron értékesíthető anyagot kaptak, melyből 1802–1808 között 40.000 forint értékű posztót állítottak elő.⁷³³

6.1.3. A tarcsafürdői birtok és az itt alapított manufaktúrák

Az 1760-as évek második felében, mikor Batthyány Tivadar birtokon belülre került Borostyánkő uradalomban az ehhez tartozó Tarcsát/Tarcsafürdőt (*Tatzmannsdorf*) birtokot is magáénak tudhatta. Érdeemes kiemelni ezt a területet, mivel Batthyány ebben a falujában alapított egy posztómanufaktúrát és egy dohányfeldolgozót, és a 19. század elején viszonylagos felfutást ért el a gyógyvízforrásra alapozó idegenforgalom is. Korabinskynál azt olvashatjuk, hogy a faluban posztóüzem és szalagkészítés folyik, valamint, hogy a helyi méhész sáfránytermesztésbe fogott itt, ami igen jól sikerült.⁷³⁴ A sáfránytermesztésről kevés információnk van, de a posztó- és dohányfeldolgozóüzemet és azok termelési viszonyait valamelyest ismerjük a már fentebb is említett manufaktúratábellákból. A Tarcsán működő manufaktúrára vonatkozó irat 1782. február 14-én került bemutatásra „tekintetes Vas vármegye nemesi közgyűlésén Lada Ferenc főszolgabíró által” (11. ábra).⁷³⁵ Ami jelentőssé tette a posztómanufaktúrát, hogy 1781-ig hadi beszállítóként is funkcionált, ám mivel a soproni katonai bizottsággal erre kötött szerződés lejárt, ezért a tabella tanúsága szerint ettől kezdve „magyar vármegyékbe” szállítanak. Azt nem részletezi, hogy itt kik a felvásárlói, magánemberek vagy maguk a vármegyék.

⁷³¹ MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1786. No. 25 A. pos. 86. Manufaktúratabella Batthyány Tivadar lipótfalvi tű és sárgaréz-manufaktúrájához.

⁷³² Mialkovszky 1972. 37.

⁷³³ Uo. 37.

⁷³⁴ Korabinsky 1786. 748.

⁷³⁵ MNL OL C 43 Acta sec. ref. 1782. Nic. Skerlecz No.29. pos.4. A latin nyelvű tabella nyersfordításában köszönet Babinszky Juditnak.

Segítette az üzem működését és üzleti szempontból célszerű megoldásnak bizonyult, hogy a feldolgozandó alapanyagot, a gyapjút Kisberről, Batthyány saját uradalmáról tudta szállítani. A műhely évi 50 mázsa – minden bizonnyal bécsi mázsa⁷³⁶, ami 56 kg-nak felel meg – azaz 2,8 tonna gyapjút dolgozott fel 15.000 forint értékben, amiből 1500 vég (*petia, frustum*) posztót készítettek. Bogdán István adatait figyelembe véve, aki 16–36 méter közteszi a *petia* mértékegység SI szerinti hosszát, ha az alsó értékkel 16-tal számolunk akkor is 24.000 méternyi anyag jön ki évente.⁷³⁷ Azonban Batthyány adatközlője pontosabban megadja, hogy milyen hosszintervallumban gondolkodik, mert a latin szöveg szerint: „Producit Petras, seu frusta 1500, quodlibet circit(er) 24 ... ultra ulnarum capax”, amit fordíthatunk, úgy, hogy frustumonként, azaz végenként vagy darabonként minimum 24 rőf. Egy rőföt – akár budai: 78,30 cm, akár bécsi: 77,75 cm-rel – számolva mintegy 18–19 m jön ki végenként, ami körülbelül 27.750 méternyi posztó évente.⁷³⁸ Ezzel a termeléssel a Batthyány-féle üzem az ország hasonló gyapjúmanufaktúráihoz képest, az Endrei Walter által az 1787-es összeírásból kompilált adatok tükrében, a jelentősebb üzemekhez tartozott termelési mennyiség tekintetében.⁷³⁹

A tabella egy oszlopa számot ad az „ország számára hajtott hasznot” illetően. Az itt előállított három minőségi osztályba sorolt szövetet (a leggyengébb minőség rőfje: 54 krajcár, a közepes osztályú: 1 forint 30 krajcár és 2 forint között mozog, végül az első osztályú: 3–4 forint rőfönként). Bármelyik osztályú posztót vesszük is, azt rőfönként 10 dénárral olcsóbban meg lehet vásárolni, mint a magánemberek (céhes posztómester) áruját, ezért a műhely 1500 vég posztóval számolva éves 3600 forint hasznot hoz az államnak a táblázat kitöltője szerint. Az alkalmazottak külföldi mesterek, legények: egy takács-mester, ezen kívül egy posztónyíró mester, továbbá egy gyapjúválogató, egy műhelyfelügyelő, nyolc legény, ezen felül 12 gyapjúfonónő. A belföldi munkaerőnél további 12 főt ír, itt nem egyértelmű, hogy a már előbb felsorolt 12 gyapjúfonóra, vagy további 12 alkalmazottra utal-e. A táblázat szerint az üzem termelékenységének növeléséhez leginkább az járulna hozzá: „...ha ehhez a műhelyhez megfelelő mennyiségben olyan juhokat rendelnének hozzá és jelölnének ki, amiket nem fejnek a bárányok elválasztása után, mivel egyértelmű, hogy ezzel legyengítik a jószágot, és azok nem lesznek képesek megfelelő minőségű gyapjút növeszteni. A tulajdonosnak el kellene gondolkodnia azon, hogy azt a hasznot, amelyet a tejen megszerez, a minőségileg jobb gyapjú ára

⁷³⁶ Mivel hadi beszállítók voltak minden bizonnyal a bécsi sztenderdeket használták.

⁷³⁷ Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Magyar Országos Levéltár kiadványai 7. Budapest, 1991. 679.

⁷³⁸ Uo. 698.

⁷³⁹ Endrei 1969. 17.

kiegyenlítő. Továbbá, jó lenne, ha alkalmazni tudnának a műhelyben igencsak fontos és szükséges munkára olyan gyapjúnyírókat, akik tudományukban eléggé jártasak.”⁷⁴⁰

Endrei Walter a 18. századi textilmanufaktúrákról szóló monográfiájában – Marpergerre⁷⁴¹, a korszak jeles közgazdasági kérdésekkel és ipari eljárásokkal foglalkozó szakírójára hivatkozva – röviden vázolja a posztókészítés lépéseit.⁷⁴² Endrei az eredeti művet idézve felsorolja valamennyi szükséges műveletet, ami a jó minőségű posztó előállításához szükséges: a juhnyírástól a szövés befejezéséig harminc munkafázist említ; a textil elkészítéséhez pedig további hatvan kikészítőművelet felsorolása következik. Annak ellenére, hogy maga a gyártási folyamat rendkívül érdekes technikatörténeti vonatkozásokat rejt, ehelyütt nem térnénk ki ennek részletezésére, csupán ezek közül az egyik legfontosabbat, a tabellában is említett nyírást emelnénk ki. Az előzetesen lúgos közegben kallózott, és így fizikai jellemzőiben megváltozott (nemezlődött) és eléggé bolyhos gyapjút szükséges volt nyírni, hogy sima, egyenletes felületű textil jöjjön létre. Ezt egy nagyobb, ólommal lesúlyozott ollóval végezték, aminek az éle a súlynak köszönhetően szorosán rá nyomódott a kifeszített, előzőleg felbolyhosított anyagra, ami a nyírást követően sima és rövid szállhosszúságú posztót eredményezett. Maga a munkafolyamat meglehetősen szakértelmet igényelt, így keresettek voltak az ehhez értő szakemberek, és úgy látszik a tarcsai manufaktúra is tudott volna még alkalmazni ilyen mestereket.⁷⁴³

A posztómanufaktúráról beszámoló manufaktúratabella alapján, ugyanitt egy dohányfeldolgozót is működtetett (11. ábra). 80 mázsa alapanyagból (bécsi mázsával számolva 4480 kg), 3 külföldi legénnyel és egy felügyelővel folyt a dohányfeldolgozás 1781-ben. Ennek a nyers dohánynak a származási helye a tabellából nem derül ki, de más forrásokból tudjuk, hogy Kisbéren, ami Batthyány Tivadar birtoka ebben az időben, 1772-től nagyban folyik dohánytermesztés,⁷⁴⁴ Nem világos, hogy a feldolgozás után miképpen lesz a késztermék több, hiszen 90 mázsát (kb. 5040 kg) írt be a kitöltő, mindenesetre a dohányt fontonként (50-60 dkg) minőségi besorolás szerint 7,8, és 10 krajcárért került piacra. Ezek alapján mintegy 9180 font előállított dohány termékről van szó, amit fontonként a 8,5 krajcáros középárral számolva 1300 forint körüli bevétellel számolhatott. Ha a nyersanyagot saját birtokain termelte, akkor csak a kezdeti manufaktúra felszerelési költségekkel, a négy alkalmazott bérével és a szállí-

⁷⁴⁰ Uo.

⁷⁴¹ Marpeger, Paul Jakob: *Beschreibung des Tuchmacher Handwercks...*Dresden-Leipzig 1717. A könyv Batthyány Tivadar könyvtárában is megvolt. Lásd erre: Endrei 1995. 34

⁷⁴² Endrei 1969. 73–74.

⁷⁴³ Uo. 74.

⁷⁴⁴ Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom.* 1907. 189.

tásból fakadó esetleges költségtényezőkkal kellett számolni, bár ez utóbbit úrbéreseivel szintén „költséghatékonyan” meg tudta oldani. Érdekes adalék, hogy itt külföldi legények dolgoznak, hiszen a dohánytermékek feldolgozásához különösebb szakértelemre csak a kezdeti időszakban volt szükség, maguk a feldolgozás folyamatai könnyen elsajátíthatók voltak és a manufaktúrát sem volt szükséges bonyolult gépekkel felszerelni, legalábbis az *Encyclopédie* 1763-as idevágó szócikke szerint, így áll a dolog.⁷⁴⁵

Kissé megvilágítja a dohánytermesztés folyamatait és a feldolgozás menetének, épület- és felszerelés-szükségletét egy korabeli, szintén francia nyelvű könyv, ami ezeken túl a késztermék: a dohányrudak világpiaci és értékesítési lehetőségeire is reflektál. A *Traité complet de la culture, fabrication et vente du tabac D’apres les Procédés pratiques dans La Pannonie, etc.* anonim munka⁷⁴⁶ – a szerzőről csak annyit tudunk meg, hogy egy régi természető – Batthyány könyvtárában is megtalálható volt.⁷⁴⁷ A mű bemutatja a növény magjának elültetésétől, a palánta gondos átültetésének folyamán át, a termesztés és szedés legapróbb részleteit,⁷⁴⁸ majd kitér a szárítóépületek minőségi kritériumaira, azok építésének módozataira. Legfontosabb ezen épületek esetén, hogy tágasak, nagyok, és szellősek legyenek, hogy ne nedvedjenek be a dohánylevelek, csak ha arra fermentálódási folyamat során szükség van, és hogy egyenletesen száradjanak, ezért azokat folyamatosan forgatni szükséges.⁷⁴⁹ A fentebb idézett *Encyclopédie* cikkből kiderül, hogy alapvetően két típusa van a dohányfeldolgozásnak: a francia és a holland. Batthyány manufaktúrájában feltételezhetően a francia változat dívott, mivel erre a feldolgozási folyamatra jó rálátása volt. A Temesvári Kereskedelmi Társaság részvényeseként, Horvátországban és Fiumében aktív gazdasági szereplőként az 1769-től a működő fiumei dohánygyárat, melyre 70.000 forintot költött a társaság, láthatta. Ebben „francia módra” dolgozták fel a dohányt, hogy azután Itáliába exportálják azt.⁷⁵⁰

A két legelterjedtebb késztermék, ami a dohányfeldolgozás során keletkezett a pipázáshoz használt tekercsek (*rôlles, boudins*) és a vágott dohány (*en carotte*) volt. A fermentálódott és kiszáradt dohány kötegekben (*manoques*) azaz maréknyi nagyságú, kötegelt egységek formájában érkezett, a feldolgozásra kialakított helységbe. A kötegeket kibontva a továb-

⁷⁴⁵ Jacourt, Louis de: Manufacture de tabac, in: Diderot, Denis (ed.): *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers* Paris, 1762, 6–8.

⁷⁴⁶ Név nélkül: *Traité complet de la culture, fabrication et vente du tabac D’apres les Procédés pratiques dans La Pannonie, La Virgine, Le Danemarck, l’Ukraine etc.* par un Anciene Cultivateur, Paris, 1791.

⁷⁴⁷ Endrei 1995. 9.

⁷⁴⁸ Uo 243–300.

⁷⁴⁹ Uo 300 – 306.

⁷⁵⁰ Eckhart 1922 236 – 238.

biakban a vastag értől meg kellett szabadítani, a dohányleveleket, osztályozni és tisztítani volt szükséges. Azért, hogy a száradt levelekkel dolgozni lehessen be kellett azokat nedvesíteni, majd egymásba csavarva tekercsekké vagy másképp hurkákká (*rôlles*, *boudins*) sodorták azokat. A francia módszer esetén egy legény, de gyakran gyermeket alkalmaztak, egy kötél-dobhoz hasonló orsót forgatva csavarta fel hosszan, dohányt kötélszerű tekercset képezve imígyen (44. ábra). Az *Encyclopédie* számos illusztráción mutatja be a további folyamatokat: a vágott vagy szippantáshoz reszelt dohány (*carottes*) készítését. Ez utóbbi esetében a hosszú sodratot egységnyi darabokra (*bouts*) vágják. Ezután több darabot fából készült formákba helyeznek, és présgépekkel összenyomják őket, hogy megformálják a tényleg hurka nagyságú és alakú, azonban egyenes dohányrudat. Végül ezeket a rudakat zsinórból készült köpenyekbe (*les ficelles*) tekerik.⁷⁵¹

A tarcsafürdői manufaktúra fő kiviteli iránya Batthyány özályi birtokára, majd onnan a tengerpart felé történt. Ez alapján elképzelhető, hogy a már bejártott itáliai kivitelt folytatta. A manufaktúratabella tanúsága szerint fő gond az üzemmel, hogy a dohánykivitel tiltott az örökös tartományok felé. A dohányárura vonatkozó vámszabályok és a bécsi Abaldo-nak nevezett, dohányárusítási monopóliummal bíró magántársulat miatt a dohányáru behozatala az örökös tartományokba gazdaságtalan⁷⁵², ami fölöttébb rosszul érintette a határszéli település manufaktúrájának exportlehetőségeit, lévén, hogy messzire, Horvátországba kellett a készterméket szállítani, ahonnan vámmentesen lehetett kivinni az országból. Az 1776–1783 között zajló amerikai szabadságharc következtében előállott európai dohányínség olyan konjunktúrát hozott dohánnyal foglalkozó magyar termelőnek és kereskedőnek egyaránt, hogy a Batthyány Tivadar formátumú gazdasági szereplők is profitábilisaknak tartották bekapcsolódni e termék feldolgozásába, kereskedelmébe.

Más szempontú nevezetessége és gazdasági lehetőségei miatt is említésre méltó a kis vas megyei falu. Az *Első Katonai Felmérésnek* ezen a szelvényén a falu két végében két felirattal találkozunk: *Tuchtfabrik, Badhäuser*. Vályi András 1799-es országleírásában így ír a településről: Német falu Vas Várm. földes Ura G. Batthyáni Uraság, a' kinek kastélyával ékesítetik, lakosai katolikusok, fekszik Őri Sz. Mártonnak szomszédságában; földgye néhol sovány, eladásra, és keresetre módgya van, savanyu vize, és fördőji jelesek.⁷⁵³ A posztómanufaktúrát és annak működését már ismertettük, ezért érdemes röviden az itt található fürdőt is

⁷⁵¹ Jacourt 1762. 8.

⁷⁵² Berzeviczy 1802. in: Gaál 1902. 201–202.

⁷⁵³ Vályi 1799. 460.

bemutatni, hiszen Batthyány Tivadar birtoklása idején is történtek fejlesztések, amik hozzájárultak az itteni fürdőkultúra felvirágzásához, olyannyira, hogy azt Vályi „jeles” fürdőnek ítéli rövid ismertetőjében. Már a római korban ismerték forrásvizét és régészeti leletek alapján használták is, de írásos források is keletkeztek szép számmal az itt kialakuló fürdőkultúra kapcsán.⁷⁵⁴ Tarcsa a 17. században a főúri fürdőzés és a gyógyulásra várók kedvelt célpontjává vált, Esterházy Miklós nádortól Pálffy Pál országbíróig többen megfordultak itt, ahol már ekkor fürdőház, abban kádak várták a megfáradt, köszvényes és egyéb nyavalyákkal bíró, elsősorban a társadalmi elitből kikerülő urakat.⁷⁵⁵ Nemcsak a fürdés, hanem az innen származó ásványvíz is kelendő volt, 1717-ben 200.000 liternyi vizet szállítottak Bécsbe.⁷⁵⁶ 1746-ban még a Deső család kezében van a fürdő és a hozzá kapcsolódó infrastruktúra, majd a birtokot 1752-ben hosszas alkudozást követően megveszi Batthyány Lajos 25.000 forintért.⁷⁵⁷

1763-ban Mária Terézia utasította a Helytartótanácsot, hogy a Magyar Királyság területén található ásványvízforrásokat írják össze, azokról számoljanak be. A tarcsai savanyúvíz minőségét egy bizonyos Ludovicus Erhlinger "rendes megyei fizikus" vizsgálta meg, és azt mint gyógyhatással rendelkezőt mutatta be.⁷⁵⁸ Egy valamikor az 1765 körül keletkezett és elsősorban a parasztlázongásokról szóló levélben⁷⁵⁹ Batthyány Tivadar beszámol róla, hogy maga is meglátogatta az apja halála következtében által megörökölt helyi fürdőt:

„A betegségem egyre jobban gyógyul, a közvélekedés szerint Tatsmanstorff (gyógy)vizei teljes felépülést adnak, bár ami a többi dolgot illeti Tatzmanstof végtére az is olyan mértékben megfertőződött a paraszt(engedetlenség) járványával, hogy szomszédjaik példáját követve nem akarnak többet dolgozni, amíg a királynőtől meg nem kapják rendtartást...⁷⁶⁰

1802-ből van egy elég pontos leírásunk az itt kialakulóban lévő, idegenforgalmi jellegű fejlesztések állapotáról Rudolf Witschtől, a Batthyány testvérek, József és Tivadar szolgálatában álló (táj)építésztől, akiről már volt szó a pesti Batthyány-erdő (mai Budapest, Városliget) épí-

⁷⁵⁴ Kincses Katalin: „*Im küttem én orvosságot*” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640, Budapest, 1993. 48–50.

⁷⁵⁵ Bajzik Zsolt: A Vas vármegyei Tarcsafürdő története Trianonig. 1. rész In: *Vasi honismereti és helytörténeti közlemények* 2006. 2. szám. 29–50. 32–33.

⁷⁵⁶ Bajzik 2006. 34.

⁷⁵⁷ MNL OL P 1314 Nr. 63.874

⁷⁵⁸ Bajzik 2006. 36.

⁷⁵⁹ MNL OL P 1314 Nr. 66.755. Batthyány Tivadar levele, hely, dátum nélkül.

⁷⁶⁰ Gyakori eset volt az úrbéri rendelet kiadás előtti hónapokban a tömeges munkabeszüntetés az úrbéresek részéről, és kivárás, hogy az úrbéri pátens pontjai miképpen szabályozzák birtokos és paraszt közti viszonyt: elsősorban a robot mennyiségét elsősorban. Lásd erre: Gözsy Zoltán, Seewann, Gerhard: *Der Bauernaufstand im Komitat Baranya 1766. A parasztfelkelés Baranya vármegyében 1766-ban*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2015.

tése kapcsán.⁷⁶¹ A kulcsfogalom, amivel operál Witsch ebben a kedvcsináló turisztikai ajánlónak is vehető anyagban a romantika kedvelt témája, a természet. Vad sziklák, sötét fenyvesek, melyek kontrasztként nyírfásokkal tarkítottak, madárdal és a természettel összhangban álló épített környezet a csalogató leírás fő elemei. A szöveg alapján a fürdővendégek a természetközeli élményt viszonylag kiépített infrastruktúrát használva élvezhették. Fogadó, vendégház és szállások helyezkednek el, amiket kövezett utak kötnek össze a kávéházzal és az „Egészség Templomának” nevezett csarnokkal, ahol szökőkútból lehet a forrásvízhez jutni. Az utat angol kert és tornapályák szegélyzik. A bukolikus leírás nem takarékoskodva a jelzőkkel és romantikus tájleírásokkal a sétalehetőségeket veszi számba, amire hordári feladatokkal megbízott szolgálólányok kísérik el a fürdővendégeket, savanyúvizet kínálgatva nekik. A leírás dicséri Batthyány Tivadar fiának, Antal Józsefnek az ízlését, ahogy ezt az sétatut megtervezte, látszanak innen Stájerország hegyei és fenyvesei, Németújvár hegytetőn álló vára, az erdőkben pedig a madárdalt lehet hallgatni, miközben gyógyul és pihen az ember.⁷⁶²

Ahogy volt róla szó, Witsch beszámolója bizonyos szempontból idegenforgalmi brossuraként is értelmezhető. Szövege rokonítható akár Heinrich Johann von Crantz osztrák területen fellelhető, az ottani fürdőket számba vevő, és azokat népszerűsítő írásával.⁷⁶³ A korábbi munkák, ahogy Crantz-é is főként a termálvizek természettudományos leírásával igyekeztek a fürdővendégeket bevonzani egy adott helyre. Az 1800-as évek elején azonban ez már nem volt elég, és a vonatkozó fürdőirodalom bátran felhasználta a romantikus tájleírás minden eszközt. Ahogy Petneki Áron találóan megjegyzi a vonatkozó szövegekkel kapcsolatban: „nem maradtak meg a természethez való viszonyulás rousseau-i formájánál, hanem menekülést kínáltak a mindennapok egyhangúságából az élményt kínáló vadregényességbe.” Lévén, hogy a 18-19. század fordulójára a polgárosodó, egyre több szabadidővel rendelkező elit számára Magyarországon is kedvelt utazási célpontokká váltak a Tarcsafürdőhöz hasonló (gyógy)turisztikai célpontok, a szöveggel célja lehetett a pihenésre vágyó közönség figyelmének felkeltése az itteni termálvízre és az arra épülő, kikapcsolódási lehetőségekre.⁷⁶⁴ A 19. század elejére azonban újfajta idegenforgalmi mobilitás megindulását lehet megtapasztalni. Az eddigi kizárólagos egészségügyi szempontok mellett egy-egy üdülőhelyet már egyéb mo-

⁷⁶¹ Witsch, Rudolph: *Der Gesundbrunnen von Tatzmannsdorf zur Kur-Zeit*, *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte*, Erdkunde und Literatur, I/2, 1802. 193–201.

⁷⁶² Uo. 198.

⁷⁶³ Crantz, H. Johann: *Gesundbrunnen der Österreichischen Monarchie*. Wien, 1777.

⁷⁶⁴ Petneki Áron: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: Borza Tibor (szerk.): *A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum évkönyve*, Budapest. 1982. 147. p.

tivációból: a táj szépsége, a lokáció nyújtotta pihenési, kirándulási lehetőségek vagy esetleges ár-érték aránybeli mutatói miatt is felkerestek a turisták.⁷⁶⁵ Witsch felhívja a figyelmet, hogy a séta közben szemügyre vehető és „remek társalgási témaként megtárgyalható” ipari létesítményeket is láthatók itt. A „természet gazdagságát” bizonyítja a Borostyánkő mellett füstölgő kénbánya, nem messze (*Mariasdorf*) egy szénbányát tárnak fel éppen; a közelben, (*Willersdorf, Wifleck, Schreibersdorf* határában), nem olyan régen nyitott meg Batthyány egy acélkohót, de aki szeretné ellátogathat a közeli üvegmanufaktúrába is. „Micsoda kimeríthetetlen anyag a legszellemesebb beszélgetésekhez egy művelt baráti társaság számára, akik erről a helyről, a természet jelenlétét szemlélve kívánnak társalogni...Sehol másutt nem találja az ember az anyatermészet ilyen bölcs bőségét és gazdagságát, amely a tiszta elmét a legnemesebb érzésekre ösztönzi,” – kiált fel Witsch.

Az itt leírt épületek persze nem a semmiből jöttek létre, ahogy ezt már jeleztük többen is fejlesztették Batthyányék előtt is fürdőt, de Batthyány Antal József, Batthyány Tivadar fia volt az, aki megrendelte az itt felépített klasszicista vonásokat mutató kútházat Rudolf Witschtől, és korszak emberének képzeletét megragadó, természetközeli, ugyanakkor ipari elemeket is tartalmazó idegenforgalmi látványosságot elindította a 19. századi modern turizmusának útján.⁷⁶⁶ Az itteni kutat eddig egy nem túl vendégcsalogató fabódé vette eddig körül, ehelyett épült meg a klasszicista jegyeket mutató „Gyógyulás Temploma” 1795-ben, ami egy nyolc oszlopból álló, oszlopcsarnokos épület volt kupolával és galériával a tetején (43. ábra). Witsch kitér még arra, hogy a csarnokot körülvevő épületek homlokzatát tervezik átépíteni, hogy harmonizáljon a csarnokkal, az itt kibontakozó munkálatok tekinthetők egyfajta korabeli idegenforgalmi beruházásnak. Egy 1860-as metszeten még látható az épület, ekkorra már egyéb klasszicista homlokzatú, emeletes épületek veszik körbe Witsch építményét. (42. ábra) Ma Tatzmannsdorf, magyar néven Tarcsafürdő még mindig gyógyturisztikai és élményfürdő, hatalmas szállókkal, idegenforgalmi komplexumokkal. A fürdőhely modern turistacélponttá válásában jelentős szerepe volt a 18. század végi fejlesztéseknek, és egy olyan természeti kincs, mint a gyógyvíz okos, gazdasági és idegenforgalmi racionalitásoknak megfelelően történő felhasználása az adott hely föllendülését és lakosainak rendszeres foglalkoztatását biztosíthatta, a gyógyvízárúsítás pedig a kereskedelmi forgalmat növelhette.

⁷⁶⁵ Petneki Áron: Fürdőélet Magyarországon 1780–1848 között. In: Horváth Gábor, Monok István (szerk.): *Magyar Fürdőalmanach*, Budapest, Magyar Fürdőszövetség, Országos Széchényi Könyvtár, év nélkül. 43.

⁷⁶⁶ Bajzik Zsolt fent idézett tanulmányában Batthyány Józsefnek tulajdonítja az építtetést. A pontosítás kedvéért jelezzük, hogy Witsch cikke függelékében egyértelműen megadja, hogy: ...*Hr. Gr. Ant. Jos. Batthyány von mir entwerfen und ausführen zu lassen geruhte*, azaz Antal Józsefről van szó.

6.1.4. A kispéri manufaktúrák és a siklósi selyemáruüzem

Az alapvetően mezőgazdasági termelési profillal működő uradalmon is létesített a gróf manufaktúrákat: gyapjúszövet- és fajanszmanufaktúrája működött e helyen.⁷⁶⁷ A kispéri textilmanufaktúra egy 1771–1772 körül kelt jelentés szerint 10 fővel üzemelt; a kisebb textilmanufaktúrák közé tartozott, és flanelt, puchói és karasia posztót állított elő, mely anyagok az alacsony minőségű textil-alapanyagok közé tartoztak. A jelentés alapján:

„Kispér helységben van posztómanufaktúra, melyben 10 ember dolgozik. Finomabb s durvább puchói és karasia posztót és flanelt készít, mégpedig: Karasiát 25 vég finomat, középest 40 véget és selejtest 19 véget. Puchóit mind a három fajtából ugyanannyit. Flanelt finomabbat 25, selejtesebbet 40 véget. A véget 21 rőffel számítják. A puchói és karasia posztó rőfjét minőség szerint: 1 Ft 54 kr. illetőleg 1 Ft 80 kr és 1 Ft 12 krajcárjával részint helyben, részint a győri és pesti vásárokon adják el. Hacsak harmad- vagy negyedkéből nem, az osztrák tartományokba aligha kerül belőlük.”

⁷⁶⁸

E kispéri és a már említett, borostyánkői, és tarcsafürdői textilüzemeknél túl korabeli sajtóforrásból tudható, hogy a siklósi birtokán is létesített egy kisebb textilüzemet. 1798-ban Siklósi uradalmán további üzemeltetésre átveszi a vármegyétől a már korábban felállított selyemáru-fabrikát:

Somogy vármegyében Siklóson, az ott lévő selyemfárikát által vette a' földes úr Gróf Battyányi Tódor Ö Exc. ja [...] a' Vármegyétől, s legelső gondja is a' volt, hogy a' selyembogarak szaporításában példásan szorgalmatoskodott asszonyokat s leányokat öszvegyűjtetvén a' fábrika' direktora Petz úr által, azokat, selyemmatériákból 's pántlikákból álló ajándékokkal jutalmaztatta meg, kiknek száma 40-re telt.⁷⁶⁹

Az kispéri birtokon történtek kísérletek fajansz előállításra is. Nincs arról tudomásunk, hogy tömegesen gyártották volna itt a fajansz tárgyakat, tekinthetjük ezt egy korai próbálkozásnak, ami tovább árnyalja a mindenféle vállalkozásban lehetőséget kereső gróf portréját. Az üzem által előállított edények anyagukat tekintve nem tartoztak a tilalmasnak számító porce-

⁷⁶⁷ Korabinsky, Johann Matei: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*, Pressburg, 1786, 305.

⁷⁶⁸ K. Karlovszky Endre: Magyar gyár- és kézműipar 1771–74-ben, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 3. Évfolyam, 1896, 8.

⁷⁶⁹ *Magyar Hírmondó*: No. 46, 1798.12.07. 732.

lánok közé. Ezen a Komárom megyei birtokon ezzel nem próbálkozott a gróf, mint ahogy tette ezt bécsi házainak valamelyikéhez tartozó udvaron, amivel kivívta az udvar rosszallását.⁷⁷⁰ A császárváros kellős közepén megbízta Christoph Jung bécsi porcelángyári mázazót és ennek Claudis Mayer nevű rokonát két további segéddel, hogy bécsi házának udvarán porcelánégető kemencét építsenek a számára, és ott porcelánáru gyártásába fogjanak.⁷⁷¹ Az elcsábított mesterek több mint 300 különböző porcelánedényt el is készítettek, mikor az eset kiderült a mestereket 1772. szeptember 10-én letartóztatták, az elkészült edényeket pedig lefoglalták. A kihallgatás jegyzőkönyvei eljutottak a Miniszteri Bankbizottság (*Banco Deputation*) és a kemenceépítő Jungot egy havi börtönre ítélték, Mayert elmarasztalták, amiért annak ellenére, hogy havi 40 forintot keres nem lett volna szabad máshol konkurenciát keltenie a udvari porcelángyárral szemben.⁷⁷² Batthyányt maga Leopold Kolowrath a *Banco Deputation* feje vonta felelősségre, és igyekezett elvenni a gróf kedvét mindenféle porcelánkészítéstől és a bécsi gyár monopóliumának megsértésétől.⁷⁷³ E csúfosan sikerült malörtől azonban a gróf nem tett le az edénykészítés ötletéről, és 1786-ban Korabinsky szerint már működött Kisbéren a fajanszüzem, bár Korabinsky majolikagyárat említ, amihez „megfelelő talaj van”, azaz a fajansz előállításához található itt megfelelő kaolin, földpát és kvarc.⁷⁷⁴ A termelés volumenéről nincsenek pontos adataink, azonban maradt fenn pár darab az itt gyártott edényekből és tányérokából. Egyet őriz az Iparművészeti Múzeum, a szakirodalom szerint több példány magángyűjteményekben is fellelhető.⁷⁷⁵ A tányér a tatai majolikák modorában készült, máza valamivel szürkébb, gyári jelük pedig holicsi stílusban festett nagy „B” betű, ami egyaránt utalhat Bérre mint gyártási helyre, de a Batthyányt is jelenthet (12. ábra).⁷⁷⁶ Ezek alapján feltelezhetően voltak a tatai, holicsi gyártási helyekkel személyi kapcsolatok.

⁷⁷⁰ Katona Imre: *A magyar kerámia és porcelán*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalt, 1978. 80–81, 194–196.

⁷⁷¹ Siklóssy László: Batthyány Tódor porcelánpöre és kisbéri majolikagyára, *Búvár*, 1940. 5.szám, 234–237.

⁷⁷² Uo.

⁷⁷³ Lásd még MNL OL P 1320 5.d. s fol.136. Bathyány Tivadar személyes iratai.

⁷⁷⁴ Korabinsky 1786. 305.

⁷⁷⁵ Katona 1978. 81.

⁷⁷⁶ Uo.

6.1.5. Új piacok felé - kiútkeresés a gazdasági elszigeteltségből

Ahogy fentebb említettük a nadelburgi és a lipótfalvi üzemmel kapcsolatban, cél volt az előállított árucikkek minél nagyobb hányadát exportálni, azonban ennek vámügyi és gazdaságpolitikai korlátai voltak. H. Balázs Éva egy, az európai gazdaságpolitikai eszmearamlatok magyarországi megjelenéséről írott tanulmányában röviden kitér egy figyelemre méltó levelezési anyagra, ami Batthyány Tivadarhoz kötődik, és a gróf exportkapcsolatok kialakítására törekvő levelezését foglalja magában. A levelek a trieszti, francia konzulhoz, Jacques Grasset de Saint Sauveurhoz (1757–1810) íródtak, többre a válasz is érkezett.⁷⁷⁷ A francia diplomata az 1770-es évek második felében hasztalan igyekezett szoros és kizárólagos kereskedelmi kapcsolatok kiépítésére a Habsburg Monarchiával, megpróbálta elérni, hogy Trieszt csak a franciák számára legyen szabadkikötő. Karl von Zinzendorf, (1776–1781 között trieszti kormányzó) következetes ellenállásán elbukott a szándék, de a francia konzul nem adta fel egykönnyen és az akkor már magyar befolyás alá került Fiumével próbálkozott. Azonban a fiumei kormányzósághoz, illetve a nemrég magyar kézhez került kikötőhöz köthető döntéshozók: Majláth József, Almásy Pál és Skerlecz Miklós is elutasítóan reagáltak az ajánlatot hallván.⁷⁷⁸ Saint Sauveur próbálkozásaira a sok szálon Fiuméhez kötődő Batthyány Tivadar mutatott nyitottságot és leveleiben ajánlkozott saját üzeimei, termékei és nyersanyagai francia piacokon történő elhelyezésével. Az 1776-os év végén kelt leveleiben beszámol horvátországi birtokairól, amik másfél órányi útra fekszenek a fiumei kikötőtől, és ahol az épületfakitermelést elkezdték, a faanyag értékesítésének céljával. Az itteni tölgyfa, kiváló kemény fa, ami alkalmas hajóépítés céljaira, emiatt érdekelhette a franciákat.⁷⁷⁹ Felajánlja fémáruüzemének termékeit exportra. Tudósítja a konzult, hogy a termékkör lefedi a nürnbergi áruk (fém és galantéria árucikkek) körét, az üzemét az angliai Birmingham hasonló gyártási helyeihez hasonlítva, évi 120.000 forintra taksálva annak termelését.⁷⁸⁰ Tervezi továbbá, hogy Grobnik uradalomban, amihez közel egy vasbányára bukkantak hasonló üzemet építtet, ahol a helyi,

⁷⁷⁷ Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg.3. 1777–1778. Correspondances consulaire, Trieste. Lettres officielles écrites par Theodor Batthyany au comte Saint Sauveur, consul de France à Trieste en 1777/1778. fol. 6–67.

⁷⁷⁸ H. Balázs 1975. 155–156.

⁷⁷⁹ Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg.3. 1777–1778. fol. 8–9. Correspondances consulaire, Trieste. Lettres officielles écrites par Theodor Batthyany au comte Saint Sauveur, consul de France à Trieste en 1777/1778. fol.11-12. Batthyány Tivadar levele Saint Sauveur konzulnak, Bécs, 1776. december 18. (Lásd. Függelékben)

⁷⁸⁰ Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg. 3. 1777–1778. Correspondances consulaire, Trieste. Lettres officielles écrites par Theodor Batthyany au comte Saint Sauveur, consul de France à Trieste en 1777/1778. fol. 6–7. Batthyány Tivadar levele Saint Sauveur konzulnak, Bécs, 1776. október 26. (Lásd. Függelékben)

olcsó munkaerővel, egy órányira a kikötőtől jelentős versenyelőnybe kerül majd a konkurenciával szemben.⁷⁸¹ Egy kis kellemetlenség miatt, ami az egyik idős alkalmazott miatt történt, a konzul elnézését kéri a, mivel az idős alkalmazott figyelmetlensége miatt az árumintaként küldött, porcelánedényt csak ezzel az utóbbi levéllel tudja küldeni.⁷⁸²

Ezután, egy pár héttel később, Batthyány is elutasító hangú levelet küld a konzulnak egy válaszlevelében, amiben a példákkal támasztja alá, hogy mennyivel prosperálóbb, egy kikötő számára, ha nem csupán egy nemzet monopóliuma az ott folyó kereskedelem.⁷⁸³ Mindazonáltal a franciákat „természetes szövetségesüknek”, Angliát és Hollandiát ellenfélnek tekinti és a megoldás az lenne, ha a franciák növelnék a kivitelt Fiumén keresztül, cserébe tőlük vásárolhatnák a kávé, az indigót, a cukrot a „mind nagyobb kölesönösség” érdekében. Batthyány természetesen saját portékáit ajánlja megvételre, nürnbergi árut, fát hajó építéshez, és „húst lábon”, azaz élő állatot. Végül felajánlja, hogy közbenjár a konzul érdekében, a fiumei kormányzónál, aki gyakorta érintkezik levélben a királynővel és igyekszik a kereskedelmi forgalom élénkítésére vonatkozó ötletet protezsálni.⁷⁸⁴ Mivel Mária Terézia gyakran vált levelet a francia királynéval (Marie-Antoinette-tel) és a Francia királyság és Habsburg Monarchia érdekei egy irányba mutatnak, várható fellendülés e téren Batthyány reményei szerint. Majd hosszan beszámol azokról kereskedelmi forgalmat érintő folyószabályozási és infrastruktúra-fejlesztési tervekről és munkálatokról, amik a térség gazdasági vérkeringésbe való bekapcsolására történtek birtokain.⁷⁸⁵

Saint Sauveur az 1777-es évek elején értesíti feletteseit a Batthyányval történt levelezés eredményéről és a bécsi udvartól kapott válaszról, amiben bátorítják a konzult meglátásainak, tapasztalatainak megosztására az udvar kereskedelmi minisztereivel, de ugyanakkor az előterjesztését, amiben ún. kapitulációt, kereskedelmi privilégiumokat terjesztene ki Franciaország Fiume kikötőjére, nem adhatja elő.⁷⁸⁶ Batthyány próbálkozik, hogy majd ő személyesen veszi kezébe a dolgot, üti a vasat bátyjánál a hercegprímásnál és a Magyar Királyi Kan-

⁷⁸¹ Uo.

⁷⁸² Azt, hogy ez a tárgy hol készülhetett, Kisbéren vagy egy megmaradt korábbi darab a bécsi próbálkozásból nem világos. (Lásd fentebb)

⁷⁸³ Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg. 3. 1777–1778. Correspondances consulaires, Trieste. Lettres officielles écrites par Theodor Batthyany au comte Saint Sauveur, consul de France à Trieste en 1777/1778. fol. 8–9. Batthyány Tivadar levele Saint Sauveur konzulnak, Bécs, 1776. november 7. (Lásd. Függelékben)

⁷⁸⁴ Uo.

⁷⁸⁵ Uo.

⁷⁸⁶ Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg. 3. 1777–1778. Correspondances consulaires, Trieste. fol. 13. Saint Sauveur konzul ismeretlen személynek írott levele, Trieszt, 1777. március 10

cellárián is puhatolózik a franciákkal kialakítandó kapcsolatot illetően.⁷⁸⁷ Később maga terjeszti József császár elé az ügyet, de az akkor még társuralkodóként funkcionáló József csak annyit válaszol, hogy minden nemzetet egyenlő módon kell elbírálni, és ha most a franciák történetesen a barátaink is, ha a dolgok másképp alakulnak mihez kezdünk egy kizárólagos szerződéssel.⁷⁸⁸ Végül a Magyar Királyi Kancelláriáról is csak annyi választ kap, a kereskedelmi kapcsolatok kiépítése fontos és nemes cél, de várjon amíg Fiume elszakadása az osztrák tengerparttól (*Litorale Austriche*) és a Magyar Koronához való kapcsolása végbemegy teljesen, addig nincs is miről beszélni.

Batthyány bizonyára mérlegre tette a franciák kereskedelmi potenciálját, tőkerejét, és látván, ha érdekeltté válnak – akár kereskedelmi előnyök révén is – olyan fejlesztésekre „nyitják meg a pénztárcáikat”, amikre a sem a magyar mágnások, sem az udvar nem áldozna. Éppen ezért invitálja a konzult, hogy jöjjön el hozzá az ozályi kastélyába, ahol már a Kulpa Károlyvárosig hajózható. Kéri, hogy jöjjön el hozzá és nézze meg keményfa hajóit, amikkel a Kulpán, a Száván, és a Dunán keresztül szállítja áruit Bécsbe. Ajánlja továbbá, hogy egy együtt nézzék meg egy könyvét, Duhamel faszállításról, fa konzerválásról és a fák tartósságáról szóló művet és akkor beavatja a őt a horvát területek kereskedelemben folyóvízen történő bekapcsolásának terveibe.⁷⁸⁹

---

⁷⁸⁷ Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg. 3. 1777–1778. Correspondances consulaire, Trieste. fol. 65. Batthyány Tivadar levele Saint Sauveur konzulnak, hely, dátum nélkül.

⁷⁸⁸ Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg. 3. 1777–1778. Correspondances consulaire, Trieste fol. 67. Batthyány Tivadar levele Saint Sauveur konzulnak, Bécs 1777. január 15.

⁷⁸⁹ Duhamel du Monceau, H.L.: Du transport de la conservation et de la force des bois. Paris, 1767. Batthyány könyvtárában megvolt a könyv, lásd erre. Endrei 1995. 19.

6.2. Vízépítés és hajózási vállalatai, a horvátországi birtokok: Ozály, Bród, Grobnik uradalmak

6.2.1. Csatornarendszerek és vízi közlekedés Nyugat-Európában és Magyarországon

Fernand Braudel Paul Valery-re hivatkozva írja, hogy „Napoleon ugyanolyan lassan közlekedik, mint Julius Caesar.”⁷⁹⁰ Ennek az állításnak az igazsága könnyen belátható, ha figyelembe vesszük, hogy a vasúti közlekedés és gőzhajózás elterjedéséig gyökeres technológiai változás nem történt a közlekedés viszonyaiban: alapvetően természeti erőforrásokra, és izomerőre támaszkodott. A minden időjárási körülmények között használható, kövezett országutak építése sem történt meg olyan ütemben, ami kívánatos lett volna a távolsági kereskedelem szempontjait figyelembe véve. „A közlekedés könnyűsége első kívánalma minden kereskedelemnek.” – írja Berzeviczy Gergely 1797-ben, kiegészítve ezt azzal, hogy azon pár kövezett kereskedelmi úton kívül, amik főként a Dunántúlon, az alsó-magyarországi bányavárosok közt, valamint az Adriai-tengerpart mellett megépültek, legtöbb utunk töltetlen, kövezetlen, állandó hidakkal nem rendelkeznek. A fuvarozás olyan nehézségekbe ütközik, hogy gyakran az útmenti csárdákban kell hagyni az árut, az igavonó állatok elhullanak az utakon való előrehaladás nehézségeitől.⁷⁹¹

Ausztria és a Magyarország gazdasági innovációban érdekelt nemessége és értelmisége szamarára mintaadó országok: Hollandia, Franciaország és Anglia a 18. század második felére már kiterjedt áru- és személyforgalmat bonyolító csatornahálózattal rendelkeztek és lassan ez vált jellemzővé a nagy vetélytárs Poroszország esetén is. Hollandiában a 17. század óta foglalkoztak csatorna és vontatóút építéssel, melyek a tengeri összeköttetésen túl a belföldi provinciák személy- és teherforgalmát is biztosították.⁷⁹² Az 1681-ben megnyitott, Pierre-Paul Riquer (1609–1680) által épített 240 km-es Canal du Midi, mely a Földközi-tengert és az Atlanti-óceánt köti össze, II. Józsefet is lenyűgözte: „Toulouseban voltam, azután megnéztem legnevezetesebb részeit azon híres csatornának, mely összeköti a két tengert. Ideájára nézve

⁷⁹⁰ Braudel, Fernand: *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen: anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század*, I. kötet, Budapest, Gutta Kiadó, 2004, 431–432.

⁷⁹¹ Berzeviczy Gergely: *De comercio et industria Hungariae*, Lócse, 1797, Magyar fordításban: Gaál Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*, Budapest, Politzer Zsigmond és fia, 1902, 207.

⁷⁹² de Vries, Jan: *Barges and Capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy (1632–1839)*, Utrecht, HES Studia Historica, 1981.

páratlan és kivételre nézve valóban megtekintésre és bámulásra méltó.”⁷⁹³ Angliában az ipari forradalom nyersanyag és késztermék-szállítási igénye teremtette meg azokat az egyfajta hajótípusra (*narrowboat*) standardizált, lovas vontatásra optimalizált vontatóutakkal épült hajózócsatornákat és vízi utakat, mint például a Worsley-csatorna, mely 1761-től látta el feladatát. Ezt a Francis Egerton herceg által épített csatornát tekinthetjük a „nagy csatornaépítési láz” kezdetének a szigetország tekintetében.⁷⁹⁴ Poroszország szintén kiterjedt csatornahálózattal és jó vízi utakkal rendelkezett, melyeken akár – az Oderát és mellékfolyóit érve itt – a Balti-tenger is elérhető lett volna Ausztria és Magyarország áru számára, ha okosabb gazdaságpolitikát folytatott volna Bécs és a kölcsönösen kedvező kereskedelmi kapcsolatokra nyitottabb lett volna. Batthyány több alkalommal kitér erre *Widerlegung* című röpiratában, és kárhoztatja azt az elhibázott gazdaságpolitikát, mely nem a kölcsönös előnyökre épít a poroszokkal:

„Sőt a porosz területek felé, és ezeken keresztül az Odera-folyón, azután pedig a messzi északra vezető szép porosz víziutakon egy dolgához jobban értő állami vezetés egy olyan gyümölcsöző magyar és osztrák borkereskedelmet mozdíthatna elő, amelynek minden irányú haszna bámulatos nagyságú lenne, amelyet épp úgy csodálhatnánk, mint azt, hogy mekkora volt az a felfoghatatlan vakság, amely ezeket a lehetőségeket nem volt képes meglátni és megérteni... Ezért múlik most rendkívül sok azon, hogy az országgyűlésen (1790/91) összegyűlt rendek ebben a pontban szilárdan foglaljanak állást, tehát hogy a porosz és a lengyel király nyisson utat a magyar és osztrák borkereskedelemnek, hogy az, amennyire lehet, vízi úton és részben szárazföldön megindulhasson. Ezzel együtt kellene megszüntetni a csehországi szövetkiviteli tilalmat is, amiért cserébe a porosz király a magyar borra behozatali tilalmat rendelt el, és ez most azért is könnyen megtörténhetne, mivel a sok munkába állított szövőgép a cseh takácsoknál már bőséges olcsó szövetet termel. A belföldi lenkereskedelem és piac a cseh takácsok számára, jóllehet úgyszólván biztosítva marad, nem úgy a külkereskedelem, mely a mondott feloldás híján nehézségekkel küzd, miután a vízi úton való szállítás a külföld önkényén múlik, szárazföldön pedig nagyon hosszú út vezet Triesztig. Viszont a poroszokkal megegyezve, és az ő vízi útjaikat használva éppen olyan könnyű és kiterjedt út

⁷⁹³ II. József levele Lipóthoz, idézi Marczali: *Magyarország története*, 415.

⁷⁹⁴ Kaposi Zoltán: Anglia közlekedési rendszerének átalakulása (1750–1850), *Közlekedéstudományi Szemle*, 48. évfolyam, 1998/5, 191.

nyílna meg a cseh vászonnak, ahogy a magyar és osztrák borkereskedelemnek, mégpedig ez is a poroszokkal való nyereségmegosztás mellett.”⁷⁹⁵

Poroszországban számos hajózható csatorna épült a 18. században. Az Elbának és az Oderának már 1750-re többszörös összeköttetése volt. E csatornák építése összefüggött a mo-csaras területek lecsapolásának terveivel, az Odera árterein pangóvízként megmaradó felesleg elvezetésével. 1746-ban indultak meg ezek a munkák, a földmunkák végzése elsősorban a hadsereg egyes alakulataira hárult.⁷⁹⁶ Batthyány Tivadar maga is rendelkezett irodalmi forrá-sokkal e porosz vízi úthálózatot illetően, a témában való jártasságát többek között olyan útle-írásokból merítette mint: Johann Bernoulli: *Voyages, de Brandebourg, Poméranie, Prusse, Courlande, Russie et Pologne* és Friedrich Buchwald: *Oeconomische und Statistische Reise durch Meklenburg, Pommern, Brandenburg und Holstein*, illetve Johann Friedrich Karl Grimm: *Bemerkungen eines Reisenden durch die königlichen preußischen Staaten in Brie- fen*.⁷⁹⁷ A *Widerlegung* című iratában folyamatosan ostromozza II. József, általa elhibázottnak tartott infrastruktúra-fejlesztési politikáját, és a horvátországi Kulpa folyó hajózhatóvá tételét propagálja bródi birtokáig. A munkálatokat ő is a hadsereg határőrizetre oda vezényelt és a katonai határőrvidéken megtelepített katonai egységek munkába állításával gondolja elvégez- tetni.⁷⁹⁸

6.2.2. A Kulpa szabályozásának terve, Ozály, Bród, Grobnik uradalmak

A gróf a fentebb bemutatott bányászati és manufaktúra-üzemeltető tevékenységén túl folyószabályozási munkálatokba is fogott horvátországi birtokai közelében, hogy a Kulpa folyón hajózható csatornát építsen. A partmenti vontatóutak karbantartása mellett gondot je- lentett a hajózó utak rendezetlensége. A vízben hagyott hajómalom-cölöpök, amelyek a me- derben maradtak, miután a malmot elvontatták, és amelyek gyakorta ütöttek léket magasabb

⁷⁹⁵ Batthyány 1790. (Függelék 274–275.)

⁷⁹⁶ Ifj. Barta János: *A felvilágosult abszolútizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-Monarchiában*. Budepest, Akadémiai Kiadó. 1982. 155.

⁷⁹⁷ Johann Bernoulli: *Voyages, de Brandebourg, Poméranie, Prusse, Courlande, Russie et Pologne*. Tome Premier. Voyage de Berlin a Danzig. Description de cette ville et des curiosités qu'elle renferme. Varsovie, Michel Gröll; Dresde, Léopol, 1782. MTAK, Utaz.O.584. *Oeconomische und Statistische Reise durch Meklenburg, Pommern, Brandenburg und Holstein*. ... Kopenhagen, C. G. Proft, 1786. MTAK, Utaz.O.611. Johann Friedrich Karl Grimm: *Bemerkungen eines Reisenden durch die königlichen preußischen Staaten in Briefen*. Erster Theil. Altenburg, Richter, 1779. Utaz.O.623/1-3.; *Reise von Wien über Prag, Dresden, und durch einen Theil der Lau- sitz nach Berlin und Potsdam*. Leipzig, K. F. Schneider, 1787. MTAK Utaz.O.620.

⁷⁹⁸ Batthyány 1790. (Függelék 292–293.)

vízállás esetén az arra haladó hajók fenekén, és számos egyéb a mederben elhelyezkedő tereptárgy: sziklák, kivágott fa, homokzátany nehezítették a közlekedést. Ezeknek az akadályoknak az eltávolítására több megoldás létezett, a Helytartótanácsi Levéltár Tervtárában maradtak fenn olyan tervek, melyek eme nagyméretű, hajózást gátló tényezők felszámolására készültek. Bevetettek ún. állati erővel húzott vízi gereblyét homokpadok széttolására, eltérő erőátviteli megoldásokkal operáló, de alapvetően emberi izomerőre támaszkodó emelőket, fogókat, vízi-fűrészeket (13.,14. ábra). Probléma volt a hajóvontatóutak hiánya, és az, hogy a vízhasználati szokásokat jogszabályok nem korlátozták, illetve azokat nem tartották és tartatták be. Habár történtek kísérletek a hajózás szabályozására, ezek a folyóvizeinken tapasztalható rendellenességeket nem volt képesek megnyugtatóan rendezni. 1751-ben Mária Terézia dekrétumot adott ki, mely lehetővé tette az illetékmentes közlekedést a Dunán tutajok és hajók számára, eltörölve ezzel számos Duna menti város vámszedőjogát, előírta továbbá a folyókon szélteben elhelyezett, hajózást gátló hajómalmokra vonatkozó rendtartást, azok lehetőség szerinti fokokra történő telepítését. 1765-ben elrendelte a Garam folyó hajózhatóvá tételét, és 1770-ben rendeletet adott ki a dunai hajózásról.⁷⁹⁹ Az utóbbi szabályozta a hajózás biztonságát, a hajóvezetők részére jelentési kötelezettséget írt elő minden hajózást akadályozó tényezőről. A kikötők kotrása és rendben tartása a partmenti városok, uradalmak feladata lett, naplózni kellett azok forgalmát. A hajóvontató utak fenntartása szintén a város, illetve birtokos felelőssége lett, s ezeket a partmenti utakat folyamatosan karban kellett tartani, hiszen a bokrok benőhettek, az árvizek gyakorta megrongálták. A vontatóutak mellett a hajóvontató lovak számára patkolási lehetőség kialakítása is az ő feladatukká vált.⁸⁰⁰ A legváltozatosabb kezelésben álló – olykor vármegyei vagy városi, olykor magánföldesúri kézben lévő – kikötők és utak karbantartását e rendelkezéseket figyelmen kívül hagyva gyakorta elhanyagolták, főképp miután a vámszedés jogát elvették. Jó példa erre Batthyány Tivadar azon 1781-ben kelt levele, mely a Dráván történt part menti szabályszegésről számol be:

Az a véleményem, hogy a Száva és a Kulpa már fel van mérve hajóközlekedés céljából, de a Dráva csak Mihalovicsig, Verovitz de Pejacsevics⁸⁰¹ birtokának határáig, ahol e birtok mentén végig, bármilyen szabály és szigorú tilalom ellenére, az összes fatörzset a Dráva szélére hajítják elrontva [így a közlekedést]. A folyó nem olyan,

⁷⁹⁹ Frisnyák Zsuzsa: *A magyarországi közlekedés krónikája 1750-2000*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2001. 5.

⁸⁰⁰ Kropatschek 1785. 118–121.

⁸⁰¹ Verőce vármegye – Pejacsevics birtok, Mária Terézia 1772-ben verőcei grófi előnevet adományozta Pejacsevics Antal és Károly grófoknak. Lásd erre: Hárs József: *A gróf és a szegények: Verőcei gróf Pejacsevics Károly (1745-1815) végrendelete*, 2006. 77.

mint régebben, hanem szándékosan épített duzzasztások és víztározók, túlcsordulások és láthatatlan szigetek [vannak rajta]. Úgy tartják, hogy a gróf az áradás ellen emel gátakat. Nincs más csak osztatlan panasz az okozott dolgok miatt, és amiatt kérnek segítséget, hogy magasan tartsák a valpói uradalom fáinak értékét, vagy hogy megakadályozzák, hogy az értéke sokat essen a verőcei faanyag konkurenciája miatt. Végül, ha a császár elé kerül ez a cselekedet, tudjuk, mi lesz ennek az eredménye.⁸⁰²

Annak ellenére, hogy térségünkben a hajózás az esetleges nyári alacsony vízállás, illetve a téli fagyok miatt nemcsak a kisebb vízhozamú folyókon, de még a Dunán is időszakos⁸⁰³, a vízi szállítmányozás olyan előnyöket rejtett magában, hogy érdemesnek látszott a belvízi hajózó utak fenntartása, – kereskedelempolitikai célokat szem előtt tartva – fejlesztése. Magyarországról mind több gabonát és agrárterméket szállítottak Bécsbe és Csehországba, a délvidéki területek katonai-logisztikai elérése, valamint Trieszt és Fiume vízi úton történő megközelítése kulcsfontosságú kérdéssé vált.

Batthyányt fiatal korától lenyűgözték a vízi közlekedési eszközök, számos levelében megjelennek a nyugat-európai hajózó csatornák magyar földön való kiépítésének tervei.⁸⁰⁴ Batthyány könyvtáraiban megtalálhatóak voltak a legkorszerűbb hidraulikai és vízepítéssel foglalkozó művek, mellett olyan kiadványok is melyek az európai közlekedési lehetőségekre adtak kitekintést elsősorban a belvízi közlekedésre vonatkozólag érdemes említésre melyek legalábbis intellektuális alapként szolgáltak az elvégzendő munkákhoz. Az Európában kiépített vízi utakról, hajózható csatornákról, melyek meghatározó példaként lebegtek szeme előtt, és melyek gazdasági hasznára a *Widerlegung*ban is többször kitér, a birtokában levő földrajzi és útleíró irodalomban olvashatott. Az 1777-1784 között épült, az Északi és a Balti-tengert összekötő Eider hajózó csatornáról és annak gazdasági lehetőségeiről Cramer könyvecskéjéből,⁸⁰⁵ és további északnyugat-európa és orosz közlekedési viszonyokról értesülhetett, amennyiben forgatta Joseph Marshall 4 kötetes úti beszámolóját.⁸⁰⁶

1774-ben ozályi birtokára utazott, hogy folytassa azokat a vízrendezési munkálatokat, melyek Ozály-környéki birtokait (Ozály, Bród, Grobnik) és a Fiume közti folyószakaszt

⁸⁰² Valpó és Verőce két szomszédos uradalom egymásnak konkurenciái lehettek, ami a faszállítást illeti.

⁸⁰³ Erdősi Ferenc: *Kelet-Európa országainak vízi közlekedése*, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2008, 15.

⁸⁰⁴ MNL OL P 1314 Nr. 66.666. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefhez, Bécs, 1783. december. 11.

⁸⁰⁵ Cramer, Friedrich Ernst: *Ueber die Vereinigung der Ost und West See, durch Grabung eines schiffbaren Canales in dem Herzogthume Schleswig*, von F. E. C. Odense, Chr. Iversen 1781. MTAK Földr.O.316.

⁸⁰⁶ Marshall, Joseph: *Joseph Marshall's Esq. Reisen durch Holland, Flandern, Deutschland, Dänemark, Schweden, Rußland, Pohlen und Preußen in den Jahren 1768, 1769 und 1770*. 1-4. MTAK Utaz.O.616/1-4.

szándékoztak összekötni vízi úton, megteremtve a lehetőséget a megtermelt áruk tengeri kijuttatására, és a tengermellék közvetítő kereskedelmében megjelenő iparcikkek behozatalára. Az egyes uradalmak termelési sajátosságairól a fennmaradt birtoktérképek adhatnak jó képet, melyeken jól azonosíthatóak a kiterjedt erdőségek, és mezőgazdasági művelésbe vett földterületek, melyek ezeknek az uradalmaknak a fő bevételi forrásai voltak (20. ábra). Ezentúl, 1774-ben beszámol testvérének egy örömhírről, miszerint egy kiváló minőségű vasbányát talált ozályi birtokán.⁸⁰⁷ Az uradalmak elhelyezkedése a Kulpa vonalát követi, Grobник pedig közvetlen szomszédságban áll Fiumével, és Észak-Keletről határos Bróddal, mely területileg nagyobb és több falvat és földművelésre alkalmas területet is tartalmaz. Ennek a tervezett csatornának a végpontját jelentené, ahonnan már tengelyen folytatná az útját az áru Batthyány és a környezetében álló vízügyi szakemberek elképzelése szerint.

Magát a birtokot 1766-ban vásárolta a Francesco de Paula Vilana Perlastól, aki a Temesi Bánság (*Landesadministration zu Temesvár*) adminisztratív vezetője volt 1753–1768 között, azonban idejét javarészt Bécsben töltötte, így alkalma nyílt üzleti ügyeit intézni.⁸⁰⁸ Magát a birtokegyüttest 1725-ben kapta meg az idősebb Perlas gróf, aki akkoriban a spanyol tanács titkára volt, a neki beígért Rákóczi-javak helyett kapta meg a már akkor is együtt kezelt Bród, Ozály s Grobник birtokokat.⁸⁰⁹ 1771-ben 25.000 forint adósságot tábláznak be erre a birtoktestre, amivel adósa marad Perlas grófnak Batthyány Tivadar, azonban ebből a dokumentumból kiderül, hogy 1766 óta volt a tulajdonába:

Mi, Zágráb vármegye főpapjainak, báróinak, mágnásainak és nemeseinek közgyűlése ezen oklevél erejénél fogva tudatjuk mindenkivel, akit illet, hogy amikor az elmúlt évben július hónap 8-án és az azt követő napokon Zágráb szabad királyi városban, tudniillik közgyűlésünk megtartásának szokásos helyén általános közgyűlést tartottunk, hogy megtárgyaljuk a legfelsőbb királyi szolgálatot és a közjót érintő ügyeket, akkor nyilvánosan felolvastunk két, 1766. Január 1-jén a bécsi császári-királyi letéti pénztár hiteles pecsétjével kiállított kötelezvényt, amelyek közül az egyik 10.000 forintról szól, a másik pedig 15.000 forintról, amelyekkel a nagyméltóságú gróf Batthyányi Tivadar úr a nagyméltóságú gróf Perlasz Ferenc úrnak adósa marad évente fizetendő hat százalék törvényes kamatért cserébe Ozály, Bród és Grobник birtokok

⁸⁰⁷ MNL OL P 1314 Nr. 66.621. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefhez, Ozály, 1774. augusztus 16.

⁸⁰⁸ Kulcsár Krisztina: Címeradományozás a visszacsatolt bánsági vármegyék számára, *Turul*, 85. kötet, 2012, 3. füzet, 105–110, 107. 1768-as nyugdíjazása is emiatt történt, mivel a hivatalát nem látta el hatékonyan.

⁸⁰⁹ Marczali Henrik: *Magyarország története 8. Magyarország története III. Károlytól a Bécsi Congressusig (1711–1815)*, Budapest, Athenaeum, 1898, 93.

megszerzésének időpontjától kezdve, és ezeket az adósságokat betábláztuk és nyilvános jegyzőkönyvünkbe feljegyeztük.

A fenti módon levezetett adósságok jegyzőkönyvezésének megtörténtéről kiadtuk jelen bizonyáglevelünket hiteles pecsétünkkel megerősítve.

Kelt: Zágrábban az 1771. Évben augusztus 28-án.

pecsét helye

Eloolvastam és kiadtam: Milloss József, nemes Zágráb vármegye esküdt főjegyzője s.k.⁸¹⁰

Az adóság természete és oka nem világos, de annyi bizonyos, hogy nemcsak a horvátországi birtokok adásvétele kötötte össze Perlast és Batthyányt, hanem egy közös kereskedelmi társaság, az 1724-ben alapított Temesvári Kereskedelmi Társaság (*Temeswarer Handlungs Compagnie*) utódjaként 1766-ban létrehozott Temesvár–Trieszti Kereskedelmi Társaságban (*Temeswar-Triest Handlungs Compagnie*) betöltött tagság.⁸¹¹ A társaságok célja az 1760-as években alapvetően az volt, hogy a Bánság agrártermékei a Béga–Duna–Száva–Kulpa vízi útvonalon az adriai kikötőkhöz eljussanak, és hogy onnan levantei árut hozzanak vissza a társaság hajói. A vállalkozás terve találkozott a bécsi kormányzat támogatásával: jelentős könnyítéseket kaptak, ami az exportvámot illeti, 1762-től pedig a társaság öt évre teljes vámmenteséget kapott a Száván és Kulpán szállított árura. A királynő szerződésben vállalta, hogy a Kulpa–Száva vízi utat kiépíti, a szállítást megszervezteti a Károlyváros–Fiume úton, valamint, hogy a Tisza és a Béga mellett magtárakat állíttat fel, melyek állapotáért a társaság köteles jótállni. Az olcsó beszerzésről is gondoskodott a bécsi udvar: rendelet tiltotta ezután, hogy a házaló görög és zsidó kereskedők a parasztoktól a viaszt összevásárolják, a hetivásáron pedig elővételi jogot adott az új társaságnak.⁸¹² Biztosítékot kapott a társaság afelől is, hogy a kamarai birtokok gabonáját felvásárolhatja mérőnként 30 krajcárért, 30.000 mérőig, illetve többre is van mód, ha a termés engedi.⁸¹³ A kedvezményekért cserébe a társaság állami ellenőrzés alá került, igazgatósága legnagyobb részt a bánsági adminisztráció tagjaiból került ki, elnöke Perlas gróf lett. A társaság 1763-ra a csőd közelébe került a rosszul intézett beszerzések, a slendrián könyvelés, és a hozzá nem értő adminisztratív személyzet miatt, azonban

⁸¹⁰ MNL OL P 1320 5.d. s. fol. 61.

⁸¹¹ Eckhart 1922. 227–241, Karolovszky Endre: A Temesvári Kereskedelmi Társaság alapítólevelei 1723-1725-ből, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 4. évfolyam 1897. 446–463.

⁸¹² Eckhart 1922, 230.

⁸¹³ Uo. 230.

egy olasz területeken bekövetkezett rossz termésű év miatt a társaság több, mint kétszeres áron értékesíteni tudta, az amúgy versenyképtelen kevert minőségű gabonáját.⁸¹⁴

Az elkövetkező években ipari-kereskedelmi fejlesztésekbe fogott a vállalat és ehhez a központját a tengerpartra helyezte át. Az új beruházásokhoz és a költözéshez alaptőkeemelésre volt szükség, ezért vállalkozó szellemű befektetőket kerestek, akik kormánytámogatással 1766-ban egy tőkeerős új társaságot hoztak létre, Temesvár–Trieszti Kereskedelmi Társaság néven, mely a régi cég terheit és követeléseit átvette.⁸¹⁵ Az alaptőke 600 darab 1000 forint névértékű részvényből állott, melyből 87 darabot a kincstár vett át az eddigi támogatás fejében, és új részvényesek is beléptek, így báró Borié államtanácsos (1719–1793), Friedrich Arnold Weitenhüller fiumei cukorgyáros, és az épp ebben az évben horvátországi birtokokat vásárló, és hajóépítő vállalkozásokba fogó magyar arisztokrata Batthyány Tivadar.⁸¹⁶ Az új társaság megkapta a régi privilégiumait 12 évre, amelyekhez még a törökországi eredetű áruk behozatalánál is kedvezményes elbánásban részesült, mint a török alattvalók. Bécsben bizonyára azt remélték, hogy ezzel a társasággal sikerülhet, a balkáni és a levantei kereskedők túlsúlyát visszaszorítani. A társaság továbbra is szakszerűtlenül működött tovább és lassú agóniába esett, a részvényesek, akik tudtak kiszálltak, és a társaságot az 1770-es évek közepén felszámolták.

Mindazonáltal ahogy a fent említett kereskedelmi társaság privilégiumaiból és támogatásaiból kitűnik, a gazdasági szempontból egységesülő Habsburg Birodalom infrastruktúrafejlesztési szándékaival találkoztak a perifériák gazdasági térszerkezetének javítására irányuló tervek, és támogatásban részesültek az infrastruktúrafejlesztési programok. A „balkáni” csatornaterveknek kiemelt jelentőséget tulajdonítottak gazdaságkormányzati döntéshozói, mivel a gazdasági szempontból egyre fontosabbá váló Közép-Duna-medence és az Adria összekötésében kulcsfontosságúak voltak. Minthogy a fellendülő gabonakereskedelem és agrárcikk-export növekvő szállítási kapacitásokat igényeltek, a tizennyolcadik század második felétől egyre-másra láttak napvilágot azok a tervezetek, és a központi pénzügyi kormányzati szervek számára készült beszámolók, melyek a Délvidék kereskedelmi-infrastrukturális fejlesztését hajózóutak kialakításával igyekeztek elérni. Szapáry János (1757–1815), Fiume kormányzója *Der unthätige Reichthum Hungarns* című írásában, így értékeli a tájegység lehetőségeit:

---

⁸¹⁴ Uo. 233.

⁸¹⁵ Halm, Hans:

⁸¹⁶ Eckhart 1922. 235.

Varasd, Kőrös és Zágráb megyék, inkább termékeny halmokkal, mint síksággal vannak ellátva; éghajlatuk éppen olyan jó, talajuk ugyan olyan jól termő, mint Szlavóniáé vagy a bánóságé, azonban szűk a piac, és ez a földművelés javulását gátolja. Ezen csak úgy lehetne segíteni, ha az a folyó, mely Kőrös megyén keresztül, a Dráva vize alatt a Szávába ömlik, hajózhatóvá tétetnék s a Kulpától Koszteniczaig a Szávába egy csatorna hozatnék, a Kulpa vizét pedig Ozályig hajódússá tennék. Mivel azonban a kiálló sziklák miatt egy negyedóra távolságra éppen nem hajózható: vagy egy új csatornán kellene a vizet visszaduzzasztani és az álló folyam mellett vezetni, vagy falut a víz mellé telepíteni, hogy a falubeliek a hajón érkező s a folyón tovább nem szállítható árukat áthordanák odáig, ahol ismét hajók állnak készen. Így tetszés szerint, vízen vagy szárazon lehetne közlekedni egész Bródig (Delnicza felett), ahonnan az áruk, az újonnan kezdett kocsúton egy nap alatt Fiúmében vagy Buccariban lehetnének.⁸¹⁷

Batthyány Tivadar bátyjának, Józsefnek beszámol erről Bécsben kelt 1774-es április 5-ei levelében:

... a gyermekeimet igencsak megviselte a bőjt egészségileg, minek következtében a feleségemnek nincs nagy bizalma az útrakeléshez mindenféle ingóságaival, pedig hamarosan Ozályba kell mennem befejezni a félbehagyott csatornát a Kulpán. A császárné igen sürgető, jobban, mint valaha az ilyen fajta munkálatok tekintetében, és bosszankodik, hogy más nemzetek felülmúlnak minket közlekedési utak és lehetőségek tekintetében.⁸¹⁸

Ezekben a munkálatokban minden bizonnyal Jacques Accarias de Sérionne nevű gazdasági és mérnöki tudományokban is jártas, 1774-ig a gróf alkalmazásában álló intézőjére támaszkodott, de több más hidraulikában és vízépítésben jártas személyt ismert.⁸¹⁹ Egy latinul írt ajánlólevélben egy Passegio nevű mérnököt ajánl:

Nagyméltóságú, méltóságos és főtisztelendő gróf és érsek úr, kedves bátyám uram!

⁸¹⁷ Szapáry János: *Der unthätige Reichtum Hungarns wie zu gebrauchen...*, Magyar fordításban: Székely József: *Magyarország meddő gazdaságának hogy lehetne hasznát venni: az osztrák és magyar tengerpart történelmi és természeti rövid rajzával*, Budapest, Fanda Nyomda, 1878, 25.

⁸¹⁸ MNL OL P 1314 Nr. 66.628. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs, 1774. április 5.

⁸¹⁹ Serionne egy projektumot készített a Kulpa szabályozásával kapcsolatban, az anyagi finanszírozás pedig a grófon keresztül az udvartól származott. Littor. Commerc. 5463. fasc. A „De la Hongrie” című fejezetben ez áll: „Pour établir le Commerce des Productions de la Hongrie, on doit donner sa première attention a trois Rivières, La Save, La Drave et La Culpa, dont la Navigation en les remontant, les approche assés de Trieste et de Fiume, pour en rendre l'Exportation avantageuse, si on ajoute quelques soins aux routes où doit finir cette Navigation” lásd: Szerző nélkül: Egy 1770 évi francia emlékirat Magyarország földműveléséről. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, Budapest, 5. (1898) 320–340.

Ismeretes, hogy jelen levél felmutatója, név szerint Passegio, kiszolgált őrnagy, Velence és Lengyelország tartományokban földmérési és igen hasznos hidraulikai tevékenységével és igen ügyes gépeivel, de leginkább a tavak lecsapolásával hírnevet szerzett magának. Ezért őt, amennyiben az ő munkáját akár bátyám uram, akár hazánk mágnásai közül más hasznosítani tudja valamilyen hasznos dologra, buzgón ajánlom jóindulatába, testvéri őszinteséggel maradva.⁸²⁰

Ahogy már a Josef Walcher-féle Duna-bejárás kapcsán szó volt róla, a folyószabályozási és a hajózást megkönnyítő munkálatok alatt még nem a reformkor után kibontakozó és a 19. század folyamán megvalósuló nagyívű árvízszabályozási munkákat kell érteni; jelen esetben a mederben a hajózást akadályozó sziklák robbantással történő szétzúzása, farönkök kiemelése, homokzátonyok széttolása, valamint hajóvontatóutak rekonstrukciós munkálatai szerepelhetett a tervek közt. A Kulpára vonatkozóan ilyen aprólékos leírást nem találtunk eddig, azonban egy másik típusú forráscsoport, a Kulpára vonatkozó vízrajzi térképek kiemelkedő aprólékossággal mutatják be a Kulpán történő vízi közlekedést akadályozó tényezőket, a felvételen elhelyezett leírásban azok orvoslására tesznek javaslatot (21. ábra). Ez irányú térképvázlatokból többet is találhatunk a Helytartótanács Tervtárában, melyeknek java része az *Acta secundum referentes* Batthyánykra, és Ballassákra vonatkozó iratai közül kerületek kiemelésre. A 1770-1780-as évekre 41 kéziratos térképet számoltunk össze, java részük Johan Becker mérnök munkái. A felmérések minden bizonnyal Batthyány Tivadar megbízásából készültek, amit alátamasztani látszik egy, a gróf birtokában lévő birtokról, Ozályról készült térkép, mely szintén Johann Becker munkája (22. ábra).⁸²¹ Érdemes idézni Skerlecz Miklóst, aki kissé rálátást enged milyen munkákat végeztek Batthyányék:

Azt is tervezték ismételtén, hogy a Kulpát Károlyvárostól Bródig, vízesések (zsilipek) segítségével hajózhatóvá tegyék. Batthyány Tivadar gróf e munkában elől akart járni azzal, hogy először is megkísérelte Ozály mellett a vízből kiemelkedő sziklákat puskaporral szétrobbantani, azután a folyót mesterséges partok közé szorítva, bizonyára súlyos költségekkel a folyó vízállását emelni. Minthogy azonban a víztömeg nem sokára rá a partokat szétrombolta a többi munka is megakadt.⁸²²

⁸²⁰ Saját fordítás franciából. MNL OL P 1314 Nr. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, 66.993 Bécs, 1773. július 6.

⁸²¹ Példának okáért: A Kulpa a Spanyevec-patak torkolata környéki vízrajzi térképvázlata a hajómalmokkal: S 12 - Div. XVI. - No. 23:26; A Kulpa Lasinja /I. Báni Határőrző Regiment/ melletti szakaszának vízrajzi térképvázlata a hajómalmokkal: S 12 - Div. XVI. - No.16/4/2.

⁸²² Skerlecz 1914. 248. Fordította: Berényi Pál.

A Kulpa Bródig történő szabályozása, melyet Batthyány a *Widerlegunghan* is számos helyen felvetett, nagyobb kihívásnak bizonyult, mint ahogy azt Batthyány és a csatornaépítést szorgalmazó kortársak gondolták. A mintegy 50 km-es szakaszon olyan sziklás mederviszonnyokat kellett volna átalakítani hajózóúttá, mely vállalkozásra nem voltak meg a korszakban azok a hidrotechnikai lehetőségek, melyek pénzügyileg racionálissá tették volna a munkálatok további folytatását. Fest Aladár adatai alapján a munkálatokra eddig felhasznált mintegy fél-millió forint költség sem látszott megtérülni.⁸²³ Emellett, ahogy Vukassovich Fülöp altábornagy a zenggi határvidék építési igazgatója, a későbbi Lujza-út⁸²⁴ tervezője nyilatkozott, a Kulpa téli és a nyári vízállásai sem ideálisak a kiszámítható vízi közlekedés lebonyolítására: télen a fagy miatt nyáron pedig a szárazság és egyéb elemi csapások gátolják a zavartalan hajózást a folyón. Érdekes és közlekedéstörténeti szempontból is figyelemreméltó a Batthyány Tivadar özályi birtokáról készült felvétel, mely a hajóvontató embereket munka közben ábrázolja az amúgy kataszteri felvételnél készült térképen (22. ábra). Bizonyára az itteni birtokán szerzett tapasztalatok is hozzájárultak, ahhoz, hogy egy a folyásiránnyal szemben önállóan, azaz a szél és vontatóerők igénybevétele nélkül is közlekedni képes hajót létrehozzon.

6.3. Batthyány Tivadar hajóépítői vállalkozásai

A folyószabályozással és a tenger melléki kereskedelemben való bekapcsolódásával egy időben jelentkezik hajóépítési vállalkozásának szándéka, s ez volt az az elfoglaltság, mely egész életét végigkísérte, és nevét híressé tette. 1777-ben elkészültek első hajói, melyek kereskedelmi hajóként üzemeltek, és Horvátország és Bécs között közlekedtek.⁸²⁵ 1779-ben kelt levelében arról számol, be, hogy hajóján hozatott építőanyagot a kisbéri birtokon történő templom és árvaház felépítésére. Károlyváros melletti birtokán Ozályban téglaegetője üze-

---

⁸²³ Fest Aladár: Fiume Magyarországhoz való kapcsolásának előzményeiről és hatásairól, *Századok*, 50. évf. 1916/4-5. 248.

⁸²⁴ 1803-1809 között épült műút már kevésbé volt meredek, mint elődei a Via Carolina és a Via Josephina és csak kevésbé, mintegy 8 km-rel volt hosszabb. Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai, Fiume és a magyar-horvát tengerpart (Magyarország vármegyéi és városai, 1897. 296

⁸²⁵ Süß, Eduard: *Streffleur's Oesterreichischer Militärischer Zeitschrift*, Wien, 1885, 26/1 Bund. 8.

melt, illetve horvátországi birtokain jó minőségű épületfákat, szlavón tölgyet lehetett kitermelni.⁸²⁶

Kedves Bátyám,

Miután elindítottam kirakodott hajómat, Komáromból Károlyváros felé, – ezek hozták a szükséges (építőanyagot) az új templomhoz és árvaázhhoz – találkoztam az igazgatóval, a normaiskola és a kápolna vezetőjével és az árvákkal: hatan voltak fele fiú fele lány, holnap pedig útra kelek Hantosról⁸²⁷ Pestre...⁸²⁸

1781-ben a *Magyar Hírmondó* adott hírt az új és méretes Batthyány hajóról, egy rajnai típusú vitorlásról, a *Bucentaurus*ról, mely a Száva vízén szeptember 30-án érkezett Horvátországból, alacsony merülése még a Száván való közlekedésre is alkalmassá tette a korabeli beszámoló szerint.⁸²⁹ A vitorlás hossza 52,27 méter volt, merülése 1,26 m, teherbírása 10.000 hl gabona.⁸³⁰ 1782 júniusában ismét felbukkan a híradásokban a hajó, ekkor pozsonyból indult el Bécs felé árukkal megrakkottan, a méreteire innen következtethetünk:

„Batthyány Tódor Gróf úr Ö Ex. vitorlás hajója, mely Horvátországban Károlyváron felül Ozál nevű helység tályán, ugyan Horváth-országi tölgyfából a Rajna vizén járó hajók módjára építettett e hónapnak 19-dikén Béts mellé ért. Hossza 165 lábnyomnyi és 4 láb-nyomnyira merül a vízbe. A nagy Dunán 16 ezer mérő gabonát, vagy annyi mázsa nehéz portékát bír.”⁸³¹

Bíró József, a Batthyány-hajók jó ismerője, felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy eme hajót a leírás szerint a Rajnán használatos hajók módjára építették, és minden valószínűség szerint Heppe császári hajóépítőmester tervei alapján készültek.⁸³² Ezt a feltevést alátá-

⁸²⁶ Lásd fentebb a téglareplikát. (4. ábra)

⁸²⁷ Kisbérhez tartozó falu, ma: Hánta, Kisbér része. Területén egy enyészetnek indult kastély maradványai még felfedezhetők.

⁸²⁸ Saját fordítás franciából. MNL OL P 1314 Nr. 66.657. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Kisbér, 1779, augusztus 27.

⁸²⁹ *Magyar Hírmondó*, 1781. október 667.

⁸³⁰ Bíró József: Batthyány Tódor hajóépítő és hajózási kísérletei, in: Czére Béla (szerk.): *Közlekedési Múzeum Évkönyve 1. 1896-1971*, Budapest, Közlekedési Dokumentációs Vállalat, 1971, 247.

⁸³¹ *Magyar Hírmondó*: 1782. június 26. 385.

⁸³² Johann Mathias Heppe, az első állami hajóépítő telep vezetője, hajótervező volt, s a Rajna mellől hajóépítő kompániákat szerződttetett károlyvárosi telepére. Munkája nyomán teherbíró, ellenállóbb tölgyfa hajók kerültek forgalomba: „einer besseren Construction bey dem Schiffbau Rheinische Schiffbaumeisterschaften nach Karls-tadt angestellt worden, welche bisher jährlich in dem Schiffbaumeister Heppe von Zeit zu Zeit ihre ausgemessene Besoldungen empfangen.” Bővebb irodalom erről: Takáts Sándor: Hajóépítők telepítése Magyarországra a 16., 17. és 18. században, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1904, 11. évfolyam, 81–116, 115; Korompai Gábor: Az Alföld vízi útjai, *Alföldi Tanulmányok*, 11. kötet, Békéscsaba, Békés Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya, 1987, 163–185, 173.

masztja az is, hogy Batthyány levelezése alapján kimutatható, hogy jól ismerte az említett mestert,⁸³³ és a vitorlášhajó méretei és merülése alapján feltűnő rokonságot mutat egy 1770-es Heppe mester által tervezett hajóval, melynek tervei megtalálhatók a Hofkammerarchiv tervtárában.⁸³⁴ Heppe 1772-től Károlyvárosban tartott fenn hajóépítő üzemet, de az, hogy a Batthyány-féle hajóépítőüzem és a Heppe mester által működtetett milyen viszonyban álltak egymással nem világos egyelőre. Annyi bizonyos, hogy egy 1772 márciusában kelt levelében Batthyány „mon Amiral Heppe” azaz körülbelül „Heppe flottaparancsnokom” fordulattal utal a neves hajóépítőre, amely arra utal, hogy a mester Batthyány alkalmazásában állt.⁸³⁵

Több hasonló vitorlášhajó hagyta el e délvidéki hajóépítő üzemet, melyekből került a Willeshoven kereskedelmi társaság tulajdonába is, mégpedig egy olyan is, amely tengeri utakra is alkalmas volt (23. ábra). Tivadar gróf a délvidéki áruít Bécs felé irányította, miután látta, hogy a Fiume felé a vízi út nem járható biztonsággal: a kor technikai színvonalán nem sikerült a Kulpán folyamatosan hajózható vízi utat kialakítani. Az 1787-től kitörő osztrák-török háború pedig az addig élénk kereskedelmi útvonalnak számító al-dunai útvonalat ellehetetlenítette. Korábban a II. József és Katalin cárnő közötti jó viszonynak, és az ennek nyomán fellendülő osztrák-orosz kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően több befektető, úgymint a fent említett Willeshoven társaság, Kleeman bécsi kereskedő a Starhemberg-féle kereskedelmi vállalattal⁸³⁶ a háta mögött, de említhetnénk Gollner Bálint károlyvárosi kereskedőt is, haszonnal járatta erre osztrák iparcikkkel: fegyverrel, kaszákkal, posztóval megrakott hajóit.

Batthyány Tivadar ekkoriban telepítette át hajóépítő üzemet a pozsonyi Duna szakaszra, és nem építtetett több vitorlás hajót, ehelyett figyelme egy új kialakítású hajó megépítésre irányult (24. ábra). Pozsonyból számos hajózást érintő hír érkezett, mely a folyásiránnyal szembeni hajózással volt kapcsolatos. Egy négyfős, molnárokból álló csapat egy mechanikus kar forgatásával volt képes az ár ellen haladni vízi alkotmányával, de szintén itt, Holló Márton a nagyszombati egyetem tanára is olyan hajóval kezdett el kísérletezni, mely önállóan képes folyásiránnyal szemben közlekedni.⁸³⁷

⁸³³ MNL OL P 1314 Nr. 66.627. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Ozály, 1774. hónap, nap nélkül.

⁸³⁴ Finanz und Hofkammerarchiv, Kartensammlung Hs. 217.

⁸³⁵ MNL OL P 1314 Nr. 66.606. Batthyány Tivadar levele valamelyik bátyjához. Bécs 1772. március 29.

⁸³⁶ A Kleeman a Starhemberg-cég hajóival szállította az áruít. A cég, amellyel, hogy hajóit bérbe adta, kereskedelemmel, ipari tevékenységgel is foglalkozott: többek között kereskedelmi lerakatai voltak Szalonikiben, fonógára működött Morvaországban. A vállalkozás mögött az a Georg Adam von Starhemberg, állt, aki Mária Terézia tanácsosaként, később főudvarmestereként teljesített szolgálatot. Trieszt és Portugália között építette a kereskedelmi kapcsolatokat, valamint az észak-amerikai gyarmatokkal kereskedelmi egyezményeket igyekezett létrehozni.

⁸³⁷ Bíró 1971. 248.

6.3.1. A *Bucentaurus* méretei, külső és belső leírása

Minden bizonnyal itt, Pozsonyban épült meg az az ovális alaprajzú, félhenger, és a félhenger palástját lezáró egy-egy félkupola burkolatú, „tojásforma” hajója, melyet *Bucentaurus* névre keresztelt. A korszak német és magyar nyelvű sajtójában többször felbukkan a hajó, mivel alkotója több hajós felvonuláson bemutatta a nézősereg nagy ámulatára.⁸³⁸ Innen lehet tudomásunk a hajó belső és külső kialakításáról, méreteiről, és az ezekben a cikkekben megjelenő méreteket összehangba lehet hozni a fennmaradt tervrajzokkal. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy hajó körülbelül 35 méter hosszú, 11,5 méter széles, és 7 méter magas volt, a legmagasabb pontja, egy kis óratoronyszerű kiálló hely, mely valamiféle parancsnoki hídként funkcionálhatott. A súlya hozzávetőlegesen 39 tonna lehetett, és további 25 tonna súlyú vontatmányt volt képes húzni.⁸³⁹

Az ábrázoláson jól kivehető, hogy a hajótest mindkét végében álló evezős emberek a tutajok irányításán alapuló kormányzást végzik: hosszú fenyőgerendából kifaragott lapos végű evezőkkel taszigálják a tutaj – itt hajó – egyik s másik végét is a helyes irányba, kanyarodás, illetve itt fordulás esetén (25. ábra). A *Pressburger Zeitung* leírásából és a képzőművészeti ábrázolások alapján látható és tudható, hogy a fedélzeten egy körbejárható folyosó vette körül azt a gyönyörűen díszített tojásdad felépítményt, mely „a szemnek kápráztató”, zöldre festett, fel-le tolható zsaluzia ablakokkal volt ellátva. Az utastérbe egy előszobán vagy egy belső folyosón keresztül juthattak be. Egy tágas, fényes és díszes, bálteremnek is alkalmas helyiség kapott helyet középen. E központi termet további öt gazdagon díszített és kényelmes lakószoba vette körül, és további nyolc helyiség és két mellékhelyiség szolgálta a hajó vendégeinek kényelmét.⁸⁴⁰ A hajó hossz- és keresztmetszeti méretei és merülése a Közlekedési Múzeum Metszettárában meglévő metszet alapján is azonosítható, és megegyezik a cikkben megadott méretekkkel (26. a, b, c ábra).

Leírja a fent említett cikk továbbá a hajón működő konyhát, ahol „teljesen tűzbiztosan” tárolták a szenet és a fát, az oda beépített füst- és ételszagelvezetőt. Megemlíti a gróf további terveit, miszerint a kereskedelem fellendítésén fáradozik, és emiatt el is kellett hagy-

⁸³⁸ *Magyar Hirmondó*, 1797, 414; 1802, 5; *Magyar Merkurius*, 1797, 1175; *Pressburger Zeitung*, 1797, 935; 1798, 777–778; 1802, 570; *Wiener Zeitung*, 1802. június 19. (n° 49) 2288.

⁸³⁹ A *Pressburger Zeitung* 1798. 09. 14-i számának 777–778. oldalán szereplő és a *Wiener Zeitung* 1797. 09. 27. Nr.77.

⁸⁴⁰ *Pressburger Zeitung*, 1798. 09. 14., 778.

nia siklói uradalmát, hogy nagyszabású terveit véghezvigye. Ezek után a hajó méreteiről és a hajót működésbe hozó meghajtószerkezetről is szót ejt, de csak a kereskedelmet fellendítő hatásait ecseteli, semmi gépészeti konkrétumot nem említ, bár a hajóra többször nem is a *Schiff*, hanem a *Maschin* (sic) kifejezést alkalmazza.⁸⁴¹ Ahogy a *Magyar Hirmondó* leírja: a hajó mindennemű „vonók és hajtók nélkül nagy terhet is képes szállítani a’ folyó-víz ellenében”.⁸⁴² A már említett szerkezet (*Batthyanische Wassermaschine*) volt az, ami a hajót ár ellenében mozgásba hozta.

6.3.2. A *Bucentaurus* feltételezett meghajtószerkezete

Milyen meghajtó erők jöhettek számításba a 18. század vége felé? Energiaforrásként jellemzően a víz, a szél erejét használták fel különféle malmok gabonaörlő, érczúzó, olajütő, deszkametsző, kalló és egyéb gépezetek meghajtására. A holland, angol és francia példák számosak e tekintetben. Emellett az élőerőt, állati és emberi erőt alkalmazták bizonyos korlátok között.⁸⁴³ Témánk szempontjából a víz nem jöhet számításba egy folyón úszó test meghajtásában, a szél hajtotta vitorlák pedig semmiképpen nem maradhattak volna észrevétlenek a nézők előtt. Marad tehát az élőerő, az emberi és/vagy az állati, igavonó erő.⁸⁴⁴

Malmok, egyéb gépezetek meghajtására az emberi erő korlátozottan, de számításba jöhet. Egyrészt közvetlenül kézierőként, másrészt áttételesen taposó- vagy tipróalmi szerkezet segítségével, illetve ritkábban szárazmalmok esetében. A szobán forgó nagyméretű hajótest mozgatására, a hajó szerkezeti felépítéséből, homlokzati megjelenéséből adódóan is elvethetjük a taposó- vagy tiprókerék meghajtást. Egy ekkora hajótest megmozgatásához minden egyéb számítást megelőzve is kijelenthetjük, olyan átmérőjű, belső- vagy külső meghajtású taposókerék megépítésére lett volna szükség, amit nem lehetett volna a hajón elhelyezni, illetve feltétlenül láthatóvá vált volna a hajó homlokzati rajzain. Tiprókerekek esetén is hasonló a helyzet, a hatékonyság figyelembe vételével akkora átmérőjű, ferde helyzetű kereket kell feltételeznünk, ami a hajó méreteit meghaladná. Így nem marad más lehetőség, mint a szá-

⁸⁴¹ Uo. 778–779. A Kellhamer/Kelheimer típusú hajókra vonatkoztatva négyszeres hosszúságot ír, ám ezek a hajók nem készültek egységes méretben. A leírásból általánosan az tűnik ki, hogy aki a cikket írta, személyesen is jelen volt a hajón, vagy beszélt a gróffal, esetleg egy megbízottjával.

⁸⁴² *Magyar Hirmondó*, 1797, 414.

⁸⁴³ Lásd bővebben: Agricola, Georgicus: *Bergwerk Buch*, Basel, 1621. MTA KIK RKGy. 542.804.

⁸⁴⁴ Az alábbi fejezetben olvasható molinológiai vonatkozású kutatásban nyújtott segítségért köszönetünket fejezzük ki Dr. Balázs Györgynek, a Magyar Molinológiai Társaság elnökének.

razmalmi meghajtás, mely a 18. századra általánosan kezdett elterjedni Magyarországon a malomépítészetben. Építőmesterek, mérnökök is terveztek malmokat, de ügyes ácsok is képesek voltak kisebb kivitelben szárazmalmot építeni. Tervrajzokat ezekhez a 18. század végéről ismerünk.⁸⁴⁵

Nem példa nélkül álló, hogy állati erővel hoztak működésbe vízi járműveket. A korban több dokumentált, nyugat-európai példát is találunk. 1680-ban, Pfalzi Rupert (Prince Rupert of the Rhine, Duke of Cumberland), II. Károly angol király unokatestvére, hadvezér és feltaláló építtet meg egy az angol haditengerészet kötelékében szolgálatot teljesítő lóhajtotta hajót. A négy, olykor nyolc ló hajtotta hajó 1682-ben Medway mellett szolgált vontatóhajóként (*tugboat*), és leírások szerint képes volt a *Royal Navy* legnagyobb hadihajóit is mozgatni, a Temze-torkolatba ki és bevontatni.⁸⁴⁶ Egy másik angol feltaláló, Thomas Savery leírásából megtudjuk, hogy a Rupert-féle vontatóhajó anyagilag nem bizonyult megtérülő befektetésnek, ezért Savery egy új, továbbfejlesztett változattal állt elő.⁸⁴⁷ 1698-as könyvében egy mechanikus meghajtó szerkezetet ajánl a *Royal Navy* adminisztrációjának és magának az uralkodónak a figyelmébe, mely alkalmas szélsőséges időben is meglehetősen nagy méretű hajókat is mozgatni (27. ábra). Az 1680-as példából kiindulva, ahol maximálisan 8 lovat fogtak egy hasonló szerkezetbe Savery könyvében azt állítja, hogy 8 ló erejét felülmúlva képes 40 jó matróz működtetni az általa javasolt szerkezetet, de maximálisan 140 emberrel is lehetőség van meghajtani egy nagyobbra méretezett járgányáttételt. A gépezet megalkotásának költségeit 70 fontra taksálja, ami olvasatában elenyésző befektetés, ahhoz a haszonhoz képest, ami a gépezet használatából várhatóan származhat.⁸⁴⁸

A terv szerint a csörlőkarok mozgatta nagy fogaskerékről a forgómozgást egy pálcásdob (*trundle head*) veszi le, hogy a hajót keresztbe átszúró vastengelyt megforgassa. Erre a tengelyre hajó két oldalán egy dobot illesztnek, melybe 6-8 speciálisan kialakított nagy méretű evezőlapátot lehet ékelni. A lapátok végén egy vasdarab van, amikhez csigasor erősíthető, hogy könnyebb legyen az egyes lapátok eltávolítása a vitorlázat használata esetén. A le-

⁸⁴⁵ Pongrácz Pál: *Régi malomépítészet*, Budapest, Műszaki Kiadó, 1967, 23. Pongrácz 1967-es könyvét követően számos új eredmény és a témában irányadó dolgozat látott napvilágot lásd: Balázs György: Debreceni szárazmalmok a 18-19. században, In: Cseri Miklós, Füzes Endre (szerk.): *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve* 6, Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 1990, 171–190, 171.

⁸⁴⁶ Crisman, Kevin J.–Cohn Arthur B.: *When Horses Walked On Water: Horse-Powered Ferries in Nineteenth-Century America*, Washington, Smithsonian Institution Press, 1998, 10.

⁸⁴⁷ Savery, Thomas: *Navigation Improv'd or, The art of rowing ships of all rates, in calms, with a more easy, swift, and steady motion, than oars can. Also, a description of the engine that performs it; and the author's answer to all Mr. Dummer's objections that have been made against it ...*, London, 1698. 9.

⁸⁴⁸ Savery 1698.15.

írásból úgy tűnik, hogy a tervező a szerkezetet több méretben is elő kívánta állítani, hogy minden nemű vitorlával felszerelt hajóra – a kisebb méretű vitorlásoktól (*packet boat*) a nagyobb hadihajókig (*bomb vessel*) – lehessen alkalmazni. Maga a gépezet szélcsend idején tett volna jó szolgálatot, és kiválthatta volna a vontatóhajókat, mivel a szerkezetet megfelelő irányba lehetett állítani, és így a hajót előre-hátra képes volt mozgatni kikötéskor vagy szűk folyón való navigálás esetén.

Savery ötlete a terv szintjéig jutott, mint minden bizonnyal a hasonló elvet felhasználó Maurice de Saxe, francia marsall hajóterve 1732-ből, melyet egy, a Francia Tudományos Akadémia a *l'Academie royale des sciences* találmányokat bemutató gyűjteményes kötetben közöl. Annak ellenére, hogy aprólékos, valamint léptékkal ellátott tervrajzzal és leírással publikálta tervét a francia hadmérnök, nem lehet tudni valóban megépült-e a hajó.⁸⁴⁹ Ezen a terven a két lapátkerék egy tengelyre van helyezve, mely egy pálcásdobbal veszi le a lovak keltette forgómozgást a nagy fogaskerékről (28. a., b. ábra). Kettő vagy négy lovat lehetett befogni a mérnök elképzelése szerint, és a Szajján közlekedett volna: ereszkedésnél nagy sebességgel, de akár a folyásiránnyal szemben is képes lett volna haladni.⁸⁵⁰

Talán az egyik legprecízebb ábrázolás – mindenesetre olyan, ami léptékkal ellátott és az alkatrészek jól látszanak – egy ló hajtotta holland kotróhajó rajza és leírása egy 1734-es holland malomszerkezetekkel foglalkozó szakmunka első kötetéből (29. a., b. ábra).⁸⁵¹ A háromszerzős malomgépészeti szakkönyv többek között egy Amszterdamban használatos mederkotró hajó tervét is közli. A meghajtásról, és a mederkotró berendezések működtetéséről itt is a lovak izomereje gondoskodott. Ezt a hajót kialakítása elsősorban nem nagy távolságok megtételére tette alkalmassá, hanem az amszterdami kikötő eliszaposodásának megelőzése volt megépítésének a célja. Itt a fogaskerék-pálcásdob áttételek száma több az előző tervekhez képest, és az áttételek nem a hajót voltak hivatva mozgatni elsősorban, hanem a hajón hosszanti elhelyezkedő iszapkotró berendezést működtették. Más leírásokból is tudjuk, hogy ilyen hajók működtek, és komoly hasznot hajtottak a holland kikötők és csatornák tisztántartása során. Ennél a típusnál lovak körbejárásából keletkező mozgást egy függőleges tengely az alsóbb szintre, a fedélközben elhelyezkedő hosszanti tengelyre vitte át fogaskerék-pálcásdob áttétellel. Ezt a hosszanti tengely másik végén elhelyezett, hasonló megoldású áttétellel a re-

⁸⁴⁹ Saxe, Maurice: Machine pour remonter les bateaux, In: Jean Gaffin Gallon: *Machines et inventions approuvées par l'Academie royale des sciences*, 6. kötet, Párizs, 1735, 41–45.

⁸⁵⁰ Saxe 1735. 43.

⁸⁵¹ Natrus, Leendert–Polly, Jacob–Vuuren, Cornelis: *Groot Volkomen Moolenboek*, I. kötet, Amsterdam, 1734. XIV. tábla.

keszkekkel ellátott iszapkotró berendezés forgatására lehetett használni. A futószalag-szerű, rekeszekre osztott kotrószerkezet a hajó közepén kapott helyet, és egy változtatható méretű nyíláson keresztül, le-fel lehetett mozgatni.⁸⁵² A mozgatható szerkezet a rekeszsort az iszapos mederbe tolva termelte ki az iszapot, melyet a hajó felső szintjén található iszapelvezető garatba juttatott, hogy onnan egy, a kotróhajó mellett álló bárkába ömlessze. A hajó munkaterületen történő mozgatására is a lovak erejét használták, mégpedig úgy, hogy a kotróhajót egy vastag kötéllel rögzítették egy fix ponthoz, és a fedélközben munkát végző csörlő- és kötélkezelő a kábelkötelet meghúzva egy csörlőt közelített a lovak körmozgását a fedélközbe lehozó hosszanti tengely pálcásdobjához, így az át tudta adni a forgó mozgást a csörlőnek, ami a hajót a kötél húzóerejét használva a rögzített pont felé elmozdította. A tervező, Cornelis van Vuuren rajza olyan aprólékos, hogy nemcsak a léptéket adja meg, de egy horizontális keresztmetszeti rajzon (felülnézetből) a pálcásdob pálcaszámái is adtak (29. ábra). A hajó minden kétséget kizáróan működött, ehhez hasonló hajókkal gyakorta találkozhatott a korabeli amszterdami lakosság. Habár voltak korábbi 1575-től alkalmazott típusok, melyeken emberek hajtotta taposómalmokat alkalmaztak, ám a 18. századra az itt ismertetett változat vált elterjedtté, olyannyira, hogy amikor 1835-ben az első gőzgép-meghajtású kotróhajót bevezették még tizenhat működött a fent ismertetett változathoz (30. ábra). Az 1800-as évek elején működött az a ló hajtotta komp, mely New York és Brooklyn közt járt az East Riveren. Az 1990-es években folyami régészeti leletek alapján rekonstruálták a kompot és a meghajtószerkezetét is. A lóhajtású hajókkal kapcsolatos közlekedéstörténeti szakirodalmak közül e 19. század eleji hajó rekonstrukciós leírása a legpontosabb (31 ábra).⁸⁵³

Amennyiben elfogadjuk tehát, hogy a korszakban nem példanélküli az, hogy igavonó állatok erejét szárazmalmom elven működő meghajtással vízi járművek mozgatására, mi több, más vízi alkalmatlóságok vontatására fel lehetett használni, elfogadhatónak tekinthetjük azt az állítást is, hogy a *Bucentaurust* is hasonló szerkezet hozta működésbe. Főleg igaz ez, ha tekintetbe vesszük, hogy Batthyány Tivadar gazdasági és műszaki könyvtára alapja, szakirodalmi ihletője lehetett ezirányú kísérleteinek. Erőátvitellel, malmokkal, hajóépítéssel kapcsolatos szakkönyvek tucatjai álltak rendelkezésére, s maga is szívesen kereste hasonló érdeklődésű, találmányok iránt fogékony emberek társaságát. Meglehetősen fontos inspirációs forrás lehetett az az 1786-os könyvecske, mely kifejezetten folyásiránnyal szembeni hajózással foglalkozik, és bárki álljon is a Gottfried Friedrich név mögött, aki e könyv szerzője, minden

⁸⁵² A szerkezet működési elvének leírása a tervrajz mellett olvasható holland szöveg fordítása alapján készült. van Natrus, Leendert, Polly, Jacob, van Vuuren, Cornelis: i.m. XIV. tábla - leírás.

⁸⁵³ Bővebben erről: Crisman–Cohn 1998.

bizonytal szerepe lehetett a hajó megalkotásában.⁸⁵⁴ Valójában, mintha egy korabeli reklám-anyag lenne ez a könyv, melyben egy feltaláló hirdeti találmányát a magyar külkereskedelemben érdekelt befektetők részére. Tőkebevonáson túl célja, hogy az általa feltalált, folyamiránnyal szembeni hajózást elősegítő szerkezet számára *Privilegium privatumot* szerezzen.⁸⁵⁵ A szerző kifejti, hogy aki befektet az általa feltalált szerkezetbe, hasznot remélhet, a többiekkel szemben előnyt szerez, a továbbiakban pedig kifejezi azt a reményét, hogy a hajó vontatóhajóként is üzemelhet további vontatmányokkal közlekedve – akár, ha a bécsi, pozsonyi vagy a pesti *Bucentarus*-bemutatókat látnánk –, ám ez esetben a javadalmazása dupláját kéri. A hajót önállóan lehet irányítani, nem kellene part menti segítők, fele annyi személyzet is elegendő, a meghajtószerkezet (*Geratschaft*) létrehozásának költségeit 5-6000 forintra teszi, de feltételül szabja, hogy abban a városban, ahol a szerkezetet összerakják, képzett mesterembereknek mindenképpen lenniük kell.⁸⁵⁶

Ahogy említettük a hajó és a meghajtó szerkezet 1793-ban húsz évre megkapta a szabadalmi jogi védelmet. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Protokolle der Kabinetkanzlei anyagai között is megtalálható e korai szabadalomlevél egy-egy példánya (32. ábra). Viszonylag nagyméretű, pergamenre készült, latin nyelven kiadott iratot állítottak ki a gróf vállalatának nevére; a *Neue königliche privilegierte Schiffbau und Schiffahrts Compagnie* 20 évre nyerte el mind az örökös tartományok, mind Magyarország területére a jogot, hogy csak ez a vállalat állíthasson elő ilyen típusú hajót.⁸⁵⁷ Sajnálatos, hogy sem e szabadalmi dokumentum, sem Friedrich könyve nem szolgál technikai leírással, csupán a közjóra és a kereskedelem fellendítésére vonatkozó általános megállapításokkal. Bizonyos pontjai azonban kötelezik a gróft, hogy a szabadalom elvesztésének terhe mellett a 3 éven belül engedélyezni kell szakértők vizsgálatát, akik megállapítják mi az az eddig nem ismert technológiai újítás, ami szabadalmi védelemre méltóvá teszi a szerkezetet.⁸⁵⁸ Bármily vitás kérdés elintézésére, mely a mások hasonló találmányaival akár a hajók szerkezete tekintetében, akár azok javítását illetőleg keletkezhetnék a hajók terve vagy rajza, vagy mintája avagy szerkezetének modellje ládába zárva annak körülményes leírásával a Ma-

⁸⁵⁴ Friedrich, Gottfried: *Anzeige einer neuen Erfindung mit beladenen Schiffen gegen den Strom zu fahren*, Bécs, 1786. Biztosan állítható, hogy a könyv Batthyány Tivadar tulajdonában állt, benne a belső borítón „GTB. 80. Technologie mit Schiffen gegen den strom zu fahren” kézírásos bejegyzés olvasható.

⁸⁵⁵ MNL OL P 1313 Majoratus 62. d. 28. 114. 1793. június 17. Szabadalomlevél. Magyarul közli, és szabadalomtörténeti adalékkal szolgál: Bittó Béla: *Szabadalmi intézményünk történeti előzményei*, Budapest, Magyar Királyi Szabadalmi Biróság, 1943. 94–97.

⁸⁵⁶ Friedrich 1786. 45–48.

⁸⁵⁷ MNL OL P 1313 Majoratus 62. d. 28. 114.

⁸⁵⁸ Uo. 1.pont

gyar Királyi Udvari Kancelláriához megőrzés végett lepecsételve beterjesztendő.⁸⁵⁹ Nem tudjuk, hogy ez az iratanyag benyújtásra került-e a kancelláriához, és ha igen mi lett a további sorsa, illetve máshová, esetleg a Bécsi Legfőbb Hajózási Hivatal békérette-e ezeket a terveket. Ennek tisztázása további kutatást igényel. Maga szabadalom szövege a hajót mint új találmányt említi, a feltaláló személye pedig maga Batthyány Tivadar, bár arról nincsenek adataink, hogy személy szerint milyen mélységben vett részt a hajó tervezésében – erről nem sikerült forrásokra bukkani sem a személyes iratai között, sem a levelezési anyagban.

A 1793-as szabadalom után még várni kellett a hajók elkészültére és csak 1797-ben került bemutatásra a teljes pompájában elkészült vízi jármű. Több ilyen bemutató is volt: a pozsonyi bemutatón részt vett a király pár, I. Ferenc magyar király (II. Ferenc német-római császár) és Mária Terézia király- és császárné, az uralkodó második felesége⁸⁶⁰ is a metszeten olvasható felirat szerint (33. ábra).⁸⁶¹ ezeken a bemutatókon népes nézősereg vett részt, de a hajókon is igen szép számban megjelentek: a bécsi felvonulás alkalmával az eseményt vizuálisan megörökítő rajzoló a kisebb újépítésű hajókra (*das kleinere neuartige Schiff, das kleinste neuartige Schiff*) hajókra 10-12 embert, a nagy *Bucentaurusra* 39 embert helyeztet el a hajó tojásforma épületét körbevevő, korláttal körbevett fedélzetre (34. ábra). A hajópítési munkálatok minden bizonnyal visszavetette egy 1796-os jégzajlás, ami a Bucentarust is megrongálta, bár maga jég jelentős kárt nem okozhatott benne, inkább a jégár miatt elszakadt Kelhammerek tettek kárt több hajóban is az tusrajzon olvasható felirat alapján (35. ábra).⁸⁶²

⁸⁵⁹ Uo. 2. pont

⁸⁶⁰ I. Ferenc magyar király második felesége a Bourbon házból, a Nápolyi Királyságból származó Mária Terézia Karolina (1772–1807). Személyére lásd: Horváth Mihály: *Magyarország története* VIII. kötet. Budapest, Franklin 1873, 230.

⁸⁶¹ Vorstellung des glorreichen Einzugs, in Pressburg Seiner Exc: Grafen Theodor v. Battyany auf seiner Flotille, von ganz neuer Erfindung in aller Höchsten Gegenwart. seiner Majestät des kaysers Kayserin mit vielen grossen des Reichs und eines unzehlbarhen bewunderenden Volks. „Batthyány Tódor ő Excellenciájának diadalmas bevonulása Pozsonyba, saját egészen új találmányú flotilláján öfelségének a császárnak és a császárnőnek, az ország nagyjainak s megszámlálhatatlan ámuldozó tömegnek a jelenlétében.”

⁸⁶² Vorstellung der Hoch Graeflichen Theodor Bathyanischen Schiffe wie selbe an den Presburger Ufer den Eistos 1796 ohne Schaden ausgehalten haetten wenn selbe nicht durch die Loszgerissenen Kelhammer waeren beschadiget worden.

A főrendi Batthyány Tivadar hajóinak ábrázolása a pozsonyi partoknál az 1796-os jégzajláskor. [A hajók] sérülés nélkül kibírták volna, ha nem rongálták volna meg őket elszakadt Kelhammer hajók.

6.3.3. Lehetséges meghajtási módszerek, a két szárazmalmos modell

Egy korábbi, 2018-as kutatási ösztöndíj lehetővé tette, hogy a fenti forrásanyagokat összegyűjtve, lehetséges analógiákat keresve, mintegy gondolat kísérletként megalkossuk a Bucentaurus lehetséges meghajtószerkezetének terveit, és megkíséreltük a hajó működési elvét modellezni. Mivel eddig nem került elő a meghajtó szerkezetről sem a pontos rekonstrukcióhoz szükséges tervrajz, sem műszaki leírás, ezért az újratervezés során a fent ismertett hajóterveket és korszakban használatos szárazmalmi analógiákat alkalmaztuk. Az alább ismertett meghajtószerkezet és annak elrendezése több variációban is elképzelhető, itt most két lehetséges változatot mutatunk be. Valószínűsíthető, hogy a *Bucentauruson* elől-hátul egy-egy szárazmalom szerkezet helyezkedett el. A hajótest szokásostól eltérő formája, vagyis a két végének félköríves záródása megadja a lehetőséget arra, hogy oda, mindkét végébe egy-egy vízszintes elhelyezésű nagyfogaskereket tervezzünk. Így egyrészt több lóval – láttunk 8 lóval hajtott forgatott fogaskereket – és könnyű manőverezési adottságokkal rendelkezhetett a hajó. Az áttételi elemek egyikének kiiktatásával, illetve átkapcsolásával előre-hátra hajtásba lehetett tenni a szerkezetet.⁸⁶³

A szárazmalmos meghajtáshoz valószínűsíthetjük, hogy lovat használtak, erre utal az ugyancsak Batthyány Tivadarnak tulajdonított hadihajó terv is, mely akár megépült, akár nem, de a hajótestet ábrázoló színes tervrajz bal oldalán egy széles, magas nyílászáró – talán bejáró az állatoknak – látható. (36. ábra) Előtte két ló, a fedélzet közepén pedig egy lovas hajt ostorral egy másik lovat. Ugyanilyen nagy bejáró látható a pozsonyi és a bécsi hajós felvonulást ábrázoló metszeteken: a kapu, talán bejáró a körbejárható kinti folyosó alatt kapott helyet. (33-34. ábra) Mivel a korabeli *Bucentaurus* ábrázolásokon lapátkerekeket nem lehet látni, azokat úgy helyezték el, hogy a külső szemlélő számára takarva legyenek. Erre szolgálhatott a felépítmény ferde palástja, szoknya-szerű kialakítása. A lapátkerekek méretezésénél figyelembe kellett venni a kerék lapátjainak szélességét, azok beosztását, merülési mélységét, a lapátkerekek átmérőjét, s a kerekeket a hajótest törzséhez kellett közelíteni.

A molinológiai szakirodalom a szárazmalomnak három típusát, az alul-, középen- és felülhajtó szárazmalmot különbözteti meg. Az alul- és felülhajtó szárazmalom meghajtószerkezete alsó vagy felső helyzetű nagyfogaskereket és egy fekvőtengelyt feltételez, megfelelő

⁸⁶³ Dr. Balázs György feljegyzései alapján.

fogaskerék-pálcás dob vagy fogaskerék-fogaskerék áttételezéssel és forgásirány-váltással.⁸⁶⁴ A horizontális síkban forgó nagyfogaskerék a kerék síkjára merőleges fogazással adja át a forgómozgást a vertikális síkban forgó tengelyen lévő pálcás dobnak, az ugyancsak vertikális síkban forgó kisfogas kerék pedig a horizontális síkban forgó pálcás dobnak. A meghajtó állat a nagy fogaskerék fölött vagy alatt jár. A *Bucentaurus* esetén számításba jöhet mindhárom szárazmalom alapú meghajtó szerkezet, az alul-, középén- vagy felülhajtó nagyfogaskerék egyaránt, annyi megkötéssel, hogy a középénhajtó szárazmalmi meghajtás esetén a nagy fogaskerekének vertikális fogazata van.⁸⁶⁵

Adott helyzetben, vertikális síkban forgó lapátkerekeket alapul véve, lehetséges megoldásnak tűnik, hogy a lapátkerék közvetlenül egy horizontálisan forgó tengelyre van ékelve, amely tengely a nagyfogaskerék alatt, illetve fölött kapcsolódik pálcás dobbal átvéve a forgó mozgást. A lapátkerék hozzávetőlegesen 2 méter átmérőjű lehetett, csak a lapátok értek a vízbe, s a pinceszint födémenél magasabbra semmiképp nem érhetek. A fedélzeten helyet kapó termek a források által jobban rekonstruálhatók, mint a pinceszint. Nem világos a fennmaradt tervrajzok alapján milyen válaszfalak, milyen helyiségek voltak itt, ahol a meghajtó szerkezeteknek és az igavonó állatoknak kellett helyet kapniuk. A pinceszint magassága, a tulajdonképpeni fedélzet alatti hodály 1 bécsi öl és egy fél osztás, vagyis mintegy 2,054 méter volt, ehhez hozzászámíthatjuk még a három lábra tehető merülést, ami körülbelül 90-95 cm lehetett. A hajó fedélzet alatti méretezését és a szoba jöhető állatok marmagasságát figyelembe véve a gépészeti szinten elférhettek akár a Brehm által is leírt javítatlan magyar parlagi lovak, melyek 155 cm-es marmagasságukkal, a táplálkozásukat jellemző igénytelenségükkel és ellenállóságukkal mindenképp jó választásnak bizonyulhattak e célra.⁸⁶⁶

Egy másik és valószínűbb elrendezést mutat a fenti tervrajz. Ez esetben a lovak a nagy fogaskereket belülről a küllők mentén hajtva, közvetlen pálcás dob áttételen keresztül forgatják meg a hajó lapátkerekeiket, melyek jelen esetben a nagy fogaskerék – a hajó hossz tengelyére merőleges átmérők – két végén kaptak helyet. Az áttételi megoldás úgy működik, hogy az egyik oldalon a nagy fogaskerék felfelé álló fogaiba kapcsolódik a pálcás dob, ami a lapátkerék tengelyére van ékelve; a másik oldalon, hogy a lapátkerék tengelyének helyes forgásiránya meglegyen áttételezés van.⁸⁶⁷ Egy pálcás dob veszi le a forgó mozgást a nagyfogaskerék alsó koszorújába vízszintesen ékelt fogakról, s adja át a lapátkerék tengelyére erősített

⁸⁶⁴ Pongrácz 1967. 94.

⁸⁶⁵ Dr. Balázs György feljegyzései alapján

⁸⁶⁶ Brehm, Alfred: A magyar ló, in *Az állatok világa, 1–19*, Digitális kiadás, Arcanum Adatbázis Kft, 2000.

⁸⁶⁷ E nélkül a lapátkerekek ellenkező irányba forogva a hajót magát is forgásba hoznák.

kisfogaskeréknek. A lapátkerek így egyforma magasságú tengelyeken forognak, egyforma átmérőjűek, és nincs a hajótest teljes szélességét átfogó tengely. A felvázolható tervekben a szokatlan formájú felépítmény általánosnak mondható hajótestet takar: ék alakú hajóorrot, karcsú hajótestet, melyet a felépítmény nem befolyásol.

6.3.4. A hajó további sorsa, a vállalkozás kudarcának lehetséges okai

Összegzésként fontos megvizsgálni, hogy ha ezek az állati erő hajtotta szerkezetek ilyen kapacitású és folyamatos terhelés mellett, ilyen nagy haszonnal működtek, akkor miért nem váltak mégsem egyeduralgó vízi közlekedési módszerré. Főként olyan viszonyok közt, ahol erre a gazdasági szükségszerűség jó felvevő piacot szolgáltatott volna. Az egyik magyarázat egyszerű, ámbar ellenőrzéséhez a járművek fizikai rekonstrukciójára és kipróbálására lenne szükség. Ekkor lehet, hogy kiderülne, a használat során számos olyan konstrukciós hiba merülhetett fel, melynek kijavításához szakértő, a hajó gépészeti berendezéseit jól ismerő mester folyamatos jelenléte szükségeltetett. A tervezők pedig, egy-két kivételtől eltekintve, védték – olykor szabadalmakkal is – az általuk feltalált szerkezeteket, az azokról készült leírásokat nem adták át egymásnak. Ez bizonyára gátolta a szerkezet elterjedését.

A *Bucentaurus* felhasználhatóságának számos további korlátja volt. A meghajtó szerkezetet mozgásba hozó igavonó állatok folyamatos cseréje, pihentetése hosszabb utakon nem megoldott kérdés. Olyan állomások kialakítására lett volna szükség, ahol ezek a hajók lovakat cserélhettek volna, ám ehhez semmiféle infrastrukturális háttér nem került kiépítésre. Rövid utakon minden bizonnyal sikeresen üzemelhetett volna. Ahogy a nyugat-európai, amerikai példákból látszik is, az ilyen típusú hajók nagy erő kifejtésére voltak képesek, ám leginkább rövid távon üzemeltek hatékonyan. A kikötői vontatás, medertisztítás, kompátkelés két partszakasz közt inkább megfelelt a hajó kialakításának, mint a hosszú utak, melyre Tivadar gróf szánta. Ahogy pedig lassan haladunk előre az időben, és átlépünk a 19. századba, a vízi szállításban érdekelt vállalkozókat egyre inkább a gőzenergia lehetséges hasznosítási módozatai hozták lázba, és nem az igavonó állatok hajtotta szerkezetek. A hajót és az azt meghajtó szerkezetet megalkotó személyről vagy személyekről pontos információink nincsenek. Nem tudjuk megállapítani, hogy maga Batthyány Tivadar milyen formában és milyen mélységben vonódott be a tervezési munkálatokba és a hajó megépítésébe. Az általa alapított vállalat, a

Neue königliche privilegierte Schiffbau und Schifffahrts Companie azonban bizonyosan nem gyártotta tömegesen a *Bucentaurus*-típusú hajókat. A hajó sorsa remek szimbóluma a gróf életútjának is, aki olvasva a többenél több modern műszaki szakirodalmat, látva a nyugat-európai vízi közlekedés fejlettségét és az abban rejlő gazdasági lehetőségeket, saját és országának történeti helyzetén kívánt felülemelkedni.

7. Batthyány Tivadar: *Widerlegung* című röpirata a korszak röpiratirodalmának tükrében

7.1. Batthyány Tivadar politikai arcéle

A disszertáció alább olvasható fejezeteinek célja ismertetni egy eddig csupán német nyelven elérhető, a történettudományi feldolgozásokban igencsak mellőzött, Batthyány Tivadtól származó, antijozefinista szellemű röpirat főbb állításait, és azokat reflektáltatni az 1790-es évek elején napvilágot látott, egyéb, a történettudomány által már feltárt tematikailag releváns röpirattal, tervezettel. Maga, a Batthyány-féle a röpirat a 18. század végi politikai irodalom és rendi konzervativizmus egyik emblemikus terméke, a mű teljes címe: *Widerlegung des falsch genannten unpartheiischen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung vor der Krönung Ihres Königs zugleich mit wichtigen anderweitigen Erinnerungen.*⁸⁶⁸ Kiadási hely nélkül, kisformátumú 120 oldalas könyvecskeként jelent meg II. József halálát követően, az 1790/91-es országgyűlés idején. A Batthyány által írt szöveg alapvetően egy cáfolat (*widerlegung*), egy másik, szintén a II. József halálát követő pár hétben megjelent röpirat antitézise.⁸⁶⁹ A mű szerkezete sajátos, mint ahogyan erre a szerző is felhívja a figyelmet a bevezető sorokban: *Nagy betűkkel van írva a szégyenletes, felháborító könyv szövege. Kis betűkkel írtam meg ennek alapos cáfolatát.*⁸⁷⁰ A *Widerlegung* szerzője az eredeti röpirat szövegét bekezdésekre bontva, azok tartalmával diskurzusra lép, és tételes cáfolatát adja a jozefinusz politikát támogató iratban leírtaknak. Ennek a szerkesztési elvnek a következtében a ko-

⁸⁶⁸ A disszertációban röviden *Widerlegungsként* (magyarul: cáfolat) hivatkozunk a műre. A mű teljes címe magyarul: Cáfolata a hamis nevezetű „Pártatlan szózat Magyarország polgáraihoz királyunk megkoronázásának alkalmából” [c. iratnak], másirányú fontos megjegyzésekkel együtt.

⁸⁶⁹ A mű teljes címe: *Ein unpartheisches Wort! an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung der Krönung ihres Königs. Von einem ungarischen Edelmann, Frankfurt-Leipzig 1790.* Lásd: Dörnyei, Szávuly 2007. 368.

⁸⁷⁰ A most közölt, Függelékben olvasható magyar nyelvű fordítás esetén is megtartottuk ezt a tipográfiai eltérést, hogy jól láthatóan elkülönüljön a két szöveg.

rabeli olvasó nem egy, hanem rögtön két röpiratot olvashatott. A Függelékben található magyar fordítással szintén, ennek a két "vitázó" szövegnek a fordítása, alább pedig kritikai megközelítése válik elérhetővé.

A röpiratot olvasva és a szerző pályáját tekintve több kérdés is felvetődik. Elsősorban Batthyány személyes motivációit érdemes megvizsgálni, amik társadalmi állásából, gazdasági tevékenységéből eredtek, s hogy ezek hogyan képeződtek le röpiratában. Mennyiben tartja szem előtt partikuláris érdekeit, saját birtokainak adómentességét, vállalkozásainak profitabilitását, és mikor változik át az egyéni sérelmek orvoslását sürgető panasz a rendi érdekek, a rendi alkotmány védelmében való felszólalássá, végül ez hogyan transzponálódik egy regiszterrel magasabb szférába, Magyarország integritásának és a honi közjó, valamint a gazdaság fejlesztésének követelésévé. Az általa ostoba, kapkodó önkénynek tartott, jozefinus reformok idején megromlott osztrák-magyar viszonyok helyreállítását sürgeti, és konszenzuson alapuló reformokat kíván. E reformokat tekintve felmerül, mik azok motívumok, melyekben osztozik a jozefinus rendszerrel szemben megszülető rendi ellenállás más reprezentánsainak politikai nyelvhasználatában, problémaérzékelésében, és hogy maga a röpirat tartalmi elemei milyen tekintetben rokoníthatók a felvilágosult rendiség és milyen tekintetben a konzervatívabb, rendi alkotmányosság politikai logikáját követő röpiratokkal.

Batthyány 1780-as évek elején kelt leveleinek hangvétele még bizakodó a jozefinus rendszer Magyarországot érintő gazdaságpolitikai tervezeteit érintően: az iparfejlesztésre irányuló modernizációs tervek, az Európa-szerte dívó infrastruktúra-fejlesztési munkálatok magyar földön való megindításának hírei és ígéretei, valamint külkereskedelmi kapcsolatok kilátásba helyezett bővítése mind-mind pozitív megítélésben részesülnek leveleiben.⁸⁷¹ Fentebb vázoltuk, hogy maga is tevékenyen részt vesz a horvátországi infrastrukturális fejlesztésekben: folyószabályozással, hajóépítéssel, valamint kereskedelmi társaságokban és a Horvát Királyi Tanácsban való részvételével. Egy hosszabb, az aktuális politikai és gazdasági helyzetet elemző levelében, amit testvérének Batthyány József hercegprímásnak ír, Lengyelország példáját felhozva – túl vagyunk Lengyelország első felosztásán, ennek területéből 1772-ben a poroszok, az oroszok és az osztrákok jelentős részek elcsatoltak⁸⁷² – figyelmeztet a partikuláris érdekeknek az államot szétfeszítő hatására, és óva int az anarchiába süllyedés veszélyeitől, amit tekinthetünk az uralkodóház melletti kiállásnak. Batthyány már ekkor, az 1783-as évben

⁸⁷¹ MNL OL P 1313 Nr. 66.666 Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefhez, Bécs, 1783. december. 11. Lásd a Függelékben a magyar fordítást.

⁸⁷² Topolski, Jerzy: *Lengyelország története*. Budapest, Gondolat, 1989. 184–190.

érzékeli a II. József-féle abszolutizmussal szembeni rendi konzervativizmus megnyilvánulásait, testvérenek, a hercegprímásnak röpirata, a fentebb röviden elemzett *Unterthänige Vorstellung* jozefinus egyházpolitikát elítélő hangneme ismert számára, testvére antijozefinista álláspontja kétségtelenül világos előtte. Ugyanebben a levélben tudósítja testvérét a hamarosan Magyarországon is bevezetendő, mindenkit érintő adózást illetően, azonban távol áll tőle a forradalmiság, vagy valamiféle lengyel típusú nemesi ellenállás ideája. Elismerően ír továbbá ugyanebben a levélben II. Józsefnek az Oszmán és az Orosz Birodalom irányába tett gazdasági kapcsolatokat élénkítő próbálkozásairól.⁸⁷³

Az 1780-as évtized végére azonban Batthyány is azon arisztokraták csoportjába tartozik, akik kiábrándultan, indulatosan és elítélően nyilatkoznak II. József uralkodásával kapcsolatban. Sem azzal a rendeletalkotási önkénnyel, ami a magyar országgyűlést mellőzte és a rendeket kizárta a törvényalkotásból, sem pedig az adó- és vámrendelkezéseket érintő, valamint az úrbéres viszonyokat átrendező pátensekkel nem tudott azonosulni. Nehéz lenne a megfelelő terminust alkalmazni, ami kategorizálhatná a Batthyány Tivadar általa képviselt eszmei alapállást. Mégis, a *Widerlegung* és egyes levelek alapján úgy lehetne körvonalazni ezt a politikai attitűdöt, hogy a bontakozó „rendi nacionalizmus” és a „felvilágosult rendiség” programjában megjelenő, gazdaságmodernizációt sürgető kettőség hatja át szövegeit.⁸⁷⁴ Nem ritka ez a korszak röpirattermésében, ahol a különböző „politikai nyelvek”, melyek egyenként összefüggő és többé-kevésbé hasonló fogalmi struktúrával és érvrendszerrel bírnak egy szövegen belül átfedést mutatnak.⁸⁷⁵ Ez nem meglepő, ha ismerjük valamelyest életútját, hiszen egy, az innovációkra végletekig fogékony mágnás, ipari beruházásokban érdekelt vállalkozó volt, aki nem mellesleg Magyarország egyik főnemesi, nagybirtokos családjának sarja. Társadalmi helyzete és az általa kezelt birtokrendszer nagysága, valamint jobbágyszáma – az 1767-es úrbérrendezés idején 2182 jobbágyszáma, házas és házatlan zsellér földesura⁸⁷⁶, és a birtokállománya az 1786-os felmérések idejére, vélhetően az úrbéresek számával együtt, csak növekszik – arra predesztinálja, hogy az Ausztriai Ház, azaz II. József önkényével szemben, a magyar jogrendre hivatkozva védje rendi jogait. A birodalmi integrációt erőltető jogalkotással

⁸⁷³ Halm, Hans: *Habsburgischer Osthandel im 18. Jahrhundert. Österreich und Neirrusland (II): Donauhandel und schiffahrt 1781–1787*, München, 1954.

⁸⁷⁴ Szekfű Gyula: *Magyar történet. V.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1936. 157.; Kosáry Domokos: *Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendiség. Történelmi Szemle*, 1976 19. évfolyam 4. sz. 675-721. 699–710. Az itt csak vázlatosan ismertetett társadalomtörténeti diskurzust Miskolczy Ambrus dolgozta fel alaposabban. Miskolczy 2005. 177–183; 196;

⁸⁷⁵ Kovács Ákos: *Diétai beszédek és politikai nyelvek*. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2013. 244-260. 245.

⁸⁷⁶ Fónagy 2013. 772–773.

szemben a magyar közjogra, a *Corpus Jurisra* hivatkozva ragaszkodik a törvényhozásba való beleszólás jogához, a földjei adómenetességéhez, illetve a birtokain dolgozó jobbágyok munkaerejének – az úrbéri rendeletben meghatározott – megtartásához. Ebben a típusú „rendi nacionalizmusban” még a modern nyelvi-kulturális, etnikai nacionalizmus elemeiből kevés fedezhető fel. Inkább válasz ez, a bécsi udvarnak a rendekkel szemben tanúsított politikájából fakadó, reakcionista identitás, mely alapvetően – a Szűcs Jenő féle hármass felosztást alkalmazva – rendi-korporatív alapokon nyugszik.⁸⁷⁷ A röpiratot is német nyelven írja, és levelezése alapján is állítható, hogy magyar nyelv írásban történő használata a franciával és a némettel szemben elenyésző. Még a legszűkebb családi érintkezés során is franciát részesíti előnyben. Ego-dokumentumai alapján kijelenthető, hogy alapvetően, identitását a császárváros szűrőjén keresztül interiorizált, francia hatásokat mutató, udvari kultúra határozza meg. A Batthyány által jegyzett *Widerlegunghan* a Szekfü által felvázolt „rendi nacionalizmus” programjából a magyar alkotmányosság kérdése mellett markánsan megjelenik a nemesi földek adómentessége melletti kiállítás. Álláspontja szerint jelenkori tulajdonosa e birtokok árát vagy pénzzel, vagy vérrel, vagy az udvarnak tett szolgálatokkal már megfizette, ezzel tulajdonává vált. Alapállítása, ami a rendi hagyományban, és a *Corpus jurisra* hivatkozó röpiratirodalomban is visszatérő elem, hogy az nemesi adóztatás alapja nem lehet a föld. Ugyanígy a jobbágyrendelettel sem ért egyet, beavatkozásnak tekinti azt két szerződő fél ügyébe.⁸⁷⁸ Másrészt, a konzervatív, olykor retrográd világnézet, kiegészül a felvilágosult rendiség programjának gazdasági tervezetiből ismert tartalmi elemekkel.

Nem ismeretes egyelőre Batthyány Tivadar közéleti tevékenységének sem kortárs, sem reformkorból származó jelentősebb reflexiója. Tudomásunk szerint és az 1790-es diéta Naplója alapján, Batthyány nem vett részt az országgyűlésen, röpiratát az utókor nem idézte, nem használta.⁸⁷⁹ Ugyanakkor Toldy Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia részéről a túlnyomórészt Batthyány Tivadar által gyűjtött könyvekből álló, rohonci könyvtár adományozására 1844-ben visszaemlékezve úgy beszél Batthyány Tivadarról, mint aki „1790-ben az

⁸⁷⁷ Szűcs 1984 252; A nemzeti identitás és az eltérő *natio*-konceptciók 18. század végi, lehetséges interpretációhoz lásd: Hönich Henrik. Nyelv és nemzeti közösség viszonyrendszerének néhány aspektusa egy 18. század végi hanyatláskonceptió tükrében. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2013. 261–273. 261–264.

⁸⁷⁸ Batthyány 1790. (Függelék 278.)

⁸⁷⁹ Napló 1790/91. *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben Felsőleges Ildik Leopold tsászár, és Magyar országgi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-téetett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben, böjtmás havának 13dik napján bé-fejeztetett Magyar ország gyűlésének fő-vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre-is fordítottak*. Buda 1791.

irodalom' után is a' m. alkotmány' érdekében bátran felszólaltáról nevezetes lett".⁸⁸⁰ Toldy itt minden bizonnyal a *Widerlegungra* utal. Batthyány Tivadar szerzősége a reformkor végén tehát még valamiképpen ismeretes volt. Persze kérdéses, hogy Toldy mennyire saját közönségének élő ismereteire épít, vagy pusztán csak a könyvadomány gyűjtőjének jelentőségét akarja kiemelni a történelmi adattal.

7.2. Az röpiratok szerzősége

A Batthyány-féle röpirat címéből kiderül, hogy egy cáfolattal van dolgunk: egy szintén a II. József halált követő hetekben megjelent, az elhunyt uralkodó felvilágosult abszolutisztikus programját dicsérő szöveget igyekszik Batthyány bekezdésről-bekezdésre megcáfolni. A Batthyány által bírált röpirat szerzőjét eddig nem sikerült azonosítani. A címlapon annyit közöl személyéről, hogy ő egy magyar nemes.⁸⁸¹ Ahogyan az eredeti röpirat, úgy annak cáfolata, a *Widerlegung* is szerző nélkül, pontosabban fogalmazva az ajánlás szövege alatt a G. T. B. monogrammal jelent meg. A *Widerlegung* szerzőségének kérdése is sokáig tisztázatlan volt, s habár a 18-19. századi politikai irodalmat feldolgozó Ballagi Géza ismerte az iratot, az 1888-ban megjelent nagy politikatörténeti feldolgozásában ő sem tudta feloldani az enigmatikus G. T. B. monogramot.⁸⁸² Majd csak 1917-ben Szily Kálmán, a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárnoka azonosítja a mű szerzőjeként Batthyány Tivadart. Szily kutatásai alapján tudjuk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába 1850-ben inkorporálódott – az 1848-as kormány idején miniszteri tanácsosi funkciót betöltő – Jancsó Imre (1793–1848) könyvtárára.⁸⁸³ Jancsó politikai funkcióin túl neves könyvgyűjtő is volt, gyűjteményét országosan is jelentősnek tartották és mintegy 30.000 Ft-ra becsülték értékét. Történeti jellegű könyveit előszeretettel széljegyzetelte hol németül, hol latinul. A provenienciáját tekintve azonosíthatóan a Jancsó-féle gyűjteményéből származó *Widerlegung* egyik példányára az egykori tulajdonosa ceruzával az „*Author est comes Theodorus Battány*” megjegyzést írta, a G. T. B. mo-

⁸⁸⁰ Schedel [Toldy] Ferenc: Az academiái könyvtár rövid története s mibenléte. E' könyvtár ünnepélyes megnyitásokor dec. 23. 1844., *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei*, 1842–1844, VII., (1846). 88.

⁸⁸¹ A mű teljes címe: *Ein unpartheiisches Wort! an die Bürger von Ungarn zur Beherrigung der Krönung ihres Königs*. Von einem ungarischen Edelmann, Frankfurt-Leipzig 1790. Lásd: Dörnyei, Szávuly 2007. 368.

⁸⁸² Az eredeti kiadvány, több, eltérő témájú politikai és gazdasági irattal kolligátumba egybekötve megtalálható a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Ballagi-gyűjteményében. A röpiratról rövid összefoglalót ad Ballagi Géza lásd: Ballagi 1888. 369–371.

⁸⁸³ Szentkatolnai Bakk Endre: A Bak és Jancsó család története, Budapest, 1883. 182–184.

nogram feloldása tehát Graf Theodor Batthyány.⁸⁸⁴ A szerzőséget minden kétséget kizáróan egyértelműsíti a röpiratban foglalt gondolatok tartalmi egyezése Batthyány Tivadar magánlevelezésével és gazdasági, vállalkozói profiljával, horvátországi érdekeltségeivel. Ezen felül az általa összegyűjtött tetemes mennyiségű – elsősorban gazdasági és műszaki szakirodalmat tartalmazó – könyvanyag egyes köteteiben is rendszerint a G. T. B. possessor-bejegyzés található a szennylapon.

Abban, hogy Batthyány a G. T. B. monogram mögé rejtőzve fogalmazza meg pamfletjét, szerepet játszhatott a retorzióktól, személyes gazdasági lehetőségek beszűkülésétől való félelem. Apja kegyvesztetté válásának példáján láthatta, hogy mivel jár az uralkodóval való szembekerülés. Bányászati és kereskedelmi vállalkozásai több szállal is kötődtek az Udvari Kamarához (*Hofkammer*), nadelburgi üzeme mentességeket élveztek, illetve bányavállalkozói tevékenységének sikeressége, udvari beszállítói megbízásai nagyban függtek a Pénz- és Bányügyi Udvari Kamarától (*Hofkammer im Münz- und Bergwesen*).⁸⁸⁵ Ezentúl pályázott más udvari megbízásokra is: többek között a horvátországi Károlyváros erődjének építési munkálataiban való részvételre, és onnan Brodig (ma Brod na Kupi) a Kulpa folyó szabályozási munkálataira, illetve hajóépítői vállalkozása, a *Neue königliche privilegierte Schiffbau und Schifffahrts Companie* az újépítésű, önjáró *Bucentaurus* hajója miatt szabadalmi védelemért, *privilegium exclusivumért* fordult az udvari hivatalokon keresztül az uralkodóhoz az 1780-as évek végén és az 1790-es évek elején. E szoros gazdasági függés miatt indokoltnak tűnik Batthyány óvatossága, még ha II. József 1781. június 8-án kelt cenzúrarendelele alapvonásai-ban változtatta meg az évtized politikai diskurzusát.

---

⁸⁸⁴ Szily 1917. (25), 265–266. Az MTA Könyvtárában fellelhető kötet *Widerlegung des falsch genannten unpartheischen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung vor der Krönung ihres Königs. Zugleich mit wichtigen anderweitigen Erinnerungen. Auch von einem ungarischen Edelmann*. 1790. MTAK Magyar Tört.O.586.

⁸⁸⁵ Legnagyobb ipari beruházását jelentette egy 1769-ben megvásárolt, alsóausztriai területen fekvő fémmegmunkáló üzem, mely csúcsidőben 600 alkalmazottal üzemelt és számos vámügyi könnyítést kapott az udvartól. Lásd fentebb (Az üzem alaprajza Függelék 10. ábra). Polster. 2014 214.

7.3. A diszkurzív közeg

Az 1781-es sajtórendelet a nyomtatott anyagok tekintetében, még ha szűk keretek közt is, de mindenesetre szabadabb utat engedett a kormányzat működést érintő kritikai hangoknak, mint jellemző volt ez Mária Terézia, illetve II. Józsefet és II. Lipótot követő I. Ferenc uralkodása idején.⁸⁸⁶ Az 1780-as évek eleji lazítás következtében a tiltott könyvek listája 5000-ról 900-ra csökkent, és csak az első tizennyolc hónapban több mint ezer röpírat látott napvilágot.⁸⁸⁷ A cenzúrendelet „engedékenysége” által teremtett helyzet bemutatását Ballagi Gézánál ekképp olvashatjuk: „Maga a rendelet élénkítő, sőt túlságosan élénkítő hatással volt az irodalomra. Az apró alkalmi nyomtatványok, skartekák egész áradata zúdult a közönség nyakába.”⁸⁸⁸ A magyar nyelvű szakirodalomban sokféle állásponttal találkozunk, ami II. József cenzúrendeletének szabadelvűségét érinti: Ballagi Géza, Horváth Mihályra hivatkozva „József érdemkoronájának legfényesebb gyöngyeként” aposztrofálja, és a rendszer liberalizmusát emeli ki, mely olykor saját maga ellen fordul, H. Balázs Éva a józsefi intézkedések „legszebb eredménynek” tartja, Kókay György pedig igen vaskos cáfolatát adja a rendelet liberális szellemének, és inkább tekinti jozefinus rendszer sajtószabadsági viszonyait béklyószerűnek a nemzetközi viszonyokhoz képest, főként, ami a nyolcvanas-évek második felét illeti.⁸⁸⁹ Kosáry Domokos a korszak felvilágosult abszolutisztikus vonásait kiemelve egyfajta óvatosságra és differenciált megközelítésre int a rendelet következtében előálló helyzet elemzésekor, hiszen főként a könyvvizsgálat állami érdekekhez igazítása tapasztalható.⁸⁹⁰ Fontos része volt az 1781-es cenzúrendeletnek a 3. pont, ami kimondta: „Kritikák, ha azok nem gyalázkodások, érjenek azok bárkit is, az uralkodótól a legalsóig, kiváltképp, ha azon a szer-

⁸⁸⁶ Az idetartozó rendeleteket 1781–1783 között különféle nyomtatott sajtótermékekre és a bevezetés területi illetékességére országrészek vonatkozóan lásd: Kropatschek 1785, 517–550. Az idevágó szakirodalom is általánosan a cenzúra állami érdekeket szem előtt tartó sajátosságait és viszonylagos szabadságát emeli ki. Wagner, Hans: *Die Zensur in der Habsburger Monarchie (1750–1810)*. Wien, 1977.; Levandier, Jean-Pierre: *Le livre au temps de Joseph II et de Leopold II: Code de lois de censure du livre pour les pays Austro-Bohemiens (1780–1792)*. Bern, 1995.; *Zensur im Jahrhundert der Aufklärung. Geschichte – Theorie – Praxis*. (Hrsg.) von Wilhelm Haefs – York-Gothart Mix. Göttingen, 2007.; Bachleitner, Norbert: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*. Wien, 2017. Beales, Derek: *Joseph II. Against the world. Vol. II*. Cambridge, 2009. 89–99.

⁸⁸⁷ Beales 2009. 94.

⁸⁸⁸ Ballagi 1888, 133. Ballagi Horányi Eleket idézi: „A, mint II. József a cenzúra szigorát megszüntette, a könyvgyártók Bécsben annyira elszaporodtak, hogy nem volt tárgy, a miről könyvet ne irtak volna: mesterinasok, suszterek, szabók stb., mint könyvszerzők léptek a világ elé, úgy hogy egy német egyetemen közszájon forgott az a mondás, hogy Bécs, mely sok ideig dugulásban szenvedett, II. József alatt egyszerre német hast kapot.” Ballagi 1888. 133–134.

⁸⁸⁹ H. Balázs Éva: *Magyarország története 1526–1790*, Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1962, 562; Ballagi 1888. 105; Kókay György: *A magyar hírlap és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 45.

⁸⁹⁰ Kosáry 1980. 526–529.

ző neve nyomtatásban szerepel, miáltal a mű valódiságáért jótáll, nem tilthatók be, mert minden igazságszerető emberben örömet kell keltsen, ha az igazság ezen a módon eljut hozzá.”⁸⁹¹ Ez utóbbi pont éppenséggel sarkallhatta volna Batthyányt a szerzőség felvállalására, azonban az 1790-es évek eleje, amikor a röpirat sajtó alá került már igencsak más légkörben telt, mint a jozefinus évtized eleje, mikor a rendeletet megfogalmazták. Ezen a ponton hozzátehetjük az anonimitás kérdéséhez és a *Widerlegung* hangneméhez, hogy bizonyos kevésbé megengedő cenzorok szűrőjén Batthyány irata fenn is akadhatott volna, hiszen olykor talán túllép azon a ponton, melyet gyalázkodásnak vehetünk, mely irányul a kritika alá vett irat szerzőjére, de az uralkodóra is egyaránt. A rendelet kihirdetésével természetesen nem a mai értelemben vett polgári szólásszabadság korszaka érkezett el, csupán egy állami érdekeket előtérbe helyező, a vallási kérdéseket szabadabban vitatható – a felvilágosult abszolútizmus államrezonjához illeszkedően az antiklerikális hangokat is eltűrő – hangnem és légkör vált uralkodóvá.⁸⁹²

Ebben a légkörben többek között újra kiadhatóvá vált – a fentebb már röviden hivatkozott – Kollár Ádám (1718–1783) 1764-ben megjelent, majd az országgyűlés lecsillapítására indexre tett, *De originibus et usu perpetuo Potestatis legislatoriae circa sacra Apostolicorum Regum Hungariae* című írása.⁸⁹³ Az udvari könyvtárnok által megfogalmazott irat, az apostoli királyság eszméjéből levezetve, a mindenkori magyar királynak az egyház dologi természetű ügyeiben főhatalmat tulajdonít, az egyházi földekre adókiivetési jogot tételez az uralkodó számára. A törvényhozás jogát is kizárólag az uralkodónak ítéli meg, és a rendi alkotmányt,⁸⁹⁴ benne Werbőczy *Tripartitumát* kétségbe vonja. A *Hármaskönyvet* nem tekinti törvénykönyvnek, már csak hiányosságai és szerkesztési felületessége miatt sem, és történeti-keletkezési sajátosságai révén egy, a „feudális anarchia” idejéből származó, a keletkezésének idején érvényben lévő jogi korpuszként értelmezi, ami az akkori állapotokat tetszőleges szempontok szerint rögzítette.⁸⁹⁵ Felrója a rendeknek, hogy a mentességeikre hivatkozva minden terhet a

⁸⁹¹ „Kritiken es nur seine Schmachschriften sind, sie mögen nun treffen, wen sie wollen, vom Landesfürsten an bis Untersten, sollen, besonders wenn der Verfasser seinen (sic) Name dazu drucken läßt und sich also für Wahrheit der Sache dadurch als Bürge darstellt, nicht verborten werden, da es jedem Wahrheitliebenden eine Freude sein muß, wenn ihm selbe auch in diesem Wege zukommt.“ Lásd: Kropatschek 1785. 517–518.

⁸⁹² Kosáry 1980. 526–529.

⁸⁹³ Sashegyi Oszkár: II. József sajtópolitikája. Századok 92. évfolyam, 1958. 1-4. szám. 88–118. 98.

⁸⁹⁴ Itt a társadalomnak a jogszabályok, szokásjog által meghatározott rendjét értjük a fogalom alatt, mely elsősorban a politikai hatalomból való részesedést érinti. Ennek a részesedésnek a kiharcolása és a sérelmi politizálás elvi alátámasztására gyakorta hivatkoztak a *Corpus Juris* – akár több évszázados – törvényeire, Werbőczy István 1504-től összeállított „*Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve*” c. munkájára, de többen Szent István Intelmeit és egyéb nem jogforrásként készült szövegekre. Lásd erről bővebben: Dobszay 2019. 17;26.

⁸⁹⁵ Lásd erre: Csizmadia Andor: Egy 200 év előtti országgyűlés évfordulójára. A „Kollár contra Status et Ordines”. *Jogtudományi Közlöny*. 1964. 4. szám. 214–227. 220–222.

jobbágyra hárítanak, aki bárhol jobban érezné magát, mint saját hazájában.⁸⁹⁶ Kollár az Udvari Könyvtár (*Hofbibliothek*) igazgatója volt, amikor megszerkesztette e művét, melyet Mária Terézia megbízásra írt meg, bár később az udvar – elsősorban Kaunitz – a rendek felháborodását látva elhatárolódott a könyvtárnoktól, és felszólította, hogy maga védje meg művét.⁸⁹⁷ Ez persze nem sikerült a háborgó diéta légkörében, Kollár személye gyűlöletessé vált a főrendek, különösen a főpapok számára az 1764/65-ös országgyűlést követően. Batthyány Tivadar testvére, Batthyány József – akkor még kalocsai érsekként – vitába szállt Kollárral, cáfolta írásának egyes pontjait, majd felszólította, hogy egy bocsánatkérő írásban igyekezzék a rendeken esett, „általá okozott méltánytalanságokat” orvosolni.⁸⁹⁸ Kollár vitatott művét betiltották, magát a szerzőt proskripcióval fenyegették, és neve összefonódott a rendi jogokat csorbító Habsburg uralommal. Olyannyira, hogy még az 1790/91-es országgyűlés idején, halála után majd egy évtizeddel is ilyen értelemben hivatkoznak rá. A *Widerlegungban* is felbukkan a neve: a Batthyány Tivadar által bírált röpirat szerzője védelmébe veszi az udvari könyvtárost, és úgy hivatkozik rá mint a magyarországi feudális rendszer méltánytalanságát „a legkomorabb és legvitathatatlanabb tényekkel bemutató” szerzőre.⁸⁹⁹ Batthyány persze elutasítja ezt a megállapítást, és „már sokszor megcáfolt és kitalációkra alapozott műként” aposztrofálja Kollár művét. Ehelyütt nem világos Batthyány Tivadar testvére, Batthyány József, Kollárral folytatott vitájára, vagy az 1764/65-ös diéta tetemes mennyiségű röpirat- és pasquiliusrodalmának egyik-másik szerzőire – talán éppen Richwaldszky György esztergomi kanonok: *Vexatio dat intellectum* c. művére – utal-e.⁹⁰⁰ Ez utóbbi munka visszatérő tartalmi eleme a „félrevezetett uralkodó” alakja, mely toposszal Batthyány Tivadar is él a *Widerlegungban*.

Az a nézet, miszerint az uralkodót rossz tanácsadók veszik körül, nincsenek köztük magyarok, és ezeknek a tanácsos uraknak a fő célja a magyar nemesség ősi szabadságjogainak megnyirbálása fel-felbukkan Batthyánynál is, aki a reményét fejezi ki, hogy II. Lipót orvosolni fogja ezt a sérelmet. Ezirányú kritikája mindenképp az 1761-től felálló, az uralkodói döntéseket tanácsadói szerepben támogató Államtanácsra (*Staatsrat*) utal, melyben valóban sokáig nem találunk magyar tanácsost, s majd csak 1785 után kerülhet be egy magyar tag, aki sem más, mint a II. Józsefhez végletekig lojális Izdenczy József (1733–1811). A bécsi dön-

⁸⁹⁶Soós István: *Kollár Ádám Ferenc levelezése*. Magyarországi tudósok levelezése IV kötet. Budapest, Universitas Kiadó. 2000. 10.

⁸⁹⁷ Soós 2000. 157.

⁸⁹⁸ Kollár ezt 1764 júliusában meg is teszi. *Aplogia* címen ír egy választ az őt ért támadásokra, melyre már nem történik különösebb reakció. Csizmadia 1964. 224.

⁸⁹⁹ Batthyány 1790. (Függelék 287.)

⁹⁰⁰ Ez utóbbi szintén nagy visszhangot keltett, ezt a művet el is égették, hóhérral szétéptetése után. Csizmadia 1964. 224.

téshozói körök az 1760-as évektől a Kollár által megszövegezett irat tartalmi mondanivalójával azonos politikát folytattak. Elég, ha az államtanácsi jegyzőkönyvekben olvasható Kautzhoz köthető vótumokat átnézzük, vagy ha elolvassuk József főherceg – a későbbi II. József – 1763-as *Álmodozások (Rêveries politiques)* című emlékiratának idevágó passzusait a nemesi privilégiumok korlátozásáról, kiskirályok megtöréséről, sőt a fiatal főhercegnek eme szövegében a közjó érdekében bevezetendő földadó ötlete is felmerül immár.⁹⁰¹

A Kollár rehabilitálása, és az által jegyzett munka újbóli, 1780-as évekbeli megjelentése is azt az uralkodói szándékot mutatja, hogy az államapparátus a – klerikális szemlélettől egyre inkább mentesített – cenzúra feladatát elsődlegesen a jozefinus államrezon szempontjából ítéli meg. A sajtórendelet célkitűzései közt volt az egységes szemléletű revízió megteremtése is, hiszen a birodalom országai között ideáig jelentős eltérés mutatkozott a nyomtatott anyagok vizsgálatát végző cenzorok szigorúságát és szemléletét illetően, emiatt az új tagokkal felálló, bécsi központú cenzúrabizottság (*Zensurkommission*) minden részletre kiterjedő alaposítással adta meg a revizori hivatalok számára az instrukciókat. A cenzúrabizottság új vezetője a felvilágosodás világnézetét pártoló Johann Chotek gróf (1748–1824) lett, s amikor őt 1782-ben Gottfried van Swieten (1733–1803) váltotta, a cenzúrabizottságot beillesztették a tanügyi bizottságba (*Studien- und Zensurhofkommission*).⁹⁰² Van Swieten elnöklete alatt folytatódott a bizottság centralizációja és annak összetétele is alaposan megváltozott. Több szabadkőműves és az illuminátus tanokkal barátkozó tag jelent meg cenzorok közt: többek közt Franz von Paula Rosalino (1736–1793), Szekeres Athanáz (†1794), Franz Karl Hägelin (1735–1805) Joseph Friedrich von Retzer (1754–1824), Alois Blumauer (1755–1798), ami jelzi a katolikus egyházi felügyeletet kiszorítását a cenzúragépezet működéséből.⁹⁰³ A Kollárhoz hasonló, a rendi partikularizmussal szemben az abszolút monarchiát támogató, azonban immár a felvilágosodás érvkészletével a jozefinista propagandát tolmácsoló röpiratok sora látott napvilágot. Ezek, illetve az ezekre született válaszok nyomán Magyarország és Ausztria államközi szerződéseinek viszonya, a közteherviselés és vele párhuzamosan az inszurrekció és az úrbéres rendszer reformja, valamint a vallási tolerancia kérdése dominált a nyilvános vita terében. Az józsefi politikát támogató szerzők sorába tartozik a Batthyány által cáfolt szöveg anonim szerzője is, de említhetnénk, Benczúr Józsefet, Szirmay Antalt, Izdenczy Józsefet vagy az általa felbérlet Grossing Józsefet azok közül, akik névvel is vállalták vélemény-

⁹⁰¹ Poór János (Szerk.): *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Osiris, Budapest, 2000. 137–142. Fordította: Kulcsár Krisztina

⁹⁰² Bachleitner 2017. 65.

⁹⁰³ Sashegyi 1958 102; 105–106.

nyüket, illetve az általuk támogatott oldal, az uralkodóház – szűkebb értelemben, a jozefinista kormányzat – álláspontját egyes ügyekben.⁹⁰⁴ A Batthyány által kritizált szöveg, az *Unpartheiisches Wort...* három nagy tematikus egységbe csoportosítható. Elsősorban a jozefinus abszolutizmus rendeletalkotási módszereinek védelme olvasható ki a szövegből, amihez a felvilágosult abszolutizmus teoretikus megközelítéséből indul ki a szerző, a második nagy gondolkör az örökös tartományok, Csehország és Magyarország birodalmi integrációjának programja és végül a józsefi, gazdaságpolitikai fejlesztések dicsérete, aminek az ára a nemesi adómentesség feladása lenne – lett volna – és ami ezzel jár: az úrbéres viszonyok, a földadó és az inszurrekció új alapokra helyezése.

A Batthyány által kritizált szöveg anonim szerzőjét nem ismerjük, de röpiratának, az *Unpartheiisches Wort*-nek a hangvétele, érvelési logikája és a felvilágosult abszolutizmus propagandisztikus fogalomhasználata miatt rokonítható Izdenczy József röpirataival.⁹⁰⁵ Izdenczy mint az Államtanács első magyar tagja, feltétlen hűségéről és II. József iránti lelkesedéséről ismert tanácsos, több olyan irat szerzője, mely védelmébe veszi a jozefinus államapparátus intézkedéseit. Ezeket – érveit alátámasztandó – gyakran csatolta is Államtanácsban elhangzott vótumaihoz.⁹⁰⁶ A *Widerlegung* által bírált szöveg mögött felsejlik Izdenczynek az uralkodó és a rendek viszonyáról vallott elmélete, de legalábbis gondolati rokonságot mindenképp találunk akár az *Irrthümer*⁹⁰⁷, akár az *Antworten der Wahrheit*⁹⁰⁸ iratával vetjük össze az *Unpartheiisches Wort* című pamfletet. Izdenczy, hogy igazolja a jozefinus politikára jellemző rendeletalkotás törvényességét érvelésével a korban divatos szerződéselméletekre támaszkodik (ez olvasatában az Anonymus által is leírt vérszerződés), és ez alapján kifejti, hogy a fejedelmek egymás között kötöttek szerződést, melyből az akkori „nemességet” kihagyták, és mivel a fejedelem ezt a megállapodást olyan más fejedelmekkel kötötte, akiknek leszármazottjai Szent István idejében kipusztultak a magyar uralkodókat semmilyen valaha kötött szerződés nem köti immár, emiatt pedig a rendeknek semmilyen jogalapjuk nincs egy szuverén uralkodó rendeleteibe beleszólni. Izdenczy továbbá síkra száll a Habsburg ház azon joga mellett, mely I. Ferdinánd (1526–1564) trónra lépése óta megillette az uralkodóházat,

⁹⁰⁴ Sashegyi 1958. 116.

⁹⁰⁵ Strada Ferenc: Izdenczy József, az államtanács első magyar tagja, in: Miskolczy Gyula (szerk.): *A gróf Klebelsberg Kúnó Történeti Intézet évkönyve*, Budapest, 1940. 54-150.

⁹⁰⁶ Uo. 68.

⁹⁰⁷ Izdenczy József: *Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn von der Staatsverfassung ihres Vaterlandes und den Rechten ihrer Könige*. Wien 1790.

⁹⁰⁸ Izdenczy József: *Antworten der Wahrheit auf die Beschwerden der Unwissenheit oder merkwürdiges Sendschreiben eines Hungarns an seine Mitbürger über neuesten Zustand ihres Vaterlandes unter der Regierung Josephs des zweiten*. Wien. 1789.

hogy Magyarországot a tetszése szerint, a rendeket kiszorítva a döntéshozatali mechanizmusokból igazgassa, minthogy az országot eredetileg, a honfoglalás idején már *Erbreichként*, azaz örökletes királyságként és nem *Wahlreichként* azaz választásókirályságként, magának hódította meg, majd vette tulajdonába a „király”, és nem az alattvalóival közösen birtokolta.⁹⁰⁹ A Habsburg-ház mostani magyarországi királyai pedig örökösödési jogon kerültek a trónra, a koronázás pedig csak pusztá szertartás, amely felesleges is. Hosszas történeti boncolgatást követően azt is kimutatja Izdenczy, hogy a mindenkori Habsburg uralkodó hozhat törvényeket Magyarországon a rendek közreműködése nélkül is, sőt azt semmilyen dokumentum nem igazolja, hogy a rendeknek joguk lenne részt venni a törvényhozásban.⁹¹⁰

A Werbőczyánus szokásjog alapján azonban Magyarország hagyományosan választókirályság volt.⁹¹¹ A 17. század végéig a rendek választották meg az uralkodót, még akkor is, ha 1547-től csak a Habsburg házból volt lehetőség választani (1547. évi 5. tc. 5§). Ebben változást az 1687-es országgyűlés hozott (1687. évi 2. tc.), amikor az Ausztriai Ház fiágára nézve a Magyar Királyság örökletes uralkodójává változott.⁹¹² Azonban kimondta azt is a törvény, hogy I. Lipót fiúutódaira az örökösödés jogát akkor tekinti érvényesnek, ha „mindenkor és annyiszor, valahányszor ily felavatás újból bekövetkezik, a fentebb kijelentett hitlevélben foglalt cikkelyek előre bocsátandó elfogadása vagy királyi biztosítása, s e felől oly alakban, mint elődei teljesítették eskü letétele megtörténik”, és az új uralkodót „országgyűlésileg, Magyarországon belül, meg fogják koronázni.” (1687.évi 2.tc. 1§). Ez alapján, mivel az eskütétel és a koronázás II. József estében elmaradt, így az uralkodása is egyfajta legitimitási hiátusban telt egyes korabeli értelmezések szerint. Érdeemes ideidézni a Marczali Henrik által Ócsai Balogh Péternek (1748–1818), a Hétszemélyes Tábla egyik bírójának, a rendi ellenzék hangadójának tulajdonított röpiratot, mely a koronázás elmaradása miatt a Habsburg-ház legitimitását kérdőjelezi meg.⁹¹³

...Érvényes az az alapelv, hogy az ausztriai uralkodóháznak örökösödési joga a Magyar Királyságra a szerződések és ráruházott örökösödés feltételeinek már első lépésben elkövetett, második lépésben pedig végletekig vitt megsértése által, különösen

⁹⁰⁹ Izdenczy 1789. 40–42 idézi: Strada 1940. 70–71.

⁹¹⁰ Strada 1940. 72–73.

⁹¹¹ Werbőczy Első rész. Nemes Magyarország jogainak és szokásainak hármass felosztásáról általában. 3 cím 7§. Mert a fejedelmet is csak nemesek választják, és a nemeseket is csak a fejedelem teszi azokká, s ékesíti nemesi méltósággal.

⁹¹² Szekfű 1939. 203–204.

⁹¹³ A Balogh-féle röpiratban az uralkodóház szorongattatott helyzetének kihasználására buzdít a szerző, engedmények kikényszerítésére, az uralkodási vonal megszakadását is felemlíti. lásd: Marczali 1907 I. kötet. 100.

II. József uralkodása révén, aki sohasem tétetett törvényes királlyá, megszűnt; hogy az örökösödési jog feltételekhez kötött, és ha a feltételeket nem teljesítik, saját magánjainak birtokába sem léphet senki, nemhogy a királyságnak, mely nem tekinthető patrimóniumnak...⁹¹⁴

Batthyány nem megy ilyen messzire, de a magyar törvények tiszteletére inti a röpiratában a szerzőt, akinek írását cáfolni igyekszik, és ekképpen II. Józsefet is, akinek a szemére hányja, hogy esküjét nem tette le, a vármegyéknek tett szabadságjogokat garantáló ígéreteit nem tartotta be. „Mi ő szultán? Mi pedig törökök?” kérdezi felháborodott hangon.⁹¹⁵ Olvasatában az 1687 utáni az „örökös” magyar királyság ugyanúgy szerződéses alapon működött, mint az 1687 előtti „elektív” királyság. Az uralkodó és az ország – jelen esetben a politikai jogokkal felruházott rendek – közti viszony továbbra is a magyar közjogon alapult, melyben a fent idézett garanciák védték a rendi jogokat, és sok tekintetben ellent tartottak a birodalmi szemléletű integrációnak.

Batthyány által kritizált irat többször is védelmébe veszi II. József birodalmi szemléletű integrációs politikáját. A Magyar Királyság helye a birodalmi képletben eltért az örökös tartományok vagy a Cseh-Morva Királyság helyzetétől. Az a fajta szoros, gazdasági és belügyi integráció, mely lépésről-lépésre, 1749-től a Haugwitz nevéhez köthető reformokat követően,⁹¹⁶ de különösen 1775-től cseh-osztrák viszonylatban: vámunió, nyersanyagok és késztermékek szabad áramlása terén végbement,⁹¹⁷ Magyarország esetében nem történt meg. Mind Mária Terézia, mind II. József ezirányú birodalmi tervei megghiúsultak a rendi ellenállásnak köszönhetően.⁹¹⁸ Az Ausztriai-ház által dinasztikus alapon birtokolt kelet-közép-európai kompozitállam egyes részei eltérő fejlődési pályát futottak be, elsősorban az oszmán jelenlétének köszönhetően, de a gazdaságföldrajz adta kereteket sem szabad figyelmen kívül hagyni. Valamikor az 1750-től újra kezdenek távolodni a fejlődési pályák. Haugwitz reformjainak következtében 1749-től az osztrák örökös tartományok, cseh-morva területek földbirtokosai (nemesek, főpapok) is elkezdtek a saját használatú föld után, földalapú adót fizetni, nemcsak

⁹¹⁴ patrimónium: az uralkodó örökletes birtoka. Lásd: Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.44.

⁹¹⁵ Batthyány 1790. (Függelék 299.)

⁹¹⁶ Nagy János: Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen - Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 7. Budapest, 2020. 35–40.

⁹¹⁷ Kaps, Klemens: Cores and Peripheries Reconsidered, *The Hungarian Historical Review*, Vol. 7, No. 2. 2018. 191–221. 194

⁹¹⁸ Heckenast Gusztáv: Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században. (1670–1790.) *Történelmi Szemle*. 16. évfolyam 1973. 188–207.

alkalmanként, hanem békeidőben is, évi teljesítéssel.⁹¹⁹ A nemesi földekre vonatkozó adókulcs kisebb volt, mint jobbágyé, az adóalap megállapításához kataszteri felmérések készültek, bürokratikus háttérszervezetek jöttek létre, a hadiadót pedig előre 10 évre elfogadtatták az osztrák és cseh rendekkel.⁹²⁰ Ez Magyarországon elképzelhetetlen volt: folyamatos egyezkedés folyt az éves adómegajánlás mértéke felől, Mária Terézia félt bevezetni ezt az új adórendszert rendelettel. Egyrészt számított a Sziléziáért készülő revansban a magyarokra, akik életüket és vérüket ugyan felajánlották, de az adómentességet nem kívánták volna elveszíteni, másrészt tudta, hogy csak országgyűlési megerősítéssel lenne fogantatva reformnak, ott pedig szükségszerűen elbukik az uralkodói leirat.⁹²¹ II. Józsefnél ezek a fenntartások nemigen játszottak szerepet: aufklärista buzgalma és rendeleti kormányzása az 1780-as évek elejétől jelezte új berendezkedés van születőben.

Batthyány kritizálja azt a jozefinus integrációs politikát, mely egy német nyelvű, egy jogrendet ismerő, és egy gazdasági területként értelmezte volna a jogara alá tartozó területeket. A *Widerlegung*ban leírtak szerint az új uralkodóval el kell fogadtatni Magyarország különállását. Fontos kiindulási pont Batthyány értelmezésében, hogy az örökös tartományok, Ausztria és Magyarország kapcsolatát a „baráti” jelzővel illeti, mely értelemszerűen egy kevésbé integratív, az alá-fölé rendeltségi viszonyokat visszautasító, kölcsönös partneri viszony képét festi meg.⁹²² Batthyány röpiratának alapállítása, hogy II. József despota volt, és mindent vissza kell állítani a Mária Terézia idején bevett állapotokra, ideértve az adórendszert, az államközi szerződéseket és minden intézményi berendezkedést, és ezután kezdődhet meg a kibontakozás az elavult feudális jogrendből, immár konstruktív: a király és az ország közti – országgyűléseken lefolytatott – megállapodások útján.

---

⁹¹⁹ Nagy 2020. 36.

⁹²⁰ Nagy 2020. 37.

⁹²¹ Uo. 38.

⁹²² „Ez egy szabad és nem kötelező összeköttetés, és az is marad, amely mindkét állam számára a legnagyobb mértékben hasznos és baráti kapcsolatot jelent, és ezt a mindenkori osztrák uralkodónak nem szabad megsértenie azzal, hogy régebbi országát valamilyen ferdén értelmezett államvezetői bölcsességből kiindulva előnyben részesítené.” Batthyány 1790. (Függelék 261.)

7.4. Az uralkodóváltás körüli hónapok

1789 és 1790 politikai és hadi eseményei rendkívül ingatag helyzetbe sodorták a II. József vezette Habsburg Birodalmat. A sikertelen török háború, Karánsebes fiaskója, a németalföldi rendek felkelése és tartomány 1790 januári elszakadása a *Joyeuse Entrée*-nak⁹²³ nevezetté alkotmányuk eltörlése után, valamint az északról fenyegető porosz hadsereg szuronyai mögött Károly Ágost szász-weimari herceg magyar trónra aspiráló alakja, mind komoly kihívást jelentett a Habsburg-ház számára.⁹²⁴ Maguk a magyar rendek is a fegyveres felkelés határán voltak, a Bécsből hazatérő koronát kísérő, magyar bandériumok gyakorlatozásai legalábbis fenyegetőleg hathattak az uralkodóház számára.⁹²⁵ Ehelyütt nincs lehetőségünk az 1780-as évek végének eseménytörténetét részletesen áttekinteni, de a sérelmeknek, melyek a magyar rendi alkotmánnyal szemben megestek az országot a nyílt szembeállítás szélére sodorták, ilyen volt például a török háború miatt oly szükséges újoncállítás megtagadása vármegek részéről.⁹²⁶ Az uralkodót az előállt körülmények engedményre, 1789. december 18-án az országgyűlés 1791-es évre történő összehívására, majd a betegségének komolyra fordulásával, és Kaunitz nyomására a rendeletek javának – a türelmi rendelet és a jobbágypátens kivételével – visszavonására készítették.⁹²⁷ II. József halála után az örökös tartományokban – bár ott is voltak tiltakozások – nem történt olyan mérvű visszarendeződés, mint Magyarországon, ahol a reformok nem élték túl az uralkodót, bár az egyes reformok szellemiségüket tekintve az 1790/91-es országgyűlés törvénykezésében mégis megjelentek, és a jozefinizmus hatott továbbra is főként a katolikus egyház befolyásának csökkentésében, valamint a felvilágosult rendiség is vett át programpontokat, mik a polgári átalakulás, a rendies társadalom lebontásának irányába mutattak.⁹²⁸

⁹²³ Hollandul: *blijde inkomst*, örömteli bevonulás. Az uralkodó szimbolikus bevonulása városaiba és tartományaiba, ami azok alkotmányos jogainak megerősítésével jár. Balázs Péter: *Belga-Németalföld újkori története: 1384-1830*. Budapest, L'Harmattan. 2016. 122. Miután II. József eltörölte a belga alkotmányt a rendeleteit vonakodva végrehajtó hivatalnokai élcélődés tárgyává tették nemi betegségét, miszerint öfelsége túl sok *joyeuse entrée*-t tartott. Tény, hogy felesége, halála után nem nősült meg, és leginkább futó kalandjai voltak, mely egészségére is hatással volt. Miskolczi Ambrus: *II. József és a magyar kérdés angol szemmel. Valóság*. 55. évfolyam 2012. 12. szám. 103.

⁹²⁴ Szakály Orsolya: *A brit-magyar kapcsolatok egy ismeretlen fejezete: báró Vay Miklós londoni küldetése 1790-ben. Századok* 139. évfolyam 2005. 5. szám 1207–1231. 1211.

⁹²⁵ Kurucz György: *Kényszer és szolgálat. Portrévázlat Festetics Györgyről. Századok*. 140. évfolyam 2006. 6. szám. 1341–1377. 1359.

⁹²⁶ Pajkossy 2019 126–127.

⁹²⁷ Lásd erre: Ifj. Barta János: *A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978; Pajkossy 2019. 127.

⁹²⁸ Pajkossy 2109. 128.

Fentebb már röviden bemutattuk Batthyány József hercegprímás II. József egyházpolitikáját érintő, kritikus röpiratát, és a prímás szerepét is érintettük a jozefinus évtizedben, mely az 1780-as évek végére az adott politikai légkör realitását felismerő, egyházépítő főpap képét mutatja. A prímás politikai aktivitása II. József rendeleteinek visszavonását, majd röviddel ezután bekövetkezett halálát követően újra megnyilatkozott. A magyar rendek egyes képviselői benne láttak valamiféle támaszt, olyan aktort, akin keresztül érdekeiket érvényesíthetik, sérelmeiket artikulálhatják az új uralkodó, II. Lipót irányába.⁹²⁹ A közelgő országgyűlés előtt maga köré gyűjtötte azokat a véleményformáló személyiségeket, akik kiábrándultak a jozefinizmus abszolutista fordulata miatt: Széchényi Ferencet (1754–1820), volt királyi biztos, Forgách Miklóst (1731–1795) a nyíltan antijozefinista és posztjáról lemondott Nyitra megyei főispánt,⁹³⁰ Illésházy Jánost (†1800), a Hétszemélyes Tábla⁹³¹ személynökét, Sztáray Mihály (1749–1798), szabolcsi főispánt, a közismerten Habsburg-ellenes hangadót, illetve a vele közeli rokonságban álló Esterházy Ferenc (1758–1815) mosoni főispánt, kamarást.⁹³² Az alakuló országgyűlés előtt tájékozódni szeretett volna milyen meghatározó vélekedések uralják a közbeszéd színtereit. Az 1790/91-es országgyűlés egyik nagy kérdése az volt, hogy a hagyomány talaján maradva, a régi jogokból építi-e újjá az együttélés alapszabályait az összeülni készülő diéta, vagy a franciaországi hatásokra reagálva, az általános emberi jogok és kötelességek válnak mérvadó iránnyá, és valamiféle jogkiterjesztő, alkotmányozó gyűléssé válik a diéta. A császár halála után egyre-másra láttak napvilágot az eltérő hangnemben megírt tervezetek és röpiratok, melyek a jövő kormányzatát, az új országgyűlés feladatait, és vele együtt Magyarország berendezkedésének alkotmányos, parlamenti jóváhagyással történő átalakítását célozták. Maga az „alkotmány” kifejezés is ez idő tájt kezd egyre gyakrabban alapdokumentum értelemben megjelenni, amely az egész ország berendezkedését, törvénykezésének szellemét meghatározza.⁹³³

⁹²⁹ Marczali 1907. I. kötet. 62.

⁹³⁰ Nyitra megye főispánja, II. József alatt a rendi ellenzék egyik vezére, maga is adott ki névtelen röpiratot, „*Patriotische Vorstellung an den Monarchen*”, melyben tiltakozik az önkényuralom ellen, tanulmánya jelent meg a közismerten szabadkőműves szellemiségű hamburgi lapban a *Politische Journal*ban. Kókay György: Vita a magyarországi viszonyokról a 18. század végi hamburgi *Politisches Journal*ban, *Magyar Könyvszemle*, 101. évfolyam, 1985/1, 225–231.

⁹³¹ A Királyi Kúria a 18. században két részből állt: a Királyi Ítéltáblából (röviden Királyi Tábla), és a Hétszemélyes Táblából, amely fellebbviteli bírósági szervként funkcionált.

⁹³² Beszámol erről unokaöccsének is: J'en a fait rapport mes amis au chancelier et referendaire, que traite les objects de la diete. De concert avec eux je vous envoie le projet de la reponse a donner avec le reflecoitns que j'ai assemblees icy. Il faut toucher de tenir une congregation particuliere apres le sujets protestants partie de la deputation a la quelle tous partagez les objets de l'instruction pour la diete. (szöveghű átirat) MNL OL P 1314 Nr. 60.208. Batthyány József levele unokaöccsének Batthyány (II.) Lajos hercegnek hely nélkül. A megbeszélés személyi összetételét Marczali 1907. I. kötet. 68. adja meg.

⁹³³ Marczali 1906. 397.

Az elégedetlenség a jozefinus rendszerrel szemben közös platformra hozta az amúgy különböző társadalmi berendezkedést óhajtó és eltérő gazdasági háttérrel bíró magyar rendi csoportokat, ám amikor a kibontakozás lehetősége felcsillant, és az érdekérvényesítés terepe, a diéta oly sok idő, huszonöt év után ismét összeült a rendi társadalomban kialakult differenciák egyre inkább megmutatkoztak. A II. József halála körüli időszakban, a rendi ellenállás tetőpontján, majd az 1790/91-es diéta idejére válnak plasztikussá azok a főbb közpolitikai törésvonalak, melyek a progresszív, már-már radikális változásokat sürgető, leginkább a felvilágosodás eszmerendszerének gondolataiból merítő nemesi csoportok, és a konzervatív, a Werbőczyánus hagyomány és a rendi nemzettudat talaján álló, a „megrázkódásokat kerülő”, illetve a fennálló társadalmi struktúra sérthetlenségét hangsúlyozó, főként nagybirtokosokból, vármegyei kispapokból álló politikai csoportosulások között keletkeztek.⁹³⁴ Emiatt a rendi ellenzék reprezentánsaitól származó, egységes, azonos politikai irányultságú röpirattermésről nem beszélhetünk: eltérő politikai nyelvek, szociokulturális hátterek és diskurzustípusok jelennek meg a bontakozó köznyilvánosságban. Tematikai, színvonalbeli és a felkínált politikai megoldások radikalizmusát tekintve is megosztott a felhozatal.⁹³⁵ A programadó iratokban a felvilágosult rendiség modernizációs, olykor jogkiterjesztő igényei jelennek meg, másrésztől – konzervatív oldalról – a rendi alkotmány védelme, Magyarország állami különállásának hangsúlyozása kerül elő. Ezek a témák és törekvések akár egy röpiraton belül is mindenféle keveredhetnek.⁹³⁶ Az uralkodóval szemben álló rendi ellenzék programjának ilyen módon megosztottsága abban is tetten érhető, hogy egy-két radikális köznemestől eltekintve a gazdasági modernizációhoz nem tekinti premisszájának a rendi átalakulást, az úrbéres szolgáltatások rendszerének felszámolását, vagy a magyar gazdasági viszonyok összbirodalmi rendszerhez történő igazítását. Maga Batthyány is alkalmazója mind a két politikai nyelvnek: a közjogi kérdésekben óvatos reformokat támogat ugyan, de csak olyan területeken, melyek a gazdasági életre serkentőleg hatnak. Elutasítja azonban az összbirodalmi gazdasági rendszer egységesítésének lehetőségeit, az adórendszer fiziokrata alapokra helyezését és a felvilágosodás, általa propagandisztikusnak tartott elemeit, melyek a kialakult társadalmi hierarchiát lerombolni igyekeznek. A korszak mértékadó közpolitikai gondolkodóival összevetve a rendi felépítmény bástyáit belülről védő, de az európai példákat ismerő és a gazdasági fejlődést

⁹³⁴ Az utóbbi csoportból a tehetősebb, nagybirtokosi réteg a robotból származó bevételeit a kispapok pedig politikai jogaikat féltették.

⁹³⁵ Kovács Ákos András–Szűcs Zoltán Gábor: Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Egy kutatási program keretei. *Korall*. 2009. 10. évfolyam 35. szám. 147–174.163–168.

⁹³⁶ Kosáry Domokos: Néhány gondolat a művelődés és a művészet történetének kapcsolási rendszeréről. *Ars Hungarica*, 1981. 9. évfolyam, 1-2. szám, 171–179.176.

óhajtó arisztokrata képe bontakozik előttünk. Érdekes emiatt gondolatait reflektáltatni az 1790-es diéta előtt megnyilatkozó, eltérő értékakcentussal bíró, rendi ellenzéki hangokkal.

7.5. *Eltérő hangok, lehetséges párhuzamok a rendi ellenzék soraiból: Hajnóczy József, Ócsai Balogh Péter, Széchényi Ferenc röpiratai*

Ha a radikálisabb szerzők közül keresünk kontrasztot Batthyány szövegéhez érdemes Hajnóczy József (1750–1795) alkotmányreformot célzó indítványait, Forgách Miklóshoz írott leveleit vagy Ócsai Balogh Péter (1748–1818) projektumait átolvasni, melyek az általános forrongás közt az udvar „megszorongatását”, az aktuális helyzet kihasználását és radikális eredményeket hozó alkotmányozó, jogkiterjesztő programokat is megvalósító diéta összehozásának szándékát hangoztatják.⁹³⁷ A rendi konzervativizmuson túllépő gondolatkör repertóriumát használja Hajnóczy Józsefnek, az 1790-es diéta előtt írott alkotmányátalakítási tervezete, az *Egy magyar hazafi gondolatai néhány az országgyűlésre tartozó dologról (Gedanken eines ungarischen Patrioten über einige zum Landtag gehörige Gegenstände)* címmel ellátott kézirat, melyet 1790. március 5-én vetett papírra.⁹³⁸ Ez a tervezet inkább nevezhető progresszívnek – főként, ami a parasztkérdést illeti – összevetve egykori munkadója, Széchényi Ferenc megfontolt reformokat tartalmazó közjogi reformtervezetével.⁹³⁹ Hajnóczy többek között kifejti, miért káros, hogy csak nemes viselhet hivatalt, és hogy nem nemeseket idézés nélkül lefoghatnak. Javasolja, hogy a magyar katonai parancsnokság váljék függetlenné a bécsi hadparancsnokságtól és limitálják a katonai szolgálat idejét.⁹⁴⁰ Hajnóczy a vallási ügyekben kifej-

⁹³⁷ Hajnóczy munkásságára és leveleire lásd: Poór János: *Hajnóczy József. Magyar szabadelvűek. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1998. 7–27; 88–90; 154; Ócsai Balogh Péterhez lásd: Miskolczy 2005. 173; Pajkossy Gábor: A diétai törekvések kereszttüzeiben, 1790-1793. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2013. 321–329. 322–325.*

⁹³⁸ Hajnóczy József: Forgách Miklós (1731–1795), majd Széchényi Ferenc titkára, 1786-tól Szerém megye alispánja. Az iratot teljes egészében közli: Benda 1957. 46–60. Magyar nyelven: Pajkossy 2006. 24–33.

⁹³⁹ Annyira azonban mégsem radikális, mint a Marczali Henrik által Balogh Péternek, a Hétszemélyes Tábla egyik bírójának tulajdonított röpirat, mely a koronázás elmaradása miatt a Habsburg-ház legitimitását kérdőjelezi meg. A Balogh-féle röpiratban az uralkodóház szorongatott helyzetének kihasználására, az általános emberi jogokra hivatkozva a képviseleti jog kiterjesztésének a kikényszerítésére buzdít a szerző. Kivonatolva ismerteti Marczali 1907. I. kötet. 100, Magyar fordításban: Pajkossy 2006. 39 – Fordította: Balogh Piroška

⁹⁴⁰ A limitált idejű kapitulációs rendszer bevezetésének gondolata később is felmerül, többek közt Berzeviczy Gergely 1806-os *Über das Ungarische Militär System* (MNL OL P 53 126 cs. 31. sz 122 f.) írásában, miután 1802-ben Ausztriában megszüntették a korlátlan idejű katonáskodást. Erre Magyarországon csak 1843-ban kerül sor. Poór János: Országgyűlési viták a századfordulón: Változatok az állagörzésre. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2013. 230–243.240–241.

ti, hogy nem vallási türelemre, hanem felekezeti egyenlőségre van szükség (a törvényhozásban is), illetve a felosztott rendek lefoglalt javainak a többi felekezet közti egyenlő szétosztását is felveti.⁹⁴¹ A legjelentősebb reformpontja a parasztok terheinek könnyítése, a jobbágy és a földbirtokos közti úrbéres viszony átalakítása, ami olvasatában átfogó előnyökkel járna a nemzetgazdaságra nézve is. Meglátása szerint a kilenced és a tized rontja a közerkölcsöt, mert a fizető felet a megtermelt javak eltagadására, a beszedőt pedig gyanúra és erőszakoskodásra sarkallja. Ezt kiváltandó, fel kell becsülni az úrbéres tíz évnyi jövedelmét, valamint a háza és telke együttes értékét, melyre a birtokos és az úrbéres szerződést kötnek a megye előtt. Az úrbéresből szerződő fél lesz, aki, ha adóságát megfizette, házával, birtokával szabadon rendelkezik és megszűnik felette a földbirtokos hatósága egyszer és mindenkorra.⁹⁴² Hajnóczy Forgácsnak írt leveléből azonban kiderül, hogy bár maga is despotikusnak tartja II. József módszereit, mégis a parasztok sorsán – olvasatában – csak egy felső, vagy ha úgy tetszik külső hatalmi tényező, egy „felvilágosult derék fejedelem” hozhat javulást, mivel a rendi alkotmány természete olyan, hogy az alapján nincs kilátás az úrbéres rendszer lebontására.⁹⁴³

Egy hónappal korábbi és a fent idézett gondolatoknál moderáltabb kívánalmakat fogalmaznak meg Széchényi Ferenc (1754–1820) megfontolt reformokat támogató, a forradalmi hangulatban mindent a feje tetejére állító közhangulattól óvó tervezete, amit *Pártatlan gondolatok az 1790-ben megtartandó országgyűlésről (Unpartheysche Gedanken über den 1790 abzuhalten den Landtag)* címmel fogalmazott meg.⁹⁴⁴ Széchényi Ferenc az 1780-as évek derekán, felismerve II. József a közállapotokra káros abszolutisztikus hatalomgyakorlását – egészségi okokra hivatkozva – visszaadta több vármegyére is érvényes kerületi adminisztrátori megbízását, majd a császár halálát követően ismét szerepet vállalt az új diéta előkészületeinél. Ekkor keletkezett ez a kézirat, mely hangvételeben, politikai nyelvezetében, gondolkodásmódjában rokonítható a Batthyány-féle *Widerlegunggal*, már ami a közpolitikai berendezkedést, II. József hatalomgyakorlásának kritikáját illeti. Széchényi 1790 februárjában mutatta meg az országgyűlés programjának által elképzelt tervezetét több, a Magyar Kancellárián dolgozó tanácsosnak és Batthyány József hercegprímásnak is, aki kézírásával széljegyzetelte

⁹⁴¹ Keine Toleranz, sondern völlig gleiche Rechte einer Religionsparthey wie der andern sollen Statt haben; keine Stola, wie es ohne diess 1647 legaliter festgesetzt worden, an eine andere Religionsgeistlichkeit bezahlt werden. Hajnóczy József: in Benda 1957 55.

⁹⁴² Zehend und Neuntel sind der Oeconomie schädlich, und da sie Anlass zu einer Menge von Betrugereyen geben, verschlimmern sie den moralischen Character des Gebers und Nehmers. Hajnóczy József. Benda 1957. 57.

⁹⁴³ Poór 1998. 154–155.

⁹⁴⁴ Marczali 1906. 393–422. Széchényi feltehetőleg ismerte Hajnóczy iratát: a Hajnóczy-féle irat Széchényi: *Pártatlan gondolatok az 1790-ben megtartandó országgyűlésről (Unpartheysche Gedanken über den 1790 abzuhalten den Landtag)* kézzel írott memoranduma mellett maradt ránk. Lásd erre: Benda 1957. 50.

is – az inkább szűk körben forgó – kéziratot. A két testvér közt fennálló viszony miatt nem kizárt, hogy Batthyány Tivadar is ismerte a Széchényi-féle szöveget, vagy legalábbis annak tartalmi mondanivalóját.⁹⁴⁵

Széchényi óva inti a felizgatott állapotban levő magyar rendeket az elhamarkodott alkotmánymódosításoktól, a régi alkotmány francia típusú átalakításától és az eddigi szerződések felrúgásától. Felteszi a kérdést, hogy boldogok-e a mindent felforgató népek, és leszögezi, hogy egy ilyen gyorsasággal végrehajtott átalakítással nem tud kialakulni társadalmi konszenzus, hiszen nincs egyetértés, elegendő tudás, tapasztalat, türelem és erő a régi, hosszú ideje fennálló alkotmány teljes megváltoztatásához.⁹⁴⁶ Az új királyt a régi alkotmány szerint meg kell koronázni, és elég, ha azt biztosítjuk, amit ész és méltányosság mellett elvárhatunk, visszatérve a Mária Terézia-kori állapothoz. Ez a kitétel: a visszatérés a Mária Terézia-korabeli állapothoz többször visszatér a röpiratokban, így a *Widerlegungban* is. Az alapja e fordulatnak a II. József 1790. január 26-án kelt rezolúciója, amely ezt a megfogalmazást használja rendeleteinek eltörlésekor: *minden rendeletet és intézkedést eltörlök, s őket azon állapotába visszahelyezem, melyben Őfelségének, a boldogult császárnénak halálakor voltak.*⁹⁴⁷ Sokan a magyar rendek soraiból talán inkább az 1764-65-ös, illetve az azt megelőző időszakhoz szerettek volna visszatérni, de 1790-re erre semmi lehetőség nem maradt. Még az 1780-as évekbe való visszalépés sem volt sok esetben megoldható, hiszen a felvilágosodás korának eszmei alapvetései már olyan mélyen beszivárogtak a jogéletbe és jogszolgáltatásba és a mindennapi élet egyéb területeire, hogy ide nem volt visszaút.⁹⁴⁸ Ilyen volt például a kínvallatás eltörlése, a vallási türelem kérdése, az úrbéri rendelet, a perrendtartás megújítása, és a nevelésügy reformja.

Az 1790/91-es diéta egyik dilemmája abban állt, hogy egyrészt az önkényes rendeletek életbe hagyásáról nem lehetett szó, másrészt a diéta képviselői között is többen elvben egyetértettek a társadalmi-gazdasági rendszerek jozefinus reform által érintett területeinek a korszerűsítésével. Széchényi fő javaslata, hogy megfontolt, kimunkált reformokra van szükség, melyeket hozzáértő, és a társadalom egészét kicsiben leképező bizottságok előmunkálata-

⁹⁴⁵ Széchényi Ferenc: *Unpartheysche Gedanken über den 1790 abzuhalten den Landtag*, feldolgozta és részletekben közli: Marczali:1907 84–85. Magyar fordításban: Pajkossy 2006. 34–38.

⁹⁴⁶ Széchényi tervezetének ezek a pontjai Edmund Burke *Reflections on the Revolution In France* című politikai pamfletjére rimelnek, bár a Széchényi-féle szöveg hamarabb látott napvilágot, így azt tervezete megírásakor nem ismerhette. Uo. 85.

⁹⁴⁷ Barta 1978. 118.

⁹⁴⁸ Az úrbérrendezés rendeleti úton történt, nem volt része a Corpus Jurisnak József halála idején, és ezzel kapcsolatban is igen sok kritika merült fel. Lásd Batthyány 1790.

ival kell kidolgozni.⁹⁴⁹ Ilyen módon kiegyenlíthetők lennének azok a társadalmi, vallási, gazdasági ellentétek, melyek megosztják Magyarországot, s melyeket az uralkodó és tanácsadók előszeretettel kihasználtak a magyarokkal szemben. Ahogy Ligne herceg Kaunitzknak írott levelében olvashatjuk: „Nem kell félni forradalomtól az olyan országban hol hat hatalmas, egymást vérig gyűlölő párt van: a katolikus, görög és a protestáns klérus, a mágnások a nemesek és a pórok. Ezek közül legalább négyet mindig könnyen megnyerhet az udvar.”⁹⁵⁰ Széchényi szerint, a protestánsokat biztosítani kell afelől, hogy a klérus felmenti őket minden stóla-díj alól, tarthassanak istentiszteletet, rendelkezhessenek iskolákkal, legyenek nyomdáik, hogy ne keressék külföldi pártfogóikat.⁹⁵¹ A köznemesség és a főnemesek jogegyenlősége is kívánatos, melynek következtében a mágnás magyar feleséget választ, gyermekeit magyar szellemben neveli. A paraszt sorsán könnyíteni kell oly módon, hogy a nemesség átvállalja az évente szedett hadiadót (*contributio*) részben vagy egészében, aminek következtében a katonaság a nemességhez fog húzni, nem a paraszthoz, ugyanakkor a nemzeti haderő felállításának nem látja lehetőségét.⁹⁵² Maga az ötlet már felmerült az 1722-es diétára szervezett bizottságok egyikében is, és a 18. század második felében a felvilágosult bürokrácia is visszásnak tartotta, hogy az ország biztonságát garantáló, állandó hadseregek fenntartását – 1779-ben 300.000 főről van szó – az uralkodó és a nem nemesek állják a rendszeres állami adón, a *contributio*-n keresztül, míg a nemesi felkelést csak 1741-ben és 1744-ben hívták össze.⁹⁵³

7.6. A közterhek viselése: *contributio*, *subsidium* és az *insurrectio*

A rendi ellenzék számos szószólója tisztában volt azzal, hogy az állandó hadseregek fenntartásának idején már korszerűtlen, elavult haderőutánpótlási rendszer volt az *insurrectio*, ami azonban a magyar nemesség köztehverviselési gyakorlatával szorosan összefüggő intézmény volt. A 18. századra az állandó és nagy létszámú hadseregek idején a nemesi felkelés intézménye nem volt sem harcászati értékét tekintve, sem logisztikai szempontból kielégítő katonaillesztési megoldás, mégis a Hármaskönyvben deklarált nemesi immunitások ellentétele-

⁹⁴⁹ Pajkossy 2006 37.

⁹⁵⁰ Marczali 1907 55.

⁹⁵¹ Uo.

⁹⁵² Uo.

⁹⁵³ Szijártó M István: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*, Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016. 118.

zése katonai szerepvállalással történt.⁹⁵⁴ Azonban 1715-től már nem teljesen egyértelmű a banderiális és telekkatonai rendszer mibenléte sem, a törvény értelmezésekor a kisebb birtokokkal rendelkező nemesség a rájuk háruló telekkatonáság állításának megszüntetését vélte kiolvasni.⁹⁵⁵ Az 1764/65-ös diéta egyik fő kérdése volt, a nemesi felkelés reformja, normatív szabályozása, ami a 80.000 *insurgens* haderő helyett egy 30.000 fős állandó hadsereg kiállítását jelentette volna.⁹⁵⁶ Természetesen nem sikerült a rendeknek és a királynőnek megegyezni a kérdésben.

A katonaállítási kötelezettség eltérő felfogásán túl értelmezési átfedés, tisztázatlanság volt a haderőutánpótlás témaköréhez kapcsolódóan a *contributio* és a *subsidium* kifejezés tekintetében, mely fogalmak és kifejezések jelentése és használata esetén az 1700-as évek elején még a vagylagoság állt fönn, („*contributionem [...] seu subsidium*”).⁹⁵⁷ A 18. század második felétől azonban kezdenek különválni egymástól a kifejezések és eltérő tartalommal megtelni. Poór János kutatásait alapján tudjuk, hogy az elsősorban az állandó hadsereg fenntartására, a rendek és az uralkodó közt folyó egyezkedés során „kialkudott” és szedett *contributiora* egyre inkább úgy tekint a nemesség, mint olyan adóra, ami a nem nemeseket terheli.⁹⁵⁸ Megerősíteni látszik ezt a Széchényi-féle röpirat mellett a Batthyány-féle *Widerlegung* is, valamint a korszak adózásáról szóló egyéb dokumentumok, például Batthyáynak egy francia nyelvű, a közállapotokra reflektáló levele melynek a alapján úgy tűnik, ő is ebben az értelemben, közadóként használja ezt a kifejezést.⁹⁵⁹ A *subsidium* pedig, amit hadisegélyként fordíthatnánk, egyre inkább olyan közteher, amiből a nemesség vállal részt, azonban ez olyan felajánlás, amit meghatározott időre és célra szól.⁹⁶⁰ Batthyány Tivadar személyes iratai közt is számos ilyen tárgyú vármegyei körlevél található, melyek az éppen esedékes francia háború katonaállítási terheit igyekeznek a gróftól – az adott vármegyében található birtokainak arányában – bekérni.⁹⁶¹

A hadiadó korszakokon átívelő leírásra ehelyütt nincs mód, azonban fontos megjegyezni, hogy I. Lipót idejéből már származnak nádori feliratok, melyek mutatják a rendek

⁹⁵⁴ Poór János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest, Universitas, 2003. 88–89.

⁹⁵⁵ Uo 89.

⁹⁵⁶ Szijártó 2016. 120.

⁹⁵⁷ Uo 106.

⁹⁵⁸ Poór 2003. 91.

⁹⁵⁹ MNL OL P 1313 Nr. 66.666 Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefhez, Bécs, 1783. december. 11. (Lásd a Függelékben a magyar fordítást.)

Uo.⁹⁶⁰

⁹⁶¹ MNL OL P 1320 5. d, fol. 367. Veszprém vármegye insurrekciós körlevele. 1800. február 7. (Az átírást lásd a Függelékben)

vonakodását ettől az adónemtől. Konkrétan, Esterházy Pál (1635–1713) írja, hogy „az egyháziak, a mágnások és a birtokos nemesek mentesek maradjanak a hadiadó alól”, tekintettel arra, hogy ők személyes felkelésre kötelezettek.⁹⁶² I. Lipót tervezetében, mely egyébként nem egyedülálló a Mohács utáni időkből, ami a magyar rendek katonai kiadásokhoz való hozzájárulását kéri, a hadiadó egy tizenhatod részét a szabad királyi városokra vetette volna ki, míg a maradékot a vármegyékre. Ez utóbbi 2:1 arányban terhelte volna a parasztokat, valamint az egyházi és világi kiváltságosokat.⁹⁶³ Az állandó hadseregek fenntartását finanszírozó hadiadót országgyűlésen, adott esetben nádori *concursum*on kellett megállapítani, de az adónem maga a társadalom nem nemesi csoportjaira háruló állami teher volt elsősorban, a nemesség háborús időkben, *insurrectio*val és *subsidiuum*mal, önkéntes adóval, terményfelajánlással járult hozzá a hadviselés terheihöz.⁹⁶⁴

A Magyar Királyság által fizetett hadiadó – az 1789-es adatokat figyelembe véve – mintegy évi négymillió forint volt a Monarchia közel nyolcvanmilliós háborús kiadási terveiben. A hadiadót túlnyomó részt a vármegyék békeidőben nem is pénzzel, hanem természetben, a Magyarországon állomásozó ezredek ellátásával és elszállásolásával rótták le.⁹⁶⁵ Ha mégis pénzben gyűjtötték be a megyékre eső hadiadó-mennyiséget, akkor azt a szolgabírák adatai, és a ritkán megejtett összeírások alapján elosztották a községek között. Az egyes adózókra eső kivetést pedig a vármegye adminisztratív rendszerében a megyei közegek, a bíró és más előjárók megkérdezésével, a földesúr vagy küldöttje jelenlétében végezték el. A hadiadót a megye háziadójával és a községi hozzájárulással többnyire együttesen a bíró szedte be és kezelte, majd azt a megyei adószedő felé továbbította.⁹⁶⁶ Mivel az országban csak néhány helyen volt kaszárnya, ezért a katonaságot a lakosság körében szállásolták el. A katonák a zsoldjuknak egy részét természetben: kenyérben, húsban, egyéb naturáliákban kapták, ezt szintén a lakosság szolgáltatta.⁹⁶⁷ Az ilyen típusú beszolgáltatások pénzbeli értékét volt hivatva szabályozni a regulamentáris díjtáblázat, ami megadta az egyes, a katonaság számára be-

⁹⁶² Szijjártó M. István: A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása. *Történelmi Szemle*, 2004. 46. évfolyam 3-4. szám. 241–295.259.

⁹⁶³ Uo.

⁹⁶⁴ Poór 2003 90.

⁹⁶⁵ Lázár Balázs: Katonaállítások, hadkiegészítés a Magyar Királyságban 1741 és 1848 között. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2021. 134. évfolyam 4. szám. 771-804.772.

⁹⁶⁶ Dobszay Tamás: „A falu jegyzője”. Az alsó fokú igazgatás személyi feltételeinek kérdése a rendiség utolsó évtizedeiben. *Századok*, 149. évfolyam, 2015. 3. szám. 1055-1068. 1056.

⁹⁶⁷ Schneider Miklós: Katonaság elszállásolására, eltartására vonatkozó szabályzat, 1764 – forrásközlés. In: Schneider Miklóss (szerk.): *Nógrádi évszázadok. Olvasókönyv a megye történetéhez - Adatok és források a Nógrád Megyei Levéltárból* 6, Salgótarján, 1976. 54–55.

szolgáltatni szükséges élelmiszerek árát.⁹⁶⁸ Az így beszolgáltatott mennyiségű terményt és ételmezt aztán leszámították az adóból, de az elszámolásnál sok visszaélés történt általában a vármegye és azon keresztül a jobbágy kárára: ez a veszteség volt a *deperdita*. Ez a plusz költség, ami alapvetően a vármegye házi pénztárát terhelte, II. József idején elérte a félmillió forintot.⁹⁶⁹ Olyan veszteség, kár volt ez, ami végső soron megint csak a jobbágyot érte – nem ritkán – az ételmezési biztosok nagyvonalú, olykor szándékosan a jobbágyot megkárosító elszámolása miatt, mint ahogy Batthyány is felhívja erre a figyelmet. Röpiratában példákkal illusztrálja, hogy ezek az ételmezési biztosok milyen károkat okoznak az államnak is felelősen gazdálkodásukkal.⁹⁷⁰

Széchenyi ekképpen az egyik legjelentősebb adóteher átvállalását, vagy legalábbis abban való osztozást javasolja, és egyben az idejét múlt inszurrekció kivezetését is felveti, hogy elejét vegye azoknak a vádoknak, miszerint a nemesség nem járul hozzá a közjóhoz. Ebben a pontban bizonyára voltak vitái azon a szűk körű tanácskozáson, ahol ezt a memorandumot ismertette hiszen ezirányú szándékai túlléptek azon a határon, amit a konzervatív rendi ellenzék zöme kívánatosnak tarthatott.⁹⁷¹ Batthyány röpiratában is többször körbejárt kérdések az inszurrekció és nemesi adómentesség összefüggései, valamint egy, a nemességre háruló, állandóan – tehát békeidőben is – fizetendő, a földbirtokot adókiivetés alapjául vevő, *contributio* típusú adónemnek a jogi alapjai. Abban a nézetben osztozik Batthyány és Széchenyi, hogy az inszurrekción változtatni kell, mert idejét múlt rendszer a „modern puszkaporos harcászat idején”, a nemesi felkelés véleménye szerint nemcsak káros, hanem valamelyest szégyenletes is. Az átalakítását akképpen tartaná kívánatosnak, hogy bizonyos teljesítési rugalmasságot vinne a rendszerbe: a nemesség bekapcsolódva hadi logisztikai folyamatokba akár teherszállítással, akár terménnyel is teljesíthetné a kötelezettségeit, ám ehhez a hadi és a kereskedelmi létesítmények összehangolása szükséges. Az adózás kérdésének rendezésében egy komplex, országgyűlésen megvitatott megoldásra van szükség azonban, ami egyszerre kezeli az inszurrekció, az úrbérrendezés, a vám- és kereskedelmi támogatások, valamint a közlekedési hálózat fejlesztésének kérdését.

---

⁹⁶⁸ Uo.

⁹⁶⁹ Szijártó M István: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*, Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016. 110.

⁹⁷⁰ Batthyány 1790.(Függelék 303.)

⁹⁷¹ Pajkossy 2006. 34.

7.7. A II. József-féle földadó és a feudális tulajdonjog reformja

A másik sarkalatos és kívánatos jogelv, amihez II. József halála után vissza kell térni – írja Batthyány – és szintén a közteherviselést illeti, az a föld, a nemesi birtok adómenetességet illeti. Nem véletlen az sem, hogy Batthyány milyen nagy hangsúllyal hozza fel a magyar rendek hősiességét, mely Mária Terézia trónját megvédte, és melyre válaszul megszületett az 1741. évi 8. törvénycikk.⁹⁷² Ennek értelmében: „telekkel semmiképpen ne járjon együtt közteher”, és az adók mindig személyhez/jogálláshoz kötődjenek, ekképpen a nemesi birtok nem lehet alapja semmiféle adókivetésnek.⁹⁷³ Ez a törvényi hely volt az a hivatkozási pont a belátható történeti horizonton, mely a nemesi adómentesség garantálta és valószínűleg többször idézték, mint az Evangéliumot. A II. József által fiziokrata alapokra helyezett földadóval – Batthyány olvasatában – nemcsak egy jogosulatlan és elsietett a földadó kivetéséről, hanem megállapodásokon nyugvó szabadságjogok teljes elvesztéséről van szó. II. József pedig csak másodsorban az állami bevételek növelésén fáradozik, igazi célja a kiváltságosok megtörése,⁹⁷⁴ s miután a „nemesek zsebéből a pénzt kiszedte és áttette a jobbágyéba, onnan könnyűszerrel mindenféle ceremónia nélkül ismét kiszedheti”.⁹⁷⁵

Batthyány a rendi konzervativizmus azon ágához tartozik, aki belátja, hogy a régi szokásjogon változtatni szükséges, azonban ezt nem lehet egyoldalúan, uralkodói rendeletekkel megtenni. Batthyány több bekezdésben kitér a fennálló – jobb híján nevezzük – feudális jogrend⁹⁷⁶ reformjának kérdésre. Ezt több aspektusból is kritika alá veszi: megvizsgálja az úrbéres és földesúr viszonyát, nemesi birtok megszerzésesnek eltérő változatait és a közös birtoklásból fakadó joghátrányokat, elmarasztaló hangon szól a perrendtartás elmaradt vonásaiból fakadó visszaélésekről az indigenátus rendszeréről és a földek kimérésének bizonytalanságáról:

„Ezek a törvények, például az öröklésre vonatkozó törvény, amely önmagában is örökös lemaradást okozó törvény vagy a perrendtartás, a költséges indigenátus,⁹⁷⁷ a

⁹⁷² Uo. 215.

⁹⁷³ Csizmadia 1964. 215.

⁹⁷⁴ Lásd erre: II. József: *Álmodozások (Rêveries politiques)* 1763. In: Poór 2000. 137–142.

⁹⁷⁵ Batthyány 1790.

⁹⁷⁶ Maga, Batthyány a *Feudalrecht* kifejezést használja, mely számos jelentésárnyalattal bír a szövegben. Hol az úrbéres viszonyt érti rajta, hol a fennálló szokásjogon alapuló berendezkedést.

⁹⁷⁷ Honfűsítés – magyar honosság, nemesség elnyerése. A 18. században terjed el igazán, nem magyar eredetű földbirtokosok, akár nem nemesi felmenőkkel rendelkezők válhattak magyar nemessé, elnyerve így azokat az

földbirtoklást szabályozó jog, ami pusztasággá és elhanyagolttá teszi e földeket, amint azt minden nap látjuk, a birtokterületek szabályozatlan határai és a nevetséges és igen könnyen megváltoztatható határjelekkel történő rögzítésük, miközben ezeknek változatlan földmérési ábrákon, felméréseken kellene alapulniuk.

[Ott van aztán] a bírói végrehajtások barbár módszere, amely csak a hitelezők gazdagítását, és a hitelfelvevők tönkretételét szolgálja, azokét a hitelfelvevőket, akiknek a legnagyobb szükségük lenne az elosztó igazságszolgáltatás pártatlan védelmére. Miért nem adja el a végrehajtás alá került jószágot a legmagasabb ajánlatot tevőnek három kisebb részletben, a lehető legmagasabb áron, mint minden jól kormányzott országban ez megszokott, ahelyett, hogy lehetővé teszik, hogy a dolgokat a lehető legalacsonyabb értékre becsüljék gyakran a két fél huzakodása közepette? Végül pedig miért hagyunk nyitva kérdéseket a törvényeinkben, melyet az igazságszolgáltatás a kedve szerint ítél meg, holott ugyanakkor számtalan jogorvoslatot is kérünk ezek ellen, mely jogorvoslatok aztán néha ártalmasabbak, mint a baj maga?⁹⁷⁸

Sarkalatos kérdés számára a földtulajdonjog kérdése, melynek átalakítását nézete szerint I. Lipót (1657–1705) uralkodása idején a török kiűzését követően kellett volna elkezdni. Annak, hogy a feudális jogrend és a földtulajdonlásnak ebben a maradi jogrendben gyökerező jogelvei még mindig fennállnak Magyarországon, az oka az I. Lipót uralkodása alatti nagyarányú és nagy területi léptékű – Győrtől Zimonyig terjedő – földosztogatás, amit hűbéri típusú adomány helyett pénzéért kellett volna újra kiosztani, feloldva ezzel a feudális jogrend kötelmeit ezekre a földekre. Más kérdés, hogy nem világos Batthyány hogyan képzei ezeknek a földeknek a kifizetését pénzzel, mikor pénzügyi likviditás hiánya a korszak fiskális politikájának a legnagyobb kihívása.⁹⁷⁹ A Bécs 1683-as felszabadítását követő években a visszafoglalt földeket új tulajdonosi struktúrában kellett volna rendezni, ahol a földtulajdon immár mentes az összes idejétmúlt feudális tehertől, úgymint például a háramlás joga, a földbirtok szabadon forgalomba hozható, illetve a pénzügyi gyakorlat szempontjából is hitelképes, azaz a biztosítékként megterhelt birtokra pénzt kölcsönadónak nem kell félnie mindenféle tulajdonjogi perekől, melyek a kölcsön fejében a zálogba adott birtokot veszélyeztetik.⁹⁸⁰ Figyelemre méltó, hogy ezen a ponton az ősiség törvényének egy korai kritikájával találkozunk, amire Batthyány

---

előjogokat (adómentesség, útdíjak alóli mentesség), melyek ezt a társadalmi csoportot megillették Magyarországon.

⁹⁷⁸ Saját fordításfranciából. MNL OL P 1313 Nr. 66.666 Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefhez, Bécs, 1783. december. 11. (Lásd a Függelékben a magyar fordítást.)

⁹⁷⁹ Bakács Kurucz

⁹⁸⁰ Uo. 6

nemcsak a *Widerlegungban*, hanem a leveleiben is számos alkalommal kitér. Így ír egy helyen:

A genovaiak [bankház] példának okáért már majdnem lemondtak rólunk. Manapság Solignac keserűen panaszkodott nekem, hogy közel kétszázezer forintot adtak kölcsön Erdődy Kristóf egyik birtokára,⁹⁸¹ és az imígyen lekötött tőke [a bank által nyújtott kölcsön összege] a bíróság döntése által félt, hogy elvesz, mert Keglovitsch⁹⁸² kiforgatva az uralkodói adományozást, visszakövetelni szándékozik a birtokot [Erdődytől] tizenötezer forintért. Hogyan akarunk hát ilyen módon közhitelezést felállítani, ha a birtokok nálunk ekképpen ide-oda mozognak talán még inkább, mint a törököknél és a tatároknál. A jól berendezett országokban vannak olyan viszonyok, amelyekkel szemben nem lehet követelést támasztani...⁹⁸³

A mostani jozefinus kormánynak nem is állt volna jogában megadóztatni a nemesi birtokokat, mert azokat inszurrekció terheinek viselésével az adott földbirtokosok már megváltották. Mások pedig, ahogy a Batthyány-család esetén ez előfordult a Baranya megyei birtokok esetén, sőt Batthány Tivadar maga is, készpénzen vásárolták meg egyes birtokaikat, amire változatlanul érvényes maradt a *fiscalitas* és az ősiség elavult törvénye.

Ezek után kitér a földesúr és jobbágy viszonyára és a jobbágyterhek megválthatóságára, mely mind a birtokosnak, mind a parasztnak javára válna. Megfontolt reformokat javasol itt is, és nem oktrojált, nézőpontja szerint voltaképpen tolvajlással felérő, országgyűlésen meg nem vitatott rendeletekkel kell ezt a kérdést megoldani. Vitapartnere, a cáfolat alá vont röpirat szerzőjének gondolatait az emberi jogokról egy tanulatlan ember szócséplésének tartja, aki, mint egy fantaszta, a Bécsben divatos témákat szajkózza. Az emberi egyenlőség kezdeti nullpontjára nem lehet visszatérni szerinte, a mostani társadalmi rend a természetes fejlődés során alakult ki, és ekképpen az emberi természetnek megfelelően hierarchiává formálódott. A földesurak sem lopták birtokaikat, hanem pénzért, vagy ami még fontosabb, az állam szolgálatáért kapták azt, és a gazdasági körülmények következtében előálló munkaerő szűkössége miatt alakult ki a jobbágyok bizonyos kötése. Az uralkodó mások szerzett jogait és tulajdonait osz-

⁹⁸¹ Valószínűleg a Mindszent-Algyői uradalomról van szó, melyet egy genovai kereskedelmi társaság és bankház, a „Domus mercantilis Genuae sub nomenclatura Cugini Brentani Cimar oli stabilimenta” 1775-től zálogbirtokként tulajdonolt, ennek a bankháznak betétese volt a fentnevezett Solignac márki, és több pereskedés folyt az uradalommal kapcsolatban. Lásd erre Reizner János: A Mindszent-Algyői uradalom történetéből, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 2. évf. 1895. 326–327.

⁹⁸² Keglevich József koronaőr és főlovászmestere 1765-től, ezidőtől követeléssel él az uradalom egyes részeit illetően. Szeremlei Samu: *Hód-Mező-Vásárhely története* 5. Hódmezővásárhely, 1913, 892.

⁹⁸³ Saját fordítás franciából. MNL OL P 1313 Nr. 66.666 Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefhez, Bécs, 1783. december. 11. (Lásd a Függelékben a magyar fordítást.)

together with a very nobleman.⁹⁸⁴ Az emberi élethez nélkülözhetetlen alapvető javak: az étel, a ruha és a ház – fejtegeti más helyen Batthyány – minden más efölött a sors és a Mindenható ajándéka, az igazi boldogság pedig a megelégedésben áll. A gazdagoknak valóban több jut, viszont a gazdagságnak is vannak veszélyei. A nemesek pályái az előző kormányzatban a hadi, egyházi, és jogi pályára korlátozódtak, pedig a gazdasági és kereskedelmi életben lennének az igazi lehetőségek és ez tenné erőssé az államot. A nemes az állami ügyektől mellőzve van, és gyakorlatilag el van nyomva, csak másképp, így nem csoda, hogy egyesek fölösleges dologra költik a pénzt.

7.8. Lehetséges párhuzamok az időszak gazdasági irodalmából: Skerlecz Miklós, Szapáry János gazdaságpolitikai iratai

A *Widerlegung* markáns tartalmi összetevője a közéleti-közpolitikai és államközi viszonyok jozefinus átalakításának kritikáján túl az elhunyt uralkodó gazdaságpolitikájának bírálata, és a lehetséges felzárkózási pályák, gazdaságfejlesztési alternatívák felvázolása. Batthyány Tivadar 1790-es évek elején megjelenő röpiratának ezirányú témaválasztása illeszkedik az 1790/91-es országgyűlés idején föllálló Kereskedelmi Bizottság munkálataihoz: a bizottság tagjai által hátrahagyott elaborátumokat összevetve a Batthyány-féle szöveggel számos tartalmi egyezés felfedezhető, a bizottságban ülők névsora pedig javarészt köthető Batthyány Tivadar személyéhez. A Kereskedelmi Bizottság Forgách Miklós elnöklete alatt ülésezett. Forgách személye ismeretség okán kapcsolódik a Batthyányakhoz, Batthyány Tivadarhoz hasonlóan maga is kötődik a manufaktúra-üzemeltetéshez: családja Magyarország egyik jelentős textilüzemének, a gácsi posztómanufaktúrának az üzemeltetője,⁹⁸⁵ a cég részvénytársasággá alakulása során a részvényesek közt találjuk Batthyány József, hercegprímást is.⁹⁸⁶ A Batthyányak és a Forgách család jó viszonyára már az 1750-es évekből vannak források: Batthyány Tivadar, valamint testvére a későbbi hercegprímás, Batthyány József számos

⁹⁸⁴ Uo. 48–52.

⁹⁸⁵ Bár magát a posztómanufaktúrát nagybátyja, Forgách Jáno (1724–1774) alapította, és 1769-es halált követően unakatestvére, Forgách Antal (1761–1801) vezette, Miklós is részt vett a manufaktúra ügyeiben: a gácsi textilfestő mesterek bérezésében ismerjük megszólalásait. Lásd erre: Endrei Walter: *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*. Akadémiai kiadó, 1969. 100. A család történetéhez és Forgách Miklós életrajzához lásd: Bártfai Szabó László: *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom. Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1910. ill. Nagy 1858. 4. kötet. 14; 204.

⁹⁸⁶ A részvényekre Endrei Walter: *Közkeletű tévedések a Gácsi Posztómanufaktúra történetével kapcsolatban*. Történelmi szemle, 10. évfolyam, 1967. 2. szám. 217–225. 219.

esetben vendégeskedett a Forgách család Nyitra megyei birtokain. Batthyány József tanulmányait végezte ekkor a Nagyszombati Egyetemen a teológiai fakultáson, Batthyány Tivadar pedig katonai szolgálatának java részét itt töltötte,⁹⁸⁷ röpiratát pedig, Forgách Miklós feleségének, báró Pinelli Jozefának ajánlja.

A Batthyány Tivadaréhoz hasonló intellektuális forrásvidékről eredeztethető, Forgách Miklósnak a II. Józseffel szembenálló politikai-gazdasági alapállása, ami az 1790/91-es diétára felálló rendi ellenzék egyik vezéralakjává tette. Forgách 1784 októberében a Nyitra megyei tisztkarral együtt ellenszegült II. József a nemesi földek megadóztatását előkészítő összeírási rendeletének, az uralkodó ezért fölmentette öt tisztségéből, s a megye élére adminisztrátort nevezett ki.⁹⁸⁸ Forgách Miklós maga is hagyott hátra több röpiratot: 1788-ban a cenzúrárt megkerülve jelentette meg „*Patriotische Vorstellung an den Monarchen*”, melyben tiltakozik az önkényuralom, a magyar nemesség jogfosztása ellen és felemlíti a Batthyány által is többször megfogalmazott állásfoglalást, miszerint a magyar nemesség katonai segítsége járult hozzá Mária Terézia örökségének megtartásához.⁹⁸⁹ A mű a cenzúra megkerülésével jelent meg, emiatt a Zichy Károly (1753–1826) országbíró vezette titkosrendőrség vizsgálatot indított Forgách ellen, melyet II. József közbeavatkozására megszüntettek, azzal feddéssel, hogy ha továbbra is ilyen örültségeket tesz, akkor bolondok házában végzi.⁹⁹⁰ Korábban II. József már bolondnak nyilvánította egy rendeletben Forgáchot és rajta is ragadt a „dekretális bolond” elnevezés.⁹⁹¹

Forgách személye az 1790/91-es országgyűlés idején válik fontossá, minthogy a jozefinus évtizedben mutatott politikai aktivizmusa népszerűvé tették a rendek körében. Marczali Henrik szerint esély volt arra is, hogy nádorrá válasszák, ám végül „csupán” a kilenc bizottság egyikeként létrehozott, Kereskedelmi Bizottság elnöke lett.⁹⁹² A Kereskedelmi Bizottság névsora a következő volt: Forgách Miklós, elnök; Skerlecz Miklós, Zágráb megye főispánja, tanácsos; Almásy Pál, az adóügyi referens; Szapáry János, a fiumei szabad kikötő, a magyar

⁹⁸⁷ MNL OL P 1314. Nr. 59.927. Batthyány József levele Batthyány Tivadarnak, Nagyszombat, dátum nélkül, de feltehetően 1752 körül. A hercegprímás részletes életrajzhoz lásd: Meszlényi Antal: *A magyar hercegprímások arcképsorozata*, Budapest, Szent István Társulat, 1970, Polster, Gert: *Von Soldaten, Prälaten, und Magnaten*, Diplomaarbeit, Wien, 1998, 64–102, Beke Margit: *Mozaikok Batthyány József németújvári gróf, esztergomi érsek életéből*, *Teológia*, LIV. évfolyam, 2020. 1-2. szám, 1–11.

⁹⁸⁸ A Forgách család történetére lásd:

⁹⁸⁹ Teljes címen *Patriotische Vorstellung an den Monarchen in Betreff der Wiederherstellung der vormaligen Regierungsform in Ungarn*. Pressburg, 1788. Sashegyi 1958. 114.

⁹⁹⁰ Uo.

⁹⁹¹ Ballagi 1888. 259.

⁹⁹² Marczali 1907. II. kötet. 344.

tengermellék kormányzója és Szerém megye főispánja; Báró Podmaniczky József, a Magyar Királyi Helytartótanács tanácsosa, a fiumei kormányzóság tanácsosa; Reviczky József, Árva megyei alispán és követ; Sárái Somsich Lázár udvari tanácsos, Zala megye követe; Domokos Lőrinc, Békés megye követe; Mokossinyi Antal, bártfai küldött; Demény Mátyás, Zengg városának követe.⁹⁹³ E bizottság működése során láttak napvilágot az első, egységes és összefüggő elméleti igényű köz- vagy nemzetgazdasági eszmefuttatások.⁹⁹⁴ Említésre méltó ezek közül Podmaniczky József harmincadvámmal és egy méltányosabb vámrendszerrel kapcsolatos munkája, a *Principia Vettigalis Tricesimalis*,⁹⁹⁵ illetve Almásy Pál nemzetgazdasági művei közül a *Considerationes super Statu Commerciali Regni Hungariae*,⁹⁹⁶ melyet a Schlözer féle statisztikai lap a *Staats-Anzeigen* is közölt. Ezek mellett a korszak gazdaságpolitikai ismeretéhez nélkülözhetetlenek nevezhető Skerlecz Miklós *Descriptio...* és *Projectum legium motivatum* munkái.⁹⁹⁷ A *Descriptio* és *Projectum legium motivatum* ötvözik a kameralista, merkantilista, fiziokrata és a szabad kereskedelem eszméit hirdető tanokat, ugyanakkor túllépnek a korszakra jellemző statisztikai leírásokon, és például a pénzforgalommal kapcsolatos kitételei mutatják, hogy szerzőjük a kor európai tudományosságának színvonalán állt.⁹⁹⁸ Skerlecz 1791-ben megszövegezett, de nyomtatásban csak 1826-ban kiadott *Projectum legium motivatum* (magyar fordításban: *A kereskedelmi bizottság által az állam gazdaságának fejlesztése érdekében ajánlott törvények és azok megokolása*) c. művében pontos képet kapunk Magyarország kereskedelmi és infrastrukturális helyzetéről. A folyami közlekedésről lehetőségeiről és a hajózásról írott passzusaiban több alkalommal magát Batthyány Tivadart is említi, akit hajóépítőként és a Kulpa folyó hajózhatóvá tételében végzett munkái miatt nevesít.⁹⁹⁹ Fentebb már idéztük idevágó sorait, mikor Batthyány özályi birtokáról szóltunk, ezt most csak annyival egészítenénk ki, hogy ez idő tájt, 1790 körül újra felmerül a Kulpa hajózhatóságának megoldása, amire több vízmérnök is nyújt be terveket 300.000-600.000 forintos költséggel

⁹⁹³ Berényi 1914. 32.

⁹⁹⁴ A korszak gazdasági irodalmára vonatkozó fontosabb szakirodalom a teljesség igénye nélkül: Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon*. Budapest, 1868, 1911, Reprint kiadás, Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987; Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában*, Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922; uő: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780-1815*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958; Bekker Zsuzsa (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolkodás*, Budapest, Aula Kiadó, 2002.

⁹⁹⁵ Podmaniczky 1826. Érintőleges bemutatása: Kosáry Domokos: A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a korabeli gazdasági törekvések Magyarországon 1790–1848, *Világtörténet*, 1. szám, 1985. 40.

⁹⁹⁶ Almásy 1793.

⁹⁹⁷ Magyar fordításban lásd Berényi 1914: *A magyar királyság földrajzi és politikai helyzetének leírása a kereskedelem szempontjából* és *A kereskedelmi bizottság által az állam gazdaságának fejlesztése érdekében ajánlott törvények és azok megokolása*.

⁹⁹⁸ A *Descriptio* pénzforgalommal foglalkozó fejezetében leírtak, miszerint az országban a pénz be- és kiáramlása hosszú távon kiegyenlíti egymást, huszonöt évvel előzték meg David Ricardo tanait. Kautz 1987. 169.

⁹⁹⁹ Berényi 1914. 236; 248.

tervezve a munkálatokat. Az ebből összeállított előterjesztést – Skerlecz közlése alapján – a Batthyány Tivadar személyes ismeretségi körébe tartozó, korábbi fiumei kormányzó, Majláth József (1737–1810) nyújtja be.¹⁰⁰⁰ A Bizottságban a legtöbb munkát Skerlecz Miklós végezte, aki emiatt el is költözött Zágrábból Pestre, hogy az ide beérkező javaslatokat feldolgozza, rendszerezze és törvényjavaslattá formálja. A főbb témák, amivel a Bizottság foglalkozott: a harmincadvám elvi átalakítása, a belső kereskedelem élénkítése, melyhez utak, csatornák szabályozása tartozott, különféle gyárak, manufaktúrák telepítése, kézművesek behívása, állattenyésztés, selyemtermesztés elősegítése.¹⁰⁰¹ A tőkeszegénység orvoslására pedig egy pénzügyi alap felállítása lenne a megoldás, erre vonatkozó terveket is ki kellett dolgozni.¹⁰⁰² A Bizottság tagjai között találjuk Szapáry Jánost is, aki szintén a horvát területekhez és Fiuméhez kötődik, és kidolgozott tervei vannak egy ilyen pénzügyi alap felállítására. Annak ellenére, hogy Szapáry János, fiumei kormányzó és szerémi főispánként vállalt hivatalt, nem volt képzett gazdaságpolitikai szakember, mint a horvát politikai elitbe tartozó, zágrábi főispán, Skerlecz Miklós. Szapáry 1784-ben született, *Der unthätige Reichthum Hungarns...* címen kiadott indítványára érdemes kitérnünk, hiszen amellet, hogy röpiratát felhasználják a Bizottsági munka során, a Szapáry-féle iromány számos ponton rokonítható a Batthyány Tivadar által írottakkal. A művet Batthyány minden bizonnyal olvasta, hiszen szerepel könyvtárának jegyzékében.¹⁰⁰³

Szapáry gazdaságpolitikai indítványa alapvetően egy leíró statisztikai (*Staatskunde*) jellegű mű; szerzője benne sorra veszi Magyarország tájegységeit, és azok kihasználatlan gazdasági lehetőségeiről ír, melyeket kiegészít gazdaságfejlesztési javaslataival. Ilyen például egy, a rendek, városok és egyházi személyek által összeadott pénzalap felállításának terve, mely alap célja az infrastruktúrafejlesztés és kereskedelemélénkítés, továbbá logisztikai szempontból kulcsfontosságú helyeken történő lerakatok építése, de legfőképp hajózóutak rendbetételét, azok további fejlesztését javasolja. Ezen a ponton Szapáry munkája teljesen egybecseng Batthyány Tivadar röpiratával, mely szintén a gazdasági elmaradottságból való kilábalás első számú megoldásának a belvízi hajózó utak fejlesztését és a fiumei kikötő ver-

---

¹⁰⁰⁰ Uo. 248.

¹⁰⁰¹ Uo. 34.

¹⁰⁰² Uo.

¹⁰⁰³ Mialkovszky 1972. 85.

senyképpé tételét látta.¹⁰⁰⁴ Szapáry a létrehozandó pénzügyi alap gondolatát ekképp tárja az olvasó elé:

...Mivel Magyarországon a törvényhozáshoz a rendek is szükségesek, sorsfordítónak találok, hogy a rendek, akik főpapságból, fő- és köznemességből állnak, és ezekhez jönnek még a szabad királyi városok, melynek mindegyike egy nemesember számba megy, az ország felemelkedéséhez hozzájáruljanak; és pedig oly módon, hogy minden egyes káptalan a püspökkel együtt, s az egyházmegyében található világi apátságok egyenként 25.000 forintot, a szerzetesi apátságok 10.000 forintot, minden egyes megyében a fő- és köznemesség 20.000 forintot, minden királyi város 10.000 forintot, s az országbeli egész kereskedői osztály 100.000 forintot fizessen be, amiből egy alapot képeznénk 2.380.000 forint tőkével.¹⁰⁰⁵

E tőkét a már meglévő társaságok, üzemek, hajózási- és biztosítási társulatok, illetve bankok részvényeibe kellene fektetni, melyekből 15% hozam mellett évenként 357.000 forint jövedelem származhatna. Ebből 300.000 forintot az első években kizárólag folyók hajózhatóvá tételére, csatornázásra és utak építésére kellene fordítani; 57.000 forintot pedig megbízható kereskedőknek, kellene kiadni hatévi kamatnélküli kölcsönre, a kereskedés ösztönzésére, gyáralapításra, vagy valamely feltaláló jutalmazására. Hat év elteltével azonban, 4% kamatra kellene e tőkét náluk hagyni, és a kamatokat évenként a tőkéhez csatolni, hogy annak gyarapodása által az országos szükségletek szintén ebből az országos pénztárból legyenek fedezve. Ily módon mintegy tíz év alatt minden szükséges folyó hajózhatóvá tehető lenne, minden mocsaras terület kiszárítható lenne, a rossz utak helyre lehetne állítani, a népességszám nőne, gyárak és manufaktúrák emelkednének, a passzív kereskedés aktívvá válna és az ország gazdag és boldog volna...¹⁰⁰⁶

...Minden adakozó neve s az adományozott összeg, megyéjében följegyeztessék, hogy tőkéjét visszakövetelhesse, ha más célra fordítanák, vagy rosszul kezelnék, vagy semmi látszat nem volna. Ahhoz, hogy az ország lehetőleg biztosítva legyen ez utóbbi eset ellen, a rendek kérelemmel járuljanak az uralkodóhoz egy alkalmas kereskedelmi

¹⁰⁰⁴ Szapáry János: *Der unthätige Reichtum Hungarns wie zu gebrauchen. Mit einer kurzen historisch-physikalischen Beschreibung der Oesterreichischen und Hungarischen Seeküste*, Nürnberg, 1784.

¹⁰⁰⁵ Uo. 7–8. A magyar szöveg saját fordítás, az 1878-as Székely József féle fordítás egybevetésével. Székely József: *Magyarország meddő gazdaságának hogy lehetne hasznát venni: az osztrák és magyar tengerpart történelmi és természeti rövid rajzával*, Budapest: Fanda Nyomda. 1878.

¹⁰⁰⁶ Uo. 9.

elnök végett, aki a helytartóságnál rangban mindjárt a tárnokmester után következne, és két más helytartósági tanácsossal vizsgálja meg, a kereskedelem, útépítés és hajózásra vonatkozó javaslatokat, melyek a megyék vagy városok részéről kerülnek fölterjesztésre, és a helytartóság beleegyezésével hajtassa végre. A befolyó pénzekekről bevételi és kiadási számadásait évenként az ország ítélte alá kellene terjesztenie...¹⁰⁰⁷

<p>Egyházmegyék, apátságok: 25.000+10.000Ft</p> <p>Megyék és főurak: 20.000Ft</p> <p>Szabad királyi városok:10.000Ft</p> <p>Az ország kereskedői: 100.000Ft</p>	<p>Összes tőke: 2.380.000 Ft → befektetni részvényekbe 15% haszonnal → 357.000 Ft</p>
<p>Folyamokat kell hajózhatóvá tenni, utakat építeni, telepíteni, 300.000 Ft költségen</p>	
<p>Kereskedőknek, gyárosoknak és iparosoknak kamatmentesen pénzt előlegezni, új találmányok szabadalmát megvásárolni 57.000 Ft költségen</p> <p>Hat év után már 4%-os kamatra kölcsönözni, és ezt az alaptőkéhez csatolni</p>	

Batthyány Tivadar és Szapáry János minden bizonnyal ismerték egymás tevékenységét, még ha eddig személyes viszonyra utaló írásos dokumentummal nem találkoztunk is, hiszen Szapáry 1788-tól Fiume kormányzója volt, Batthyány pedig sok szálon kötődött az 1779-ben magyarrá vált kikötőhöz. Palotája volt Fiumében a *Corson*, külön, a számára fenntartott szék a városi tanácsban, kereskedelmi érdekeltségei és Ozály-környéki birtokai, melyek közel feküdtek a tengerparthoz, (Batthyány Grobnik és Brod uradalmi Fiume városának közvetlen szomszédságában terültek el) idekötötték, valamint tagja volt a *Temeswarer Compagnie* kereskedelmi társaságnak is (20. ábra).¹⁰⁰⁸ Batthyány maga is tevékenyen részt vett a Duna–Száva–Kulpa víziút Kulpát érintő hajózhatóvá tételében.¹⁰⁰⁹ Számos fennmaradt vízrajzi térképen láthatóak az a munkálatok, melyeket elvégeztek vagy terveztek elvégezni (21. ábra).¹⁰¹⁰

Batthyáynak Magyar Udvari Kancellária tanácsosaként és az 1767-ben felállított Horvát Királyi Tanács, a *Consilium croaticum* tagjaként fontos szerepet játszott Fiume ma-

¹⁰⁰⁷ Uo. 9–10.

¹⁰⁰⁸ Eckhart 1922. 227–241.

¹⁰⁰⁹ MNL OL P1314 Nr. 66.628 Batthyány Tivadar levele, MNL OL S 12 - Div. XVI. - No. 23:13. Vízrajzi térképvázlat

¹⁰¹⁰ Például: Terv a Kulpa Prest és Pterinja közti szakaszának rendezésére, 19 hajómalom elmozdítására, homokpadok szétterítésére. (Ideal Plann, deren in der Culpa bey Prest und Pettrina Stehenden 19 Schieff-Mühlen, Sind zu Cassiren), MNL OL S 12 Div. XVI. – No.23:13 1778. Lásd Függelékben.

gyar koronához történő csatolásában. Fiume város tanácsa egy, a csatolás idejében keletkezett levélben Batthyány Tivadart a város patrónusának nevezi, és közbenjárását kéri az udvarnál, hogy Fiume elkerülje Friuli vagy Krajna befolyását, és Magyarországhoz csatoltasson.¹⁰¹¹ Batthyány több szálát is mozgatva közbenjárt az ügyben, melynek eredménye Fiumére nézve ismert: 1776. február 14-től ideiglenesen a város felügyelete a Magyar Udvari Kancelláriát illette meg, az említett Horvát Királyi Tanács adminisztratív rendszerén keresztül. Batthyány válaszevélben informálta a városi tanácsot, hogy az Osztrák és Magyar Udvari Kancellária, az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara közös tárgyalásán az átadás javaslátáról az elvi megállapodás megtörtént, illetve biztosítja a tanácsot, hogy ezután is közbenjár, hogy Fiume prosperáló kikötőként egészséges versenyben fejlődhessen Trieszt mellett.¹⁰¹² Ennek köszönhetően, Batthyány és utódai polgárjogot nyertek, a tanács tiszteletbeli tagjává választották és külön támlás széket kapott, ha személyesen jelen kívánna lenni a tanácsülésen:

„...Egyúttal a Nagyméltóságod iránt való megkülönböztetett tiszteletünk örök tanújele gyanánt végzésileg kimondottuk, hogy valahányszor Excellentiád tanácsüléseinket becses jelenlétével díszíteni méltóztatnék, tiszteletére külön szék álljon készen azon asztal mellett, a hol az azidő szerint való királyi helytartó s a kormányzó bírák foglalnak helyet.”¹⁰¹³

Egy 1776. április 20-án ezután kelt levélben tájékoztatja a fiumei tanácsot, hogy Majláth József az Udvari Kamara egyik tanácsosa kinevezést kapott, mint Fiume kormányzója.¹⁰¹⁴

A nevezett úr ma délben nálam lévén ebéden, láthatólag örvendett a beléje helyezett bizalomnak s a rája ruházott kormányzói méltóságnak, s erősen ígérte, hogy nemcsak minden módon rajta lesz kereskedelmük felvirágoztatásán mindazon kimeríthetetlen eszközök igénybevételével, melyeket e tekintetben Magyarország és társor-

¹⁰¹¹ Keltezés nélküli fogalmazvány. Fiume város levéltára 1776. évi tanácsjegyzőkönyvek. (Protocolli capitanal.) Idézi Fest Aladár: Fiume Magyarországhoz való kapcsolásának előzményeiről és hatásairól, *Századok*, 50. évf. 1916. 4-5 szám. 250.

¹⁰¹² Uo. 252.

¹⁰¹³ Uo. 253.

¹⁰¹⁴ Uo. 254.

szágai nyújthatnak, hanem hogy erejéhez képest, a város szabadságait is oltalmazni fogja.¹⁰¹⁵

Ezen kívül Batthyány maga is tevékenyen részt vett a magyar termékek számra Fiume felé vezető belvízi közlekedési lehetőség, a Duna–Száva–Kulpa víziút Kulpát érintő szakaszának hajózhatóvá tételében.¹⁰¹⁶ Az export termékek vámmentes kijutását Fiume szabadkötője jelentette, nem véletlen, hogy itt vásárolta meg 1766-ban a már fent említett birtokokat, amik azon túl, hogy Fiume közvetlen közelében feküdtek az erdőkön kívül jelentősebb haszonnal nem kecsegtettek. Hasonlóság továbbá Batthyány és Szapáry röpirataiban, hogy mindketten a szabadkereskedelmet tartják a haladás irányának, de a kereskedelem valódi fejlettségét nemcsak a vámrendszer átalakításával szükséges elérni, hanem infrastruktúrafejlesztéssel, raktárkapacitás növeléssel. Nézeteik szerint a szállítási költségeket oly mértékben kell csökkenteni, hogy a piackörzeteket tágítani lehessen, és szükséges megteremteni a kereskedelmi lehetőségek folyamatosságát, s azt időre vonatkozó és lokális megszorításoktól minél jobban függetlené kell tenni, és ehhez mindketten a Kulpa folyó hajózhatóvá tételét propagálják Bródig (ma Brod na Kupi, Horvátország.), mely terület Batthyány Tivadar birtoka volt 1766 óta.¹⁰¹⁷

7.9. A Widerlegung gazdaságpolitikai vonatkozásai

Nehéz, illetve adott esetben lehetetlen szétszálazni a tisztán gazdaság- vagy éppen kereskedelempolitikai kérdéseket: a manufaktúra- és raktártelepítések ügyét, a vámpolitikát, a hajózó csatorna és úthálózat-fejlesztését érintő passzusokat a feudális berendezkedés közjogi reformjait érintő megjegyzéseitől, mint az úrbéri pátens vagy Magyarország és Ausztria, az örökös tartományok államközi viszonya. Főképp azért, mert ezek a szervesen összefüggtek, és az egyik probléma orvoslás nemigen ment a másik nagy kérdéskörhöz való hozzányúlás nélkül, másrészt pedig gyakran egy mondaton belül. Mégis a leghevesebb bírálatok, melyek nem mentesek a személyeskedő megjegyzésektől sem, II. József Magyarországgal kapcsolatos gazdasági (integrációs) politikáját érintik. Igazán elemében akkor van Batthyány, amikor II.

¹⁰¹⁵ Fest 1916 254.

¹⁰¹⁶ Levél a Kulpa szabályozás nehézségeiről: MNL OL P 1314 Nr. 66.628. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Ozály, 1774. április 5. „Lásd: Fest: Fiume. 253.

¹⁰¹⁷ Batthyány 1790.(Függelék 302.); Szapáry 1784. 71.

József gazdaságpolitikáját kell „vitapartnere” állításain keresztül kritizálnia. Nézete szerint Magyarország nem szorul Ausztria gyámkodására, csupán az igazságos király egyenlő, a birodalomrészeket azonos megítélésben részesítő elbánására. Nem szükséges az sem, hogy itt manufaktúra-építést finanszírozzanak, hiszen Magyarország tud magának építeni saját forrásból manufaktúrákat, amiket ott kellene felállítani, ahol istenadta lehetőség van rá, rendelkezésre áll elegendő munkaerő. Az alapvetően merkantilista elv szerint, a nyersanyag nem utazna, hanem kész termékként kerülne a piacra, a magasabb feldolgozású termékben lévő hozzáadott érték pedig Magyarországon realizálódna. Azonban a „szüklátó körű osztrák miniszterek” úgy tekintenek az országra, mint Anglia a gyarmatokra:

„...Bár én tudom jól, hogy némelyik rövidlátó osztrák miniszter úgy akart tekinteni Ausztriával szemben Magyarországra, mint például Anglia tekinti gyarmatait, és sajnos, mi valamennyien tudjuk, hogy ennek milyen szerencsétlen hatása és következménye lett. Persze a könnyelmű urak számára valóban az a legkényelmesebb megoldás, hogy egy tartomány vagy akár egy egész ország felett, magukat a fejtöréstől megkímélve, tájékozódás és a napi miniszteriális munkához való hozzáértés nélkül kényük-kedvük szerint zsarnokoskodjanak, főleg ha egy olyannyira pártatlan uralkodót annyira meg lehet bolondítani, hogy azt hiszi, hogy a károkozást még védenie is kell...”

Fentebb már említettük Batthyány Tivadar könyvgyűjtési stratégiáját elemezve, hogy mennyire érdekelte a grófot az angol gyarmatok szabadságtörekvéseinek, Angliával való gazdasági viszonyának irodalma,¹⁰¹⁸ és a szoltunk a korszak magyar nyelvű gazdasági irodalmának hatásaként, Marczalín és Eckharton keresztül a hazai gazdaságtörténetírásban eminensé váló „gyarmat-toposzról” szintén.¹⁰¹⁹ A modern gazdaságtörténeti kutatások elég sok alkalommal cáfolták ezt a nézetet, de ahogy itt is olvasható, a Batthyányhoz hasonló „érdekvédő”

¹⁰¹⁸ Az amerikai helyzetet tekintve, Batthyány Tivadarnak minden lehetősége megvolt arra, hogy olvasmányjaiból áttekintéssel bírjon az amerikai függetlenségi háborúról (1776–1783) és általában az észak-amerikai gyarmatok helyzetéről. Több tucat, az észak-amerikai történelemmel és földrajzzal foglalkozó könyve között találjuk a francia Georges-Marie Butel-Dumont (1725–1788) művét az amerikai angol gyarmatokról és kereskedelmükről két eltérő kiadású (az egyik frankfurti, a másik stuttgarti) 1755-ös, német fordítású kötetben.: *Geschichte und Handlung der Englischen Colonien in dem nördlichen Amerika*, ... Frankfurt am Mayn, J. B. Andreä, 1755. Pol.O.358; *Der Engländischen Pflanzstädte in Nord-America Geschichte und Handlung ... Stuttgart*, J. B. Meker, 1755. Tört.O.6154. Matthias Christian Sprengel (1746–1803) német professzornak az amerikai függetlenségi háború vége felé írt könyvének témája a háborúnak a Nagy-Britanniára és Franciaországra gyakorolt hatásai volt: *Ueber den jetzigen Nordamericanischen Krieg und dessen Folgen für England und Frankreich*. ... Leipzig, Weygand, 1782. Tört.O.1858. Az ez irányú tájékozódásban kapott segítséget köszönjük Hursán Szabolcsnak.

¹⁰¹⁹ Lásd erre: Eckhart 1922,1958; Törő 2019.

birtokosok és a felvilágosult rendiség gazdasági szakemberei¹⁰²⁰ többen ábrázolták Ausztria és Magyarország viszonyát gyarmattartó és gyarmat viszonylatban és voltak erős érvek e nézőpont mellett. Ilyen volt többek közt a nyersanyagok, bányakincsek kivitele, iparfejlesztési politika, vámok ügye, mely ügyköröknek a valós gazdasági ellenőrzése Mária Terézia uralkodás alatt kikerült a Magyar Udvari Kamara ellenőrzése alól és a Bécsi Udvari Kamara (*Hofkammer*), illetve más, Bécshez kötődő, gazdasági csúcsszervek Bányászati és Pénzverési Udvari Kollégium (*Münz- Bergwerksdirektions-Hofcollegium*, 1747)¹⁰²¹ a Kereskedelmi Tanács (*Hof-Commerzien-Ratt*) és a Miniszteriális Bankbizottság (*Banco Deputation*) irányítása alá kerültek.¹⁰²² Hogy ennek a magyarokra nézve hátrányosnak tekinthető, adminisztratív oldalról történő befolyásnövelésnek az élet elvegyék az Udvari Kamaránál (*Hofkammer*) alkalmaztak magyar tanácsosokat, többek közt Batthyány Tivadart is, de a másik két fontos – iparpolitikára és vámügyekre döntő befolyással bíró – csúciszerv esetén ez nem mondható el.

Batthyány érvelésében a kölcsönös előnyök, közvetlen haszon, adóbevétel-növekedés származnának abból, ha az ipari célú feldolgozása ezeknek a nyersanyagoknak azok kinyerésének, megtermelésének helyén történne, és a szállítás okozta többletköltség nélkül versenyképes maradna az előállított árucikk. Az osztrák termelés drága, mert nincs olcsó munkaerő, a koncentrált ipari jellegű körzetek – amilyen Batthyány fémfeldolgozó üzeme, Nadelburg is volt – munkásainak és lakosságának az élelmezése is problematikus, sokat kell továbbá költeni a nyersanyagok szállításra, és minél többet költenek rá, annál drágább a késztermék, olyannyira, hogy versenyképtelenné válik mind itthon, mind külföldön, de a legnagyobb gond, hogy nyersanyagok híján ellehetetlenítik a honi ipart. Ehelyett Fiume fejlesztésére kellene koncentrálni, hogy a magyarországi termékek kiviteli lehetőséget találjanak, és félre kellene tenni a rosszul értelmezett versenyt Trieszttel, ahol most is sokszor csak pangó forgalom fogadja hajósokat, a nem elegendő mennyiségű rakodóáru miatt. Ha azonban a két kikötő együttes áruválasztékából rakodhatnának, a kikötői várakozás is csökkenthetne. Trieszt helyzete olyan, mintha a palota lenne a kapuért, és nem fordítva.¹⁰²³ Ehelyett a víziutak fejlesztésével Fiumét kellene előnyösebb helyzetbe hozni, akár külföldi tőkét felhasználva, ha már az udvar

¹⁰²⁰ A gyarmatmatematikára vö. Berzeviczy Gergely: *De commercio*: „Kitűnik tehát ezekből, hogy a harminczad-rendszer az osztrák tartományokkal szemben Magyarországot tökéletesen olyan állásra szorította, a minőt gyarmatinak szokás nevezni, s mely viszony a barbár indus népek és némely európai ország között áll fenn.” Berzeviczy Gergely: *De commercio et industriae*, 1797, Lócse, ford. Gaál Jenő, 211.

¹⁰²¹ A pontos elnevezést illetően még a korszakban is tapasztalható ingadozás, de ez jellemző más, az adminisztráció valamely részterületét érintő hivatal, ügyosztály, igazgatóság, kollégium stb. esetén Lásd erre: Tringli István: A Habsburg-monarchia központi bánya- és pénzverésügyi igazgatása 1713–1848. *Technikatörténeti Szemle* 17. 1988–89. 16.

¹⁰²² Horváth 1873. 329.

¹⁰²³ Uo. 29–31.

nem áldoz erre a célra, és nem előlegezi meg ezeket a beruházásokat, hogy a magyar termékek elérhessenek távolabbi piacokat. Ehhez a Kulpa folyó hajózhatóvá tételét szorgalmazza Bródig (ma Horvátország, Brod na Kupi), ahonnan a kikötő már közel van.¹⁰²⁴

(...) Kaptunk útbérzők rossz alkalmazásával, rosszul felhasznált robot által készült rossz utakat és rossz hidakat, míg a Kulpa folyó sokkal fontosabb vízi útjának szabályozásához szükséges állami pénz sajnos egy új, jóllehet nem haszontalan, de sokkal kevésbé szükséges zenggi út építésére lett felhasználva. El is keresztelték azt – ahogy a Karolina-út¹⁰²⁵ is alapítója emlékezetére viseli nevét – József útnak,¹⁰²⁶ habár sehol sem találni egyetlen József-csatornát sem, pedig az sokkal jobban hangzana minden külföldi fül számára. (...)¹⁰²⁷

Folytatva a teherforgalomban és kereskedelemben tapasztalható, a Kulpa-menti vidékekre vonatkozó anomáliák felsorolását, a *Widerlegung* sorai egybecsengenek Szapáry fentebb idézet röpiratának egyes passzusaival. A parasztok még a szomszéd megyébe sem tudják szállítani és eladni árujukat, ráadásul még az útdíjak is sújtják őket, továbbá a megépített utak javarészt alkalmatlanok az azokon való teherforgalom kiszolgálására, ahol nagy mennyiségű, ömlesztett árut szállítani lehetne. A Bácska és Bánát gabonájának, de a Duna menti települések agrártermék-feleslegének elméletben a kijutási lehetőségeket a világpiacon Fiume, illetve a Dunát vízi útként használva, a Fekete-tenger partján lévő kikötők kínálták volna. A Vaskapu megépítése előtt a Duna hajózási nehézségeinek és az orosz kereskedelmi tényérésnek köszönhetően a Fekete-tengeren a magyar agrártermékek előtt fizikai és gazdasági akadályok emelkedtek. Így racionális döntésnek tűnt Fiume irányába tenni infrastruktúra-fejlesztési lépéseket. A *Via Carolina*, a Károly-út Károlyvárostól (Batthyány birtokaitól voltaképpen a Karsztokon keresztül vezetett. III. Károly kezdte az építését 1726-ban, de csak Mária Terézia alatt fejezték be 1771-ben. 126 km hosszú volt és a lehető legrövidebb kocsutat hozták létre a Kulpa-völgy és Fiume közt, ennek következtében számos nehezen járható szakasza volt sok kaptatóval és meredek lejtővel, melyeket csak később a 19. században az útvonal áthelyezésével korrigáltak. 18. századi változatnak a fő hibája, hogy a növekvő forgalmat nem tudta kiszolgálni, mert ez az út túl meredek volt nagyobb teherrel közlekedő előfogatolt szekereknek, emiatt csak kétlovas szekerek, csupán 6 mázsa terheléssel használhatták, és e kocsikat lejtőn

¹⁰²⁴ Uo. 81.

¹⁰²⁵ Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai, Fiume és a magyar-horvát tengerpart*, Budapest, Apollo Kiadás, 1897, 293–294.

¹⁰²⁶ *Via Josephina – Zágráb Zengg ösvényút nyomán*. 1774-ben kezdték építeni és József életében még elkészült. Borovszky 1897. 294.

¹⁰²⁷ Batthyány 1790. 302.

folyamatosan fékezni kellett.¹⁰²⁸ Valamivel hamarabb, 1717-ben kezdték meg a bécs-trieszti út építését, amelyből kiágazva 1727- ben elkészült a laibach-fiumei út.¹⁰²⁹ 1774 és 1785 között épült meg a *Via Josephina*, a József-út, ami helyett Batthyány jobban örült volna egy „József-csatornának”, mivel a Zengg irányába futó út szintén a meredek hegyvidéki utakon kanyarogva, sok vesződséggel volt járható.¹⁰³⁰

Emellett, ha még lennének is megfelelő útjaink, a kiviteli korlátozások és az egyes cikkekre kivetett vámok gúzsba kötik a Magyarországról külföldre irányuló kereskedelmet.¹⁰³¹ A dohánykivitel tilalma az örökös tartományok felé, a borkivitel korlátozása, és a kettős vámhatár következtében Galícia beékelődése Magyarország és Lengyelország felé, ahová virágzó borexport irányult mind-mind probléma.¹⁰³² Az 1772-ben Lengyelország felosztásával gyarapodó Habsburg Birodalomban Galícia magyar szempontból vámkülföldi területként jelent meg így az arra folyó export duplán megterhelődött vámokkal, az 1775-ös vámkedvezményeket¹⁰³³ nem tudta érvényesíteni az arra irányuló kereskedelem, sőt az eddig létező természetes módon kialakult kereskedelem is ellehetetlenült. Rendkívüli módon rezonál Batthyáynak a poroszokkal és más, Magyarországtól nyugatra, fekvő területektől való kereskedelmi elszigeteltségről írott sorai Skerlecznek Miklósnak az 1790/91-es diétára szövegezett elaborátumával:

„...Más álamokkal nevezetesen Poroszországgal, a német birodalommal, Dániával, Szászországgal és Hollandiával, a melyektől a német tartományok választanak el bennünket nem állunk kereskedelem-politikai összeköttetésben. Valamikor Porosz-Sziléziával összeköttetésben állott Magyarország, tőlünk oda sok bort szállítottak, viszont onnan sok szövetet hoztak be; de ez a közlekedés is megszűnt, miután felszaporodott az ausztriai tartományokban a posztógyárak száma és Ausztria a posztóbehozattal, Poroszország pedig a borkivittelt nehezítette meg vámjaival...”¹⁰³⁴

¹⁰²⁸ Fest Aladár: Az Adriai-tengerhez vezető útaink. *Földrajzi közlemények* 23. kötet 1895. 193–217. 200

¹⁰²⁹ Eperjesi László, Krámlí Mihály: Magyarország és Fiume kapcsolatai 1779 és 1918 között. *Közlekedéstudományi Szemle* 53. évfolyam 2003. 8. szám 309–320. 311.

¹⁰³⁰ Uo.

¹⁰³¹ Batthyány 1790. 289, 302.

¹⁰³² Skerlecz 1914. 138. Fordította: Berényi Pál.

¹⁰³³ Uo.

¹⁰³⁴ Uo

Batthyány ugyanezt a kérdést hasonlóképpen exponálja:

„...Sőt a porosz területek felé, és ezeken keresztül az Odera-folyón, azután pedig a messzi északra vezető szép porosz víziutakon egy dolgához jobban értő állami vezetés egy olyan gyümölcsöző magyar és osztrák borkereskedelmet mozdíthatna elő, amelynek minden irányú haszna bámulatos nagyságú lenne, amelyet épp úgy csodálhatnánk, mint azt, hogy mekkora volt az a felfoghatatlan vakság, amely ezeket a lehetőségeket nem volt képes meglátni és megérteni... Ezért múlik most rendkívül sok azon, hogy az országgyűlésen (1790/91) összegyűlt rendek ebben a pontban szilárdan foglaljanak állást, tehát hogy a porosz és a lengyel király nyisson utat a magyar és osztrák borkereskedelemnek, hogy az, amennyire lehet, vízi úton és részben szárazföldön megindulhasson. Ezzel együtt kellene megszüntetni a csehországi szövetkiviteli tilalmat is, amiért cserébe a porosz király a magyar borra behozatali tilalmat rendelt el, és ez most azért is könnyen megtörténhetne, mivel a sok munkába állított szövőgép a cseh takácsoknál már bőséges olcsó szövetet termel...”¹⁰³⁵

A jövő felé tekintve és az új, elődjénél igazságosabb királyban és annak pártatlan tanácsadóiban bízva fejezi be – a korszak többi pamfletjével összehasonlítva kimondottan terjedelmes – röpiratát, ekképpen összegezve véleményét II. József rendszeréről és az azt védelmébe vevő „magyar nemesről”:

„...Mit használt volna nekünk, ha a többi német örökös tartománnyal ugyanazon zsarnoki és egyformán elnyomó berendezkedésben lettünk volna még szorosabban összekapcsolva? Azon kívül, hogy a segítséget az ismeretes régi közmondásban találhattuk volna: „*Solatium est miseris socios habuisse dolorum*”, ami nevezetesen azt akarja jelenteni: „Mégis vigasztaló egy kicsit, ha az ember nem teljesen egyedüli a szerencsétlenségben”. Ezt a vigaszt egyébként te is bírod, ugyanis nem egyedülként vagy ostoba széles e világon...”¹⁰³⁶

Összegezve a *Widerlegungról* leírottakat, azt állíthatjuk, hogy azontúl, hogy Batthyány Tivadar politikai világképe plasztikusan megmutatkozik ebben a pamfletben, a szöveg remek adalék az 1790-es uralkodóváltás körüli viszonyok megvilágítására. Szerkesztettségét és belső koherenciáját tekintve nem mérhető Skerlecz Miklós: *Projectum legium motivatum* címen

¹⁰³⁵ Batthyány 1790. 274.

¹⁰³⁶ Batthyány 1790. 301.

megszövegezett tervezetéhez (magyar fordításban: *A kereskedelmi bizottság által az állam gazdaságának fejlesztése érdekében ajánlott törvények és azok megokolása*), de ez nem is várható el. A tartalmi egyezéseket leszámítva célközönség is más, a műfaj is eltérő és Batthyány Tivadar sem volt kodifikátor, hanem egy vállalkozó, kereskedelmi fejlesztésekben érdekelt mágnás. A formai sajátosságok: az, hogy egy már megírt, jozefinista szemléletű röpiratra reagál – azt bekezdésenként igyekszik cáfolni – szintén sajátos szerkesztettséget ad a szövegnek, amiben leköveti „vitapartnere” gondolati ívét, hasonló sorrendben érintve közjogi, államközi és gazdaságpolitikai témákat. Természetesen ezeket a felvetett problémákat a saját szája íze szerint, a rendi nacionalizmus és a felvilágosult rendiség érvkészletéből szemezgetve boncolgatja.

A szöveg könnyebb tanulmányozhatósága miatt a Függelékben közöljük a teljes, eredetileg németül írt szöveg magyar fordítását. A lábjegyzetekben a hivatkozások erre a fordításra vonatkoznak. Az itt közölt fordítást olyan szöveggént érdemes kezelni, amin még további stilisztikai, terminológiai változtatások történnek, mivel ennek a szövegnek a forráskiadás-ként való megjelentetésén folyamatosan dolgozunk Hursán Szabolccsal. Az itt közölt magyar változat elkészítéséhez egy eddig nem azonosított fordító, Baumann Miklós kéziratának felhasználása is megtörtént, mely a Magyar Közlekedési Múzeum Kézirattárából származik.¹⁰³⁷ A fordítást minden jel szerint Bíró József a Közlekedési Múzeum egykori hajózási részlegének munkatársa, a Batthyány-féle hajózási kísérletek első tudományos igényű feltárója rendelte meg, aki több helyen széljegyzetelte az anyagot. Magát a nyers fordítást kiindulási alapként használtuk. Az abban megjelenő számos terminológiai pontatlanság, félrefordítás és tartalmi ellentmondás miatt az eredeti német szöveg alapos revízióját elvégeztük. A fordítás sajtó alá rendezése, kritikai szemléletű feldolgozása folyik és előreláthatólag 2023/24-ben jelenik meg.

---

¹⁰³⁷ Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Kézirattár, Kez. 646. gr. Batthyány Tódor 1790-ben írott röpiratának magyar nyelvű szövege ("Cáfolat a hamisan Pártatlan szó Magyarország polgáraihoz címzésű művel szemben...") (sic.)

8. Konklúzió

Az értekezésben egy dunántúli és horvátországi birtokokkal rendelkező arisztokrata, gróf Batthyány Tivadar hivatali pályaképe, gazdasági szerepvállalásai, magánéleti viszonyai, a köz érdekében végzett tevékenységei és ehhez kapcsolódóan politikai pamfletje kerültek bemutatásra. Ezt, az alapvetően gazdasági fókuszú életrajzot igyekeztünk elhelyezni a korszak, a felvilágosult abszolutizmus gazdaságtörténeti diskurzusában. A doktori értekezés alapján, Batthyány Tivadarnak a pályáját atipikusnak tekinthetjük a korszak társadalmi elitjének karierválasztásait vizsgálva: a kereskedelem, az infrastruktúra-fejlesztés és a manufaktúra-üzemeltetés nem közkedvelt pályák a főrendi nemesség körében. Pályája, tevékenysége és röpirata rámutatnak a felvilágosult abszolutizmus Magyarországot érintő (gazdaság)politikájára, mikroszinten értelmezhetővé teszik a központosító, birodalmi érdekeket szem előtt tartó gazdasági és közpolitikai döntéseket. Ez a mikrotörténeti megközelítés lehetővé teszi az egyén – jelen esetben egy igen különleges egyéniség – döntéseinek értelmezését, a korszak adta kihívásokra adott válaszainak vizsgálatát, egyúttal magának a korszaknak is egyfajta alulnézeti képét megrajzolva.

Felmerülhet a kérdés, hogy hogyan jellemezzük ezt a sok tekintetben különc grófot. Mi volt ő: excentrikus arisztokrata vagy racionális gazdálkodó? Modern kialakítású hajóit, és az egyedülálló, rejtélyes szerkezetnek köszönhetően a folyásiránnyal szemben közlekedni képes, önjáró hajóját és parádés hajós felvonulásait tekintve, melyek hírnevet szereztek számára, mindenképpen az első meghatározás tűnik találónak. Alkalmi versek, ódák, újságcikkek, hajóiról készült metszetek megörökítették egyedülálló, önjáró, vízi járművét (*Batthyanyisches Wassermaschine*), a Bécsben és Pozsonyban általa tartott vízi parádék kivívták a széles nézősereg ámulatát. Az itt készült beszámolók további árnyalatokkal színesítik a külsőségeiben még inkább barokkos és pompakedvelő, gondolkodásában inkább a racionális gazdálkodó alakját.¹⁰³⁸ A tarcsafürdői birtokon, a *Hexxenhaus*nak nevezett laboratóriumban Francois baron de Tott-tal, a magyar származású, Tót Ferenc néven is ismert hadmérnökkel folytatott kísérletei szintén erősítik a különc grófról alkotott képet.¹⁰³⁹ Olykor a kora újkor jellegzetes figurájának a *prince practioner*-nak, a kísérletező főúrnak a *personaját* ölti fel, aminek történelmi előképe a Batthyány-család történetéből Batthyány Boldizsár (1542–1590)

¹⁰³⁸ *Magyar Hirmondó* 1782. 385; 1797. 414; 1798. 732; 1802. 5; *Magyar Mercurius*, 1797. 1175; *Pressburger Zeitung* 1797. 935; 1798. 777–778; 1802. 570; *Wiener Zeitung*, 1802. 2288.

¹⁰³⁹ Tóth Ferenc: *Egy magyar származású francia diplomata életpályája – Francois de Tott báró (1733-1793)*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015. 217–219.

lehetne, aki szintén tartott fenn laboratóriumot és vonzódott az alkímiához, a kora újkorra jellemző holisztikus szemléletű tudományossághoz.¹⁰⁴⁰ Batthyány Tivadar munkássága, könyvgyűjtési stratégiája elénk idézi a – ha nem is az alkímiai kísérletekkel – de az egyre inkább szakterületekre bomló természettudományossággal, a vegytannal és mechanikával foglalkozó főnemest, aki ezekre az alapvető diszciplínákra épülő technikai és műszaki szakirodalmi bázisra építve, fejleszti és irányítja vállalkozásait.¹⁰⁴¹ Szintén a könyvészeti anyagból válik világossá, hogy minden tevékenységéhez – legyen az ipari vállalkozás, infrastruktúra-fejlesztés vagy az agráriumhoz kapcsolódó termelési profil – a legfrissebb szakirodalom állt rendelkezésére. A műszaki könyvek: a mezőgazdaság-élelmiszergyártás, bányaiipar, bőripar, építészet, faipar, fémipar, gépészet, hadiipar, járművek-közlekedés, kohászat, műszeripar, papírgyártás, szilikátipar, textilipar, útépités, vegyészeti, vízépítés-hidraulika tárgykörbe tartoztak, további, vegyes, be nem sorolható tételekkel és még több gazdasági, földrajzi szakkönyvvel, melyek gazdaságpolitikai, nemzetgazdasági kérdésekben jelentettek támpontot Batthyány számára. Egy ilyen jellegű könyvgyűjtemény, amit könyvkatalógusa alapján bizonyíthatóan ő gyűjtött, bizonyos tekintetben többet elmond egy ember világgképéről, műveltségéről, ízléséről, mint sok száz levél.¹⁰⁴²

A disszertáció fő forrásbázisa a Batthyány család viszonylag épségben fennmaradt misszilis-gyűjteménye (P 1314) és a gróf személyes iratai (P 1320). Ezekből az írott levéltári forrásokból feltárul, illetve erősebb kontúrokkal is megrajzolhatóvá válik előttünk a gróf másik profilja a racionális gazdálkodóé. A hátrahagyott iratanyagból és levelezésből, valamint a korszak államigazgatási intézményeiben fennmaradt, személyére vonatkozó iratokból kiderül, hogy a gazdasági folyamatokra – legyenek azok a nemzetgazdaság egészét érintő tendenciák, vagy mikroszinten, egy adott vállalat, uradalom termelési lehetőségeit érintő befektetések – ésszerű alapokról tekintett. Uradalmait modernizálta, igyekezett minden állami protekciót kihasználni, megrendeléseket szerezni, kereskedelmi kapcsolatokat kiépíteni, szabadalmi oltalmat szerezni találmányára az államigazgatás megfelelő szerveitől.¹⁰⁴³ Annak ellenére, hogy

¹⁰⁴⁰ Bobory 2018.

¹⁰⁴¹ Endrei 1995.

¹⁰⁴² Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára, Magyar Irodalmi Könyvészet 19. I—II. k. Register sammtlicher in dem Wiener Archiv: Graf Theodor von Batthyány befreundlicher Bucher, Ms Bibi. 2° 2/X Extractus Catalogi Librorum (Batthyány Theodore), Magyar Irodalmi Könyvészet 2-r. 9. sz. (Bibi. 2-r. 9.) Bibliographiai tárgyú iratok Batthyány Tivadar gróf hagyatékából, Magyar Irodalmi Könyvészet 4-1. 1. sz. (Bibl. 461)

¹⁰⁴³ Rengeteg bejegyzés tanúskodik a Kancelláriai Levéltár Acta generalia (1770–1848) (MNL OL A 39) fondjában Batthyány Tivadar intenzív gazdasági kapcsolatainak, gazdasági típusú peres ügyeinek a létéről a kancelláriai regisztraturában. Csak az 1783-as évben több mint 40 bejegyzés található vele kapcsolatban és más években is átlagos 10-15 kérelem, eljárási folyamodvány található itt. (MNL OL A 39 1783. 158. 381. 696. 1158. 2722. 3367. 3363. 2810. 3833. 3825. 3255. 3970. 4150. 4194. 4600. 4826. 4877. 5527. 5632. 5771. 5855. 6008. 6228.

harmadik szülött fiúgyermeké volt a nádornak, az apja halálát követő osztozkodás eredményképp, és a későbbi birtokvásárlásoknak köszönhetően Magyarország egyik legtehetősebb arisztokratájává vált.¹⁰⁴⁴ A gróf mezőgazdasági profilú birtokokon túl szerteágazó tevékenységet folytató fabrikák és manufaktúrák, hajóácstelepek, és bányák felett is tulajdonjoggal bírt, és ezeket a gazdaságpolitikai keretek szabta lehetőségeket kihasználva – mint láthattuk olykor azokon túl is terjeszkedve – profitábilis módon, a korszakban egyedülálló, műszaki és gazdasági könyvtára háttérével, szakszerűen igazgatta.¹⁰⁴⁵

A fiatal éveiről keveset tudunk; egyelőre nincs nyoma, hogy intézményes keretek közt valamely kollégium tanulója lett volna, esetleg egyetemre járt volna, de annyi kihámozható a levelekből, hogy a rövid és félresikerült katonai pályafutását lezárandó, udvari kamarás lett a fiatal II. József főherceg mellett, és végképp a hivatali karrier mellett döntve, 1755-ben Bécsi Udvari Kamaránál valóságos belső titkos tanácsossá avansált.¹⁰⁴⁶ Innentől kezdve élete főként Bécshez kötődött; magánlevelezéséből, melyeket családtagjainak írt kis számban található uradalmából elküldött levél. Az 1761/62-es Kaunitz nevéhez köthető államigazgatási reform nem hagyta érintetlenül az Udvari Kamarát sem, ahonnan távozott Batthyány protezsálója, Rudolf Chotek, s talán emiatt, talán más, eddig ismeretlen tényezők miatt 1762-ben Batthyány is elhagyta a kamarát.¹⁰⁴⁷ 1765–1770-ig a Magyar Udvari Kancellárián töltött be tanácsosi funkciót, hogy 1769/70 fordulóján a Horvát Királyi Tanácsban kapjon szerepet. Ezekben az években, megnősült, elvette Esterházy Filippinát, és ekkor fordult figyelme a gazdálkodás és kereskedelem, a vízi utak fejlesztése és a hajóépítés irányába. 1765-ben, apja halálával jelentős, mintegy 960.000 forint vagyonhoz jutott, földbirtok és kötelezvény formában, amit a borostyánkői bányavállalat újraindítására, horvátországi birtokok (Ozály, Brod, Grobnik) vásárlására, a kiséri birtok modernizációjára használt, manufaktúra-fejlesztéseket eszközölt. 1769-ben vásárolta meg legjelentősebb ipari beruházását, a nadelburgi fémfeldolgozót, ahol nürnbergi árut állítottak elő, több mint 600 fős dolgozói létszámot alkalmazva, protoindusziális termelési sajátosságokat mutató körülmények között.¹⁰⁴⁸ Ugyanebben az évben, 1769-ben tagja lett a Temesvár-Trieszti Kereskedelmi Társaságnak, melynek fő célja a

---

6604. 7199. 7311. 7526. 8748. 8946. 10053. 11236. 11363. 11328. 11528. 11560. 16026. [10026?] 12156. 14471. [15471?] 13017. 13057. 11578.) Ezen iratok feldolgozása a további kutatás feladata.

¹⁰⁴⁴ Fónagy 2013. 772–773.

¹⁰⁴⁵ Jó példa erre annak a „majolikapernek” az ügye, mikor a császárvárosban egy udvari porcelánkészítő mester elcsábításával saját maga fogott porcelánkészítésbe a törvényi tiltás ellenére, vagy amikor Jacques Grasset de Saint-Sauveur (1757–1810) trieszti francia konzullal kívánt – az udvari gazdaságpolitikuskokat megkerülve – Fiumét érintő exporttárgyalásokba bocsátkozni.

¹⁰⁴⁶ Kökényesi 2021. 434–436.

¹⁰⁴⁷ Szántay 2018 1095–1127.

¹⁰⁴⁸ Müller 1941.

Duna-medence agrár termékeinek az Adria felé juttatása és a Fekete-tenger irányába történő kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése.¹⁰⁴⁹

Atipikusnak neveztük azt a karriert, amit Batthyány Tivadar befutott, hiszen nem jellemző, hogy hozzá hasonló főnemesek a javak gyarapításának, a pénzkeresetnek olyan módzataival töltsék idejüket, mint ő. A kereskedelmi tevékenység és ennek propagálása, részvétel kereskedelmi társaságokban, valamint a kereskedelem fellendítésének gyakorlati, infrastruktúra-fejlesztésen keresztül megvalósuló tevékenysége kevés főnemesre jellemző a 18. század második felében. *Widerlegung* című röpiratában több helyen is felveti, milyen mértékben káros, hogy a magyar nemesség elvonja magát a kereskedelmi tevékenységtől, és hogy a bécsi udvar gazdaságpolitikai mechanizmusai csak az örökös tartományok társadalmi elitjét teszik érdekeltté az árutermelésben és kereskedelemben.

A kereskedelem és vállalkozás, magának a kereskedő figurájának a presztízse nagyban függött, attól, hogy a helyi társadalom tradicionális elitje, jelen esetben a nemesség bekapcsolódott-e az üzleti folyamatokba.¹⁰⁵⁰ Ha európai példákat nézünk, jellemző a spanyol és a francia nemesség vonakodása a kereskedelemtől. A francia nemesség kivonulásának törvényi összetevői is voltak: előjogaik elvesztésével járt, ha bekapcsolódtak az üzleti életbe, így elég sokáig, egészen a gyarmati kereskedelem 18. századi kibontakozásáig nem vált *noblesse commerçante*-tá a francia nemesség, ellentétben az angol vagy holland arisztokrácia képviselőivel.¹⁰⁵¹ Másirányú folyamatok játszódnak le azonban Magyarországon. A 16-17. század „árforradalma” a magyar nemesség számára vonzó kilátásokat kínált a marha- és borkereskedelemre, és úgy tűnik a forrásokból, hogy ezzel éltek is, sőt a kereskedelem szférájában kiteljesítették földesúri immunitásaikat, ami a belső- és harmincadvámok alóli mentesség igénybe vételében, a kocsmáltatás (*popinatio, educillatio*) privilégiumának alkalmazásában és az úrbéres szolgáltatások intenzívebb kihasználásában érhető tetten leginkább.¹⁰⁵² A kereskedelmi tevékenységből való kivonulást Pach Zsigmond a mezőgazdasági termékeket érintő, 1620-30-tól kezdődő, de leginkább az 1650-es évektől érezhető dekonjunkturális időszakához köti, példaként felhozva Bethlen Miklóst (1642–1712), aki önéletrajzában már arról ír, hogy amikor az 1670–80-as években borral, marhával kereskedett „gonoszakarói azzal mocskolták,

¹⁰⁴⁹ Eckhart 1922. 227–241.

¹⁰⁵⁰ Pach Zsigmond: Az üzleti szellem és a magyar nemzeti jellem. *Történelmi Szemle*, 25. évfolyam, 3. szám 1982. 372–403. 374

¹⁰⁵¹ A francia nemesség kivonulásának törvényi összetevői is voltak, nemesi előjogaik elvesztésével járt, ha bekapcsolódtak az üzleti életbe. Lásd erre: Zeller, Gaston: Une notion de caractère historico-social: la dérogeance, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, Vol. 22, 1957, 40–74, 43–45.

¹⁰⁵² Pach 1982. 386–389.

hogy kiforr a kalmárvér belőle, hogy az anyja annak [ti. egy kalmárnak] a leánya volt".¹⁰⁵³ A 18. századra a jelenség, a magyar arisztokrácia vonakodása, illetve kivonulása a kereskedelmi tevékenységből számos esetben tetten érhető, aminek fő okát abban láthatjuk, hogy a jobbagság terheinek növelésével, a járadékok kielégítő megélhetést biztosítottak, ezért az aktív kereskedelmi tevékenység, a „pénzcsinálás” lefitymált, kerülendő tevékenységgé vált a kortársak közt, amit leginkább az 1718-ban megkötött pozsareváci béke, kereskedelmi passzusainak védelmét élvező, eredetileg az oszmán birodalomhoz kötődő görög, rác és zsidó kereskedők kezdtek betölteni.¹⁰⁵⁴ Az egyes részfolyamatokat maguk szervezték meg jelentős befolyást gyakorolva ezzel a piaci folyamatokra.¹⁰⁵⁵ Ezek gyakran utazó felvásárlóként mentesítettek a birtokost a szállítási gondoktól, így az nemhogy a piaci folyamatokra vált érzéketlenné, de az idő közben egyre fontosabbá váló közlekedési, áruszállítási infrastruktúra állapotának hiányosságait is közömbös szemmel tekintették sok esetben. A fenti Bethlent érintő gyalázkodáson túl számos hasonló megszólalás hozható fel; a 18. század végéről egy ékes példa Orczy Lőrinc: *Tokajba érkezés télen* című verse, ami szintén érinti ezt a témát:

„Boldog Isten! minek e munkás fáradság?
Megfonnyad emiatt sok ezer parasztság;
Bátor hajózásból jöhet sok gazdagság,
Úgy tartom, nem ebben áll igaz boldogság.

...

Itt vagyon közöttünk a nagy vetekedés,
Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés,
Mivel ebből jöhet erkölcs-vetemedés,
Mit mondasz, mire megy az ily vetélkedés?

Zemplin, Bereg, Ungvár, Szabolcs-vármegyében

Van pénz, van eledel, van bor a pincében,

¹⁰⁵³ Uo. 389. A Bethlen idézet Szalay László: Gr.Bethlen Miklós önéletírása. I. kötet, Pest, Heckenast Gusztáv, 1858. 172–173. Bethlen Miklós maga is hagyott hátra kereskedelem-fejlesztésről szóló tervezetet, amit 1703-ban ismertetett a gyulafehérvári diétán Lásd erre: Lukinich Imre., Egy erdélyi kereskedelmi társaság terve 1703-ból, *Századok*, 48. évfolyam, 6. szám 1914. 464–473.

¹⁰⁵⁴ Eckhart 1922. 245; Petri Edit: A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon, *Századok*, 130. évfolyam 1. szám, 1996. 69–104. 77.

¹⁰⁵⁵ Pach 1982. 389.

Mi kell több? mért vesse életét kétségben
A magyar, hogy több pénz jöjjön erszényében?”¹⁰⁵⁶

„A görögnek való a kereskedés! Annak is csak a czinczárnak. A magyar nemes kardjából nem lesz soha rőf” – szólal fel Jókai hőse, egy helytartótanácsai kamarás a Pest–Trieszt-csatorna építés ötletére,¹⁰⁵⁷ de ezt a rögzült elképzelést az 1780-90-es évekre több kritika is érte. Nemcsak Batthyány Tivadar emeli fel szavát a nemesség kereskedelemben betöltendő szerepvállalási mellett, hanem Szapáry János: *Der unthätige Reichthum Ungarns* című, már idézett röpiratában,¹⁰⁵⁸ és Verseghy Ferenc (1757–1822) szintén emellett érvel anonim verses röpiratában.¹⁰⁵⁹

A' kalmárságnak nem akarván látni divattyát
a' Magyar, önn-képpen durva veszélybe siet.
Fürge zsidók 's Rátzok, kiket ő e' végre ki-táplál,
's kiknek egész pénzét tsalfa zsebökbe tömi.
A' manufactúrák 's a' mesterségek azonképp'
mind alaton munkák a' Magyar' íze szerínt:
's míg idegen kéztől szép finomságra vitetnek,
jól meg-adóztattyák a' haza-béli Nemest.
A' Nemesnek, Fiaim! kiknek vagy nintsen üléssök,
vagy kiket a' bal-eset mostoha sorsra vetett,
m'ért ne lehetnének Kalmárok 's Mesterek? Avvagy
jobb-e talán nékik tengeni gondok alatt?

¹⁰⁵⁶ Báró Orczy L., Tokajban való érkezés télen, In: Két nagyságos elmének költeményes szüleményei (Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám versei), Pozsony, 1789, 184-186.

¹⁰⁵⁷ Jókai Mór: Rab Ráby Bp., 1908. 219.

¹⁰⁵⁸ Szapáry 1784 12.

¹⁰⁵⁹ Verseghy Ferenc: *A magyar Hazának anyai szózatja az ország napjára készülő magyarokhoz*. Hely nélkül, 1790.

Skerlecz Miklós a *Projectum legium motivatum* elaborátumában törvényi intézkedést sürget, hogy a „nagyobb kereskedelem” váljék nemesi foglalkozássá: „Bármiféle kis kereskedést űzni, tisztességes foglalkozás, ellenben érczbányákat művelni, különösen nagyban kivitelezhető kereskedést űzni és gyárakat létesíteni oly előkelő foglalkozás, hogy ez sem a nemesség, sem pedig a mágnások iránt való tiszteletből nem von le semmit sem.”¹⁰⁶⁰ Olyannyira nem, hogy a Batthyány Tivadarhoz írott alkalmi versek mind ezt emelik ki vele kapcsolatban, magát a grófot egy magyar Neptunusként ünneplik, aki hajóival a honi kereskedelem fellendítője. Ahogy egy ismeretlen tisztelője írja róla és az általa megalkotott önjáró hajóról:

...

„Egy magyar volt a legszebb mű feltalálója

melyet kereskedelem számára szellem kigondolt,

néki mond köszönetet a Haza és gyermekei,

az utókor, azért, mit nekik alkotott.”¹⁰⁶¹

A 20. század folyamán Batthyány Tivadarról megjelent tudományos és ismeretterjesztő cikkek, de még közlekedéstörténeti folyóiratokban napvilágot látott tanulmányok is sokszor beleesnek abba a hibába, hogy túlzott és olykor erőltetett párhuzamot vonnak közte és Széchenyi István (1791–1860) között.¹⁰⁶² A dolog persze kézenfekvő lenne, hiszen mindketten közlekedéspolitikával, hajózással és a hazai ipart, kereskedelmet ösztönző elképzelések lefektetésével és megvalósításával foglalkoztak, sőt Batthyány Tivadar is többször szóvá teszi – magánlevelezésében és nyilvánosan is, röpiratában – a birtoktulajdonjog elmaradottságát, az ösiség hitelkorlátozó sajátosságait.¹⁰⁶³ Ugyanakkor, hiába van köztük csupán pár évtized, a két korszak gazdasági-politikai sajátosságai tarthatatlanná teszik mélyebb értelmű párhuzamok felállítását. Batthyány Tivadar életének aktív periódusát nézve nem állnak fenn azok a társadalmi, gazdasági és politikai körülmények, melyek kereskedelmi, infrastruktúrafejlesztői programjához alapként szolgálhattak volna. Nincs meg az a serkentő hatású televény, melyből szárba szökkenhetnének tervei, nincs olyan széles köznyilvánosság, és befogadó intellektuális

¹⁰⁶⁰ Skerlecz 1914. 476. Fordította: Berényi Pál.

¹⁰⁶¹ Ismeretlen szerző alkalmi verse Batthyány Tivadarhoz: An den Schöpfer des Bucentaurus. Als Erfinder de neuen mechanischen Schiffbaukunst. Grafen Theodor Batthyány Excellenz. Gewidmet von einem Schätzer. MTA Kézirattár Régi könyvek, Ritka könyvek Gyűjteménye Nr. 522.020.

¹⁰⁶² Siklóssy László: Batthyány Tódor gróf ár ellen haladó hajója, *Búvár*, 1940/4. 97–100.

¹⁰⁶³ MNL OL P 1314 Nr. 66.666.

közeg, mely pár évtized múlva jellemzi a magyar viszonyokat. A modernizációnak nincs meg az a széles társadalmi bázisa, ami az 1820-as évektől, a napóleoni háborúkat követő, dekonjunkturális évektől egyre inkább megformálódik, és az elmaradottságból a gazdasági modernizáció és a feudális struktúrák lebontását tekintik egyre inkább a kiútnak. Ezért bár 1790/91-es diétai nemzedéke és a reformkor éveinek modernizációt sürgető nemessége politikai programját tekintve átfedéseket mutat, a 18. századi felvilágosult rendiség eszmei mondanivalója nem tud szélesebb társadalmi közeget maga mellé állítani. Példának okáért az egyik legnagyobb előfizetői bázissal rendelkező hazai újság a *Magyar Hírmondó* 1780–1782 között mindössze 300 előfizetőt tarthatott számon,¹⁰⁶⁴ és bár fellendül az 1790/91-es diéta idején a röpiratirodalom, szűk keretei vannak a köznyilvánosságnak az egyes műveltségi centrumoktól távolodva. A Pesti Hírlap előfizetőinek száma az 1847-48-as években elérte az 5000-et, és ahogy tudjuk egy lapot számosan olvastak.¹⁰⁶⁵

Az 1790-es évek elején nincs meg az a társadalmi reformokban érdekelt köznemesi tömeg, ami késő feudális struktúrákból való kibontakozásban érdekelt. Ilyen szempontból, Batthyány Tivadar maga is valamelyest foglya kora gondolkozásának, amelyik a jobbágyi kötöttségben organikusan, hosszú idő alatt kialakult természetes hierarchiát lát, amit hatalmi szóval nem lehet felbonani. Batthyány olvasatában az úrbéri pátens, amit II. József kiad beavatkozás az autonóm jogi alanyok közti magánszerződésbe. Széchenyi István helyett érdekesebbnek tűnt tehát összehasonlításainkat olyan iparfejlesztésben érdekelt arisztokratákkal, nemzetgazdászokkal megkísérelni, mint, Skerlecz Miklós, Berzeviczy Gergely, Szapáry János vagy Forgách Miklós. Fontos kiemelni, azt is, hogy Berzeviczy, Skerlecz és több más gazdasági szakíró munkái annak ellenére, hogy korszakukra reflektálnak, hatásukat csak jó pár esztendővel a művek megszületése után kezdik el kifejteni igazán, a benne foglalt gondolatokat csak később teszi igazán sajátjává a hazai közgondolkodás.¹⁰⁶⁶

A kereskedelmi tevékenységen túl az ipari jellegű vállalkozások, manufaktúrák és bányavállalatok irányítása, valamint a hajóépítés sem sok főúri családból érkező arisztokratának volt a passziója.¹⁰⁶⁷ A passzió kifejezést találónak értékelhetjük, ha azt az eredeti értelmében:

¹⁰⁶⁴ Lengyel Réka: *Mindenes gyűjtemény*: Magyar dohány, kukoricakávé, nyolc lóerő. Innovációs szellem, tudományos és kereskedelmi ökoszisztéma Magyarországon a 18. század végén.

¹⁰⁶⁵ Kókay György, Buzinkay Géza, Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Sajtóház kiadó, Bp., 2001

¹⁰⁶⁶ Pajkossy 2019. 151.

¹⁰⁶⁷ Talán kivétel ez alól Festetics György, Főnix nevű hajója és az ehhez köthető flotta, ami a Balatonon folytatózott sószállítást és bonyolított teherforgalmat. Lásd erre: Kurucz György: *A balatoni hajózás gróf Festetics György (1755–1819) időszakában: a „Festetics flotta” és a Főnix*, In: Bilkei Irén (szerk.): *Zalai évszázadok, Tanulmányok és dokumentumok Zala megye történetéhez 2016.* - Zalai gyűjtemény 80. Zalaegerszeg, 2016. 38–54.

szenvedélyből űzött tevékenységként értelmezzük, mely a birtokgyarapításon és anyagi javak szaporításán túllépve, az innováció, a tudástranszfer – a külföldről, szakkönyveken és szakembereken keresztül Magyarországra hozott tudás honi alkalmazásának – szándékával és modernizáció igényével lép fel. Ennek eklatáns példája *Bucentaurus* névre keresztelt önjáró hajója, ami minden tekintetben az innovatív szellem manifesztuma, annak ellenére is, hogy gyakorlati alkalmazása – a folyásiránnyal szembeni, kereskedelmi forgalom, természeti erőktől és vontatástól való függetlenítése – kudarcot vallott. A dolgozatban igyekeztünk alaposan körüljárni a 18. század második felére jellemző vízi teherszállítási körülményeket, és annak ellenére, hogy nem ismertek a *Bucentaurus* meghajtására vonatkozó műszaki leírások, tervrajzok, megkíséreltük modellezni a nevezetes *Batthyányshes Wassermaschine* működési elvét, lehetséges kialakításait analógiák, illetve a korszakban létező és használatban lévő technológiai megoldásokat figyelembe véve. A hajót európai példákat alapul véve élőállatok – feltehetőleg lovak – erejét felhasználva a hajótestben elrejtett szárazmalmok segítségével hozták mozgásba, olyan módon, hogy a malmok áttételeken keresztül lapátkerekeket mozgattak. A hajó előre és hátra is képes volt mozogni és a tervek szerint vontatóhajóként üzemelt volna. A legutolsó híradás a nevezetes vízi alkalmatosságokról a 19. század elejéről van, és ahogy a közlekedéstörténeti feldolgozásokból is kiderül a találmánynak, ami szabadalmi védelmet is kapott, nem sikerült forradalmasítania a hajózást.¹⁰⁶⁸ Sem a befektetők nem kapkodtak, hogy tőkéjüket a hajózás ilyen válfajában kamatoztassák, sem Batthyány utódai és családja – a nevezetesebb bemutatók idején Batthyány Tivadar már majdnem 70 éves – nem láttak fantáziát a *Bucentaurus* további népszerűsítésében, kereskedelmi célú használatában, fejlesztésében.¹⁰⁶⁹

Azontúl, hogy racionalizálta gazdasági tevékenységeit, és hajózási kísérletekbe bonyolódott, fontos kiemelni, hogy az önérdeken túl folyamatosan felbukkan a szélesebb értelemben értelmezett közösség javának keresése, az ország érdekeinek védelme, a közjó szolgálat, mind írásaiban, mind megvalósult tevékenységeiben. Úgyszólván családi tradíció ez, mely a magánvagyon féltésén és gyarapításán túl az általános közállapotok javítására, a közjó eszményének képviselőre és a szélesebb közösségért való cselekvésre törekszik. Annak, hogy ez a hagyomány generációkon keresztül átívelve megjelenik a Batthyány család szerepvállalásaiban, történeti gyökerei vannak. A példa minden bizonnyal a törökkel szemben álló, a saját birtokot az ország területi integritásával egyszerre óvó, a legkézenfekvőbb önérdeket az ország egészének sorsával összekovácsló sorsszerepek emberöltőkön átívelő mintázatából

¹⁰⁶⁸ MNL OL P 1313 Majoratus 62. d. 28. 114. 1793. június 17. A *Bucentaurus* szabadalmi levele

¹⁰⁶⁹ Ambrózy 2020.

ered. Ha ipari tevékenységeinek, és infrastruktúra-modernizációs terveinek általános közállapotokra gyakorolt fejlesztési szándékát és – talán valóban túlzó, luxuskivitelben elkészített – önjáró hajóit tekintjük, a kérdés úgy is feltehető, hogy a gróf a barokkos extravagancia és a korszakban divatos reprezentációs célú események rabja volt, vagy egy bőkezű ipari- és közlekedésfejlesztési kérdésekre áldozni kész főnemes. Az ambíció, ami az újítás igényével lép fel, párosult a műszaki ismeretekkel és egy valódi polihisztort mutat, aki az eddig ismertet és eddig elfogadottat próbálta meghaladni – sokszor a fizikai valóság, a törvények és a gazdasági korlátok figyelembe vétele nélkül. Próbálkozásai az új típusú hajóval és az azt működtető szerkezettel nem hozták meg számára a várt sikert, kísérletei a porcelánkészítéssel és a fajansztermékek előállításával megbicsaklottak a törvényi szabályozás következtében és megfelelő felvevő piacok híján.

A Kulpa folyó szabályozása sem valósult meg olyan módon, ahogyan azt tervezte. A „balkáni” csatornaterveknek kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a bécsi udvar gazdaságkormányzati döntéshozói, mivel a gazdasági szempontból egyre fontosabbá váló Közép-Dunamedence és az Adria összekötésében kulcsfontosságúak voltak. Minthogy a fellendülő gabonakereskedelem és az iparosodás növekvő szállítási kapacitásokat igényeltek, a tizennyolcadik század második felétől egyre-másra láttak napvilágot azok a tervezetek, és a központi pénzügyi kormányzati szervek számára készült beszámolók, melyek a Délvidék kereskedelmi-infrastrukturális fejlesztését hajózóutak kialakításával igyekeztek elérni. A gazdasági szempontból egységesülő Habsburg Birodalom infrastruktúrafejlesztési szándékaival találkoztak a perifériák gazdasági térszerkezetének javítására irányuló beadványok. A Kulpa szabályozására azonban nem voltak adottak a korszakban azok a hidrotechnológiai és vízépítési eljárások, amik racionálisan megépíthetővé tettek volna erre egy csatornát. Időről-időre felmerült jóval Batthyány halála után is a terv, azonban a sziklás mederviszonyok következtében sem a 18. században nem volt, sem ma nem tűnik pénzügyileg megtérülőnek egy stabilan használható hajózó út kiépítése az Adria felé a Karszt-hegység vonulatain keresztül. Korabeli dokumentumok, vízrajzi térképek és medertisztítási munkálatokat elvégezni képes hajók terveit bemutatva, illetve a modern történeti és műszaki szakirodalom segítségével igyekeztünk kontextusba helyezni Batthyány ezirányú tevékenységét. Ezek alapján kijelenthető, hogy sem az ilyen típusú munkálatokra fordított erőforrások, sem a korszak technikai lehetőségei nem voltak adottak radikális, a 19. századi munkálatokhoz fogható vízrendezésre. A birtokos nemesség vonakodása a közmunkában résztvevő jobbágyok robotmennyiségének kiesése miatt

szintén visszavetette az ilyen típusú munkálatokat, a vízpartok és a lehetséges vontató utak rendezetlenségét pedig csak fokozta azok vitás hovatarozása.¹⁰⁷⁰

A disszertáció jelentős részét teszi ki Batthyány 1790-ben megjelent politikai röpiratának, a *Widerlegung*nak az elemzése és magyar fordítása. A gróf, aki fiatal kamarásként sárkányrepülőt (vagy valami ehhez hasonló papírrepülőt) ajándékozott a kiskorú József főhercegnek negyven év múlva dühös röpiratban rohan ki ellene: örültnek, despotának, „török szultánnak” nevezi az immár császár és király, II. Józsefet, és kikel abszolutista politikája ellen. Az infrastrukturális és gazdasági elmaradottságon, valamint a társadalomszerkezet megrögzült képletein megítélése szerint is szükséges változtatni, azonban elutasítja a jozefinus gazdasági rendszer jobbágyprogramját, adóztatását, kereskedelempolitikáját, legalábbis ezt a világlátást olvashatjuk ki a rendi nacionalizmus érdekvédő programját és a felvilágosult rendiség gazdasági modernizációs elképzeléseit ötvöző szövegéből. A késő tereziánus és jozefinus gazdaságpolitikai folyamatokra elsősorban magyar arisztokratáknak, földbirtokosként reagált, és egyszersmind ismerte a magyar közviszonyok lassan mozdítható valóságát és az azt keretező törvényi háttérrel, elutasította a felvilágosodás szabadságot ígérő, egyenlősítő vonásait.

A II. József halálát követő időszak pár hónapja számos olyan politikai iratot produkált, melyek rávilágítanak azokra a közpolitikai problémákra és vitákra, amelyek meghatározták a jozefinista rendszert és tarthatatlanságának okait. A főnemesség itt kiemelt tagjai a nemesi konzervativizmus programjával léptek fel az új országgyűlés előestéjén, ami régi törvényeik és alkotmányos berendezkedésük restaurációját sürgette. Törésvonalak mutatkoztak ugyanakkor a nemesi konzervatívok, úgymint Széchényi Ferenc vagy a Batthyányok és más főnemesek óvatos, megfontolt reformokat véghez vinni szándékozó politikája és a köznemesség radikálisabb, a francia forradalom eszméivel szimpatizáló érvrendszere között. A nemesi konzervativizmus képviselői annak ellenére, hogy elutasították II. József önkényes és kapkodó intézkedéseit, maguk is tisztában voltak azzal, hogy egyes törvények és társadalmi viszonyok gúzsba kötik nemcsak a jobbágyot, hanem magát a földbirtokost is és gátjai gazdasági elmaradottságból való kilábalásnak. Az inszurrekció elavult intézményének megváltoztatása, a rendi adómentesség kérdése, az átláthatatlan perrendtartás és öröklési rend, ami a kibontakozó közhitelezés gyakorlatát is veszélyeztette, valamint a kereskedelmi lehetőségek infrastrukturális és törvényi beszűkítése olyan, a földbirtokosokat érintő problémák voltak, amelyekre nem adott kielégítő választ II. József rendszere. A parasztot érintő katonai beszállásolás és a de-

¹⁰⁷⁰ Ihrig 1972; Bíró 1977; Dóka 1982.

perdita terhének megoldása, de főképp a még mindig feudális alapokon álló úrbéri viszony közmegegyezésen nyugvó rendezése is elbukott. Többen az itt közölt szerzők közül, mint Batthyány Tivadar is, az adminisztratív korlátozások lebontását, az elmaradottságból való kilábalást akadályozó törvények konszenzusos, országgyűlés által megvitatott reformját várták, valamint a kulcsfontosságú döntések meghozatalánál a magyar érdeket figyelembe vevő tanácsadók szerephez jutását remélték.

Hiú reménynek bizonyult a várakozás, II. Lipót két esztendeig tartó uralkodása a felületi sebek orvoslására volt csak elegendő, az utána következő I. Ferenc uralkodásához köthető évtizedekben pedig rendezetlenül maradtak ezek a problémák. Az idősödő gróf, Batthyány-Tivadar I. Ferenc uralkodásához is nagy reményeket fűzött – éppúgy, ahogy II. Lipótéhoz – lelkesült versezettel buzdít a franciák ellen. Minden bizonnyal jó viszony fűzte I. Ferenchez, aki szabadalmat adott Bucentaurus hajójához, lányát Eleonórát pedig az udvar belső köreiben is elismerik, a császárné mellett főudvarmesterhölgy, a Csillagkereszt-rend első segéddámája lett. Ne feledjük Batthyány egész élete során udvarhű, a Habsburgokhoz lojális főnemes maradt, József rendíthetetlen és józan mérlegelést semmibe vevő rendeltalkotási gyakorlatát saját testvérei sem nézték jó szemmel.

Valódi sikereket és hírnevet II. Lipót és I. Ferenc uralkodásának első éveiben szerzett magának Batthyány. Ekkorra tehető hajózási és hajóépítő cégének alapítása, melynek *Neue königliche privilegierte Schiffbau und Schiffahrts Companie* lett a neve.¹⁰⁷¹ Az 1790-es években Pozsony környékén folytatta hajóépítő vállalkozását, melynek fő attrakciója az önjáró *Bucentaurus* lett, amire gyártási privilégiumot kapott a vállalkozás. Hajós felvonulások sora igyekezett népszerűsíteni az új típusú hajót, amit kereskedelmi célokra a Dunán és a kisebb változatokat – mivel a díszesen megépített *Bucentaurusnak* voltak kisebb másolatai – sekélyebb mellékfolyókon terveztek működtetni.¹⁰⁷² További kutatás kérdése a hajó pontos belső mechanizmusának feltérképezése és annak megállapítása, hogy Batthyány, maga milyen mértékben vonódott be a hajó tervezési folyamataiba. Erre a kérdése valamelyest fényt vethet az a nem rég azonosított, ismeretlen szerző tollából született mű, ami 1786-ban Bécsben jelent meg: *Anzeige einer neuen Erfindung mit beladenen Schiffen gegen den Strom zufahren* és Batthyány Tivadar könyvtárában is megtalálható volt.

¹⁰⁷¹ MNL OL A 39 1789. Nr. 13738, 14636. Batthyány Tivadar folyamodványa Antonio Trübsvetter és a Hajózási Társaság új hajóinak és rendszereinek kiváltságáért az 1789-es évben.

¹⁰⁷² *Anzeige* 1786. 11.

Az idős gróf egyik utolsó, töredékben maradt levelében, melyet magyarul fogalmazott meg, a könyvtáráról és öreg napjairól ír és tudósítja a levél címzettjét, hogy immár felhagy mindenféle kísérletezéssel:¹⁰⁷³

...Kóterlovakat, menagt¹⁰⁷⁴ nem tartok és tsak tsendességben magamnak élek; és nyugodalomban, minden bolondságoktól és rendkívül való gondolatoktul felmondok örökre. A bibliothecámat jóllehet már most az ezer aranybul kevesebb lesz, mert otthon kell is – akarok is maradni; néked úgy mint proprietálotat meghagyom úgy, hogy ha meg is halok a teéd maradjon; tsak arra kérlek, ha lehet mivel mostan tsak az tsendességben és honyi tengődésben folytathatom időmet, hogy használatát nékem engedj...

Nem világos kinek hagyományozza hosszú időn keresztül gyűjtött könyveit, bibliotékáját. Szeretett lányának Eleónóranak? Vagy Tonerlnek becézett és mostohán kezelt fiával békült meg öreg korára? A disszertáció számos kérdést nyitva hagyott, amiket további kutatásnak kell tisztázni.

8.1. További kutatási irányok

H. Balázs Éva egy 1975-ös tanulmányában, ami a nyugat-európai szellemi áramlatok magyarországi recepcióját vizsgálja, szinte felhívást tesz közzé Batthyány Tivadar személyével kapcsolatban: „Ez a lendületes, indulatos mágnás akár egy monográfiát is megérdemelne”, majd hozzá teszi, hogy első lépésnek tekinthető Mialkovszky Mária 1972-es disszertációja.¹⁰⁷⁵ Mialkovszky 95 oldalas dolgozata valóban jelentős lépés volt a gróf könyvtárának, és bizonyos gazdasági szerepvállalásainak feltárásában, azonban ez a munka sok tekintetben torzó maradt a könyvtár akkori rendezetlenségének köszönhetően.¹⁰⁷⁶ Az 1970-es évek óta nem volt vállalkozó kedvű, magyar történész, aki folytatta volna ezeket a munkálatokat, azonban a 2020-as években több publikáció is napvilágot látott Batthyányval kapcsolat-

¹⁰⁷³ MNL OL P 1314 Nr. 66.672. A levél töredékes nehezen olvasható, egy oldal maradt fenn belőle, címzés, dátum nélkül.

¹⁰⁷⁴ Quarter ló – fedező mén és menázs, azaz lovarda.

¹⁰⁷⁵ H. Balázs 1975. 156–157.

¹⁰⁷⁶ Mialkovszky 1972.

ban.¹⁰⁷⁷ Itt a disszertáció záró passzusaiban három készülő nagyobb lélegzetvételű, Batthyány Tivadarral kapcsolatos munkáról van lehetőségünk beszámolni. Folyamatban van az itt közölt *Widerlegung* című röpirat magyar fordításának kritikai szempontú forráskiadása, amin Hursán Szabolccsal közösen dolgozunk. Hursán Szabolcs elsősorban a Batthyány könyvtárak tartalmi és proveniencia kérdéseit vizsgálja, emiatt elkerülhetetlen volt, hogy Batthyány Tivadart is bevonja vizsgálódásai fókuszába. Ezeknek a könyvészeti kutatásoknak az eredménye is 2023-ban láttak napvilágot egy doktori értekezés formájában, ami minden bizonnyal monográfiaként is megjelenik a közel jövőben. A harmadik nagyobb munka, ami Batthyány Tivadart állítja fókuszba jelen dolgozat monografikus igényű átdolgozása lesz, amit a közel jövőben tervezünk publikálni. Ehhez természetesen további levéltári források és szakirodalom bevonása szükséges, hiszen jelen dolgozat célkitűzéseiben vállaltak szerint is csak egy kis szeletét volt képes bemutatni Batthyány Tivadar életének. A biográfia a modern történetírói gyakorlat értelmében egyben korrajz is, melyben a művelődéstörténeti, társadalomtörténeti aspektusok is fontos szerephez jutnak.

A Batthyány testvérek és Batthyány Tivadar szűkebb családjának digitálisan rögzített, francia, német, latin és csak kis részben magyar nyelven íródott levelei további feldolgozásra várnak. A dolgozat megírása során egy, a Batthyány Tivadarhoz kötődő, a gróf uradalmait és vállalatait, illetve azok irányítását fókuszba helyező gazdaságtörténeti elemzést igyekeztünk elvégezni, de közben törekedtünk arra is, hogy a feldolgozott levél- és kéziratanyagból – akár csak jelzés értékűen – de nyilvánvalóvá váljon Batthyány művelődéstörténeti jelentősége, a korszak legmodernebb műszaki vívmányaira való nyitottsága. Egy későbbi monográfiává való átdolgozás során az életút számos, itt csak nagyvonalakban megrajzolt aspektusát szükséges lesz pontosítani, alaposabban kibontani, illetve az itt – egy biográfiához mérten – részletesebben tárgyalt témákat pedig muszáj lesz szintetizálni, lényegre törően sűríteni.

Talán közhely, de ettől még igaz, hogy az itt felvázolt történeti probléma – egy 18. század második felében aktív gróf tevékeny életszakaszának – megvilágításával több kérdés merült fel, mint amit sikerült megválaszolni. Ilyen, további kutatást igénylő részlet többek között Batthyány tanulmányainak és esetleges külföldi (tanulmány)útjainak a feltérképezése.

---

¹⁰⁷⁷ Hursán, Szabolcs: Batthyány-könyvtárak adományozása a Magyar Tudós Társaságnak 1838–39-ben. In: Rózsa, Sándor (szerk.) Doktorandusz hallgatók VII. és VIII. Konferenciájának tanulmányai Eger, Líceum Kiadó, 2020. 81-102; Ambrózy 2020 a; Uő 2020 b; Uő: Az antijozefinista Batthyányak: Batthyány József és Batthyány Tivadar röpiratai az 1780-as évek politikai irodalmának tükrében. In: KRE-DIT, Különszám 1. 2022. 4–36; Uő: Excentrikus álmodozó vagy racionális gazdálkodó: Gróf Batthyány Tivadar (1729–1812) pályaképe és gazdasági lehetőségei. In: Dezső Tamás, Pócza István: Batthyány Lajos Alapítvány Doktori Ösztöndíjprogram Tanulmánykötet 2020/2021. Budapest, Batthyány Lajos Alapítvány, 2022. 488–502.

Sem az általunk eddig feldolgozott misszilis anyag sem a többi, fentebb részletesen kifejtett forrás nem adott megnyugtató választ ezekre a, gróf későbbi világlátását meghatározó kérdésekre. A feleségére gyermekire vonatkozó és a családon belül kialakult – minden bizonnyal anyagi természetű – konfliktusok részletesebb feltárására is szükség lenne, hogy világossá váljon miért lányát nevezi meg örökösének elsőszülött fiával ellentétben. Ehhez feleségének, Esterházy Filippinának a németül írt, gyöngybetűs levelezési anyagát és gyermekeinek német és francia nyelvű misszilis-hagyatékát szükséges feldolgozni. Batthyány Tivadarnak úgy tűnik testvéreivel sem volt mindig felhőtlen a viszonya, elsőszülött bátyját, a hercegi rang és a hitbizomány birtokosát, Ádám Vencelt „rossz alkotmányinak” nevezi, aki mindig az uzsorás markában van. A köztük kialakult viszonyt is érdemes lenne alaposabban megvizsgálni, amely kutatásokat a levelezési anyagban (P 1314) illetve a testvérek személyes iratainak vizsgálatával tervezzük elvégezni.¹⁰⁷⁸ Intézménytörténeti szempontból is rejteget további kutatni valót a Batthyány család misszilis-gyűjteménye: rengeteg, eddig mélységében feldolgozatlan levél reflektál Batthyány Tivadar pályájának itt csak vázlatosan bemutatott szakaszára, az Udvari Kamaránál és a Magyar Udvari Kancelláriánál eltöltött időkre, az ott bekövetkezett személyi változásokra, döntéshozatali mechanizmusokra. A Horvát Királyi Tanácsban betöltött, illetve a Temesvár-Trieszti Kereskedelmi Társaságban játszott szerepe sem tisztázott kellően.

Ismereteink szerint, külföldi levéltárak egyes iratcsoportjai is rejtenek további, témánk szempontjából releváns információkat; ilyen például a Zágrábi Levéltár (Državni Arhiv u Zagrebu) *Consilium Croaticum* iratai, amik között szintén akadhatnak figyelemre méltó anyagok, mivel a gróf az 1770-es években, az időszakosan az 1767–1779 között fennálló Horvát Királyi Tanács (egyres helyeken a régebbi szakirodalomban Horvát Helytartótanács) tagja volt, és feltételezhetően előfordulhatnak a fiumei kereskedelmi tevékenységét illetően is források. Számos fontos irat található a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Protokolle der Kabinetkanzlei anyagai között, a Hofkammerarchiv tervtárában, és ugyanitt bányavállaltokra vonatkozó dokumentumok, jelentések a Münz- und Bergwesen iratanyagában. A borostyánkői bányászati üzemére a már fentebb említett manufaktúra-tabellákat, melyek a Helytartótanácsi Levéltár C 64. (*Departamentum commerciale*) állagában találhatóak érdemes összevetni a Szlovák Nemzeti Levéltár, Selmečbányai Állami Központi Bányalevéltárának (Slovenský národný archív, Ústredný báňský archív Banská Štiavnica) irataival a teljesebb kép megrajzolásához.

¹⁰⁷⁸ Batthyány Ádám Vencel, horvát báni helytartó levelei és személyes iratai MNL OL P 1316 (1693–1784) 43. d–51. d. Series Missilum; Batthyány József hercegprímás személyes iratai MNL OL P 1318 1. d–8. d; Batthyány Fülöp pre vonatkozó osztályiratok: MNL OL P 1313 Majoratus 68. d. 33 A–E.

Batthyány Tivadar nevezetessé válásának elsődleges oka a speciális kialakítású, önjáró hajója, a *Bucentaurus* megépítése volt. Mielőtt azonban ezt a hajót megépíttette volna vitorláshajókkal foglalkozott, amiket olyan masszívra építettek, hogy tengeri közlekedésre is alkalmasak voltak. Itt a dolgozatban nem volt mód alaposabban az 1770-1780-as évek hajóépítésének problematikáját kibontani, a horvátországi superek és a Károlyváros környékén kialakult korabeli hajósélet minden részletét megvilágítani, ezért ezt egy későbbi kutatás során végezzük el. További ígéretes, a folyószabályozással és vízépítési munkálatokkal kapcsolatos anyagok találhatóak a Helytartótanácsi Levéltár C 127 és C 128 jelzetei alatt. Ezen iratsoporkok az 1773-1788-ig fennálló *Directio navigationis*, és az abból 1788 után kialakuló *Directio in hydraulicis et aedilibus* – voltaképpen vízügyekkel és hajózással foglalkozó – ügyosztályához tartoznak és további adalékkal szolgálhatnak Batthyány horvátországi infrastruktúrafejlesztési munkálataira éppúgy, mint a késő 18. századi folyószabályozás és tájformálás általános tendenciáira. Ismereteink szerint a hazai gazdaságtörténet-írás nagy mértékben ignorálta a 18. század végével, az árutermelés és a gabonakereskedelem fellendülésével megjelenő áruszállítási problémák kérdéskörének alaposabb vizsgálatát, s habár részeredményekkel találkozunk átfogó ismereteink hézagosságát a témát illetően. Szándékaink szerint a 18. századi fahajózás történetével és az áruforgalom folyóvizeken történő megszervezésével, annak gyakorlatával a jövőben levéltári források bevonásával foglalkozni fogunk.

Úgy véljük az itt most csak vázlatoszerűen felsorolt, eddig fel nem dolgozott forrásokkal kiegészítve egy kerek és a modern biográfia-írás normáihoz illeszkedő életrajz készülhet el erről a sok tekintetben egyedülálló életútról. Batthyány Tivadar biográfiájának megírásával pedig tovább pontosíthatnánk azt, az olykor elnagyolt és sokszor torz képet, ami a 18. századi magyar arisztokrácia megítélését illeti a magyar történetírásban, nem mellesleg pedig megfelelne H. Balázs Éva 1975-ös indítványának, miszerint: „Ez a lendületes, indulatos mágnás akár egy monográfiát is megérdemelve”.

9. Függelék

9.1. A *Widerlegung* 1790-ben megjelent röpiratának fordítása

A hamis nevezetű „Pártatlan szózat Magyarország polgáraihoz”
mű cáfolata

királyunk megkoronázásának alkalmából megszívlelésre,
másirányú fontos megjegyzésekkel együtt

Szintén egy magyar nembestől

GTB

1790

Megjegyzés

**Nagy betűkkel van írva a szégyenletes,
felháborító könyv szövege.**

Kis betűkkel írtam meg
ennek alapos cáfolatát.¹⁰⁷⁹

---

¹⁰⁷⁹ A *Widerlegung* idézeteinél az eredeti műhöz hasonlóan eltérő tipográfiát alkalmaztunk: félkövérrel a jozefinista „magyar nemes” szövege, alap beállítású, TNR 12 betűtípussal Batthyány Tivadar cáfolata.

Gróf Forgács Miklósné,
született Pinelli bárónő¹⁰⁸⁰

őexcellenciájának

Kegyelmes Asszony!

Őexcellenciájának mindenkivel, de különösen honfitársaival szemben közismert szívéllyessége ösztönzött arra, hogy Őexcellenciájának ajánljam ezen néhány sort, amely megírására, tiszta és pártatlan hazafias buzgalom adta kezembe a tollat, azért, hogy alapos cáfolatát adjam egy napvilágra került, felháborító, ugyanakkor teljességgel megalapozatlan fércműnek. Ezt maga az igazság már épp eléggé, önmagáért beszélő módon megcáfolta. Ha valamiért szerencsésnek mondhatnám magam, az lenne, ha cáfolatom Excellenciádat akár csak egy rövid időre is lekötne, és meggyőzné arról, hogy találni nálunk hazafiakat, akik a világba vakon beleírt téveszméket semmiképpen sem hagyják megválaszolatlanul. Ha azonban ezek a sorok mégsem nyernék el Őexcellenciája tetszését, legalább egy kevés bizalommal akkor is viseltesen szerzője felé.

a szerző:

G.T.B.

---

¹⁰⁸⁰ Forgács Miklós (1731–1795), Nyitra megye főispánja, II. József alatt a rendi ellenzék egyik vezére, maga is adott ki névtelen röpiratot, „*Patriotische Vorstellung an den Monarchen*”, melyben tiltakozik az önkényuralom ellen, tanulmánya jelent meg a közismerten szabadkőműves szellemiségű hamburgi lapban a *Politische Journal*-ban. Kókay György: Vita a magyarországi viszonyokról a 18. század végi hamburgi *Politisches Journal*-ban, *Magyar Könyvszemle*, 101. évfolyam, 1985/1, 225–231.

Az utolsó fordulat forradalmi változás Magyarországon, és az ezzel minden biztonnal összefüggő törekvés, nevezetesen, hogy a királyság az adórendszer, az államszerződések és minden más intézményi berendezkedést tekintve ugyanarra a talapzatra¹⁰⁸¹ állíttassék vissza, amelyen Mária Terézia uralkodása kezdetekor állt, minden jó és elfogulatlan emberben fájdalmas benyomást kell, hogy keltsen.

Semmi sem méltányosabb és igazságosabb, mint, hogy egy, az összes megállapodást sértő berendezkedést, egy szabad néppel való teljesen önkényes bánásmódot – kerül, amibe kerül – oda vessenek vissza, ahol az kezdetét vette. Még ha fel tételezzük is, hogy sok üdvös és életrevaló dolog kezdődhetett volna, mivel minden rossz alapokra épült, nevezetesen csak és kizárólag egy despota önkényére, aki végülis nem más, mint egy szenvedélyeinek alávett ember, akinek önkénye által a legszentebb emberi dolgok egyik, a tulajdon, és maga a közjó előmozdításának ügye rendül meg és válhat könnyen semmivé, mint a füst.

Ennek a rettenetes eshetőségnek egymagában sokkal mélyebb benyomást kell keltenie minden jó és elfogulatlan emberben, mint a József által előrevetített nagy reménységek.

Egy nemzet boldogulása csak akkor kellően szilárd, ha ezt a nemzet magának köszönheti, beleértve ebbe jóakarató vezetőit is, mégpedig országgyűlése által szentesítve.

Ha egy bátor nemzetet hős vezetőjének és hazája hőslelkű védelmezőjének vére hullatásától látunk borítva, azt felkelti minden egyes polgár lelkét, és megacéloítja bátorságát. Amikor azonban, egy bátor, gazdag és nagy nemzetet egy olyan termékeny országban, ahol minden életszükséglet kevés verítékkel, nevetve előteremthető, a törvényességtől elfordulni látunk – attól a törvényességtől, amely összekapcsolja őt a birodalom más népeivel, és amely az ő javát is előmozdítja, és amikor azt látjuk, hogy ez a nemzet a feudális rendszer¹⁰⁸² lepusztult romjain, büszkén felemelt homlokkal dacol, és az idejemúlt berendezkedés aszott csontvázán rágódik tovább, akkor szabad a szájnak panasszal megtelni, és szabad a többség javát hangos kiáltással követelnie annak, akit értelem és igazságosság tölt el és szavát felemelni módja van.

¹⁰⁸¹ Széchényi Ferenc is ezt a visszatérést szorgalmazza a *Vorschlag einer aus Ungarn zu bestehenden Versammlung, welche Sr. M. Entwürfe zur ungarischen Staatsreform unterlegen soll*, és az *Unpartheische Gedanken über den 1790 abzuhaltenden Landtag* címen inkább szűk körben, az 1790/91-es diéta összehívása előtti napokban írott reformtervezeteiben. Mindkét iratot Batthyány József hercegprímás lapszéli megjegyzéseivel ellátva adta vissza szerzőjének. Feldolgozta: Marczali 1906. 393–422.

¹⁰⁸² A szövegben sokféle értelemben használja a két vitázó fél a feudalizmus, feudális jog stb. terminusokat. A fordítás során igyekeztünk azt az aspektusát kiemelni, amire a beszélő céloz. A legtöbbször az úrbéres és földbirtokos viszonyát, a nemesi adómentesség problémáját, illetve komplex értelemben az örökös tartományok és Magyarország 1760-as évektől egyre inkább eltérő birtokjogi, öröklési és adókivetési törvényeit kell értenünk alatta.

Egyetlen értelemes és igazságos lelkű magyar sem vitatná, hogy mi idegen nemzeteknek, főképp pedig a német nemzetnek és a legfenségesebb Ausztriai Háznak örök, és olthatatlan hálával tartozunk. Nem szükséges viszont különösen járatosnak lenni történelmünkben és törvényeinkben,¹⁰⁸³ amik maguk is történelmieket, ahhoz, hogy tudjuk, mennyire és milyen hosszan állt a törökkel szemben az osztrák örökös tartományoktól kezdetektől különálló királyságunk az egész kereszténység valódi védőbástyájaként. Addig amíg a barbárok gyarapodó ereje már nem növekedett többé, hogy végül a németek és más keresztény nemzetek a saját megmaradásuk érdekében gyakran oly későn és lassan érkező segítőkészségükkel már nem maradhattak tovább távol. Ez a mindenoldalú létszükség végül oda vezetett, hogy a Magyar Királyság örökletes módon csatlakozzék az Ausztriai Házhhoz,¹⁰⁸⁴ de nem olyanformán, hogy ettől teljesen beolvadjon az osztrák államokba.¹⁰⁸⁵ Ez egy szabad és nem kötelező összeköttetés, és az is marad, amely mindkét állam számára a legnagyobb mértékben hasznos és baráti kapcsolatot jelent, és ezt a mindenkori osztrák uralkodónak nem szabad megsértenie azzal, hogy régebbi országát valamilyen ferdén értelmezett államvezetői bölcsességből kiindulva előnyben részesítené.¹⁰⁸⁶

Azért pedig, hogy a káros feudális jogrend Magyarországon továbbra is fennáll, senki sem olyan vétkes, mint maga az Ausztriai Ház, amely I. Lipót uralkodása alatt könnyen fordítható volna különféle rendelkezésekkel a régi, hibákkal teli alkotmányt új irányba, mégpedig Bécs felmentését követően, akkor, amikor a Magyar Királyság háromnegyed része, nevezetesen Győrtől Zimonyig – legnagyobb részt az uralkodó saját erejével, részben külföldi szövetségesei által – vissza lett hódítva. De miután ekkor teljességgel elmulasztotta, azt, hogy a visszahódított földbirtokok sokaságát egy kevés, de abban az időben ritka és értékes pénzért, az összes idejétmúlt feudális szabadság, jog és törvény eltörlésével eladja, nagy sietséggel

¹⁰⁸³ Werbőczy: *Tripartitum* c. munkája visszatérő hivatkozási pont, mely törvénygyűjtemény hol szokásjogként, hol (nemesi) alkotmányként is jelenik meg a rendi érvelésében.

¹⁰⁸⁴ Magyarország hagyományosan „választókirályság” volt. Ebben változást az 1687-es országgyűlés hozott, amikor az 1687. évi 2. tc.-ben az ausztriai ház fiágára nézve örökletes monarchiává változott, azonban kimondta azt is (1§), hogy I. Lipót fiúutódaira az örökösödés jogát akkor tekinti érvényesnek, ha „mindenkor és annyiszor, valahányszor ily felavatás újból bekövetkezik, a fentebb kijelentett hitlevélben foglalt czikkelyek előrebocsátandó elfogadása, vagy királyi biztosítása s e felől oly alakban, mint elődei teljesítették, leteendő eskü” letétele megtörténik, és az új uralkodót „országgyűlésileg, Magyarországon belül, meg fogják koronázni.

¹⁰⁸⁵ Az a fajta gazdasági és belügyi integráció, mely 1775-ben Csehországgal és – Tirolt, valamint Voralberget kivéve – a többi örökös tartomány esetében végbe ment Magyarországon nem történt meg, mind Mária Terézia, mind II. József ezirányú birodalmi tervei meghiúsultak a rendi ellenállásnak köszönhetően. Lásd fentebb.

¹⁰⁸⁶ A józsefi integrációs politika kritikája, mely egy német nyelvű, egy jogrendet ismerő, és egy gazdasági területként értelmezte a jogara alá tartozó területeket. Az új uralkodóval el kell fogadtatni Magyarország különállását. Fontos kiindulási pont Baththyány értelmezésében, hogy az örökös tartományok, Ausztria és Magyarország kapcsolatát ezzel a „baráti” jelzővel illeti, mely értelemszerűen egy kevésbé integratív, az alá-fölé rendeltségi viszonyokat visszautasító, kölcsönös partneri viszony képét festi meg.

szorgoskodott inkább odaadni ezeket a birtokokat fizetség gyanánt, vagy ezekkel az akkori hősök nagy érdemeit – bármi is legyen az – honorálni.¹⁰⁸⁷ Vajon milyen pimaszsággal tanácsolhatják arcpirulás nélkül uralkodójuknak az osztrák miniszter urak,¹⁰⁸⁸ hogy most ugyanazt újból megrövidítse, vagy közvetve adókivetéssel ismét behajtsa, amelyet maga az uralkodó *bona fide*¹⁰⁸⁹ tehermentesen adott el? Különösen, hogy a magyarok még régi szokás szerint bizonyos szükséghelyzetek esetén az inszurrekciós terheket minden elszámolás nélkül vállalják magukra. Ha tehát ez a régről fenntartott alkotmány¹⁰⁹⁰ mindenféle tekintetben káros, amint ezt minden elfogulatlan magyar maga is be fogja látni, ezért beszéljünk inkább egy majdani, remélhetőleg tájékozott, tisztánlátó országgyűlésről, egy józan, károkozás nélküli változtatásról, úgyszólván a káros törvényeknek, hasznosakkal való kicseréléséről, a jobbágyok nagyvonalú megsegítéséről, az ő elkerülhetetlen felemelkedésükről, ahogy a gazdagodás legbiztosabb forrásáról, az egyre nagyobb számú, jó politikai érzékkel bíró földbirtokosról.

Egy ilyen földbirtokosnak mi sem könnyebb annál, mint hogy jobbágyain mihamarabb ügy segítsen, hogy lehetővé teszi számukra, hogy valamennyi járandóságukat – magát a robotot is – ezek jelenlegi értéke szerint beszámított pénzért megváltsák. Amit nem másképp, mint egy példával tudok a legjobban bemutatni. Tegyük fel, hogy egy féltelkes paraszt,¹⁰⁹¹ magá-

¹⁰⁸⁷ 1686 szeptemberében Buda vissza foglalásával döntő ponthoz ért a török kiszorítása Magyarországról. Még további hosszú évekig folytak váltakozó intenzitású harcok, azonban Lipót ez ügyben kiadott pátense e fegyverrel visszaszerzett földeket saját tulajdonként kezelte, és ezekből fogott nagyarányú földosztogatásba a hírhedt *Neoaquistica Commissio* (Újszerzeményi Bizottság) alkalmazásával. A visszafoglalt terület hajdani tulajdonosának oklevéllel kellett igazolnia vonatkozó jogait, illetve 10% fegyverváltság megfizetésére kötelezték. A hajdani birtokosok leszármazottjai azonban sok esetben nem voltak képesek oklevelet felmutatni, vagy a szükséges pénzt előteremteni, és az így gazdátlanra váló földeket a Habsburgok az udvari arisztokráciának, a háborúban szolgáló magas rangú katonatiszteknek adományozták, vagy ezek eladományozásával rendezték adósságaikat az udvari hadiszállítókkal szemben.

¹⁰⁸⁸ A gazdasági és pénzügyi igazgatás élén gróf Karl Friedrich Anton Hatzfeld (1718–1793) és az Udvari Kamara elnöke, Johann Rudolph Chotek (1704–1787) állt, de meghatározó alakja volt a Józsefi gazdaságpolitikának a Miniszteri Bankbizottság elnöke Leopold Kolowrat-Krakowsky (1727–1809) és Karl Zinzendorf (1739–1813), aki nagy tapasztalatú és világlátott gazdasági szakemberként 1776-ban Trieszt kormányzója lett, majd 1782-ben József az Udvari Számvevőség és több fontos gazdasági udvari bizottság élére nevezte ki. Lásd erre: Szántay Antal: A Habsburg Monarchia és pénzügyei a 18. században, *Századok*, 152. évfolyam, 2018/5, 1095–1127.

¹⁰⁸⁹ jóhiszeműen

¹⁰⁹⁰ A német szövegben itt a *Verfassung* kifejezés áll, mely mögött számos jelentésárnyalat húzódik meg. 1790-ben, mikor a szöveg íródik még csupán kevés államnak, államalakulatnak van kartális alkotmánya és Batthyány itt minden bizonnyal a Werbőczy-féle *Tripartitum* törvényeire gondol, mely a Martini, Sonnenfels és egyéb európai állammodernizációs munkákat is ismerő gróf számára bizonyára sok tekintetben az elmaradottság és a gazdasági lemaradásból való kilábalás gátjaként jelentkezett. Marczali felhívja a figyelmet, hogy magyar nyelvű szövegekben ez idő tájt kezdik az „alkotmány” kifejezést (*constitutio*, itt az eredeti német szövegben a *Verfassung* kifejezés szerepel) olyan alapként értelmezni, mely az államigazgatás belső szabályozására és külkapcsolatára vonatkozó alapelveket, a jogforrásokat szabályozza. Létezik még „alkotvány” formában is. Lásd erre: Marczali Henrik: Alkotmánytervek 1790-ből, *Budapesti Szemle*, 1906, 397. ill. Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, 1. kötet, 125.

¹⁰⁹¹ A jobbágytelek nagysága eltérő volt és többek között függött annak jövedelmezőségétől, melyik részén volt az országnak, hogy világi vagy egyházi birtokon volt-e és egyéb tényezők is befolyásolták. Egy adat Szatmár megyéből az úrbér rendezés idején 41,99 és 44,3 hold közé teszi a nagyságát. Lásd erre: Pap Gáborné: Úrbéres

nak és övéinek 200 arany hasznot tud termelni földjén, amiből 30 forintot a neki juttatott telekért földesurának, 20 forintot az uralkodónak kell fizetnie, így magának és övéinek 150 arany marad. És vajon miért? Mert egy mérő terményét középáron egy forintért tudja eladni, mivel árujával csupán a legközelebbi városig tud elmenni, ahol egyébként is a legnagyobb gabonafelesleg gyűlik össze, és a szegényebb polgárok is csak attól vásárolnak, aki a legszebb termést a legjutányosabb áron kínálja, ahol nincsenek idegen kereskedők, és maguk a polgárok sem kezdenek semmit a saját szükségletükön felüli terménnyel. De tekintsük most ennek az ellentétét. A paraszt maga előtt vízi utakat,¹⁰⁹² más szóval csatornákat lát, mint minden más fejlett országban, és ha hallja, hogy a közeli városban nincs jó ára a gabonának, akkor egyszerűen megvárja idegen kereskedők érkezését, akik minden évben hol ezen, hol azon a vidéken időznek, mivel itt a bornak, ott a gabonának van abban az évben rossz termése, vagy másutt megint másnak. És ezek a kereskedők eljönnek – ha csak könnyen tudnak jönni – egészen a paraszt ajtajához, és jó készpénzért cserébe kérik annak terményeit. Könnyen nevet akkor a paraszt, és annak adja gabonáját, aki a legkevésbé válogat és a legjobban fizet. Egy másik alkalommal ugyanez a paraszt hallja, hogy a kereskedő idegen földön milyen jól keresett az ötöle vett gabonán, és kedvet kap, hogy maga hajózzon le a csatornán a tengerre, a többi kereskedővel együtt. Látja, hogy ezek a kereskedőurak, további haszon reményében még jobb áron is megveszik a parasztok terményeit. A paraszt, aki ilyen hosszú utat megtett, hasznot akar hajtani visszaútján is, ezért ugyanabban a kikötőben különféle árucikkeket vásárol, amelyekről tudja, hogy otthon keresettek, és azokért jó pénzt kaphat. Úgyesen megkeresett, szabadon felhasználható pénzén tehát késedelem nélkül vásárol olyan árukat, melyekkel otthon ismét kereshet. Kétszeresen is nyer tehát, mégpedig azon a pénzen, amit korábban az ajtajához érkező kereskedők nyertek meg őrajta és a hozzá hasonlókon. A dolgok állása így teljesen megváltozott, mert a korábban említett paraszt, akit terménye korábban a lakóhelyéhez kötött, ezután ügyes és folyamatos kereskedéssel az idegen kereskedők bevételeit is megszerzi. Gabonája és egyéb terményei rendszeres eladásával legalább még egyszer annyit kereshet, de kereshet háromszor vagy négyszer annyit is mint azelőtt, ha megjött a kedve hozzá, hogy töb-

---

viszonyok Mária Terézia korában Szatmár megyében, *Levéltári Közlemények*, 69. évfolyam, 1998/1–2. 142. Győr megye esetén ez kevesebb volt 27 és 35 hold között mozog, tehát átlagosan 31-32 holddal lehet számolni. Felhő Ibolya: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában, Dunántúl*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 119.

¹⁰⁹² Könyvtáraiban megtalálhatóak voltak a legkorszerűbb hidraulikai és vízépítéssel foglalkozó művek. Az Európában kiépített vízi utakról, hajózható csatornákról birtokában levő földrajzi és útleíró irodalomban olvasható. *Észak-Németország*, például: Cramer, Friedrich Ernst: *Ueber die Vereinigung der Ost und West See, durch Grabung eines schiffbaren Canales in dem Herzogthume Schleswig*, Odense, Chr. Iversen 1781. MTAK Földr.O.316; *Hollandia*: Marschall's Joseph Esq. *Reisen durch Holland, Flandern, Deutschland, Dänemark, Schweden, Rußland, Pohlen und Preußen in den Jahren 1768, 1769 und 1770. ...* Danzig, D. L. Wedel, 1773–1778. MTAK Utaz.O.616/1-4.

bet szerezzen. Így az előbb mondott 200 forint helyett 400 forint bevétele származik, melyből kifizeti a fent kifejtetett 50 forintot, s ezután nem 150 marad neki, mint azelőtt, hanem 350. Ezelőtt bevétele negyedét kellett odaadnia az uralkodónak és a földesúrnak, ezen az új alapon már csak a nyolcadát. Óh micsoda különbség! És ha nagyobb jövedelme után az uralkodónak a későbbiekben 20 helyett 40 forint adót fizetne, ehhez vegyük hozzá még a földesúri járadékot, 30 forinttal, ami együtt legfeljebb 80 forint lenne. Már most a 80 a teljes 400 forintos bevételnek még egynegyedét sem teszi ki, és micsoda különbség, hogy míg az előző példánál az éves bevétel negyedének levonása után a parasztnak 150 forintja maradt, viszont az új esetben a negyed rész levonása után több mint még egyszer annyi, nevezetesen 150 helyett 310¹⁰⁹³ forintja marad a parasztnak, anélkül, hogy számba vennénk azokat a mellékjövedelmeket, amellyel egy jól berendezett, korszerű kereskedőnépnél számolni lehet, ahol mondhatni: minden óra aranyat ér. Ezeket a létesítményeket,¹⁰⁹⁴ melyek ma már nemcsak rendkívül hasznosak, hanem égetően szükségesek, a jobbágyok jogosan követelhetik földesuraiktól, mivel ők nem pusztán a föld urai, hanem mivel jobbágyaik felett joghatóságuk is van, egyben földbirtokos-hatóságok is. Felettes hatóságként természetesen felelősek Isten és a világ előtt, hogy mint egy jó uralkodó, honatyailag, és jó földesúrként pedig atyai gondoskodással egyaránt gondját viseljék az övéiknek. És ezt pedig annál inkább jó szívvvel tennék meg, mert itt nem a földesúri vagyon megkurtításáról van szó, hanem csupán bizonyos jól átgondolt előlegről, amely nem csupán teljesen biztosan, hanem erősen meggyarapodva is fog megtérülni. Ebből a gyarapodásból évenkénti nyereség származik, és minden további előleg nélkül olyan közös, alkotásra ösztönző haszon, mely az összes magyar rendek számára további igen jótékony intézkedések megvalósítását segíti elő. Így cselekednek a rendek a szabad országokban, mint például Németalföldön, Hollandiában, Svédországban¹⁰⁹⁵ és más hasonlóknban. Ha azonban a tekintetes rendek ezt inkább idegen pénzzel kívánnák megvalósítani, és a biztosan várható nyereséget külföldiekkel kívánják megosztani, az is megoldható; de ilyen hitelhez mindenképp szükséges az országgyűlési felhatalmazás. Mindazonáltal külföldön nálunk sokkal könnyebben és gyorsabban található pénz effajta vállalkozásokhoz, amelyek számukra sokkal ismerősebbek, mint máskülönben nálunk megszokott, magánbirtokra történő pénzfelvétel,

¹⁰⁹³Nem tudni miből ered az eltérő számolás: lehet, hogy durván számol

¹⁰⁹⁴Itt nyilván a közlekedést és kereskedelmet elősegítő infrastruktúrára gondol.

¹⁰⁹⁵ Baththyány Tivadar gyűjteményében megtalálhatók voltak a Svéd Királyságot bemutató művek is. Linnäi Carl, *Reisen durch das Königreich Schweden ...* Leipzig, G. Kiesewetter, 1756. MTAK Utaz.O.782/1, Drevon I.F. Henry: *Voyage en Suede*, Contenant un État détaillé de sa Population, de son Agriculture, de son Commerce, et de ses Finances; Suiivi de l'Histoire Abregée de ce Royaume et de ses différentes formes de gouvernement, depuis Gustave I en 1553, jusqu'en 1786 inclusivement, sous le Regne de Gustave III, actuellement sur le trone, et de Quelques Particularités Relatives a l'Histoire du Dannemarc, Par un Officier Hollandois. La Haye, Chez P. F. Gosse, 1789. MTAK. Utaz.O.249.

mert az első esetben a rendek számára királyuk és hatósága kezeskednek, a második esetben viszont csupán magánszemélyek vállalnak kezességet a hitelért.¹⁰⁹⁶ Persze az idegen hitelezőket magas kamatok helyett barátságos nyájassággal kellene magunkhoz csalogatni és nem elűzni őket személyük lekicsinylésével, lévén, hogy legtöbbjük nem mutathat fel nemesi oklevelet, ellenben olyan eszközök birtokában vannak, melyekkel milliókat tehetnek alattvalókká és idegen népek felett uralkodhatnak a Kelet- és Nyugat-Indiákon egyaránt.

Legfontosabb volna meghallgatnotok nemes magyarok, hogy mit mond rólatok és az újból kierőszakolt rendszeretekről a világ – a külföld szavát kellene hallanotok, mely az idegen alattvalók tetteit a pártatlanság aranymérlegével méri meg. – Nos ez a külföld azt mondja rólatok: A magyarok ragyogó nemes bátorsága úgy hunyt ki, mint egy vízbe merülő fényes lángcsóva. Ausztria utolsó szorongatásaiban, Mária Terézia királynő örökösödési háborújában villámlott a magyar nemeslelkűség. Félve mondhatjuk talán utolsó szikráival, majd nemes fénye, mint a Nap, szállt sírba. Ezek a külföld szavai, melyet talán ezer év múlva is a történelem könyvében fogunk bejegyezve találni, ha valaki azt fogja kérdezni, milyen volt a nemes magyar nemzet a tizennyolcadik század végén.

Rólunk magyarokról így egyetlen szabad ember sem beszélhet, csakis egy az önkény rabigájához szokott külföldi. Ahogy a napfényt az esti sötétség váltja fel, éppen úgy történt velünk is, nem másképp, mint a legtöbb nemzettel. Nézzünk csak utána a régi, de akár az újkori történelemben, s könnyen meglelhetjük, hogy a magyar nemzet nem ritkán akár a legnagyobb ellenséggel is szembe fordult és szinte hihetetlen hőstetteket vitt végbe, habár ez a dicsfény, különösen az utóbbi időben balszerencse, hitszegés és árulás következtében olykor igencsak elsötétült. Azonban egy olyan korban, amikor a hadviselés is teljesen átalakul, és nem pusztán vérontásos hőstetteken múlnak a dolgok, tudni fogjuk, hogy miként tegyünk tanúságot a világnak erényünkről, mégpedig úgy, hogy egyre jobban meghódítjuk azokat a művészeteket és tudományokat, amelyekkel minden korábnál inkább le lehet győzni valamenyny barbár erőt. Ezért aztán semmiképpen sem arról van szó, mint azt sok rövidlátó külföldi véli, hogy a nemesség tüze kialudt; mert bár az el van nyomva, de ha a dolgokat rendjét visszaállítjuk, akkor újból egyre jobban és jobban fel fog lángolni.

Amikor mi magyarok Mária Terézia öröklött trónjának megtartásához minden lehetségest megtettünk, akkor mi ezt nem kényszerűségből, hanem mint természetes kötelességet,

¹⁰⁹⁶ A közhitelezésben fennálló jogbizonytalanságra lásd: Batthyány idézett levelét No.66666.

szívesen vállaltuk és a magyarok öröklött igaz hűségével tettük azt, ami tőlünk elvárható volt.¹⁰⁹⁷ Így viselkedik, így tesz minden szabad nemzet.

Polgártársak! – Az időt, amelyben igényeiteket megújítjátok, és azt a módot, amellyel ezeket az igényeket hangoztatni próbáljátok, szeretném kitörölni elképzeléseitekből, még akkor is, ha célotok egyébként a legnemesebb is lenne a világon! – Azt mondják: egy kormányos tudását nem az teszi próbára, amikor a tenger csendes és jó szelek fújnak, hanem erős viharban derül ki, mire képes a kormányos. Éppen így, nem igazán lehet egy nemzet erényét kedvezően megítélni, ha szorongatásban és viharos időben¹⁰⁹⁸, amely most az országok felett függ, vakmerően lép fel, és dühösen követeli régi szokásjogait.

Polgártársak! Mondjátok meg nekem, ki róhatja fel egy szorongatott embernek, aki menekvést keres magának, hogy félelmében nem tudja nyugodtan végig gondolni, milyen eszközt is ragadjon meg. Végső szükségében ugyanis bármi segít, ami segíteni tud. Ezért történik meg gyakran, hogy viharban egyik ember megragadja a másikat, és ha az idő nem csendesül, együtt pusztulnak. Ki nem látja be, hogy ugyanez történhetett volna Magyarországgal és Ausztriával is, hogy a vihar idején egymásnak esnek, ha ez idejében nem ült volna el.

Nekünk nem csak régi szokásjogunkkal van tennivalónk, hanem régi és új esküdött szerződések megtartásával is.

Egy nemzet, amelynek igaz ügye van, aligha kormánya meggyöngülésének alkalmas pillanatát várja. Kétlem, hogy igényeit ilyen időben teljes erejével kellene érvényesítenie. Ha pusztán ellenfele mezítelenségét akarja saját javára kihasználni, ez lehet nagyon előnyös, de aligha nevezhetnénk tisztességesnek. Az igaz okosság és lelki nagyság nemesebb eszközökkel szolgálja önmagát.

Öcsém uram! Ön bizonyára alig látta át, hogy mi az, ami itt történt. Mert ha látta volna, tudhatná, hogy mi a legkevésbé sem vártunk József gyengülésének idejét, mert már el-

¹⁰⁹⁷ Örökösödési háború (1740–1748), és a hétéves háború (1758–1763). Ezekben a poroszokkal vívott harcokban részt vett Batthyány Tivadar nagybátyja, Batthyány Károly tábornagy és Tivadar testvérei, Ádám és Fülöp is.

¹⁰⁹⁸ Belgiumban az Osztrák Németalföldön, a Habsburg Birodalom legnyugatabbra fekvő tartományában 1788-tól elégedetlenkedtek a rendek, ahol II. József szintén rendeletekkel kormányzott, és szintén nem vette figyelembe az ott bevett régi rendi alkotmányos rendet és törvényeket. 1788-ban kitört a brabanti felkelést, kimondták József trónfosztását, a felkelőket az osztrák csapatok sem tudták legyőzni. A tartomány ideig-óráig elszakadt a birodalomtól: 1790. január 10-én kikiáltották az Egyesült Belga Államokat. Majd csak II. Ferenc külföldi koalíció segítségével képes pacifikálni a felkelést. Emellett a francia forradalom híre is felbolydulást okozott egész Európában és nem utolsósorban Magyarországon déli határnál 1788 óta folyt a kudarcokkal terhelt és sokak által fölöslegesnek ítélt török-orosz háború (1787–1792).

nyomása kezdetétől a legelkeseredettebb ellenvetéseket helyezték szembe vele a vármegyék részéről, amelyeket ő egyszerűen félretolt és „ad acta” helyezett, és amelyekre csak akkor volt hajlandó egyáltalán rápillantani, amikor már vesztett erejéből, de amikor már alattvalóit kétségbeesésbe is kergette. Ez vajon a mi bűnünk, vagy az övé?¹⁰⁹⁹

Testvérek, bocsássatok meg nekem! A keserűség hangja szól belőlem, a keserűségé és a megbetegedett honszellemé! Képtelen vagyok álmos egykedvűséggel túrni, hogy árnyék vetüljön nemzetemre, – mert ez az árnyék rám és barátaimra is hull, vagyis a nagy magyar törzs minden egyes tagjára – mert közületek mindenki, odalent is, aki ott, a juhokat legelteti, bizony, az én testvérem!

Kedves testvérem! Sokat beszélsz te az árnyékról, és bár nem teljesen értem mire gondolsz, azt tudom, hogy mit jelent a régi mondás a császári sasról: *sub umbra alarum tuarum*.¹¹⁰⁰A császári sas szárnyai alatt lévő árnyéknak olyannak kell lennie, hogy ott nyugodtan és zavartalanul lehessen megpihenni.

Vajon József – aki határaitok védelmében lelte halálát – olyan nagy igazságtalanságot követett el veletek szemben, hogy így kell vele szemben elégtételt vennetek?

Isten akarta! Bár inkább maradt volna József otthon, államügyei központjában, dicsőséges elődeinek¹¹⁰¹ példájához hasonlóan, és engedte volna a vezénylest azoknak, akiket a nép kívánsága állított posztjára: akkor nem vesztette volna el egészsége mellett a hadi dicsőséget sem. És nem tette volna ki emberek millióit azon rettenetes eshetőségnek, hogy akár a saját, akár a koronaherceg személye a nagyvezér fogságába essen. Hogyan legyünk mindezekért az önfejű tévelygésekért hálásak?

Ki lehet köztettek, magyarok, olyan, aki hűségesebben és tisztábban szereti hazáját, mint én? Mert az valljon színt, és akkor én is megmutatom magamat! Hasonlítsuk akkor össze a kettőnk szeretetét, az ő tetteit és az enyémet, és hadd döntsön a nemzet: melyikünk szereti hazáját igazabban, jobban! Ki áldozta magát inkább az igaz ügynek és közszereplésével melyikünk tekinti kevésbé a saját érdekét!

¹⁰⁹⁹ Számos esetben történtek vármegyék részéről a rendeletek be nem tartásáról szóló visszajelzések. Elég csak példaként a már említett Forgách Miklóst említeni, aki Nyitra megye főispánjaként szegült ellen József összeírási rendeletének amiért letették hivatalából. De említhetnénk a nyelvrendelt ügyét, ami ellen felszólt, Trencsén, Pest, Nógrád, Sáros, vagy Győr is.

¹¹⁰⁰ A Habsburg-ház mottója, „Szárnyaid árnya alatt” vö. Zsolt. 36:7,8.

¹¹⁰¹ irónia

Hazánk iránti szeretetünkről és tetteinkről nem fogunk nyilvánosan vitatkozni, mert ez kizárólag kettőnkre tartozik.

Mindezt nem azért mondom, mintha nekem a saját tetteim tűnnének a legszebbeknek – kénytelenségből beszélek így, hogy elhiggyétek nekem azt, amit a Magyar Királyság alkotmányáról akarok mondani.

Lehetsz akármilyen jó és lehetnek tetteid a legjobbak, mégsem hihetjük el, amit a magyar alkotmányról mondasz, merthogy azok csak álmodozások és magad is tudod, hogy az álom nem valóság.

Menjünk vissza egy keveset a történelemben és válaszoljatok nyíltan és őszintén: állt-e Magyarország Ausztria monarchiájával valaha is olyan kapcsolatban, amelyet a kétoldali nemzeti jólét megkívánt? Nem voltak-e Magyarország határai mindig is minden oldalról lezárva? Nem volt-e a honi ipar mindig is megbilincselve? Nem volt-e kereskedelmünk mindig rettenetes kényszertől, számtalan nehezítéstől megkötve? Voltak-e útjaink, amelyek megkönnyítik a kereskedelmet? Nem voltunk-e minden oldalról szörnyen meggyengítve? Nem hevert-e kihasználatlanul Fiumében a kikötőnk? Nem nehezedett-e alkotmányunk súlyosan az országra? – Hát, igen! Ti magatok válaszoljátok: „De, nagyon is!” És gondolkozzatok el rajta, hogy ezzel most saját magatok mondtatok ítéletet magatokról.

Testvér! Kérlek, inkább hallgass, mert ebben a pontban te éppen az előző osztrák kormány bűnét rovod fel. Azért állt bármikor Magyarország Ausztria mellett, hogy annak rabszolgája legyen? Hogy az osztrák kormánytól határai közé legyen szorítva, hogy iparát ne honatyailag, hanem az osztrákok kénye-kedve szerint kezeljék? Ki hatalmazta fel az ausztriai uralkodót, hogy a mi vállalkozásainkat kényszerrel, nehezítésekkel, sőt akadályokkal elnyomja, úgy, ahogy legfeljebb csak egy legnagyobb mértékben barátságtalan szomszéd tehetné? Nem volt-e Fiume, annyi sok más határmenti birtok elszakításáért, csak a látszat kedvéért nekünk hagyva?¹¹⁰² Nem követte-e volna minden egészséges kormányzat már régen a természet intését, és keresett volna mindenképpen utat a tengerhez, például a közismert Kulpa fo-

---

¹¹⁰² Itt minden bizonnyal a Horvát-Szlavón katonai határőrvidékre céloz, mely területek katonai közigazgatással működtek, és közvetlenül az Udvari Haditanács vagy a Magyar Királyság főhadparancsnoksága alá tartoztak. E sajátos jogállású, igazgatású és funkciójú terület nagysága a 18. században fokozatosan nőtt.

lyót kihasználva?¹¹⁰³ Még ha kölcsönvett pénz segítségével is (mert soha nem lehetett volna jobban felhasználni pénzt), vajon egy jó kormány nem fejezte volna be már be régen ezt a művet, sok más hasonlóval együtt? A békeidőben szinte munka nélküli hadsereget nem lehetett volna a haszontalan, már-már káros lögyakorlatok helyett ilyen munkákra, akár büntetés kényszerével, felhasználni?¹¹⁰⁴ Nem teremtett volna-e ezzel egy kimeríthetetlen gazdagságot? Nem kétszereződött volna-e meg ezzel a régi gazdagság? Nem csak pénzben, de emberben is, hiszen így tisztességes eszköz adódott volna, hogy a német örökös tartományokon is könnyítsen. Ezek lettek volna a tisztességes meggazdagodási eszközök, amelyek állandóan növekedtek volna. Ezek lettek volna azok a kimeríthetetlen erőforrások, amelyek révén Magyarország a német örökös tartományoknak is sokat használhatott volna.

De tovább kérdezek benneteket: miért részesítsen benneteket Ausztria olyan kedvezményekben és jogokban, mint a többi örökös tartományt, amikor ti nem segítetek a mi időnkben már annyira sokrétű állami szükségletek fedezésében?¹¹⁰⁵ Miért kellett volna Ausztriának utakat építenie számotokra, amikor ti nem akartatok hallani semmiféle útdóról és vámról? Miért segítette volna gyáraitokat, miért törődött volna földjeitek megművelésével, amikor jó előre láthatta, hogy azok a külhoni alattvalók, akik nálatok tízszer többet adóznak, ezáltal tönkre mennének, és ezáltal a rájuk háruló nagy terheket többé már nem tudnák teljesíteni? Akár a világ legkegyesebb uralkodója – egy Titusz, egy Traianus¹¹⁰⁶ – hogy engedte volna meg, hogy országotok termékeit szabadon vagy a lehető legkisebb korlátozással szállítsátok ki, ha ezen olcsó és jó termékek révén Ausztria nagy adókra kötelezett népe szegénységbe és nyomorba jutott volna? Hogyan teremtett volna kedvezőbb körülményeket az osztrák uralkodó kikötőtöknek, Fiumének, ha ezáltal Trieszt kikötőjét, amely az államnak oly sok jövedelmet biztosít, hihetetlen módon meggyöngyítette volna? Hogyan tehette volna ezt, kérdelek benneteket testvéreim

¹¹⁰³ A Kulpa szabályozására az 1770-es évektől folytak munkák, melyekben Batthyány is tevékeny részt vállalt. Lásd fentebb és lásd erre Batthyány levelét No. 66628. Lásd még erre: Domanovszky Sándor: József nádor iratai I., 1792-1804. (Budapest, 1925) 625.

¹¹⁰⁴ Valószínűleg a határőrezredek katonáit gondolta volna munkára fogni.

¹¹⁰⁵ Az 1756-os évi pátenssel Ausztriában, 1757-től pedig Csehországban a földesúri földbirtok is adókötelessé vált. Katasztert állítottak fel és a majorsági földet is megadóztatták, ám ekkor még a majorsági földet alacsonyabbra értékelték, mint a paraszti földet. II. József 1789. évi rendelete nyomán minden földet egyformán adóztattak meg. Klíma, Arnošt: A Habsburgok gazdaságpolitikája a Cseh Korona országaiban a 17-18. században, *Világtörténet*, 1990, 21–22.

¹¹⁰⁶ v.ö. ifj. Plinius, Traianus dicsőítésére írt művével: *Panegyricus* XXIX.: „Nem kevésbé odaadó módon mint-ha szülőnk lett volna, tekintélyével, tanácsával és segélyével utakat nyitott, kikötőket tárt ki, a földeknek az országutakat, a partoknak a tengereket visszaadta, a legkülönbözőbb népeket összevegyítette a forgalom által, minél fogva, ha valami valahol előállított az olyan volt, mintha mindenkinél termelt volna. Nem lehet-e megállapítani, hogy bárkinnek is kára nélkül mindenki használatára minden év gazdagon duzzadt? Innen a javak bőisége, innen a telültség, és az éhínség hiánya mindenfelé.”

és barátaim? A legszelídebb és legkegyesebb kormányzat is hogyan adhatott volna jogokat és hogyan részesített volna kedvezményekben, ha ezért semmit és ismét csak semmit sem kap, és hogy lehetne egy uralkodó olyan ostoba, hogy miattatok elgyöngítse többi tartományát, és szegénnyé tegye? Azokat az országokat, amelyek hatalmas állama szükségleteinek legnagyobb részét fedezik?

Nekünk egyáltalán nincs szükségünk arra, hogy Ausztria lásson el bennünket kedvezményekkel és jogosultságokkal, hogy mindenfelé és Ausztrián át külföldre kijussunk. Nem kell, hogy Ausztria építsen nekünk utakat, de igenis kell, hogy a mi uralkodónk a mi eszközeinket felhasználva, tegye meg azt. És legyen bár ő mindig ausztriai, de igenis nyisson nekünk vízi utakat is, még akkor is, ha néhányak, nevezetesen nemesemberek szükségletéből, nem pedig a kereskedelmi áruk törvénye szerint lennének is adó- és vámmentesek. Mi történik akkor, ha például egy nagyon hasznos vízi út előlegezett költségei nem húsz, hanem harminc év alatt térülnek meg, eközben azonban az olcsó kiszállítás lehetőségének következtében kardsapás nélkül juthatunk külföldről milliókhoz. Vajon az állam nagy szükségleteinek előteremtése akkor is koldulással kellene, hogy történjék?

Most a manufaktúrákról beszélsz. És azok létrejöttét nem ott kéne inkább szorgalmazni, ahol Isten mindent kéz alá juttatott ezekhez, anélkül, hogy a nyersanyagot költséges ideoda szállítgatással juttatnánk Ausztriába vagy Morvaországba, úgy, hogy a készárukat a birodalom határain belül mindenfelé megtalálnák az idegenek, és a kereskedelmi adókat helyben és könnyedén is be lehetne szedni? Bár én tudom jól, hogy némelyik rövidlátó osztrák miniszter úgy akart tekinteni Ausztriával szemben Magyarországra, mint például Anglia tekinti gyarmatait, és sajnos, mi valamennyien tudjuk, hogy ennek milyen szerencsétlen hatása és következménye lett.¹¹⁰⁷ Persze a könnyelmű urak számára valóban az a legkényelmesebb megoldás, hogy egy tartomány vagy akár egy egész ország felett, magukat a fejtöréstől megkímélve, tájékozódás és a napi miniszteriális munkához való hozzáértés nélkül kényük-kedvük szerint zsarnokoskodjanak, főleg ha egy olyannyira pártatlan uralkodót annyira meg lehet bolondítani, hogy azt hiszi, hogy a károkozást még védenie is kell. A mi uralkodónknak nem kell magát olyan nagyon fárasztania országunk fejlesztése miatt, de mint a magyar honatyja, ha nem akar gondatlannak látszani, tartozik azzal, hogy termékeinket a legkönnyebb eladáshoz segíti a lehető legtöbb és legolcsóbb kijárat megnyitásával. Legfőképpen pedig a

¹¹⁰⁷ A gyarmattematikára vö. Berzeviczy Gergely: *De commercio*: „Kitűnik tehát ezekből, hogy a harminczad-rendszer az osztrák tartományokkal szemben Magyarországot tökéletesen olyan állásra szorította, a minőt gyarmatinak szokás nevezni, s mely viszony a barbár indus népek és némely európai ország között áll fenn.” Berzeviczy Gergely: *De commercio et industriae*, 1797, Lőcse, ford. Gaál Jenő, 211.

vízi közlekedés révén, amelyben oly sok jómódú nép példája jelent bizonyosságot arról, hogy az milyen jó hatású, és hogy az ilyen fejlesztésekből egyenesen következik a legjobb földművelés, és válik lehetetlenné az éhínség. Továbbá az áruk valamennyi fajtájából felesleg áll elő, és ebből a többletből könnyű fenntartani a hadsereget, az állami intézményeket és az egész udvartartást.

Ha tehát ilyen létesítményekre sokkal kevesebbet kell kiadni, akkor – amint te mondod – az olyannyira megterhelt német örökös tartományoktól kevesebbet kell elvenni. Vagy talán éppen fordítva érted: ha a könnyebben és drágábban eladható termék ára emelkedik, és így valamennyi államszükséglet még több kiadást igényelne, amihez még több pénzre is lenne szükség, mert a magasabb áron árusított termékekért sokkal több pénzt is kellene beszedni, a megnövekedett királyi jövedelmek révén, mert akkor könnyen lehetne az adókat és a szolgáltatásokat is emelni: gondold tehát úgy, ahogy neked tetszik, de a mi uralkodónk, mint pártatlan honatya, nem maradhat semmiképp tétlen.

Egy kormányzatnak nem csak jóságosnak kell lennie, ahogy te mondod, hanem okosnak is. Jóságosnak, hogy az országot könyörület nélküli emberek ne betegíthessék meg önkényből vagy kapzsiságból. Okosnak kell lennie, hogy a kivített egyszer megengedje, másszor megtiltsa, mégpedig az egész államtest érdekeinek megfelelően, és nem pedig úgy, ahogy azt egyes előnyben részesített tartományok érdeke diktálja. Hogyan engedheti meg az osztrák uralkodó, hogy kizárólagosan osztrák szemléletű miniszterei őt abban a tévhitben tartsák, miszerint a fiumei kikötő fejlődése hátrányba sodorná a trieszti kikötőt? Alig kell változtatni a tárgy bemutatásán ahhoz, hogy pont ennek az ellenkezője tűnjön szemünkbe. Ki ne tudná, hogy Trieszt a drágán kikényszerített és csak vélt virágzás ellenére állandó hiányát szenvedő az elégséges rakodóárúnak, amelyekkel az idegen kereskedelmi hajókat megrakhatnák, olyannyira, hogy ezeknek hónapokat kell várniuk elegendő áru beérkezésére. Így ezek összes tengerészükkel igen káros késlekedésre vannak kárhoytatva, és nem ritkán hosszú időre elrettennek attól, hogy újból felkeressék ezt a kikötőt. Ezzel szemben Fiume minden felől elegendő, és ami fontos, olcsó megközelítéssel rendelkezne, aminek következtében kimeríthetetlen hátországa, tehát Magyarország, állandóan, bőséggel feltölthetné áruval. Amiért aztán külföldi hajók sokasága kereshetné fel, Anconából, Szenegálból, Velencéből¹¹⁰⁸, és ezek nem sok la-

¹¹⁰⁸ Batthyány Tivadar számos könyvet gyűjtött az Európában és a világoceánon való kereskedelemre, utazásokra, valamint az európaiak gyarmataira vonatkozóan, amelyek közül kiemelnénk. Batthyány Tivadarnak megvolt a világ első gazdasági térképe az Európában előállított árukról, melyet Crome, August Friedrich Wilhelm (1753–1833) készített a 1782-ben megjelent mű harmadik kiadásába: *Europens Produkte*. Zweyter Versuch. Zum

tolgatással gyakorta elmennének Triesztbe is, ahol beraknák mindazt, amit éppen ott találnak, majd a maradék rakodóteret megtöltenék Fiumében. Mindezt gyorsan, kevés várakozással, vagyis a két kikötő éppen, hogy segítené, nem pedig károsítaná egymást. És nem a sok ellenkező beszédre kellene ügyelni, amely a főként érintett, de csak kevéssé észszerűen gondolkozó trieszti uraktól ered, akik úgy szeretnék, ha az egész monarchia Triesztért lenne, nem pedig Trieszt és Fiume a monarchiáért. Éppen úgy, mintha azt mondanánk: a palota van a kapuért, nem pedig ahogy valójában van, a kapu a palotáért. Jó lenne, ha az uralkodó ezeket az alapvető dolgokat végiggondolná, ahelyett, hogy néhány egyformán ostoba osztrák tanácsadóját követné. Igaz, hogy mindez csak erősen remélhető dolog egyelőre, az uralkodónak kell képesnek lennie ahhoz, hogy egyértelmű eltökéltséggel ki tudja magát ragadni buta osztrák tanácsadói hatása alól, hogy helyettük más mélyértelmű, magyar, németalföldi és lombardiai tanácsadóira is hallgasson.

Hah! Én látlak benneteket, amint a szégyentől pirosan tekintetek régi feudális rendszeretekre vissza, amely egyedüli forrása mindannak a kellemetlenségnek, amely hazánkat terheli. – Egy olyan rendszerre, amelynek visszaállítása kedvéért a király iránti köteles tiszteletadásról is meg akartatok feledkezni! – Kérdezlek ezért még egyszer benneteket:

Akkor kellene szégyenünkben pirulnunk, ha a feudális jogrendszerből nem országgyűlési tanácskozás alapján, megfelelő előkészítés után, hanem tisztán Jozefinus, vagy jobban mondva, ausztriai despotikus határozatokkal emeltettünk volna ki. Az ismert, teljesen zavarodott, a legnagyobb mértékben elhamarkodott, ügyetlen, örült sietséggel összetakolt, szükségtelenül költséges felmérési- és adószabályozó intézményekkel és rendelkezésekkel.¹¹⁰⁹

Olyan nagyot vétett-e nektek József, aki uralkodásának első pillanataiban visszaállította nektek a gondolati- és vallásszabadságot, amelyet ti őseitek kegyetlen üldöztetése miatt voltatok kénytelenek nélkülözni? Olyan nagyot ártott nektek királyotok, József, hogy élete végén ilyen módon kellett elégtételt vennetek? Nem akart-e ő ahányszor csak lehetett a ti jótévők lenni, és elvenni mindazokat az akadályokat, amelyek országunk

---

Gebrauch der neuerbesserten Produkten-Karte von Europa. ... Hamburg, C. E. Bohn. 1784. MTAK Fölldr.O.69.

¹¹⁰⁹ Józsefnek az új adórendszer bevezetése miatt volt szüksége pontos kataszteri térképekre ezért Neu ezredes vezényletével 750 mérnökkel országszerte felméréseket végeztek. A rendelet szövege azonos az örökös tartományok földmérési rendeletével. Kropatschek, Josef: *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II. für die k. Eibländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer systematischen Verbindung*. Wien, 1786 – 1788. VIII. 61–170.

jóléte útjában álltak? Nem akarta-e a feudális jogrendet, amely egyetlen, legalább félig kulturált nemzet szemében sem számíthat megbecsülésre, elvenni és nektek azután minden szabadságot megadni?

Bizony, József sokat ártott nekünk, mert sok olyat cselekedett, amelyre egyáltalában nem volt joga, és nem volt elégséges belátása sem. A gondolatszabadságot nem adhatta meg nekünk, mert az minden embernek úgyszólván sajátja, és a gondolat mindenhol vámmentes.¹¹¹⁰ Azonban annak szabadságát, hogy minden ostoba gondolatot, érintse az akár a vallást, akár bármilyen más szent dolgot, szabadon lehessen a világba, egy gyenge értelmű köznépnek szétkürtölni, nem mondhatjuk szabadságnak, hanem csak szabadosságnak. Vége van annak a népnek, amelyet nem az erkölcs magáért beszélő tanaival vezetnek a szellemi és világi fenntartóságokat illető tiszteletadásra és rendre.

Ha a vallásszabadságot egy olyan országban, ahol az amúgy is szerződéseken nyugszik, egyoldalúan és túlságosan nagy mértékben kiterjesztik, akkor ez azt jelenti, hogy nemcsak az uralkodó vallást tesszük ki törvényellenes módon a teljes romlásnak, hanem azt is, hogy ugyanakkor a többi, idegen vallás hívőjének az állhatatlanság gyanújára adunk okot a nevezetes vallásszabadsággal. Mert tudni lehet, hogy amit ma szeszélyesen összekapcsolnak, azt ugyanolyan önkényesen fel is lehet holnap oldani. Ki az, aki ilyen lépésekből kiindulva ne tartana a teljes jogvesztéstől?

Egy szerződésekre épített országban nem hagyhat az ember önkényes jótetteket magára erőszakolni, mert ezek egy szempillantás alatt könnyen gaztettekké fajulhatnak el.

Józsefnek lehettek jó gondolatai, amelyekkel az ország boldogulásának útjában álló akadályokat akarta elhárítani, azonban a mód, amellyel ezeket keresztül akarta vinni, semmiképp nem volt szabad nemzethez illő, annál is inkább, mert ő maga ezeket az akadályokat sokszor félreismerte, és ezeket kizárólag a nálunk még fennálló pocsék¹¹¹¹ feudális jogrendben találta fel.

Egy ország csak úgy érdemelheti ki a szabad nemzet tiszteletteljes nevét, ha nem csak az egyik oldalon, nevezetesen a nemességnél található az összes szabadság, anélkül, hogy a

---

¹¹¹⁰ irónia

¹¹¹¹ feltehetőleg irónia

népnek is meglennének a sajátjai. És amint fokozatok vannak a tisztségekben, ugyanúgy a szabadságnak is fokozatokkal kell bírnia.¹¹¹²

Amíg a nemzet gyorsuló léptekkel siet a felvilágosodás felé, és régi, rossz feudális rendszerünk törvényszerű, alapos és jól átgondolt módon kerül átalakításra, maradhat a nemesek adómentessége. Amivel együtt az adóképes/megadóztatható embernek is teljes szabadságot kell kapnia saját személyére és jogot, hogy az általa művelt földet csekély áron és alacsony örökösödési adó mellett megvásárolhassa, mégpedig úgy, hogy ő azzal szüksége szerint azt tehet, amit jónak lát, vagy más módon megválthassa a robotot és ezzel megszabadulhasson a hivatalnokok zaklatásától, amint ez többféle birtokon már bevezetést nyert, mint például az egyházi, a kamarai, a városi alapítványbirtokokon, satöbbi. És ahogy mindez bevezetésre kerülne, hamarosan meg lehetne nyitni a vízi utakat Magyarországról idegen földekre, sokkal nagyobb áramlása indulhatna meg az idegen pénznek Magyarországra, ami által a jobbágyság olyan helyzetbe jutna, hogy a robotot pénzzel is meg tudná váltani.

Így aztán ha a jobbágy, egyéb országok és városok példája szerint bizonyos mértékben megszabadulna az iparosok céheinek önkényétől, a kézműveseket ettől még a zárt céhek megnyitásával nem érné károsodás, mert az adóval nem terhelt zárt céh, amely nem is lehetséges, általában despotikus monopóliummá fajul. Ha például a gabonakereskedelem működésére is céhszerű kényszer nehezedne, akkor bizonyára gyakran kellene éhínséget szenvednünk. Ezen nagy fontosságú kereskedelem számára szükségszerű, hogy még szabadabb legyen, nevezetesen, hogy szabad legyen minden természetes és minden eddig nagyon rosszul értelmezett állami akadálytól. Ha a gabona külföldre szállítása saját pályáján haladna, akkor Ausztria és Morvaország is olyan kedvező helyzetbe jutna, hogy gabonáját és borát jó áron adhatná el Magyarországon, ugyanakkor Ausztriába olcsó bajor gabonát lehetne szállítani. A Dunán német és olcsó francia borokat lehetne hozni, ami által állami érdekeltségünk idegen országokkal és nemkülönben saját hasznunkkal olyan szorosan össze lenne kötve, hogy ezek a külföldi nemzetek maguk is nagy mértékben érdekelve volnának a mi fennmaradásunkban és gyarapodásunkban, és pedig sokkal nagyobb mértékben, mint valaha. Sőt a porosz területek felé, és ezeken keresztül az Odera-folyón, azután pedig a messzi északra vezető szép porosz

¹¹¹² A szabadságeszmény eltérő értelmezésekre talál egyes 18. századi államelmélettel foglalkozó társadalomtudósoknál. Batthyány nézete azokéhoz áll közelebb, akik azt vallják, hogy a természetes folyamatként működő társadalomképződés bizonyos fokán annak egyes tagjai lemondanak bizonyos szabadságaikról, hogy a társadalomban élés előnyeiket, védelmét élvezzék. Ez hosszú folyamat, és különböző szabadságú egyéneket teremt, melynek megváltoztatása konszenzusos és nem radikális folyamat eredményeként mehet csak végbe. Lásd ehhez: Kökényesi Zsolt: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról, *Aetas*, 2013/3, 60–91.

víziutakon egy dolgához jobban értő állami vezetés egy olyan gyümölcsöző magyar és osztrák borkereskedelmet mozdíthatna elő, amelynek mindenirányú haszna bámulatos nagyságú lenne, amelyet épp úgy csodálhatnánk, mint azt, hogy mekkora volt az a felfoghatatlan vakság, amely ezeket a lehetőségeket nem volt képes meglátni és megérteni.¹¹¹³

Ez a rovat olyan fontos, hogy megérdemel egy részletesebb magyarázatot is. Magyarország és Magyarországon keresztül Ausztria is egészen könnyen kiszállíthatna évenként négymillió forint értékű bort. Ilyen összeg mellett joggal tételezhetünk fel 20 százaléknyi, azaz 800 ezer forint tiszta nyereséget északon, mégpedig a legkönnyebben, a valóban jól kiépített porosz folyókon és csatornákon való szállítással. Ebből az összegből a nyereség fele, azaz 400 ezer forint minden valószínűség szerint Poroszországban maradna. Szép éves aktív mérleg és ez még tovább is növekedhetne! Ezt Poroszországban sem szívesen vesztenék el, ami azzal is járna, hogy valószínűleg alaposan meggondolnák, hogy kisebb dolgokért háborúba keveredjenek velünk. Másrészt nekünk is jó okunk lenne meggondolni, hogy valami helytelen meggondolásból megsértsük a poroszokat: amikor az előbb mondott tiszta nyereség feléhez, esetleg a bor árfolyama szerint valamivel többhöz vagy kevesebbhez, és emellett egy nagyon tekintélyes úthálózatot juthatnánk hozzá. És ha ebből valamennyit még Poroszországban hagynánk, nem más okból, mint hogy ott fontos árucikkeket vásároljunk, amikkel a törököknél újabb nyereségre tehetnénk szert, ismét mindkét fél számára előnnyel és nyereséggel. Ami után a közös fővárosban, Bécsben, megszokott gyűjtőhelyünkön, és középpontunkban sokkal több szükségleti cikket tudnánk beszerezni, mégpedig a cseppet sem kedvező, hitelben vásárlás helyett készpénzzel fizetve.

Egy további, sokkal nagyobb, csaknem felbecsülhetetlen nyereségünk származna abból, ha jó borunkat magas áron tudnánk eladni: parasztjaink nem innának olyan elrettentő mértéktelenséggel és nem részegeskednének, és ezáltal nem hanyagolnák el gazdaságukat, és nem szenvednének az ezzel olyan nagy mértékben együtt járó anyagi eszközök híjával. Ezért múlik most rendkívül sok azon, hogy az országgyűlésen összegyűlt rendek ebben a pontban szilárdan foglaljanak állást, tehát hogy a porosz és a lengyel király nyisson utat a magyar és osztrák borkereskedelemnek, hogy az amennyire lehet vízi úton és részben szárazföldön megindulhasson. Ezzel együtt kellene megszüntetni a csehországi szövetkiviteli tilalmat is, amiért

¹¹¹³ A Morván és az Oderán és az addig vezető víziutakkal elérhetővé vált volna a Balti-tengeri Szczein kikötője, ahonnan megnyílhatott volna a magyar és osztrák termékeknek a kijutás egy másik égtáj tengeri kikötői felé. Ehhez összehangolt vám- és kereskedelempolitikára lett volna szükség a poroszokkal, illetve a kiviteli korlátozások lazítására, a merkantilista elvek szabadkereskedelmi irányba való átpozícionálzásával, ahogy erre számos alkalommal intett Zinzendorf. Lásd: Eckhart 1958.

cserébe a porosz király a magyar borra behozatali tilalmat rendelt el, és ez most azért is könnyen megtörténhetne, mivel a sok munkába állított szövőgép a cseh takácsoknál már bőséges olcsó szövetet termel. A belföldi lenkereskedelem és piac a cseh takácsok számára jóllehet úgyszólván biztosítva marad, nem úgy a külkereskedelem, mely a mondott feloldás híján nehézségekkel küzd, miután a vízi úton való szállítás a külföld önkényén múlik, szárazföldön pedig nagyon hosszú út vezet Triesztig, viszont a poroszokkal megegyezve, és az ő vízi útjaikat használva éppen olyan könnyű és kiterjedt út nyílna meg a cseh vászonnak, ahogy a magyar és osztrák borkereskedelemnek, mégpedig ez is a poroszokkal való nyereségmegosztás mellett.

Mit mond ő, az elhunyt József, sajátkezű iratában az új adórendszerről, amely titeket testvéreim annyira felháborított! „Egy ilyen berendezkedés” mondja, „amely az egész iparnak szabadságot ad, nem vezethet máshoz, mint hogy a nemzetnek egy rendkívüli lendületet adjon. Ennek a rendszernek azonban minden tartományban egyformának kell lennie, és a tartományok között minden vámot fel kell oldani, hogy azáltal több mint húszmillió ember között létesüljön szabad forgalom.”¹¹¹⁴

Az igaznak tűnik, hogy ha az ausztriai monarchia egésze a józsefi elképzelés szerinti alakban létezne, és viaszfigura módjára lenne az elképzelése szerint alakítható, akkor valóban egész egyszerűen lehetne a rendkívüli gyorsaságot elérni. És bármelyik állam képes egy teljes államcsőd után valameddig ugyanúgy haladni, azonban ez végül annál károsabb utóbajokkal járna. Az erővel felgyorsított átalakítás egy államban romboló következményekkel járhat. És mi más egy uralkodó szerződésszegése, mint államcsőd. Legyen bár ez a törés kisebb vagy nagyobb, részleges vagy általános. Ahogy Rómába is több út vezet, ugyanúgy több út létezik, amely az úgy áhított nagy felgyorsuláshoz vezet, és ha az egész monarchia nem is állhat meg sokáig egy teljesen egységesített rendszerre építve, ahogy egy egységes rendszer sem erősíthető ki másként, mint a magántulajdon valamennyi fajtájának legerőszakosabb megrázódtatásával és részben felforgatásával, mert a magántulajdonok fajtái kezdettől fogva régi, egymástól eltérő, sajátos rendszerek alapján fejlődtek ki. A monarchiában pedig, mindezeknek a megfontolásoknak megfelelően két rendszer, mégpedig a német és a magyar rendszer létét kell szem előtt tartani, és hogy ez a két rendszer csak lassan illeszthető össze, foko-

---

¹¹¹⁴A teljes szöveg elérhető itt: Friedrich Gotthard Jacob: Ein eigenhändiger Auffass des Kaisers an seine Rätthe. In: *Neue Miscellaniën historischen, politischen, moralischen, auch sonst verschiedenen Inhalts*, Leipzig, 1784, 167.

zatos lépésekkel. A két rendszer idővel talán, a két nemzet gondolkodásmódjának szerencsés megváltozásával, egykor majd magától, fokozatosan kényszer nélkül egyesülne.

Az volt tehát, magyarok, a nagy méltánytalanság, amit József ellenetek elkövetett, hogy szabadságot akart adni nektek a kereskedelemben, a gondolkodásban, szabadságot mindenben!

Bármi is legyen az a szabadság, és terjedjen a legszegényebb paraszttól a leggazdagabb úrig, mi ezt sehogy máshogy nem akarjuk, mint az általunk, jelenlegi jótékony uralkodónkkal az országgyűlésünkön lépésről lépésre és fokozatosan megtárgyalandó új alkotmány révén, és nem pedig kegyből és könyörületességből. Egy belátó uralkodó, amilyenek a miénk mutatkozik, tudja, hogy egy jó értelemben vett szabadság az ellenség fenyegetése ellen is védelmet nyújthat, mert egy szabad nép nemcsak uralkodójáért küzd, hanem saját magáért is, és legyőzhetetlensége teljesen másban áll, mint egy teljesen vakon küzdő rabszolganépnél, amelyre példát nap mint nap láthatunk keleti szomszédunknál.

És hogy ő a feudális jogrendet gyökerestől kitepte országunkból, azzal – bizony Isten! – királya volt és védelmezője a nemesnek és a népnek. A feudális rendszer teljes egészében mentesíti a nemes mindenfajta adótól, mégpedig úgy, hogy sem telekadót, sem belföldi vámot, sem útdíjat nem fizet, de átkos módon az ellenkezőjét rója a szegény jobbágyra, akinek fedeznie kell az állam minden szükségletét, művelnie kell a nemesember földjeit, a saját telkén termeltekéből tetemes részt le kell adnia, fizetnie kell az útdíjat és vámokat, tehát az állam minden terhét nyakát meggörbítve kell hordoznia! – Mit tartotok az állam rendjéről Magyarországon? – Egy olyan rendszerről, ami azokat a testvéreiteket, akik értetek dolgoznak, művelik a földet, az igavonó állatnál is kevesebbre méltatja? – Mit gondoltok egy rendszerről, amely minden, legalább valamennyire jó embert dühre ingerel? Amelyik csak elnyomásra támaszkodik, amelynek semmi köze az emberi joghoz, a jóhoz? Mit tartotok erről a rendszerről? – És ez a ti rendszeretek!

A fentebb mondottakból tehát minden ismétlés nélkül is kiviláglik, hogy egy monarchiában létezhetnek többé vagy kevésbé szabad emberek, anélkül, hogy ezt egy elviselhetetlen elnyomásnak kellene neveznünk. Mert nem szabadabb-e egy nagy kereskedő, mint egy magyar nemes? Mert vajon van-e a széles nagyvilágban akár egyetlen uralkodó is abban a helyzetben, hogy egy ilyen kereskedőnek a világban szerteszét guruló pénzét megadóztathatná? Nem mentes-e az ilyen minden útdótól, amit pedig ő maga szorgosan az árura terhel, és a belföldi kereskedővel fizetteti meg? Nem mentes-e ő minden telekadótól, minthogy semmi-

lyen árut vagy tárgyat nem vásárol másként, mint a szokásos fizetési kötelezettség levonása után számított, tiszta hozam alapján. Igaz ugyan, hogy egy uralkodónak végül is módjában lenne ezektől a kereskedőktől is önkényesen, *per fas et nefas*¹¹¹⁵ bármilyen összeget lehúzni, azonban, ha az államnak ezeket a hasznos tagjait hamarosan kisémmizné, ő maga kolduskirályává válna, országa pedig az éltető, frissítő és jól irányított iparkodás híján, hamarosan elbágyadva minden erő nélkül maradna.

A feudális jogokról ismételtetett, teljességgel megengedhetetlen kijelentéseiddel kapcsolatban a korábbi pontokban már elmondottakhoz egyébként még a következőt tehetem hozzá: már I. Lipót király ideje előtt, a régi királyok is másként bántak a birtokukba jutott földdel, mint ahogy az eredetileg, a magyarországi honfoglaláskor szokásba jött; vagyis nem tisztán háborús érdemek fejében, hűbérként adták oda, hanem pénzért is, vagy más nagy, az államnak tett szolgálatok fejében, és pedig tették ezt a királyok az egész nemzet által elismert királyi jog alapján. Ki írhat elő egy nemzetnek egy másik törvényt és más szabályokat, mint maga a nemzet, királyával egyetértésben, nevezetesen az a nemzet, akié a föld, és az mondhatja meg és mondhatta meg, hogy milyen törvényeket akar. Ebből ezért az következik, hogy egyáltalán nem csak a régi feudális jogok, hanem az uralkodóval – vagy, ami ugyanazt jelenti – az állammal kötött adásvételi szerződések és nyilvánvalóan a nemzet által jóváhagyott alkotmány is igazolták a földbirtokosokat, hogy adómentesen, amint az az adománylevelekben és az ország törvényeiben áll, juthassanak birtokokhoz és birtokolják azokat. A jobbágyot, hogy fizetség és bármiféle megelőző szolgálat nélkül legyen birtoka és földje, az általad gondoltakkal ellentétben nem annyira törvény, hanem saját szüksége akadályozza, azért hogy bármiféle fizetség nélkül birtokolja ezt vagy azt a tulajdont a földesúr számára végzett munka fejében, vagy ha ő a birtokot nem akarja, másnak engedje át, aki talán még több beszolgáltatást és robotot ígér, és így – amint az manapság gyakran megtörténik – ezeket a pusztákat csak igen ritkán lakják parasztok.

Semmiképpen nem állhat meg tehát az a tudatlanságon alapuló kijelentésed sem, amely szerint vitatható lehessen a jobbágy és a földesúr között a föld haszonélvezetét illetően kötött, kölcsönösen jogosnak ítélt, vagy az elődeiktől örökölt *urbárium* néven ismeretes megállapodás, amelyet a földesúr éppen úgy nem hághat át, mint a jobbágy, és amelyre a minden évben szokásos urbáriális vizsgálatok felügyelnek.

---

¹¹¹⁵ Igazságosan és igazságtalanul

És mit gondoltok az olyan emberről, aki a saját boldogságát a mások szerencsétlenségére építi? Azéra, akinek elnyomása az ő szabadságát jelenti? – Mit gondoltok az olyanról, aki mindent csak muszájból tesz, és könnyelmű elbizakodottságában más izzadságából él? Mit gondoltok az olyan emberekről, akik, mihelyt az emberi jog fogalmát eredeti jelentésébe kívánjuk visszahelyezni, erre felháborodással válaszolnak? Akik, mert az állam birtokaik alapján külön kezeli őket, azt hiszik, joguk van testvéreik felett zsarnokoskodni? – És ezek vagyunk mi – ezek a ti nemeseitek!

Egy tehetősre valóban természetesen számolatlanul sok szegény esik, és ha ezt az egyet nevezzük boldognak, a másikat pedig boldogtalanoknak, akkor bizony a boldogtalanoknak se szeri se száma. De hol van az egész világon olyan ország, ahol mindenki tehetős és következőképpen mindenki boldog? Az ember igazi boldogsága valami egészen másban áll. Amint a régi és éppen nem alaptalan közmondás tartja: *Natura paucis contenta*, azaz, a természet kevéssel is beéri. A mindennapi betevő falat, ruházat, lakás, és betegségben a keresztény testvéri segítség, ez az, amire az embernek szüksége van, ez az, amit az ember Istentől kapott eszével, egy józan uralkodó védelme alatt ki tud érdemelni és meg is tud szerezni. Minden más efölött már a szerencse adománya, ami a sorstól és a Legmagasabb akaratától függ, amelyeket az ember igen könnyen képes nélkülözni anélkül, hogy boldogtalan lenne, ami legtöbb esetben amúgy is csak a hozzáállás függvénye. Mert ugyan tud-e a gazdag többet aludni, mint amennyire szüksége van; tud-e a kellesténél jobban jóllakni anélkül, hogy baja esnék; jobban védi-e őt az aranyozott stukkóval díszített mennyezet, mint bárki mást egy akármily közönségesen, de egyébként jól megépített ház? És ugyanakkor nincs-e a gazdag sokkal inkább kitéve a kicsapongás megannyi rendkívül káros kísértésének, amikért aztán keserűen meg is kell lakolnia?

Nem kényszerült-e a nemesség gyakran és igen nagy részben arra, hogy pénzét haszontalanul szórja szét, amiben ő maga is bűnös, de nem kevésbé bűnös éppen az előző kormányzat, amely a korábbi pontokban már említett, hasznos intézkedések elhanyagolásával a nemesség számára sem nyitott tág teret ahhoz, hogy tehetségét és a kézben levő eszközöket hazájában gyümölcsöztethesse, ily módon azonban a nemesnek nem maradt más út, mint a meghatározott számú helyet biztosító lelkészi, jogászi és katonai pálya, ami által az államban már amúgy is meglévő pénz lett csak elköltve, illetve jutott legalább körforgásba, de semmiképpen nem lett bármiféle új terület általa meghódítva, ahogy ez a rendkívüli fontosságú, nagyléptékű kereskedelem mellett lenne, ha azt megfelelő közlekedés, okosan felépített vám-

rendszer és sok más egyéb segítené és védené.¹¹¹⁶ És ha ebben a rendek nagyjai tevékenyen részt vesznek, az államnak ezzel nem csak nagyságot, hanem ezzel együtt folytonosan növekvő hatalmat és bevételt is szereznek. Nem természetfeletti dolog ezért, ha a nemesség az állam védelmétől elhagyva, teljesen másfajta nyomások hatása alá kerül, és eszközeit teljesen más célokra fordítva, lehetőségek hiányában azokat zabolátlanságból pazarolja el, és így bár valamiféle pénzforgást is előmozdít, azonban egyáltalán nem a leghasznosabbat.

Te ugyan emberi jogokról beszélsz itt, de nem úgy, mint egy tanult ember, hanem mint egy fantasztá, nem úgy, mint egy ember, hanem mint egy papagáj, aki a Bécsben divatos, fantaszták körében széltében-hosszában hallott szólásokat ismétli. Nekem viszont az emberi jogokról teljesen más fogalmam van, nevezetesen az emberek sokféle tulajdonjogáról, mely révén lehetetlenség annyi ezer év után az ádám-i időknek megfelelően szemlélni a világot, amikor kezdetben, mi emberek teljesen egyenlőek voltunk. Az emberi természet ezt egyenlőséget hamar lerombolta, ugyanis az egyik embernek több, a másoknak kevesebb szellem és rátermettség adatott, és a tompább és gyengébb önként az okosabbnak és erősebbnek vezetésére és védelmére bízta magát.¹¹¹⁷ A kezdetben kis különbség, a népesség növekedésével és a kényelmet szolgáló találmányok révén szükségszerűen egyre nőtt, egészen addig a mértékig, amelyet napjainkban is látunk, és amelyet utódaink még nagyobbak fognak majd találni. Ha tehát egy ily módon létrejött felsőbbbség embertársát, úgymond testvérét kommandírozza, ha egy tehetős ember megfelelő fizetségért kiszolgáltatja magát bármilyen okból vagyontalan embertársától, akkor ezt úgy kell felfognunk, hogy a tehetős zsarnokoskodik testvére felett? Jóllehet a szükségét szenvedő is akarata ellenére kényszerül rá, hogy a módosabbnak szolgáljon. Vajon nem ugyanez a helyzet áll fenn a földesúr és paraszt között? Vajon a földesúr a földjét, amit nem lopott, hanem a királytól kapta, vagy ami ugyanaz, az államtól *bona fide*¹¹¹⁸ vásárolta, vagy még értékesebb állami szolgálatáért kapta, nem osztja-e meg ilyen vagy olyan

¹¹¹⁶ Batthyány itt rátapint arra jelenségre, mely a történetírásunkban is sokszor felemlített jelenség a magyar arisztokrácia vonakodás, illetve kivonulása a kereskedelmi tevékenységből. Lásd erre: Orczy Lőrinc: Tokajba érkezés télen:

Itt vagyon közöttünk a nagy vetekedés,
Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés,
Mivel ebből jöhet erkölcs-vetemedés,
Mit mondasz, mire megy az ily vetélkedés?

Zemplin, Bereg, Ungvár, Szabolcs-vármegyében
Van pénz, van eledel, van bor a pincében,
Mi kell több? mért vesse életét kétségben
A magyar, hogy több pénz jöjjön erszényében? [...]

¹¹¹⁷ Természetjog, társadalmi szerződés, hatások

¹¹¹⁸ jóhiszeműen

feltételek mellett a paraszttal? Mert hiszen a régi korokban nagy feleslegben voltak a földek, de kevés volt az ember, és ezért a földműves arra volt kötelezve, hogy a földesúr tudta nélkül ne vándoroljon el, hogy a föld paragrafa ne kerüljön. Amiből világosan látszik, hogy mily természetesen alakult ki az örökös jobbágyság intézménye, és hogy ekképp a kötelezettségből egy meghatározott tulajdonforma állt elő, amellyel József az ismert nagylelkűséggel diszpónált, önkényesen, bármiféle tekintet nélkül arra, hogy mi lenne a jogos. De jegyezd jól, nem a saját zsebéből, hanem a nemeséből, akinek hanyagságából a világnak fogalma sem volt erről, és ő még sokkal nagylelkűbbnek tűnt.

És ez lenne felháborító? Ha az ember saját érdekében szól, ha a sajátjáért küzd? Miért, te talán szívesen, zavartalanul hagynád magad megrabolni? Vagy megrablódat még meg is dicsérnéd, amiért tőled valami felesleget elvéve azt jóságosan a szegényebbnek adja?

A feudalizmus minden adótól mentesíti a nemest, aki semmi másra nincs kötelezve, minthogy háború idején lóra üljön, miközben a szegény jobbágy gyalogol. A nemeség hadkötelezettsége, más szóval az inszurrekció, valamikor a feudalizmus kialakulása idején még valóban teher volt, mivel csaknem szünet nélkül háborút viseltek, és ezért a teherért kapott ő ellenszolgáltatást. Ezen kívül a kormánynak abban az időben jóval kevesebb szüksége volt, mint jelenleg, amikor nagylétszámú állandó hadsereget kell tartania. Ugyanis amióta a háborút taktikai elvek alapján és lőfegyverekkel vívják, a gyakorlatlan és fegyelmezetlen nemesemberek inszurrekciója már teljesen haszontalan. Ugyanakkor a háborúk már ritkábbak, ezzel szemben a műveltebb népek államai fokozott mértékben igénylik a nevelési-, kereskedelmi-, rendőrségi és tudományos intézmények fenntartását, és ez a kormányzatokra egyre fokozódó terheket ró. Ebből világos, hogy a feudális rendszer a jelen korba már nem illő, nem célszerű, sőt teljesen hátrányos, és már egy félig kulturált állam számára is teljességgel túrhetetlen, különben az egész társadalmat és az államot megbetegíti.

A régmúltban, amikor mi magyarok, éppen úgy, mint a hunok, az akkoriban mindenféle érvényes *jure gentium*¹¹¹⁹ szerint birtokba vettük Magyarországot, nyilvánvalóan ingyen kaptuk vezéreinktől a földet „*jure feudi*”¹¹²⁰, mint akkori harcosok - *servientes in bello* – és nem pedig pénzért, hanem azzal a kötelezettséggel, hogy ki-ki a neki juttatott földet védel-

¹¹¹⁹ Nemzetközi jog, azon íratlan törvények összessége, amelyek a rómaiaknak egymással s idegenekkel való üzleti vagy politikai érintkezései folytán részint az egyes népek *jus civiléjéből* részint a *jus naturaeból* vagyis az emberek egyetemes jogérzetéből (*naturalis ratio*) fejlődtek.

¹¹²⁰ hűbéri adomány

mezni köteles. Azokban a nyugtalan időkben ez a kötelezettség nagy terhet jelentett, de sajnos ez volt az egyetlen lehetséges megoldás, miközben semmilyen más költséget nem jelentett. És mindez mostanáig, még ha meglehetősen változó szerencséivel is, évszázadokon át elégségesnek bizonyult, ameddig is szomszédaink hasonló hadviselési móddal, ugyanannyi, vagy nem sokkal több embert állítottak velünk szembe. Amint azonban Ázsiában a mohamedán vallás létrejött, és jól sikerült berendezkedése következtében szörnyen gyorsan elhatalmasodott és a görög császárok gyáva kormányzása pedig csak igen rossz bátyaként szolgált nekünk magyaroknak, olyannyira, hogy a görög császárok is behódoltak az ázsiaiak gyorsan növekvő áradatainak, ami által a törökök hatalma olyannyira megnövekedett, hogy végül mi magyarok kénytelenek voltunk magunk megtapasztalni, hogy a mi hadviselési módunk rosszabb, és egy fiatal királyt sújtó szerencsétlenséggel együtt végül nekünk is alul kellett maradnunk a törökök megszámlálhatatlan sokaságú hadaival szemben. Így török iga alá került Erdély, Szlavónia és Magyarország háromnegyed része, és úgy is maradt 180 éven át, és csupán az I. Lipót alatt feléledt keresztény erők elől húzódtak vissza.¹¹²¹ Ez az a korszak, amikortól az újból meghódított magyar területek és az azzal valamelyest összekapcsolt feudális rendszer új, az eredetitől eltérő természetet kezdett öltetni. Ugyanis ebben a nagyon is pénzszegény időben vette kezdetét, hogy a földbirtokokat már nem csupán hadiszolgálatok miatt adták oda, hanem az értékes és ritka pénzért is, valódi adásvételi formák között, és bár a régről megszokott adomány szó továbbra is használatban maradt, ez az adományozás már nem máshogy, mint jó pénzért történt.¹¹²² Ezekben a vásárlásokban pedig mi magyarok nem egyszer hátrányban maradtunk. Ezenkívül a vásárlások idején is érvényben maradt két régi törvényeinkből és szokásainkból maradt, készpénzzel nem megváltható, különösen utált teher, mégpedig a *jus fisci*¹¹²³ és a *jus insurrectionis*¹¹²⁴, amely terhekről a más országokban való vásárlások esetében legyen az az uralkodótól vagy mástól semmilyen szó nincs.

Mindezekből teljesen tisztán kiviláglik, hogy a magyarok sokkal enyhébben bántak királyaikkal, mint bárhol másutt az örökös tartományokban a földvásárlók, mert Magyarországon a földet vásárló birtokosokkal szemben a királynak mindig megmaradt egy bármikor érvényesíthető joga, az insurrekciós kötelezettség. Amely pedig szükség esetében bizonyára

¹¹²¹ A Szent Liga XI. Ince pápa védnöksége alatt 1684-ben jött létre az oszmánok ellen a Habsburg Birodalom, a Lengyel–Litván Unió, a Velencei Köztársaság és a pápai állam részvételével

¹¹²² Ahogy volt róla szó a család számos tagja készpénzen vásárolt birtokokat, nagyanyja Siklóst, apja Kanizsát, maga Tivadar pedig a horvátországi birtokait készpénzen vette meg.

¹¹²³ Háramlási jog, az utód nélkül kiháló nemesi család birtoka visszaszáll a koronára.

¹¹²⁴ Katonaállítási kötelezettsége. Minthogy Batthyány itt arra utal, hogy pénzen vásárolt földekről van szó, jogérzékét nyilván bántja, hogy ezek után is olyan feudális, hűbéri kötelezettségekkel tartoznak a birtokosok, mintha adományozott földről lenne szó.

nem maradna kihasználatlanul, és még azzal együtt is, hogy az inszurrekcióhoz az abban résztvevők beleegyezése szükséges, nyilvánvaló, hogy a magyar nemesség ezt szorongattató sok idején nem tagadná meg. Mi sem egyszerűbb, minthogy azokat a magán- és nyilvános szerződéseket, amelyek érvényességi ideje lejárt, a tulajdonjog megsértése nélkül a törvényesség megtartása mellett korszerű alakba változtassuk, ami egyébként is mindenféle uralkodói intézkedésben teljesen alapvető kéne legyen, hacsak a birtokosok a jussukért remegve minél hamarabb, szabadulást nem keresnek, még mielőtt mások egyik vagyonuk után a másikra rá nem teszik a kezüket, és azt teljesen szétverik.

Egy értelmes uralkodó tudja, hogy lépésről lépésre vezesse be a honfiai számára szükséges változtatásokat, olyan formában, hogy az mindkét félnek hasznos legyen, ahogy az okos és átgondolt ügyintézésben mindennapos.

A jelenlegi állandó hadseregek mozgatása nem az újfajta taktika, hanem a közlekedés – különösen a vízi közlekedés – fejlesztésének mindenoldalú elhanyagolása miatt kerül nálunk minden háborúban mérhetetlenül sokkal többre, mint amennyibe akár csak kis előkészületeket is téve szabadna kerülnie, és sokkal többre kerül nálunk sokkal jobban felszerelt szomszédainknál is, ahol pedig nincs kevesebb csapatmozgás, és nem használnak kevesebb lőport. Így mindez csak a mi vétünk, vagy még inkább kormányunké, amely, ha ilyen dolgokban nem is akart alkotóan fellépni, és nem tudott, vagy nem akart uralkodónknak tanácsot adni, hogy legalább utánozzuk – persze csak okos dolgokban – fejlettebb szomszédainkat; akkor most már még inkább jobb és dicséretesebb lenne hasznos dolgokat átvenni, mint hogy egyre inkább csak lemaradjunk.

Az inszurrekció személyes véleményem szerint nemcsak káros, hanem valamelyest szégyenletes is. De hol van az megírva, hogy nem lehetne ezt elérni mással, ahogy ezt a rendek a legnagyobb szükség idején megváltani igyekeznek, országgyűlésileg az államra ruházva, például a teherszállítás gyors növelésével, vagy alacsony árú terményekkel, hitelre, vagy bárhogy.¹¹²⁵

A háborúk most valóban ritkábbak, de ha békeidőben a hadi és a kereskedelmi létesítmények is inkább össze lennének hangolva, akkor királyunk számára a háború majdnem csak játék lenne, és nem pedig pusztulással egyenértékű, amint eddig az volt. Ezt hajlandó vagyok

¹¹²⁵ Batthyány is látja, hogy a megváltozott harcászati viszonyok között az inszurrekció elavult és reformra szoruló intézmény.

neked bármikor teljes részletességgel és kézzelfoghatóan bizonyítani; de addig vagy elhiszed, vagy nem.

Ha az államnak az inszurrekció mellett egyéb szükségletei is vannak, akkor arra megvannak a források is, mint például:

A rendes hadállományhoz:

- a sok gránátos
- az országos adók
- a regulamentális díj¹¹²⁶
- a beszállásolás a szükséges fával¹¹²⁷

Az udvartartáshoz:

- a só, vám, bányászat, a harmincad, a koronabirtokok és a *fiscus*¹¹²⁸ bevételei;

Az ifjúság neveléséhez:

- a sok és sokféle alapítvány¹¹²⁹;

A városok rendfenntartásához:

- a városok saját jövedelme;

A vidéki rendőrséghez:

---

¹¹²⁶ A katonaság ellátására és elszállásolására előre meghatározott ár, árszabás. A népet a felfegyverzett katonaság visszaéléseivel szemben a hadbiztosság volt hivatva megvédeni, ezek a biztosok azzal igyekeztek elejét venni a felmerülő panaszoknak, hogy pontosan szabályozták a hadsereg szétosztását, a katonaság járandóságát, a természetbeni szolgáltatások beszámításának a módját: például 1764-ben Nógrád vármegyére kiadott árszabás alapján: 1 icce árpa-és köleskása 3kr, 1 icce borsó vagy köles 2 kr, 1 hizlalt pulykakas 1 ft, 1 font disznóhús 4 kr, stb. Lásd erre: Schneider Miklós: *Nógrádi évszázadok. Olvasókönyv a megye történetéhez - Adatok és források a Nógrád Megyei Levéltárból* 6, Salgótarján 1976. 54–55.

¹¹²⁷ A parasztságra háruló legnagyobb állami teher a katonaság, az állandó hadsereg fenntartása volt. Az országban csak néhány nagyobb helyen voltak kaszárnyák így a katonaságot a nép körében helyezték el. A katonák a zsoldjuknak egy részét természetben (kenyérben, húsban, egyebekben) kapták, ezt szintén a lakosság szolgáltatta.

¹¹²⁸ Kincstár, kamara

¹¹²⁹ A jezsuita rend feloszlásával (1773) kezdődött folyamat során a szerzetesi birtokok túlnyomó része három, az állami hatóságok által kezelt alap tulajdonába került: a vallási, a tanulmányi és az egyetemi alapéba. A katolikus középiskolák fenntartásának alapjául szolgáló tanulmányi alap a jezsuiták vagyonából keletkezett. Mária Terézia 1775-ben egyesítette a feloszlott rend jószágait, 1780-ban pedig főkegyúri jogainál fogva tanulmányi célokra adományozta, felállítva a tanulmányi alapot. Lásd: Fónagy Zoltán: *Nemesi birtokviszonyok az úrbérendezés korában. A nemesség a magyar társadalomtörténet-írásban, Századok*, 133. évfolyam, 1999/6, 1166.

- a szokásos házipénztár¹¹³⁰;

A jogról való gondoskodáshoz:

- a bírósági adók;

A tudományos intézetekhez:

- ismét a különféle alapítványok; és található még sok tiszteletbeli tag, akik sok jót tehetnek.¹¹³¹ Ha legalább monarchiánk fővárosában, Bécsben egy tudományos akadémia létesülne, mint például Londonban, Péterváron, Párizsban, Berlinben, és így tovább, legalább ebben az egyben nem Konstantinápolyal lennénk egyenlők;

Az egyházi létesítmények:

- úgyszintén tudjuk, hogy ezek bőven eléggé el vannak látva¹¹³²;

A kereskedelmi létesítmények azonban:

- Csak hozzáértést igényelnének, és az indulásukhoz előleget, a legegyszerűbben külföldi hitelből, amely előleg, ha mégoly nagy lenne is, a mi áldott országainkban és szerencsés kereskedelmi szerkezetünkénél pusztán a kereskedelem révén bőségesen megtérülne.

Az a megállapítás tehető tehát, hogy nem az állam felsorolt szükségletei miatt van szükség a feudális jogrend megváltoztatására; hanem egyes egyedül azért, mert az már nem szolgálja az állam érdekeit úgy, mint korábban. Ennek azonban teljesen törvényes keretek között kell megtörténnie, mert bármennyire is elviselhetetlennek tűnjön is ez a jog, az egész világon semmi nincs annyira elviselhetetlen, mint a jogsértés maga.

József akkor mérlegelte ezt, amikor ezt a barbár jogot – amely eredetét egyes egyedül a győztesnek a legyőzött feletti nyers túlerejének köszönheti – valamennyi európai országban sokféle okból fokozatosan megszüntetni és kialudni látott. Amikor Ő az időket megváltozni, a vallást megjavulni, a politikát átalakulni látta, és azt, hogy körülötte

¹¹³⁰ Vármegyei pénztár.

¹¹³¹ Az egyetemi alapot a túróci prépostság, a dunaföldvári, szekszárdi és pécs-váradai apátságok birtokaiból, a bozói prépostság jószágainak, feléből és a nagy-szombati jezsuiták tőkéiből alapították 1780-ban. Lásd erre: Apáthy-Abbonyi: *A vallás és tanulmányi alapok jogi természetének megvizsgálásáról jelentés*, Budapest, 1884.

¹¹³² Irónia?

és mindannyiunk körül minden megváltozik. Ekkor vetette Ő össze ennek a barbár szokásnak a súlyát az igazságossággal, és az igazságot és jószándékot ezen szokás fölé helyezte. Ezért szidták, ezért gyűlölték ti őt, ezért szegültetek ellen minden rendelkezésnek keménynyakúan: amivel talán halálát is siettették!

Ha József nemcsak ezt a (tulajdon)jogot, hanem ennek megváltoztatásának jogos eszközeit is mérlegelte volna, akkor minden igazságos maradt volna. Ennek eredete kapcsán már korábban említettem, hogy bár legelőször – hódító hunoknál – valóban a győzőnek a legyőzött feletti nyers túlerejéből származott, I. Lipót intézkedései nyomán azonban már teljesen másféle jogon alapult; nevezetesen magán- és közjogi szerződéseken. Ugyan mi lehet a világon ennél méltóbb, ennél érvényesebb?

Még barbárnak is megvannak a maga jogai és igazságossága. Ezeket egy csapásra erőszakkal megváltoztatni, vagy teljesen megszüntetni, és azzal valamennyi tulajdont – pokoli káoszt előidézve – egymásra dobálni, sokkal inkább egy új rend barbár módra történő alapítását, egy rossznak egy még nagyobb rosszal való helyettesítését jelenti. Micsoda ellentmondás lenne ez? És végülis, valamikor régen nem mindannyian barbárok voltunk? Ki ne szidna egy ilyen állítólagos átalakítót, sőt, ki ne küzdene ellene? És ki akadályozhatná meg, hogy emiatt aztán magát is halálosan megbetegítse?

Nézheti-e álmosan és egykedvűen egy uralkodó, összes alattvalójának atyja, hogy a nemes úgy bánjon a szegény jobbággal, mint az igavonó barommal? Mi sem volt természetesebb, és Józseftől semmi más nem is volt várható, minthogy országunkat kulturáltabbá, és a közembert – aki szintén ember, és gyakran jobb, és mindig hasznosabb ember, mint egy tétlen nemes – zsarnokának fájdalmas elnyomásától szabaddá akarta tenni? Csehországban megszüntették a jobbágyságot, minden országban látni lehet a gyűlöletes feudális rendszer fokozatos hanyatlását – bel-és külföldön is meg lett zabolázva a nemesség túlhatalma – csak éppen Magyarországon maradt meg a régi visszaélés, mégpedig még mindig teljes erejében!

Az uralkodónak nemcsak atyjának, hanem igazságos atyjának is kell lennie minden reá bízott gyermekének. A hasonlat, amiről beszélsz – bocsáss meg – teljesen értelmetlen; ha egy uralkodó nem egykedvű és álmos, sőt éppenséggel nyitva van a szeme, látja: hogy amint egy nemesember jobbágyaitól, fizetség fejében mint bárki – éppen úgy, mint más a pénzén megfizetett teherhordók által – bármilyen terhet hordoztat, ha kell saját magát egy hordszéken ide-oda, jóllehet ez állatokkal, mondjuk öszvér, ló, vagy teve által is elvégezhető, attól még senki

más, csak a bolond fog arra gondolni, hogy ezeket a hordárokat, napszámosokat, székhordókat málhás állatnak tartsa, vagy annak szidja. Ezért semmi sem volt természetellenesebb, mint az előző kormány erőszakos beavatkozása a tulajdonba, és a nemesember kárára a jobbágyokkal szemben gyakorolt kedvezés, azzal együtt, hogy József másrésről egyáltalán nem törődött a jobbágyokkal, tehát hogy a már többször említett, hasznos intézkedésekről honatyailag gondoskodott volna. Így a raktárházak, utak, a vízi közlekedés kiépítésének elhanyagolása. Továbbá az időszerűtlen és részben készületlenül kezdett háborúk miatt a szegény emberek sokkal nagyobb kárt szenvedtek, azáltal, hogy tevékenységük a földesúrnak szokásos szolgáltatások helyett illetéktelen uralkodói erőpróbára lett fordítva. Semmi sem könnyeb, minthogy egy uralkodó a tulajdonok összességének kezelésére rendelkezésére bocsátott haderővel visszaélve, a jobb sorban lévőt a szegényebb javára kifossza, és ilyen módon minden tehetősebet megalázza, amikor azokat koldussal egyenlővé, vagy majdnem koldussá teszi. De mivel ez a gyalázatos visszaélés minden más országban divatba jött, mi magyarok örülhetünk, hogy utolsónak maradván, ebből a káoszból, ebből a felfordulásból másoknál sokkal inkább kimaradtunk, egészen addig a pillanatig, amíg végre újból feldereng az igazságosság fénye. Hogy ezt a vigaszteli hatást megérhettük, az semmiképpen sem az erőszakos Józsefnek, hanem a Magasságos gondviselése révén II. Lipótnak köszönhető.

Már Mária Terézia is, aki szolgálataitoknak hála titeket kedvelt, mindent helyeselt volna, ami nem ment volna szembe az emberiséggel – tisztán az igazságtalanságról meggyőződve már ez a kegyes anya is megkísérelte, hogy rendszeretekben egyet s mászt változtasson. Azonban mi, kényelmes kiváltságainkhoz mereven ragaszkodó magyarok minderről legkevésbé sem akartunk hallani. 1764-ben annyira méltánytalanok voltunk, hogy még Kollár úr könyvét is – *De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae circa Sacra Regum Hungariae*, amelyben 145 oldalon Magyarország feudális rendszerének méltánytalansága a legkomorabb és legvitathatatlanabb tényekkel került bemutatásra – indulattal telve Pozsonyban, a nyilvánosság előtt, máglyán, hóhér által égettettük el, és ha a királynő nem védte volna meg az okos szerzőt, vele is hasonló történt volna, és egészen irgalmatlanul bántunk volna el vele.

Mária Terézia jó szívének bizonyára hízelgett az emberi jogok dicsérete, az igazságosságra való tekintet nélkül, ami nélkül pedig az ember nem tud más, csak embertelen lenni.

Azt a bizonyos, inkább kitalációkra, mint tényekre alapozott Kollár féle könyvet, nemcsak elégették, hanem elégetés nélkül is, meg is cáfolták.

Milyen vonásokkal fesse meg nemzetem – ha az igazsághoz akarok hú maradni, és nem akarom felölteni a csaló álarcát? És mi történt még ezután?

Előbb fess egy igazságos uralkodót, olyan vonásokkal, amilyenekkel annak rendelkeznie kell, és akkor hamarosan te is más színben fogod nemzetünket látni.

Ausztria kormánya, amely sehogy sem tudta Magyarországon elérni célját és nem tudta országunkat többi fennmaradó országával olyan összhangba hozni, amelyet a kétoldalú államérend igényelt volna, ekkor fordult a törvényhez, hogy a rendszerünk okozta hátrányokat láthatóvá tegye és bennünket fájdalom árán térítsen észhez.

Az osztrák kormány ismert módon szinte mindig megkísérelte, hogy egyoldalú hízelgéseivel közös uralkodónkat nemzetünk ellen ingerelje, hogy kárunkra mindenféle mesterkedéssel néhány krajcárt szerezzen magának, még akkor is, ha másrésről királyságunk, vagy mindent tekintve az egész monarchia számára egyetlen ilyen krajcár miatt egy teljes dukát vagy még több veszne el, vagy távozna. Ez a teljesen ellenséges viselkedés nem egy hontestvérenek mostohatestvéreknél is gonoszabban való kezelését jelenti-e? És mindezt miért? Mert sok buta osztrák – az egyébként igen nevezetes kereskedelmi versenyzője – gyűlölte, hogy mi, Magyarországról sok külföldit tudtunk volna mindenfelől jövedelmező kereskedelmi ügyletekbe bevonni, míg ők a maguk részéről nem más elhatározásra jutottak, mint hogy sokféle rossz, külföldön vagy szabad versenyben nem értékesíthető silány árujukat senki másra nem tudnák olyan bőségben és drágán ráerőltetni, mint ránk, kereskedelmi ügyekben ezzel még a legutóbbi években is uralkodónk szentséges hatalmával szégyenletesen visszaélve, az egész monarchia kimondhatatlan kárára. Így kapod meg az előző osztrák kormányzat rúg ábrázatát!

A kivitel országunkban lezárva, az ipar gátolva volt; a kereskedelemnek hiányzott a kényelem és a jól megépített utak, és a virágzó Magyarország, amelyet a természet anyailag olyan bőkezűen látott el javakkal és termékenységgel, visszamaradt és vissza is kellett maradnia mindenben. Másutt a legsivárabb homokos földek virágoztak fel, mert az uralkodói gondoskodás, polgári szabadság és honi ipar a közös jó előmozdítására egyesült. És nézd, ez a bővelkedő és termékeny ország itt hever elhagyatottan, csaknem pusztán, kereskedelem nélkül, szabadság nélkül, gondoskodás nélkül, kultúra nélkül, csak rabszolgáktól és zsarnokoktól lakottan! – Jöjjetek ide, barátaim és hontestvéreim és lássátok, hogy Magyarország természetes adottságaihoz képest alig valamivel több, mint egy bukott ország! Ebből ered, hogy fiamei kikötőnk még mindig jelentéktelen,

miközben Trieszt egyre jobban és jobban felvirágzik. Ebből ered, hogy a kereskedelem országunkban még előny- és haszon nélkül való. Ebből ered, hogy könnyebb olyan árukat kapni, amelyek Stájerországon keresztül jönnek Magyarországra, mint azokat, amelyeket a magyar földön állítottak elő. Ebből ered, hogy a lengyel viasz és méz olcsóbb Bécsben, mint a magyar, és ugyanezért maradnak a mi jó és édes boraink helyben, miközben a savanyú osztrák borok a legtávolabbi tartományokba is haszonnal jutnak el. Ez az oka, hogy gabonánkon, miközben Dunánk van, és hajózható mellékfolyóink, neveltséges áron adunk túl. Ezért van, hogy oly kevéssé műveltek földjeink és marhakereskedelmünk régóta nem hozza azt a hasznot, amelyet a parasztok és tenyésztők számára hoznia kellene. Feudális rendszerünk – országunk azon berendezkedése, amiért mi csaknem öltre mentünk – az oka minden itt felsorolt és a még nem említett számtalan rossznak is, amelyek országunk egét sötétbe borítják.

Te kétoldalú államérdekről beszélsz. A német örökös tartományok rendjei is panasztáltak az új adózási rendszer miatt rájuk váró, egyre súlyosabb és végül teljes bukásukat. Ezeket is tán fájdalom árán kellett jobb belátásra bírni? József talán nem tudta másképp, mint új adókivetőivel – akik a saját boldogulásukon ténykedtek – az ország lakóit jobb belátásra bírni? Ki ne fogadott volna el egy ilyen egyértelműen belé vert érvelést? De éppen az ellenkezőjére kell gyanakodni, nevezetesen, hogy az emberek egy örültnek vannak kiszolgáltatva, József, adókivetői és te egyes egyedül vagytok azok, akik meg vagytok örülve. Miközben a Gondviselés az általatok annyira dicsért, de annyira rosszul is felfogott fiziokratikus művet, nemcsak Magyarországon, hanem minden örökös tartományban is – ahol pedig már nincs feudális rendszer – úgy döntötte romba, mintha Jupiter mennyköve csapott volna belé.

Egyébként ebben a pontban nem mondasz semmi újat, hanem csak azt, amit már sokféleképp elmondtál, viszont ezzel együtt a korábban már elismételtekre nekem egyre csak új válaszok jutnak eszembe, és meg kell neked mondanom, hogy itt csaknem összes szavad egyrésről hamis, másrésről viszont igaz, amennyiben a te tökéletes tudatlanságodat árulják el. A kivitel országunkból idegen országokba meg volt tiltva, vagy magas vámmal volt akadályozva. Bizonyos dolgok esetében valóban a mi és az egész monarchia érdekében volt szükséges a tiltás, mint például a mi gyapjúknál és egyaránt a német örökös tartományok gyapjújánál, mert minden államérdek ellen lett volna, hogy olyan nyersanyag kerüljön ki a monarchia területéről, amelyet itt is fel tudunk és fel akarunk dolgozni. Azért azonban, hogy említésre méltó szövőipar csak a német tartományokban létesült, jóllehet az Magyarországon is meg lenne engedve, nem a kormányzat felelős, hanem egyes egyedül saját hazafiatlan nemtö-

rődömségünk, teljesen oktalan húzódozásunk attól, hogy teljes adómentességgel külföldiek sokaságát csábítsuk ide, akik cserébe gyárat létesítenének nálunk, ami által pedig mindenféle lehetőség tárulna fel arra, hogy a mi végtelenül hasznos és még inkább kedvező természeti erőforrásainkat sokkal jobban értékeljük és hasznosítsuk. Hogy egyetlen példát mondjak: a sok, nagy részében jó, de részben rossz bor helyett, ügyes fogások segítségével kevesebb rosszat és még sokkal több jót készíthetnénk, amit aztán sokféle égetett szesszé lehetne alakítani, de nem a most szokásos, teljesen rossz szagú magyar, hanem az egész világon keresett francia, vagy holland párlattá. Sőt még magát az égetett szeszt is igen drága borpárlattá lehetne átalakítani, amelynél már nincs fölöslegesen fennmaradó víz. Ha mindenfelől elég sok külföldi érdeklődő volna, akkor el lehetni terjeszteni a selyemtermesztést egész Magyarországon, amely egymagában milliókat jelentene nekünk évente, mivel nálunk mindenféle kedvező a klíma ahhoz. Ekkor már kiváló módunk lenne arra, hogy selyemgyárak létesüljenek nálunk, vagy hogy akár a német örökös tartományokban létesülő ilyen gyárat bérelhessünk.¹¹³³ Aztán tilos lenne a hamuzsír¹¹³⁴ kivitele, mert mi, mint bolondok, egymással versengve és tülekedve égetjük fel és pusztítjuk legszebb, a közeljövőben rendkívül fontos és nélkülözhetetlen tölgyerdeinket, csak hogy egy kevés készpénzhez jussunk, olyannyira, hogy ez a sietős és értelmetlen égetési vágy már nem is lesz tovább fenntartható. Persze ugyanekkor fennáll az osztrák kormányzat oldaláról is egy bizonyos államhiba, vagy pedig szégyenletes egyéni érdek lopakodott be, mert ennek a kiviteli tilalomnak a késése révén Magyarországon sok kereskedő ment tönkre, ahogy a hamuzsír ára egyszerre zuhant nagyot, néhány cseh üvegyár és méltánytalanul favorizált kereskedő és pénzváltó javára, akik továbbra is engedélyt kaptak, hogy az ilyenképpen fillérekért kezükbe került hamuzsírt külföldre szállítsák, és ott méregdrágán adják el. Ennek a tiszta és könnyű nyereségnek az ürügye alatt jutottak nagy pénzekhez, hazai és külföldi gyárak alapításához. Így tudott valaki akkoriban nagy dolgokat létrehozni mások megkárosításával. A tudatlanok így és nem másként tudnak segíteni magukon!

Az ipar, talán a jó német szorgosságnak megfelelően nem lett úgy akadályozva nálunk, mint amennyire az a német örökös tartományokban jogosan vagy jogtalanul elő lett mozdítva.

A kereskedelem számára a német örökös tartományokban különböző könnyítéseket hoztak létre, de meg kell mondanom, hogy csak gyerekeseket. Ugyanis igen nagy költséggel

¹¹³³ 1798-tól maga is üzemeltetett selyemgyártó-fabrikát Siklóson.

¹¹³⁴ Voltaképpen lúg, káliumnitrát, vagy bármilyen nitrát tartalmú vegyület, bár a csillei salétrom, a nátriumnitrát csak az 1800-as évek első felében kezd elterjedni. Számos felhasználási területe volt a szappanfőzéstől az üvegyártásig. Előállításánál nagy mennyiségű fát volt szükséges elégetni, mely drágává tette, és az előállítása felelős volt egész erdőségek kiirtásáért.

létesítettek gyárakat a német örökös tartományokban, részben úgymond az időt elütve, úri passzióból magában a fővárosban, részben a legjobban járható utak mentén a legszebb vidékeken, ahol már egyébként is elég jó kereseti lehetőség adódott, ahelyett, hogy a leginkább célszerű módon a legszörnyűbb vidékeken, messze a fővárostól távol létesítenék azokat, ahol sok ember él elégséges elfoglaltság és kereset nélkül, és csak egymás terhére vannak. Egy honatyának állama egy ilyen zugára a legszükségesebb rátekintnie! Előbb, mint a szép, vidám és virágzó vidékekre, és gondoskodnia kellene mindenkiről, akinek keze, lába van.

Ausztriában persze építettek jó utakat, de épp eléggé értelmetlenül, mert az útépitésekkel kezdtek, amikor a folyamoknál és csatornáknál vízi utak építésével kellett volna kezdeni, amelyek révén mindjárt az útépitéshez szükséges anyagokat is sokkal könnyebben és olcsóbban lehetett volna az építési helyekre szállítani, vagy legalább azok közelébe. Ami által az útépités és az útkarbantartás nem emésztenének fel szinte megfizethetetlen összegeket, és minden természetbeli és mesterségbeli vállalkozás sokkal hatékonyabban és olcsóbban lenne előmozdítva, mint a költséges, és talán inkább csak néhány úr javára és kedvéért, oly sietősen csinált utak által. Ki akadályoz, vagy ki akadályozhat meg bennünket magyarokat, hogy okuljunk ezekből az osztrák hibákból, és hogy ezeket nálunk teljesen másképp és okosabban csináljuk.

Mit használ nekünk, hogy Magyarország oly sok természeti adottsággal van ellátva, ha mi magyarok a bőségtől elkábulva elalszunk és álmunkból sem egyik-másik igyekvő hazafi hangos szavai, sem pedig az oly barátságtalanul kizárt külföldiek buzgósága és példája sem képesek felkelteni.

Ki akadályozza magyar rendjeinket abban, hogy bel- és külföldieket néhány évre mindenféle privilégiumokban részesítsenek, bölcs törvényekkel nekik védelmet nyújtsanak, és így a mi javunkat is előmozdítsák, erővel arra készítve a lakosságot, hogy a most még műveletlen homokpusztákat és bűzös mocsárvidékeket is használhatóvá és értékesé tegyék,¹¹³⁵ amelyből aztán teljes természetességgel erőteljes kereskedelem, és az ahhoz szükséges szabadság, kultúra, és mindenféle jó következne egészen bizonyosan.

Rabszolgák és zsarnokok a te üres fejedben vannak mindenütt és nem pedig Magyarországon. Ugyanis rabszolgaként olyan embert értünk, akinek egyáltalán semmi sem sajátja, hanem mindene, amije csak van, beleértve saját személyét és életét, egy másik ember tulajdo-

¹¹³⁵ Batthyány Tivadar számára a fő pozitív példát a poroszországi lecsapolások jelenthették. Lásd a folyószabályozásra vonatkozó résznel.

na. Ebben az esetben azonban semmiként sem az a magyar paraszt, mert ő személyében szabad, és ahogy az uralkodónak és a földesúrnak vagy bárkinek, akinek tartozik, a ráért kötelezettségeket teljesítette, bármit, amit birtokol vagy amit birtokolni joga van, teljességgel hozzá tartozik. A birtok persze akkor nem, ha azt még nem vásárolta meg előbb. Tehát semmit sem lehet tőle elvenni, és ha vele jogtalanság esik, a földesúrnak kötelessége őt saját költségén megvédenie, vagy ha ő ezt nem teszi, magának a megyei törvényszéknek kell földesúrával szemben ingyen és díjmentesen ezt megtennie.

A továbbiakban: zsarnoknak az olyan embert tekinthetjük, aki az igazságosságra vagy igazságtalanságra tekintet nélkül veszi el azt, amit akar és nyom el másokat, és mindezeket szabadon teheti, és ezekről senkinek sem tartozik válasszal vagy felelősséggel. Ebben az esetben a magyar földesúr egyáltalán nem az. Mert noha saját dolgaival igen, jobbágyaiéval semmi esetre sem rendelkezhet kénye kedve szerint, hanem a hatóság őt nagyon is buzgón korlátozza, olykor túlságosan is, és minden esetben eleget kell tennie jobbágyaival szembeni kötelezettségeinek.

Ez nyilvánvalóan semmiképpen sem onnan ered, ahogy te mondod, hogy a korábbi háborús időkben elbukott ország még nem kapott erőre annyira, mint azt tehetette volna. Nem így állna a helyzet, ha mi nem folyton szunyókálnánk, hanem éberrel tekintettel lennénk saját javunkra.

Kikötőnk, Fiume jelentéktelen, és az is marad mindaddig, amíg csupán haszontalan létesítményeket fogunk csinálni vagy létrehozni. Mindaddig, amíg a Kulpa folyó csak Károlyvárosig és nem pedig a horvátországi Bródig lesz használható.¹¹³⁶

Trieszt ettől (ti. Fiume elmaradottságától) nem fog jobban felvirágozni, azonban továbbra is növekedni fog, ahogy az összes magyarországi város is, a monarchiában állandóan növekvő lakosság, és az ezzel összefüggésben egyre gyorsuló ipar miatt, teljes természetességgel, igaz meglehetősen lassan.

¹¹³⁶ Szapáry János Fiume kormányzója 1784-es röpiratában ugyanerről számol be, mikor a fiumei cukorfinomító alapanyag ellátási gondjait taglalja: [...] mindamellettt úgy látszik, hogy a gyárnak elég tisztességes haszna van, daczára az amerikai és francia-angol háborúnak, mely a hajózást némi részben gátolja s emiatt nem lehet elegendő nyers cukrot behozni. A háború oka annak is, hogy ritkán lehet francia anyagot kapni, melyet a cukorsüvegek befedésére használnak. Van ugyan Horvátországban, Károlyvárostól nem messze, ehhez hasonló anyag, melyet azonban a magas fuvarbér miatt, a béke helyreálltával sem lehet a franciaországgal egyenlő áron megkapni; e kis haszon is tehát el fog esni, mely pedig a Kulpa vizének Bródig hajózhatóvá tételével könnyen megtartható volna. Szapáry János: *Der unthätige Reichthum*, 36.

Amikor az engedélyezett áruk a trieszti útról Stájerországon át, Pettaun keresztül sokkal olcsóbban jönnek be Magyarországra, mint Horvátországon keresztül, akkor azért ismét a régóta máshogy megállapított vámok és legfőképp a mi saját nemtörődömségünk a felelősök, mert a trieszti út felé sokkal jobb szállítási lehetőségek vannak és lehetnének a Kulpa folyó melletti utakkal, mint a hitvány Károly-úton, és a Kulpa folyó megnyitása is Bródig, ahogy arról annyiszor megemlékeztünk, egyedül mi magunk által lett elhanyagolva. Beszélj a viaszról és mézről, hogy azt miért nem visszük Welschbe,¹¹³⁷ ahol ezek mindig is nagyon keresett áruk voltak, és drágábbak is, mint Bécsben. A Kulpa megnyitása nélkül azonban ezen se lehetne segíteni, ahogy a számtalan hasonló árunak is csak a kivitel feloldásával. A savanyú osztrák borok csak nagy rábeszéléssel/reklámmal kelnek el külföldön, és amelyeket nem tudnak eltenni. Ezért is vannak tele az osztrák pincék, hogy a számos, biztosan érkező rossz termésű években ezeket adják el. Ilyesféléképp lehet kereskedni ezekkel, persze többnyire csak magukban a német örökös tartományokban, amivel szemben külföldön mindenütt bőven van jó bor: francia, spanyol, portugál, itáliai, afrikai. A mi gabonánk, szállítási lehetőségek hiányában, még minden mérőre ígért előzetes kedvezményekkel sem – amint az gyakorlatban volt – szállítható ki eléggé jelentékeny mennyiségben Fiumén keresztül, legfeljebb úgy, hogy más országokban éhínség veszélye áll fenn, amelyen azonban a mi gabonánk helyett sokkal könnyebben tudnak másfajta gabona odaszállításával segíteni.¹¹³⁸ Miért is? Nézz csak vissza arra a bizonyos pontra, s ott megleled az okot. Mert a török háború előtt is ezzel foglalkozó uralkodói uzsorásnak, amíg a nagy török éhínség idején a kivitel meg lett tiltva, de utána mégis szabad volt a szörnyű áron eladnia gabonáját. Ez pedig olyan közellátási gaztett volt, amire eddig nem volt, és merem remélni, hogy nem is lesz példa. De ha ez minden remény ellenére mégis újra megismétlődne, akkor ezen barbár tett felelőtlenségével egészében felelőtlen tétlenségbe döntené országunkat.

Rendszerünkben egyébként megvannak a törvények a jó szándékú átalakításhoz, például nálunk magyaroknál törvény tiltja, hogy a földesurak erdeikben és cserjéseikben vadcsapdát állítsanak fel – ami pedig csaknem minden más országban szokásban van –, és ez alól

¹¹³⁷ Egykori germán, majd tipikus német kifejezés a latin (és latinizált kelta) világra, Itáliára és Franciaországra. A pontos meghatározásban Batthyány Tivadar könyvtárának egy kötete igazíthat el bennünket, amelyben Welschland egyértelműen Itália szinonimája: *Ausführliche und Grundrichtige Beschreibung des gantzen Italiens Oder Welschlandes/ Wie solches nemlich in das Hohe Land/ oder die Lombarden/ und dann in das Mittlere und Niedere getheilet wird/ (...)* Franckf. und Leipzig bei Christoff Riegel. 1693. MTAK Földr.O.320.

¹¹³⁸ Az oroszok déli irányú terjeszkedésének eredményeként elfoglalták a Krím félszigetet, és a meleg vizű tengeri kikötők megszerzésével (1774 kücsük-kajnardzsi béke) a Földközi tenger gabona kereskedelmét, olcsó és nagy mennyiségben exportálható gabonájukkal lefedték, illetve a terménydömpinggel az árakat olyan szintre vitték le, amellyel kevésbé versenyképessé tették a magyar gabonát akkortájt.

kivételt csak a különösen nagy költséggel fenntartott fácános kertek jelentenek. Ezen felül pedig a parasztok a gazdálkodáshoz szükséges drága idejüket valóban nem vadászattal töltik, ugyanakkor a nemeseknek egymás vadjait is joguk van kilőni. Aminek révén azok a szegény földművesek kárára nem fognak túlságosan elszaporodni, és aminek jótékony hatása a mindennapi tapasztalat során is mindenhol szembetűnik. Így II. Józsefnek káros, teljesen céltévesztett rendelkezése ezért nálunk nem kéne, hogy létezzen.¹¹³⁹ Ahogy másrésről semmilyen más, értelmetlen jozefinista rendelkezésnek sem, mint hogy minden parasztnak, akinek saját készítésű bora van, csak fehér hordó van engedélyezve és félig fehéret elajándékozni és kidobni, nem lehet. Pedig mint például Banátban hosszasan a jóhiszeműen eladott urasági boradományozási jog, az különféle károkat okozott a közösség kocsmájának, és magát is bizonyos mértékig megkárosította, ilyesfélékkel. Amikor egyszerre sokat ajándékoztak, a borok ezekben a kisméretű boroshordókban nagyon lassan forrtak ki, és a fizikai és kémiai folyamatok törvénye szerint, amely csak a jozefinista tanácsadók számára nem ismeretes dolgok, amikor szeszrel teli anyag gyakran és hosszasan van kitéve a levegővel való érintkezésnek, kis tömegben aránylag sokkal hamarabb lesz romlott és savanyú, vagy pedig megerjed, és a kis, könnyen tönkrement adagoknál már nem fogják behozni a javítás költségeit.

Ezen kívül, amint már gyakran jelezve lett, vannak törvényeink folyók, csatornák szabályozására, haszontalan vagy éppen káros malmok megszüntetésére vagy átalakítására, és mindez a mi rendszerünk nagyon is komoly előnyeit bizonyítja. Kiviláglik tehát, hogy a feudális rendszer messziről sem olyan káros, mint amilyen esetleg lehetne, ahogy nem országunk berendezkedése az oka a tőled olyan vakon felloccogott, és tovább már nem is koholható számtalan rossznak, amely országunk terhére van vagy lehetne.¹¹⁴⁰

Be fogjátok végre látni, hogy ti magyarok mit is védelmezték ennyire buzgón? Mi már Mária Terézia alatt éreztük alkotmányunknak nyomását, és panaszt panasz után küldtünk a trónhoz. A kormányzattól kapott igaz választ pedig mindannyiszor hallgatás kellett kövesse részünkről. Miért építsek nektek utakat, ha én azért nem szedhetek vámot, vagy ha megkövetelem, a nemes akkor sem fog fizetni, és a már anélkül is megnyomorított paraszt lesz még jobban elnyomva és terhelve? Miért kellene nekem bármit

¹¹³⁹ A mezei vadászatot bárhol gyakorolhatták, de az erdei vadászatot egyre inkább a saját birtokokra korlátozta a rendelet, a vadtenyésztésre is korlátozást adott – elsősorban a nagyvadak tenyésztése – elkerített területen volt engedélyezett a túlzott vadkár elkerülése miatt. Az idetartozó rendeleteket lásd: Kropatschek, Josef: *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II für die k.k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze ... vom Jahre 1786*. 7. Abteilung, 11. Band, Wien, J. G. Moesle 1788. 485-504

¹¹⁴⁰ A folyó- és vízhaszonvételek, a folyószabályozás és hajózás törvényi szabályozás háttéréről lásd a folyószabályozási részt.

adnom – válaszolta a legkegyesebb királynő –, ha ti semmit sem akartok adni a sajátokból? Miért adjam meg nektek ugyanazokat a kedvezményeket, amelyeket a német alattvalók élveznek, akik oly hűséggel segítenek hordozni az állami terheket? És mit hozhat fel Magyarország mindezen szemrehányással szemben? Semmit. És a kormányzat a feudális rendszer következtében csak annyi kárpótlást kap, hogy mindazok a birtokok, amelyekről kihalnak az azokat birtokló örökösök és családok, a koronára szállnak, amiket aztán külföldieknek árusítanak ki, hogy ezáltal mehessen végbe a jóvátétel.

Mindaz, amit te ebben a pontban érintesz, éppen azon mély sebek közé tartozik, amelyeket az előző osztrák kormány helytelen politikai okoskodásból ejtett rajtunk, és amelyekből mi szeretnénk teljesen kigyógyulni. Ki nem látja be, ezeket komolyan megfontolva, hogy ez egészen könnyen megtörténhetne, mégpedig a jobb dolgokra hivatott osztrákoknak egyidejű fejlődésével együtt. Miközben amint már fentebb is elmondtam, ezen fele az ausztriai monarchiának, nevezetesen a magyar, amely ha nem is egyedülként, de valamennyi közül a legalkalmasabb az államélet javítását célzó legnagyobb reformokra, amelyekből egy belátó uralkodó számára egészen biztosan nagy katonai erő és gazdasági háttér származna, azért, hogy – amint te magad oly gyakran szoktad mondani, mintha fizetnének téged ezért¹¹⁴¹ – a túlterhelt német örökös tartományok annyira megkönnyebbülhetnének, hogy abból mindkét nagy félnek mindenoldalú boldogulása származna, és nem pedig egyoldalú és embertelen elnyomással, hanem állandóan és tisztességgel felsegíttetve. Az osztrák kormányzat túl rövidlátó szemekkel bír ehhez? Ne tudnák az új és egyre erősödő világosságot elviselni? Uralkodónk jól láthatja a németalföldi és a lombardiai alattvalókat is, akiknél már jó ideje világosság van. Ők sokkal pártatlanabbak lehetnének a magyar és a német örökös tartományok közötti ügyekben, mint a te hamisan pártatlannak nevezett írásod, amelynek 5 krajcárt sem elérő értéke is csak a nyomtatásnak köszönhető, és amelyet te 15 krajcárért árulsz a szegény keresztény nép között, és mohóságodban a 200%-os nyereséget még csak nem is szégyelled.

De most kérdezlek benneteket magyarok: ha ez a látszólagos kártalanítás valószínű lenne, melyik jól berendezett állam alapozná az állandó hadseregre és a sokféle állami kiadásra szolgáló bevételeit egy ennyire bizonytalan és meghatározatlan, előre nem látható eshetőségre? Egyébként pedig ugyanez nincs-e érvényben az összes többi császári és királyi örökös tartományban is, még ha esetleges kivételekkel is? És milyen gyakran hal ki örökös nélkül egy család, főleg manapság, amikor már nincs akkora szí-

¹¹⁴¹ A vitapartnerre fizettet prókátorságára céloz.

gor akörül, hogy valaki egy csenevész kisasszony helyett egy élénk és egészséges parasztlányt vegyen feleségül, és amióta országainkban a házasságtörést nem büntetik többé megkövezéssel, és amióta a házastársi hűtlenségért még egyházfegyelmi vezeklést se kell teljesíteni, az egyháznak pedig még pénzbüntetést sem kell fizetni?

De most én kérdezlek téged honfitársam, látod-e most már álarc nélkül a mi monarchiánk valódi államérdekeit? Kezded végre megérteni a különbséget a látszólagos és a valódi kártalanítás között ezekben az országokban? Anélkül, hogy a jelentéktelen¹¹⁴² pénzügyi-, örökösödési- és inszurrekciós jogra különösebb ügyet vetnénk! De látom, hogy te megalapozott állításaimmal megalapozatlan állításokat helyezel szembe. Ugyanebben a helyzetben található rövidlátó honfitársaink sokasága, ha az ő mindenféle régi, rossz szokásaikkal magukért beszélő érveket helyeznek szembe.

És annak az ellenvetésnek, hogy Magyarország állandóan oly sok császári és királyi csapatot tart el, amelynek költségeit egy nagyon kedvezményesen megállapított adó fedezi, éppen olyan kevés alapja van, mint annak, hogy valódi kártalanításként tekintsünk családok kihalására. Ugyanis ezek a csapatok, mint fogyasztók sokkal inkább valódi jótéteményt jelentenek az országnak. Ugyanis az árukat, amelyeket a katonák megállapított árakon kapnak az országtól, ami, ha valamit, inkább hátrányt jelent az államra, ugyanis minden termék ára úgy van megállapítva, hogy abból a szállítónak a legkevesebb kára származzék. És bár a megállapított árak más országokkal összehasonlítva igen alacsonyak, ezekért az árakért semmi más sem felel, mint az ország nagy termékenysége és az előállított javak sokasága, amely javak katonaság híján nagyobb részben nem is kerülnének emberi felhasználásra. Az ellentételezés, amely a katonaság békeidőben való élelmezéséből ered, tehát nem jön számításba, és háborúban nincs is adó. Ha kevés is lenne az a pénz, – de a helyzet nem ez – amit Magyarország Ausztria többi örökös tartományától ezen katonaság eltartására von el, akkor is nagy áldozatot hoz a király országunkért, amiért megengedi, hogy ez a pénz hozzánk kerüljön. Mert kitől vonják el ezt a pénzt? Nem Ausztria, Csehország, Morvaország, és a többi, alattvalóitól? És nem volna-e méltányos, ha a kormányzat ezt a pénzt ugyanazok kezébe engedné visszajutni, ahonnan elvette? És ha Magyarországnak valóban hátránya is származna ebből a katonaságellátásból, kire másra szállna ez, ha nem megint a szegény parasztra?

---

¹¹⁴² irónia

Ennél a pontnál jól látszik, hogy te egyáltalában nem érted, hogy Magyarországon mit neveznek *deperditának*¹¹⁴³, és hogy te egyáltalán nem tudod, hogy Magyarországon ebből és sok más okból nem nagyon szeretik ezt a katonaságellátást. Ezek a beszállásolások mégis egyrészt azért történnek meg, hogy egy ilyen nagy országban a rend biztosítva legyen, másrészt, hogy a paraszt helyben is tudja fizetni az országos adót. Ugyanakkor tetemes természetes vesztesége származik abból is, hogy a külföldi, különösen élelmiszerre vonatkozó tilalmak következtében (jóllehet nagy hátrányunkat jelenti saját élelmiszerpocséklásunk is) a hazai pénz kiáramlik, amivel szemben nincs elgondolás arról, hogy idegen pénz folyjék be hozzánk. Mert nem akarták, hogy az idegen pénz Magyarországon jöjjön keresztül, ami nagyon lehetséges lett volna, és lenne most is, hanem kizárólag a német örökös tartományokon, ahol egyébként az nem is volt, és most sem lehetséges. Általában ilyesmi volt a pénz dolga a mi ki- és beszállásolásainknál, és a még belföldön maradó márkák csak egyik kézből a másikba kerültek és egyetlen friss külföldi tallért nem jutott a markunkba. Ha ez a rossz nem lenne, nem lenne ekkora államadóságunk, és akkor megvolna az a több mint négyszázmilliónk, amit a jószágos Isten engedelmével József és Mária Terézia 50 éves uralkodása alatt bányáinkból kibányásztunk.

És ha végre megadatna nekünk, hogy a sok hibásan elgondolt katonai körzetet¹¹⁴⁴ észszerűbb tartományi egységekké alakítsuk át, semmivel sem lenne kisebb katonai erőnk, azonban több mezőnk bírhatna a munka áldásával, amivel együtt lenne egy sokkal jobban fellendülő lakosságunk, valamint sok újonnan megnyitott, frissen kiaknázzható bányánk, személy szerint általam is pontosan ismert helyeken.

Habár a belföldi vízi összeköttetések lehetősége és az abból fakadó, nemcsak néhány bányára szorító, hanem az egész Monarchiára egyaránt kiterjedő fellendülés, minden arany-, ezüst, sőt gyémántbányánál is értékesebb.

Minden, amit Mária Terézia, megboldogult császárnőnk a legrettenetesebb ellenállás legyőzése után el tudott érni, az az úgynevezett urbárium¹¹⁴⁵ bevezetése volt, az, hogy a jobbágnak ne kelljen olyan nehéznek éreznie az ország berendezkedésének és a földesúrnak nyomását. Ez azoknak a kötelességeknek a rögzítése, amelyeket a jobbágy

¹¹⁴³ Lat. veszteség. A katonaság ellátásának terhe, a jobbágyokra hárult, melynek szabályozására kiadták 1751-ben a *regulamentum militare* rendeletet. Ez megállapította az egyes termékek regulamentáris, azaz szabott árát. Azonban, ha szolgáltatott tárgyak piaci ára a rossz termés miatt, vagy egyéb gazdasági körülmény következtében magasabb volt a regulamentáris árnál, a kötelezettség veszteséggel járt a jobbágy számára.

¹¹⁴⁴ Katonai határőrvidekre utal

¹¹⁴⁵ Mária Terézia 1767-ben kiadott rendelete írta elő az úrbéri szolgáltatások felmérését szabályozását és valamelyes egységesítését.

köteles földesurának teljesíteni, és emellett egy pontosabb meghatározása a kötelező pénzbeli és a természetbeni szolgáltatásoknak és járandóságoknak. Ezzel ugyanakkor a nemesembertől annak a lehetőségét is elvették, hogy könyörületes szíve szerint bánjon jobbágyával. Ez így tulajdonképpen nem a nyomorúság megszüntetése, csupán egy nagy rossz kicsiny enyhítése.

Mindezen fentebb elmondottak után, mit mondana akár egy valamennyire is épeszű ember? Azt, hogy ahhoz, hogy Mária Terézia urbáriumrendszere a magyar paraszt megőrzésére és felemelésére az legyen, ami lehetne, mindenképpen szükséges lenne egy másik, ám sokkal okosabb urbáriumrendezés. Ezen urbárium számos hibájának szem elé tárása túlságosan is messze vezetne, de mindenképpen érdemes lenne megvitatni egy másik, valóban pártatlan párbeszéd keretében.

Éppen az ország berendezkedése és a kormányzat közötti makacs küzdelem idején került József a trónra – és jutott korlátlan egyeduralomhoz. Már magyarországi utazása¹¹⁴⁶ során gyakorta meglepetéssel csodálkozott rá alkotmányunk nagy hiányaira, és ekkor jutott arra az erős elhatározásra, hogy ezt az alkotmányt megváltoztassa.

Ebből a pontból szinte azt kell higgyem, hogy te egyáltalán nem lehetsz az én honfitársam, és hogy a magyar közjog területén teljesen járatlan ember vagy, merthogy nálunk úgymond minden gyermek tudja, hogy uralkodónk semmi sem kevésbé, mint teljesen korlátlan uralkodó, és így József trónra lépésekor sem juthatott korlátlan egyeduralomhoz, mint ahogy te mondod. Tényleg láthatott sokat magyarországi utazása során, de csak a dolgok felszínébe láthatott be egy keveset, alkotmányunkból, előnyeiből és hátrányaiból pedig szinte semmit sem tudhatott meg.

Ha az ember egy ilyen fontos dolgot akar megváltoztatni, akkor először is nagyon tisztán kell látnia, hogy mi is az a pont, ahol maga áll, ahonnan egy gyakran veszélyesen csúszós pályára akar lépni. És minden más dolog előtt főként és megingathatatlanul az igazságosság

---

¹¹⁴⁶ II. József 1768 és 1773 között tett hivatalos formáságok mellőzésével tett szemleutat a Magyar Királyságban, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban. Talán legalaposabb monografikus feldolgozása a témának: Kulcsár Krisztina: *II. József császár utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban. 1768-1773.* (Doktori mestermunkák) Gondolat-Magyar Országos Levéltár, Bp., 2004. Batthyány Tivadar több kötetet is a könyvtárban tudhatott II. József Falkenstein gróf álnéven tett franciaországi, itáliai és németországi utazásairól: Duval-Pyrau, M.: *Journal et Anecdotes Intéressantes du Voyage de Monsieur le Comte de Falckenstein*, Francfort et a Leipsic. 1777. MTAK Utaz.O.771.; Mayer, M.: *Monsieur le Comte de Falkenstein, ou Voyages de l'Empereur Joseph. II en Italie, en Boheme et en France; ...* Rome, et Paris. 1777. MTAK Utaz.O.1737.

alapjára kell helyezkednie, amely nélkül bármely építmény, csak, mint egy a következő nyáron elolvadó jéghegy tekintendő.

Ez volt az az ok, amiért ő a koronázást gondosan elkerülte, ugyanis a privilégiumok védelmére nem akart felesküdni, ahogy egyébként a koronázáshoz az ezekre való eskü kapcsolódik. Márpedig ő ennek megváltoztatását szilárdan elhatározta.

Miért tért ki József a koronázás és a hozzá tartozó hódolat elől éppen ilyen gondosan Csehországban és a többi német örökös tartományban is? Talán rossz lelkiismerete akadályozta abban, hogy nappali fényben lépjen valamennyi hozzá hű rend színe elé? Vagy lehet hogy még bármiféle igaz kormányzás fényét sem volt képes elviselni, ugyanúgy, mint annyian az ő alattomos régi és új osztrák tanácsosai közül?

Olvasd el törvényeinket, amelyek őt éppúgy hozzánk, mint minket hozzá kötöttek. Fel volt ő hatalmazva arra, hogy a koronázását és a privilégiumokra való esküjét olyan sokáig elhalassza? Fel volt ő hatalmazva arra, hogy miután a vármegyékhez intézett körleveleivel leszögezte a szabadságjogokat, ezeket a kedve szerint egymás után törje össze? Vajon törökök vagyunk mi, és ő akkor pedig a szultán? Igaz, hogy még az is (mármint a szultán) kötve van a Korántól. Tán gondolod, hogy József a legkevésbé is így lenne a katekizmussal?

És hogy hálálta neki meg ezt a magyar nemzet? Valamennyi rendszabályának kivitelezésében, hasznos jótéteményeinek bevezetésében, összes rendeletének nyilvánosságra hozatalában mindig és mindenkor akadályokat helyeztek útjába. Az egyetlen kivétel a türelmi rendelet, amellyel ugyancsak leírhatatlanul sok nehézség adódott, és egyetlen törvénye sem tudott teljes erővel érvénybe lépni. Az utolsó, amit még megkísérelt, a magyarországi nemesi birtokok adóztathatóvá tétele volt, és az új kontribúciós rendszer ugyanúgy való bevezetése, mint a többi örökös tartományban. Ezen alkalommal láttalak benneteket honfitársaim felgyulladni akképp, mint ahogy a puska por felszikkázik a közeledő ellenséges szikrától. Hallottalak titeket, amint az elhunyt József királyt zsarnoknak szidalmaztatok. És most hadd vizsgáljuk meg pontosabban és hideg vérrel: olyan nagy bünt követett el ennek az adónak a bevezetésével veletek szemben József? Mi volt ebben az ő szándéka – érdeke?

Mi másért lehattunk volna hálásak Józsefnek, mint hűsége és hite megszegéséért, egyes dolgokban elviselhetetlen értetlenségéért, az ő beképzelt, az igazságosság kárára levő jószándékáért? Ki ne gondolna saját menekülésére minél inkább, minél szívesebben, amikor a

törvénytelenység csaknem mindenütt úgy járt elől, mint egy rossz-szagú fáklya? Lehetett volna-e az ő híres adószabályozó pátense annál ellentmondásosabb, mint amilyen volt? Ugyanis kezdete így hangzott: „*Hogy távol álljunk attól, hogy bárkinek a tulajdonába belenyúljunk*” később, de ugyanebben a kontextusban ezt olvashatjuk: „*hogy a földesuraknak el kell tűrniük, hogy egyet-mást elveszítenek*”

Így mi bár sokféle emberek vagyunk, vagyis nemcsak egyedül földesurak, időről időre sok mindent kellett elveszíteni tűrnünk részéről, és éppen és főképp a parasztok voltak azok, akiktől az értelmetlenül megszervezett szállítmányozás miatt – főleg Magyarországon és Horvátországban – a termés messze a piaci ár alatt lett felvéve. És minderre még kierőszakolt kölcsön is adódott,¹¹⁴⁷ mivel a szegény parasztok adóval is kötelesek voltak, miközben akár részben, akár egészében maradtak adósok, kemény végrehajtási rendszer fenyegette őket.

Olvassátok át figyelmesen az ő saját írását, amit ő rendszerének bevezetéséről minden alattvalója számára, nagy tervének áttekintése céljából közreadott! És ezután válaszoljatok, hogy tervében mi volt előnyös Magyarország számára? Nem ez volt-e az a föld, amelyet az osztrák trónnak oly hosszú időn keresztül a saját berendezkedése szerint mostohaanyaként kellett kezelnie, nem pedig úgy, ahogy azt a kétoldalú államérdek megkívánta volna? És hogy többi országa megkárosítása nélkül adhasson az országnak szabad kivitelt, behozatalt és kereskedelmet, tehesse termékeit értékké, az annyira félreismert József egyetlen kis ellentételezést kért. Ez az áldozat abból állt, hogy a nemesek szabad birtokai adóztathatóvá legyenek. Azt is hiszem, hogy ennek a rendszernek a célja nem is annyira az állami jövedelmek gyarapítása volt, hanem hogy csökkentse a nemeseknek a dolgozó parasztokra nehezedő nyomását. Ezt pedig mindannyiótoknak helyeselnetek kell. Nemesek! – Ha egyéni érdekek nem feküdne inkább szívetekhez közel, mint az általános emberi jólét [*Menschenwohl*], akkor ti is mind éppen olyan őszintén beismernétek, mint én, hogy ebben a mi országunkban borzalmas a nemesek terhe a szegény parasztokra.

Mit használ, ha elolvassuk József írásait, amikor ő mindig másként ír, mint ahogy cselekszik? Hiszen terveit elsietettek, és azon belül rosszul átgondoltak és az igazsággal nem egyezők voltak. Mit használt volna nekünk, ha a többi német örökös tartománnyal ugyanazon zsarnoki és egyformán elnyomó berendezkedésben lettünk volna még szorosabban összekapcsolva? Azon kívül, hogy ezt a segítséget az ismeretes régi közmondásban találhattuk

---

¹¹⁴⁷ deperdita

volna: *Solatum est miseris socios habuisse dolorum.*¹¹⁴⁸ Ami nevezetesen azt akarja mondani, hogy mégis vigasztaló egy kicsit, ha az ember nem teljesen egyedüli a szerencsétlenségben. Ezt a vigaszt egyébként te is bírod, ugyanis nem egyedüliként vagy bolond széles e világon.

Ha Józsefnél nem csak egy jogosulatlan, elsietett földadó kivetésről, hanem megállapodásokon nyugvó szabadságaink teljes elvesztéséről lett volna szó, akkor is pirulás nélkül neveznéd ezt egy kis ellentételezésnek? Tudjuk jól, hogy már rögtön kezdetben, az első pillanatban nem az állami bevételek növelése volt az előirányzott cél, ami ezután is minden pillanatban könnyen megtörténhetett volna, hanem hogy elbánjon a nemességgel. Aminek csak a kezdete volt az, hogy először pénzt vesz ki a zsebükből, amit aztán a parasztság zsebébe tett. Minek révén most már náluk lehet több pénzt találni, hogy aztán azt megint könnyedén, mindenféle úton-módon lehessen elvenni, immár sokkal kevesebb ceremóniával, mint amihez már hozzá volt szokva ilyenkor az ember. A tehetős és a szegény között tehát nagyobb egyenlőséget akart teremteni, de sajnos nem bölcsességgel, nem igazságossággal, és törvényességgel, hanem erőszakkal, a nagylelkűség színe alatt. Ugyanígy cselekszik az útonálló is, akinek csak kevese vagy semmije sincs, és megtámadja a tehetős embert, hogy magát nagyobb egyenlőségre hozza vele. Nem csodálatos-e ez a spekuláció?

József tehát a fent bemutatott bajokat, amelyek megszüntetéséért már hosszú idők óta keservesen könyörögtünk királyunknak, egyszerre akarta levenni rólunk. Utakat kaptunk, pártolta kikötőnket Fiumében, határaink szabaddá váltak, emelkedtek országunk terményeinek árai, sokkal több földet műveltek, ifjúságunk nevelődött – és ti most mindent a régi semmibe taszítottok vissza, ismét érvényt szereztetek a gyűlöletes feudális rendszernek, és azt a jótéteményekkel szembeállítjátok. Elfelejtitek, hogy Franciaország nemesei önként mondtak le jogaikról jobbágyaik javára, és ti ezzel szemben a szabadság ellen esküdtök össze, hogy a szegénységet rabszolgaként tarthassátok. – Nemesek! Közeledik az idő, az idő, amelynek vérontása csak a ti vétketek lesz!

Tehát József nem másként akart megszabadítani terheinktől, mint még több még keserűbb teherrel, vagyis a rosszat csak rosszal akarta felváltani, és egyszer sem ránk bízva, hogy mi melyik rosszat szeretnénk inkább hordozni. Kaptunk útbérlők rossz alkalmazásával, rosszul felhasznált robot által készült rossz utakat. Rossz hidakat, míg a Kulpa folyó sokkal fontosabb vízi útjának szabályozásához szükséges állami pénz sajnos egy új, jóllehet nem ha-

¹¹⁴⁸ Jelentése: Vigasztalás a nyomorultaknak társat bírni a bajban. A mondás ebben a szó szerinti formában Baruch Spinozától (1632–1677) lelhető fel (Etika, 4, 57.). A korábban idézethez hasonlóan ennek a latin mondanak az eredete is végeredményben Senecára vezethető vissza. Ad Polybium de consolatione XII.

szontalan, de sokkal kevésbé szükséges zenggi út építésére lett felhasználva. Ellenben elke-rezstelték azt József útnak,¹¹⁴⁹ ahogy a Karolina-út¹¹⁵⁰ is alapítója emlékezetére viseli nevét, habár sehol sem találni egyetlen József-csatornát sem, pedig az sokkal jobban hangzana minden külföldi fül számára. És Fiume sem kapta meg azt a valóban szükséges, de csak papíron levő kedvezményt, nevezetesen csak egyetlen üres határozatot, nem pedig egy megfelelőt és szükségest, vagyis azt a határozatot, hogy Fiumén keresztül ugyanolyan vám legyen érvényben, mint Trieszten keresztül, és hogy a kivitel vagy behozatal egyenesen Magyarország felé történhessen. Hanem jóllehet ez a kedvezés végül gróf Cobentzl,¹¹⁵¹ jelenlegi másodkancellár, bölcs és fáradhatatlan munkája révén sikerült, aki az akkori időben ezen ügyek nagyon segítőkész előadója volt. Az annyira szükséges víziutak helyett csak egy új és drága guberniumot nyitottak meg, egyedül a sikerületlen Karolina-úton, ahol minduntalan pecsételni kell a rakománnyt,¹¹⁵² és számtalanszor kell a jármű kerekét az állandó le- és felvándorlás miatt megkötni,¹¹⁵³ míg a távolabb eső trieszti út továbbra is sokkal kényelmesebb marad ezek miatt. Magyarország magára hagyatott. Egyrészt gyarapodott a fiumei kivitel, és sok forgalmat is csináltunk, magam is. Mindazonáltal a fiumei kikötő megnyitásának kihasználása összehasonlítva országunk méretével, és annak még sokkal és mérhetetlenül nagyobb lehetőségeivel, teljesen jelentéktelen maradt. Az, hogy határaink szabadok és átjárhatóak lettek, talán csak egyedül neked ismeretes, számunkra azonban annál kevésbé. Terményeinek árai sokkal gyakrabban kezdtek el zuhanni, mert József hallgatva hozzá hasonlóan tudatlan és teljességgel minden hazafiságot nélkülöző élelmezési biztosai szavára, egymás után, áron alul ürítette ki hadraktárait, hogy aztán az okos terménykereskedők a Józseftől felvásárolt árut annál szíve-

¹¹⁴⁹ Via Josephina – Zágráb Zengg ösvényút nyomán, lásd még Lújza-út stb. Borovszky: Magyarország vármegyéi és városai, Fiume és a magyar-horvát tengerpart (Magyarország vármegyéi és városai, 1897).

¹¹⁵⁰ Via Carolina, Károly-út – Délvidék a Karsztokon keresztül. u.o. III. Károly kezdte az építését, Mária Terézia alatt fejezték be.

¹¹⁵¹ Johann Philip von Cobenzl (1741-1810) Ljubjanához és Görzhöz kötődő nemesi család, számos diplomatát adtak az udvarnak. Johan Philip tanácsos, majd alkancellár, számos érdekelttség volt Triesztben, 1779-ben, Fiume csatolásakor, a külügy vezető tisztségviselője, a keleti külpolitikai mozgások jó ismerője. 1790–1793 között folyamatosan csökken a befolyása, és kegyvesztetté válik, azonban Kaunitz halálával újra emelkedő ívet vesz karrierje, és II. Ferenc már számít szolgálataira. Do Paco, David: A Social History of Trans-Imperial Diplomacy in a Crisis Context: Herbert von Rathkeal's Circles of Belonging in Pera, 1779 –1802, *The International History Review*, Vol 41. 2019/5. 981–1002.

¹¹⁵² A csempészaruk ellen éltek a felülpecsételés gyakorlatával. Ezeket a harmincadvámhelyeken ellenőrizték, így ez a bürokratikus procedúra lassította a szállítást és sok kellemetlenséget okozott. Eckhart: 1958. 33-34.

¹¹⁵³ „néhány tizenhétszer” Via Carolina, Károly-út – Károlyvárostól (Batthyány özályi birtokának közeléből) a Karsztokon keresztül ment. III. Károly kezdte az építését 1726-ban, de csak Mária Terézia alatt fejezték be 1771-ben. 126 km hosszú volt és a lehető legrövidebb kocsit utat hozták létre a Kulpa-völgy és Fiume közt, ennek következtében számos nehezen járható szakasza volt sok kaptatóval és meredek lejtővel, melyeket később az útvo-nal áthelyezésével korrigáltak. 18. századi változatnak a fő hibája, hogy a növekvő forgalmat nem tudta kiszolgálni, mert ez az út túl meredek volt forspontos szekereknek, 160 és 250 ezrelékes emelkedőket ír Borovszky. Emiatt csak két lovas szekerek, csupán 6 mázsa terheléssel használhatták, és e kocsikat lejtőn folyamatosan fékezni kellett. Borovszky Samu: i.m. 293-294.

sebben adják el neki a legközelebbi hadiesemény alkalmával több mint kétszeres áron, ahogy az történt is. Amelyre egyébként a terménykereskedők rá is szolgáltak, mert az ilyen gabonáról, lisztről, és a többiről, az egészen hiábavaló és drágán fizetett élelmezési biztosok helyett nekik kellett saját kockázatukra gondoskodniuk. Mindezen szép manipulációk révén gabonájuk messze ár alatt maradt a parasztok nyakán, lévén, hogy vízi utak hiánya miatt szinte valamennyi vidékünk megközelíthetetlen, valamint azért, mert a gabona a rossz tárolás miatt nagyobb részt kárba megy.¹¹⁵⁴ Így aztán a szegény parasztnak csak igencsak nagy kedvetlenséggel kellett újból nekilátnia a gazdálkodás gondjának. És persze erre valóban növekedtek a terményárak, azonban nem üdvös okokból, teszem azt biztos és könnyű árusítás közepette, hanem teljesen visszás, kíméletlen és oktalan intézkedések miatt, amellyel József teljességgel visszás és kíméletlen árszabásain akartak segíteni. Miközben Galíciából a vízi összeköttetés hiánya miatt nem lehetett, az egyik vármegyéből a másikba jól és olcsón szállítani. Így aztán semmi más nem került színre, mint hibák hibára, ősrégiek és újak, és csak egyik rossz halmozódott a másik rosszra. Ezek tehát azok a jótétemények, amelyeknek, ahogy te mondd, nem kellett volna ellene szegülnünk.

Mi is jól tudjuk, hogy Franciaországban micsoda kétséges helyzetbe került a király az állam várható bukása miatt,¹¹⁵⁵ és végül a csöcselék zabolátlan tömege viharos erőszakkal, értelméről megfélelmezve rabló módjára ontotta a papság, nemesség és más tehetősebb nemes vagy nemtelen emberek ártatlan vérére, vagy fogta le azokat. Mindeközben még egyik a másikra rá is gyújtotta házáat, pajtáját. Ez nevezed te önkéntességnek. És lehet-e még azt is önkéntességnek hívni, ha valaki nem akarja megvárni, hogy hagynia kelljen ahogy házából, vagyonából kifosztják, hanem inkább magától áldoz fel valamit, a csöcselék örületének legalább valamelyest elébe menve? Ha valaki kétségbeesésében inkább felakasztja magát, semmint, hogy valamilyen különösen uszító hecckampányt követően mindenki szeme láttára kerüljön sor akasztására, úgymint ezt a te eszmetársaid Horia és Kloska¹¹⁵⁶ tették, akkor is azt mondanánk, hogy szabad akaratából jutott az akasztófára?

¹¹⁵⁴ Sok helyen elsősorban a délvidéken még mindig vermekben tárolják a gabonát, amely a rossz tárolás következtében megdohosodik. Lásd: J. B. Nays jelentése: Kosáry Domokos: 1976.

¹¹⁵⁵ Batthyány Tivadar olvasta a legfrissebb beszámolókat a forradalomról. Könyvtárának kötetei közül kiemelhető Meister, Leonhard (1741–1811) még 1789-ben megjelent műve: *Kurze Geschichte des französischen Reichstages bis zur Bürgerbewaffnung nebst Neckers Vortrage*. Zürich, Drell, Geßner, Füßli und Comp. 1789. MTAK Tört.O.3651.

¹¹⁵⁶ 1784-ban éppen II. József január 31-i rendelete kapcsán tört ki a román parasztfelkelés az Erdélyi-középhegységben. A román parasztság, amikor ősszel tömegesen kívánt csatlakozni az erdélyi határországba, összegyűlve, a nemesség tisztviselőire, majd a magyar lakosságra támadt. Az események felkeléssé terebélyesedtek, amelyben több ezer magyar vesztette életét. A korszak közvélekedésében általánosan elterjedt vélemény

Magyarország a legfontosabb az osztrák örökös országok közül. Nemcsak mindene megvan, amilye az összes többi tartománynak, hanem feleslegével még képes és kell is táplálnia néhányat. Terményei minőségben éppen annyira felülmúlják a többiekét, mint mennyiségben. És ezt a nagy és gazdag országot akarjátok kivonni a közös állami szükségletek kielégítéséből. Ti, a leggazdagabb nemesek panaszkodtok, hogy az állam egy keveset saját feladatai fedezésére kíván töletek? Ti, magyarok hagyjátok a természet gyümölcseit a föld ölében kárba veszni, és választjátok el magatokat a többi örökös tartománytól! És ti hangoztatjátok saját igazatokat a szabadságról?

Nemcsak Magyarország, hanem az ausztriai monarchia összes országa mindenféle meg van áldva a természettől, az osztrák örökös tartományok éppúgy, mint a magyarok. Amelyek okosan kiépített közlekedés révén egymás között, és a külföld felé is nagy sikerrel és könnyen tudnának egymás segítségére lenni, valamint sok és olcsó kiviteli lehetőség létesítésével valamennyi árun nagyon könnyen a megszokottnál kétszer annyit lehetne keresni. Mert maga a természet és a politikai helyzet is a magyar föld felé irányítja a német örökös termékeinek forgalmát, és Magyarországon keresztül még tovább. És ugyanígy a józan politika szorgalmazza azt is, hogy Magyarország minden kigondolható mód közül legelőször, főképp határain keresztül olcsó vízi utakat nyitva először amennyire szükséges mintegy kiürítse magát, hogy a német örökös tartományok mindenféle iparcikkéért és terményéért a szomszédaitól mindenfelől szerzett készpénzzel (és más módokon) fizethessen. Hogy aztán egy nagyon ártalmatlan, sőt annál hasznosabb fényűzést lehessen űzni. Máskülönben, ha nekünk a német örökös tartományokkal csak azért kell összekapcsolva lennünk, hogy velük közös, vagy különösen számunkra kijelölt elnyomást szenvedjünk, akkor elválásunk nem lenne annyira káros, mint együtt maradásuk.

Ó, magyarok! Kétség nélkül elszegényednétek, ha titeket a szükség és egy kis küzdelem a nehézségekkel szemben nem kényszerítene, hogy évenként egy holdnyi földdel többet törjete fel! Minden akár csak futólag országainkon átutazó idegennek feltűnik, hogy gazdag és szép földjeink csak milyen kevéssé vannak gondozva, megművelve. Vidékünk lakóinak fogalma sincs a szakszerű legeltetésről, semmit sem tudnak a talajfajták változatosságáról és a hasznot hozó trágyázásról. A káros ugaroltatás minden

---

volt, hogy II. József – nemességellenes retorikájával, a társadalmi felemelkedésre vonatkozó felelőtlen ígéreteivel – közvetve felelős a történekeért, és hogy személyes utasításai miatt késlekedett az Erdélyben állomásozó császári katonaság a nemesség és magyar lakosság hathatós oltalmára lenni. A felkelést végül leverték, vezetőit Horeát és Kloskát 1785. február 28-án, Gyulafehérváron végezték ki, kerékbotöréssel. Gorun-Kovács Blanka Sidonia: *A Horea-felkelés és magyarországi forrásai*. Debreceni Egyetem, BTK. Doktori disszertáció, 2008.

évben földjeink harmadát szörnyű pusztává teszi, amikor földjeink az elvetett magot még a szüntelen művelés tizedik évében is hatvanszorosan adják vissza.¹¹⁵⁷

Mindezen fecsegésed mindenféle kultúráról, finomításokról, felesleges és hiúság. Várj csak, amíg az ország, mindenfelől okos létesítményekkel, gondolva itt folyókra, csatornákra, utakra, ahogy egy fejlett ország, és ahogy az általunk elismert törvények megkövetelik, időveszteség nélkül fog kinyílni. Akkor majd meglátod, hogy miként nyílnak meg a mi fejeink is mindenfajta finomodás felé, és hogy nyílik meg erszényünk is a természettől kevésbé megáldott osztrák féltestvérünk irányában.

Ó, az lett volna igazán jótétemény, emberek, ha a kormányzat a mi kényelmes életünk elébe nehézségeket tornyozott volna. Mert talán sehol máshol nem igazolódik annyira azon igazság, mint országunkban, hogy az ember annál kevesebbet csinál, minél többet tett érte a természet. Csupán a nehézségekkel való harc tudja erőnket fejleszteni, és talán csak a végső szükség képes a magyart kényelmességéből és természetes restségéből felrázni. A hegylakó svájci tán nem a kopár sziklából kényszeríti ki megélhetését? A holland, akit a tenger készítet folytonos küzdelemre, nem változtatta-e kertté a Rajna és Maas iszapos homokját, miközben a legnemesebb talajok Magyarországon pusztán fekszenek! De hát kinek kéne megművelnie? A jobbágy rabszolga, félreismeri saját javát is, nyers és buta. A nemes csak rabszolgákat akar, és csak annyit művel meg, amennyit rabszolgákkal is meg tudna. Ha polgári szabadság virágozna, akkor eltűnne a tétlenség földünkről. polgári szabadság, mert csak az képes a lustaságot és a tunyaságot kitzasztani ebből az országból. Magyarország Józseftől kapott berendezkedése mindent tekintetbe véve jótétemény lett volna. Amely jótétemény ellen ti kevesen, mint bármilyen újítás ellen, minden jót önféjűségből elvetve, nyomban fellázadtatok. Amely jótéteménytől ti saját egyéni érdeketekből fosztjátok meg az országot.

Az ugyan igaz, hogy a szorgalom legjobb iskolamestere a szükség szokott lenni. Ezt minden nap látni lehet a zord hegyekben, és a kicsiny, de naggyá lett köztársaságokban. De az is éppúgy igaz, hogy a leggazdagabb föld sem képes szorgalomra serkenteni, ha a nagyobb szorgalom, ezzel együtt a nagyobb termés, és az azzal járó több munka az értékesítés szándékolt vagy ügyetlen korlátozása miatt csak egyre kevesebb haszonban fog megmutatkozni, és

¹¹⁵⁷ A XVIII. század második felében a mezőgazdasági szakirodalom ajánlotta az ugar bevetését. Az 1767-es úrbérrendezés nyomán az ugaron termesztett, főleg takarmánynövények mentesek voltak az úrbéri járuléktól, amit több uralkodói rendelet is megerősített a Magyar Királyságban. Ugyanakkor a nyomáskényszer felszámolása a Habsburg-Monarchiában még kezdeti stádiumban volt. Barta 1982. 178–179.

így aztán az ember kedvetlen lesz, és teljesen természetesen fogja csak kevesebbre rávenni magát. Ezért is lehet igencsak ostoba az az uralkodó, aki alattvalói nyilvánvaló bosszúságára maga okoz nehézségeket, hogy azokat szorgalomra buzdítsa. Istennek lehet hálát adni, hogy a természettől kevesebb nehézséget tudunk magunk előtt, mint más nemzet, amikor úgy is mindenfelé van még tennivaló, hogy felülkerekedjünk az emberi életben anélkül is épp elég, és túlságosan is sokféleképp előforduló nehézségen. De hogy illik össze az, hogy egy teljesen szabad hegyi svájcit egy saját bevallásod szerint is eddig elnyomott magyar paraszttal hasonlíts össze? Úgy illik ez egymáshoz, mint szemre az ököl. A hegyi svájci folyóin és tavain tán nem teljesen szabadon szállítja Franciaországba, Itáliába, Németországba sokféle zsíros sajtját, vaját, fáját és minden más termékét? A holland tán nem szép csatornák sokaságán – amiről én mindenütt beszélek – jut ki a tengerre, melynek révén a széles nagyvilág áll nyitva előtte? Mit használ tehát a legjobb föld valamennyi fentebbi dolog nélkül?

Magyarországon mindenkinek megvannak a jogai, a papnak, a világinak, a nemesnek, a polgárnak, a parasztnak, a törvények oltalma alatt. Nálunk semmit sem tudni rabszolgákról, mint Törökországban, azonkívül, hogy te ezen név alatt, értelmével ellentétesen valamennyi szegény embert akarod érteni, akik rákényszerülnek, hogy fizetségért egy tehetősebb szolgálátaba álljanak. Ahogy minden jobbágy a neki juttatott föld fejében teljes természetességgel köteles a földesúrnak adózni és szolgálni. Ahogy a te cipőpucolódnak minden nap meg kell tisztítania a cipődet, ha meg akarja, vagy rákényszerült megszolgálni betevő falatját. Ahogy a szeretőnek is szerelme lábai elé kell borulnia, ha szívéből részt kíván. Ezen a világon semmi sem történik ingyen, mindennek oka van, és a szabadság szót sokféleképpen értik félre, legfőképpen te. Ahol nincs rabszolgaság, mint nálunk is, ott polgári szabadság van, persze különböző fokokban. Mert egy teljesen egyenlő szabadságot csak a másvilág elíziumi mezőin lehet kigondolni. Az már igaz lehet, hogy mi magyarok minden újjal szemben, még ha hasznos és okos is, gyakran értelmetlenül előítéletesek vagyunk. Azonban az időszerűtlen józsefi újításokkal szemben egyetlen értelmesebb ember sem maradhatott elfogult (értsd: pártoló), anélkül, hogy a tompa együgyűség vádját ne vonná magára. Az is ugyancsak igaz, hogy ezidáig saját hasznunk számba vétele során túlságosan kevéssé gondoltunk a közösségére. Azonban melyik országban nincsen meg ez az emberi gyengeség? És kinek lenne nálunk inkább szüksége egy igazságos, belátó és jótévő honatyára? Aki országai valamennyi gyermekét egy közös célhoz tudja vezetni atyai kezével. És ezt az atyát adta meg az Ég – annyi sok gyalázat elszenvedése után – Lipótban.

Most forró óhajunk szerint¹¹⁵⁸ újra a feudális rendszer jelenti országunk berendezkedésének alaptörvényét, és ezzel a rendszerrel megint előlről kezdődött mindazon fentebb taglalt nehézség, amelyek szükségszerűen függenek össze ezzel a rendszerrel.

Nos, mi tehát nem hisszük el neked azt az osztrák közvélekedést, hogy feudális rendszerünk miatt kell, amely igenis akár lépésről lépésre is megváltoztatható, egy ilyen megértő és pártatlan uralkodó alatt, mint amilyen a mostani (ti. II. Lipót), valamennyi korábbi, az osztrák tartományok kedvéért levő terhünknek továbbra is fennmaradnia. De erről már az előző pontokban teljes felvilágosítást adtam. Emellett egyáltalán nem felejtettem el azt sem, hogy Magyarország mindenben erőteljesen segítségére szolgálhat a többi örökös tartománynak, és kell is, hogy így legyen! Azonban nem azon az embertelen módon, amelyről te – bocsáss meg őszinteségemért – esztelenül mindenfélét fecsegtél, az emberi jogok és a német örökös tartományok szükségének címe alatt.

Magyarország nemes polgárai, bocsássatok meg nekem, hogy felhívom figyelmeitek arra – nem szoktatok hozzá, hogy az igazat halljátok – hogyan veszett ki a nemzet génusza belőletek, és hogyan lett boldogtalan az ország. Ti annyira méltánytalanok vagytok az emberiség szegény, elnyomott részével, amely táplál benneteket, és értetek dolgozik. Ti készek vagytok a saját szabadságotokat az ő elnyomásukra építeni, így azok sem kívánhatják a ti boldogságotokat! Ha nektek kedvesebb a ti „csakazértis” szabadságotok, mint az országotok jóléte: akkor hát vesszen az igazság és méltányosság, és jöjjön a feudalizmus!

Minthogy mi ócska könyvecskédben kevés igazságot, de annál több képtelenséget találtunk, azért nagyon sajnáljuk, hogy ezt a te jónak gondolt, de nagyon rosszul sikerült, bizonyára pártatlannak szánt szavaidat nem tudjuk érvényesnek elfogadni, és hogy mi régi alkotmányunk már előtted régen gyanított hibáit, és ezek lehetséges és szükséges átalakításának módját jelenlegi igazságos királyunkkal és az őt feltehetően körülvevő igazságos tanácsadókkal fogjuk egyenként megvizsgálni. És egyedül csakis vele akarunk tanácsot tartani ezek felől.

Ezek a szavai egy honfitársatoknak, aki végigpillant az országon és annak berendezkedésén, és én keservesen kérem a kormányzatot és a cenzort, hogy szíveskedjenek hagyni, hogy ezek az igazságok a fülekbe juthassanak, mielőtt új és jó királyotokat, Lipótot megkoronázzátok és akkor valamennyi szabadságotok elismerésére és mindezekre kényszerítitek és felesketitek. Hozzatok egy áldozatot a szegény népért, egy olyan áldo-

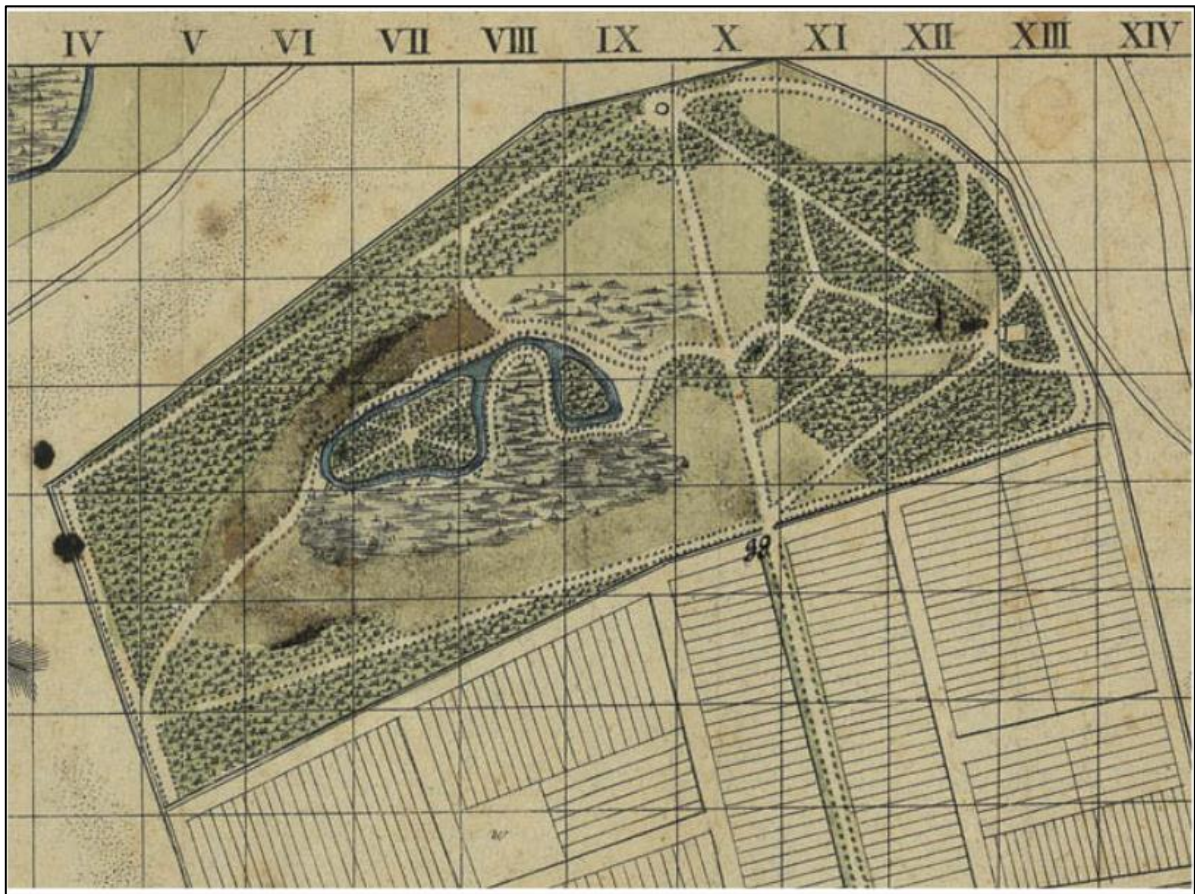
---

¹¹⁵⁸ irónia

zatot, amelyet már a század, amelyben éltek, maga követel tőletek, nemesek. Kövessétek a külföldi polgárok példáját és adjatok szabadságot azoknak, akik szabadon majd önként fognak dolgozni értetek.

A te honpolgári szavaid talán egy honpolgáréi, de egy olyané, aki az országon és annak berendezkedésén csak nagyon felületesen pillantott végig, és nem tudta alaposabban szemügyre venni. Én tehát nem kérem esengve a kormányt és a cenzort, mint te, hogy engedjenek megjelenni egy fércművet. Ha az én igazságaimat nem lehetne kinyomtatni, akkor is ott lennének minden becsületes magyar állampolgár elméjében, legyen az akár nemesember, polgár vagy paraszt, mégpedig olyan mély benyomással, hogy nincs olyan cenzúra, amely valaha kiszedhetné vagy kitörölhetné azt. Az igazságok mindig szétzúzhatatlanok maradnak, még akkor is, ha egy hízelgő értelmetlenségből vagy érdekből az álszentség füstjével kíséri meg elsötétíteni. A füst végül elszáll, és az igazság, amely azért a füstön is átesillant, végül annál teljesebb fényében tűnik elő. Jó Lipótunk magától is tudja, hogy mi minden régi dolgot jóvá kell hagynia és azokra fel kell esküdni, az új pontokat számunkra elismerheti vagy tőlünk atyailag megtagadhatja, mert a gyerekek néha saját kárukra is kérnek dolgokat atyjuktól. És ha minderre mégoly erős esküvés is fog történni, ki akadályozhat meg bennünket, hogy törvényeink szerint gyakrabban tartsunk jól előkészített országgyűléseket, hogy azokon különböző dolgokat Lipóttal együtt megváltóztassunk? Jó Lipótunk közöttünk is talál épp elég igaz és pártatlan szószólót, hogy minden nap megkaphassa a szükséges felvilágosítást, anélkül, hogy a te hamisan elmondott szavaid a nagy tervekhez csak a legcsekélyebb mértékben is fel legyenek használva.

9.2. Képek, ábrák, táblázatok

1.ábra. A városi park elhelyezkedése Pest 1803-as térképén.¹¹⁵⁹ Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Rakt. sz.:15925.

¹¹⁵⁹ Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Rakt. sz.:15925.

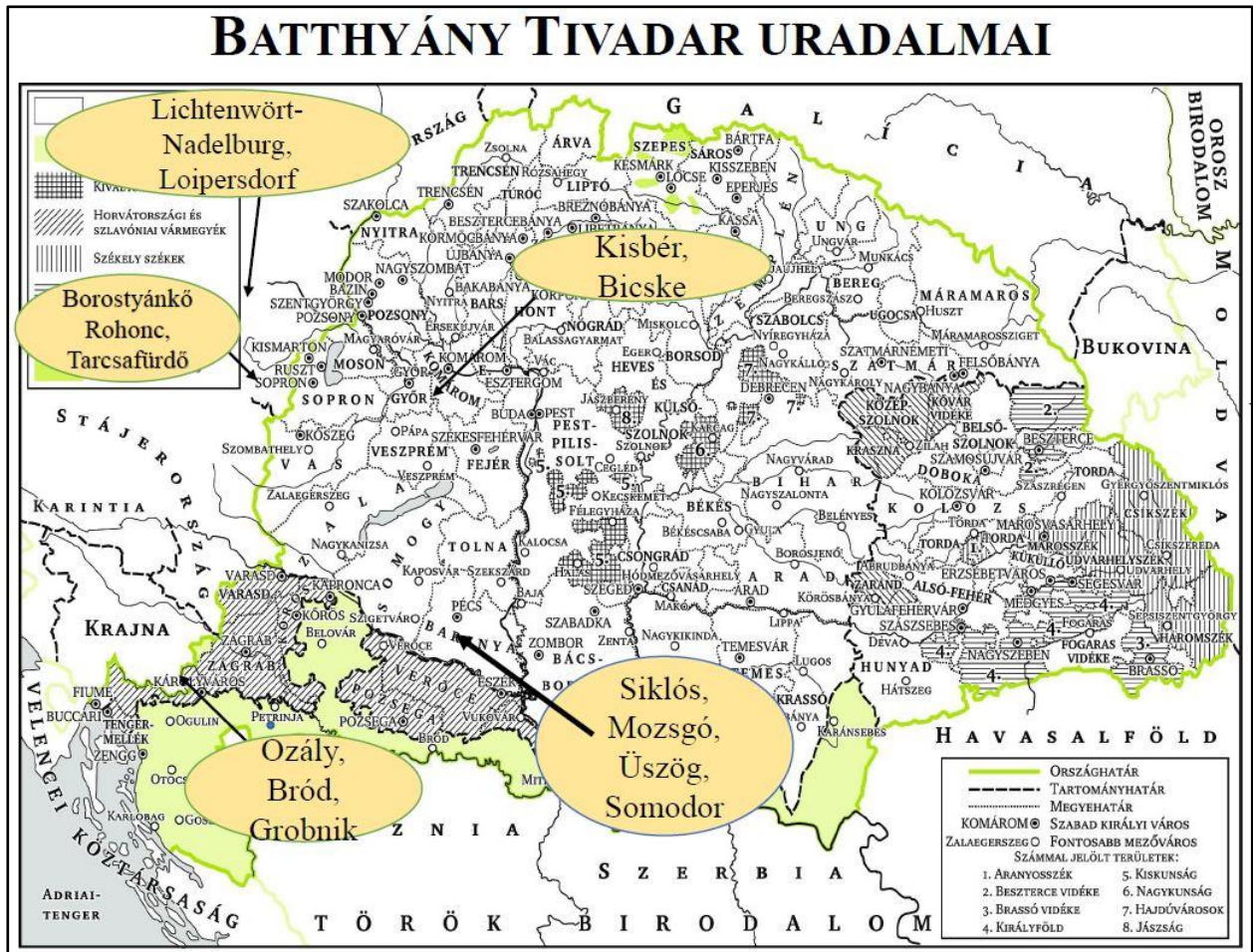

(2. a, b, ábrák.) Portré Tivadar grófról és Filippin grófnőről. Ismeretlen festő műve.¹¹⁶⁰

---

¹¹⁶⁰ A festményekről készült fotót Móricz Péter bocsátotta rendelkezésünkre. A fotók az azóta elhunyt gróf Batthyány László németújvári lakásán készültek. Ezúton is kifejezzük köszönetünket érte.

3. ábra. Áttekintő térkép a kezelésében álló uradalmakról

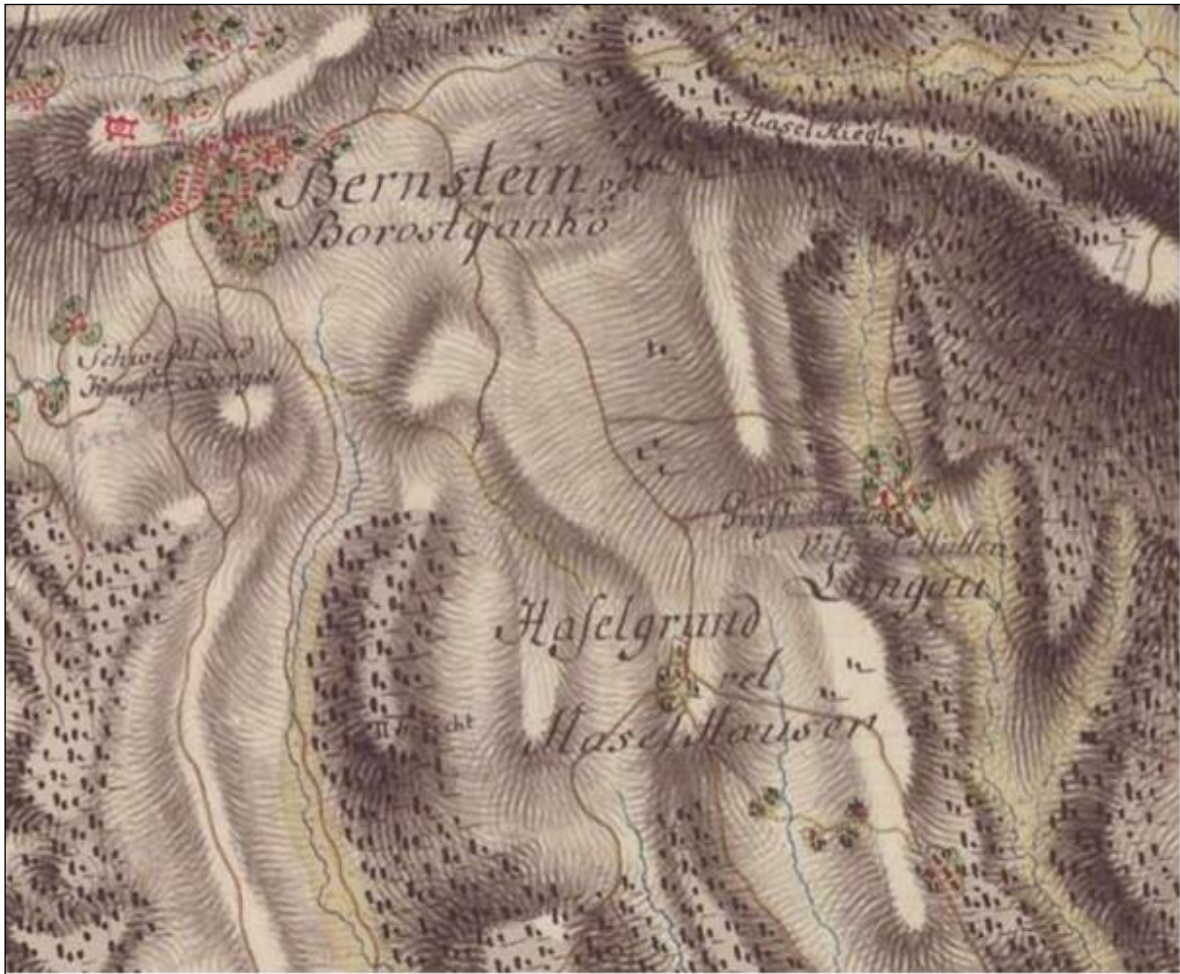

4. ábra. TB 1769 téglareplikája az ozályi várból¹¹⁶¹

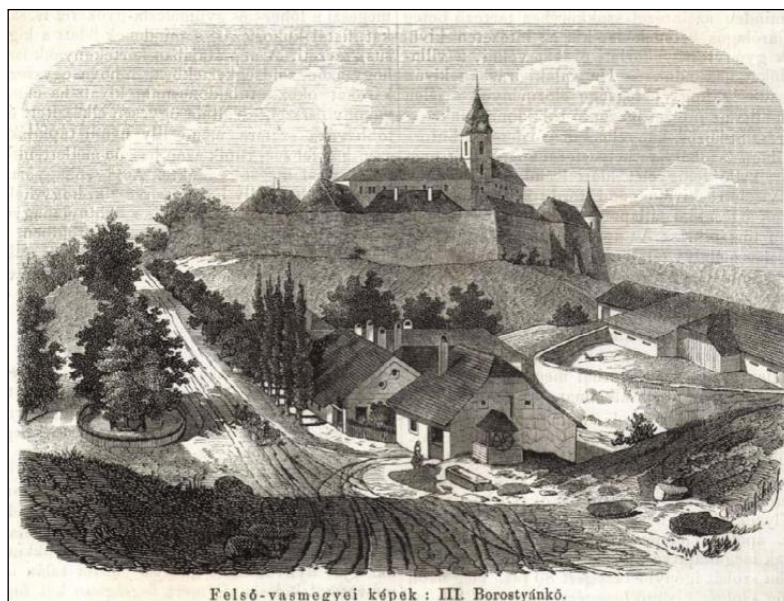
---

¹¹⁶¹ Saját fotó.

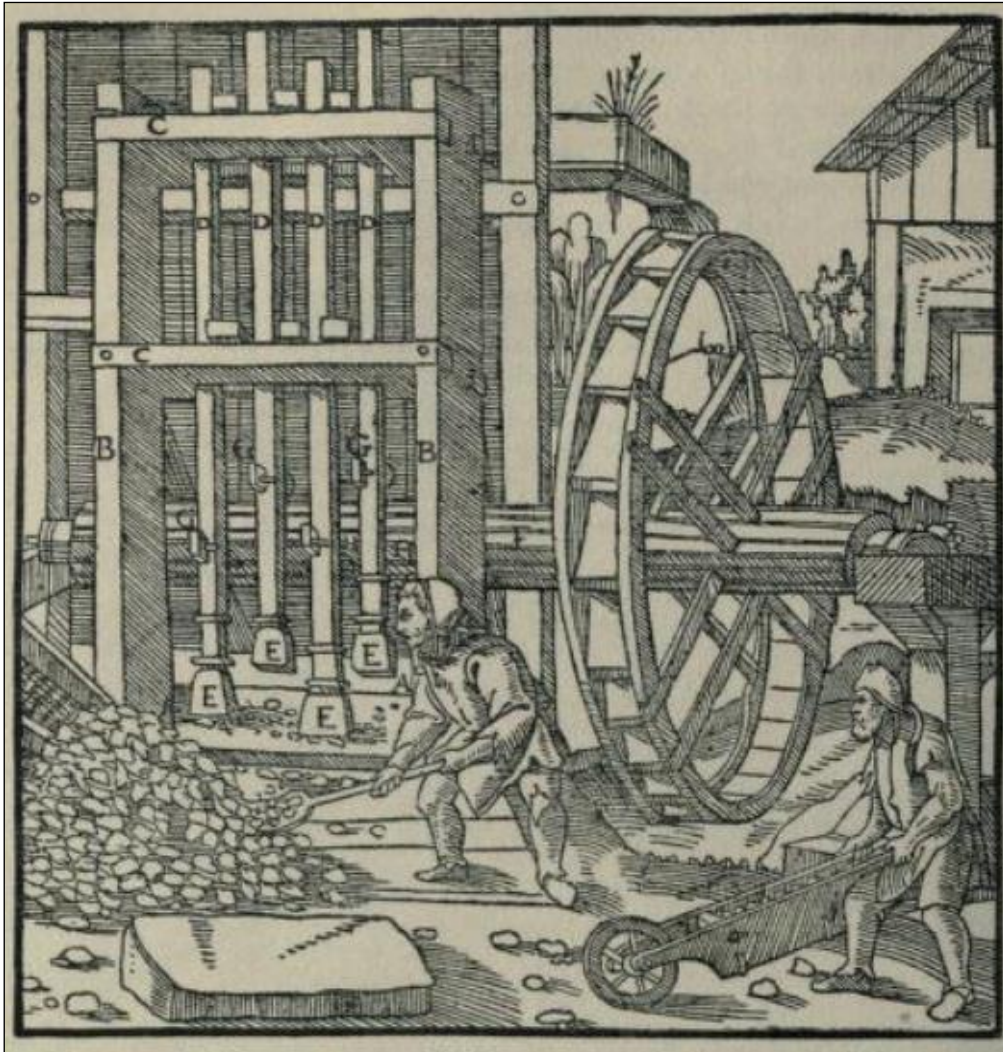
5. ábra. Részlet az Első Katonai Felmérés térképről¹¹⁶²

6. ábra. Borostyánkő vára az 1859-es *Vasárnapi Ujság* c. lapból¹¹⁶³

¹¹⁶² *Első Katonai Felmérés Magyarország (1782-1785)*

7. ábra. Érczúzómalom, fametszet Agricola: *De re metallica* 1556-os kiadásából¹¹⁶⁴

¹¹⁶³ *Vasárnapi Ujság* 6. évfolyam 1859. január 16. 41.

¹¹⁶⁴ Hoover, Herbert Clark: *Georgius Agricola, De re metallica*, tr. from the 1st Latin ed. of 1556, with biographical introduction, annotations and appendices upon the development of mining methods, metallurgical processes, geology, mineralogy & mining law, from the earliest times to the 16th century, London, The Mining Magazine, Salisbury House, 1912. 284.

Tabella

... Der in ... befindlichen Fabriken und Manufacturen pro Anno ...

Namen des Orts	Gattung der Fabrique oder Manufactur	Namen des Eigentümers	Verarbeitet im rohen Material			Dieses Material wird innerhalb oder außerhalb Landes herbeschafet, und woher?	Wird daraus fabrizirt in der Menge	Verschleist ihre Manufakturirte Waaren						Brigt also dem Lande einen Gewinn von fl xr.	Beschäftiget			Mittel der Manufaktur fortzuhelfen	
			In Gewicht	Maaß	Im Werthe fl kr.			Innerhalb Landes Wo?	Außer Landes Wo?	Oder beyderseits und wo?	In Gewicht	Maaß	Werth		Gesellen Ausländische oder Einheimische	Jungen Freunde oder Einheimische	Zusammen		
													fl						kr
Markt Pernstein	Schwöbel Kupfer ex Vitriol	Ihro Excellenz Theodor v. Bathyán	12423		2010 30	In Land und zwar in seinem eigenen Hotter.	Centner Schwöbel 780 Kupfer 60 Vitriol 500	Öedenburg Raab & Ofen	Wien		Centner 12423		2010 30	123000	Einheimische 75	Dato Junge 10	85	durch ....stere ausgrabung der Ertzen.	
Sig. Steinamanger den 23. Xbr 786.														Stephan Nagy des löbl. Eisenburg Comitats Stuhl Richter mp.					

8. ábra. Az üzemek adatszolgáltatása Vas vármegye és a Helytartóság közt: MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1786. No. 25 A. pos. 86. Manufaktúra-tabella a borostyánkői kén- réz- és vitriolmanufaktúrához.

Tabelle/Tabella

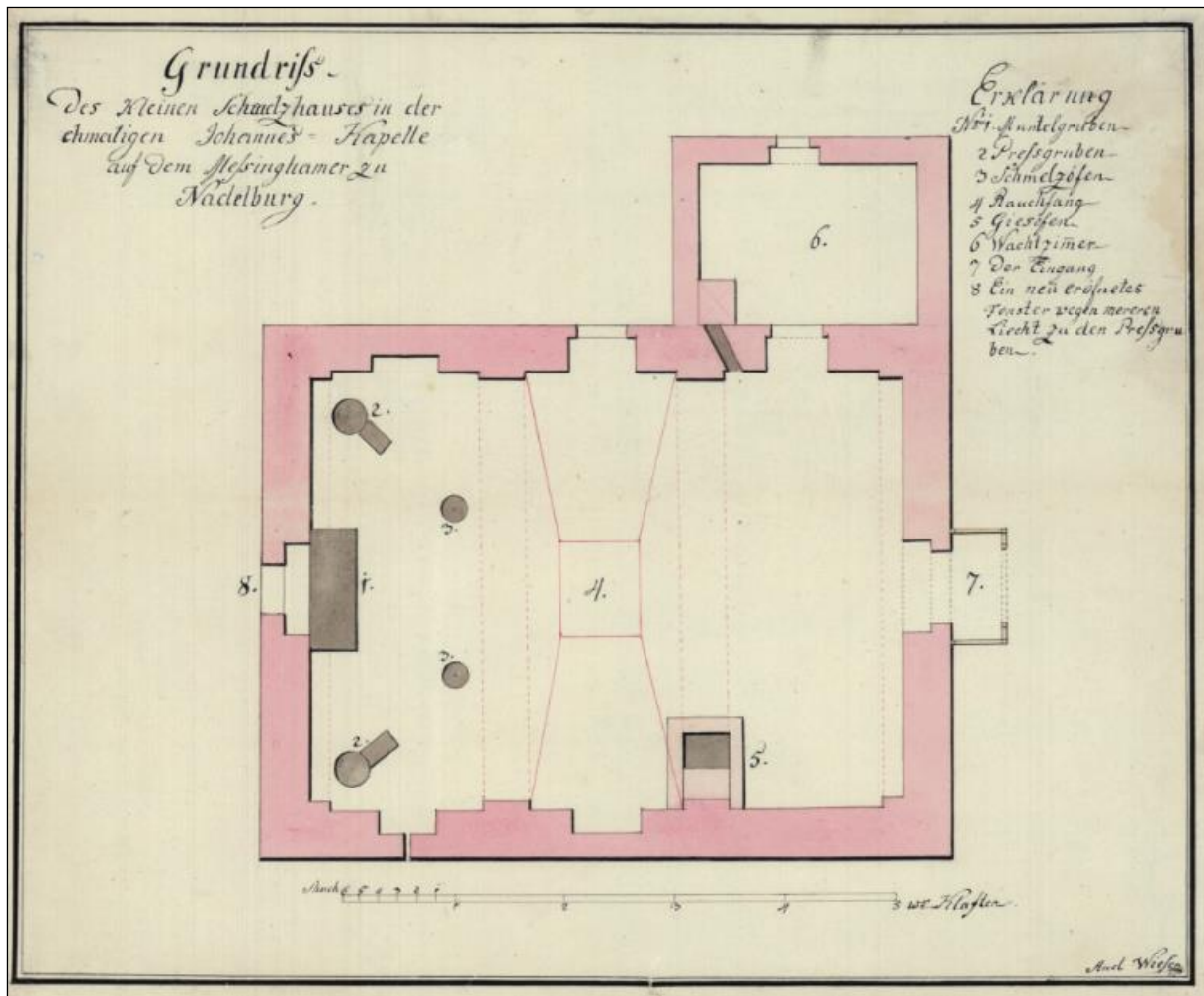
über die von In Jänner bis Ende Novembris 1781 eingeführte Ma(teri)alien, und davon erzeugte Waaren, dann wohin und wieviel davon versandt und verkauft worden
az 1781. január 1-jétől november végéig felhasznált alapanyagokról és az azokból előállított árukról, majd hova és mennyit küldtek és adtak el belőlük

Namen der Fabrick Az üzem neve	Qualität der Fabrik Az üzem típusa	Eigenthümer der Fabrik Az üzem tulajdonosa	Namen der Ma(teri)alien Nyersanyagok	Dieselbe sind gekommen aus Nyersanyagok származási helye	Gewicht Súly	Betrag derselben Érték		Namen der erzeugten waaren Elállított áru megnevezése	Gewicht Súly	Betrag Érték		Sind versandt worden nach Értékesítési hely	Betrag Érték		Fabrikanten Alkalmazottak		Lehrjungen Tanulók		Vortheile welche zu Emporbringung der Fabrik dienlich wären Az üzem számára hasznos intézkedések	
						tt	f			xr	tt		f	xr	f	xr	Ausländer Külföldi	Innländer Belföldi		Ausländer Külföldi
Loypersdorf in dem Eisenburger Comitat Loipersdorf Vas vármegye	Messing, Messingwaren und Nadeln Réz, Rézárucikk és tügyártás	S(eine) Excell(en)z) H(er)r Graf Theodor v(on) Batthyán	Kupfer réz	Hungarn Magyarország	13251	5697	55 3/4	Stukmeßing Rézdarabok	4688	1367		Raab Győr	2557	43 1/4	24		8		da diese Fabrik mit vielen Kösten des wegen hier errichtet worden ist, um vermög hier habenden verschiedenen local vorthteilen, die so sehr überhand genommen starke Einschwärtzung der Nürnberger waaren in die Oesterreichischen Lande durch hier wohlfeiler zu erzeugende Waaren gleichsam mit Gewalt zurückzustossen; so solten diese waaren mit einer ungarisch und Oesterreichischen Maut in der Monarchie nicht wiederum vertheuert werden, mithin die Einfuhr der Materialien, und Ausfuhr der Waaren, aus und in Oesterreich hierin gantz frey seyn, ohne Commercial zwangstrassen unter Gefahr der Confiscation beobachten zu müssen. Midőn ezt az üzemet sok költségen, a célból, hogy a helyi lehetőségeket jól ki lehessen használni létrehozták, az olyan nagyon elterjedtnek számító nürnbergi áruknak (= apró kiegészítők, fém tömegcikk) mintha erővel szorítanák vissza, leáldozóban van, az itt olcsóbban előállítható áruk miatt. Emiatt ezeket a magyar [kiviteli] és osztrák [behozatali] vámmal eddig is terhelt árukat nem szabad tovább drágítani, ennél fogva az alapanyagok behozatala [Magyarországra] és kész árucikkek kivitele [Ausztriába] teljesen szabadnak és tehermentesnek kell lennie: mentesnek a kötelező kereskedelmi utakon történő lefoglalástól.	
			Gallmey cinkérc	Karnten Karintia	21160	929	44 1/2	Tafelmeßing Réztábla	2360	1250	19 3/4	Pest	837							
			Eißen vas	Hungarn Magyarország	2190	178	25 1/2	Rollmeßing Réztekecs	340	181	54	Fiume	6021	56 1/4						
			Stahl acél	Steyermark Stájerország	150	13	59	Meßingdrat Rézdrót	5797 1/4	3158	29	Stuhlweisenb. Székesfehérvár	162	22 1/2						
			Bley ólom	Oesterreich Ausztria	604 3/4	67	15	Mesingwaare Rézárú		4066	28 3/4	hier verkauft helyben felvásárolt	672	24 3/4						
			Zinn ón	Oesterreich Ausztria	120	60		Nähnadle Varrótű		1377	17									
			Weinstein borkő	Hungarn Magyarország	2212	154	50	Spennadle Gombostű		71	41									
			Ziegelerde téglacérc, kuprit	Steyermark Stájerország	1400	21	19													
			Eisendrath vasdrót	Steyermark Stájerország	455 3/8	123	30 1/2													
			Salz só	Hungarn Magyarország	250	12	30													
			Geschlagkupfer vörösréz	Oesterreich Ausztria	314 1/6	175	54 1/2													
			Verschiedene Ma(teri)alien egyéb alapanyagok	Hungarn Magyarország		80	25													
			Schmelztigl Olvasztótégely	Paßau		156	34 1/2													
					42107 1/4	7672	23 1/4		13185 1/4	1147 3	9 1/2		10251	26 3/4	24		8			
Kommt abzuschlagen der verarbeitete Stukmessing A visszamaradt/selejt réz mennyisége									1388	499	40 3/4									
Summa der Materialien Összes mennyiség					42107 1/4	7672	23 1/4	der waaren árucikkek	11797 1/4	1097 3	28 3/4	des Verschleiß Eladás	10251	26 3/4	24		8			

Loyperstorf den 30. 9mbr 1781

Collatum per ordinarium notarium Comitatus Castriferrei mp.

9. táblázat. Manufaktúratabella a lipótfalvi/loipersdorfi rézárú-üzemről. MNL OL C 43 Acta secundum referentes 1782. Nicolas Skerlecz. No. 29. pos. 4

10. ábra. Sárgarézhamor és olvasztóüzem alaprajza - Nadelburg¹¹⁶⁵

Grundriß – Des kleine Schmelzhauses in der ehemaligen Johannes Kapelle auf dem messinghamer zu Nadelburg.	Erklärung N^o1. Muntelgruben 2 Pressgruben 3 Schmelzöfen 4 Rauchfang 5 Giesöfen 6 Wachtzimmer 7 Der Eingang 8 Ein neu eröffnetes Fenster wegen mererer Licht zu den Pressgruben

¹¹⁶⁵ MNL OL T 4. No 67. Sárgarézhamor és olvasztóüzem alaprajza – Nadelburg.

Vas vármegyében lévő műhelyek mennyiségéről és minőségéről annak céljából, hogy erről jelentést küldjenek és hogy stabil legyen a gyártási mennyiség.

A város, mezőváros vagy falu neve	A műhely fajtája	A tulajdonos neve	Nyersanyagfelhasználás			Ezt a nyersanyagot bel- vagy külföldön szerzi be? Ha igen, honnan?	Termékeinek eladása						Az ország számára hajtott haszon összege	Eltart			Milyen eszközzel lehetne a műhely dolgát megkönnyíteni vagy támogatni?	
			Súlyban	Méretben	Értékben		Az ilyen mennyiségű nyersanyagból milyen mennyiségű terméket készít?	Belföldön, és pontosan hol?	Külföldön, és pontosan hol?	Vagy mindkettő, és pontosan hol?	Súlyban	Méretben		Értékben	Külföldi vagy bel- földi mesterlegényeket	Külföldi vagy bel- földi tanulólegényeket		Összesen
Tarcsa falu, Vas vármegye kebelében	takácsműhely	Nagyméltóságú gróf Batthyány Tódor úr	50 mázsa gyapjú	--	mázsánként 30 Ft-ot véve 15 000 Ft-nyit használnál fel		Magyarországon szerzi be, Kisbér uradalomból	1500 petia, azaz frustum (1 frustum = kb. 637,62 kg,	Magyarországon, mégpedig több vármegyében	Semennyit, mivel a soproni katonai bizottsággal erre kötött szerződés lejárt			Rőfönként, illetve végenként (1 vég = posztófélénél 5 - 62 m, á.: 20 m, Bogdán István: Régi magyar mértékek)	Az ... osztályú rőf egyenként 54 krajcár A közepes osztályú rőf egyenként 1 forint 30 krajcár, ill. 2 forint végül az első osztályú rőf egyenként 3, ill. 4 forint	bár ezen műhely felügyelőjének jelentése szerint a fenti posztófajták-ból bármelyiknek rőfje egyenként 10 dénárral alacsonyabb árú maga a műhely számára, mint a magánemberek posztói, a kereskedő a műhellyel meg tud egyezni, ... pedig 1500 vég kapacitás összesen 72 000 rőföt tesz ki, ezért ezeket egyenként mind 10 dénárral,	külföldi mesterlegények: 8. egy takácsmester, ezen kívül egy posztónyíró mester, továbbá egy gyapjúválogató, egy műhelyfelügyelő, sőt összesen ezen felül 12 gyapjúfonónó.	Nincs. Összesen: 12. Mivel ezen haszonról világosan kiderül több posztó-felügyelő egyhangú véleményéből és az auditorok jelentéséből, hogy az ... országban marad, mert a holland posztónak minden egyes frustuma, amely körülbelül 30 rőföt foglal magában, visszafogottan számítva Bécsig eljuttatva 40 forint költség, amelyet mintegy ennek a posztónak az árához kell mérni, ezért tagadhatatlan, hogy az ilyen műhelyek által, a leginkább ha a termékekkel a külföldi manufaktúrák minőségét elérték, az ország számára jelentős hasznot kell elérnünk, mivel maga ez a tény gyakorlatilag meg fogja szüntetni azt, hogy ez a megbecsülés és pénzforgalom eddig külföldre irányult.	Ennek támogatásához a leginkább az járulna hozzá, ha ehhez a műhelyhez megfelelő mennyiségben olyan juhokat rendelnének hozzá és jelölnének ki, akiket nem fejnek a bárányok elválasztása után. Mivel egyértelmű, hogy azzal elpazarolják erejüket, és ezért nem is fognak tudni megfelelő minőségű gyapjat növeszteni; A tulajdonosnak okozott ezen a káron felül lehetséges, hogy azt a hasznot, amelyet a tejen kellene megszereznie, a válogatott gyapjú ára kiegyenlíti.

														tudniillik amennyivel kevesebbért tudnak megállá- podni a műhellyel, összeszá- mol-va az országnak összesen 3 600 forint hasznot hajt <i>ezen kívül</i>			Továbbá ha kaphatnának a műhelyben való igen szükséges munkára olyan gyapjúnyírókat, akik tudomá- nyukban eléggé jártasak.	
Ugyanaz a falu	Dohány- műhely	Ugyanaz a nagyemlétségű gróf úr	80 mázsa		560	Belföldön	90 mázsa	Vagy belföl- dön, vagy pedig a ten- gerparti régió- ban, például <i>Oszal</i> urada- lomban			fonton- ként		fontját 7, 8 és 10 kraj- cárért	Az ország számára ehhez hoz- zájön az a haszon, hogyan meg- könnyíti az országban a dohány- eladást.	3 külföldi mesterle- gény és 1 műhelyfe- lügyelő		Összesen: 4.	Az említett felügyelő jelen- tése szerint ezen műhely támoga- tásának legal- kalmasabb módja az lenne, ha engedélyez- nék a dohány szabad kivitelét a szomszédos országokba, úgy mint Stájer- országba és Ausztriába.
														Összevetette a vármegye főjegyzője s.k.				

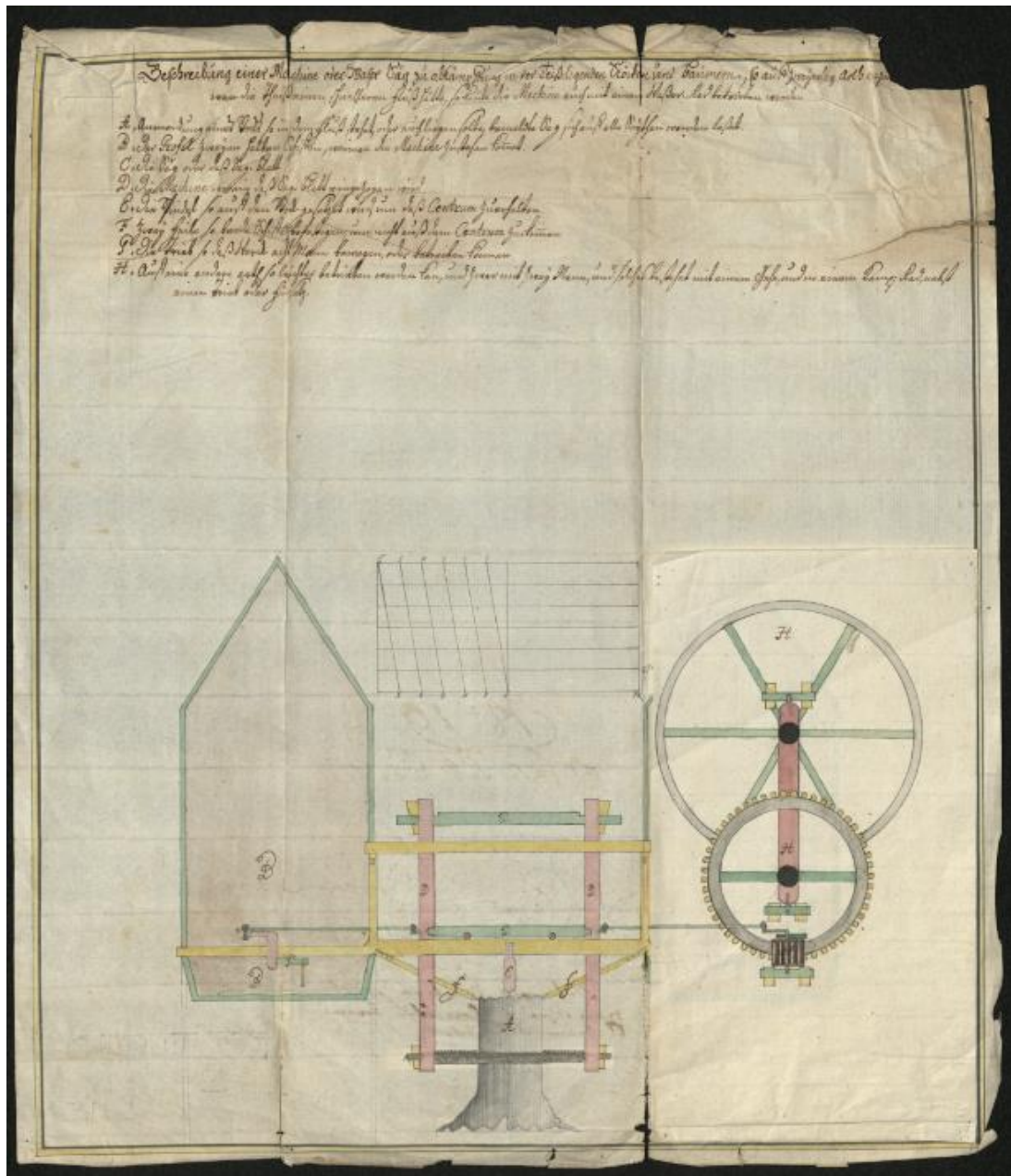
11. ábra. Manufaktúratábla, Tarcsafürdő. MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1786. No. 25A. pos. 71.

12. ábra. Tányér - Batthyány Tivadar monogramjával. 1770 körül, fajansz, átmérő 24 cm, magasság 3,5 cm¹¹⁶⁶

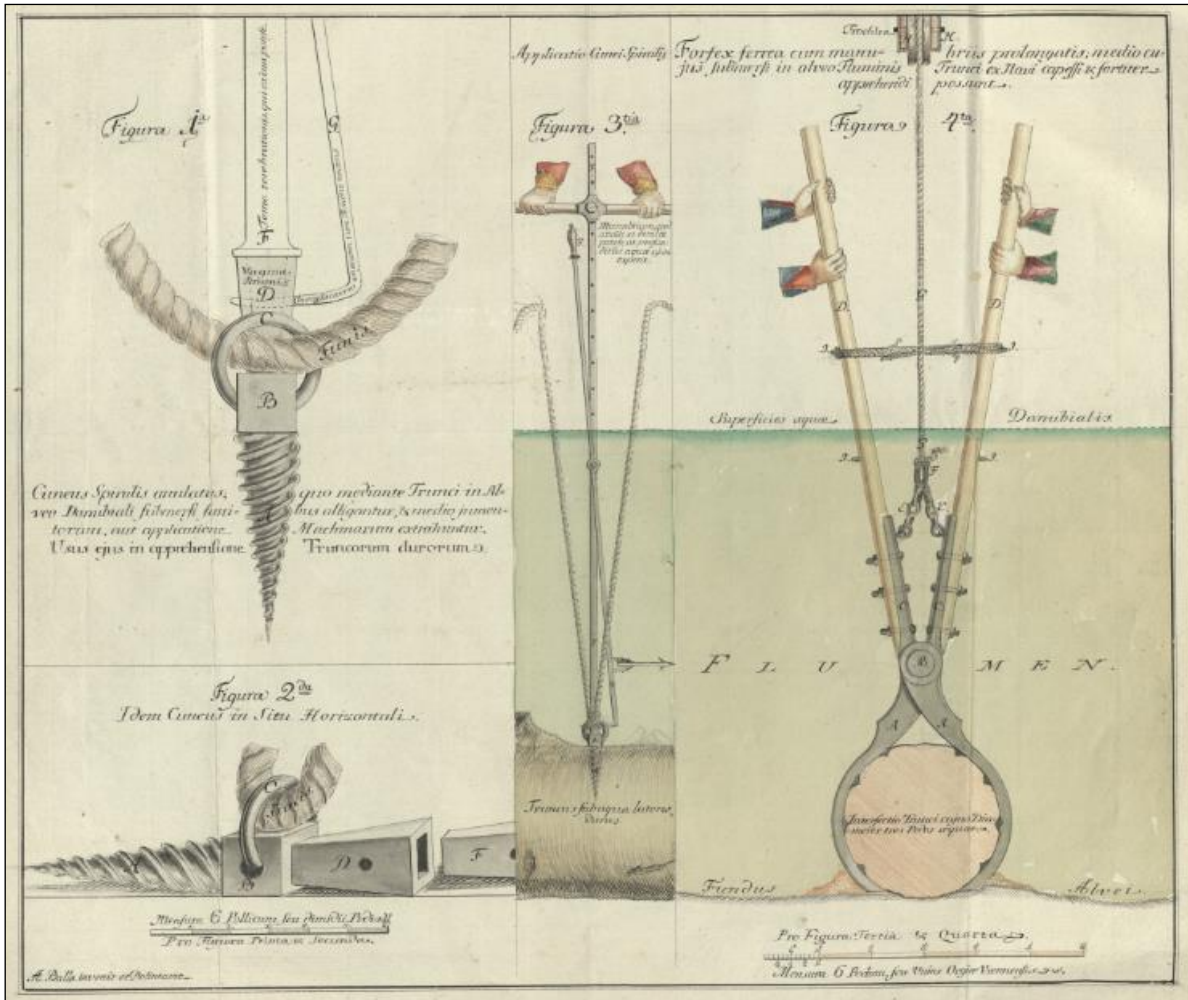
¹¹⁶⁶ A tányért az Iparművészeti Múzeum Kerámia és Üveggyűjteménye őrzi, leltári szám: 20008.

13. ábra. Vízfűrész fatörzsek levágására.¹¹⁶⁷

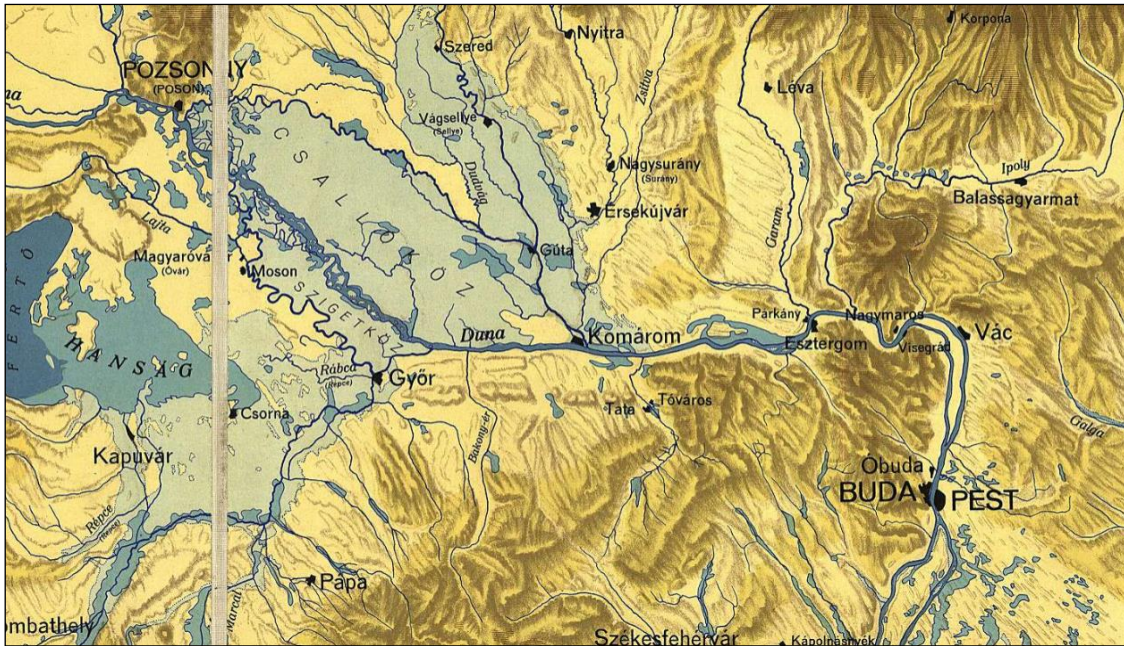
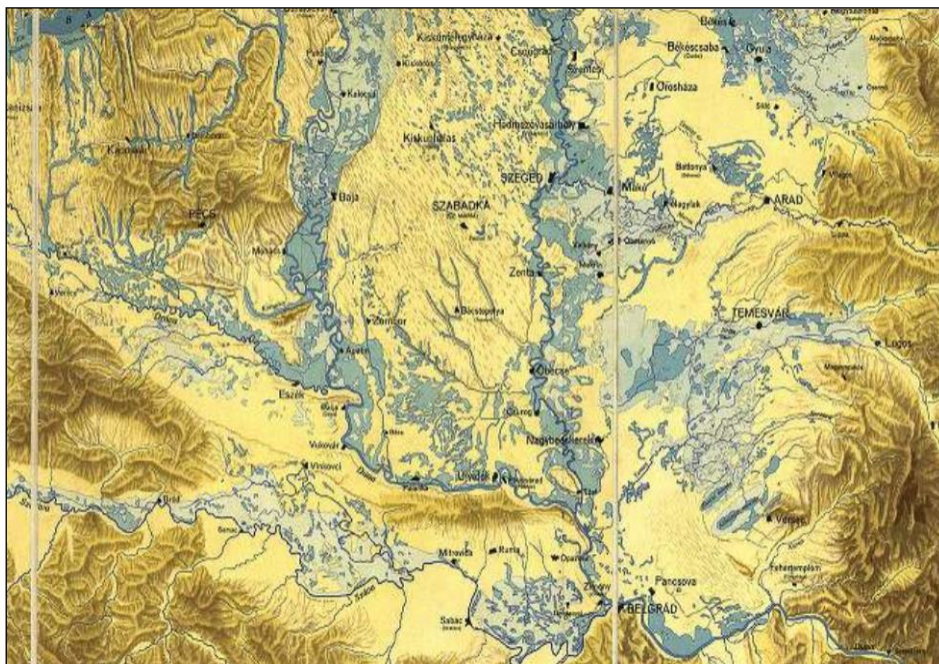
¹¹⁶⁷ MNL OL T 60 No.2. Vízfűrész fatörzsek levágására.

14. ábra. Mederfenéken található fatörzsek eltávolítására használt szerkezet.¹¹⁶⁸

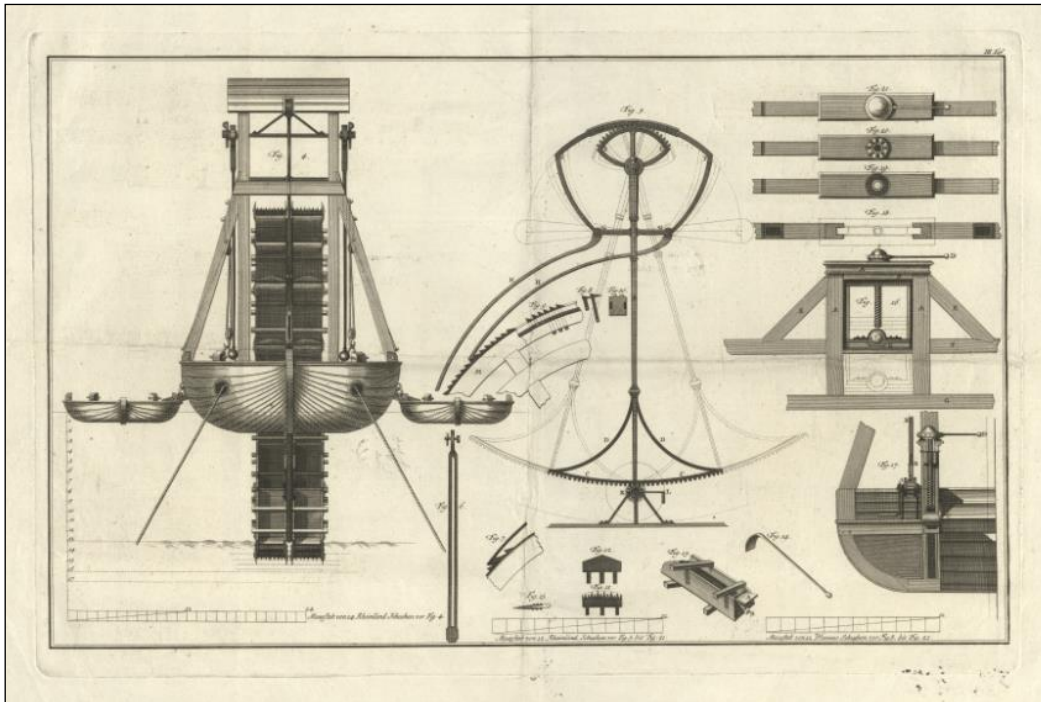
¹¹⁶⁸ MNL OL T60 No.1.

15. ábra A Duna felső szakasza¹¹⁶⁹16. ábra A Duna alsó szakasza.¹¹⁷⁰

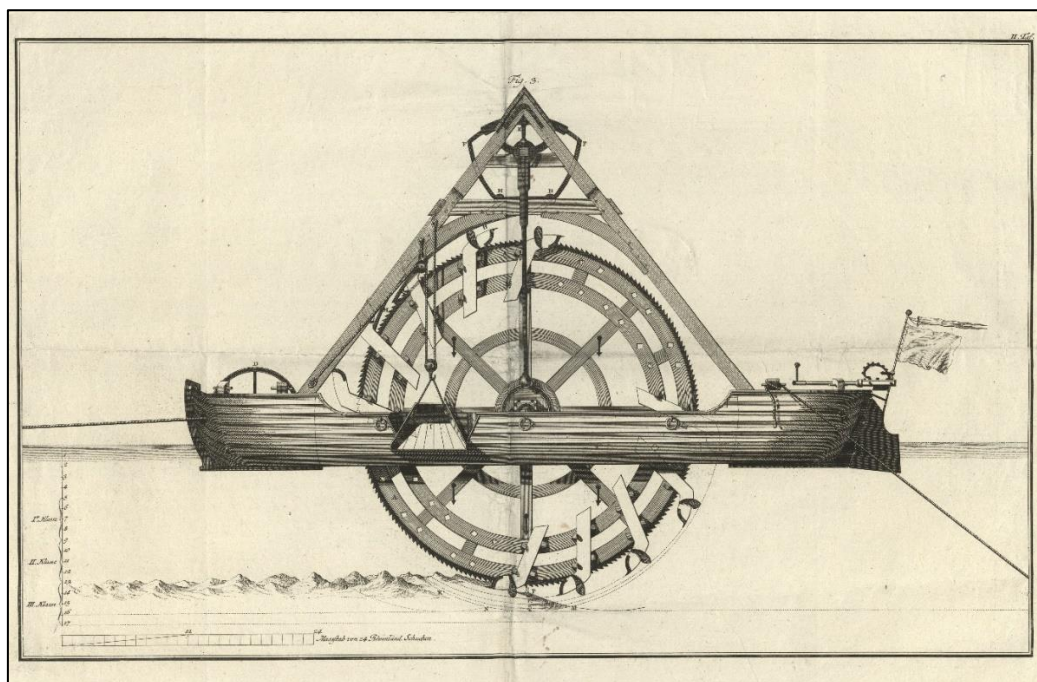
¹¹⁶⁹ Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. Kiadó: Bp. 1938. M. Kir. Földműv. Min. Vízrajzi Int. Ny. M. Kir. HTI, Adatbázis forrás: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, B IX b, B IX Ausztria–Magyarország, B I–XV. Európa.

¹¹⁷⁰ Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. ua.

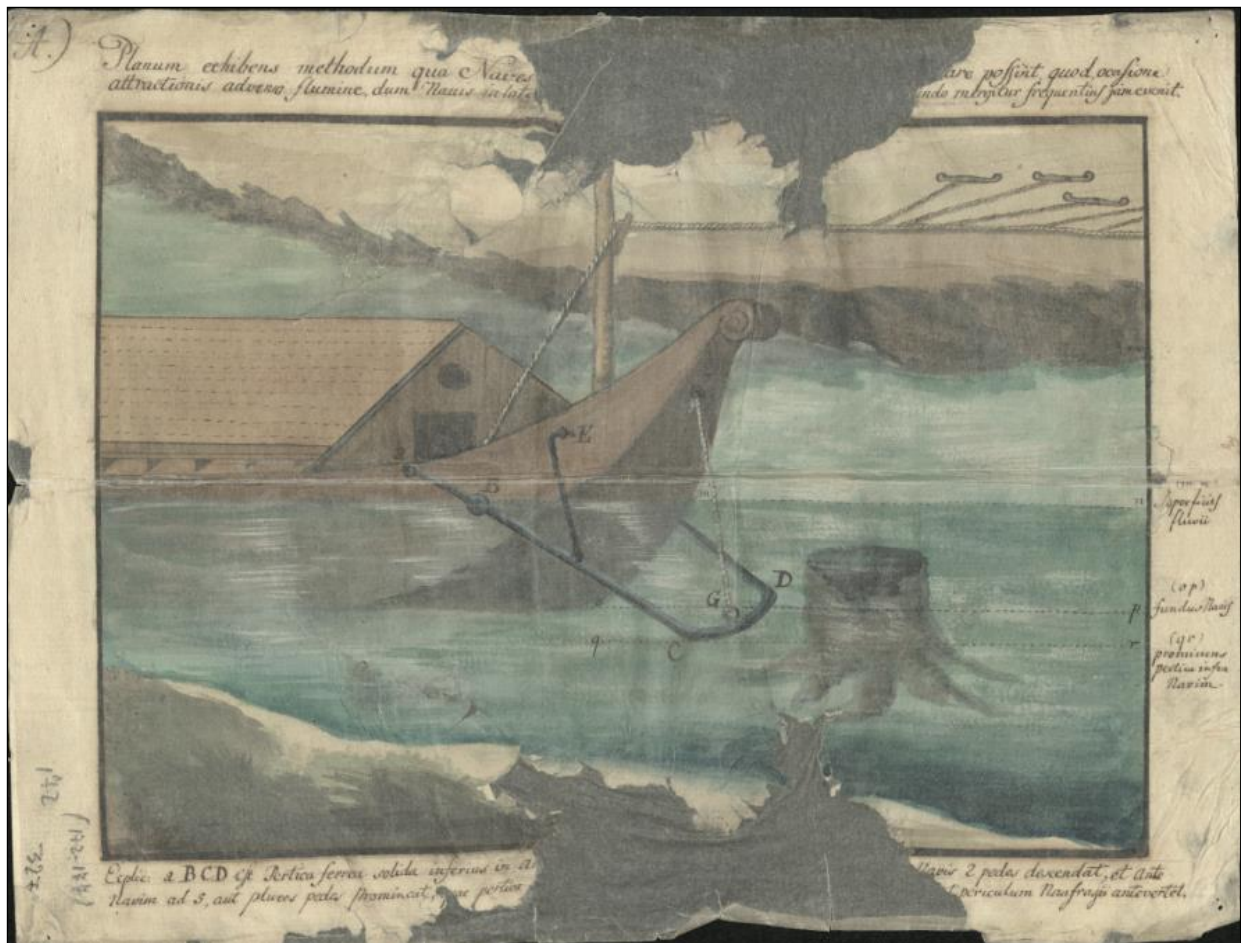
17. ábra. Mederkotróhajó 19. század eleje.¹¹⁷¹

18. ábra. Folyami kotróhajó 19. század eleje¹¹⁷²

¹¹⁷¹ MNL OL T 110 No. 58/3 Mederkotróhajó 19. század eleje.

¹¹⁷² MNL OL T 110 Nr. 58/1-2. Folyami kotróhajó 19. század eleje

19. ábra. Víz alatti tuskók eltávolítására szolgáló szerkezet, 18. század vége.¹¹⁷³

¹¹⁷³ MNL OL T60 Nr. 123. Víz alatti tuskók eltávolítására szolgáló szerkezet, 18. század vége.

20. ábra. Batthyány birtokok – Grobnik, Brod és Ozály egy birtoktérképen.¹¹⁷⁴

¹¹⁷⁴ MNL OL S 20 – No.8. 1-2. Grobnik, Brod és Ozály egy birtoktérképen

21. ábra. A Kulpa egy szakasza, 1778. Vízrajzi térkép vázlat homokpadok széttolásáról és 19 hajómalom áthelyezéséről, Johan Becker rajza.¹¹⁷⁵

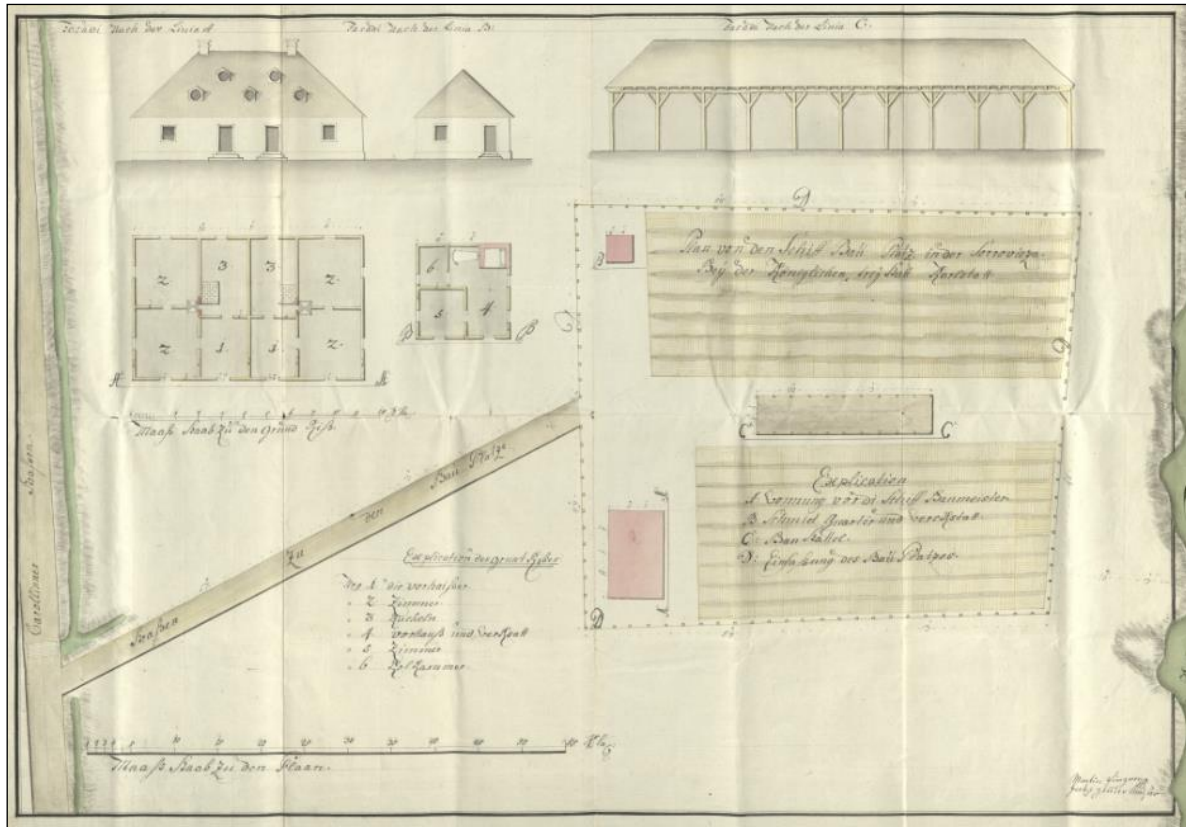
¹¹⁷⁵ *Ideal Plann deren in der Culpa bey Prest und Pettrinna Stehenden 19 Schieff-Mühlen, Sind zu Cassiren* – MNL OL S 12-Div.XVI. no.23:13. 1778, Kiemelés Helye C43 Batthyány 17:1 (3/28 vagy 15). A Kulpa egy szakasza, 1778. Vízrajzi térkép vázlat homokpadok széttolásáról és 19 hajómalom áthelyezéséről, Johan Becker rajza.

22. ábra. Ozály birtoktérképének részlete hajóvontatókkal (részlet). Készítő: Johann Becker

1801.¹¹⁷⁶

¹¹⁷⁶ MNL OL S 20 - No.107. Ozály birtoktérképének részlete hajóvontatókkal (részlet). Készítő: Johann Becker 1801.

23. ábra. A károlyvárosi hajóacstelep alaprajza.¹¹⁷⁷

¹¹⁷⁷ MNL OL T 60 No.12. Kéziratostervrajz 1785-ből, a károlyvárosi hajóépítőüzemről.

24. ábra. Batthyány Tivadar pozsonyi hajóacstelepe.¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁸Batthyány Tivadar pozsonyi hajóacstelepe: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény, No. 14719.

25. ábra. Batthyány Tivadar hajóbemutatója Pozsonyban.¹¹⁷⁹

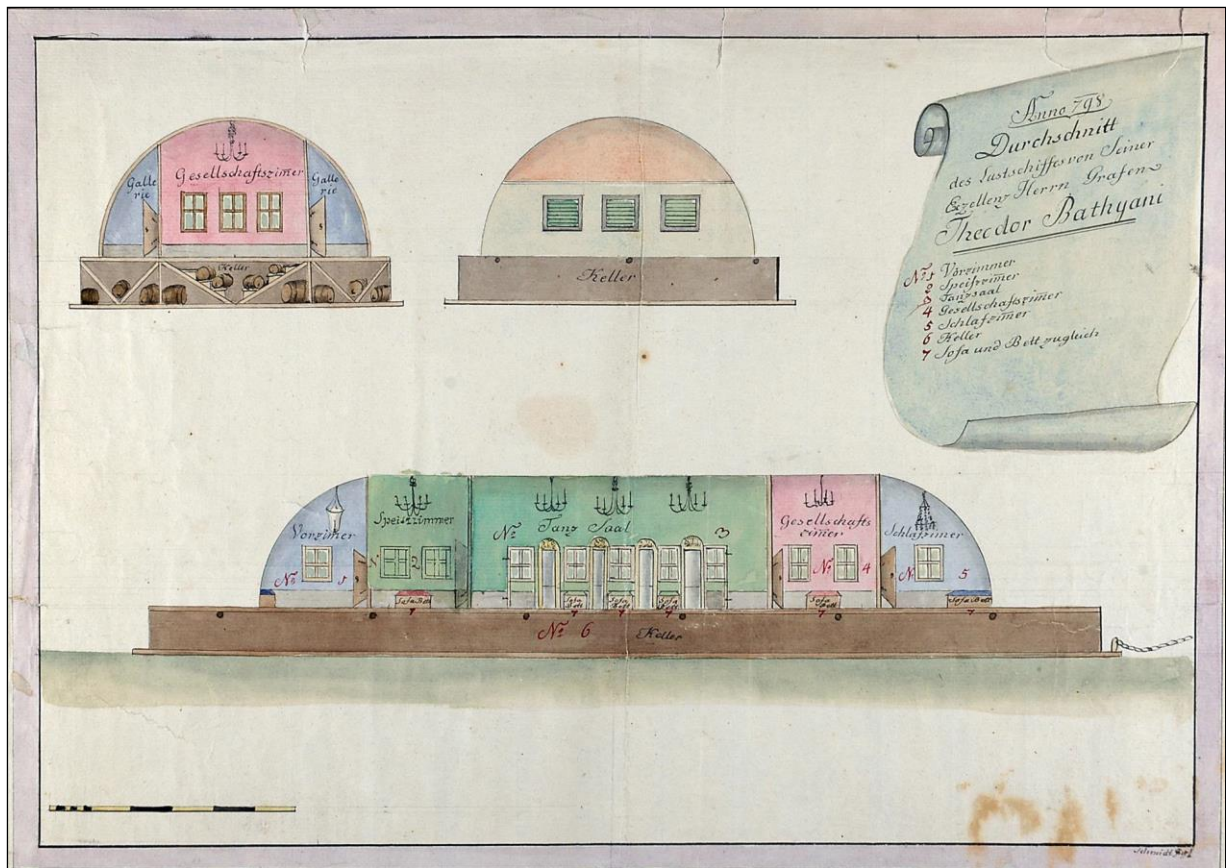
A képfeliraton olvasható szöveg:

Encomium: Excellentissimi, Ac Illmi. D. Co: Theodori a Batthyán Perpetui in Nemet Ujvar Titl. / & c. tamvenustae navis & novae inventionis Auctoris celebratum Pannonicis Nautis Monumenta Aeterna relinquis! Ornas Aeuropam Principe Nave Tua Immanem molem Batthyán, sine fluctibus Istri Sicci c vexisti, Tu Theodore Tuam. Vestra per immensas ibunt Praeconia Gentes; Te Cum nave Tua Saecula longa colunt. Vivat!	In navis Turris Mathematica, 2. Neptunus Deus Aquarum, 3. Insula; 4. Pons Volatilis; 5. Itae duae naves ab intus aeq. / voluptuose ornatae; 6. Repraesentans Navim Maritimam; 7. Navis solemnum Musicorum, Reique facilioris Motus pro excurranda distractio; 8. Hoc Anno ob siccitate exigua fuit Danubius; 9. Ovid. L.4.E.92.”

¹¹⁷⁹ Batthyány Tivadar hajóbemutatója Pozsonyban: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény No.12646. A Gentes szó mellé írott csillaghoz: „a Jos: Pápay Advocato.” A képen különböző chronostichonok vannak: Jobbra bőségszaruból virágok hullanak: „sIC gratla ConDeCorabaM.” - A napnál: „sIC spLenDore CoMIt soL”- Baloldalt a kereten kívül: „Spargit Opes Miseris.” Jobboldalt: „& sic Sua Jura tuetur.” Alul a keretnél: „Hanc grandem navim civium Túrba stupet.” A hajóhídnál: „Stat Pons e Navibus Istro.” A hajók felett: „hoC abl ConCeDaM aC te Maré ConDeCorabl.” A hajó tetején: „Dona haec aCCIplaM.” Alul: „haec bLanDa perICVLa MarIs”. A chronostichonok összeadva 1802-öt adnak. Jelezve jobbra a keret alatt: „Binder se: Budae. Rézmetszet, lemez: 192x262 mm Irodalom: Rózsa György: *Grafikatörténeti tanulmányok, Művészettörténeti füzetek* 25. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1998.117.

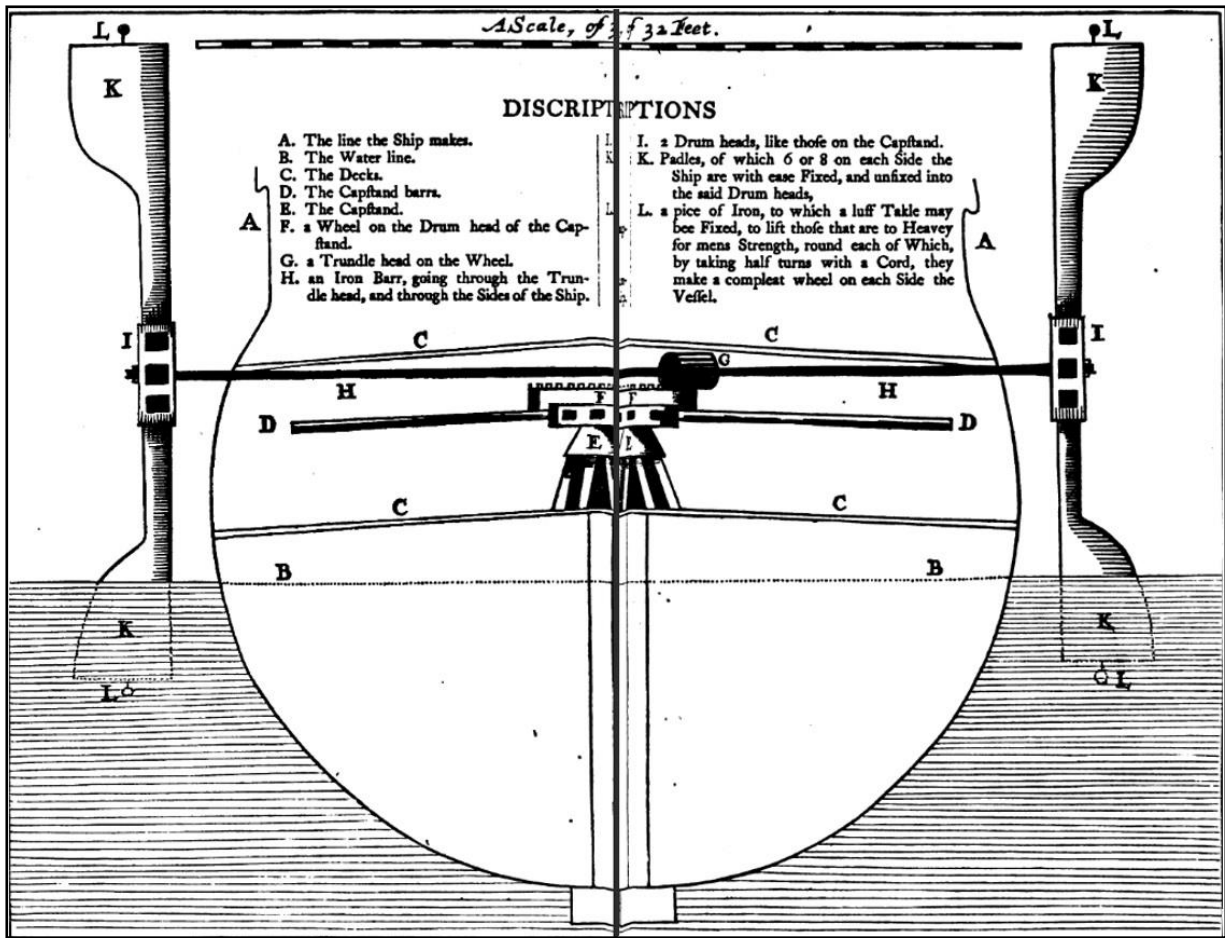

26. b. ábra A *Bucentaurus* hossz- és keresztmetszeti rajzai, méretezéssel, a helyiségek feltűntetésével¹¹⁸¹

¹¹⁸¹ A *Bucentaurus* hossz- és keresztmetszeti rajzai, méretezéssel, a helyiségek feltűntetésével: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény No. 6314.

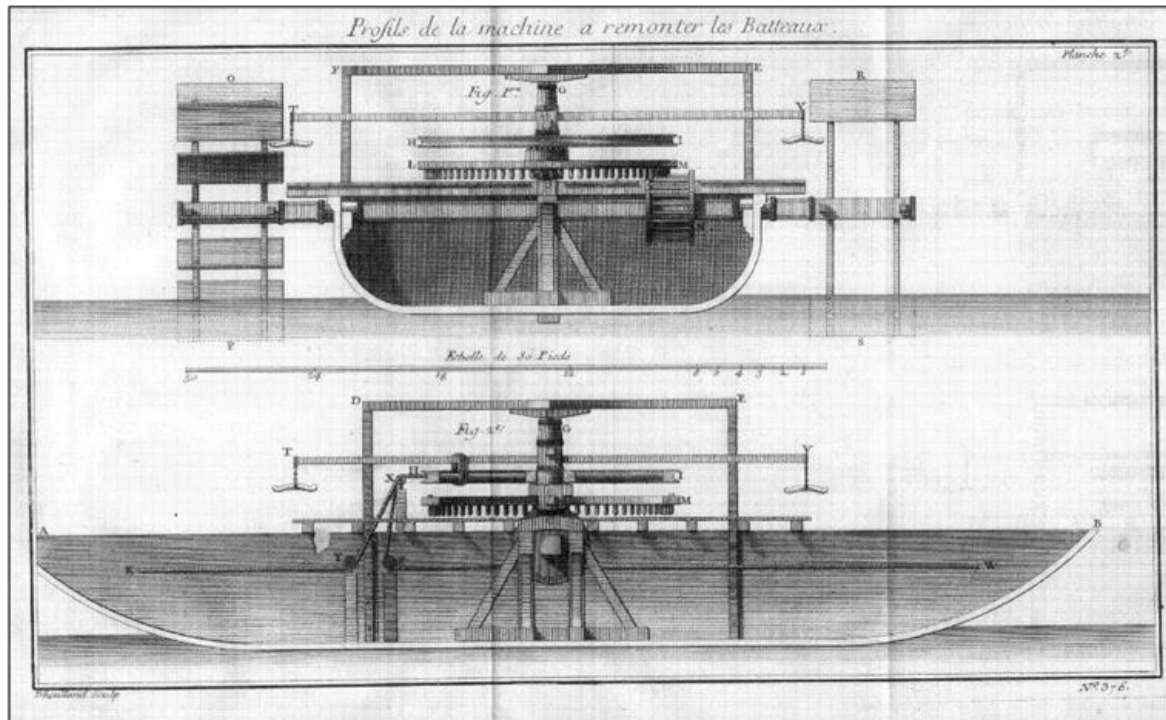
27. ábra. Thomas Savery hajóterve a Navigation Improv'd c. műből 1698.¹¹⁸³

A képfeliraton olvasható szöveg:

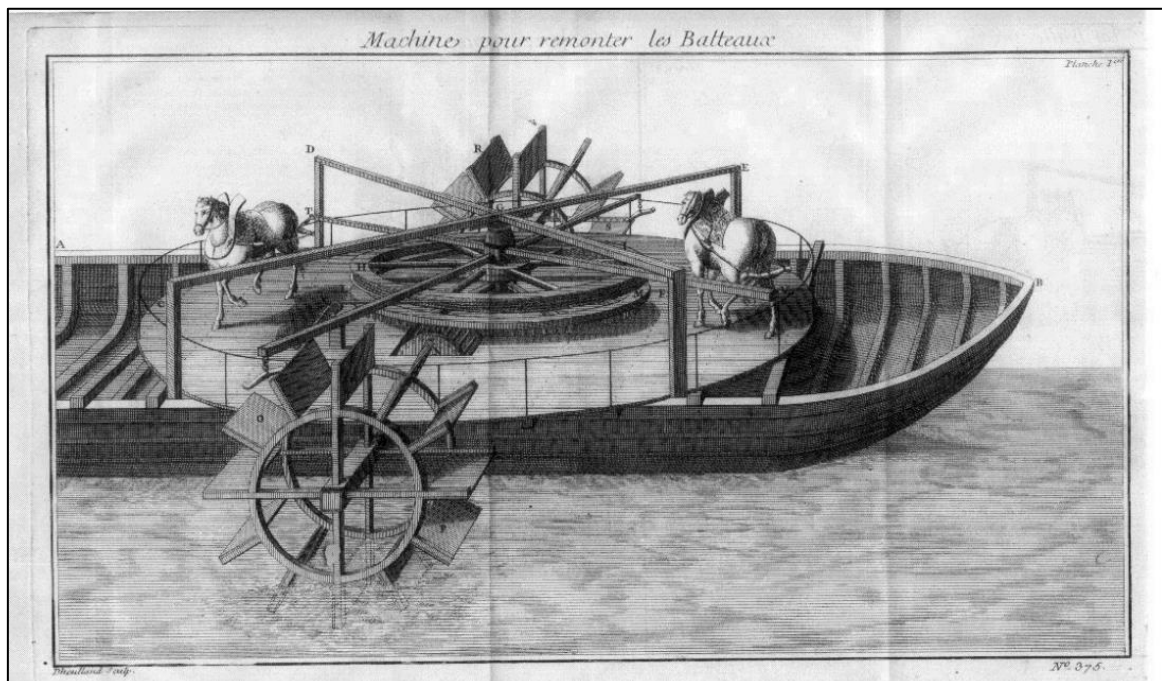
A Scale, of 32 Feet. DISCRIPTIONS	
• The line the Ship makes. • The Water line. • The Decks. • The Capstand barra. • The Capstand. • a Wheel on the Drum head of the Capstand. • a Trundle head on the Wheel. • H. an Iron Barr, going through the Trundle head, and through the Sides of the Ship.	• I. a Drum heads, like those on the Capstand • K. Pades. of which 6 or 8 on each Side the Ship are with ease Fixed, and unfixed, into the said Drum heads. • L. a pice of Iron, to which a luff Takle may be Fixed, to lift those that are to Heavey for mens Strength, round each of Which by taking half turns with a Cord they make a Compleat wheel on each Side the Vessel

¹¹⁸³ Savery: 1698. 5

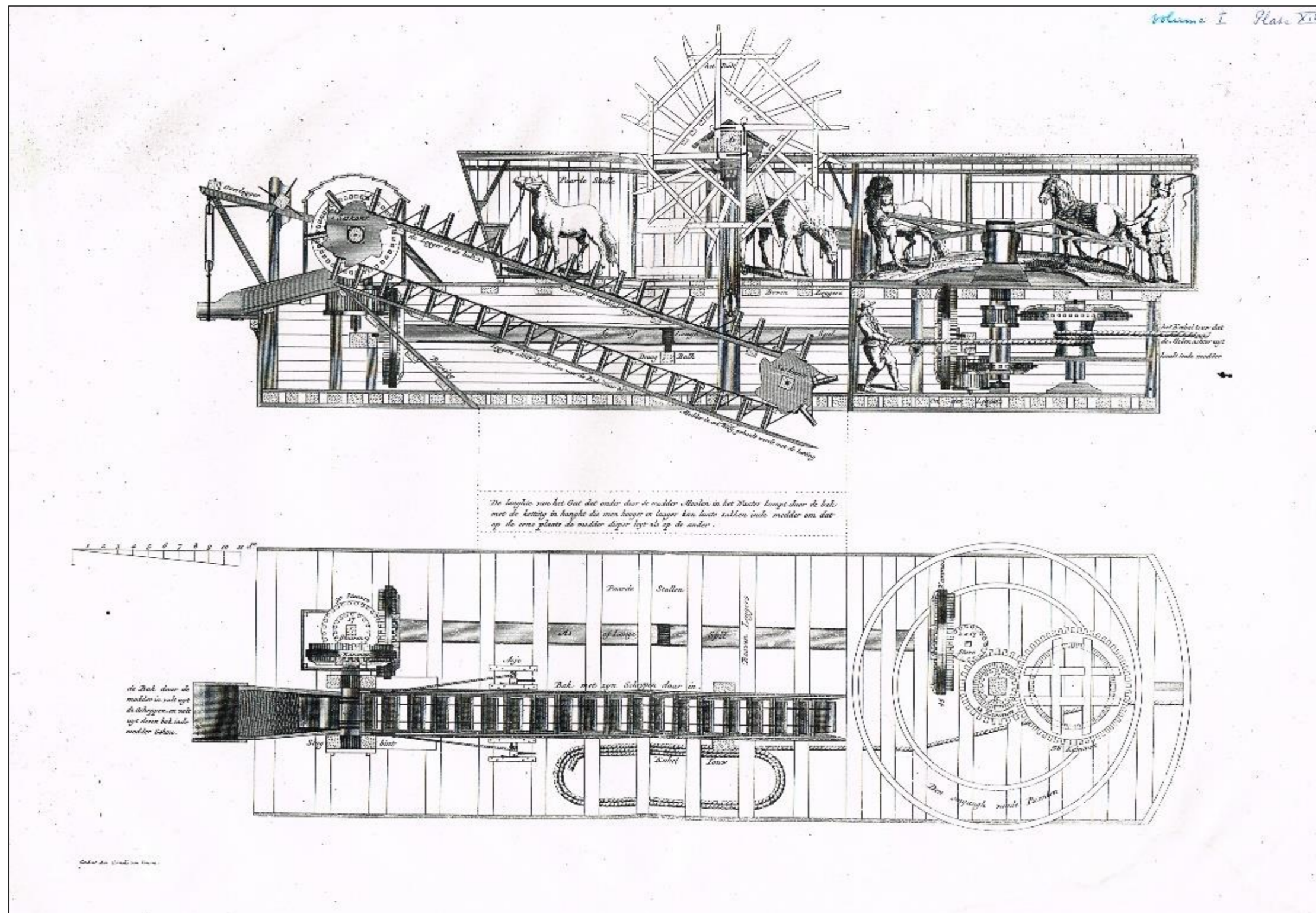
28. a. ábra. Maurice de Saxe hajóterve, 1730 körül.¹¹⁸⁴

28. b. ábra. Maurice de Saxe hajóterve, 1730 körül.¹¹⁸⁵

¹¹⁸⁴ Saxe 1735. 45.

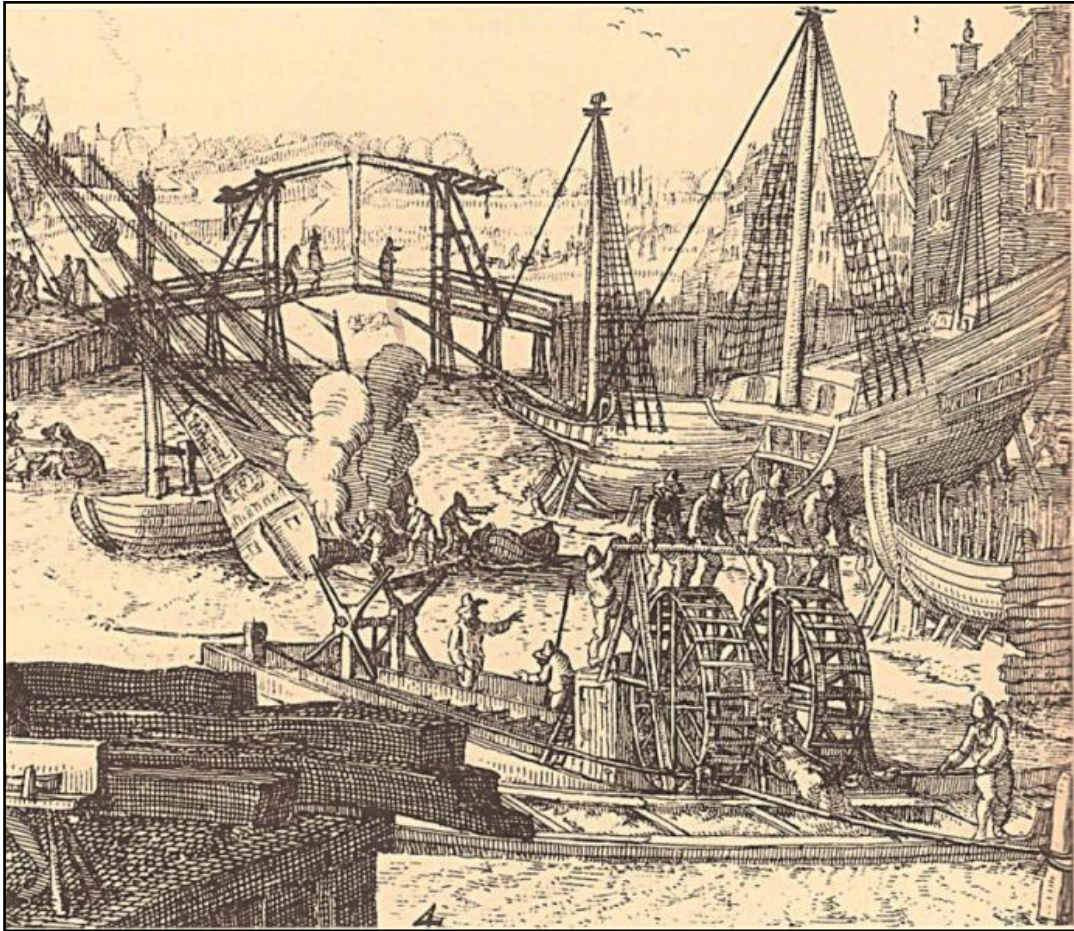
¹¹⁸⁵ Saxe 1735. 46.

29. ábra. Egy holland kotróhajó terve, 1734.¹¹⁸⁶

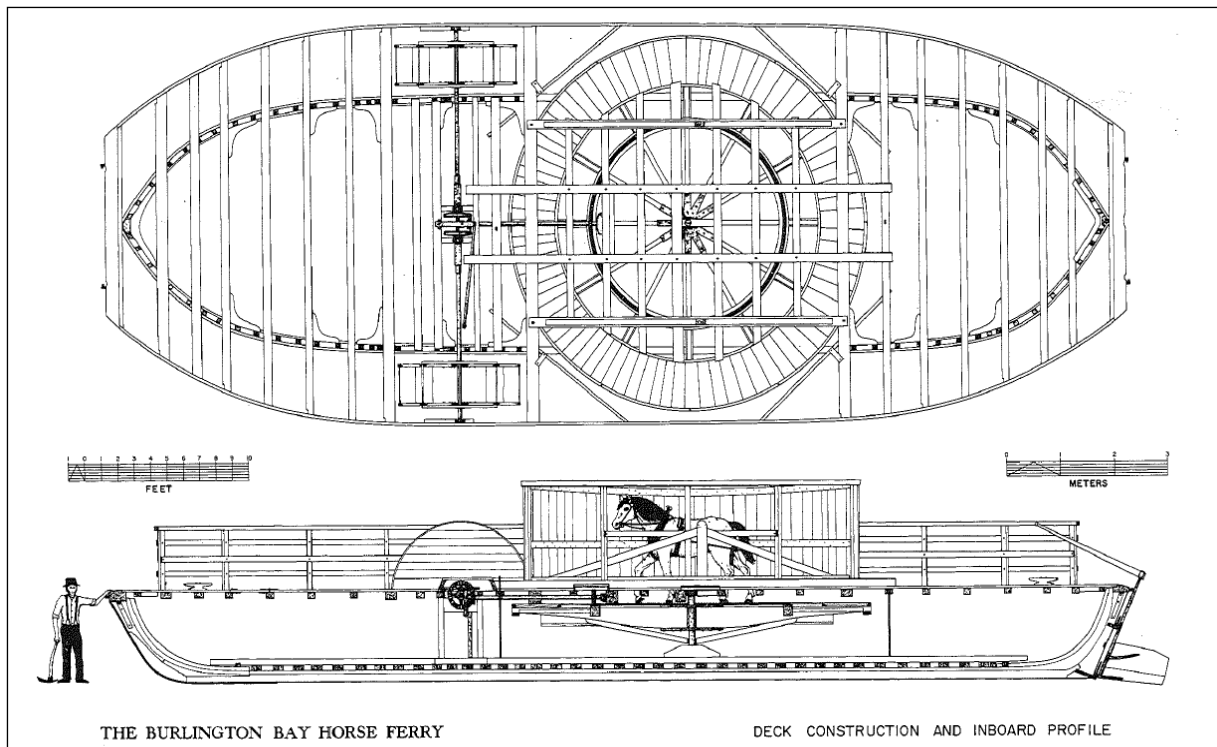
¹¹⁸⁶ van Natrus, Leendert, Polly, Jacob, van Vuuren, Cornelis *Groot Volkomen Moolenboek*, I. kötet, Amsterdam, 1734. XIV. tábla.

30. ábra. Rézmetszet egy tiprómalom leven működő mederkotrójáról, 1575.¹¹⁸⁷

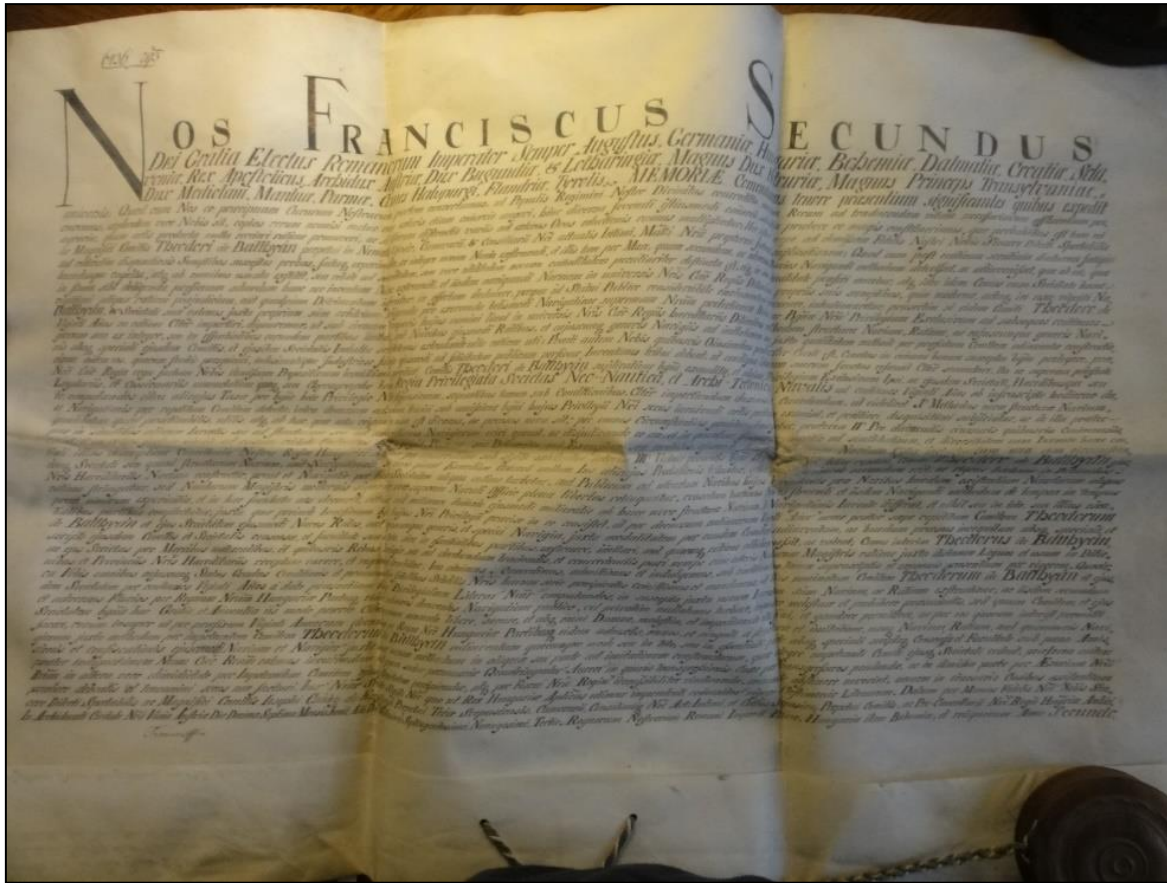
¹¹⁸⁷ Joost Janszoon Bilhamer rézmetszete egy tiprómalom elven működő mederkotrójáról. 1575
<https://www.zuiderzeehoorn.nl/pg-27093-7-69028/pagina/home - zuiderzeehoorn - henk van woesik.html>

31. ábra. Amerikai lóhajtotta komp az 1810-es évekből¹¹⁸⁸

(Rekonstrukciós rajz régészeti leletek alapján)

¹¹⁸⁸ Crisman–Cohn 1998. 217.

32. ábra. A *Bucentaurus* szabadalmi levele, 1793. június 17.¹¹⁸⁹

Átirat magyar fordítása:

Mi II. Ferenc, Isten kegyelméből választott római császár, Németország, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország és Szlavónia apostoli királya, s a t. tudtul adjuk jelen levelünkkel mindazoknak, a kiket illet, hogy mivel mi gondjaink jelentős részét fordítjuk arra, hogy az Istentől uralmunk alá bízott népek életéhez szükséges dolgokról gondoskodjunk és mivel ki van kutatva, hogy a szükséges dolgok bőségecsakis a külföldiekkel való kölcsönös kereskedelemmel gyarapítható, azért az ilyféle kereskedelem különböző segédeszközeinek ápolását annál inkább elhatároztuk, minél valószínűbb az, hogy úgy a mezőgazdaság, mind pedig a kézművesség termékei semmi irtással sem mozdíthatók elő biztosabban, mint azok árusítási keretének megsokszorosításával a külső országokban. Ezen célból őszintén kedvelt hívünk tekintetes és nagyságos gróf Battyány Tivadar, Németujvár örökös ura, kamarásunk és

¹¹⁸⁹ MNL OL P 1313 Majoratus 62. d. 28. 114. 1793. június 17. A *Bucentaurus* szabadalmi levele

valóságos belső titkos tanácsosunk aziránt előterjesztett alázatos kérelmére, hogy folytonos vizsgálódás és hosszas fáradozás, ismételten eszközölt költséges próbák és foganatosított kísérletek után a hajók építésének új módját, valamint az azokkal piind a tengeren, mind pedig a folyókon, a vízfolyás irányában, és annak ellenében való hajózás módszerét újból felfedezte és feltalálta, a mely azoktól amelyeket eddigelé ismertek és a melyek mindenkitől használtak, akár a biztonságot, akár pedig a hasznosságát, nem különben a kényelmét tekintve, teljesen különbözik és érdemes arra, hogy minősége tekintetében neki előny adassák. Mivel pedig ugyané gróf az e célból kiválasztandó társulatával a hajó építésének ezt az új hasznos rendszert és az ezekkel való hajózás új módját az összes cs. k. tartományainkban saját költségén gyakorlatba venni kívánja a nélkül, hogy az a most használatos hajózásnak bármi tekintetben hátrányára volna, vagy hogy annak bármiféle kárt okozna, és ez által a köznek tekintélyes előnyt nyújtani szándékozik, különösen, hogyha neki az e végből saját belátása szerint kiválasztandó társulatának az ilyen hajózás gyakorlására legfelsőbb királyi támogatásunkat és kegyes kizárólagos szabadalmunkat a következő 20 folytatólagos évre oly értelemben méltóztatnánk kegyelmesen adományozni, hogy az összes cs. k. örökös tartományainkban ezen idő alatt senkinek se legyen szabad a hajók, bárkák és bármi féle vízi járművek építésmódját akár a maga egészében, akár annak lényeges részeiben utánozni, vagy ilyen hajók, bárkák és bármi féle vízi járművek utánzását vagy az említett gróf által feltalált hajó építési módot ennek a grófnak és társulatának¹ írott engedélye nélkül bármikép használni. Mivel nekünk is különösen szívünkön fekszik, hogy bármely alkalommal a közérdekű jó törekvéseket kegyesen támogassuk, különösen pedig azokat, a melyek tanulmányozásából nyilvánvaló, hogy a szakadatlan törekvő fáradozással a közjó érdekében létesülő hasznos találmányoknál lehetővé kell tenni, hogy az azokra fordított munkának meglegyen a maga méltányos jutalma, azért a cs. k. legfelsőbb hatalmunkból az említett Gróf Batthyán Tivadar legalázatosabb előterjesztésének és kérelmének kegyes meghallgatása és jóváhagyása mellett neki és társulatának, örököseinek vagy hagyományosainak és engedményeseinek és ennek a cs. k. szabadalmazott új hajózási és hajóépítő társulatnak nevezett cégnek az alul jelzett mai naptól számított 20 folytatólagos évre minden díj letétele nélkül kizárólagos szabadalmat véltünk kegyelmesen adományozandónak és engedélyezendőnek a következő feltételekkel, hogy t. i.:

először: az említett gróf által felfedezett új hajóépítési és hajózási módszer ezen szabadalmunk különbeni elvesztésének terhe mellett 3 éven belül szakértők megvizsgálásának és teljesebb átvizsgálásának vettessék alá és a minőségen kívül az, a mi gyakorlatias, hasznos és az, a

nii a dologban a jelenleg használttól különbözik és teljesen új, minden körülmény figyelembe vétele mellett hamisítatlanul mutattassék ki,

másodszor: bármily vitás kérdés elintézésére, mely a mások hasonló találmányaival akár a hajók szerkezete tekintetében, akár azok javítását illetőleg keletkezhetnék és annak az elbírálásánál, hogy és mennyire egyezik ezen találmánnyal az ily javítás, vagy különbözik attól és valójában a hasonló eset mennyire vonatkoztatható a sértett esetére, az ilyféle hajók terve vagy rajza, vagy mintája avagy szerkezetének modellje ládába zárva annak körülményes leírásával a magyar királyi udvari kancelláriánkhoz megőrzés végett lepecsételve beterjesztendő,

harmadszor: ezen kegyes szabadalmunk ereivel a többször említett Batthyáni Tivadar gróf és annak társulata akár a hajók szerkezetét, vagy a hajózást illetőleg, akár pedig a kereskedelem tekintetében semmiféle jogot előnyökre nem igényelhet, sőt inkább mindenképp őrizkednie kell attól, hogy az ez idő szerint a mi örökös tartományainkban érvényben álló hajó szerkesztés, valamint a hajózás ezen társulat által bármi módon zavartassák, vagy a közönség ezen találmány hajói használatára a jelenleg meglevő hajósok hajóival szemben kényszeríttessék. Hanem a jelenlegi hajósmestereknek, különösen pedig a legfelsőbb hajózási hivatalnak teljes szabadság hagyassék arra, hogy a hajók eddig szokásos építési módját, és az azokkal való hajózás rendszerét időről időre, a mint azt a tapasztalat és az e részben megalapozott mesteriség tanítja, megtartsa vagy javítsa, a mennyiben az ilyen javítás ettől a feltalált új módú hajó szerkezetétől és hajózástól különbözik és sem annak teljes egészét, sem pedig lényeges részeit nem foglalja magában.

Ezen kegyelmes szabadalmunk kedvezménye emellett pontosan abban áll, hogy a 20 folytatólagos év leforgása alatt a több ízben említett Batthyáni Tivadar grófon és társulatán kívül senki a megnevezett gróf által feltalált és ez ideig teljesen ismeretlen hajókat, bárkákat vagy bármimű és fajtájú hajózó eszközöket az említett gróf és társulatának különös és írásba foglalt jóváhagyása és hozzájárulása, felhatalmazása nélkül sem a maga teljességében, vagy lényeges részeiben ne utánozhassa, vagy bármi módon alkalmazhassa. E mellett Batthyáni Tivadar gróf és társulata a szállítás végett átadandó és reájok bízandó terményekért és bármiféle egyéb átvett dolgokért, de mégis más hajózási vezetőkhez hasonlóan az örökös tartományainkban a törvények és gyakorlat szerint szavatolni és felelni tartoznak. Jelen levelünk erejével az alább

körülírt és kifejezett feltételek alatt hozzájárulunk, azt megengedjük és megadjuk. Miért is minden rangú, rendű, állású, előbbvalóságú alárendelt híveinknek evvel a levelünkkel megparancsolva meghagyjuk, hogy a sokszor említett Batthyáni Tivadar grófot és társulatát a jelen kegyelmes szabadalomlevelünk keltétől számított 20 év alatt az új találmánya szerint megkezdett hajók és bárkák építésében és azokkal a magyar királyságunkban és kapcsolt részeiben a folyó vizeken a víz folyás irányában, vagy az az ellen való hajózásban nyilvánosan, vagy alattomban megzavarni, megakadályozni, nekik alkalmatlankodni és őket tilalmazni ne merészeljék, sőt inkább engedjék, hogy maga a gróf és társulata az előbb említett módon kegyelmesen megadott kedvezményünket és hajlandóságunkat nemcsak szabadon, biztosan, minden kár, alkalmatlankodás és akadályoztatás nélkül használja, élvezze és annak örvendezzen, és hogy azt azok, a kiket ez illet, megengedjék. Ezenfelül a megállapított 20 év leforgása alatt a magyar királyságunk és kapcsolt részeiben mindannyian, összesen és egyenkint a kérelmező Batthyáni Tivadar gróf által feltalált hajók, bárkák és egyéb hajózási eszközök szerkesztésétől, utánzásától, használatától bármiféle módon, akár a maga egészében, akár annak lényeges részeiben a kérelmező gróf és társulata különös és írott beleegyezése és felhatalmazása nélkül mindenképp tartózkodjanak, mi mellett az ezen új módszer szerint, valamely részükben utánzóit hajó és hajózási eszközök lefoglalás és elkobzás terhe alatt teljesen a folyamodó gróf és társulatára szálljanak át és ezen kívül a çs. k. haragunk és 400 arany pénzbírság sújtsa minden egyes bitorlási esetben a bitorlást elkövetőt, a minek fele része királyi kincstárunk, másik fele része pedig a folyamodó gróf és társulata által veendő fel. Ez a bírság királyi fiskusunk által elengedhetetlenül beszédendő és előforduló esetekben minden segítséget nyújtani tartoztok és kötelesek vagytok, másként nem cselekedvén. Jelen, függő pecsétünkkel, amelyet mint Magyarország apostoli királya használunk, megerősített levelünk erejével és bizonyosságával. Adatott őszintén kedvelt hívünk, tekintetes és nagyságos Keresztszeghi Csáky József Szepesföld örökös birtokosa, kamarásunk és valóságos belső titkos tanácsosunk, Szepes örökös főispánja és helyettes magyar királyi udvari kancellárunk kezével, osztrák főhercegi városunkban, Bécsben az Ur 1793-ik éve június havának 17-ik napján. Római császárságunk első, a Magyar-, Cseh- és egyéb országi uralkodásunk második évében.¹¹⁹⁰

---

¹¹⁹⁰ Közli: Bittó 1943. 94–97.

Felirat a képen:

Vorstellung des glorreichen Einzugs, in Pressburg Seiner Exc: Grafen Theodor v. Battyany auf seiner Flotille, von ganz neuer Erfindung in aller Höchsten Gegenwart. seiner Majestät des kaysers Kayserin mit vielen grossen des Reichs und eines unzehlbarren bewunderenden Volks.

„Batthyány Tódor ő Excellenciájának diadalmas bevonulása Pozsonyba, saját egészen új találmányú flottáján őfelségének a császárnak és a császárnőnek, az ország nagyjainak s megszámlálhatatlan ámuldozó tömegnek a jelenlétében.”

A. Curier Schiff	A. futárhajó
B. Musik Schiff	B. zenehajó
C. Rauch des losgebrenten Böllers	C. felszálló füst a mozsárgyúból
D. Bucintoro	D. Bucintoro/ Bucentaurus
EE. Spazir Chaloupe	EE. kisebb sétahajók
FF. neuartige Schiffe	FF. újszerű hajók
H. Kaiser, Kaiserin, Palatins	H. császár császárné, nemesek
I. Schiff Brücke	I. hajóhíd
K. Fliende Brücke	K. repülőhíd
L. Aue	L. ligetek

33. ábra. Pozsonyi hajós felvonulás, császári pár és más főméltóságok jelenlétében, 1797. ¹¹⁹¹

¹¹⁹¹ Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény No. 12646.

34. ábra. Bécsi hajós bemutató 1797.¹¹⁹²

A metszeten olvasható szöveg átírata:

- A. das größte neuärtige Schiff Bucintoro genannt B. das Kleinere neuärtige Schiff
C. das Kleinste schiff D. die Spatzier Schalupe E. die Musik Schalupe F.
Stephanskirchturm

Representatio navium novissime innovationis Excellentissimi D. Comitis Theodori a Batthyán Perpetui Németh-Újvár requisitis desideratae Securitatis, utilitatis, commo-
ditatis, aequae ac venustatis attributis gaudentium.

Németújvári gróf Batthyány Tivadar főméltósága legújabb kifejlesztett hajóinak be-
mutatása, melyek a biztonság, a hasznosság, a kényelem és a szépség kívánt tulajdon-
ságaival bírnak.

¹¹⁹² Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, T630.

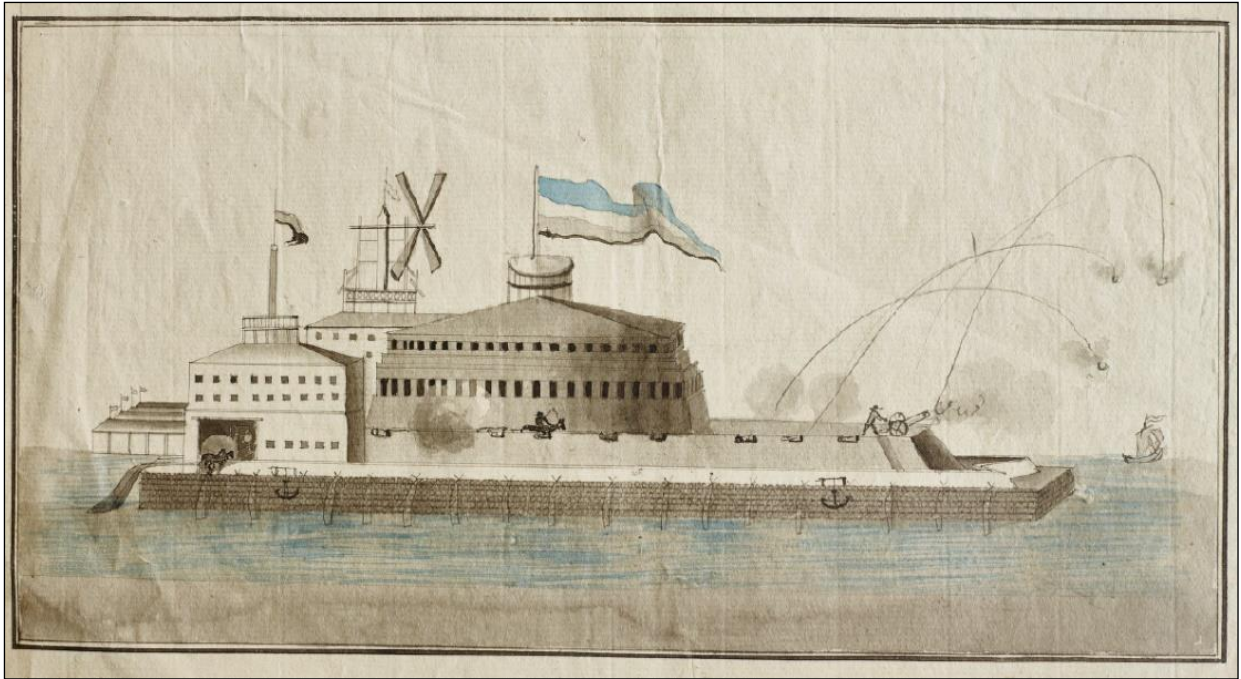
35. ábra.¹¹⁹³

A metszeten olvasható szöveg átírata:

Vorstellung der Hoch Graeflichen Theodor Bathyanischen Schiffe wie selbe an den Presburger Ufer den Eistos 1796 ohne Schaden ausgehalten haetten wenn selbe nicht durch die Loszgerissenen Kelhammer waeren beschaediget worden.

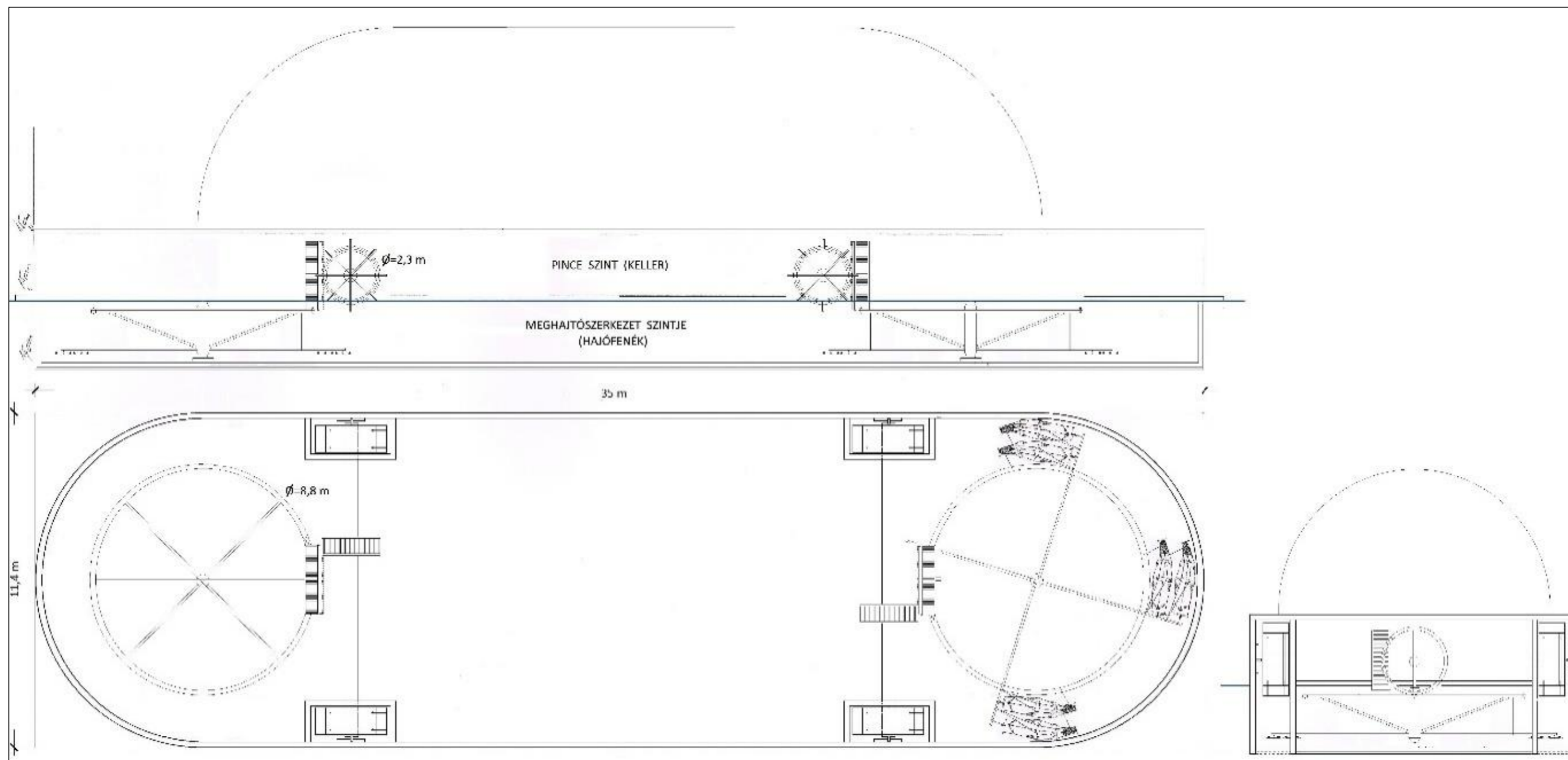
A főrendi Theodor Batthyány Tivadar hajóinak ábrázolása a pozsonyi partoknál az 1796-os jégzajláskor. [A hajók] sérülés nélkül kibírták volna, ha nem rongálták volna meg őket elszabadult Kelhammer hajók.

¹¹⁹³ Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény No. 4382. Tusrajz, 45x27 cm. A gyűjteményi kutatói segédletben tévesen a „Batthyány Tivadar-féle hajók pusztulása 1802-ben” tárgy megnevezés áll. A kép felirata szerint az 1796-os esztendőben történt az eset.

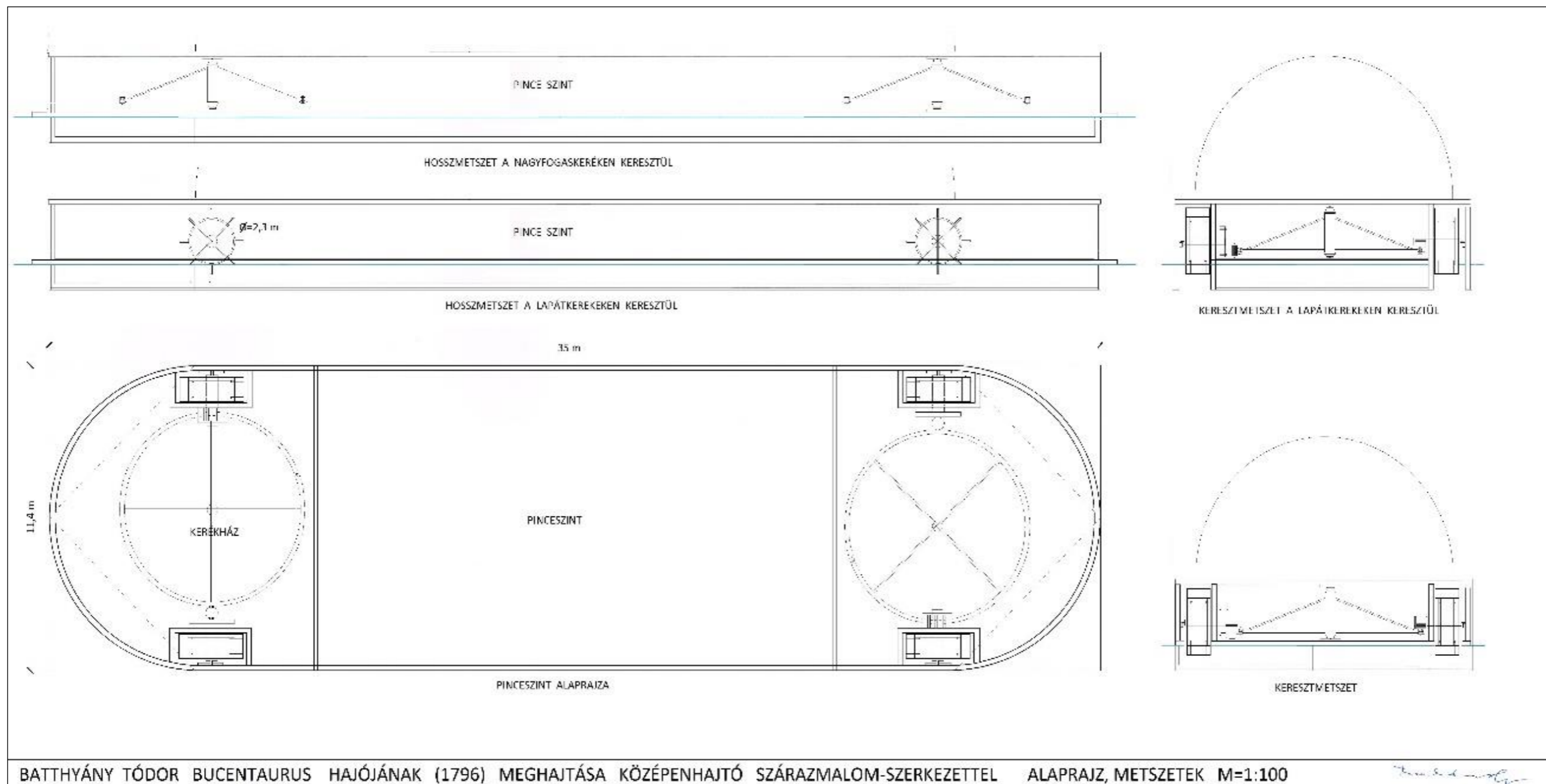
36. ábra. Batthyány Tivadar hadihajóterve.¹¹⁹⁴

¹¹⁹⁴ Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény No. 6318.

37. ábra A *Bucentaurus* lehetséges meghajtási terve két szárazmalommal, hátratólt lapátkerékkel, keresztengellyel.¹¹⁹⁵

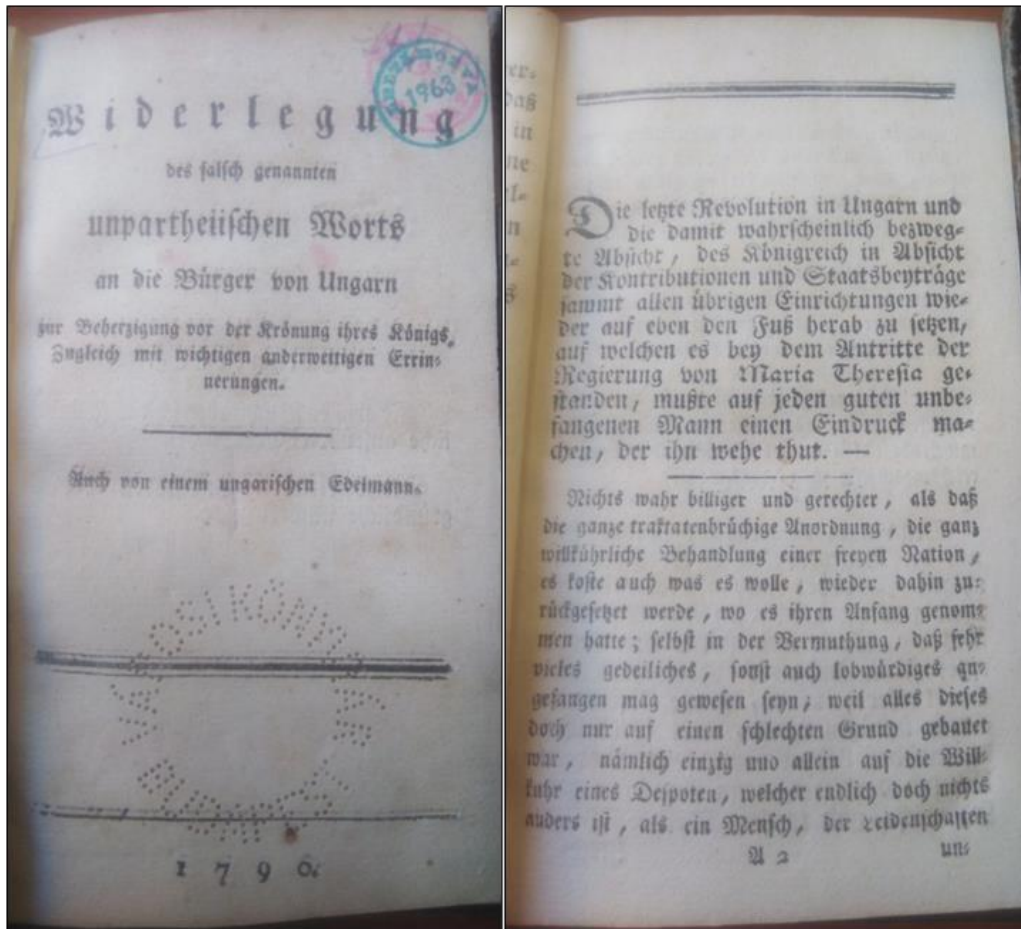
¹¹⁹⁵ Balázs György terve.

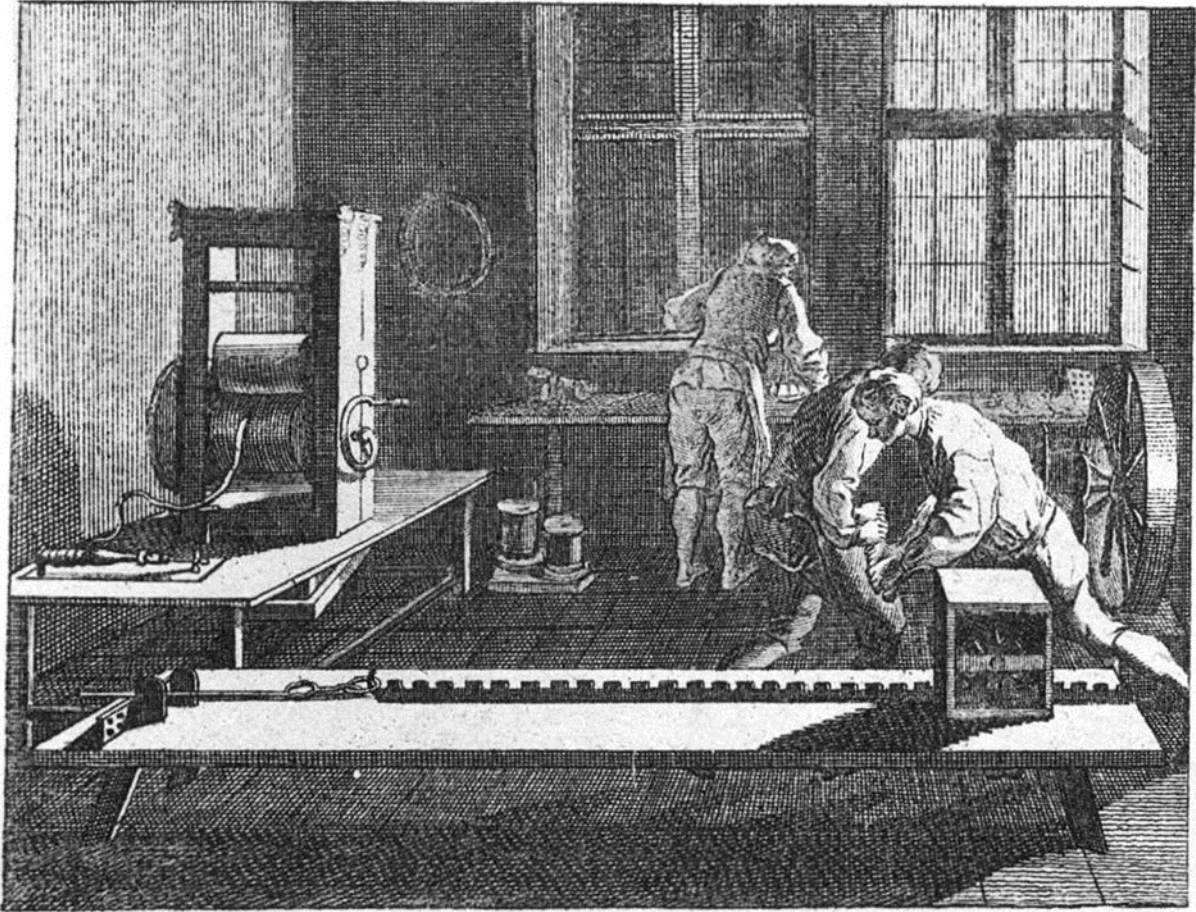
38. ábra. A *Bucentaurus* lehetséges meghajtási terve két szárazmalommal keresztengely nélkül.¹¹⁹⁶

¹¹⁹⁶ Balázs György terve

39. ábra. A *Widerlegung* címlapja és egy oldal, ahol látszik a két vitázó szöveg tipográfiai eltérése.

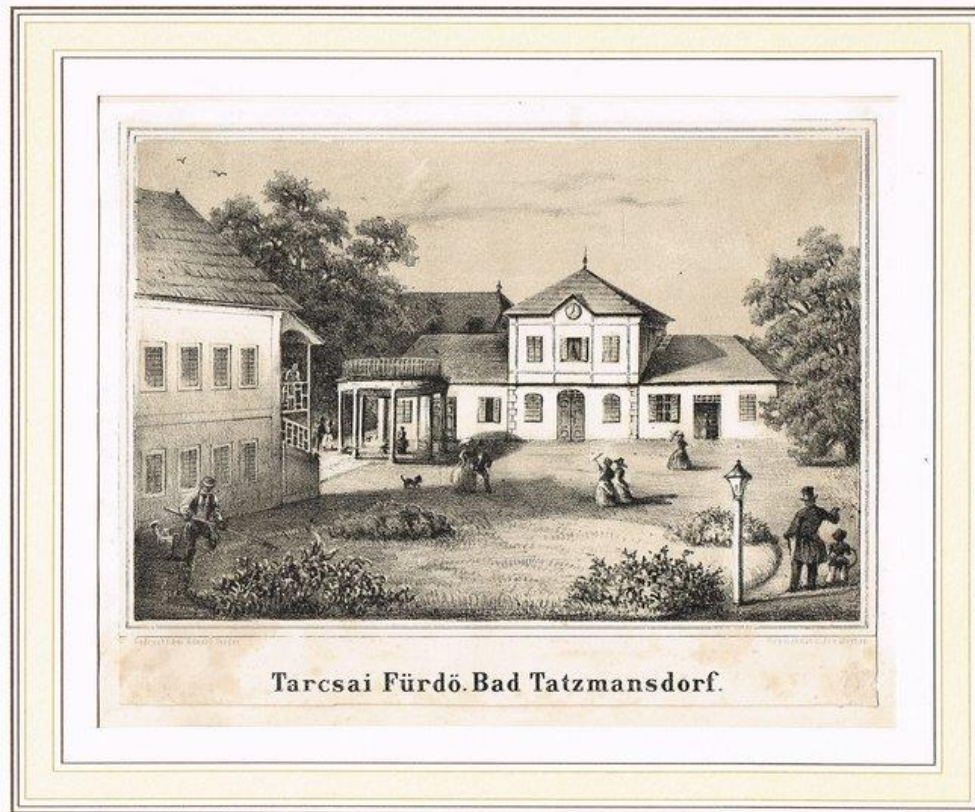
40. ábra. Dróthúzópad és orsók egy dróthúzó manufaktúrából¹¹⁹⁷

¹¹⁹⁷ Basedows J. B: *Elementarwerk mit den Kupfertafeln Chodowieckis u.a.* Kritische Bearbeitung in drei Bänden, herausgegeben von Theodor Fritsch. Dritter Band. Ernst Wiegand, Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1909.

Weisend die zahl, und Gattung Der in Eisenburger Comitatz sich befindlichen Fabriken und Manufacturen pro Anno 1786.

Namen des Orts	Gattung der Fabrique oder Manufactur	Namen des Eigenthümers	Verarbeitet im rohen Material			Dieses Material wird innerhalb oder außerhalb Landes herbeschafft, und woher?	Wird daraus fabrizirt in der Menge	Verschleist ihre Manufakturirte Waaren					Bringt also dem Lande einen Gewinn von fl xr	Beschäftiget			Mittel der Manufaktur fortzuhelfen		
			In Gewicht	Maaß	Im Werthe fl kr.			Innerhalb Landes Wo?	Außer Landes Wo?	Oder beyderseits und wo?	In Gewicht	Maaß		Werth		Gesellen Ausländische oder Einheimische		Jungen Freunde oder Einheimische	Zusammen
														fl	kr				
Dorf Loipersdorf.	Nadel und Messing waaren Fabrique.	Gaf Theodor von Batthyány	100 Centner Gaarkupfer, 10 Centner Bley. 150 Centner Gallmey. 36 Centner Weinstein. 340 Klafter Brennholtz. 4000 Stiebich Kohlen. 250 Centner Zerschiedene Schmelzdiegel		6500	Man hat eigenes Kupfer, Holtz, und Kohlen, Weinstein wird umliegend herum beygeschafft. Der Gallmey von Tarvis aus Kärnten. Das Bley von Uilach, und die Schmelzdiegel von Hafnerzell.	Von vorgehenden Materialien erhält Man bis 138 Centner Stuck-Messing, und dieser wird wieder verarbeitet zu Tafel-Roll-Messing Messingdrat zu Leuchter...Meescher, Kästen Beschläg, Biegeleisen, und zerschiedener anderer Nürnberger Waaren. Der ganze Werth dieser Waaren, darf sich hienauf belaufen auf 8940 fl.	in Loco in Sen Niederlagen zu Güns Raab Ofen Oedenburg	circa		von 100 bis 120 Centner		600 0		Bey 1953 und noch mehr, wenn die Fracht von Materialien und Waaren, und das Consumo deren davon lebenden, und sich ernährenden Familien nebst bey in Erwägung gezogen wird.	Inländer Gesellen Ausländer Lehrbuben Innländer Summa Es werden von der Fabrick bis 23 Familien und bey 90 Seelen ernähret.	26 2 <u>6</u> 34	Die Fabrick, und der Verschleiß ihrer Producten, fängt erst an sich zu entwickeln. Die Mitteln, wodurch selbe könnten in Empor kommen, und wichtiger werden, dürfen seyn: 1mo Die Befreyung von denen Mauten sowohl von denen einzuführenden Materialien, als ausführenden Waaren, in die gesammten K.K. Staaten besonders des Gallmey, welcher bey dieser Fabrick die Haupt Rubric ist, um das Kupfer in Messing zu verwandeln, welcher Gallmey aus Kärnten zu Vilach von der K.K. Verschleiß Direction den Centner ord. pro 1 fn. erkaufen, bey dem K: 30igst Amt an Einfuhrzoll hievon aber 24 xr von Centner ohne 6 xr. zettl Geld bezahlen müssen, mithin ein allzu übertreibener Verzollung von 40 pro Cento vermög K. Vectigal-Schätzung abgenohmen wird. 2do Durch Verabfolgung des nöthigen Kupfers aus denen K.K. Magazinen, weil die Fabrick des Jahrs fast bey 400 Centner verarbeiten könnte 3tio Durch baldige Errichtung der ordentlichen Commercial Straßen.	
							Sig. Pettau dem 29 n Xbris 786.		E .... schonics Ober Stuhlrichter										

41. táblázat Manufaktúratabela termelési mutatóiról az 1786-os évről.

42. ábra Tarcsafűrű látképe 1860.¹¹⁹⁸

¹¹⁹⁸ Litográfia Bécs, 1860 körül, 11 x 16,5 cm. A régi szanatórium a gyógyfűrűkert közepén, elötte a "Gyógyulás temploma" nevű klasszicista szökűkútház. A nyomdászra lásd: Durstmüller, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich. Bd. 1-2*. Wien, 1980. 214.

43. ábra. A gyógyulás Temploma, Tarcsafürdő¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁹ Metszet. Képkivágás Witsch, Rudolph: Der Gesundbrunnen von Tatzmannsdorf zur Kur-Zeit', *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur*, I/2, 1802. 193.

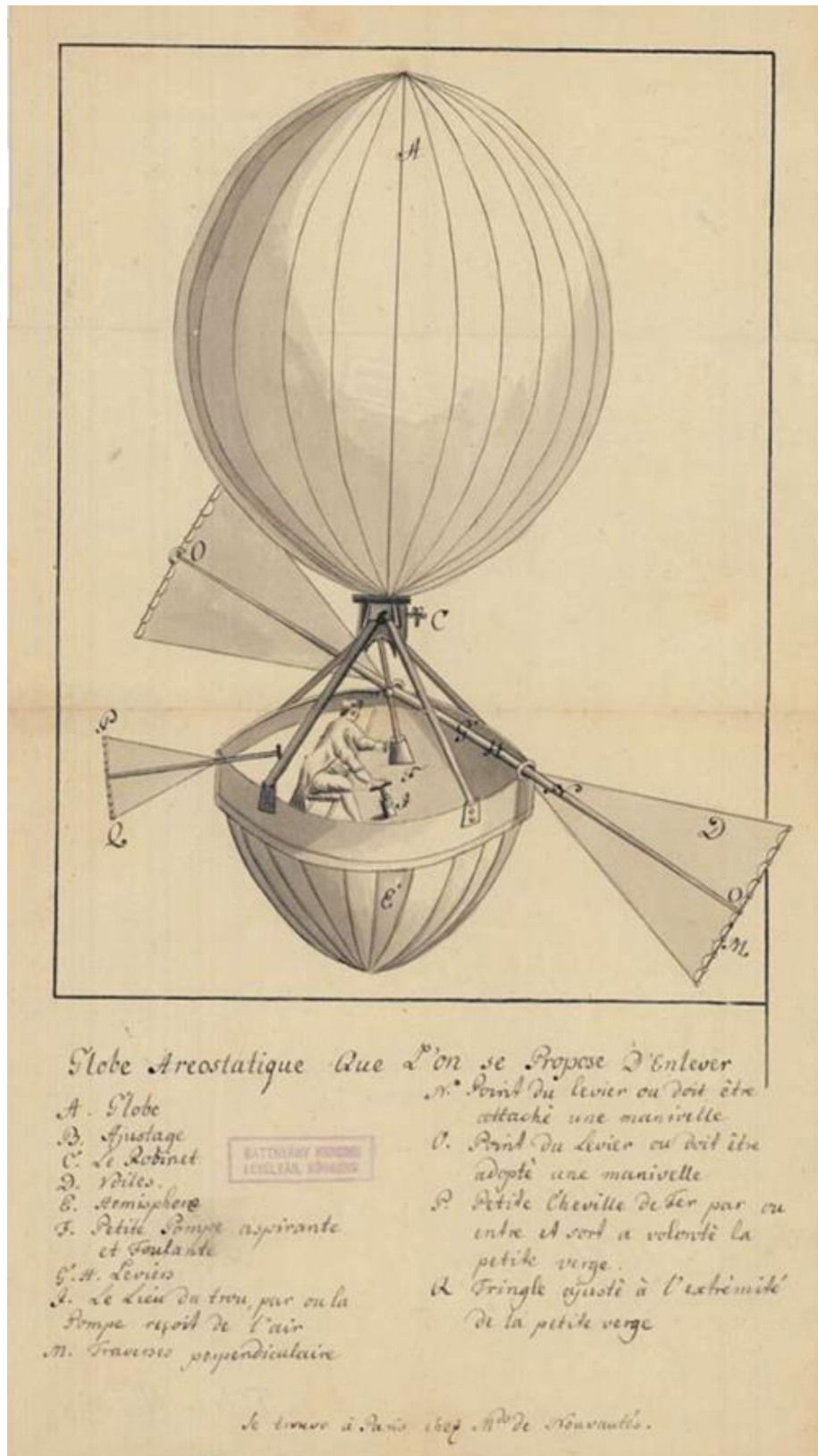

(44. ábra)

Dohánylevelek összesodrása.

A francia módszer (balra) és a holland módszer (jobbra) eltérései.¹²⁰⁰

¹²⁰⁰ Metszet Diderot, Denis (ed.): *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers* Paris, 1762, Planche 1.

45. ábra Léghajóterv a Batthyány Levéltárból kiemelve¹²⁰¹

¹²⁰¹ MNL OL T 4 Nr. 384. Léghajóterv a Batthyány család levéltárából kiemelve.

9.3. Életrajzi dokumentumok átírásai

9.3.1. Batthyány Lajos nádor osztályirata

Kelt: Püspöki, 1795. jún. 20.

Batthyány József, Tódor és Batthyány-Strattmann Lajos aláírásával

Tabelle

Deren Capitalien und baren Geldern, welche die *vier* Brüder Adam, Joseph, Theodor, Philipp von der Verlassenschaft des Palatini Ludvig Grafen v Batthyán als Avita in gleichen Summen überkommen haben.

		Adam	Joseph	Theodor	Philipp
1.	An activ Capitalien, so in gleichen ex Aviticis Zweimahl hundertachtzig Tausend Gulden	280,000	280,000	280,000	280,000
2.	An Activ Capitalien, so jeder Bruder, zur Ausgleichung des Werths deren vertheilten Gütern empfangen: Adam Joseph Sechs und Neunzig Tausend Theodor Einmahl hundert zehen Tausend Gulden Philipp Einmahl Hundert zwei und vierzig Tausend Gulden		96,000	110,000	142,000
3.	An Gütern, so an Werth geschätzt worden; Adam, Sechsmahl hundert achtzig Tausend Gulden Joseph, Fünfmahl hundert vier und achtzig Tausend Gulden Theodor, Fünfmahl hundert siebenzig Tausend Gulden Philipp, Fünfmahl Hundert acht und dreisig Tausend fl.	680,000	584,000	570,000	538,000
	Summa Neunmahl Hundert Sechzig Tausend Gulden	960,000	960,000	960,000	960,000

	Adam	Joseph	Theodor	Philipp
4. An Werth der Theilung deren zu Körmend gewesten Pferden Zwei Tausend Fünfhundert Gulden	2500	2500	2500	2500
5. An Geld, so in einer eisernen <i>Trugen</i> meistens an Thalern gefunden worden Sieben hundert, acht und zwanzig Gulden.	728	728	728	728
6. An der Theilung, des in sämtlichen Gütern geschützten Vorrathes an Naturalien, drei und Zwanzig Tausend acht hundert fünf und Siebenzig Gulden.	23,875	23,875	23,875	23,875
Summa Sieben und Zwanzig Tausend ein hundert drei Gulden	27,103	27,103	27,103	27,103
Pistorf ¹²⁰² , den 20en Junii 795				
Josef fürst von <i>Battiony</i> mp.				
gr: Theodor Batthiany mp.				
Ludwig fürst von Batthyan Strattmann mp.				

---

¹²⁰² Pisdorf = Bischdorf = Püspöki

9.3.2. Batthyány Károly utáni osztály

A fivérek közötti osztozkodás áttekintése¹²⁰³

1775. január 29-én az alulírott négy fivér – mint a nagy emlékezetű Batthyány Károly herceg, atyai nagybátyjuk törvényes örökösei az annak halála után hátra maradt javak tekintetében – a felosztandó javak évenkénti jövedelmeit alapul véve, jelesül:

Birtok	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Siklós} \\ \text{Bóly} \\ \text{Üszög Mozsgóval együtt} \\ \text{és} \\ \text{Somodor kerület} \end{array} \right\}$	-	-	$\left. \begin{array}{l} \text{forintban:} \\ \text{forintban:} \\ \text{összesen} \end{array} \right\}$	24.000	forint
		-	-		25.000	
		23.000			72.000	

és a jövőbeli nagyobb vagy kisebb haszonra vonatkozó minden szavatolás nélkül, egységes egyetértéssel elfogadják: mivel ezek a jövedelmek összevetve az 1.440.000 (forintos) tőke 5 százalékos értékével egyenlők, amelyből 360.000 forint esik a negyed részre, és úgy találták, hogy más módon nem lehet ezeket a birtokokat felosztani a jószágtestek feldarabolása nélkül,

ezért úgy látták jónak, hogy elfogadják az alábbiakat:

	Forintértékben	A negyeden felül forintban
1. Ádám hercegnek Siklós birtok tartozékaival együtt -	480.000	120.000
2. Tivadar grófnak Üszög és Mozsgó birtok Somodor kerülettel együtt -	460.000	100.000
3. Fülöp grófnak Bóly birtok	500.000	140.000
4. József grófnak a teljes összegből	1.440.000	
tőke forintban	--	360.000

Az egyébként elidegeníthetetlen birtokokon alapuló tőke utáni 5 százalékos kamat évenkénti megfizetéséről az osztozkodó fivérek József gróf és érsek részére egy érvényes kötelezvényt is átadtak a negyedrészüik után egyenként fizetendő összegre vonatkozólag.

A működő birtokokhoz tartozó ingóságokat a 2. számú táblázat szerint minden egyes fivér ingyen megkapja, örökli a saját birtokrészén.

¹²⁰³ MNL OL P 1313 Majoratus 67.d. 33. Batthyány Károly utáni osztály.

Azok az ingóságok pedig, amelyeket a 3. számú táblázat szerint a pénzbeli osztályba soroltak, és amelyek összesen 127.681 forintot és 94 dénárt tesznek ki, négy részre osztva negyedenként 31.920 forintot tesznek ki. Mivel pedig ugyanazon táblázat szerint

Ádám	herceg	16.055	forintot,
Tivadar	gróf	11.899	forintot,

Fülöp gróf 3.966 forintot kapott ezen felül, ezért bármelyik fivér az összesen 31.920 forintot kitevő többletre vonatkozólag kötelezvényt adott át József grófnak, amely folyó év június végével készpénzben visszavásárolandó.

9.3.3. Batthyány Tivadar kéziratos házassági szerződésének átirata

Bécs 1756. május 23.

Im Nahmen der Allerheiligsten Dreyfaltigkeit Gott des Vaters, Gott des Sohnes, Gott des heiligen Geistes

Ist unter zu Ende gesetzten Dato zwischen dem Hoch- und Wohlgebohrenen Herrn Theodor grafen Batthyan der Röm. Kay. Königl. Mayestät Camerern und würcklichen Hof Camer-Rathen Einem, den der auch Hoch und Wohlgebohrnen Fräule Philippina gräfin von Esterhazy und Galantha am Anderen Theil nach geschehener Ansuchung und Bewilligung beederseitig respective Herrn Eltern und anverwandten folgende Ehe-Berednuß Beliebet und geschlossen worden, und zwar

Erstens verspricht und gelobet erstgedachter Herr Braütigam und Freüle Brauth bis auf pristerliche Copulation einander zur Heilligen Ehe zunehmen, mithin sich mit unversehrter Treüe so zu Lieben, wie es daß Band des Ehe Standes und der Christliche gebrauch

erheischet.

Andertens verspricht die Fräule Brauth gleich nach vollzohner Hochzeit zu Handen und gegen Quittung deß Herrn Braütigams Herrn Vaters Excell. Zehen Tausend gulden Rheini... baar und Richtig zu einem gewissen Heürath-guth zu erlegen. Worgegen,

Drittens der Herr Braütigam obernanntes Heürath-Guth mit Zwanzig, und für die Morgengabe mit Zehen || Zusammen also mit Dreyßig Tausend Gulden Rheini. /: welche auf die Herrschaft Boschendorff verschrieben und versichert werden /: dergestalten wiederlegt. Daß nach seinem zeitlichen Hintritt /: welchen der Allerhöchste lange Jahre verhütte /: oberwehnte dreyßig Tausend Gulden der fräule Brauth frey eigen Verbleiben. Die eine Helfte jedoch nach absterben besagter Fräule Brauth, auf die mit der gnade gottes aus dieser Ehe erzeugende Kinder fallen, Die zweyte Helffte aber zu Ihrer der Fräule Brauth freyen Disposition ganz unverschränkt belassen werden solle,

Da aber

Viertens der Herr Braütigam die fräule Brauth überleben- und diese vor Jenem ohne Kinder und zurucklassend ein Testament mit Todt abgehen solte, in solchem fall ist ferners verabredet worden, daß nicht allein das von der Fräule Brauth erlegte Heürath-guth sondern

auch die dargegen Beschehene Wiederlag nebst denen ins besondere zur Morgengaab verstrochenen Zehen Tausend gulden dem Herrn Braütigam verbleiben sollen.

Fünfftens werden der Fraüle Brauth über obige in dritten Absatz verschriebene Geld Summen im Fall des Herrn Braütigams frühern Ablebens zu einer wittiblichen unterhaltung annoch jährl.. Drey Tausend Gulden Rheini. verschrieben undt auf ... Vorerwehnte Herrschaft Boschendorff, und in || soweit diese hierzu nicht erklecklich auf die Herrschafft Rechnitz versichert, Derselben auch

Sechstens nach das Herrn Braütigams Todt aus dessen Verlaßenschaft nebst der Einrichtung von Dreyen Zimmern und Anschaffung der Völligen Trauer, der beste Zug Pferde nebst Wagen verabfolget, und überlasßen werden. Wie dann,

Siebentens alle von dem Herrn Bräutigam der Freyle sowohl an jetzo in Ihrem Brauth-Stand als wehrender Ehe gemachte Geschänknußen derselben auf beständig verbleiben, und jenes was in Vorangestetzten puncten Ihr versprochen worden, von des Herrn Braütigams Herrn Eltern, Dessen Erben und Nachkommen auf daß Kräftigste, und unwiedersprechlich Vollzohen werden solle.

Achtens haben sich des Herrn Bräutigams Herrn Vatters Excellenz anheischig gemacht Ihme Herrn Braütigam zu seiner dermaligen Subsistenz jährl. Sechs Tausen Gulden Rheini. in quartaligen Ratis gleich nach vollbrachter Hochzeit Beyzutragen dann zu Bestreitung der Kuchel, Keller, und Stall-Noth-Durften demselben den genuß der Herrschaft Boschendorff, wie solcher dermalen || beseßen wird, und sich jährlich auf Zwey biß drey Tausend gulden belaufet, samt dem daselbstigen Schloß und vorhandenen Einrichtung, inzwischen zu überlaßen,

Damit aber die Fraüle Brauth wehrendem Ehe-Standes ein gewisses außkommen zu Ihrer freyen Disposition haben möge, verspricht derselben der Herr Braütigam jährl. Zwölff Hundert gulden Rheinisch in Monathl. Ratis jedesmalen mit Hundert Gulden alß ein Spennadel geld erfolgen zu laßen

Zu deßen wahrer und stäter Vesthaltung seynd dieses Heüraths-briefes zweygleich Lautende Exemplaria errichtet, von beeden Brauth-Partheyen eigenhändig unterschrieben. nicht minder von beederseitigen Herrn Eltern und resp(ecti)ve anverwandten auch andern Herrn *H...re* gezeügen /: diesen jedoch und Ihren Erben ohne Schaden und Nachtheil :/ zugleich gewöhnlichermassen mit gefertiget worden

So geschehen Wienn den Drey und Zwanzigsten May Im Ein Tausend Sieben || Hundert Sechs und Fünffzigsten Jahr.

L.S. Theodor gr. Von Batthyani
als Braütigam

L.S. Phillippina gräfin Esterhas-
sin als Brauth

L.S. Ludwig graf von Batthyan
als Braütigamts Vatter

L.S. graf Franz Esterhasy alß
freüle Brauth Vatter

L.S. Rudolph gr. Colloredo *mp.*

L.S. C. graf von Ulfeldt

L.S. Carl graf v. Batthyan

L.S. Antoni fürst Esterhaßy

... Königsegg *Erb...*

L.S. *W.A Hr.* zu Kaunitz-Rittberg

L.S. Leopold graf v. Nadasd

L.S. Ferdinand gr. v. Harrach

L.S. Rudolph gr. *Chodeck...*

L.S. Paul Karl gr. Palffy *mp.*

L.S. Philliph gr. Kinigl. *mp.*

L.S. Niclas graff Palffy

L.S. J. W. graf v. Paar *mp.*

9.3.4. Batthyány Tivadar végrendeletének kivonatos átírat

IV. Testament des Theodor Grafen Batthyány vom 1. V. 1809

Mein Testament

1. Meine Seele erbe ich dem Willen Gottes des Allmächtigen.
2. Mein Leib solle zur Erde bestattet werden, ohne allem Gepränge, jedoch vorher
3. eröffnet werden, und dem eröffnenden Arzt vor seine Bemühung und Aufmerksamkeit auf
die gehabte Krankheit 200 fl. Gleich baar ausgezahlt werden.
4. Meine Livree Leuten solle einem jeden zwey monatlicher Gehalt auf die Hand
ausbezahlt
werden, meinen anderen hiesigen Dienstleuten soll einem jeden 3 monatliche
Besoldung Betrag gegen Quittung ausgezahlt werden.
5. In das hiesige Armenhaus vermache ich 100 fl..
6. Vor Haus arme Leute nach gutfinden meiner vielgeliebten Tochter 1.000 fl..
7. Meiner Schwiegertochter Cacilia, geb. Rogendorf legiere ich 20.000 fl..
8. Meiner Frau Gemahlin zu ihrem wittiblichen jährl. Unterhalt, solange sie lebt, den
Genus
meiner ungarischen und croatischen Guter, oder alljährl. 24.000 fl. Aus eben ob-
gedachten
Gutern in Ungarn.
9. Meine von meiner eigenen Hand durchaus geschriebene und unterschriebene
Codizillen
und Pensionen bekräftige ich auch hiemit dermalen, das die von meinen Brüdern
ubernommenen und bisherbezalten Pensionen müssen auch fernerhin aus denen
ungarischen Gutern bezahlt werden.
10. Zu meinem Universalerben ernenne ich meine geliebte Tochter Eleonore, als
welche mit
einmal auch nicht den geringsten Unwillen oder Verdrus gemacht hat, substitute aber
ihr
meine Enkeln, jetzige und künftige, nemlich die Kinder meines Sohnes, und ihren

Kindern substituere ich meinen Sohn, nach Masgab als ein oder das andere ehender mit Tod abgehen wurde, als er der Vater.

11. Meinen 2 Kindern vermache ich die gesetzmasige Legitimam und werde solche wohl

finden zur Genuge in meinen ungarischen und croatischen Gutern liegenden und fahrenden.

12. Auf meinen Gutern, in allen Pfarreyen, uberall wo ich das Patronatsrecht habe, sollen fur

meine Seele ein Hochamt gelesen werden.

13. Dem Stranzky, wann er nicht wohl wird mehr dienen konnen meiner Frau oder meinen

Kindern, legiere ich seinen dermaligen ganz jahrigen geldgehalts betrag und eine kleine

Wohnung, nach gutbefinden meiner Tochter, alles dieses nach meinem Tode lebenslanglich und frey gehalten von allen Steuern und Lasten.

14. Dem Baron Liechtenstern, in der Hoffnung, das er auch meinen Kindern wird mit treu

eifrigem guten Rath an die Hand gehen, legiere ich eine alljahrliche Pension von 600 fl. Und seinem Sohne Theodor alljahrlich 400 fl..

15. Meinem treuen eifrigen Bergratz Mitis die ihm schon in einem besonderen Codicill

zugesagte alljahrliche Pension von 1.000 fl. ihn in halbjahrigem Raten hier in Wien vorausbezahlen und von allen Taxen und Lasten allemal frey zu halten.

16. Dem H. v. Hadaly³⁶⁴ legiere ich auf die Hand erst mal zu zahlen 1.000 fl. In dieser Zeit frey gehalten von allen Steuern und Taxen.

17. Dem Hofagenten Schulz³⁶⁵ auf die Hand gezalter 1.000 fl..

18. Meiner Kammerjungfer Juliana Taxinn auf den Fall, da sie meiner Frau Gemahlin nicht mehr wird konnen dienen, legiere ich eine alljahrliche Pension 400 fl. Allzeit frey gemachter von allen Steuern und Lasten.

19. Meinen Livree Leuten, wenn sie nicht mehr werden konnen meiner Frau oder meinen Kindern, gut und treu eifrig dienen, und soweit einer oder anderer nicht ehender entlassen wird, sollten als Pension alljahrlich ihren dermaligen monatlichen gehalt zur Halfte zu genie-

sen haben, mein Husar Jusko Victor aber solle nur einen viertelmonathlichen gehalt solange er lebt behalten, wenn er sich dessen nicht unwürdig machen wird.

20. Denen zwey Schwestern Generalin Novak und Majorin Malern legire ich alljährlich einer jeden 2.000 fl. solange sie leben hier in Wien in halbjährigen Raten vorausgezahler, und

dieses Legat allemal frey gehaltener von allen Steuern und Lasten gegen ihre Quittungen, dieses wegen vielen vor mich gehabtten Bemuhungen und mir gemachten Dienstleistungen.

Wien 1. May 1809

(L.S.) Graf Theodor Batthyany

9.3.5. Batthyány Tivadar verse

Außerung

eines

Ungarischen Patrioten¹²⁰⁴

G. T. B.

Pressburg

1796.

Man kennt der Völker Natur wohl nicht gut,
 Wenn man glaubt nöthig, zu erwecken der Ungarn Muth,
 Da es zu thun ist um Rettung des Vaterland,
 Welches ist nich nur Ungarn, sondern Franzens jedes Land,
 Weil wir alle gute verbundene Kinder sind.
 Kinder des gemeinschaftlichen Vaters des Franzen;
 Der uns wohl mehr sichert, als alles Verschnzen;
 Die Franzosen kennen sicher nicht, was Ungarn sind,
 Darum gehen sie ihrem Verderben entgegen blind,
 Da Pálfy und Batthyáni hofkanzler der erste,
 Ungerlands Reichskanzler bekantermassen der anderte,
 Beyde zu ihren Landesleuten herzhaft-sprechen:
 Zertreten müsse man die Franzosen die Frechen;
 So wie einstens in Jahr 41 unter gleichen Namen,
 Die Ungarn wetteiferten zusammen,

---

¹²⁰⁴ Közli: Szócs Géza: *Batthyány Tódor album*, Irodalmi Jelen, 2015. augusztus.

Die Monarchie zu erhalten unerschütterlich.
 Einer von obigen Namen war damals des Reiches Palatin,
 Der andere hungarischer Hofkanzler von gleichem Sinn:
 Mit gleichem Eifer hitzig beseelt,
 Zu zeigen der ganzen offenen Welt:
 Wie sehr man trachte insgesamt zum großen Ziele,
 Mit Offner Macht und guten Rath in der Stille,
 zu dämpfen die Rechheit der muthwilligen Franzosen,
 Welche auch damals anfachte den Eifer gegen diese Gottlosen,
 Um ihnen fühlen zu machen das Gewicht der ungarischen Macht,
 Die sie auch damals verkannterweis haben veracht.
 Es ware also auch damals die Monarchin, und die Monarchie zu retten,
 Mit Wassen, sehr vielen Muth, und aufrichtigen Bethen.
 In diesem Fall befand sich also auch die Theresia die Große,
 Die nie größer war, als, da ihre landsmütterliche Thräne floße;
 Nie größer, als ihnen größten Verlegenheit,
 Uiberwindend doch ihre Feinde mit so viel Macht, als Bescheidenheit.
 So muß man doch oft selbst in Drangsalen und Unglücke
 Bewundern eines Monarchen Größe und Geschichte.
 Nach allen Thaten der Franzosen, der Römer unächten Affen,
 Loben wir unseres Joseph Sorgen und seines Bruders Karl thätige Waffen.

*Egy magyar hazafi megnyilatkozása*fordította: Marton László¹²⁰⁵

G. T. B.

Pozsony, 1796.

A népek természetét az nem jól ismeri,
 aki a magyarban a bátorságot ébresztgeti.
 Nem kell azt ébreszteni, ha veszélyben a haza,
 Nemcsak Magyarország, de Ferenc bármely birtoka,
 Met mi Ferenc összetartó gyermekei vagyunk,
 Minden ország fiainak példát mutatunk.
 Ferenc fiai vagyunk, atyánkként tiszteljük Öt:
 Jobban véd minket, mint sánc vagy erőd.
 A francia nem tudja még mi a magyar,
 Vesztébe rohanni ezért akar,
 Mert Pálffy és Batthyány, emez nádor
 Az meg országbíró, így kerül rá sor,¹²⁰⁶
 Hogy honfitársaikat felszólítván,
 Kiáltják: vesszen a francúz, a hitvány!
 Úgy lesz, ahogy történt 41-ben,
 Midőn a magyarok vetélkedtek ebben:
 A Monarchiát miképp mentsék meg,

---

¹²⁰⁵ Közli: Szócs 2015.

¹²⁰⁶ Téves fordítás. Eredetiben: „Da Pálffy und Batthyáni hofkanzler der erste, Ungerlands Reichskanzler bekenntmassen der anderte,” Ekképpen viszont Pálffy Károly magyar udvari kancellárról és Batthyány József esztergomi érsekről (főkancellárról) van szó.

Így az végül veszedelme lett az ellenségnek.
 Az említett két férfi közül egyik a nádor volt,
 A másik az országbíró hasonlót szándékolt,
 Így elszántan a tettek mezejére hágnak,
 Megmutatni a nagyvilágnak,
 Hogy együtt törünk a nagy cél felé,
 Vetve nagy erőt és bölcsességet belé,
 Hogy a pimasz franciát megzabolázzuk,
 Istentelen önhittségét helyrerázzuk,
 Hadd tudják meg, mi a magyarok ereje,
 Ha már dolyfösségükben nem számoltak vele.
 41-ben meg kellett menteni a Királynőt és a Birodalmat:
 Ehhez fegyver, bátorság, és buzgó imádság adott alkalmat.
 A nagy Mária Terézia ismerte ezt a gondot:
 Sosem volt nagyobb ő, mint midőn honleányi könnyet ontott.
 Sosem volt nagyobb bajban nagyobb reménység,
 Mint midőn midőn az ellenséges haderő fölött győzött a szerénység.
 Így vész és baj közt mikor már-már süllyed a csónak,
 Csodáljuk nagyságát és rátermettségét az uralkodónak.
 Hiába ugrálnak a franciák, Róma silány utánzó majmai:
 Legyőzik őket József tervei és Károly küzdő karjai!

9.3.6. Alkalmi vers Batthyány Tivadarhoz: Lampach Elek verse

Lampach Elek: Ode an Navim Bucentaurum Excellentissimi Comitis Theodori de Batthyán¹²⁰⁷

Stas nunc propinguis turribus semula,
 Ornasque ripam Principis Urbium,
 Regina Naus! (a¹²⁰⁸) Stas! nac ambis,
     Seu Venetum tenuisse littus,
 Seu Gaditanis portubus aduenam
 Iunxisse proram, clarior anchorae
 Captiua, quae Te Istri hospitalis
     Margine cohibuisse gaudet.
 Ut Te omnis ardet visere ciuitas
 Adtusa ripis! vt Stupet ardua
 Ceruice Malum! quem rudentum
     Praesidio valido ferocem,
 Stantemque faxis firmius Icari,
 Non praelintes Aequare ferudio
 Venti recuruent, nec tremendo
     Aeolus idse ruens tumultu.
 Ut Vela spectat! qualia pandere
 Solent amico Sydere Nauticae
 Atlanticum praeter volantes
     Aequor et Hercules columnas

¹²⁰⁷ Lampach Elek, Ode an Navim Bucentaurum Excellentissimi Comitis Theodori de Batthyán facta ab Alexio Lampach e Scholis Piis, in Gymnasio Pestiensis Maiori, Regio, Humaniorum Professore mense Augusto, Anno 1790. *Ephemerides Budenses*, 46. szám, 1790.09.14. 427–430. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, B 077/2. 1790. A vers szövegében található lábjegyzetek a szerző, Lampech Elek saját kiegészítései. Lambach Elek kegyes tanítórendi szerzetes a kecskeméti piaristák kollegiumában működött.

¹²⁰⁸ Navis haec Bucentari nomine insignita, Anno 1781. Ozailini in Croatia et quidem in bono Excellintissimi Comitis Tkeodori Batthyán, Eiusdemque fumtibus, e quercu, in propriis sylvius resecta constructa suit. Inde benefico Colapis, ae Savi, in Danubium delata, Patriae Saepius et usui fait et decori. Floc vero anno Mohátsino Budam aduecta, iam inde ad exordio Comitiorum Regni, in Danubi ripa consistit et quia ad formam Naus maritime facta, Malo, antennis, velisque instructa est gratissimum ytrique Ciuitati praebet Spectaculum.

Iam Transtra laudat; iam gaudium latus;
 Molemque, quam vix iam bene sustinent
 Vindae laborentes. Iam ie ipsam

Densa senum iuuenumque turba
 Scandit carinam; dimque veteri cauas
 Tentat latebras, pieta cubilia
 Miratur, Horremque dines

Daedalis latuisse coftis. (b¹²⁰⁹)
 Hinc Te solutam credit ab aequore,
 Miscetque Nomen Naugiis Tuum,
 Quae alto falo procella iactat

Imperiosior. At Tu O Naus!
 Haud es minacis transfuga Bosphori,
 Nec Te recisae littore cyprio
 Ornant trabes, nec cretica vnquam

Vnda fretis tulit aestuosis.
 Sed es Liburnae filia nobilis
 Syluae, bipenni tonsa Croatica,
 Quercus, quae auito structa Regno

Pannoniae, patrias per vndas
 Contendis Hunno remige, Primaque
 Ventis repandis lintea, munere
 Ac sumtibus Batthyanii. Ille

pro Patriae genitus decore
 Impendiosae Regna scientiae
 Ceris Auorum foedere nobili
 Coninguit, Haeres sanguinis non

Degener, ac Decus Hunnici. Illum
 Oblita lucri munisicentia,

---

¹²⁰⁹ In interiore parte Nausi visitur pietum et ad omnem Commoditatem instructum cubile, cum pluribus aliis receptaculis, e quibus descenditur in Horreum ingens, ac 40000 circiter Metretarum capax

Candorque, cordis proditori Hungari,
 Et Suauitas Cognata, gressu
     Blandiloqnum comintaur aequo,
 Nec prisca Virtus se sociam abnegat,
 Dulcisque, fed non prodiga Comitas
 Amplae Maiestatis. Ille
     Iam propriis humeris ruinas
 Regni moratur; iam Patriae Patrum
 Iunctus verendo concilio, caut,
 Ne, aut alma Pax crines cruento
     Puluere collinat immerentes,
 Auti Legi autiae canitiem sacram
 Iniuriosae deripiant manus.
 Ille et remoto adit calentes
     Sole plagas, cupidos viator,
 Artesque terris Hungaricis locat
 Foris repertas, commoda publica
 Curare flores atque Gustus
     Eximii pretiosus emptor.
 Illius et Tu munere dexteræ
 Minstra tendis carbasa Patriæ
 O Nauis! in Regnumque fructus
     Vberiore sinu refundis
 Namque aut capaci deuehis horreo,
 Quod de liburnis verritur areis
 In faucias cruore ripas,
     Prona famem satiare Belli
 Aut messe prægnans diutis Hungari,
 Desideratas Vribus Ausriis
 Adsert opes. (c¹²¹⁰) Nunc gaudia augens

---

¹²¹⁰ Hac enim Naii, et Eszekinum pro subsidis belli, et Viennam, pro necessitatibus Austriae fruges faepius aduactae funt.

Hungariae Dominaeque Budae,
 Mulces sonoro flamine tibiae
 Ciuera frequentem, qui Patris Amnium
 Ripas inundans, inque puppiam
     Sulphureo tonitru trementem
 Regni reclinanas alta negotia,
 Pendere Mali vertice remigem
 Miratur, (d¹²¹¹) et mutare remis
     Destinat vtiliora vela.
 Fallor? vel ipsae iam fragiles scaphae
 Insueta pandunt vela Fauoniis? (e¹²¹²)
 Iamne Hungarus Naues adurget
     Aeoliam docilis per artem?
 Iam Naufragae, dat Vela scientae
 Martis Nepos, iam pondera Nauium
 Rostrata per fluctus vehet! iam
     Bulgaricis video solutum
 Istrum catenis atque nigro mari
 Errare puppes pannonias! iam opes
 Per pondicas adducet undas
     Insti or Hungarus, atque Regno
 Auro fluentem mercibus inuehet
 Gangem, ac Hydaspem. Te quoque tunc fauens
 O Nautis! ignotas per undas
     Aura feret, geminusque Pollux:
 Ibisque fausto, non sine Goria
 Battthyaniani Nominis, alite;
 Superba sulcauisse prima
     Insolitum Pelagus cariana.

¹²¹¹ E liberalitate Excellentissimi Comitis Theodori de Battyán populus in ripam confluens saepe Musica, ac iteratis tormentorum minorum ictibus, Nautaeque, Malum scandentis, dexteritate recreatur.

¹²¹² Quia Nautae, ope velorum, Scaphae appliciorum, eodem Vento, absque omni remo, celerrime ex vna Danubii ripa in alteram feruntur, reuehunturque.

9.3.7. Ismeretlen szerző alkalmi verse Batthyány Tivadarhoz:¹²¹³

An den Schöpfer des Bucentaurus.

_o_O_o_

Als Erfinder de neuen mechanischen Schiffbaukunst

Grafen

Theodor Batthyány

Excellenz.

_o_O_o_

Gewidmet von einem Schätzer

_o_O_o_

Größe stillen Ruhmes! Dich besingen,
Solche Größe gleicht dem Firmament;
Aber solch' Erfindung zu erringen,
War nur einem Theodor vergönnt;
Erfindungs-Geist! dich nur bet' ich an,
Denn du bist wahrer Nutz für jedermann

1.

Ein großer Geist erreicht des Fleißes Ziele,
Durch stäte Arbeit, und Verbesserung,
Entlarvt des Schiffbaus dürfte, schlechte Hülle,
Zum Wohl des Staats, und der Verewigung;

2.

So wird der Graf, der ohne sich zu brüsten,
Zu aller Menschen Glück so viel gethan,
Zu Wasser, und zu Land, und an den Küsten,
Ein Gegenstand der Volksverehrung dann.

3.

Wer wagt es noch, den Nutzen zu verkennen,

¹²¹³ MTA Kézirattár Régi könyvek, Ritka könyvek Gyűjteménye Nr. 522.020.

Both Bucentaurus nicht dem Storme trotz?
 Verlangt ihr den Erfinder noch zu nennen?
 Er fuhr, und kam, stieß auf keinen Klotz.

4.

Ein Ungar war der schönsten Kunst Erfinder,
 Die für den Handel je der Geist er ersann;
 Ihm dankt das Vaterland und Ihre Kinder
 In später Zeit, was Er für Sie gethan

5.

Ein Mann, der auch an Kraft in hohen Jahren,
 Den rüstigsten Jüngling übertrist,
 Der immer Gut's gethan, und viel erfahre,
 Und jede Wissenschaft genau, und wahr geprüft.

6.

Es wird zu Seinem Ruhm, und seiner Väter,
 Noch Weisheitgeist die großen Künste weih'n,
 und wird die Bahn, die Er als Ehrenretter,
 Dem Handel zeigt, von guten Folgen seyn.

7.

Wir danken Dir den regen Trieb nach Wahrheit,
 Den Uiberzeugung (sic.) uns, und Einsicht gab,
 Doch sende von dem Sitze deiner Klarheit,
 Den Weisheitsstral auf unsern Geist herab.

8.

Sieh unser Kampf, den Gierde stäts nach Wissen,
 Mit unserm Fleiße kämpft, mit Freude an;
 Und lehre uns die Mittel, wie das Wissen,
 Mit Deiner Weisheit sich vereinen kann.

9.4. Misszilisek – válogatás

Batthyány Tivadar levele apjának

1741.01.24. Vienne, Nr. 66.101.

Monsieur Mon Très Chère et Très Honoré Père

Parce que J'ay appris que vous avez ordonné de m'exercer avec des délais de Françoise donc je serai tout mon possible pour vous contenter espérant que la majesté devine me donneras les grâces suffisant pour ce sujet je ne manquerai d'emploi son assistant en entendant je mais je commande donne l'honneur de vous bon grâce étanche avec toute la vénération possible.

monsieur mon très cher très honoré père

votre très humble très obéissant serviteur et fils

Vienne¹²¹⁴

Batthyány Tivadar levelei Saint Sauveur francia trieszti konzulnak 1777-1778

Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg.3. 1777–1778. fol. 6–7. Correspondances consulaire, Trieste. Lettres officielles écrites par Theodor Batthyany au comte Saint Sauveur, consul de France à Trieste en 1777/1778

Vienne, á 26 oct. 1776.

Monsieur,

Je suis bien fâché que mes affaires importantes d'ici ne me permettent pas de me trouver cet authoune au littorale et particulièrement avec vous asteur que nous serions ensemble a Fiume dans des circonstances bien plus consolantes que toutes les autrefois mais j'espere d'avoir cette joie le printemps prochaine . Mais si être temps le bonheur vous amènerait ici à Vienne je vous offre quartier dans ma maison. Je vous ai obligation intime de vos soirée et marque d'amitié, avec laquelle vous m'avez bien voulu donner des information si circomstantielles

¹²¹⁴ MNL OL P 1314 Nr 66.101. Legelső Batthyány Tivadar által írt levél, amit apjának írt 12 évesen. Bécs, 1741. január 24.

touchant L'article de m.. j'en ferai usage si bien que je pourrai aussi honneur et gloire. et vous conjure de disposer mais/mois pour toutes les informations que vous avez avoir besoin de nos pays Hongrois, ou Croates. Du reste je conviens avec vous me peur être bien plus intéressant d'exploit bois par moi-même, que par vente de coup puisque come seigneur territoriale j'ai bien fois plus d'aisance pour cella que touchant étranger, et que dans cet race ? je suis actuelle déjà occupé a faire ouvrir de mes forets via ? chaussées de grandes communications.

Touchant aux fabriques j'ai l'honneur de vous dire que je n'en ai qu'une qui est celle de quincaillerie (vasáruüzem) come aiguille (varrótű), fil (huzal) de laittons (sárgaréz), plaques (lemez) de laittons, et boutons et tout plain de pareilles articles a la Nironbergoises, et a la façon de celle d'Angleterre de Birmingamb. Mon débit ordinaire va annuellement a cens vingt mille florins et je pense d'en ériger une pareille a Grobnik, qui est ma terre près á Fiume a une heure chemin, que j'ai fait ouvrir cette année ici après que auparavant il y avait une distance de plus de trois heures. Et come j'y ai mes profit la main pour la toute de laittons et mes propres sujets refer pour ouvriers je pense que cella y pourra tout bien reussir y pourant gagner par le bas prix le prefer aux concurrens. Autre cella j'ai a Perstein ? en Hongrie mon propre cuire de mes mines et en Croatie j'ai trouvé au millieu de me... de très bonnes et abondantes mines de fer. Votre ambassadeurs de France Mr : de Bretenill est parti au jourd'hui pour faire en tour en France avant depart j'avais avec lui un entretien assez long ... les intérêts réciproques des deux cours très comb.. et de votre zele pour cette vue. Les viandes su(r pieds).. et bois de construction entrèrent dans ce discours recevant aujourd'hui votre chère lettre je me rappelait avis que vous m'aviez donné de ne pas avoir reçu la parcell desirée, je l'avais ordonné d'abord a mon facteur de ma fabrique despechier cette porcellaine, mais l'homme étant un peu âgé, et aiant beaucoup occupé pour la faire toute prochaine l'avait oublié, mais je le ai rappelé son devoir avec bonne reprime ...mérité de sorte que vous allez la recert..

Je suis de tout mon ... Votre très humble ... Theodore Batthyany

Vienne, á 26 oct. 1776.

Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg.3. 1777–1778. fol. 8–9. Correspondances consulaire, Trieste. Lettres officielles écrites par Theodor Batthyany au comte Saint Sauveur, consul de France à Trieste en 1777/1778

Vienne, á 7. nov. 1776.

Monsieur

Votre chere derniere lettre sans doute ni servira en quelque façon de direction pour mes des-marches a faire, mais ce qu'il me parait vos intentions seraient, que notre cour donnat a ceux votre nation quelque prérogatives distinctifs, ce qui serait contre notre système générale qui est de faciliter la plus grande concurrence possible tout pour les achats que pour les ventes, que ce soit après marchand d'une nation ou de l'autre juif, grec, ou autre. Puisque on pense chez nous, que tout les commercans jouissants chez nous dans les ports d'une franchise et protection égale non comme chez les Turques une nation ... plus, que les autres, les capitulations deviennent superflus et inutiles. quand a un traité avec Angletere je n'en connais aucun , mais a ce que nous avons une espère de traité privative avec marchands Hollandais mais uniquement pour leur argent. et enfin l'ou de doute pas, que le commerce aiant été rendu par Trieste, et privatement astuer aussi par Fiume beaucoup libre, et ouvert vers l'Hongrie Royaume ..nisible tous ses objects ne manqueront pas d'attirer des commercants bien étoffés, et des commercans attireront las objets, mais donner des avantages preferablement a une nation se serait peut-être donner a cette nation une espèce de monoploe pour notre commerce, et restreindre a d'autres a d'autres la participation aussi facile a ce même commerce ...reste nos besoin entre nous et les Français étant plus réciproques et plus naturels qu'avec les autres nations, la facilité de Hongrie ne laissera pas que de nous pouvoir hier plus facilement ensemble, car par exemple si vous monez plustor de nous de vos ennemis naturels Anglais et Irlande salaisons les tabac, les métaux, nous prenons aussi préférablement de vous come nos ami.. sucres, caffes, indigo, les sels mêmes pour les ... et les étoffes de soies. du reste vous n'avez pas creindre chez nous des avanies comme en Turquie par rapport auxquelles il faut des capitulations je suis bien aise, que vous avez reçu la porcelaine. Elle est déjà tote paié si elle a le bonheur de plaire, car je reste toujours encore votre deb... pour vous marques d'amitié, qui jai l'honneur avec la plus parfaite.

Vienne le 6. nov. 1776.

Votre très humble serviteur C : Theodore Batthyany

Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg.3. 1777–1778. fol. 8–9. Correspondances consulaire, Trieste. Lettres officielles écrites par Theodor Batthyany au comte Saint Sauveur, consul de France à Trieste en 1777/1778. fol 10.

Vienne le 23. nov. 1776.

Monsieur,

.. couriens toujours avec vous que quelques maison de France nous pourvoient tout convenir a Fiume aussi pour la convenience réciproque mais pour que je puisse faire la premier pas dans cette vue apre de notre Ministre ici il est nécessaire que je sais mis en etat a pouvoir dire normement tel et tel marchand d'un tel endroit serait porté de venir chez et de s'establir a Fiume , si on le voudrait favoriser de la protection de notre cour et lui en procurer l'agrericent de sa cour ce qui se pouvait ensuite faire par un cople de lignes que notre Imperatrice en metrait dans fréquentes lettres, que'elle écrit continuellement ses enfans et principalement a la Reine de France. J'ai déjà aussi ecrit au que gouverneur de Fiume de faire mention de mes idée la dessus dans les représentations qu'il va en.. a la cour sur les arrangements a prendre j'espere, que vous aurez déjà reçu la porcelaine et je suis de tout mon cœur.

Vienne le 23. nov. 1776.

Votre très humble seriteur C : Theodre B.

Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg.3. 1777–1778. fol. 8–9. Correspondances consulaire, Trieste. Lettres officielles écrites par Theodor Batthyany au comte Saint Sauveur, consul de France à Trieste en 1777/1778. fol 11-12.

Monsieur !

je suis pleinement convaineu de votre sincere et zeléefaçon de notre Cause commune Nationale ; mais tout Allemand, que je suis aussi plus a portée, que Vous mon Ami ! A pouvoir faire valoir toutes vos raison plausibles, je n'entrevoie cependant pas, comment je pourrais faire altérer notre sistem qui est de favoriser tous les marchands également et puisque les Turces ont quelques avantage fondée sur les traités de paix, que le France meme serait appliqué dans un autre temps a pourrez aux Turcs. Je ne doutte pas qu' actuellement dans l'état

d'amitié, dans laquelle nous sommes avec la France qu'on accordera volontiers la même avantage à la France ; mais pour ce qui est de la mention , que vous faites de la Compagnie du Sucre de Fiume, elle n'a que des privilèges expirer, ou quelque faveur fort léger une fabrique interne contre les fabriques externes, celle qu'on communément les Fabriques internes dans tout les pays. Vous dites, que le bon marché produit l'abondance, et moi je ... que le grand marché par la concurrence de beaucoup d'achat anime d'abord beaucoup la Culture ; une culture animée nécessairement l'abondance ; l'abondance produit à son tour le bon marché, et la fin des fins bon marché donne de toutes les places marchandes étrangers la préférence ; Cela est ce qui me paraît la vraie marche de commerce bien entendue, mais pour y parvenir la seule chose , qui nous est encore la plus nécessaire , chaussées entre notre continent et notre littoral , aussi dans cette vue on est déjà occupé à ouvrir la chaussée entre Carlstadt et Segnia. Le Canal de la Kulpa, est de tenir les rivières en général plus purgées des obstacles aussi s'applique-t-on à une nouvelle, et meilleure façon des bateaux solides, de bois de chêne. Lorsque La Kulpa se trouvera enfin ouverte jusqu'à ma terre de Brod. Au loin de Fiume on pourra peut-être encore parvenir à fournir de bois de chêne, et d'autres pour la construction de mer. Enfin les communications étant bien ouvertes, et nos pays en fertilité pour ainsi être inépuisable, les objets innombrables de commerce ne pourront pas manquer ; et ces mêmes objets ne laisseront pas manquer de commerçants .. choses humaines étant de nature, comme vous savez, à souffrir continuellement des variations, les besoins d'aiguillon. C'est pourquoi le commerce est généralement agréé, puisqu'il est supposé que toujours les deux parties trouvent leur avantage en même temps, chaque partie donnant seulement le superflu, et gagnant le nécessaire. Pour ce qui est du Raité avec certains Hollandais pour le Mercure, cela tire son origine de ...vaines anticipations faites à la Cour en temps de guerre. Si Monsieur les Français voudraient faire des avances pareilles en pareilles occasions ce ne durera pas, qu'ils pourraient se stipuler alors les conditions avantageuses pour une, ou l'autre branche du Commerce spécifique. Il est vrai, que quelques seigneurs ont été chez nous comme dans tout pays quelquefois mal menés par des mal intentionnés, ou mal entendus... Combien de fois la compagnie des Indes en France n'a-t-elle écopé ? Combien de grands marchands en France n'ont-ils fait banqueroute avec toute leur compagnie ? Ainsi il y a des ..mens, que toutes les nations ont en commun, pour cela le Commerce pourtant toujours important , quoique plusieurs commerçants, y aient leur nées, Je ne manque pas de repasser votre chère correspondance et bonnes informations, je les regarde comme des objets de speculation et à notre première entrevue au Printemps prochain nous en parlons plus amplement ; je sais, qu'il y a des esprits intéressés à nous dans la léthargie, et je ne

crain pas trop les ennemies, il n'y a qu'un à craindre, c'est notre propre nonchalance en ligne de Cour c'est la notre ennemie la plus forte à combattre, mais enfin on dit si long temps, que pourtant un fois on s'éveille, puisque autre me.. un sommeil éternel équivaldrait une mort réelle, et en cas de les et vous pourrez vous vanter d'avoir concouru principalement au le réveille se desirable. Je suis de tout mon cœur

Monsieur

Vienne 18 Decembre 1776

Votre très humble serviteur C. Theodore Batthyany

Batthyány Tivadar levele Bátjyának Józsefnek 1783.

1783. 12. 11. Vienne, MNL OL P 1314 Nr. 66.666.

Très chère Frère

Il est sûr, que nous risquons dans ce moment-ci d'être englouties par un bouleversement général tout comme les Polonois l'ont été et le seront probablement encore davantage, si nous nous comptons à la Polonoise, c'est-à-dire en nous refusant toujours à une révolution raisonnable devenue indispensablement nécessaire par les suites et circonstances des temps enfin par un besoin énorme de l'état, besoin créé par l'administration d'Etat précédente concrètement mal entendue et seulement encore soutenu jadis par des hâgards purement heureux au qu'elle on ne veut absolument plus confier et abandonner le sort de nos Peuples, il me paraît que nous étions sur le point d'une alternative cruelle, de laisser faire l'état une banqueroute générale de perdre par là le crédit de l'état, de gagner en même temps un nombre infini de malheureux sur le corps, ou de devoir éplucher avec un travail immense comme fait notre Souverain toutes les ressources possibles déjà créées et à créer principalement à l'heure ou nous sommes cour par les démarches déterminées des Russes à la veille et dans la dure nécessité de faire de même vis-à-vis nos voisins Turcs, qui ne manquent pas d'amis jaloux de notre grandeur actuellement encore beaucoup plus apparente, que réelle.

Notre Souverain donc qui doit parer à tout assez abandonné des Conseils courageux et entendus de tous embarrassé pour la Conservation de tout, incliné enfin à des remèdes un

peut violents contre la maladie violente de l'Etat, a dit on, fait pleurer la chancellerie, mais des pleurs ne guérissent pas la malade ordinairement, il faut absolument un *Consilium in arena* C'est à dire il faut trouver absolument l'antidote des maux. Le Souverain croit trouver cette antidote dans une Contribution général et aussi proportionnée que possible a débattre, de toutes les parties de Corps pour le soutient de ce même corps animé par une seul Amme général, il croit ne pouvoir obtenir cette harmonie mutuelle, que par un entrelassement réciproque sorte, qu'un de patriote ne puisse prospérer et pas même le Souverain sans faire prospérer en même temps les autres rangs de Peuples c'est pourquoi il pense de simplifier toutes les recetes, de relâcher beaucoup de charges onereuses comme sont les douanes internes l'arangement mal entendue même des douanes externes relativement a L'Hongrie, les payages des chemins, les abaldos, le timbre, les droit fiscaux, l'insurrection fort onnereuse et fort peu utile a l'état, enfin il paroît avoir calculé les besoin d'Etat, y vouloir seulement proportioner les revenus d'Etat aussi simple que possible et pas au-delà, et laisser le reste dans la circulation comme son germe, qui doit de cette façon s'augmenter continuellement si ensuite nous autres hongrois joindrons de bonne volonté a ces intentions la correction indispensable de plusieurs de nos loix, qu'on croit notoirement destructiffes, nous trouvons chez nous même des ressources infiniment Consolantes ces loix sont par exemple le droit perrenalité ce qui est en soit même un droit eternel de retrait, ou de chicane, le droit Couteaux d'indigenat, le droit d'angager des terres, ce qui les fait désoler et négliger, comme l'on le voit tous les jours, les limites indéterminés des territoires et fondes sur des signes ridicules et fort volubles tandis qu'ils deveroient être fondés sur des figures immuables geometrique

La methode Barbare des Exécutions Judiciales, qui ne servent Qu'a enrichire les Créanciers, et d'achever les débiteurs, les qu'els debiteurs cependant auroit le plus besoin de protéger impartialement par la main de la justice distributiffé, pourquoi donc pas vendre au plus offrant l'objet de l'exécution en trois petit termes, au plus haut prix possible, comme ici et dans tous les pays bien policés, au lieu de laisser estimer les chose au plus bas prix possible, disputé souvent pour et contre par les deux parties, enfin pourquoi laisser ouvert dans nos loix tent de plair de a la justice, quoique en même temps aussi des remèdes sans nombre a ces mêmes plais, lesquelles remèdes sont quelquefois pires que la mal mêmes, tout cela tient notre Partie dans une espèce de combustion. Ilya presque toujours moitié du Royaume en insurrection ou en défiance contre l'autre moitié, et que peut donc gagner la Patrie si un hongrois gagne sur un autre hongrois soit par procès, par exécution, ou par amiable pour crainte

d'un ancien embrouillement, ne serait-il pas plus naturelle de se mettre a l'abris l'un contre l'autre par des loix sages et de se tourner *unitis viribus et consiliis* contre l'étranger,

mais pas les armes a la main, l'industrie a la main, jointe une communication la plus facile et général de nos provinces vers l'étranger pour mettre les étrangers en état de pouvoir nous ouvrir aussi avec leurs avantages leurs bourses, jamais on n'a su ici parler tant du commerce de canaux a ouvrir que dans ce moment si, les plus grand moqueurs sur ces articles commencement a ce fâcher astheur que l'on n'a pas pensez il y'a longtemps a toutes ces facilités absolument nécessaire pour pouvoir faire valoir beaucoup plus les productions et faire disparaître la disette décourageante d'argent Pour pouvoir attirer tout pleins d'étrangers acheteurs aussi des biens immeubles, en concurrence de nos pauvres acheteurs domestiques, mais comment espérer cette affluence d'étrangers avec nos usages et ancien règlement nautique.

Les Genoïis par exemple – nous ont déjà presque abjuré, ces jours ci Solignac ma plaint amèrement, qu'eux ayant donné sur une des terres de Christophe Erdódy près de deux cent mille florins et la tenant même par la voix de la justice se trouvent actuellement dans la crainte de la perdre par Keglowsch, qui en renversant les donations Royales prétend la revendiquer pour quinze mille florins. Comment voulons nous donc avoir de cette façon du crédit publique si les propriétés flottent de cette façon chez nous autant et plus peut-être que chez les Turques et les Tartares. Dans les pays bien policés il y'a portent des termes au de la des quelles il n'y a point de revindication a faire et ensuite sur des obligations de cette façon bien fondées on trouve toujours de bon acheteurs qui on besoin de placer leurs argents et comme cela des pareilles obligations roulent comme l'argent content et quelquefois encore mieux avec agio dessus.

Du reste il n'est point du tout question que les Capitaux (~~soit mis~~) dusent oste mis dans la Banque, mais bien au contraire, qu'on remboursera peut-être les Papiers de Banque qui ne sont pas a termes-stipulé, et qu'on ne voudrait pas laisser réduires a trois pour cent d'interest mais enfin cette crise générale je crois qu'on donnerait aux débiteurs une moratoire générale pour quelque temps et en quelque façon pour l'avantage des créanciers même .

Jusqu'ici j'ai dicté cette longue lettre a mon secrétaire intime Toni, j'y dois seulement ajouter que Nadasdi presse toujours chez moi son capital, quoiqu'on devrait croire que dans ce moment de crise il devrait être devenu ombrageux dans ses idée d'achat de terre par rapport auxquelles il se disait toujours si pressé lui-même. Si je pouvais seulement avoir pour un ans une quinzaine de milles florins cella m'arrangerait en attendant avec ce qui me doit arriver

avec la fin de l'année de terres. Les Princes Csartoritzki et Palm ont bien l'intention de venir visiter mon jardin et les édifices y appartenants, mais ils s'y prennent un peu trop lentement. Comme cela pareillement en Croatie pour les petites terres à y mettre en vente, ce qui exige encore des préparatives principalement entre ces croates mal adroits, quoique de reste assez avides de terres. J'ai mon avis, que la Save, et la Culpe sont déjà analysés pour la navigation, mais la Drave seulement jusqu'à Mihalovics jusqu'au confin de la seigneurie de Verovitz de Pejacevics, ou le long de cette seigneurie contre toute règle, et sévère prohibition on a pourtant jeté tous les arbres coupés le long du bord dans la Drave et ainsi malicieusement gâté. Le Fleuve plus qu'il ne l'était auparavant ces accumulations volontaires des retenus d'eau des débordements, et des îles très invisibles. L'on croit que le vicomte de Orato, contre sordides excès diaboliques. Il n'y a qu'un voie de plainte générale aie occasionné tout cela pour tenir la valeur du bois de la seigneurie de Valpo à par haut prix, ou bien pour empêcher, que ce bois tombe beaucoup en valeur par la concurrence des bois de Verovitz. Enfin si l'Empereur dévoile de pareilles intrigues contre l'intérêt public, on sait bien ce qui en peut résulter.

L'on dit que l'Empereur est fermement décidé de faire examiner l'année prochaine tous les grands ouvrages nécessaires pour les communications les plus faciles internes et cela par la commission générale déjà établie ici pour cela, comme je vous ai marqué et ensuite de faire mettre la main à l'œuvre très sérieusement. L'on dit aussi qu'il sera de retour vers le mois de février, et que peut-être, il percera même jusqu'en Espagne, mais de cela je doute moi-même, puisque la mer dans l'hiver est ordinairement de beaucoup trop orageuse. L'on compte ici qu'à la douane on a arrêté quelque tonneaux remplis de ducats, et souverains mais en haut couverts avec des pierres à fusil. On a déjà donné avis à l'Empereur par estafette l'on suppose que ce sont des argents que des nonnes du religieux ont voulu sauver pour la Silésie ou ces ordres sont encore laissés dans leur entier et en même temps l'on compte qu'un camaldulain n'ayant pas été content des 40 xr que l'Empereur donne par jour à chaque individu, aie déclaré l'Empereur que à Maubach ou devrait seulement raser ... et entre la en terre, qu'on y trouverait assez de quoi pourvoir mieux régaler leur moines, on l'a fait et on a trouvé quelques tonneaux remplis de ducats et d'argent blanc. L'on dit aussi, que l'Empereur avant que de partir a donné à la Chancellerie de Bohême D'Autriche un paquet rempli de mécontentement et mettant plusieurs membres existants autres des conseillers auliques Baptiste Boltzo Degelman au repos, c'est-à-dire hors d'activité. Quant aux ordonnances il y'en a pas encore de sortie en publiques, lorsqu'ils y'en aura. J'en prendrai d'abord connaissance, et

vous l'enverrai, pour que vous puissiez vous orienter, et être toujours dans le fil de ces affaires, qui nous deviennent de plus en plus importantes. Je suppose, que aujourd'hui vous êtes satisfait de votre nouvelle, je ne doute pas, que vous aurez reçu hier le plan de navire volant en-voié de Paris. Je n'avais pas le temps d'y joindre une lettre. Je suis de tout mon cœur.

Votre très humble serviteur et frère Theodore de Battyány

Vienne, 11. dec. 1783.

A levél fordítása

1783. 12. 11. Bécs, Nr. 66.666.

Kedves Testvér!

Az biztos, hogy ebben a pillanatban azt kockáztatjuk, hogy egy általános felfordulás elnyel minket, mint ahogy Lengyelországot, és lesz még nyilván annak folytatása is, ha Lengyelországot vesszük; vagyis, ha mi mindig visszautasítjuk az idő és a körülmények következtében fontossá vált ésszerű fordulatot, mely az előző teljesen félreértelmezett, és csakis az olyan zavarodottak által fenntartott államigazgatás által termelt hatalmas állami hiány miatt szükséges, akik a mi nemzetünk sorsa iránt közömbösek. Nekem úgy tűnik, hogy egy kegyetlen, elkerülhetetlen ponthoz érkeztünk: vagy hagyjuk, hogy államcsőd alakuljon ki, elveszítve így az államhiteleket, ugyanakkor az állam beláthatatlan összeget keressen a többség¹²¹⁵ kárára, vagy rászánva magunkat roppant munkával kibontakozunk – ahogy azt az uralkodók minden lehetséges erőforrást felhasználva már megalapozták – és megteremtjük a jelenleg folyamatban lévő, már megkezdett közeledési folyamatokat az oroszok felé, és szükség esetén ugyanezt tesszük a török szomszédunk irányába is, akik nem féltékenyek a mi éppen még sokkal nagyobbak tűnő fejlettségünkre.¹²¹⁶

Az uralkodónk az, akinek el kell háritani a teljesen mellőzni a fülébe jutó merész és zavaros tanácsokat a teljesség megőrzése miatt, végül a kevésbé fájdalmas orvosság felé hajolnia az állam drasztikus megbetegedése helyett. Azt mondják megírkatta a kancelláriát, de a

¹²¹⁵ le corps – az államtest is érthető ez alatt, gyakori fordulat az államot test metaforájával illetni.

¹²¹⁶ II. József és II. Katalin közeledésére céloz, valamint az ennek a keleti politikai orientációnak nyomán kibontakozó külkereskedelmi kapcsolatokra. Lásd bővebben: HALM, Hans: Österreich und Neurrussland I. Band: Donauschiffahrt und -handel nach dem Südosten 1718–1780, Breslau, Verlag Thiel und Hintermeier, 1943; HALM, Hans: Habsburgischer Osthandel im 18. Jahrhundert. Österreich und Neurrussland II: Donauhandel und Schiffahrt 1781-1787, München, 1954.

könnyek általában nem gyógyítják meg a beteget, ezért feltétlenül szükséges egy konzílium (*Consilium in arrena*), vagyis meg kell találni a betegségnek az ellenszerét. Az uralkodó úgy véli, hogy ezt az ellenszert az általános és arányos – az államtest minden tagját érintő, egy lélekkel történő – adózásban találja. Úgy véli, hogy ezt a kölcsönös egybefonódást nem érheti el másképp, mint hogy egy hazafi se boldogulhasson, még maga az Uralkodó se, a mindenféle rangú emberek egyszerre boldogulása nélkül, és ezért úgy gondolja, hogy egyszerűsít minden recepten: hogy sok terhet elenged, csakúgy, mint a belső vámokat, és a Magyarországgal kapcsolatos külső vám félreértett elrendezését, az útdíjakat, az abaldókat¹²¹⁷, a árulebélyegzést¹²¹⁸, a fiskális törvényt¹²¹⁹, a nemesi felkelést, amely nagyon drága és kevésbé használható az állam számára. Végül úgy tűnik, hogy kiszámolva az állam szükségleteit csak az állami bevételeket akarta arányba hozni a lehető legegyszerűbben és nem meghaladva azt, a fennmaradó összeget pedig magként forgalomban hagyni, ami ennek köszönhetően folyamatosan növekszik. Ha akkor mi, magyarok, jó szándékkal csatlakozunk ezekhez a szándékokhoz több törvényünk nélkülözhetetlen korrekciójához, amelyeket közismerten pusztítónak tartunk, végzetlenül vigasztaló forrásokat találtunk volna magunknál. Ezek a törvények például az öröklésre vonatkozó törvény (*perrenalitas*), amely önmagában is örökös lemaradást okozó törvény vagy a perrendtartás, a költséges indigenátus,¹²²⁰ a földbirtoklást szabályozó jog, ami pusztasággá és elhanyagolttá teszi a földeket, amint azt minden nap látjuk, a birtokterületek szabályozatlan határai és a nevetséges és igen könnyen megváltoztatható határjelekkel történő rögzítésük, miközben ezeknek változatlan mértani ábrákon, felméréseken kellene alapulniuk.

[Ott van aztán] a bírói végrehajtások barbár módszere, amely csak a hitelezők gazdagítását, és a hitelfelvevők tönkretételét szolgálja, azokét a hitelfelvevőket, akiknek a legnagyobb szükségük lenne az elosztó igazságszolgáltatás pártatlan védelmére. Miért nem adja el a vég-

¹²¹⁷ Egyedi árusítási jog, monopólium. Magyarországból tiltott volt dohányt exportálni a bécsi székhelyű Abaldo részvénytársaság engedélye nélkül. Csakis az Abaldotól kiállított engedély mellett tehetette ezt meg az, aki dohány, burnót előállításal foglalkozott, mely engedély vagy szabad-levélben rögzítették a dohány mennyiségét, útírányát, és jelentős összeget kellett lefizetni érte. Ezentúl az Abaldo faktorai folyamatosan járták az országot, hogy olcsón felvásárolhassák a dohányárakat, ezzel szabályozva és olcsón tartva a magyar dohányárát. Lásd erre: Gávai Gaal Jenő: Berzeviczy Gergely közgazdasági művei II. rész 201–202.

¹²¹⁸ Számos olyan külföldről olcsóbban beszerezhető terméket vámcsalással hoztak be egyes kereskedők, melyet a monarchia területén is előállítottak, így ezeket a termékeket jobb áron tudták árusítani versenytársaiknál. Az effajta csempészet kiküszöbölésére az árulebélyegzés rendszerét vezették be, mely nehezítette a kereskedelem lebonyolításának mindennapi folyamatát, a sok ellenőrzés és papírmunka miatt: Eckhart 1958. 33–34.

¹²¹⁹ Minden bizonnyal a háramlási jogra utal, mely az utód nélkül, illetve a hűtlenség miatt kegyvesztetté váló családok birtokainak koronára történő visszaszállását jelenti.

¹²²⁰ Honfíúsitás – magyar honosság, nemesség elnyerése. A 18. században terjedt el igazán, nem magyar eredetű földbirtokosok, akár nem nemesi felmenőkkel rendelkezők válhattak magyar nemessé, elnyerve így azokat az előjogokat (adómentesség, útdíjak alóli mentesség), melyek ezt a társadalmi csoportot megillették Magyarországon.

rehajtás alá került jószágot a legmagasabb ajánlatot tevőnek három kisebb részletben, a lehető legmagasabb áron, mint itt és minden jól kormányzott országban ez megszokott, ahelyett, hogy lehetővé teszik, hogy a dolgokat a lehető legalacsonyabb értékre becsüljék gyakran a két fél huzakodása közepette? Végül pedig miért hagyunk nyitva kérdéseket a törvényeinkben, melyet az igazságszolgáltatás a kedve szerint ítél meg, holott ugyanakkor számtalan jogorvoslatot is kérünk ezek ellen, mely jogorvoslatok aztán néha ártalmasabbak, mint a baj maga? Mindezek tartják egyfajta izzásban hazánkat.

A Királyság fele majdnem mindig ellenséges oldalon vagy bizalmatlanságban van a másik felével szemben. Mit nyerhet tehát a Haza, ha egy magyar akár perrel, végrehajtással vagy békés megegyezéssel legyőz egy másik magyart, félve egy régi tisztázatlan helyzetől? Nem volna természetesebb, ha bölcs törvények oltalma alatt intéznék egymással szemben ügyeinket, és *unitis viribus et consiliis*¹²²¹ fordulnánk az idegenek ellen? Viszont ezt nem fegyverrel a kézben, hanem iparral és az országainktól külföldre irányuló legkönnyebben járható és legkiterjedtebb közlekedéssel együtt tehetjük meg, hogy a külföldiek olyan pozícióba kerülhessenek, hogy előnyös helyzetüket megoszthassák velünk, és hogy erszényeiket is megnyithassák nekünk. Soha nem tudtak beszélni itt annyit a megnyitandó kereskedelmi csatornákról, mint ebben a pillanatban. Az ezen a témán leginkább gúnyolódók azzal kezdik bosszantásunkat: hogy hajdanában nem gondoltunk mindezekre a létesítményekre, amelyek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy sokkal jobban értékesíthessük rengeteg termékeinket, és eltüntessük a rettentő pénzhiányt, hogy jóval több külföldi felvásárlót tudjunk vonzani a birtokokra, versenyt teremtve a mi szegény hazai felvásárlóinkkal, de hogyan remélhetjük ezen külföldiek beáramlását ideje múlt hajózási szabályainkkal és szokásainkkal?

A genovaiak példának okáért már majdnem, hogy lemondtak rólunk, manapság Solignac keserűen panaszkodott nekem, hogy közel kétszázezer forintot adtak Erdődy Kristóf egyik birtokáért,¹²²² és az imígyen lekötött tőke a bíróság döntése által félő, hogy elvész, mert

¹²²¹ Egyesült erővel és egyetértéssel. A pártoskodás és széthúzás problémája jelenik itt meg. Idevág egy passzus Ligne herceg Kaunitzknak írott leveléből: „Nem kell félni egy forradalomtól az olyan országban hol hat hatalmas, egymást vérig gyűlölő párt van: a katolikus, görög és a protestáns klérus, a mágnások a nemesek és a pórok. Ezek közül legalább négyet mindig könnyen megnyerhet az udvar.” idézi Marczali Henrik: *Az 1790-91. országgyűlés* I. kötet, 1907, 55.

¹²²² Valószínűleg a Mindszent-Algyői uradalomról van szó, melyet egy genovai kereskedelmi társaság és bankház, a „Domus mercantilis Genuae sub nomenclatura Cugini Brentani Cimar oli stabilimenta” 1775-től zálogbirtokként tulajdonolt, ennek a bankháznak betétese volt a fentnevezett Solignac márké, és több pereskedés folyt az uradalommal kapcsolatban. Lásd erre Reizner János: A Mindszent-Algyői uradalom történetéből, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 2. évf. 1895. 326–327.

Keglowitsch¹²²³ kiforgatva az uralkodói adományozást, visszakövetelni szándékozik a birtokot tizenötezer forintért. Hogyan akarunk hát ilyen módon közhitelezést felállítani, ha a birtokok nálunk ekképpen ide-oda mozognak talán még inkább, mint a törököknél és a tatároknál. A jól berendezett országokban vannak olyan viszonyok, amelyekkel szemben nem lehet követelést támasztani, ezenfelül, ha az ebben a formában megalapozott kötelezvényeket nézzük, ezek esetén mindig találunk alkalmas vevőket, akiknek szükséges, hogy befektessék pénzüket és néha még jobb megtérüléssel. Ezenkívül egyáltalán nem kérdéses, hogy a tőkének a bankban a helye, hanem [most] éppen ellenkezőleg, lehet, hogy jobb, ha törlesztjük a bank által kibocsátott papírokat, amelyek nem a kötött lejáratúak, ha nem szeretnénk a három százalékosra csökkentett kamatot kihagyni, de végül ami ezt az általános válságot illeti, úgy gondolom, hogy az adósoknak egy ideig, és valamilyen módon általános fizetési moratóriumot fognak adni mely a hitelezők javát is szolgálja.

Eddig ezt a hosszú levelet diktáltam személyi titkáromnak, Toninak, csak annyit kell még hozzáfűznöm, hogy Nadasdi folyamatosan sürget a tőke/kölcsönadott pénze miatt, annyira, hogy a válságnak ebben a pillanatában azt kell feltételezni, hogy bizonytalanná vált a birtokvásárlási szándékait illetően, amellyel kapcsolatban mindig azt mondta, hogy ő maga is annyira sietteti. Ha csak egy évre tizenötezer forintom lehetne, az egyelőre rendbe hozná az ügyeimet ahhoz, hogy ennek az évnek a végére érjek. A Csartoritzki¹²²⁴ hercegek és Palm¹²²⁵ megakarják látogatni a kertemet és a benne lévő épületeket, de egy kicsit túl lassan haladnak. Hasonló a helyzet Horvátországban is, amikor a kis földeket eladásra bocsátják, ami még további előkészületeket igényel főként ezen ügyetlen horvátok között, bár még mindig nagyon mohók a földre. Az a véleményem, hogy a Száva és a Kulpa már fel van mérve hajóközlekedés céljából, de a Dráva csak Mihalovicsig, Verovitz de Pejacsevics¹²²⁶ birtokának határáig, ahol e birtok mentén végig bármilyen szabály és szigorú tilalom ellenére, az összes fatörzset a Dráva szélére hajítják elrontva [így a közlekedést].¹²²⁷ A Folyó nem olyan, mint régebben,

¹²²³ Keglevich József koronaőr és főlovászmestere 1765-től, ezidőtől követeléssel él az uradalom egyes részeit illetően. Szeremlei Samu: *Hód-Mező-Vásárhely története* 5. Hódmezővásárhely, 1913, 892.

¹²²⁴ Lásd még: Czartoryski – befolyásos lengyel hercegi család, fontos szerepük volt a *liberum veto* intézményének eltörlésében, mely a lengyel közpolitikát gúzsba kötötte.

¹²²⁵ Svájci eredetű család, 1750-ben birodalmi grófi, 1783-ban hercegi rangot kapnak.

¹²²⁶ Verőce vármegye – Pejacsevics birtok, Mária Terázia 1772-ben verőcei grófi előnevet adományozta Pejacsevics Antal és Károly grófoknak. Lásd erre: Hárs József: *A gróf és a szegények: Verőcei gróf Pejacsevics Károly (1745–1815) végrendelete*, 2006. 77.

¹²²⁷ Minthogy vízi úton történő teherszállítás javarészt hajóvontatással történt, fontos volt a vontatóutak rendelkeztség a parton közlekedő vontatólovak és hajóhúzó emberek szempontjából, emellett a vontatókötél felakadását is el kellett kerülni. Mária Terázia 1770-es hajózási rendelete lett volna hivatva szabályozni ezeket a problémákat.

hanem szándékosan épített duzzasztások és víztározók, túlsordulások és láthatatlan szigetek [vannak rajta]. Úgy tartják, hogy a gróf az áradás ellen emel gátakat. Nincs más csak osztatlan panasz az okozott dolgok miatt, és amiatt, hogy magasan tartásuk a valpói uradalom fáinak értékét, vagy hogy megakadályozzák, hogy az értéke sokat essen a verőcei faanyag konkurenciája miatt. Végül, ha a császár nyilvánosság elé állítja az ilyen ármánykodást, tudjuk, mi lesz ennek az eredménye.¹²²⁸

Azt mondják, hogy a császár határozottan úgy döntött, hogy jövőre megvizsgáltatja az összes nagy munkálatot, ami a legkönnyebb belföldi közlekedéshez szükséges és erre már általános bizottság megalakult itt, amint jeleztem Önnek és ezentúl, majd nagyon komolyan kezünkbe kell venni a dolgot. Azt is mondják, hogy február környékén tér vissza, és talán még Spanyolországig is eljut, de ettől kezdve kétlem a hónapokat, mivel a tenger télen általában túl viharos.

Beszélik azt is, hogy a határnál lefoglaltak néhány hordót, tele dukátokkal, és *souverainnel*¹²²⁹, de felül ezek el voltak fedve kovakővel. Egy futárral már értesítették a császárt, meglepődtek, hogy ez az a pénz, amit az apácák akartak átmenekíteni Szilézia felé, ahol ezek szerzetesrendek még továbbra is teljes egészükben megmaradtak. Ugyanakkor arról is beszámoltak, hogy egy kamalduli nem volt elégedett azzal a 40 krajcárral, amelyet a császár naponta ad minden egyes személynek, a császár kijelentette, hogy Maurbachban¹²³⁰ csak borotválkozni kell, és menjen olyan vidékre, ahol eléget kapnak ahhoz, hogy ellássák a szerzeteseiket. Így is tettek, és ekkor találták meg azt a pár hordót. Azt is mondják, hogy a császár távozása előtt átadott az osztrák Cseh Kancelláriának egy levelet, amely tele volt elégedetlenséggel, és több tagot is pihenni küldött (nyugdíjazott), még egy udvari tanácsadót is, Baptiste Boltzo Degelman, vagyis kivették tevékenységéből. Ami a rendeleteket illeti, még nem kerültek nyilvánosság elé, és [nem tudni] mikor fognak. Magam is most fogom még áttanulmányozni, és elküldöm Önnek, hogy tájékozódjon, és mindig naprakész legyen ezekben a számunkra oly fontos dolgokban. Feltételezem, hogy ma elégedett a hírekkel, nincs kétségem afelől, hogy megkapta a tegnap Párizsból küldött repülő hajótervet.¹²³¹ Akkor nem volt időm levelet csatolni.

¹²²⁸ Valpó és Verőce két szomszédos uradalom egymásnak konkurenciái lehettek, ami a faszállítást illeti.

¹²²⁹ itt pénzérmét értünk alatta

¹²³⁰ Valószínűleg keveri a két rendet, a karthauzi rend tagjai teljes egészében kopaszra borotválták fejüket. Maurbachban, Felső-Ausztriában, kartauzi monostor állt 1312 óta. Lásd erre: Vida Beáta: A karthauzi rend története a középkori Magyar Királyság területén. Doktori értekezés, Szeged, 2017, 31.

¹²³¹ MNL OL T Nr. 384. Léghajóterv, a Batthyány család levéltárából kiemelve.

Teljes szívemből ...

Alázatos szolgálója és testvére:

Theodore de Batthyány

Batthyány Tivadarnak írt subsidium kérő levél, Veszprém megye¹²³²

Nagy Méltóságú Groff Belső Titkos Tanácsos Kegyelmes Uram!

Felséges Fő királyi Hertzeg Nádor Ispány Urunk azon erős bizodalommal, mellyet mind maga Ő Királyi Hertzegsége mind Felséges legjobb Fejedelmünk, a' Magyar Hazafiaknak tántoríthatatlan hívségében, s a' Köz-jóra intézett buzgóságában helyheztetett, kegyelmesen jelenteni méltóztatik, hogy ámbár a' közelebb múlt Esztendőben a' vért szomjuhozó Frantzia Ellenség, gyakor ízben az Úr Isten segedelme, és Hadi-népünk, s Fő-Vezéreink vitézsége által megvevettetett, de mivel tsak ugyan annyira meg nem törettethetett, hogy a' tisztességes óhajtott békességet el-fogadná, ne hogy az addig nyert szép győzedelmek az Hadi-népnek és élelmének fogyatkozása miatt haszon nélkül maradjanak, elkerülhetetlenül szükséges légyen a' jövőendő tsatázásban újabb erővel ki-kelni, 's a' szükségben's fogyatkozásban lévő Hadi-sereget, Rozzsál, Zabbal, 26. ezer Rekrutákkal gyámolítani, 's ezen önként való szabad segedelmek által a' fel-fuvalkodott Ellenséget az illendő békességnek ajánlására kényszeríteni.

Valamint tehát Felséges Nádor Ispány Urunk kegyelmesen rendelni méltóztatik, hogy ezen T.[ekintetes] N.[emes] vármegyének Rendjei, Birtokosai, a' tehetősebb Polgárokkal 's a' Nemes Communitásokkal, és népesebb Kösségekkel együtt a' segedelem-adás végett illendőképpen megkerestessenek, és az ajánlók Nevei fél Holnaponként a' Felséges Helytartói Tanátsnak fel-küldessenek: ugy én-is szoros Tiszti, és Hazafiui kötelességem szerint Excellentiádat kérem méltóztasson mind Rozzsál, mind Zabbal, mind pediglen az állítandó Rekruták számára foglaló pénzel, erejéhez, 's ekkoráig tetemesen bizonyított Hazafiui Nemes indulat-

---

¹²³² MNL OL P 1320 s. b. 367

jához képest szükségét szenvedő Hadi-népet gyámolítani, s ez által magunknak, Királyunknak, és veszedelemben forgó Hazánknak biztos megmaradást hathatósan eszközölni.

Nem látom szükségesnek hosszas kikeresett okokkal ezen kérésemnek érdemét támogatni, 's azt is elől-hozni, hogy 1792. és 1796-dik Esztendőben tartott Ország Gyűlésein, életünket, utolsó tsepp vérünket Felséges Királyunk' szentséges személyének, 's édes Hazánknak oltalmára egy szívvel Lélekkal önként oda-ajánlottuk. A' Nemes szív a' Magyar forró szép erkölts, a' nagy Lelküséggel egyben-kapcsolt Hazafiui törekedés, ugy szintén a' minden írott törvényt meg-előző nagy szükség, és köz-veszedelem, elegendő ösztön gyanánt szolgál minden igaz Hazafiunak a' segedelem nyújtásra. Nyilvánvaló következés az, hogy most a végső szükség idejében a foganatos segedelmet megtagadjuk, az által tágos utat nyitunk, hogy egyfelől a' Frantzia, másfelől a' Franciával össze-szövetkezett ellenség édes Hazánkba bé-üssön 's minden vagyonainkat elprédálván, magunkat gyermekeinket rabságra vessen, és eleink által vérrel szerzett 's ekkoráig vérrel meg-örizett arany szabadságunkból végképpen ki-forgasson. Melly hogy rajtunk meg ne történjen, és eddig való sok adakozásainknak, önként való segedelmeinknek érdeme és jutalma el ne vesszen, sem pedig a' külső Nemzetek által, kik a mi oltalmunkra minden ki-telhető erővel törekednek, a' szükséges segedelem hivségtelen megtagadásárúl ne vádoltassunk, méltó hogy mi-is magunk részéről semmit el ne mulassunk, valami tsak az Ellenségnek megtörésére, és a' kívánt illendő bélkességnek megszerzésére szolgálhat.

Mellyre nézve valamint Excellentiádnak nagy szivüségében legkevesebb Kéttségem nints ugy Excellentiádat kérem méltotasson nékem mentül előbb tudtomra adni mennyi Rozzsál, Zab-bal, és foglaló pénzzel kívánnya Felséges Urunkat, és Hazánkat megsegíteni, hogy én is a' kívánt Laistromot időnként a Felséges Helytartói Tanátsnak megküldhessem. Többire kegyes Gratiajába ajánlott méjj tisztelettel maradok Excellentiádnak

Weszprém 7. Februar. 1800.

Alázatos szolgálója Kun László

10. Bibliográfia

10.1. Levéltári források

Archives Nationales

Correspondances consulaire

Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg.3. 1777–1778. Correspondances consulaire, Trieste. Lettres officielles écrites par Theodor Batthyany au comte Saint Sauveur, consul de France à Trieste en 1777/1778. fol. 6–67. Batthyány Tivadar levelezése Jacques Grasset de Saint Sauveur francia trieszti konzullal.

Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg. 3. 1777–1778. Correspondances consulaire, Trieste. Lettres officielles écrites par Theodor Batthyany au comte Saint Sauveur, consul de France à Trieste en 1777/1778. fol. 6–7. Batthyány Tivadar levele Jacques Grasset de Saint Sauveur-nek, Bécs, 1776. október. 26.

Archives Nationales (Paris), AE/B/I 1084, Reg.3. 1777–1778. Correspondances consulaire, Trieste. Lettres officielles écrites par Theodor Batthyany au comte Saint Sauveur, consul de France à Trieste en 1777/1778. fol. 11-12. Batthyány Tivadar levele Jacques Grasset de Saint Sauveur-nek, Bécs, 1776. november 7.

Finanz- und Hofkammerarchiv (HKA) Alte Hofkammer

Hoffinanz Ungarn

Ungarisches Münz- und Bergwesen (MüBw)

Der Bericht des K.K. Königsberger Bergmeisters Franz Xaver Puchholz über das Schlaininger und Bernsteiner Bergbauggebiet aus dem Jahr 1784. Hofkammerarchiv (HKA) Münz- und Bergwesen (MüBw) 1784/338. Bányamesteri jelentés.

Der Bericht des K.K. Königsberger Bergmeisters Franz Xaver Puchholz über das Schlaininger und Bernsteiner Bergbauegebiet aus dem Jahr 1799. HKA MüBw 1799/5376; 4198.

Kartensammlung

Finanz- und Hofkammerarchiv, Kartensammlung Hs. 217. Heppe-féle hajó terve

Magyar Nemzeti Levéltár – A szekció – Magyar Királyi Kancellária levéltára

Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája – A 35 Conceptus expeditionum

MNL OL A 35 b. II 1764. fol. 61. 1765. május 15. Batthyány Tivadar kancelláriai tanácsosi kinevezéséről

A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája – A 39 Acta generalia

MNL OL A 39 1789. Nr. 13738, 14636. Batthyány Tivadar folyamodványa Antonio Trübsvetter és a Hajózási Társaság új hajóinak és rendszereinek kiváltságáért az 1789-es évben

MNL OL A39-a-1772. No. 1594. Raab udvari tanácsos jelentése az által tartott biztosi gyűlésről, amelyen a Száva és Kulpa folyók rendezési terveit vitatták meg.

Magyar Nemzeti Levéltár – C szekció – Helytartótanácsi levéltár

C 43 Acta secundum referentes (1780-1783)

MNL OL C 43 Acta secundum referentes 1782. Nicolas Skerlecz. No. 29. pos. 4. Manufaktúratabella Batthyány Tivadar lipótfalvi tú és sárgaréz-manufaktúrájához.

C 64 Departamentum commerciale (1783-1848)

MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1786. No. 25 A. pos. 86. Manufaktúratabellák a borostyánkői kén- réz- és vitriolmanufaktúrához.

MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1786. No. 25 A. pos. 86. Manufaktúratabella Batthyány Tivadar lipótfalvi tú és sárgaréz-manufaktúrájához.

MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1787. No. 1 7. pos. 19. 82, 83. Manufaktúra-tabellák a borostyánkői kén- réz- és vitriolmanufaktúrához.

MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1787. No. 17. pos. 19. Manufaktúratabella Batthyány Tivadar lipótfalvi tű és sárgaréz-manufaktúrájához.

MNL OL C 64 Departamentum commerciale 1788. No. 82. pos. 33. Manufaktúratabella Batthyány Tivadar lipótfalvi tű és sárgaréz-manufaktúrájához.

MNL OL C 96 Kézikönyvtár

MNL OL C 96 No. 5. 8. 115, 117, 122 c. N°5. 1724–1780 Instructio pro consilio locumtenentiali regio et officii eiusdem subalternis.

Magyar Nemzeti Levéltár – E szekció – Magyar Kamarai Levéltár

MNL OL E 54 Magyar Kamara regisztratúrája

MNL OL E 54 16. cs. Nr. 262. Magyar Kamarai Levéltár, Magyar Kamara regisztratúrája, Fundationalia. ecclesiastica et primatialia (1773-1785)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár – Magán levéltárak – P (1313-1342) A

Batthyány család körmendi levéltára:

MNL OL P 1313 Törzslevéltár:

MNL OL P 1313 68. d. 34. Nr. 4-F. Matrimonialia. Batthyány Lajos nádor és Kinsky Terézia házassági szerződése

MNL OL P 1313 Fasz. 55. Lad. 34. Nr. 10. fol. 147-149. Matrimonialia. Batthyány Tivadar és Esterházy Filippina házassági szerződése, Bécs, 1756. május 23.

MNL OL P 1313 Majoratus 45d. 13. No. 2. 1743. A kanizsai uradalomról adásvételi szerződése.

MNL OL P 1313 Majoratus 62. d. 28. 114. 1793. június 17. A Magyar Királyság területére érvényes szabadalomlevél a *Neue königliche privilegierte Schiffbau und Schiffahrts Companie* részére.

MNL OL P 1313 Majoratus 64.d. 31. no. 16. Testamentaria (Végrendeletek és a hitbizományal összefüggő iratok).

MNL OL P 1313 Majoratus 68. d. 1–12. no. 8–9. Batthyány Lajos utáni osztály.

MNL OL P 1313 Majoratus 67.d. 33. Batthyány Károly utáni osztály.

MNL OL P1313 Majoratus, 65d. 31. 2-12 Batthyány Ádám utáni osztály.

MNL OL P 1313 Majoratus 66.d. 32. Batthyány József utáni osztály.

MNL OL P 1313 Majoratus 68. d. 33 A–E Batthyány Fülöpre vonatkozó osztályiratok.

MNL OL P 1313 Fasz. 55, Lad. 34, Nr. 9-K. Batthyány Ádám és Illésházy Terézia házassági szerződése.

MNL OL P 1314 Missiles (1527-1944):

MNL OL P 1314 Nr. 57.898. Batthyány Ádám Vencel levele Batthyány Józsefhez, Körmend, 1755. november 16.

MNL OL P 1314 Nr. 57.948. Batthyány Ádám Vencel levele apjához, Batthyány Lajoshoz, hely és dátum nélkül.

MNL OL P 1314 Nr. 59.892 Batthyány József levele Batthyány (III.) Ádámhoz, Rohonc, 1750. október 03.

MNL OL P 1314 Nr. 59.892. Batthyány József levele Batthyány Ádámhoz, Rohonc, 1750. október 03.

MNL OL P 1314 Nr. 59.892. Batthyány József levele Batthyány Ádámhoz, Rohonc, 1750. október 03.

MNL OL P 1314 Nr. 59.913 Batthyány József levele Batthyány Tivadarnak, Nagyszombat. dátum nélkül.

MNL OL P 1314 Nr. 59.927. Batthyány József levele Batthyány Tivadarnak, Nagyszombat, dátum nélkül, de feltehetően 1752 körül.

MNL OL P 1314 Nr. 60.208. Batthyány József levele unokaöccsének Batthyány (II.) Lajos hercegnek hely nélkül.

- MNL OL P 1314 Nr. 60.330. Batthyány József levele Batthyány Tivadarnak, Pozsony, 1799, október 6.
- MNL OL P 1314 Nr. 63.874. Batthyány Lajos levele
- MNL OL P 1314 Nr. 66.119. Batthyány Tivadar levele valamelyik bátyjához, hely nélkül, 1746. május 27.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.130. Batthyány Tivadar Batthyány Ádámhoz, az első szülött testvérhez címzett levele, Körmend, 1747. október 11.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.134. Batthyány Tivadar levele Batthyány Ádámhoz, Körmend, 1747. október 29.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.142. Batthyány Tivadar levele Batthyány Ádámhoz, Bécs, 1747. február 5.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.144. Batthyány Tivadar levele apjának, Bécs 1748. április 10.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.148. Batthyány Tivadar levele valamelyik bátyjához Körmend, 1748. december 19.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.151. Batthyány Tivadar levele valamelyik bátyjához Körmend, 1748. január 31.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.152. Batthyány Tivadar levele valamelyik testvérbátyjához, 1748. augusztus 14.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.170. Batthyány Tivadar Levele József bátyjához. Bécs, 1748. március 2.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.172, Batthyány Tivadar levele apjának, Batthyány Lajosnak, Bécs, 1749. november 12.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.172. Batthyány Tivadar levele valamelyik bátyjához, Bécs, 1749. november 12.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.179. Batthyány Tivadar levele Batthyány Ádámhoz, Körmend, 1749. május 4.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.218 Batthyány Tivadar levele Ádám bátyjához. Patvaróc 1752. május 23.

- MNL OL P 1314 Nr. 66.222. Batthyány Tivadar levele anyjához, Kinsky Teréziához, Tirnau, 1752. április. 28.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.230. Batthyány Tivadar levele apjának, Batthyány Lajosnak, Bécs, 1753. szeptember 7.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.234. Batthyány Tivadar levele valamelyik bátyjához, Pozsony, 1753. hónap nélkül 28.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.432. Batthyány Tivadar levele apjához, Batthyány Lajoshoz, Téves keltezéssel: Bécs, 1761. január 1.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.450. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs. 1762. december 3.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.451. Batthyány Tivadar levele egy ismeretlen személynek. Bécs 1762. december 19.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.484. Batthyány Tivadar levele Batthyány Lajoshoz, Bécs, 1763. január 24.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.597. Batthyány Tivadar levele valamelyik testvérének, Bécs 1771. november 10.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.606. Batthyány Tivadar levele valamelyik bátyjához. Bécs 1772. március 29.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.621. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefhez, Ozály, 1774. augusztus 16.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.623. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Ozály, 1774. augusztus 13.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.627. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Ozály, 1774. hónap, nap nélkül.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.628. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs, 1774. április 5.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.628. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Ozály, 1774. április 5.

- MNL OL P 1314 Nr. 66.631. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs, 1762. december 3.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.643 Batthyány Tivadar levele Batthyány Ádámmal. Bécs, 1776. február 10.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.557. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek. Borostyánkő 1776. május 16.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.657. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Kisbér 1779. augusztus 27.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.658. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs, 1781. augusztus 21.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.663. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefhez.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.666. Batthyány Tivadar Batthyány Józsefnek, Bécs, 1783. december 11.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.667. Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs, 1784. június 27.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.672. Batthyány Tivadar levele minden bizonnyal lányának. A levél töredékes nehezen olvasható, egy oldal maradt fenn belőle, címzés, dátum nélkül.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.752. Batthyány Tivadar Batthyány Károlynak hely és év nélkül.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.752. Batthyány Tivadar levele Batthyány Károlyhoz, hely és dátum nélkül.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.755. Batthyány Tivadar levele, hely, dátum nélkül.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.993 Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs, 1773. július 6.
- MNL OL P 1314 Nr. 66.663 Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Bécs, 1781. július 23.
- MNL OL P Nr. 66.145. Batthyány Tivadar levele apjához, Batthyány Lajoshoz, Bécs, 1748. április 24.

MNL OL P Nr. 66.230. Batthyány Tivadar levele apjának, Batthyány Lajosnak, Bécs, 1753. szeptember 7.

MNL OL P1314 Nr. 66.628 Batthyány Tivadar levele Batthyány Józsefnek, Ozály, 1774. április 5.

MNL OL P 1316 – Batthyány Ádám Vencel személyes iratai:

MNL OL P 1316 (1693–1784) 43. d–51. d. Series Missilum; Batthyány Ádám Vencel, horvát báni helytartó levelei és személyes iratai.

MNL OL P 1317 – Batthyány Lajos nádor személyes iratai

MNL OL P 1317 15. d. L fasc. 6, 7, 8, 10. Batthyány Károly utáni osztály.

MNL OL P 1317 A II. 9. 2. 1. 37-38. Inventarium deren in Wiener Mairat-Hauß befindliche Mobilien. Anno 1766. den 23ten Jenner. A majorátusház hagyatéki leltára.

MNL OL P 1318 – Batthyány József hercegprímás személyes iratai.

MNL OL P 1318 1. d–8. d. Batthyány József hercegprímás személyes iratai.

MNL OL P 1320 Batthyány családtagok (1527-1940)

MNL OL P 1320 5.d. s. Batthyány Tivadar személyes iratai.

MNL OL P 1320 5.d. s. fol. 136. Intabuláció Ozaly, Brod és Grobnik uradalmakra 1766.

MNL OL P 1320 5.d. s. 1809. május 1. Batthyány Tivadar végrendelete.

MNL OL P 1320 5.d. s. fol. 10. Batthyány Tivadar személyes iratai.

MNL OL P 1320 5.d. s. fol. 367. Veszprém vármegye insurrekciós körlevele. 1800. február 7.

MNL OL P 1320 S. pos. 29–57. Batthyány Tivadar személyes iratai. vármegyei gratulációk kancelláriai tanácsosi kinevezéséhez.

MNL OL P 1322. Körmendi Központi Igazgatóság (1530-1940)

MNL OL P 1322, 185. Lad 222. Schulzriegl. Schulzrieglre vonatkozó iratok.

MNL OL P 53 Magánlevéltárak, Berzeviczy család kakaslomnici ága (1527-1894)

MNL OL P 53 4. 31. Kéziratok, Über das ungarische Militärsystem (1806) Berzeviczy Gergely haderőreform javaslata

Magyar Nemzeti Levéltár - S szekció Térképtár (16. sz.-2007)

MNL OL S 12 - Div. XI. - No. 3:1: A Rába, Rábca rendezési tervei

MNL OL S 12 - Div. XVI. - No. 23:13. Vízrajzi térképvázlat a Kulpa szabályozásáról

MNL OL S 12 Div. XVI. – No.23:13 1778. Terv a Kulpa Prest és Pterinja közti szakaszának rendezésére, 19 hajómalom elmozdítására, homokpadok szétterítésére. (Ideal Plann, deren in der Culpa bey Prest und Pettrina Stehenden 19 Schieff-Mühlen, Sind zu Cassiren).

MNL OL S 12-Div.XVI. no.23:13. 1778, Kiemelés Helye C43 Batthyány 17:1 (3/28 vagy 15). Ideal Plann deren in der Culpa bey Prest und Pettrinna Stehenden 19 Schieff-Mühlen, Sind zu Cassieren.

MNL OL S 20 - No.107. Ozály kéziratos birtoktérképének részlete hajóvontatókkal.
Készítő: Johann Becker 1801.

MNL OL S 20 – No.8. 1-2. Grobnik, Brod és Ozály uradalmak elhelyezkedése egy birtoktérképen

MNL OL T szekció – Kormányhatósági fondokból kiemelt tervek (1553-20. sz.) és Családi fondokból kiemelt tervek (17-20. sz.)

MNL OL T 110 No. 58/3 Mederkotróhajó 19. század eleje.

MNL OL T 110 Nr. 58/1-2. Folyami kotróhajó 19. század eleje

MNL OL T 4. Nr. 67. Sárgarézhamor és olvasztóüzem alaprajza – Nadelburg.

MNL OL T 60 Nr.12. Kéziratos tervrajz 1785-ből, a károlyvárosi hajóépítőüzemről.

MNL OL T 60 Nr.2. Vízfűrész folyómederben lévő fatörzsek levágására.

MNL OL T4 Nr. 384. Léghajóterv a Batthyány család levéltárából kiemelve.

MNL OL T60 Nr. 123. Víz alatti tuskók eltávolítására szolgáló szerkezet, 18. század vége.

MNL OL X szekció – Másolatok gyűjteménye

MNL OL X 7435 (132. doboz 21523-21524. tekercs;133. doboz 21525-21526. tekercs).

MNL OL X 7435 (134. doboz 21527. tekercs)

MNL OL X 7435 (135. doboz 21529. tekercs)

MNL OL X 7435 (137. doboz 21532-21533. tekercs).

MNL OL X 7435 (151. doboz 21555-21556. tekercs; 152. doboz 21557-21558. tekercs).

MNL OL X 7435 (152. doboz 21558. tekercs)

Magyar Nemzeti Levéltár – Baranya Megyei Levéltár

MNL BaML XIII. 10.c.

MNL BaML XIII. 10.d.

MNL BaML XIII. 10.a. 1. doboz 2.tétel.

MNL BaML XIII. 10.a. 1. doboz 4. tétel pos.17.

MNL BaML XIII. 10.a. 2. doboz 9. tétel.

- MNL BaML XIII. 10.a. 8. doboz 30. tétel.
- MNL BaML XIII. 10.a. 8. doboz 34. tétel.
- MNL BaML XIII. 10.a. 10. doboz 40. tétel.
- MNL BaML XIII. 10.a.17. doboz 55. tétel.
- MNL BaML XIII. 10.a. 17. doboz 56. 57. tételek.
- MNL BaML XIII. 10. a. 24. doboz 67. tétel.
- MNL BaML XIII. 10. a. 25. doboz 68. tétel (1782-1849)

Wiener Stadt Landesarchiv

WStLA, Totenprotokolle, Bd. 132/1812 A–H, Wiener Stadt Landesarchiv

10.2. Kézirattári források

Országos Széchényi Könyvtár

Kézirattár

Csödy Pál: *A nagy méltóságú gróff Battyáni és Strattmann Lajos Német Újvár örökös urának (...) méltóságos élete, és ez alatt tett sok országos fő cselekedetei és örök emlékezetre méltó nagy érdemi, -és azok után következett halálára példás készülete le rajzolása.* Kalocsa 1766. 28. OSZK 406.518.

Szinyei Merse József: *Observationes commerciales pro superioribus regni partibus, anno 1784. pro communicatione quorundam amicorum, & aliorum rerum commercialium cupidorum scripto appositae....*, hely nélkül, 1785. OSZK 833.345.

Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtár

Kézirattár

Batthyány Tivadar bécsi könyvtárának katalógusa: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára, Magyar Irodalmi Könyvészet 19. I-II. k. Register sammtlicher in

dem Wiener Archiv: Graf Theodor von Batthyany befreundlicher Bücher, Ms Bibl. 2° 2/X Extractus Catalogi Librorum (Batthyany Theodore), Magyar Irodalmi Könyvészet 4-r 1. sz. (Bibl. 4° 1).

Ismeretlen szerző alkalmi verse Batthyány Tivadarhoz: *An den Schöpfer des Bucentaurus. Als Erfinder de neuen mechanischen Schiffbaukunst. Grafen Theodor Batthyány Excellenz. Gewidmet von einem Schätzer.* MTAK Kézirattár Régi könyvek, Ritka könyvek Gyűjteménye Nr. 522.020.

Toldy Ferenc tudósítása a rohonci és kisbéri könyvtárak átvételéről Teleki József elnök számára: MTAK Kézirattár. K. 801. 1839/2.

Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum

Kézirattár

gr. Batthyány Tódor 1790-ben írott röpiratának magyar nyelvű szövege ("Cáfolat a hamisan Pártatlan szó Magyarország polgáraihoz címzésű művel szemben...") (sic.) Fordította: Baumann Miklós. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Kézirattár, Leltári szám KEZ 646.

Walcher, Joseph: *Relation über die Donauarbeiten in den Jahren 1775 vorgenommen und 1776 vorzunehmenden Wasserbieten auf der Donau durch die Navigations Direction,* Közlekedési Múzeum, Kézirattár 249/1965.

Walcher, Joseph: *Relation über die erste Bereisung im Jahr 1773 und Vorschläge für das 1774 durch die Navigation Direction.* Közlekedési Múzeum, Kézirattár 201/1965. sz.

Matricula Online

Unsere Liebe Frau zu den Schotten, Taufbuch, Tom 30. 1729–1731. 6. <https://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/01-unsere-liebe-frau-zu-den-schotten/01-30/?pg=1>

Letöltés ideje: 2023. 07. 02.

10.3. Korabeli sajtóforrások

Allergnadigst-privilegirte Anzeigen, aus sammtlich-kaiserlich königlichen Erblandern
Wien, 1771. I. Jahrgang.

Die Bersteiner Schwefel und Steinkohlengruben in Ungarn: *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, Nr. 46. 1814. június. 8. 1–2.

Ephemerides Budenses 46. 1790. 09. 14. 427–430.

Magazin für die Bergbaukunde és a Bergmännisches Journal.

Magyar Hirmondó 1781. 667.

Magyar Hirmondó 1782. 385.

Magyar Hirmondó 1797, 414.

Magyar Hirmondó 1798. 732.

Magyar Hirmondó 1798. 732.

Magyar Hirmondó 1802. 5.

Magyar Mercurius 1797. 1175.

Pressburger Zeitung 1797. 935.

Pressburger Zeitung 1798. 777–778.

Pressburger Zeitung 1802. 570.

Vasárnapi Ujság 6. évfolyam 1859. január 16. 41.

Wiener Zeitung 1797. 09. 27. Nr.77.

Wiener Zeitung, 1802. 2288.

10.4. Korabeli nyomtatott források

Aricola, Georgicus: *Bergwerk Buch*, Basel, 1621. MTA KIK RKGy. 542.804.

Almásy Pál: *Considerationes super Statu Commerciali Regni Hungariae tam relate ad industriam internam, quam et commercium externum, Vom Handel des Königreich Ungern*, Staats-Anzeigen, Vol. XVIII, No. 69, Göttingen, 1793, 16–35.

Báró Orczy Lőrinc: Tokajban való érkezés télen, In: Két nagyságos elmének költeményes szüleményei (Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám versei), Pozsony, 1789, 184–186.

Batthyány József: *Unterthänige Vorstellung des Cardinals Batthyan, Primas von Hungarn an den Kaiser Joseph II. in Betreff die kirchlich, politischen Verordnungen über die Ordensgemeinden und andere Gegenstände*, Rom 1782. MTAK Magyar Pol.O.148.

Batthyány Tivadar: *Widerlegung des falsch genannten unpartheischen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung vor der Krönung ihres Königs*, Pressburg, 1790. MTAK Magyar Tört.O.586.

Cramer, Friedrich Ernst: *Ueber die Vereinigung der Ost und West See, durch Grabung eines schiffbaren Canales in dem Herzogthume Schleswig*, von F. E. C. Odense, Chr. Iversen 1781. MTAK Földr.O.316.

Cramer, Friedrich Ernst: *Ueber die Vereinigung der Ost und West See, durch Grabung eines schiffbaren Canales in dem Herzogthume Schleswig*, Odense, Chr. Iversen 1781. MTAK Földr.O.316.

Crantz, H. Johann: *Gesundbrunnen der Östereichischen Monarchie*. Wien, 1777.

Crescentio, Bartolomeo: *Nautica mediterranea*, Róma, 1607, MTA KIK RKGy. 542.567.

Crome, August Friedrich Wilhelm: *Europens Produkte*. Zweyter Versuch. Zum Gebrauch der neuverbesserten Produkten-Karte von Europa. ... Hamburg, C. E. Bohn. 1784. MTAK Földr.O.69.

Diderot, Denis (ed.): *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers* Paris, 1762.

Dithmar, Justus Christoph: *Einleitung in in die Oeconomische Policey und Cameralwissenschaften*, Frankfurt, 1731.

Drevon I. F. Henry: *Voyage en Suede, Contenant un État détaillé de sa Population, de son Agriculture, de son Commerce, et de ses Finances; Suivi de l'Histoire Abregée de ce Royaume et de ses différentes formes de gouvernement, depuis Gustave I en 1553, jusqu'en 1786 inclusivement, sous le Regne de Gustave III, actuellement sur le trone, et*

- de Quelques Particularités Relatives a l'Histoire du Dannemarc, Par un Officier Hollandois. La Haye, Chez P. F. Gosse, 1789. MTAK. Utaz.O.249.
- Duval-Pyrau, M.: *Journal et Anecdotes Intéressantes du Voyage de Monsieur le Comte de Falckenstein*, Francfort et a Leipsic. 1777. MTAK Utaz.O.771.
- Edmund Burke: *Reflections on the Revolution In France*, London, Dodsley, 1789.
- Forgách Miklós: *Patriotische Vorstellung an den Monarchen in Betreff der Wiederherstellung der vormaligen Regierungsform in Ungarn*, Pressburg, 1788.
- Francke, Egidius Gotthilf: *Abhandlung von holzsparenden Stuben-Oefen*. Dresden, Walther 1774. MTAK Gazd.O.2028, Lehmann, Johann Christian: *Allgemeine oeconomische Holzspahrkunst... Stuben und Haushaltungs Oefen*, Leipzig, Gross 1754. MTAK. 561.474.
- Friedrich Gotthard Jacob: Ein eigenhändiger Auffass des Kaisers an seine Rätthe. In: *Neue Miscellanien historischen, politischen, moralischen, auch sonst verschiedenen Inhalts*, Leipzig, 1784.
- Friedrich, Gottfried: *Anzeige einer neuen Erfindung mit beladenen Schiffen gegen den Strom zufahren*, Bécs, 1786. MTA KIK RKGy. 560.490.
- Grotius, Hugo: *De jure belli et pacis*, Paris, 1625.
- Heinze, Valentin August: *Oeconomische und Statistische Reise durch Meklenburg, Pommern, Brandenburg und Holstein. ...* Kopenhagen, C. G. Proft, 1786. MTAK, Utaz.O.611.
- Helfenzrieder, J.: *Verbesserung der Blitzableiter*. Eichstadt, 1785.
- Hemmer, J. J.: *Anleitung Wetterleiter... anzulegen*. Mannheim, 1798.
- Héron és Cous, Salomon de: *Buch von Lufft- und Wasser-Künsten ... /mit einem Anhang von allerhand Mühl-, Wasser- und Grotten-Werken aus Salomon De Cous ...vorgestellt*, MTA KIK RKGy. 542.325.
- Hörnigk, Philip Wilhelm von: *Oesterreich über alles, wann es nur will, das ist...*, kiadási hely nélkül, 1684.
- Ismeretlen szerző: *Verzeichniss der in dem Stammbaume der fürstlichen und gräflichen Familie von Batthyány vorkommenden Familienmitglieder sammt biographischen Daten*. Bécs 1896.
- Izdenczy József: *Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn von der Staatsverfassung ihres Vaterlandes und den Rechten ihrer Könige*. Wien 1790.

- Izdenczy József: *Antworten der Wahrheit auf die Beschwerden der Unwissenheit oder merkwürdiges Sendschreiben eines Hungarns an seine Mitbürger über neuesten Zustand ihres Vaterlandes unter der Regierung Josephs des zweiten*. Wien. 1789.
- Jacourt, Louis de: Manufacture de tabac, in: Diderot, Denis (ed.): *Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers* Paris, 1762, 6–8.
- Johann Bernoulli: *Voyages, de Brandebourg, Poméranie, Prusse, Courlande, Russie et Pologne*. Tome Premier. Voyage de Berlin a Danzig. Description de cette ville et des curiosités qu'elle renferme. Varsovie, Michel Gröll; Dresde, Léopol, 1782. MTAK, Utaz.O.584.
- Johann Friedrich Karl Grimm: *Bemerkungen eines Reisenden durch die königlichen preußischen Staaten in Briefen*. Erster Theil. Altenburg, Richter, 1779. Utaz.O.623/1-3.; *Reise von Wien über Prag, Dresden, und durch einen Theil der Lausitz nach Berlin und Potsdam*. Leipzig, K. F. Schneider, 1787. MTAK Utaz.O.620.
- Justi Johann Heinrich Gottlob von: *Der Handelnde Adel Dem der Kriegerische Adel entgegen gesetzt wird, zwey Abhandlungen über die Frage: Ob es der Wohlfahrt des Staats gemäß sey, daß der Adel Kaufmannschaft treibe?* aus dem Französischen übersetzt und mit einer Abhandlung über eben diesen Gegenstand versehen von Johann Heinrich Gottlob von Justi Königl. Großbritannischen und Churfürstl. Braunschweig-Lüneb. Bergrathe und Ober-Policey-Commissario. Göttingen Im Verlag der Wittve Vandenhöck. 1756. MTAK Pol.O.564
- Justi, Heinrich Gottlob: *Staatswirtschaft*, Leipzig, 1755.
- Kleeman, Nikolaus Ernst: *Briefe über die Schiffahrt und Handlung in Ungarn, Sklavonien, und Kroatien, Geschreiben auf einer Reise in diesen Landern im Jahr 1773*, Prag, Wolfgang Gerle 1783.
- Kollár Ádám: *De originibus et usu perpetuo Potestatis legislativae circa sacra Apostolicorum Regum Hungariae*. 8. Vindob. 1764. In: *Scriptores rerum Hungaricum et Transilvanicarum complexa*.
- Korabinsky, Johann Matei: *Beschreibung der kgl. Ungarischen Haupt-, Frey- und Krönungstadt Presburg*, 1784.
- Korabinsky, Johann Matei: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*, Pressburg, 1786.
- Kropatschek, Josef: *Sammlung aller k.k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780.*, Bécs, J. G. Moesle. 1786-87., uő. *Handbuch aller unter der Regierung des Kai-*

- sers *Joseph II für die k.k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze ... vom Jahre 1780 bis 1789*. Bécs, J. G. Moesle 1785–1790.
- Kropatschek, Josef: *Sammlung der Gesetze, welche unter der glorreichsten Regierung des Kaiser Franz II. in den sammtlichen K. Erblanden erschienen sind, in einer chronologischen Ordnung*, Bécs J. G. Moesle, 1792-1808, *Sr. k.k. Majestat Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für Sammtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates ... 1792–1848*, 1–63.köt. Bécs, Hof und Staats Aerial-Druckerei, 1806–1848.
- Kropatschek, Josef: *Sammlung der Gesetze, welche unter der Regierung des König Leopold des II. in den sämmentlichen K. Erblanden erschienen sind, in einer chronologischen Ordnung 1790-1792*. Bécs J. G. Moesle 1792.
- Lampach Elek: *Ode an Navim Bucentaurum Excellentissimi Comitis Theodori de Batthyan facta ab Alexio Lampach e Scholis Piis, in Gymnasio Pestiensis Maiori, Regio, Humaniorum Professore mense Augusto, Anno 1790*, In: *Ephemerides Budenses* 46. 1790.09.14. 427–430.
- Lehotzky András: *Regni Hungariae et partium eidem annexarum statuum et ordinum seu nobilium familiarum stemmatographia*, Bd.1 Preßburg, 1796.
- Linnäi Carl: *Reisen durch das Königreich Schweden ...* Leipzig, G. Kieseewetter, 1756. MTAK Utaz.O.782/1.
- Lippai János: *Calendarium Oeconomicum Perpetuum. Az az Esztergami Ersek Urunj ö Nagysága Posoni Gondviselőjének Majorságrúl irt Laistroma, mindenEszteendőkre, kibül minden Major-Gazda hórul hóra egész eszteendő által mit munkáltasson az Majorságon kö-rül, megtudhattya*. Editio Novissima. Kassa 1721.
- Marpiger, Paul Jakob: *Beschreibung des Tuchmacher Handwercks...*Dresden-Leipzig 1717.
- Marschall Joseph Esq: *Reisen durch Holland, Flandern, Deutschland, Dänemark, Schweden, Rußland, Pohlen und Preußen in den Jahren 1768, 1769 und 1770. ...* Danzig, D. L. Wedel, 1773–1778. MTAK Utaz.O.616/1-4.
- Marshall, Joseph: *Joseph Marshall's Esq. Reisen durch Holland, Flandern, Deutschland, Dänemark, Schweden, Rußland, Pohlen und Preußen in den Jahren 1768, 1769 und 1770*. 1-4. MTAK Utaz.O.616/1-4.
- Matthias Christian Sprengel: *Ueber den jetzigen Nordamericanischen Krieg und dessen Folgen für England und Frankreich. ...* Leipzig, Weygand, 1782. Tört.O.1858.

- Mayer, M.: *Monsieur le Comte de Falkenstein, ou Voyages de l'Empereur Joseph. II en Italie, en Boheme et en France; ...* Rome, et Paris. 1777. MTAK Utaz.O.1737.
- Media impopulandi Tokajinum, et Szolnokinum, ac in celeberrima emporia evehendi, regulandi item navigationem per fluvium Tibiscum a Tokajino versus Szolnokinum, Zemlinum usque, hely nélkül, 1785.
- Meister, Leonhard: *Kurze Geschichte des französischen Reichstages bis zur Bürgerbewaffnung nebst Neckers Vortrage.* Zürich, Drell, Geßner, Fübli und Comp. 1789. MTAK Tört.O.3651.
- Napló 1790/91. *Naponként-való jegyzései az 1790dik esztendőben Felséges Ildik Leopold tsászár, és Magyar országi király által, szabad királyi várossába Budára, Szent Jakab havának 6dik napjára rendelt, 's Szent András havának 3dik napjára Posony királyi várossába által-téetett, 's ugyan ott, következő 1791dik esztendőben, böjt-más havának 13dik napján bé-fejeztetett Magyar ország gyűlésének fő-vigyázása alatt, hitelesen deák nyelvre-is fordítottak.* Buda 1791.
- Natrus, Leendert van – Polly, Jacob – Vuuren, Cornelis van: *Groot Volkomen Moolenboek... I.* kötet, Amsterdam, 1734.
- Natrus, Leendert, Polly: *Groot Volkomen Moolenboek ...* Amsterdam, 1734.
- Podmaniczky József: *Principia Vettigalis Tricesimalis...pro Deputatione commerciali elaborata,* Pozsony, 1826.
- Ponty, Franz de: *Verzeichnis der in der Kaiserl. Königl. Haupt- und Residenzstadt Wien sammt den dazu gehörigen Vorstädten, und Gründen, befindlichen numerirten Häusern, derselben Eigenthümern, und deren Conditionen, Schildern, Gassen, Grund-Obrigkeiten, Pfarreyen, und derzeit Bezirksaufsehern auf das genaueste nach denen Grundbüchern entworfen,* Wien, 1779.
- Pourchot, Edmond: *Institutiones Philosophicae ad Faciliorem Veterum, ac Recentiorum Philosophorum Lectionem comparatae Opera, et Studio V. Cl. Edmundi Purchoti Senonensis, (...)* Tomus Primus, Complectens Logicam, & Metaphysicam. Venetiis, 1730, apud Joannem Manfre. MTAK. Philos.O.822/1-2 belekötve 1-3 kötet.
- Pufendorf, Samuel von: *De habitu religionis christianae,* Bremae 1687.
- Pufendorf, Samuel von: *De jure naturae et gentium,* Londini Scanorum, 1672.
- Pufendorf, Samuel von: *De officio hominis et civis,* Londini Scanorum, 1673.
- Quesnay, François: *Tableau économique, et maximes générales du gouvernement économiques.* Versailles 1758.

- Raynal, Guillaume Thomas: *Histoire philosophique et politique des établissemens et du commerce des Européens dans les deux Indes*, Geneva, J.-L. Pellet, 1780, 4 volumes plus an atlas.
- Savery, Thomas: *Navigation Improv'd or, The art of rowing ships of all rates, in calms, with a more easy, swift, and steady motion, than oars can. Also, a description of the engine that performs it; and the author's answer to all Mr. Dummer's objections that have been made against it ...*, London, 1698.
- Saxe, Maurice de: Machine pour remonter les bateaux, In: Gallon, Jean Gaffin: *Machines et inventions approuvées par l'Academie royale des sciences, depuis son établissement jusqu'à present Volume 6.*, Paris, 1735. 41–45.
- Saxe, Maurice de: Machine pour remonter les bateaux, In: M. Gallon: *Machines et inventions approuvées par l'Academie royale des sciences, depuis son établissement jusqu'à present Tomme 6*, Paris, 1735.
- Schröder, Wilhelm von: *Schatz- und Rentkammer*, Leipzig, 1686.
- Smith, Adam: *The Wealth of Nations*, London, 1776.
- Sonnenfels, Josephs von: *Grundsätze der Polizey, Handlung- und Finanzwissenschaft*, Wien, Camensina, 1818–1822.
- Spilenberg Pál: „Szabad elmékedések. A Földeknek kimérése szerént felállítandó adózás systemájának tökéletlenségéről" 1790.
- Szapáry János: *Der unthätige Reichtum Hungarns wie zu gebrauchen. Mit einer kurzen historisch-phisikalischen Beschreibung der Oesterreichischen und Hungarischen Seeküste*, Nürnberg, 1784.
- Széchenyi Ferenc: *Vorschlag einer aus Ungarn zu bestehenden Versammlung, welche Sr. M. Entwürfe zur ungarischen Staatsreforme unterlegen soll, és az Unpartheysche Gedanken über den 1790 abzuhaltenen Landtag*, 1790.
- Szerző nélkül: *Ein unpartheiisches Wort! an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung der Krönung ihres Königs*. Von einem ungarischen Edelmann, Frankfurt-Leipzig 1790.
- Szerző nélkül: Kayserlicher Und Königlicher Wie auch Ertz-Hertzoglicher Und Dero Residentz-Stadt Wien Staats- und Stands-Calender, Schematismus Staat 30.
- Szerző nélkül: *Traité complet de la culture, fabrication et vente du tabac D'apres les Procédés pratiqués dans La Pannonie, La Virgine, Le Danemarck, l'Ukraine etc.* par un Anciène Cultivateur, Paris, 1791.

Turgot, Anne-Robert-Jacques: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*. 1766.

Vályi András: *Magyar Országának leírása* I-III. kötet, Buda, 1796–1799.

Verseghy Ferenc: *A magyar Hazának anyai szózatja az ország napjára készülő magyarokhoz*. hely nélkül 1790.

Verzeichniss der in dem Stammbaume der fürstlichen und gräflichen Familie von Batthyány vorkommenden Familienmitglieder sammt biographischen Daten. Bécs 1896

Weinbrenner Joseph.: *Patriotisch gemeinter Vorschlag, wie dem gehemmtten Ausfuhr-Handel aus den Hungarischen und Deutschen Provinzen des Hauses Oestreich aufgeholfen werden könnten*. Wien, 1781, 1792.

Wissgrill, Franz: *Schauplatz des landsässigen niedereösterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande*, Bd. 1. Bécs, 1794.

Witsch Rudolph: Útmutatás hogy vehetni munkába legkönnyebb móddal a' Budán 1807ben tartatott ország gyűlésnek 20dik törvényzikkelyét melly a Magyar Országgi hookos puszták haszonra fordíttatását sürgeti. Ford. Pósfai János Buda 1809. [Magyar Királyi Helytartótanács]. 53–57. MTAK Gazd.O.19.

Witsch, Rudolph: Der Gesundbrunnen von Tatzmannsdorf zur Kur-Zeit', *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte*, Erdkunde und Literatur, I/2, 1802. 193–201.

Witsch, Rudolph: Der Gesundbrunnen von Tatzmannsdorf zur Kur-Zeit', *Zeitschrift von und für Ungern zur Beförderung der vaterländischen Geschichte*, Erdkunde und Literatur, I/2, 1802. 193–201.

10.5. Metszetek, térképek, képi ábrázolások

- A *Bucentaurus* hossz- és keresztmetszeti rajzai, méretezéssel, a helyiségek feltűntetésével: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény No. 6313.
- A *Bucentaurus* hossz- és keresztmetszeti rajzai, méretezéssel, a helyiségek feltűntetésével: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény No. 6314.
- A *Bucentaurus* hossz- és keresztmetszeti rajzai, méretezéssel, a helyiségek feltűntetésével: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény No. 14720.
- A főrendi Theodor Batthyány Tivadar hajóinak ábrázolása a pozsonyi partoknál az 1796-os jégzajláskor. [A hajók] sérülés nélkül kibírták volna, ha nem rongálták volna meg őket elszabadult Kelhammer hajók. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény No. 4382.
- A Kulpa a Spanyevac-patak torkolata környéki vízrajzi térképvázlata a hajómalmokkal: MNL OL S 12 Div. XVI. No. 23:26.
- A Kulpa Lasinja /I. Báni Határőrző Regiment/ melletti szakaszának vízrajzi térképvázlata a hajómalmokkal: MNL OL S 12 - Div. XVI. - No.16/4/2.
- Batthyány Tivadar hadihajóterve. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény No. 6318.
- Batthyány Tivadar hajóbemutatója Pozsonyban: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény No.12646.
- Batthyány Tivadar Kisbéren készült fajansztányérja, Iparművészeti Múzeum Kerámia és Üveggyűjtemény, leltári szám: 20008.
- Batthyány Tivadar pozsonyi hajóáccstelepe: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény, No. 14719.
- Batthyány Tivadar ő Excellenciájának diadalmas bevonulása Pozsonyba, saját egészen új tálalmányú flotilláján őfelségének a császárnak és a császárnőnek, az ország nagyjainak s megszámlálhatatlan ámuldozó tömegnek a jelenlétében. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Képzőművészeti Gyűjtemény No. 12646.
- Első Katonai Felmérés Magyarország (1782-1785)*
- Holland kotróhajó terve, In: Natrus, Leendert, Polly, Jacob, van Vuuren, Cornelis *Groot Volkomen Moolenboek*, I. kötet, Amsterdam, 1734. XIV. tábla.
- <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hugary/?layers=147&bbox=2114687.715280708%2C6020422.110557739%2C2129363.6247114614%2C6025457.399796024> Letöltés ideje: 2023. 07. 01.
- Joost Janszoon Bilhamer rézmetszete egy tiprómalom elven működő mederkotróhajótól. 1575 https://www.zuiderzeehoorn.nl/pg-27093-7-69028/pagina/home_-_zuiderzeehoorn_-_henk_van_woesik.html Letöltés ideje: 2023. 07. 02.
- Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. Kiadó: Bp. 1938. M. Kir. Földműv. Min. Vízrajzi Int. Ny. M. Kir. HTI, Adatbázis forrás: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, B IX b, B IX Ausztria–Magyarország, B I–XV. Európa.

Maros–Körös-közi területek: MNL OL S 11. Kamarai térképek No. 280, 281.

Németújvári gróf Batthyány Tivadar főméltósága legújabb kifejlesztett hajóinak bemutatása, melyek a biztonság, a hasznosság, a kényelem és a szépség kívánt tulajdonságaival bírnak Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Képcsarnok, T630.

10.6. Felhasznált irodalom

- Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-1721. Magyar Statisztikai Közlemények*, XII. Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1896.
- Ambrózy Gábor: A Bucentaurus, Batthyány Tódor önjáró hajója, In: Fülöp, József; Mészáros Márton; Tóth Dóra (szerk.) *A szél fúj ahová akar: Bölcsészettudományi dolgozatok*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, Károli Gáspár Református Egyetem, 2016. 192–201.
- Ambrózy Gábor: Az antijozefinista Batthyányak: Batthyány József és Batthyány Tivadar röpiratai az 1780-as évek politikai irodalmának tükrében. In: *KRE-DIT*, Különszám 1. 2022. 4–36.
- Ambrózy Gábor: Excentrikus álmodozó vagy racionális gazdálkodó: Gróf Batthyány Tivadar (1729–1812) pályaképe és gazdasági lehetőségei. In: Dezső Tamás, Pócza István: *Batthyány Lajos Alapítvány Doktori Ösztöndíjprogram Tanulmánykötet 2020/2021*. Budapest, Batthyány Lajos Alapítvány, 2022. 488–502.
- Ambrózy Gábor: Gróf Batthyány Tivadar Bucentaurus hajójának rekonstrukciós lehetőségei, In: Furkó Bálint Péter (szerk.): *Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig - tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem; L'Harmattan Kiadó, 2019, 37–61.
- Ambrózy Gábor: Malomszerkezet mozgatta hajók I. rész: A mechanikus meghajtású hajó történetének rövid áttekintés. *Természet Világa*, 151. évfolyam 9. szám, 2020. 386–392.
- Ambrózy Gábor: Malomszerkezet mozgatta hajók II. rész: Egy vállalkozó magyar főnemes hajózási kísérletei a XVIII. század végén, *Természet Világa* 151, évfolyam 10. szám 2020. 457–462.
- Andrásfalvy Bertalan: *A Duna menti népek ártéri vízgazdálkodása*, Budakeszi, Ekvilibrum Kiadó, 2014.
- Andrásfalvy Bertalan: A fokok szerepe az ártér haszonvételeiben. Adatok a fokok készítéséről, *Hidrológiai Közöny*, 82. évfolyam, 1. szám, 2002. 55–59.
- Andrásfalvy Bertalan: *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*, Tanulmányok Tolna megye történetéből VII., Szekszárd, 1976.
- Antalfy Gyula: *Így utaztunk hajdanán*, Budapest, Panoráma, 1975.

- Apáthy-Abbonyi: *A vallás és tanulmányi alapok jogi természetének megvizsgálásáról jelentés*, Budapest, 1884.
- Arneth, A. Ritter von (Hrsg.): *Joseph II. und Leopold von Toscana. Ihr Briefwechsel von 1781 bis 1790*. 1–2. Bécs, 1872.
- Arneth, A. Ritter von (Hrsg.): *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold*. 1–3. Wien, 1867–1868.
- Arneth, Alfred Ritter von (Hrsg.): *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde*, I-IV. I. 132. LXIII. levél, 1772. június 18.
- Arneth, Alfred: *Maria Theresia's letzte Regierungszeit 1763–1780*, Band 7, Wien, 1876.
- Bachleitner, Norbert: *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*, Wien, 2017.
- Bahlcke, Joachim: *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie, von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag 2005.
- Bajzik Zsolt: A Vas vármegyei Tarcsafürdő története Trianonig. 1. rész In: *Vasi honismereti és helytörténeti közlemények* 2006. 2. szám. 29–50.
- Bakács István: *A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei*, Budapest, 1965.
- Balázs György: Debreceni szárazmalmok a 18-19. században, In: Cseri Miklós, Füzes Endre (szerk.): *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve* 6, Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 1990, 171–190.
- Balázs György: Szárazmalmok, In: Endrei Walter (szerk.): *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon: malomipar, vaskohászat, textilipar*. Akadémiai Kiadó 1995.
- Balázs Lóránt: *A kémia története, I-II. kötet*, Budapest, Nemzedékek tudása tankönyvkiadó, 2002.
- Balázs Péter: *Belga-Németalföld újkori története: 1384-1830*, Budapest, L'Harmattan. 2016.
- Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Reprint kiadás az 1888-as kiadás alapján, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2016.
- Barta János, ifj.: *A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- Barta János, ifj.: *A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978.
- Barta János, ifj.: *Újjáépítés és modernizáció, 1699-1795: új remények a kétfejű sas árnyékában*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2020.
- Bártfai Szabó László: *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom. Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1910.

- Basedows J. B: *Elementarwerk mit den Kupfertafeln Chodowieckis u.a.* Kritische Bearbeitung in drei Bänden, herausgegeben von Theodor Fritsch. Dritter Band. Ernst Wiegand, Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1909.
- Batthyány Tivadar gr: *Beszámolóm*, Szépmíves Könyvek, 2017.
- Beales, Derek: *Joseph II. Against the world. Vol. II.* Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Becher, Johan Joachim: *Politischer Discurs*, Frankfurt, 1688.
- Beck, Christian August: *Jus Publicum Hungaricae.* Viennae 1790.
- Beer, Adolf: *Studien zur Geschichte der österreichischen Volkswirtschaft unter Maria Theresia*, Archiv, f. öst. Gesch. 81.1894-95.
- Beke Margit: Mozaikok Batthyány József németújvári gróf, esztergomi érsek életéből, *Teológia*, LIV. évfolyam, 2020. 1-2. szám, 1–11.
- Bekker Zsuzsa (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolkozás*, Budapest, Aula Kiadó.
- Bekker Zsuzsa: *Gazdaságelméleti olvasmányok 1, Alapművek irányzatok*, Budapest, Aula Kiadó, 2000.
- Bekker Zsuzsa: *Gazdaságelméleti olvasmányok 2, A magyar közgazdasági gondolkodás*, Budapest, Aula kiadó 2002.
- Bél Mátyás: *Egyedülálló gondolatok arról: hogyan lehetne a gabonakereskedelmet Magyarországon belül és kívül biztosan és hasznosan megalapozni.* 1724. In: Bél Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján.* Budapest: Gondolat, 1984.
- Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico geographica: divisa in partes quator, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam, altera Transdanubianam, tertia Cis-Tibiscanam, quarta Trans-Tibiscanam, universim XLVIII. comitatibus designatam, expromit 1-4. tom.* J. P. van Ghelen, Vindobonae, 1742.
- Belitzky János: *A magyar gabonakivitel története 1860-ig*, In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*, Budapest, 1932.
- Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai I-III.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952-1957.
- Bendefy László: *Mikovinyi Sámuel megyei térképei – Különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikovinyi-térképeire*, Budapest, Akadémiai Kiadó, I-II. kötet, 1976.
- Berend T. Iván: A vállalati fejlődés útjai és sajátosságai a XX. századi magyar iparban. Kutatási koncepció, *Valóság*, 1974. 2. sz. 29–42.

- Berzeviczy Gergely: *De comercio et industria Hungariae*, Lócse, 1797, Magyar fordításban: Gaál Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadója, 1902.
- Binder, Sidonia: *Carl Graf Batthyany, nachmals Furst, Feldmarschall, Minister der Niederlande und Erzieher Joseph II.*, Dissertation, Wien, 1976.
- Bíró Doina: *Les Batthyany une famille de magnats au service des Habsbourg dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*. École doctorale Histoire moderne et contemporaine Paris, 2012.
- Bíró József: A hajózás szerepe Magyarország közlekedésében a 18. század utolsó harmadában, In: Czére Béla (szerk.): *Közlekedési Múzeum Évkönyve 3. 1974-1975*, Budapest, Közlekedési Dokumentációs Vállalat, 1977.
- Bíró József: Batthyány Tódor hajóépítő és hajózási kísérletei, In: Czére Béla (szerk.): *Közlekedési Múzeum Évkönyve 1. 1896-1971*. Budapest, Közlekedési Dokumentációs Vállalat, 1971.
- Bittó Béla: *Szabadalmi intézményünk történeti előzményei*, Budapest, Magyar Királyi Szabadalmi Bíróság, 1943.
- Bobory Dóra: *Batthyány Boldizsár titkos tudománya - Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2018.
- Bódy Zsombor szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris, 2006.
- Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Magyar Országos Levéltár kiadványai 7. Budapest, 1991.
- Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai, Fiume és a magyar-horvát tengerpart*, Budapest, Apollo Kiadás, 1897.
- Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom*. Budapest, 1907.
- Bödeker, Hans Erich: *Biographie schreiben*, Göttingen, Wallstein Verlag, 2003.
- Braudel, Fernand: *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen: anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század*, I. kötet, Budapest, Gutta Kiadó, 2004.
- Brehm, Alfred: A magyar ló, in *Az állatok világa, 1–19*, Digitális kiadás, Arcanum Adatbázis Kft, 2000.
- Caius Plinius Caecilius Secundus: *Panegyricus XXIX*. In: *Cajus Plinius Secundus: Panegyricus – Traianus császár dicsőítése* (ford. Hoffmann Zsuzsanna), Lectum Kiadó, Szeged, 2006.

- Cerman, Ivo: *Chotkové. Příběh úřednické šlechty*, Praha, 2008.
- Chandler, A. D. Jr.: *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge, MA. 1977.
- Cipolla, C. M.: *Between History and Economics. An Introduction to Economic History*, Oxford, 1991.
- Concha Győző: A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik, Irodalomtörténeti vázlat, Budapest, Franklin, 1885.
- Cothmann Antal: A bácskai kamarai puszták állapota és benépesítése 1763-ban, Iványi István fordítása, In: Trencsény Károly (szerk.): *A Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve 28.*, Zombor, Bittermann Nándor és fia Könyvnyomda, 1912.
- Crisman K. J., Cohn A. B.: *When Horses Walked on Water, Horse-powered Ferries in Nineteenth Century America*, Washington, London, Smithsonian Institution Press, 1998.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, I-VI. kötet, Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat, 1862.
- Csapodi Csaba: A vámhatár megszüntetése Magyarország és Erdély között 1784-ben. *Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 1934.
- Csetri Elek: Az erdélyi gazdasági gondolkodás előzményeiről a XVIII. század végéig, in: Somai József (szerk.) *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából (XIX. – XX. század)*, Romániai Magyar Közgazdász Társaság Kolozsvár 2001.
- Csité András: A „szántói modell.” A helyi gazdaság eltartókéességének növekedése és az azt kiváltó tényezők Zalaszántón, *Aetas*, 1999. 1-2. sz. 5–30.
- Csizmadia Andor: Egy 200 év előtti országgyűlés évfordulójára. A „Kollár contra Status et Ordines”. *Jogtudományi Közöny*. 1964. 4. szám. 214–227.
- Dávid Zoltán: Az 1715–20. évi összeírás in: Kovacsics József: *A történeti statisztika forrásai*, Budapest, 1957. 145–200.
- Dezsényi Miklós, Hernády Ferenc. *A magyar hajózás története*, Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1967.
- Dickson Peter George Muir: Count Karl von Zinzendorf on Joseph II's New Taxation, *English Historical Review* 133. 2018., 323–350.
- Dickson, Peter George Muir.: *Finance and Government under Maria Theresia 1740-1780: Volume I-II.*, Oxford, OUP. 1987.
- Dickson, Peter George Muir: Joseph II's Hungarian Land Survey. *The English Historical Review*, Vol. 106, No. 420. 1991.611–634. Dickson: Count Karl von Zinzendorf 's 'New

- Accountancy'. The Structure of Austrian Government Finance in Peace and War, 1781–1791, *International History Review* 29. 2007. 1–56.
- Do Paco, David: A Social History of Trans-Imperial Diplomacy in a Crisis Context: Herbert von Rathkeal's Circles of Belonging in Pera, 1779 –1802, *The International History Review*, Vol 41. 2019/5. 981–1002.
- Dobszay Tamás: „A falu jegyzője". Az alsó fokú igazgatás személyi feltételeinek kérdése a rendiség utolsó évtizedeiben. *Századok*, 149. évfolyam, 2015. 3. szám. 1055–1068.
- Dobszay Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Országgház Könyvkiadó, Budapest. 2019.
- Dóka Klára: A vízügyi szakigazgatás fejlődése I. rész. (1772–1867), *Vízügyi közlemények*, LXIV. évfolyam, 4. füzet, 1982.
- Dóka Klára: A vízügyi szakigazgatás kezdetei 1772-1788, *Levéltári Közlemények*, 1977-1978, 81-100.
- Dóka Klára: Az Országos Vízügyi Szaklevéltár előkészítő munkáiról, *Vízügyi Híradó*, 1975. 1-4. szám.
- Domanovszky Sándor: Dunai-Feketetengeri [sic.] kereskedelmi hajózásunk múltjáról, In: Gonda Béla szerk.: *A Tenger*, 8. évfolyam, 1918. 161–183.
- Domanovszky Sándor: *József nádor élete és iratai*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1925.
- Durstmüller, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich. Bd. 1–2*. Wien, 1980. 214.
- Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780-1815*, Budapest, Akadémiai Kiadó 1958.
- Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*, Budapest, 1922.
- Ember Győző, Heckenast Gusztáv: *Magyarország története 1686-1790*. I-II. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
- Ember Győző: A helytartótanács egyházügyi bizottságának kialakulása, *Regnum Egyháztörténeti évkönyv* 5. 1942-1943, Budapest, Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége, 1943. 229–252.
- Ember Győző: A kormányzati szervezet, In: Ember Győző–Heckenast Gusztáv (főszerk.) *Magyarország története 1686-1790*, (Magyarország története 4/1.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

- Ember Győző: *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724-1848*, Budapest, A Magyar Királyi Országos Levéltár Kiadványa, 1940.
- Ember Győző: *A Magyar Királyi Helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában*, Magán kiadás, 1933.
- Ember Győző: Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai, A Habsburg Birodalom központi kormányzervei, *Történelmi Szemle*, 18. évfolyam, 2-3. szám, 1975.
- Ember Győző: Der österreichisches Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*, 6. kötet. 1-2. szám, 1959.
- Ember Győző: Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második harmadában, *Századok*, 109. évfolyam, 5-6. szám, 1975. 796–903.
- Endrei Walter (szerk.): *Műszaki innovációk sorsa Magyarországon: malomipar, vaskohászat, textilipar*. Akadémiai Kiadó 1995.
- Endrei Walter: Batthyány Tódor műszaki könyvtára, *Magyar Könyvszemle*, 107. évfolyam, 1-4. 1991. 141–145; Endrei Walter: *Batthyány Tódor műszaki könyvtára, Technikatörténeti források III*. Budapest, 1995.
- Endrei Walter: Batthyány Tódor műszaki könyvtára, *Magyar Könyvszemle*, 107. évfolyam, 1-4. 1991.
- Endrei Walter: *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*, Budapest, Akadémiai kiadó, 1969.
- Endrei Walter–Makkai László: Az első főúri manufaktúrák Magyarországon, *Történelmi Szemle*, 1970.
- Endrei Walter–Tardy Lajos: Batthyány Tódor hajója, *Élet és Tudomány*, XVIII. évfolyam 41. szám. 1963. 1300–1303.
- Eperjesi László, Krámlai Mihály: Magyarország és Fiume kapcsolatai 1779 és 1918 között. *Közlekedéstudományi Szemle* 53. évfolyam 2003. 8. szám 309–320.
- Erdősi Ferenc: *Kelet-Európa közlekedése*, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs 2009.
- Erdősi Ferenc: *Kelet-Európa országainak vízi közlekedése*, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 2008.
- Erős Vilmos A magyar történetírás a dualizmus korában, *Valóság*, 55. évfolyam, 2. szám, 2012. 22–40.
- Evans, R. J. W.: *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Essays on Central Europe, c. 1683–1867*. Oxford, 2006.

- Fallenbüchl Zoltán: Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai 1740-1780. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1984-1985. III. Könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest 1992. 283–335.
- Farkas Gáborné: Az archívum aprónyomtatvány gyűjteménye, In: Czére Béla (szerk.): *A Közlekedési Múzeum Évkönyvei 3. 1974-75.* 77–101.
- Fata Márta: *Die Schwäbische Türkei Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn*. Sigmaringen, 1997.
- Fatsar Kristóf: Witsch Rudolph és a Batthyány erdő: a Városliget közparkká alakítására tett egyik első komoly kísérlet, *URBS, Várostartörténeti Évkönyv XIII*, Budapest, Budapest Fővárosi Levéltár, 2019.
- Fatsar Kristóf: Witsch Rudolph és a Batthyány erdő: a Városliget közparkká alakítására tett egyik első komoly kísérlet, *URBS, Várostartörténeti Évkönyv XIII*, Budapest, Budapest Fővárosi Levéltár, 2019.
- Fazekas Csaba: Útviszonyok, úthálózat és városok a 18. századvégi Magyarországon, *Közlekedéstudományi Szemle*, 1992. 8. szám. 308–318.
- Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai, *Századok*, 148. évfolyam 5. szám, 2014. 1131–1155.
- Felber Tamás: Michel Foucault pedagógiakritikája, avagy az oktatás mint a normalizáló hatalomgyakorlás hálózata. *Új Pedagógiai Szemle* 2009. <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/michel-foucault> Letöltés ideje: 2023. 06. 30.
- Felhő Ibolya, Vörös Károly: *A helytartótanácsi levéltár*, Magyar Országos Levéltár kiadványai, Levéltári leltárak 3. Budapest, 1961.
- Felhő Ibolya: *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában, Dunántúl*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
- Fest Aladár: Az Adriai-tengerhez vezető útaink. *Földrajzi közlemények* 23. kötet 1895.193–217.
- Fest Aladár: Fiume Magyarországhoz való kapcsolásának előzményeiről és hatásairól, *Századok*, 50. évfolyam 4-5. szám 1916.
- Festetics György gróf Planuma fia neveléséről. In: Lakatos Vince. *Magyar Középkor*, 1910. 5. sz. 225–230.
- Fónagy Zoltán: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában: Adattár I-II*. Budapest, MTA BTK TTI, 2013.

- Fónagy Zoltán: Nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. A nemesség a magyar társadalomtörténet-írásban, *Századok*, 133. évfolyam, 1999/6, 1166.
- Foucault, Michel: A diskurzus rendje, In: Romhányi Török Gábor (ford.): *A fantasztikus könyvtár*, Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft, 1998. 50–74.
- Fournier, August: *Handel und Verkehr in Ungarn und Polen um die Mitte des 18. Jahrhunderts*, Bécs, 1882.
- Frisnyák Zsuzsa: *A magyarországi közlekedés krónikája 1750-2000*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2001.
- Füzes Miklós: *Batthyány Kázmér, Magyar História: Életrajzok*, Budapest, Gondolat Kiadó – Baranya Megyei Levéltár, 1990.
- Gergely András: *Egy nemzet születése 1790–1848*. Budapest, 2009.
- Gergely András: Kazinczy a történelemben, In: Debreczeni Attila–Gönczy Mónika (szerk.): *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010. 285–293.
- Gonda Béla: *A magyar hajózás*, Budapest, Műszaki Irodalmi és Nyomdai Vállalat, 1899.
- Gorun-Kovács Blanka Sidonia: *A Horea-felkelés és magyarországi forrásai*. Debreceni Egyetem, BTK. Doktori disszertáció, 2008.
- Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der gräflichen Hauser*. 67 kötet. Gotha, 1894.
- Gözy Zoltán, Seewann, Gerhard: *Der Bauernaufstand im Komitat Baranya 1766. A parasztfelkelés Baranya vármegyében 1766-ban*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2015.
- Gráfik Imre: *A magyarországi fahajózás*. Néprajzi közlemények XXVI. Budapest, Néprajzi Múzeum, 1983.
- Gráfik Imre: Az áru útja a szállítás forradalma előtt. *Ethnographia*, 1983/1., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.
- Gráfik Imre: *Hajózás és gabonakereskedelem*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék, 1992.
- Gross, Nachum: The Triumph of Quantitative Economic History in Budapest, *Journal of the European Economic History* (1.) 153–161.
- Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I. kötet, 1990.
- Gunst Péter: *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai Kiadó Kft. 1995.
- Győriványi Sándor: A kötélgyártó kézműipar fejlődésének és a gazdasági kötélárak választékának néhány agrártörténeti vonatkozása, *Agrártörténeti szemle*, 3-4. szám, 1967.

- H. Balázs Éva: A francia–magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. A fiziokrata tanok útja Magyarországon. In: Köpeczi Béla – Sziklay László (szerk.): „Sorsotok előre nézzétek” *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*. Bp. 1975. 145–161.
- H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*, Budapest, Magvető, 1987.
- H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795*. Budapest Akadémiai Kiadó, 1967.
- H. Balázs Éva: *Európai gazdaságpolitika, magyar válasz. História Könyvtár, Előadások a történettudomány műhelyeiből*, Budapest, MTA TTI, 1996.
- H. Balázs Éva: *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800*. Budapest, CEU Press. 1997.
- H. Balázs Éva: *Magyarország története 1526–1790*, Budapest, Tankönyvkiadó Vállalat, 1962.
- H. Balázs Éva: *Magyarország története 1711-1790, 3. rész Kísérlet Magyarország teljes beolvasztására (1780-1790)*, Budapest 1954.
- H. Balázs Éva: Négy portré (Mária Terézia, Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels) *Történelmi Szemle*, 29. évfolyam, 3-4. szám, 1986, 556–561.
- Halm, Hans: *Habsburgisher Osthandel im 18. Jahrhundert. Österreich und Neirussland (II): Donauhandel und schiffahrt 1781–1787*, München, 1954.
- Halm, Hans: *Habsburgisher Osthandel im 18. Jahrhundert. Österreich und Neirussland (II): Donauhandel und schiffahrt 1781-1787*, München, 1954.
- Halm, Hans: *Österreich und Neurussland I. Band: Donauschiffahrt und -handel nach dem Südsten 1718-1780*. Verlag Thiel und Hintermeier, Breslau 1943.
- Hanák Péter: Az üzemtörténet kutatásának problémái, In: Incze Miklós (szerk.): *Az üzemtörténetírás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok*, Budapest, 1979. 47–69. [eredetileg *Századok*, 1968/5-6. 915–941.]
- Hanns Leo Mikoletzky: Franz Stephan von Lothringen als Wirtschaftspolitiker, *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 13. Band, 1960. 231–257.
- Hárs József: *A gróf és a szegények: Verőcei gróf Pejacsevics Károly (1745-1815) végrendelete*, 2006.
- Heckenast Gusztáv: *A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17-18. században*, Előadások a Történettudományi Intézetben 17. Budapest, MTA TTI, 1991.
- Heckenast Gusztáv: *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.
- Heckenast Gusztáv: Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században. (1670–1790.) *Történelmi Szemle*. 16. évfolyam, 1973.

- Heckenast Gusztáv: Magyarország ipara 1726-ban, *Történelmi Szemle*, 14. évfolyam, 1974. 320–329.
- Heckenast Gusztáv: Magyarország vastermelése II. József korában, *Századok*, 120. évfolyam, 5-6. szám, 1986. 1040–1094.
- Hefner, Otto Titan: *Stammbuch des blühenden und abgestorbenen Adels in Deutschland*. 3. Band, Regensburg, 1865.
- Homma, Josef Karl: Zur Herrschaftsgeschichte des stüdlichen Burgenlandes, *Burgenlandische Forschungen* Heft 1. és Homma, J. K.: *Die Herrschaftsarchive Burgenlands, Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 4. kötet. Bécs, 1951.
- Hoover, Herbert Clark: *Georgius Agricola, De re metallica*, tr. from the 1st Latin ed. of 1556, with biographical introduction, annotations and appendices upon the development of mining methods, metallurgical processes, geology, mineralogy & mining law, from the earliest times to the 16th century, London, The Minig Magazine, Salisbury House, 1912.
- Horváth Mihály: az 1764/65-ös országgyűlés, in: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 7. kötet (1842-1844) Budapest, 1846.
- Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt*, Buda, 1840.
- Horváth Mihály: *Magyarország történelme* 7. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1873.
- Hönich Henrik. Nyelv és nemzeti közösség viszonyrendszerének néhány aspektusa egy 18. század végi hanyatláskonceptió tükrében. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2013. 261–273.
- Hursán Szabolcs: Batthyány-könyvtárak az Akadémiai Könyvtárban, in: Molnár Andrea (szerk.): *Teleki József: Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2019. 196 – 216.
- Hursán, Szabolcs: Batthyány-könyvtárak adományozása a Magyar Tudós Társaságnak 1838–39-ben. In: Rózsa, Sándor (szerk.) *Doktorandusz hallgatók VII. és VIII. Konferenciájának tanulmányai* Eger, Líceum Kiadó, 2020. 81-102.
- Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története*, Budapest, Országos Vízügyi Hivatal, 1973.

- Iványi Béla: *A körmendi levéltár Memorabiliái, Acta Memorabilia in tabulario gentis principum de Batthyány reperibilia, Körmendi füzetek 2*, Körmend, Rába Nyomda, 1942.
- Jókai Mór: *Rab Ráby*, Budapest, 1908.
- K. Karlovszky Endre: Magyar gyár- és kézműipar 1771–74-ben, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 3. évfolyam, 1896.
- K. Kovács László: Hajóvontatás, in Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, 2. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 405–408.
- Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.
- Kallbrunner, Josef: Zur Geschichte der österreichischen verwaltung unter Maria Theresia, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 29./1 (1936), 39–44.
- Kalmár János, Varga J. János (Hrsg.): *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn. (1688-1890)*, Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa. Band 39. Quellen Band 1. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2010.
- Kaposi Zoltán: A herceg Batthyány-Strattmann hitbizományi uradalmak területi és gazdasági változásai (1746–1945), *Uradalmak térben és időben – Baranyai történelmi közlemények* 5. 2013. 109–146.
- Kaposi Zoltán: Az angol közlekedési rendszer átalakulása (1750-1850) In.: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László tiszteletére*. Pécs, 1997. 211–225.
- Kaposi Zoltán: *Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848*, Nagykanizsa, 2009.
- Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000*, Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2002.
- Kaposi Zoltán: *Uradalmi gazdaság és társadalom a 18-19. században*, Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2000.
- Kaps, Klemens: Cores and Peripheries Reconsidered, *The Hungarian Historical Review*, Vol. 7, No. 2. 2018. 191–221.
- Karl-Peter Krauss: *Quellen zur Lebenswelten deutscher Migranten im Königreich Ungarn im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 2015.
- Karlovszky Endre: A Temesvári Kereskedelmi Társaság alapítólevelei 1723-1725-ből, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 4. évfolyam 1897. 446–463.
- Katona Imre: *A magyar kerámia és porcelán*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalt, 1978.
- Katus László: *A modern Magyarország születése, 1711–1914*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2012.

- Katus László: Újratelepítés, népesedési változások, In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország története*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007.
- Katus, László: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913). A Quantitative Analysis. In: *Socio-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest, 1970, 35–129.
- Katz, Jakob: Kifelé a gettóból A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870. Budapest, 1995.
- Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon*. Budapest, 1868, 1911, Reprint kiadás, Budapest Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
- Kenyeres István: A magyarországi réz- és marhakereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi hitelügyletek a XVI. század második felében. In: Baráth Magdolna–Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Bp.-Győr, 2012. 209–221.
- Khavanova, Olga: Pavel Petrovics orosz nagyherceg bécsi látogatása 1781-1782-ben, *Aetas*, 34.évfolyam, 3. szám, 2019. 72–84.
- Kincses Katalin Mária–Tuza Csilla: Az etnikai arányok megváltozása a kora újkorban (16–18. sz.) In: (L. Balogh Béni, Majtényi György, Mikó Zsuzsanna, Szabó Csaba szerk.): *Az együttélés történelme: nemzetiségi kérdés Magyarországon*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2020. 41–57.
- Kincses Katalin: „Im küttem én orvosságot” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640, Budapest, 1993.
- Király Levente: Struktúrák a Rohonci-kódex szövegében. *Theológiai Szemle*, 54. új évfolyam, 2011. 2. szám. 82–93.
- Kiss Ervin (szerk.): *Képlékeny alakítás*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
- Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715-1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 2., Budapest, ELTE Levéltár, 2000.
- Klíma, Arnošt: A Habsburgok gazdaságpolitikája a Cseh Korona országaiban a 17-18. században, *Világtörténet*, 1990.
- Klingenstein, Grete: *Der Aufstiege des Hauses Kaunitz*, Göttingen, Vandenhoeck and Ruprecht, 1975.
- Klingenstein, Grete: *Karl Graf Zinzendorf, erster Gouverneur von Triest, 1776–1782. Einführung in seine Tagebucher*. Wien, 2009.
- Kókay György, Buzinkay Géza, Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Sajtóház Kiadó, Budapest, 2001.

- Kókay György: *A magyar hírlap és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
- Kókay György: Vita a magyarországi viszonyokról a 18. század végi hamburgi Politisches Journalban, *Magyar Könyvszemle*, 101. évfolyam, 1985/1, 225–231.
- Kollányi Ferenc: *Az esztergomi érsekek pizetumjoga*, Budapest, Athenaeum, 1889.
- Koltai András: *Batthyány Ádám - Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*. Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012.
- Komlos, John: Interdisciplinary Approach to Historical Analysis: The Uneasy Waltz of Economics and History, In: Carsten Petere, Modell, John (szerk.): *Theory, Method, and Practice in Social and Cultural History*, New York, 1992, 78–95.
- Kondicsné Kovács Éva: Földesúr contra nádor, Parasztmozgalom a körmendi uradalomban, In: Móricz Péter (szerk.): *Batthyány Lajos nádor*, Körmend, Körmendi Kulturális Központ és Könyvtár, 2017. 85–99.
- Kónyi Mária: Az 1715-22 rendszeres bizottság javaslatai (*Systema politico-oeconomico-militare*) in: Angyal Dávis (szerk.): *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve II*. Budapest 1932.
- Korompai Gábor: Az Alföld vízi útjai, *Alföldi Tanulmányok*, 11. kötet, Békéscsaba, Békés Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya, 1987, 163–185.
- Kosáry Domokos: A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a korabeli gazdasági törekvések Magyarországon 1790–1848, *Világtörténet*, 1. szám, 1985.
- Kosáry Domokos: Egy gazdasági utazás a II. József-kori Magyarországon, *Agrártörténeti Szemle*, 4. évfolyam 1-2. szám, 1962. 208–233.
- Kosáry Domokos: Felvilágosult abszolutizmus – felvilágosult rendiség. *Történelmi Szemle*, 19. évfolyam 4. sz. 1976. 675–721. 699–710.
- Kosáry Domokos: Magyarország a XVIII. században – Növekedés vagy hanyatlás? *Valóság*, 18. évfolyam 1. szám, 1975. 13–22.
- Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest Akadémiai Kiadó 1980.
- Kosáry Domokos: Néhány gondolat a művelődés és a művészet történetének kapcsolási rendszeréről. *Ars Hungarica*, 1981. 9. évfolyam, 1-2. szám, 171–179.
- Kovács Ákos András–Szücs Zoltán Gábor: Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Egy kutatási program keretei. *Korall*. 2009. 10. évfolyam 35. szám. 147–174.

- Kovács Ákos: Diétai beszédek és politikai nyelvek. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2013. 244 – 260.
- Kovacsics József: *A történeti statisztika forrásai*, Budapest, 1957.
- Kökényesi Zsolt: A magyar arisztokrácia integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között, ELTE Budapest 2016.
- Kökényesi Zsolt: Az érvényesülés útján. Az Udvari Kamara magyar tisztségviselői a 18. században, *Századok*, 155. évfolyam, 2. szám, 2021. 395–436.
- Kökényesi Zsolt: *Az udvar vonzásában, A magyar főnemesség bécsi integrációjának színtere (1711–1765)* Budapest l’Harmattan. 2021.
- Kökényesi Zsolt: Az Udvari Kamara magyar tisztségviselői a 18. században, *Századok*, 155. évfolyam. 2 szám. 2021.
- Kökényesi Zsolt: Katona vagy udvari ember? Batthyány Károly helye a bécsi udvari arisztokrácia sorában, In: Móricz Péter (szerk.): *Batthyány Lajos nádor*, Körmend, Körmend Kulturális Központ, Múzeum és Könyvtár, 2017, 163–183.
- Kökényesi Zsolt: Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról, *Aetas*, 2013/3, 60–91.
- Kövér György: A gazdaságtörténet-írás új útjai. In: Bódy Zsombor–Ö Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris 2006.
- Kövér György: A magyar gazdaságtörténet-írás öröksége, In: *Válság – kereskedelem. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv*, 2016. Budapest 2016. 7–23.
- Kövér György: Elmélet és módszer a legújabb gazdaságtörténet-írásban, *Aetas*, 1999. 1-2. szám.
- Kreipner, Julius: *Geschichte des K.und K.Infanterie-Regimentes Nr. 34 für immerwährende Zeiten Wilhelm I. Deutscher Kaiser und König von Preussen, 1733–1900*, Kaschau, Verlag des Regimentes, 1900.
- Kropf, Rudolf (Hrsg.): *Die Familie Batthyány Ein österreichisch-ungarisches Magnatengeschlecht vom Ende des Mittelalters bis zur Gegenwart*, I-II. kötet, Eisenstadt, Landesmuseum, 2014.
- Kulcsár Krisztina: Címeradományozás a visszacsatolt bánási vármegyék számára, *Turul*, 85. kötet, 2012, 3. füzet, 105–110.

- Kulcsár Krisztina: *II. József császár utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban. 1768-1773.* (Doktori mestermunkák) Budapest, Gondolat-Magyar Országos Levéltár, 2004.
- Kulcsár Krisztina: Nádorság és ami vele jár – A nádor hivatali feladatai a 18. században Batthyány Lajos példája alapján, In: Móricz 2017.
- Kurucz György (szerk.): *Technológiai utazás a modern kor hajnalán, Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplójából (1820-1825)*, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2020.
- Kurucz György: A balatoni hajózás gróf Festetics György (1755–1819) időszakában: a „Festetics flotta” és a Főnix, In: Bilkei Irén (szerk.): *Zalai évszázadok, Tanulmányok és dokumentumok Zala megye történetéhez 2016*, Zalai gyűjtemény 80, Zalaegerszeg, 2016. 38–54.
- Kurucz György: Agrarwirtschaft und Kolonisation in Ungarn in 18. Jahrhundert. Ein Überblick aufgrund des ungarischen Forschungsstandes. In: Seewann, Gerhard; Kraus, Karl-Peter; Spannenberg, Norbert (Hrsg.): *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn, Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach dem Türkenzeit*, Oldenbourg Verlag, München, 2010. 81–101.
- Kurucz György: Bevétel, adósság, hitelforgalom: Adatok a Batthyány család pénzügyi helyzetéhez a 18-19. század fordulójáról, In: Szirácsik Éva (szerk.): *A földesurak szerepe*, Budapest, Unicus Műhely Kiadó, 2018, 134–147.
- Kurucz György: Kényszer és szolgálat. Portrévázlat Festetics Györgyről. *Századok*. 140. évfolyam 2006. 6. szám. 1341–1377.
- Kurucz György: *Keszthely grófja Festetics György*. Budapest, Corvina Kiadó, 2013.
- Kurucz György: The Finances of the Hungarian Aristocracy in Boom and Recession: The Credit Transactions of the Prince Esterházy, Batthyány and Festetics Families at the Turn of the Eighteenth and Nineteenth Centuries, *Historical Studies on Central Europe*, vol. 1. 2. szám, 2021, 21–49.
- Lázár Balázs: Katonaállítások, hadkiegészítés a Magyar Királyságban 1741 és 1848 között. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2021. 134. évfolyam 4. szám. 771–804.
- Lengyel Réka: *Mindenes gyűjtemény: Magyar dohány, kukoricakávész, nyolc lóerő. Innovációs szellem, tudományos és kereskedelmi ökoszisztéma Magyarországon a 18. század végén.* <https://iti.abtk.hu/hu/lendulet/nymi1770-1820/mindenes-gyujtemeny/665-magyar->

[dohany-kukoricakave-nyolc-loero-innovacios-szellem-tudomanyos-es-kereskedelmi-okoszisztéma-magyarorszagon-a-18-szazad-vegen%22](#)

Letöltés ideje: 2023. 07. 01.

- Levandier, Jean-Pierre: *Le livre au temps de Joseph II et de Leopold II: Code de lois de censure du livre pour les pays Austro-Bohemiens* (1780–1792). Bern, 1995.
- Loriga, Sabina: La biographie comme problème, In: Revel Jacques: *Jeux d'échelle. La micro-analyse a l'expérience*. Párizs, 1996. 209–231.
- Lukinich Imre., Egy erdélyi kereskedelmi társaság terve 1703-ból, *Századok*, 48. évfolyam, 6. szám 1914. 464–473.
- Madarász Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat az osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. *Közgazdasági Szemle*, 49. évfolyam 2002.
- Mályusz Elemér: Bajorországi állatkivitelünk a XIV-XV. században, *Agrártörténeti Szemle*, vol. 28. 1. szám, 1986, 1–33.
- Mályusz Elemér: *Magyarország a felvilágosodás korában*, Budapest, Osiris, 2000.
- Mansel, Philip: *Le charmeur de l'Europe. Charles Joseph de Ligne 1735–1814*, Paris, Stock, 1992.
- Marczali Henrik: *A magyar nemzet története* 8, Budapest, Atheneum, 1898.
- Marczali Henrik: Alkotmánytervezetek 1790-ből, *Budapesti Szemle*, 125. kötet, 1906.
- Marczali Henrik: *Az 1790/91. országgyűlés*, I-II. kötet, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1907.
- Marczali Henrik: *Magyarország története* 8. *Magyarország története III. Károlytól a Bécsi Congressusig (1711–1815)*, Budapest, Athenaeum, 1898.
- Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában. I-III*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1881-1888.
- Marczali Henrik: *Mária Terézia, 1717-1780*, Budapest MTA 1891.
- Márki Sándor: *Magyar történeti életrajzok, Horváth Mihály (1809–1878)* Budapest, 1913.
- Márkus Dezső (szerk.): *1740–1835. évi törvénycikkek, Magyar Törvénytár 1000–1895*, Corpus Juris Hungarici, Millenniumi emlékkiadás 7, Budapest, Franklin Társulat, 1901.
- Mátyás-Rausch Petra: *Ércbányászat a Báthoryak korában, A szatmári és az erdélyi bányavidékek arany-, ezüst- és higanyércbányászata (1571–1613)*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2017.
- Maurer, Joseph: *Geschichte der landesfürstlichen Stadt Hainburg*, Wien, 1894.

- Maxwell, Kenneth: *Pommal, Paradox of the Enlightenment*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
- Mérei Gyula: *Magyar iparfejlődés: 1790-1848*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1951.
- Meszlényi Antal: *A magyar hercegprímások arcképsorozata*, Budapest, Szent István Társulat, 1970.
- Mezey Barna (szerk.) *Magyar alkotmánytörténet*, 3. átd. jav. kiad. Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- Mialkovszky Mária: *Batthyány Tódor gróf gazdasági és művelődéstörténeti jelentősége*, Doktori disszertáció, ELTE 1972.
- Miskolczi Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között*, Budapest, Lucidus Kiadó, 2007.
- Miskolczi Ambrus: Egy történészvita anatómiája. 1790-1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?"). *Aetas*, 20. évfolyam, 1-2. szám. 2005. 160–212.
- Miskolczi Ambrus: II. József és a magyar kérdés angol szemmel, *Valóság*, 55. évfolyam. 12. szám. 2012.
- Mordovin, Maxim: *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*. Budapest, 2018.
- Móricz Péter (szerk.): *Batthyány Lajos nádor*, Körmend, Körmend Kulturális Központ, Múzeum és Könyvtár, 2017.
- Móricz Péter: Batthyány Lajos élete – halotti beszédei tükrében, In: Móricz Péter (szerk.): *Batthyány Lajos nádor*, Körmend, 2017, 11–35.
- Mosser, Alois: Genie und Geschäft. In: *Magie der Industrie. Leben und Arbeiten im Fabrikzeitalter*. München 1989. 226–237.
- Müller, Herta: *Die k.k. Nadelburger Fabrik zu Lichtenwörth*, Dissertation Wien, 1941.
- Nagy Iván: *Magyarország családai*, 1-13. kötet, Pest, 1857–1868.
- Nagy János: Kereskedelemügyi sérelmek az 1751. évi országgyűlésen, *Fons*, (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) XXI. évfolyam, 1. szám, 2014. 99–135.
- Nagy János: Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen - Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 7. Budapest, 2020.
- Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27-29.*, Körmend Város Önkormányzata, Körmend, 2006.

- Németh Györgyi: Magyarországi manufaktúrák és más ipari üzemek a II. József-korabeli manufaktúratabellákon, In: Németh Györgyi – Veres László (szerk.): *Manufaktúrák Magyarországon* 1. Manufaktúratörténeti Konferencia Miskolc, 1989. október 16–17. Miskolc, 1989. 7–60.
- North, Douglas: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1990.
- Oláh Miklós: *Hungaria*, Budapest, Magvető Kiadó, 1985.
- Ortlieb, Eva és Polster, Gert: Die Prozessfrequenz am Reichshofrat (1519–1806), in: *Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte*, 2004, 26, 189–216.
- Otruba, Gustav: Das Inventar der Nadelburg 1751 und die älteste Beschreibung und bildliche Darstellung der Fabriklagen. In: Mitscha-Märheim, Herbert (Hrsg.): *Festschrift für Richard Pittioni*. Wien 1976. 107–123.
- Otruba, Gustav: Österreichische Fabriksprivilegien vom 16. bis 18. Jahrhundert und ausgewählte Quellen zur Frühgeschichte der Industrialisierung. Wien-Köln-Graz 1981.
- Otruba, Gustav: *Philipp Wilhelm von Hörnigk: Österreich über alles, wan es nur will*. Wien, 1964.
- Pach Zsigmond: Az üzleti szellem és a magyar nemzeti jellem. *Történelmi Szemle*, 25. évfolyam, 3. szám, 1982. 372–403.
- Padover, Saul K.: "Prince Kaunitz' Résumé of His Eastern Policy, 1763–71." *Journal of Modern History*, 5.3 (1933): 352–365.
- Pajkossy Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
- Pajkossy Gábor: A diétai törekvések keresztüzében, 1790-1793. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2013. 321–329.
- Pajkossy Gábor: Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, Osiris Kiadó 2019.
- Pallos Lajos, Gödölle Mátyás (szerk.): *Szent István lovagjai*, Kiállítási katalógus, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2014.
- Paulinyi Oszkár: A „bánya” kettős jelentése bányagazdaságunk magyar szóhasználatában, *Századok* 107. évfolyam, 1974. 4. szám, 967-969.
- Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld, szegény ország, Gazdaság és társadalomtörténeti kötetek 2*, Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, 2005.

- Peres Zsuzsanna: Az osztrák császári udvarban szolgáló magyar udvarhölgyek házassági szerződése, *Jogtörténeti Szemle*, 2013. 3-4. szám, 42–48.
- Peterdi Ede: *A bicskei Batthyány-kastély*, Budapest, Közdok. Kft. 1999.
- Petneki Áron: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: Borza Tibor (szerk.): *A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum évkönyve*, Budapest. 1982.
- Petneki Áron: Fürdőélet Magyarországon 1780–1848 között. In: Horváth Gábor, Monok István (szerk.): *Magyar Fürdőalmanach*, Budapest, Magyar Fürdőszövetség, Országos Széchényi Könyvtár, év nélkül.
- Petri Edit: A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon, *Századok*, 130. évfolyam 1. szám, 1996. 69–104.
- Petrovic, Nikola: *Hajózás és gazdálkodás a Közép-Duna Medencében, a merkantilizmus korában*, Belgrád-Noví Sad, Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia, Történelmi Intézet, 1982.
- Plihál Katalin, Reisz T. Csaba, Török Enikő (szerk.): *A magyar térképészet nagyjai, Lipszky János (1766–1826); Mikoviny Sámuel (1700–1750)* Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 133–265.
- Pollák János (szerk.): *Egyetemes Magyar Enciklopédia* 6. köt., Pest, Szent István Társulat, 1868.
- Polster, Gert: *Die Gruft der Fürsten und Grafen Batthyány*, Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2016.
- Polster, Gert: Theodor Graf Batthyány (1729–1812). In: Kropf, Rudolf (Hrsg.) 2014. I. kötet. 203–222.
- Polster, Gert: *Von Soldaten, Prälaten und Magnaten*, Diplomaarbeit, Wien 1998.
- Pongrácz Pál: *Régi malomépítészet*, Budapest, Műszaki Kiadó, 1967.
- Poór János (Szerk.): *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Osiris, Budapest, 2000.
- Poór János: *Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12*. Budapest, Universitas, 2003.
- Poór János: *Hajnóczy József. Magyar szabadelvűek*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1998.
- Poór János: Országgyűlési viták a századfordulón: Változatok az állagőrzésre. In: Dobszay Tamás et al. (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2013. 230–243.

- Přibram, Karl: *Normalarbeitstag in den gewerblichen Betrieben und im Bergbaue Österreichs*, 1906.
- Prickler, Harald: Der Eisenbergbau Ludwig Batthyäns zu Bocksdorf–Stegersbach–Loipersdorf (1745-ca.1770), *Burgenländische-Heimatblätter*, 1984.
- Prickler, Harald: *Geschichte der Herrschaft Bernstein*, Burgenländische Forschungen, Heft 41. 1960.
- Reizner János: A Mindszent-Algyői uradalom történetéből, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 2. évf. 1895.
- Rosenthal, G. E.: *Litteratur der Technologie*. Berlin, 1795. Gazd.Qu. 71.
- Rózsa György: *Grafikatörténeti tanulmányok*, Művészettörténeti füzetek 25. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1998.
- Röckelein, Hedwig: *Biographie als Geschichte*, Tübingen, 1993.
- Rössner, Philipp (szerk.): Hörnigk, Philip Wilhelm von: *Austria Supreme (if it so Wishes) 1684. 'A Strategy for European Economic Supremacy'*, London, 2018.
- Sashegyi Oszkár: A zagrebi, zadari és dubrovniki levéltárak mohácselőtti iratanyaga és a Consilium Croaticum levéltára, *Levéltári Szemle* 14. 1964.
- Sashegyi Oszkár: II. József sajtópolitikája, *Századok*, 92. évfolyam, 1-4. szám. 1958. 88–118.
- Schaefer, Kurt: *Historische Schiffe in Wien*, Wien, NWV, Neuer wissenschaftlicher Verlag, 2002.
- Schedel [Toldy] Ferenc: Az academiái könyvtár rövid története s mibenléte. E' könyvtár ünnepélyes megnyitásakor dec. 23. 1844., *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei*, 1842–1844, VII., 1846.
- Schmidt, Franz Anton (szerk.): Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche: Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Grossfürstenthums Siebenbürgen. II./VI. 1834. 28.
- Schneider Miklós: Katonaszág elszállásolására, eltartására vonatkozó szabályzat, 1764 – forrásközlés. In: Schneider Miklóss (szerk.): *Nógrádi évszázadok. Olvasókönyv a megye történetéhez - Adatok és források a Nógrád Megyei Levéltárból* 6, Salgótarján, 1976. 54–55.
- Schuch, Albert: Der Bericht des K.K. Königsberger Bergmeisters Franz Xaver Puchholz über das Schlaininger und Bernsteiner Bergbaugesamt aus dem Jahr 1784 Schlaininger und Bernsteiner Bergbauarbeit, *Burgenländische-Heimatblätter*, Heft 59.

- Schuch, Albert: Schlaininger und Bernsteiner Bergbaugebiet, *Burgenlaendische Heimatblätter*, 1997. 1. Heft, 23–44.
- Schuch, Albert: *Zur Geschichte des Bergbaus in südlichen Burgenland* (18 bis 20 Jahrhundert), Burgenländische Forschungen, Eisenstadt, 2000,
- Schünemann, Konrad: Die Wirtschaftspolitik Josephs II, in der Zeit seiner Mitregentschaft. *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*. XLVII. Band. 1. Heft. 1933.
- Schünemann, Konrad: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*, Berlin, 1935.
- Schwartner Márton: *Statistik de Königreichs Ungarn*, Pest, 1798, 1809.
- Seewann. Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860; Band 2:1860 bis 2006. (Studien zur Ostmitteleuropaforschung 24/1—II.) Herder-Institut, Marburg, 2012.
- Siebmacher, Johann Baptist: *Groses und allgemeines Wappenbuch. Steiermarkischer Adel*, Bd. 4/7 Nürnberg, 1921.
- Siebmacher, Johann Baptist: *Groses und allgemeines Wappenbuch. Steiermarkischer Adel*, Bd. 4/7 Nurnberg 1921.
- Siebmacher, Johann Baptist: *Groses und allgemeines Wappenbuch. Steiermarkischer Adel*, Bd. 4/7 Nurnberg 1921.
- Siklóssy László: Batthyány Tódor gróf ár ellen haladó hajója, *Búvár*, 1940/4. 97–100.
- Siklóssy László: Batthyány Tódor porcelánpöre és kisbéri majolikagyára, In: *Búvár*, 1940/5. 234–237.
- Siklóssy László: Egy iparos-mágnás a XVIII. században. *Pesti Napló*, 1917.09.27.1–4.
- Singer, Charles. et al.: *A History of Tecnology Vol. I-V.*, Oxford, Oxford at the Clarendon Press. 1954-1958.
- Skerlecz Miklós: *Descriptio physico-politicae situationis Regi Hungariae relate ad Commercium...* Pozsony, 1802, In: Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1914. 61–115.
- Skerlecz Miklós: *Projectum legium motivatum in objecto economiae publicae et commercii perferendarum...* Pozsony, 1826, In: Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1914. 116–557.
- Soós István: Esterházy Pál nádor és a *Neoacquistica Commissio*, *Századok*, 143. évfolyam, 4. szám, 2009. 802.

- Soós István: *Kollár Ádám Ferenc levelezése*. Magyarországi tudósok levelezése IV kötet. Budapest, Universitas Kiadó. 2000.
- Stadler, Gerhard: Die „Nadelburg“ zu Lichtenwörth unter Theodor Graf Batthyány. In: Kropf, Rudolf (Hrsg.) *Die Familie Batthyány*, Eisenstadt, 2014. 101–115.
- Strada Ferenc: Izdenczy József, az államtanács első magyar tagja, in: Miskolczy Gyula (szerk.): *A gróf Klebelsberg Kúnó Történelmi Intézet évkönyve*, Budapest, 1940. 54–150.
- Süss, Eduard: *Streffleur's Oesterreichischer Militärischer Zeitschrift*, Wien, 1885, 26/1 Bund. 8.
- Szabó, Franz A. J.: *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753-1780*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- Szakály Orsolya: A brit-magyar kapcsolatok egy ismeretlen fejezete: báró Vay Miklós londoni küldetése 1790-ben, *Századok*, 139. évfolyam. 5. szám, 2005. 1207–1231.
- Szakály Orsolya: *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)*, Budapest, ELTE, Eötvös Kiadó 2003.
- Szalay László: Gr. Bethlen Miklós önéletírása, I. kötet, Pest, Heckenast Gusztáv, 1858.
- Szántay Antal: A Habsburg Monarchia és pénzügyei a 18. században, *Századok*, 2018. 5.
- Szántay Antal: Justi és Beck: reformelképzelések II. József környezetében, *Történelmi Szemle*, 36. évfolyam, 1-2.szám. 1994. 53–78.
- Szapáry János: *Magyarország meddő gazdaságának hogy lehetne hasznát venni: az osztrák és magyar tengerpart történelmi és természeti rövid rajzával*, Fordította: Székely János, Budapest: Fanda Nyomda. 1878.
- Szekfű Gyula: *Magyar történet*, IV. kötet, Budapest ,Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1939.
- Szekfű Gyula: *Magyar történet*, V. kötet, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.
- Szentkatolnai Bakk Endre: A Bak és Jancsó család története, Budapest, 1883.
- Szentkláray Jenő: *Mercy Kormányzata a Temesi Bánságban*. Budapest, MTA, 1909.
- Szeőke Imre: *Bányászati szótár, bányászati tájszótár függelékkel*, Budapest, Bagó Márton és fia, 1903.
- Szeremlei Samu: *Hód-Mező-Vásárhely története 5*. Hódmezővásárhely, 1913.
- Szerző nélkül: Egy 1770 évi francia emlékirat Magyarország földműveléséről. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 5. szám, 1898. 320–340
- Szijártó M István: *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése*, Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016.

- Szijártó M. István: A magyar rendek adómegajánlási joga és a 18. századi adómegajánlási rend kialakulása. *Történelmi Szemle*, 2004. 46. évfolyam 3-4. szám. 241–295.
- Szlávik Lajos, Fejér László, Stelczer Károly: Szemelvények a Balaton és vízgyűjtőjének krónikájából, *Vízügyi Közlemények*, 87. évfolyam, 2005. 439–477.
- Szőcs Géza: *Batthyány Tódor album*, Bécs, 2015.
- Takáts Sándor: Hajóépítők telepítése Magyarországra a 16., 17. és 18. században, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1904. 11. évfolyam, 81–116.
- Takáts Sándor: Kénbánya Borostyánkőn a XVI. században. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 9. évfolyam, 1902. 92.
- Tessedik Sámuel: *Der Landmann in Ungarn, Was er ist und was er sein könnte; nebst einem Plane von einem regulirten Dorfe*, Szarvas 1784. *A parasztember Magyarországon micsoda és mi lehetne; egy jól rendbe szedett falunak rajzolatával egyetemben*, 1786, Kónyi János (ford.) In: Zsigmond Gábor szerk.: *Tessedik-Berzeviczy: A parasztok állapotáról Magyarországon*, Budapest, Gondolat. 1979. 109–264.
- Thallóczy Lajos: *A kamara haszna (lucrum camerae) története – kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével*, Budapest, 1879.
- Thürheim Andreas Graf: *Ludwig fürst Starhemberg, Eine Lebens-Skizze*, Verlag Buchhandlung Styria, Graz, 1889.
- Topolski, Jerzy: *Lengyelország története*. Budapest, Gondolat, 1989.
- Tóth Ferenc: *Egy magyar származású francia diplomata életpályája – Francois de Tott báró (1733-1793)*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015.
- Tóth Ferenc: Egy nemzeti érzelmű kozmopolita, Adalékok a hajóépítő Gróf Batthyány Tódor életrajzához, *Vasi Szemle*, 2003. LVII. évfolyam 4. szám, 482–488.
- Tóth Lőrinc: Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai I. *Budapesti Szemle*, 74. füzet 1893. 321–372.
- Tóth Lőrinc: Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai II. *Budapesti Szemle*, 75. füzet 1893. 29–67.
- Tóth Tibor: *Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái*, Magvető, Budapest, 1980.
- Törő László Dávid: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki” – Eckhart Ferenc történelmi munkásságának főbb problémái, Ráció Kiadó, Budapest, 2020.
- Törő László Dávid: Eckhart Ferenc történetírói munkássága: Historiográfiai vázlat, *Valóság*, 62. évfolyam, 2. szám, 2019. 31–41.

- Treuenfest, Gustav Ritter Amon von: *Geschichte des k. u. k. Husaren-Regiments Nr. 3*, Wien, 1893.
- Tringli István: A Habsburg-monarchia központi bányá- és pénzverésügyi igazgatása 1713–1848. *Technikatörténeti Szemle* 17. (1988–89) 9–27.
- Tuza Csilla: *Állami céhszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt. Zunftregulierung in Ungarn während der Regierungszeit von Karl III. und Maria Theresia*, Rerum Fides, Line design, 2018.
- Tüskés Anna: Batthyány Tódor hajóinak képzőművészeti ábrázolásai, *Művészettörténeti Értesítő*, 2004/1-4. 173–179.
- Udvardy László: *Az egri érseki joglíceum története*, Eger, 1898.
- Vajna Károly: *Hazai régi büntetések*, Budapest, Lőrincz János Univers Könyvnyomdája, 1906.
- Vajnági Márta: A Német Nemzet Szent Római Birodalma. In: Poór János (szerk.): *A kora újkor története*, Budapest, Osiris, 2006. 162–177.
- Varga J. János: Berendezési tervek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „*Einrichtungswerk*”, *Századok*, 5-6. szám, 1991.
- Varga J. János: Berendezési tervek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az „*Einrichtungswerk*”, *Századok*, 5-6 szám. 1991.
- Verancsics Faustus: *Machinae novae és más művei*, Budapest, Magvető Kiadó 1985,
- Vida Beáta: *A karthauzi rend története a középkori Magyar Királyság területén*. Doktori értekezés, Szeged, 2017.
- Vries, Jan: *Barges and Capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy (1632–1839)*, Utrecht, HES Studia Historica, 1981.
- Wagner, Hans: Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich. In: *Österreich und Europa. Festgabe für H. Hantsch*. Wien 1965. 221–246.
- Wagner, Hans: *Die Zensur in der Habsburger Monarchie (1750–1810)*. Wien, 1977.
- Weisz Béla: *Bevezetés a gazdaságtörténetbe*, Budapest, 1878.
- Wellman Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. 1933.
- Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században, Agrártörténeti tanulmányok* 6. Budapest, 1979.
- Wellmann Imre: Magyarország népességének fejlődése, In: Ember Győző–Heckenast Gusztáv: *Magyarország története 1686-1790*, 4/I. kötet, Budapest Akadémiai Kiadó, 1989.

- Wellmann Imre: Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn. *Nouvelles Études Historiques publiées à l'occasion Du XIIe Congrès International des Sciences Historiques...* I. kötet, Budapest, 1965.
- Wellmann Imre: Népszerűség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján. *Történelmi Szemle*, 8. évfolyam 4. szám, 1975. 701–730.
- Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*, MTA Könyvkiadó-Hivatala, Budapest, 1880.
- Wenzel Gusztáv: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Bp. 1887.
- Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Band 1, Wien, 1856.
- Wurzbach, Constantin von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 8. Bund, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1862.
- Wurzbach, Constantin von: Walcher, Joseph, In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 52. Bund, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1885.
- Zachar József: Die Herrschaft der Habsburger und das Wehrwesen in der ungarischen Reichshälfte 1648–1798, In: *Ungarn-Jahrbuch* 22, 1995/96. 35–66.
- Zádor Anna: 'The History of the English Garden in Hungary', *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXIII/3–4, 1987–1988, 291–344.
- Zeller, Gaston: Une notion de caractère historico-social: la dérogeance, *Cahiers Internationaux de Sociologie*, Vol. 22, 1957, 40–74.
- Zensur im Jahrhundert der Aufklärung. Geschichte–Theorie–Praxis. Hrsg. von Wilhelm Haefs – York-Gothart Mix. Göttingen, 2007.
- Zimányi Vera: A Batthyány család hagyományai, *Századok*, 116. évfolyam, 6. szám, 1982. 1153–1158.
- Zimányi Vera: *A herceg Batthyány család levéltára*, Budapest, 1962.
- Zimányi Vera: A Magyar Országos Levéltárba került körmendi Batthyány Hercegi Levéltár, In: Nagy Zoltán (szerk.): *A Batthyányak évszázadai*, Tudományos konferencia Körmenen, IV. A körmendi Batthyány Hercegi Levéltár és a várkastély gyűjteményei, Körmend Város Önkormányzata, Körmend, 2006, 275–280.
- Zimányi Vera: *A rohonci-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI.-XVII. században*, Budapest Akadémiai Kiadó, 1968.
- Zsámbéky Mónika: A Batthyány hercegek ősanja, Strattmann Eleonóra: egy regényes életút vázlat, *Vasi Szemle*, 2006. 713–722.